

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ

II RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ MATERİALLARI

I CİLD

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi
Şurasının 29 noyabr 2024-cü il tarixli 04 sayılı
qərarı ilə nəşr edilib.*

NAXÇIVAN-2024

BAŞ REDAKTOR

Elbrus İsayev – *Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru*

REDAKSİYA HEYƏTİ

İsmayıl Hacıyev - Akademik

Hacıfəxrəddin Səfərli - AMEA-nın müxbir üzvü

Yusif Səfərov - filologiya elmləri doktoru, professor

Sədaqət Həsənova - filologiya elmləri doktoru, professor

Vəli Baxşəliyev - tarix elmləri doktoru, professor

Arzu Abdullayev - tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Nicat Yaqubov - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Emin Şıxəliyev - tarix elmləri doktoru

Arif Ağalarov - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Çapay Quliyev - psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Şəhla Şirəliyeva - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Taleh Xəlilov - pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qadir Əkbərov - tarix üzrə fəlsəfə doktoru

"Qərbi Azərbaycan qayıdış" II Respublika elmi konfransının materialları.

21-22 iyun 2024-cü il. Naxçıvan Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 2024, 497 səh.

Respublika elmi konfransının materiallarında azərbaycanlıların əzəli və əbədi yurd yerləri olan Qərbi Azərbaycanın tarixi, həqiqətlər və faktlar, mədəni və təbii sərvətləri, dil faktları və toponimikası, elm və təhsili, dədə-baba torpaqlarından deportasiya olunmuş azərbaycanlıların pozulmuş hüquq və azadlıqlarına, həmçinin qayıdış konsepsiyası sahəsində aparılmış elmi tədqiqatların nəticələri öz əksini tapmışdır. Konfrans materiallarından Qərbi Azərbaycan mövzusunda axtarışlar aparan tədqiqatçılar, eyni zamanda geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

**"QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ"
II RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSINDA
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA SƏLAHİYYƏTLİ NÜMAYƏNDƏSİ
FUAD NƏCƏFLİNİN
ÇIXIŞI**

Hörmətli qonaqlar, əziz həmvətənlər! Hər birinizi Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan torpağında, Zəngəzur Milli Parkında, Batabat yaylasında təşkil olunmuş "Qərbi Azərbaycana Qayıdış" festival-konqresində salamlayıram. Xoş gəlmisiniz!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 2020-ci ildə Azərbaycanın 30 illik işğala son qoyulması, 2023-cü il sentyabrın 19-20-də isə dövlətimizin suverenliyinin onun bütün ərazisində təmin olunması vaxtilə Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunmuş soydaşlarımızın hüquqlarının bərpası üçün real imkanlar yaratmışdır. 2022-ci ilin dekabrın 24-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşü zamanı müəyyənləşdirdiyi tapşırıqlara uyğun olaraq, ölkəmizdə Qərbi Azərbaycana qayıdışla bağlı konsepsiya qəbul olunmuş, bu istiqamətdə konkret tədbirlərin icrasına başlanılmışdır. Qayıdış konsepsiyası ilə bağlı silsilə dinləmələrin keçirilməsi, Qərbi Azərbaycan üzrə icma nümayəndəliklərinin yaradılması, 1988-ci ildə doğma yurd yerlərini tərk etmiş soydaşlarımızın siyahıya alınması bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Naxçıvanda keçirilən növbəti "Qərbi Azərbaycana Qayıdış" festival-konqresi də ölkəmizdə bu sahədə görülən işlərin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həm də xalqımıza qarşı törədilmiş haqsızlıqlara bir daha nəzər salmaq üçün fürsət yaradacaqdır. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin azərbaycanlıların deportasiya tarixinə diqqət çəkərək dediyi "Xalqımız əsrlər boyu öz hüquqlarını qorumaq üçün, öz tarixi torpaqlarında yaşamaq üçün böyük fədakarlıq göstərmişdir. Ancaq buna baxmayaraq, tarixin müxtəlif vaxtlarında bizim xalqımız öz doğma torpaqlarından məhrum edilmişdir" misraları bir növ gələcəyə mesajdır. Həqiqətən də, XIX əsrin əvvəllərində imzalanmış Gülüstən və Türkmənçay müqavilələrindən sonra ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi ilə azərbaycanlıların deportasiyası siyasətinin əsası qoyulmuşdur. Xüsusilə də 1905-1906, 1918-1921, 1948-1953 və 1987-1991-ci illərdə xalqımıza qarşı mərhələli şəkildə deportasiya və soyqırımlar həyata keçirilmişdir. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi şəhərimiz İrəvanı Ermənistanı faktiki olaraq bağışlamış, 1920-ci ildə isə sovet hökumətinin qərarı və erməni millətçilərinin təkidi ilə digər tarixi torpağımız Zəngəzur Ermənistanı birləşdirilmişdir. Bununla da deportasiya və soyqırımlar üçün real zəmin formalaşmış, eyni zamanda Naxçıvanın coğrafi nöqtəyi-nəzərdən ölkəmizin digər əraziləri ilə əlaqəsi tam olaraq kəsilmişdir. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli və 1948-ci il 10 mart

tarixli qərarları ilə 1948-1953-cü illərdə 150 mindən çox azərbaycanlı kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Bu, sovet hökumətinin Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş növbəti cinayəti idi. Çünki azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən etnik təmizləmə əksər hallarda imperiya qüvvələrinin sistemli fəaliyyəti ilə zorakılıq soyqırımı, kütləvi qətləmə və insanlıq əleyhinə digər cinayətlər və insan hüquqlarının kobud surətdə pozulması yolu ilə icra edilmişdir. Sözsüz ki, deportasiya siyasəti tarixi mədəni irsimizin məhvi ilə də müşayiət olunmuş, abidələrimiz dağıdılmış, qədim Azərbaycan toponimləri saxta və uydurma adlarla əvəzlənmiş, açıq şəkildə monoetnik dövlətçilik və etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirilmişdir.

1970-1980-ci illərdə Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin ölkəmizdə birinci rəhbərliyi dövründə bu proseslərin qarşısı alınmış, xalqımız növbəti deportasiya və etnik təmizləməyə məruz qalmamışdır. Lakin 1987-ci ildə Ulu Öndərin Sovetlər Birliyinin rəhbərliyindən getməsi Qərbi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın növbəti acı taleyinin başlanğıcı olmuş, 1988-1991-ci illərdə azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyasının sonuncu və ən dəhşətli mərhələsi baş tutmuşdur. Bir faktı qeyd edim ki, həmin dövrdə Ermənistanda 170-dən çox kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşayırdı. 90-a yaxın kənddə, eləcə də böyük şəhərlərdə azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil edirdilər. Həmin kəndlərdə və şəhərlərdə yaşayan soydaşlarımız üç il ərzində Ermənistandan zorla çıxarılmış, soyqırımı və işgəncələrə məruz qalmışlar. Təəssüf ki, 1993-cü ilə qədər ölkəmizə rəhbərlik edənlər bu məsələdə də biganə mövqe nümayiş etdirmişlər. Lakin Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev ölkəmizə yenidən siyasi hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra azərbaycanlıların deportasiyası məsələsi gündəmə gətirilmiş, tarixi ədalətin bərpası istiqamətində sistemli tədbirlər görülmüşdür. Dahi rəhbərin 1997-ci il 18 dekabr tarixli 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında fərmanı ilə azərbaycanlıların deportasiyasına ilk dəfə hüquqi, siyasi qiymət verilmiş, dövlət səviyyəsində konkret addımlar atılmışdır.

Hörmətli konqres iştirakçıları, bu gün ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan regionda yeni reallıqlar yaradan və bunu diktə edən dövlətdir. Müstəqil Azərbaycanın və onun qüdrətli liderinin mövqeyi sülhə, beynəlxalq hüquqa və tarixi ədalətə əsaslanır. Qərbi Azərbaycana qayıdış konsepsiyası da bu üç prinsipə uyğun reallaşdırılır. Ölkə Prezidentinin "Qərbi azərbaycanlılar qanunsuz olaraq dəfələrlə deportasiyaya məruz qalmış toplumdur, onların hüquqları bərpa edilməlidir və onlar öz doğma torpaqlarına qayıtmalıdır. Mən bunu deyəndə təxmin edirəm, yenə də Ermənistanda növbəti dəfə isterika başlayacaq ki, Azərbaycan gəldi, bizi işğal etdi və s. yox, biz bunu sülh yolu ilə etmək istəyirik" deməsi gələcək üçün mesajdır və açar sözdür. Hər kəsin öz əzəli torpaqlarında yaşamaq hüququ var və bu beynəlxalq konvensiyalarda təsbit edilmiş məsələdir. Məhz bu səbəbdən də Zəngəzurda, İrəvanda və digər əzəli Azərbaycan torpaqlarında yaşamaq hüququnu beynəlxalq birlik qarşısında qaldıran xalqımız əmindir ki, Qarabağda və Şərqi Zəngəzura Böyük Qayıdışın davamı olaraq Müzəffər Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə Qərbi Azərbaycana qayıdış da reallaşacaqdır.

İki gün davam edəcək "Qərbi Azərbaycana Qayıdış" festival-konqresi üçün zəngin proqram hazırlanıb. Hesab edirəm ki, plenar və bölmə iclaslarındakı çıxışlar, aparılan müzakirələr ümumi məqsədimizə çatmaq üçün səmərəli olacaq və hər birinizə geniş bir platforma təqdim edəcəkdir. Festival-konqresin işinə uğurlar arzulayıram, təşkilatçılara və dəvəti qəbul edib tədbirdə iştirak edən hər kəsə təşəkkürümü bildirirəm. Qarabağlıların sağ əli Qərbi azərbaycanlıların başına. Sağ olun!

**"QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ"
II RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSINDA
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRİ
EMİN ƏMRULLAYEVİN
ÇIXIŞI**

Hörmətli Fuad müəllim, xanımlar və cənablar, hörmətli tədbir iştirakçıları! Hər birinizi doğma Naxçıvanda, "Qərbi Azərbaycan Qayıdış" festivalında ürəkdən salamlayıram.

Çox şadam ki, builki festival Azərbaycanın ən dilbər guşələrindən biri olan Batabat yaylasında təşkil olunur. Ancaq düşünürəm ki, bu, festivalın yeganə özəlliyi deyil. Hazırda dayandığımız yerdən cəmi bir neçə kilometr uzaqda, vaxtilə həmvətənlərimizin yaşadığı Qərbi Azərbaycan kəndləri yerləşir. Yəni builki festival bizi həm ruhən, həm də coğrafi olaraq Qərbi

Azərbaycana daha da yaxınlaşdırır.

Hörmətli qonaqlar, biz ikinci dəfədir ki, həvəslə bu tədbirdə iştirak edirik. Tam məsuliyyətlə demək olar ki, bu mühüm tədbir artıq Qərbi Azərbaycan qayıdış mövzusunə həsr olunmuş sanballı bir ictimai-mədəni müzakirə platforması rolunu oynamaqdadır. Ötən il biz festival çərçivəsində cənab Prezident İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycan qayıdışa dair strateji tezlərinin icrası ilə bağlı geniş fikir mübadiləsi apardıq. Bu məqamda istərdim ki, tədbir zamanı hamımızın həmrəy olduğu bir fikri də xatırladım: "Qərbi Azərbaycan qayıdış ümummilli məsələdir və hər birimiz bu istiqamətdə əlimizdən gələni etməliyik". Keçən il mən öz çıxışımda uşaq və gənclər arasında maarifləndirmə, təbliğat işlərinin vacibliyini qeyd etdim və təklif etmişdim ki, biz məktəblilər arasında Qərbi Azərbaycan qayıdışla bağlı bilik yarışını təşkil edək. Onun final mərhələsi və mükafatlandırma mərasimini isə Naxçıvan şəhərində qeyd edək. Ən azı düşünürəm ki, Qərbi Azərbaycanla bağlı bir arzumuz bu gün qovuşuruq və bir qədər sonra artıq siz həmin qalibləri bu səhnədə görəcəksiniz. Bu il, yəni 2024-cü ildə Elm və Təhsil Nazirliyinin Təhsil İnstitutu, Qərbi Azərbaycan İcması, Naxçıvan Muxtar Respublikası Təhsil Nazirliyi və Naxçıvan Dövlət Universiteti ilə əməkdaşlıq çərçivəsində "Qərbi Azərbaycan Qayıdış" olimpiadası baş tutdu. Çox qürurvericidir ki, ölkəmizin müxtəlif bölgələrindən olan 10 mindən çox şagird bu bilik yarışında fəal iştirak etdi. Onlar Qərbi Azərbaycanın tarixi, coğrafiyası, mədəni irsi, toponimləri, tarixi şəxsiyyətləri ilə bağlı biliklərini nümayiş etdirdilər. Dünən Naxçıvan Dövlət Universitetində 36 şagirdin iştirakı ilə olimpiadanın final mərhələsi keçirildi. Bir azdan biz böyük məmnuniyyətlə birinci, ikinci və üçüncü yerləri tutan şagirdlərimizi birlikdə təltif edəcəyik. Əminəm ki, bu gün tədbirimizdə iştirak edən finalçı və qaliblərimiz, yəni Bakı, Göyçay, Ucar, Sumqayıt, Ağstafa, Cəbrayıl, Ağdam, Cəlilabad, Qəbələ, İsmayilli və eyni zamanda Naxçıvandan olan məktəblilərimiz bu əlamətdar günü heç vaxt unutmayacaqlar.

Hörmətli festival iştirakçıları! Möhtərəm cənab Prezident Qərbi Azərbaycan qayıdışı bizim üçün tarixi bir missiya olaraq müəyyən edib. Çünki bu doğma evlərindən, ibadət yerlərindən, mədəniyyət abidələrindən məhrum edilmiş minlərlə həmvətənimizin insan hüquqları məsələsidir. Bu hüquqların bərpası üçün hər bir azərbaycanlı öz sahəsində və səlahiyyətləri çərçivəsində davamlı, ardıcıl, həmçinin sistemli iş aparmalıdır. Öz növbəmdə Elm və Təhsil Nazirliyi olaraq düşünürəm ki, biz həm məktəblərdə, həm də ali təhsil müəssisələrində təhsilalanlar və təhsilverənlərlə Qərbi Azərbaycan barədə daha çox danışmalı, araşdırmalı, öyrənməli və öyrətməliyik. Bu məqsədlə düşünürəm ki, bir neçə istiqamətdə hələ də görülmək çox işlərimiz var. Xüsusilə “Qərbi Azərbaycan Qayıdış” olimpiadasının digər olimpiadalar kimi ənənəvi hal alması və digər müsabiqələr kimi özünəməxsus bir bilik yarışına çevrilməsini arzu edirəm. Eyni zamanda ali təhsil tələbələri arasında da oxşar araşdırmaların, müsabiqələrin və maarifləndirmə tədbirlərinin keçirilməsini çox uyğun hesab edirik. Yəqin ki, hamı razılaşar ki, təhsildə hər şey daha çox müəllimlərdən asılıdır. Ona görə də xüsusilə gənc müəllimlərin və Gənc Müəllimlər Assosiasiyasının Qərbi Azərbaycan qayıdış forumlarının və bu tip festivallarda ayrıca olaraq onların müvafiq müzakirələrin aparılması, düşünürəm ki, olduqca vacibdir. Qərbi Azərbaycan həsr olunmuş elmi araşdırmaları təşviq edən qrant layihələrinin verilməsini də hal-hazırda nəzərdən keçiririk.

Hörmətli tədbir iştirakçıları, biz Azərbaycan tarixinin ən qürurlu günlərini yaşayırıq. Biz cənab Prezidentin rəhbərliyi ilə Azərbaycan əsgərinin qazandığı zəfərin, eləcə də yenidən qurulan, inkişaf edən Qarabağın şahidləriyik. Biz Laçın, Zəngilan, Ağdərə, Füzuli məktəblərində keçirilən bilik günlərinin, son zəng tədbirlərinin şahidləriyik. Bu il dövlətimiz tərəfindən Qarabağda daha altı məktəb istifadəyə veriləcək, səkkizinin isə tikintisinə başlanılacaq. Bu il Şuşa Real Məktəbinin bərpası və Zəngilan şəhəri tam orta məktəbi üçün 960 şagirdlik yeni binanın tikintisi də davam etdiriləcək. Ağdam və Zəngilanda iki uşaq bağçasının, Füzulidə isə peşə liseyinin tikintisi davam etdiriləcək. Həmçinin dörd yeni peşə təhsili müəssisəsinin tikintisinə başlanılacaq. Şuşa şəhər Kolleginin bərpasına start veriləcək. Nəhayət, növbəti tədris ilində Qarabağ Universiteti ilk tələbələrini salamlayacaq. Onlar 26 ixtisas üzrə təhsilə başlayacaqlar. Hədəfimiz odur ki, universitet tezliklə ölkəmizin və regionun ən aparıcı ali təhsil müəssisələrindən və elm mərkəzlərindən birinə çevrilsin, müasir dövrün tələblərinə uyğun mütəxəssislər hazırlasın. Ümid edirəm ki, yaxın gələcəkdə biz Qarabağ Universitetinin tələbələri arasında “Qərbi Azərbaycan Qayıdış” olimpiadasının qaliblərini də görə biləcəyik.

Əziz dostlar, bu festival bizim tarixi yaddaşımıza, mədəni irsimizə olan hörmətin, gələcəyimizə olan inamın təzahürüdür. Bu festival çıxdığımız yolun ifadəsidir. Hər birinizə bu yolda fikir aydınlığı, güc və qətiyyət arzu edirəm. Çıxışımın sonunda olimpiadanın qaliblərini qazandıqları uğur münasibətilə bir daha təbrik edir, bu möhtəşəm festivalın təşkilində əməyi olan hər kəsə dərin təşəkkürümü bildirirəm. Diqqətinizə görə sağ olun!

**"QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ"
II RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSINDA
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN REKTORU
ELBRUS İSAYEVİN
ÇIXIŞI**

Hörmətli Fuad müəllim, hörmətli Emin müəllim, hörmətli rektorlarımız, rektor həmkarlarımız, hörmətli alimlər, hörmətli professorlar, festival-konqresin iştirakçıları! Mən də öz növbəmdə bu gün ikincisini keçirdiyimiz "Qərbi Azərbaycan Qayıdış" festivalında sizin hər birinizi salamlayıram və dəvəti qəbul edib bu festivala belə ürəkdən qatıldığınıza görə mən sizə təşəkkürümü bildirirəm və biləsiniz ki, ən azı 500 nəfər də bu tədbirə qatılmaq niyyətli bizim qonaqlarımız müəyyən səbəblərdən gələ bilməyiblər, inşallah, o səbəbin də gələn il aradan qalxdığını görəcəyik. O səbəb koridordur - Zəngəzur koridorudur. Çünki təyyarəyə bilet ala bilməyiblər və mən düşünürəm ki, biz gələn il bu festivalda, yəqin ki, bu iştirak sayının ən azı iki qatını o koridora görə görmək imkanımız olacaq. Bütün Azərbaycanı, bütün Naxçıvanı sevən, Qərbi Azərbaycanla bağlı olan, torpağımızın, xalqımızın, millətimizin yaralı yeri olan və bu gün milli ideyaya çevrilən "Qərbi Azərbaycan" şüarı altında Qərbi Azərbaycan qayıdış niyyəti ilə hər kəsin ürəyindəki arzu gerçəkləşəcək. O yolla biz bu festivala gələ biləcəyik.

Hörmətli festival-konqresin iştirakçıları! Məndən əvvəlki hörmətli nətiqlər festival-konqresin əhəmiyyəti haqqında danışdılar və biz çox qürurluyuq ki, bu tədbir Naxçıvan Muxtar Respublikasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətli nümayəndəliyi, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, Naxçıvan Dövlət Universiteti və Qərbi Azərbaycan İcmasının layihəsi olaraq artıq iki ildir ki, Qərbi Azərbaycan mövzusunun Azərbaycan auditoriyasından da kənara çıxara bilmişdir. Qərbi Azərbaycan həqiqətləri, Qərbi Azərbaycan gerçəklikləri artıq beynəlxalq tribunallarda elmi əsaslarla səsləndirilə biləcək bir platforma imkanı qazanmışdır. Bu gün biz təqdimat edəcəyimiz keçən ilki konfransın materialları 620 səhifədir. Əslində bu 1000 səhifə idi. Müəyyən redaktə, korrektədən sonra 620 səhifəlik çox sanballı bir kitab nəşr olunub. Bu bir il ərzində ötən konfrans, konqreslər dönməndə və bu gün iştirakçılara və yəqin ki, sabahkı gün iştirakçıların hər birinə bu kitab, festival-konqresin kitabı paylanacaq və o konfrans materiallarında biz kifayət qədər yeni elmi tədqiqatların şahidi olduq.

Sevindirici haldır ki, builki festival-konqresimizdə auditoriya yenilənib. Qərbi Azərbaycan tədqiqatçıları sırasına yeni görkəmli alimlər, tədqiqatçılar qoşulub. Onların hamısını salamlayıram. Bu gün və sabah Naxçıvanda Qərbi Azərbaycan mövzusunun aid 40-dən artıq müəssisəni təmsil edən 300-dən çox məruzəçinin təqdimatları dinlənəcək. Ötən il bu rəqəm 250 idi. Bu il bu rəqəm 300-ə qalxıb. 300 məruzə bir-birindən dəyərli yeni elmi araşdırmaların məhsuludur və əminlik ki, sabah Naxçıvan Dövlət Universitetində 28 paneldə, eyni zamanda poster panellərində və təqdimatlarda Qərbi Azərbaycanın elmi

cəhətdən daha yeni müddəalarla, daha yeni tədqiqat məhsullarının zənginləşməsinə təmin edə biləcəyik. Çünki “Qərbi Azərbaycan Qayıdış” milli ideyası cənab Prezident tərəfindən müəyyənləşdirilmiş və elmi əsaslarla sülhə, ədalətə əsaslanan bir konsepsiyadır. Qayıdış konsepsiyasının əsası budur: ədalət, sülh, elm və tədqiqat yolu ilə. Bu festivalın da qayəsi cənab Prezidentin müəyyənləşdirdiyi bu istiqamətlərə uyğun hazırlanıbdır və inanırıq ki, biz Qərbi Azərbaycanla gənbəgün yaxınlaşırıq. Həm mənəvi yaxınlaşırıq, həm elmi yaxınlaşırıq, həm də coğrafi yaxınlaşırıq. Coğrafi ona görə deyirəm ki, əslində bu gün biz Qərbi Azərbaycandayıq da deyə bilərik. Çünki cəmi bir dağ silsiləsi var, Zəngəzur və Dərələyəzin birləşdiyi yerdəyik. Bunun arxası bütöv Qərbi Azərbaycandır.

Mən əminəm ki, növbəti konqresimizi, festival-konqresimizi elə Göyçədə, elə İrəvanda keçirəcək və düz o mərkəzdə onun əsasını qoyacağıq. Ölkə başçısının müəyyənləşdirdiyi strategiya, xalqımızın birliyi və həmrəyliyi, ordumuzun gücü və qüdrəti buna imkan yaradacaq. Bugünkü festival konqresin təşkilində əməyi olan, bizə dəstək göstərən, bugünkü çadır şəhərciyinin hazırlanmasında əməyi olan, burada 10 gündür gecə-gündüz çalışan böyük heyət var. Özümə borc bilirəm ki, onlara ürəkdən təşəkkürümü bildirim. Burada hava şərtləri dəyişkəndir. Amma buna baxmayaraq, 10 gün ərzində burada bizim üçün geniş imkanlar yaradıldı. Hörmətli Fuad müəllimin ciddi dəstəyi, tapşırığı ilə bütün müəssisələrin burada iştirakı, təmsil olunmağı belə bir gözəl mənzərəni yaradıb və istədik ki, bu dəfə Qərbi Azərbaycanı biz 11 mahalının adına adlandırılmış çadırlarda görək və hər çadır Qərbi Azərbaycanın bir mahalını təmsil edəcək. Onun ətrafında onun folkloru nümayiş olunacaq. Onun içərisində onun məişəti, onun kulinariyası, onun aid olduğu, ona aid olan bütün dəyərlər sərgilənəcək.

Bu gün məsələnin praktik hissəsidir, sabah isə elmi hissəsidir. Düşünürəm ki, həm praktik tərəfdən, həm də elmi tərəfdən Qərbi Azərbaycana həsr olunmuş bu konqresin materialları işığında qısa vaxtda yeni namizədlik və doktorluq dissertasiyaları, yeni elmi tədqiqatlar meydana gələcək. Ötən ildən bu ilə artıq bir neçə fənnin Naxçıvan Dövlət Universitetində uğurlu tədrisi təmin olunub və bu nəşrləri görəndə sevinirik ki, həmin fənlərin tədris bazası möhkəmlənir. Festival-konqres çərçivəsində isə biz dünyanın həm icma xətti ilə, həm də müəlliflərin şəxsi təşəbbüsü ilə nəşr olunmuş bir neçə sanballı kitabın da şahidi olduq. Əminəm ki, daha yeni elmi materiallar sabahkı gün də bizi gözləyir.

Bir daha sizin hər birinizə təşəkkür edirəm. Festival-konqresin işinə uğurlar arzulayıram. Çox sağ olun!

**"QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ"
II RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSINDA
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİNİN
BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏR ÜZRƏ PROREKTORU, FİLOLOGİYA
ELMLƏRİ DOKTORU, PROFESSOR
MAHİRƏ HÜSEYNOVANIN
ÇIXIŞI**

Dəyərli tədbir iştirakçıları, çox hörmətli Fuad müəllim, çox hörmətli nazirimiz Emin müəllim, çox hörmətli, çox dəyərli, çox zəhmətkeş Elbrus müəllim və dəyərli rektorlar və bizim konqresi deyib gələnlər, bizim Qərbi Azərbaycanı deyib gələnlər, hər biriniz bu möhtəşəm zal deməyəcəm, salon deməyəcəm, bu möhtəşəm diyara xoş gəlmisiniz. Baxın, Naxçıvan torpağı ilə, Naxçıvan insanları ilə həmişə xeyirxah olub, qonaqpərvər olub və zaman-zaman, 100 il yox, 230 ilə yaxın müddətdir ki, Qərbi azərbaycanlılara qucaq açıb.

Hər kəsin işi deyil, məhz Naxçıvanın və naxçıvanlıların işi idi. Demək istəyirəm ki, o görünən dağların dalında olan Dərələyəzdə, Qara Kilsədə, digər mahallarda, bir-birinə keçid olan digər mahallarda uyuyan ruhlar görəsən bu gün şaddırmı?

Bir-iki sualım var. Burada ziyalılar əyləşdiyinə görə, hörmətli Emin müəllim, hörmətli Fuad müəllim, hörmətli rektorlar, səlahiyyəti olanlar, görəsən, Qarabağda, Qərbi Azərbaycanda dünya "qadınlara işgəncə vermək olmaz" deyə bağırdığı halda, niyə susur? Niyə cavab vermirlər? Bəs deyirdilər, uşaqları incitmək olmaz, bəs deyirdilər, uşaqlar travma almamalıdır?

Keçən il bizim təşkil olunmuş birinci beynəlxalq konqresdə bir xanım mənə yaxınlaşdı və 5 yaşında başına gələn hadisəni danışdı. O, Axta kəndindəndir, Dərələyəzin Axta kəndindəndir. Mən keçən gün tanıdım, onu tanımırdım və o, 5 yaşında başına gələnləri gözündən yaş axıda-axıda danışdı. Gecə saat 11-də onun çəkmələri qarın içində qalmışdı, erməni güllələri aman vermirdi ki, dönüb çəkmələrini götürsün. Adama az gələ bilər, xırda gələ bilər. Amma bir uşağın beyninin məhv olmasıdır. Niyə? Nəyə görə? Səbəbi nədir? Bəs dünya humanizmlə danışır axı. Niyə yox? Niyə olmalıdır? Və mən həmin hekayəni ingilis, rus və türk dilinə çevirdim. Dünya mətbuatında yayınlanmaqdadır. Şərhləri, inşallah, gələn il ona yazılan şərhləri, əminəm ki, bu festival-konqres Fuad müəllim sizin, Emin müəllim, hörmətli Elbrus müəllim digər səlahiyyətliyələrin köməyi ilə, yəqin ki, ardıcıl çap olunacaq. Və mən həmin şərhləri sizə oxuyacağam.

Dəyərli konqres iştirakçıları, dəyərli Emin müəllim, sizin keçən gün bizim qarşımızda qoyduğunuz bir sıra məsələlər var idi. Hörmətli Cəfər müəllim də buradadır. Bizim Pedaqoji Universitet Naxçıvan Dövlət Universiteti ilə tərəfdaşlıq edir bu tədbirlərdə. Yəni bir icma olaraq yox, bizdə Qərbi Azərbaycan Araşdırmalar Mərkəzi var, icma olaraq yox, universitet olaraq.

Məsələn, dünən bizim universitetin 4 əməkdaşının kitabının təqdimat mərasimi keçirilib. Bu da köməkdir və bunları təşkil edənlərə, xüsusən Elbrus müəllimə eşq olsun.

Mən 2022-ci il 24 dekabrda cənab Ali Baş Komandanımızın iştirakı ilə olan həmin tədbirdə idim və Ali Baş Komandanımız dedi ki, biz o torpaqlara mütləq qayıdacağıq. Çünki oralar bizim dədə-baba torpaqlarımızdır. Mən prezidentimə inanıram, ona eşq olsun. 44 günə Qarabağı qaytaran 23 saata 230 illik həsrətə son qoyan prezidentimin ətrafında birləşərsək, bu dağın özünə getmək çox asan olacaqdır.

Dəyərli konqres iştirakçıları, Emin müəllim olimpiada haqqında danışdı. Deyildi ki, kimi, olimpiada böyük miqyas aldı, böyük səs gətirdi, elm adamları arasında da hamı buna alqış etdi və uğurla da başa çatdı.

Emin müəllim, siz burada dediniz, mən də istəyirəm o fikir davam etsin. Bu, ali məktəb tələbələri arasında da keçirilsin. Çünki ali məktəb auditoriyasına daxil olub, soruşanda çoxları bilmir. Hətta bilmir Qərbi Azərbaycan. Niyə bilsin? Bakıda doğulub və nə bilim filan rayonda doğulub, böyüyüb və mən məcbur oldum soruşdum ki, uşaqlar, siz Cəlil Məmmədquluzadənin "Poçt qutusu" hekayəsini oxuyubsunuz? -Hə, oxumuşuq. Deyirəm ki, biz bu Novruzəli məktubu hara aparırdı, hara göndərirdi və nəhayət, bir təhər anladım ki, vaxtı ilə ədəbiyyatımızda, bəli, bunlar var, olubdur, amma sadəcə tədrisə fikir vermək lazımdır. Qərbi Azərbaycan mövzusunun tədrisi və təbliği çox önəmlidir. Ona görə də həmin olimpiada ali məktəblər arasında da keçirilsə, bu çox böyük nəticələr verə bilər.

İnanıram, əminəm ki, bugünkü gün mütləq tarixi bir gündür. Bunun ayrı adı yoxdur, bu tarixi gündür. Hətta biz Qərbi Azərbaycanda olanda da, bu tədbiri orada keçirəndə də bu tarixi günə mütləq nəzər salacağıq. Mütləq, çünki bu bir başlanğıcdır. Bir sıra işlərimiz var, təbliğatla məşğuluq. 18-dən çox tədbirimiz Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində hörmətli Cəfər müəllimin dəstəyi ilə, bölgələrdə Qərbi Azərbaycan İcmasının xətti ilə keçirilib. "Ulduz" ədəbi-publisist jurnalı görülmüş işlərdən sadəcə biridir, Qulu müəllim bu işin öhdəsindən məharətlə gəlir, buradan ona təşəkkür edirəm.

Xüsusi buraxılış olaraq "Ulduz" jurnalının bir nömrəsi Qərbi Azərbaycana həsr olundu. Deyəcəksiniz əhəmiyyəti nədir? Əhəmiyyəti ondadır ki, "Ulduz" jurnalı Qərbi Azərbaycan haqqında ziyalıların gözü ilə yeni bir baxış ortaya qoyacaqdır. Filoloji fakültədə müstəqil olaraq fəaliyyət göstərən "Filoloq" qəzetinin bir nömrəsi Qərbi Azərbaycana, Qərbi Azərbaycan ziyalılarına həsr olunmuşdur. Universitetimizin professor-müəllim heyəti orada məqalələrini çap etdirdi. Bunlar da maariflənmədir və bizim bu gün qarşıda duran ən vacib məsələ təbii ki, maariflənməkdir, silahlanmaqdır. Ali Baş Komandanımız öz çıxışında da dediyi kimi, hərblə yox, tankla, topla, tüfənglə, qan tökməklə yox, yalnız elmlə Nizami, ulu Nizami demişkən: "Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs, Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz". Bəli, biz elmlə, təbliğatımızla, mənbələrə əsaslanmaqla, dünya ədəbiyyatına istinad etməklə, erməni mənbələrinə istinad etməklə o torpaqların bizim torpağımız olduğunu sübuta yetirəcəyik. İnşallah, növbəti dəfə mən əminəm, hətta biraz da tez ola bilər, sizin kimi oğulları olanda niyə də olmasın?!

Hörmətli Emin müəllim, hörmətli Fuad müəllim, dəyərli Elbrus müəllim, dəyərli tədbir iştirakçıları, bizim gördüyümüz işlərin siyahısını uzatmaq olar, amma məndə bir qədər yaradıcılıq var. Yəni bəzən yazıram. Fikirləşirəm ki, bu gün bu təntənəni, bu möhtəşəmliyi sətirlərə çevirsəm, nə deyərdim?

Yaşıl yarpağam, Vətən,
Münbit torpağam, Vətən.
Nə qədər qoynundayam,
Ucalan dağam, Vətən!

**"QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ"
II RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSINDA
QƏRBİ AZƏRBAYCAN İCMASININ SƏDRİ
ƏZİZ ƏLƏKBƏRLİNİN
ÇIXIŞI**

Hörmətli Fuad müəllim, hörmətli Emin müəllim, dəyərli festival iştirakçıları, əziz qonaqlar! Festival-konqresin təşkilatçılarından biri kimi mən də həm Qərbi Azərbaycan icması adından, həm də öz adımdan hər birinizi salamlayıram. Hörmətli tədbir iştirakçıları! Düz 7 ay bundan əvvəl, keçən il noyabrın 23-də və 24-də biz sizinlə bir yerdə Naxçıvanda Qərbi Azərbaycana qayıdıqla bağlı ilk möhtəşəm tədbirə imza atdıq.

Ölkəmizdə və dünyada bu tarixi missiya ilə əlaqədar ilk festival-konqres keçirdik. Naxçıvana yaraşan da elə bu idi. Naxçıvan belə ilklərə dəfələrlə imza atıb.

Mən onlardan bir neçəsini xatırlatmaq istəyirəm. 1990-cı il noyabrın 17-sində Ulu Öndər Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə üçrəngli bayrağımız dövlət bayrağı kimi qəbul edildi və müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğu prosesi bu hadisə ilə məhz Naxçıvandan başladı. İkincisi, bir neçə gün bundan əvvəl bayram etdiyimiz 15 iyun - Milli Qurtuluş Günü 1993-cü ildə məhz Naxçıvandan start götürdü. Həmin tarixi gündə Ulu Öndər Naxçıvandan Bakıya qayıdaraq Azərbaycanın məhvinin, parçalanmasının, dağıdılmasının qarşısını aldı. Nəhayət, Müzəffər Ali Baş Komandanımız, cənab Prezident İlham Əliyevin 2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasına gələrək, burada etdiyi tarixi çıxışında elan etdiyi milli strategiya, tarixi torpağımız olan Qərbi Azərbaycana qayıdış strategiyasının keçən il ilk iri addımını yenə də məhz Naxçıvandan atdı. Bu addım həmin vaxtda müzəffər yürüslə bütün universitetlərimizi, məktəblərimizi, rayonlarımızı xarici ölkələri dolaşmaqdadır.

Mən bu gün fürsətdən istifadə edərək bu işdə öncül olan qurumlardan Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinə, universitetlərdən Naxçıvan Dövlət Universiteti ilə yanaşı, Bakı Dövlət Universitetinə və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinə, bu universitetlərin, bu qurumların rəhbərlərinə, kollektivlərinə Qərbi Azərbaycan İcması adından xüsusi təşəkkürümü bildirirəm. Əziz festival-konqres iştirakçıları, bu gün biz doğma Naxçıvanda Qərbi Azərbaycana qayıdıqla bağlı ikinci festival-konqresə toplaşmışıq və bu tədbirin Naxçıvanda hər il keçirilməsi qərara alınmışdır. Mən bu tədbiri, eyni zamanda Qərbi Azərbaycana qayıdış konsepsiyasının həyata keçirilməsi ilə bağlı bu konsepsiyanın ideya müəllifi cənab Prezident və xalqımız qarşısında hesabatımız kimi də dəyərləndirirəm.

Ona görə də istəyirəm ki, son il yarım ərzində gördüyümüz işlər barədə qısa məlumat verim. Heç şübhəsiz, Qərbi Azərbaycan İcması bu il yarım ərzində bir çox uğurlara imza atıb. Mən, amma onlardan üçünün üstündə dayanmaq istəyirəm.

Birincisi, son 200 il ərzində ermənilər tərəfindən doğma ocaqlarından qovulmuş, artıq geriye qayıda bilmək ümidini itirməkdə olan qaçqınlarımızı qayıdış ideyasına inandıra bildik və insanlarımızı bu ideya ətrafında çox sürətlə kənd-kənd, rayon-rayon təşkilatlandırdıq. Qərbi Azərbaycanın 24 rayonu və 277 yaşayış məntəqəsi üzrə icmalarımızı formalaşdırdıq. Azərbaycan Respublikasının 41 rayonu üzrə nümayəndəliklərimiz qərargahla təmin olundu və fəaliyyətə başladı. Mən burada bu rəqəmi ilk dəfə açıqlayıram. Sonuncu deportasiya zamanı Qərbi Azərbaycanın 24 rayonunun 277 yaşayış məntəqəsindən soydaşlarımız qovulubdur. İkincisi, biz keçən il yarım ərzində Qərbi Azərbaycana qayıdış ideyasını ümummilli ideyaya çevirə və insanlarımıza aşılaya bildik.

Bu gün artıq Qərbi Azərbaycana qayıdış hədəfi tək Qərbi azərbaycanlıların məsələsi deyil. Heç təkə 10 milyonluq Azərbaycan Respublikasında yaşayan soydaşlarımızın da məsələsi deyil. Bu 60 milyonluq dünya azərbaycanlılarının və bir çox məqamlarda bütün türk dünyasının məsələsidir. Üçüncüsü, biz Qərbi Azərbaycana qayıdış ideyasını bu il yarım ərzində ilk dəfə olaraq beynəlxalq müstəviyə çıxara bildik. Demək olar ki, dünyanın bir çox dövlət və qurumlarına, siyasətçilərinə onlarla məktub və müraciətlərimiz ünvanlandı. 225 bəyanatımız qəbul edildi.

Bu gün üçün Qərbi Azərbaycan icmasının 7 rəsmi sənədi artıq BMT-nin rəsmi sənədi kimi BMT-nin bütün rəsmi dillərində və BMT-nin üzvü olan bütün dövlətlər arasında yayılıbdir. Ötən ilin 5 dekabr - Qərbi Azərbaycanlıların Deportasiyasının Anım Günündə keçirdiyimiz beynəlxalq konfrans bu istiqamətdə irəliyə doğru atılan çox mühüm addımlardan biridir. Əziz festival-konqres iştirakçıları, Qərbi azərbaycanlıların öz ata-baba yurdlarına qayıdıışı, geriye dönüşü olmayan bir tarixi prosesdir. Başlayıb, davam edir və uğurla yekunlaşacaq. Cənab Prezident dəfələrlə çıxışlarında da qeyd edib ki, bu, o insanların beynəlxalq hüquqa söykənən haqqıdır. Bu, Ulu Öndər Heydər Əliyevin bizə vəsiyyəti, cənab Prezident İlham Əliyevin tapşırığı və atalarımız qarşısında övladlıq, övladlarımız qarşısında atalıq borcumuzdur. Festival-konqresin işinə uğurlar.

**"QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ"
II RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSINDA
İĞDIR UNİVERSİTETİ REKTORU, PROFESSOR
MƏHMƏT HAKKI ALMANIN
ÇIXIŞI**

Sayın Fuat muallim, sayın rektörlerim, sayın profesörler, sayın ilim adamları, sayın halkımız, hemşehrilerimiz hepiniz hoş geldiniz. Sevgi ve selamlarımla. Hayırlı günler. Özellikle Türkiye her zaman Azerbaycanı kendi kalbinde hakikaten yaşamaktadır. YÖK Başkanımız kendisi iştirak edecekti. Hepinize selamları var. Türkiye adına, üniversite adına hepinizi saygıyla selamlıyorum. Hoş geldiniz, şeref verdiniz. Özellikle biz Zengezur koridoru konusunda sizden çok düşünüyoruz ve adım-adım takip ediyoruz. Çünkü sadece lokal bir hadise değil. Geçen sene yaptığımız güzel bir sempozyum vardı. Takriben 5 iştirakçi katılmıştı Azerbaycandan büyükelçiliklerimizden Üniversitelerimizden Elbrus hocamda iştirak etmiş. Çok muazzam bir katılım oldu. Onun üzerine ciddi bir rapor hazırladık. Tabii sempozyumun sadece üniversitemiz tahakkuk etmedi. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, TÜBİTAK, özellikle SkTR, A2 bölgemiz var. Zengezurun Kars gibi, Ağrı gibi, Igdir gibi, Van gibi beldelerinde iştirak etmişlerdi. Çok muazzam rapor çıktı. Ben az önce arkadaşlarla konuştum. Bizim Garbi Azerbaycan WhatsApp grubuna raporumuz takriben 200 sayfaya kadar tebliğ edilecek. Onu okumanızı tavsiye ederim. Çok detaylı rapor. Tabi son konuşmacının en büyük özelliği önceki konuşmaları biz tasdik ediyoruz.

Hepsi hakikattir. Fakat ben sempozyumu kısaca bir özetlemek istiyorum. Bizim yine geçen hafta bir sempozyum organize ettik. Nuh Tufanı Sempozyumu, Nuh Tufanı biliyorsunuz bu civarda Nuh aleyhisselamın kabri var. Özellikle çok muazzam verileriniz var. Chicago'dan, Hong Kong'dan, Nuh aleyhisselamın özellikle müzesini teşkil etti. Kabrine kadar. Nuh peygamberin diğer olmasa bile insanlığın başlangıcı, hatta Chicago Üniversitesinin genetik yaptığı çalışmada bütün insanların buradan kaynaklandı. Yani burası sadece Azerbaycanlıların, Türkiye'nin, anavatan ve bütün insanlığın vatanı. Dolayısıyla önemli bir yerde şu anda toplu. İnsan aleminin atasının olduğu yerde toplanıyoruz. Ben kısaca bir açıklamak istiyorum. Özellikle rapor hakkında. Zengezur koridorunun barışçıl ve kazançlı bir proje olarak uluslararası kamuoyuna ve iş dünyasına tanıtımı için neler yapılabileceğine bakmak gerekmektedir. Bu bizim sempozyumun özeti olacak. Bu anlamda koridorun tarihsel serüvenine ve önemine değinerek değerlendirmeye başlamak yerinde olacaktır. Zengezur koridoru denildiğinde genellikle 30 yıllık bir sürecin akla geldiği, fakat koridorun insanlık tarihsel boyunca bu bölgede var olan bir ticari niteliğe sahip olduğu vurgulanmalıdır. Diğer taraftan Türk tarihi açısından bakıldığında ise bu yolun kuzey, güney ve orta yolundaki en önemli lokasyonlarından biri olduğu, İslam tarihi açısından da bu bölgenin İslam uygarlığının Türk kültürüyle kesiştiği ve Avrupa'yı besleyen bir bölge olduğu aşikardır.

Yani Zengezer'in genetik olarak hem insanlığın başlangıç noktası olduğunu ve bütün Avrupa ile Asya arasında bir köprü olduğunun çok muazzam delilidir. Geçmişte bu denli

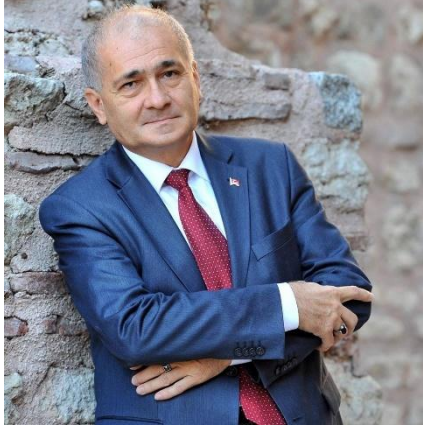
öneme sahip olan bölgenin kamuoyuna ve iş dünyasının tanıtımında doğal bir sürecin ürünü olduğunu bilerek hareket etmek gerekmektedir. Doğal süreç, uygarlıklar varolduğu andan itibaren gelişmiş süreç anlamına gelmektedir. Şehirler, kasabalar, köyler doğal bir şekilde oluşmuş ve Çin'den başlayarak Türk İslam medeniyetini ve Balkanlara ulaşmış bir yoldur. Burada ekonomik, siyasi ve stratejik bir bakış açısı yerine insani bir bakış açısıyla bakmak gerekmektedir. Çünkü bahsi geçen insanların kendi yaşam biçimleriyle eğitim, ticaret ve iletişim gibi birçok unsurdan oluşan sosyolojik tavırları bulunmakta olup, bu hususlar doğal yolu oluşturmaktadır. Bahsi geçen bu büyük yol Türkmenistan'dan Anadolu'ya akan bir yoldur. Demografik yapı ve yaşam biçimi süreklilik arz etmektedir. Dolayısıyla olağan olarak doğal sürecin var olup olmadığına. Devam edip etmediğine bakmak gerekmektedir. Zengezur koridoru demografik yapısını ve doğal sürecini kaybetmiştir. Çünkü 1813, 1829 yıl arasında köylere ve kasabalara bakıldığı zaman Azerbaycan Türklerinin o bölgelerde öldürüldüğü ve yerlerine başka insanların yerleştirildiği görülmektedir. İrfan geleneğini ve huzurunu bilen, çatışma kültürü olmayan, dostluk kültürü ve aile bağı olan devletleri birbirine yakınlaştıran bir yaklaşım benimsemek zorundadır.

İnsancıl projeler yerine çatışma kültürüne dayalı yaklaşım tercih edilmesi beraberinde başarısı getirecek, kalıcı barış tespit edilemeyecektir. Dolayısıyla eski doğal sürecine dönmesi gerekmektedir. Elbrus hocamın bahsettiği gibi özellikle ilim noktasında, irfan noktasında buna bakmak lazım. Çünkü maddi terakki manevî terakkiye bağlıdır. Artık kalem ve irfan hakim olduğu döneme doğru geçiyoruz inşallah. Koridorlar değerlendirilirken sadece Türk devletleri açısından koridorun sahip olduğu önemi atıf yapılmamalıdır. Geniş bir koridor çünkü ancak bölgesel kalkınmanın hedeflendiği bir durumda Ermenistan ve İran gibi komşu ülkelerin de bu koridora dahil edilmesi gerekmekte ve lider diplomasisi yürütülmesi önem arz etmektedir. Ayırıştırıcı bir konu olarak görülen bir konu. Soğuk savaş döneminde Türkiye Batı bloku ülkeler arasında yer almasından dolayı Serhat illeri olarak bilinen TR2 Bölgesi bizim Kars Bölgeleri Birliği ile Sovyetler Birliği işbirliği yok denecek kadar az seyretmiştir. Soğuk Savaş'ın sonrasında Birinci Karabağ Savaşı sürecinde bu koridor kullanılarak sadece Türkiye ile Türk Dünyası ve Azerbaycan ile Türkiye arasında değil, bölge barışına da engel oluşturmuştur. Özellikle Azerbaycan toprak yüzde 20'sinin işgal edilmesi ile ilişkilere kilit vurulmuş ve bu kilidin başında da Minsk Grubu ülkeleri, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa ve Rusya, Azerbaycan, Türkiye'nin ve özellikle Azerbaycan Türkiye'nin de desteğiyle 44 gün süren savaşta kilidi çözmüştür.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev "Biz sadece savaşı kazanmadık biz aynı zamanda 30 yıldır hiçbir şey yapmayan devletleri de emekli ettik" diyerek bahsi geçen durumu özetlemiştir. Dolayısıyla benzer süreçlerin tekrar yaşanmaması adına bu koridorun hızlı bir şekilde hayata geçirilmesi gerekmektedir. Zengezur koridoru çok uzun bir zincirden oluşmakta. Zincir halkaları için kaldıraç etkisi tesis edilmesi öngörülmekte ve bütünsel bir bakış açısı ile hareket etmek gerekmektedir. Sadece bir savaşın bitmesi değil, asıl iş bundan sonra yani Kemal'in cemali devam etti kaziyesini tahkim etmek gerekiyor. Koridorun planlamasında bütünsel bir bakış açısı ile hareket edilmesi ve ortak uygulamalar geliştirilmesi ve maliyetlerin minimize edilmesi koridorun etkin korunması açısından önem arz etmektedir. Özellikle sempozyumun sonucunu okumuş oldum. Ben sizleri çok fazla yormadan Zengezur koridorun inşallah açılması ve ikinci kez taçlanan bu Garbi Azerbaycan fuarının festivalinin kayıt açtık, inşallah Zengezur koridorunda olmasını temenni ediyorum. Hürmet ve saygılarımı sunuyorum.

**"QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ"
II RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSINDA
NAHÇIVAN'IN KADERİNİ BELİRLEYEN KARS ANTLAŞMASI
VE ERMENİ YALANLARI
PROF. DR. HACALI NECEFOĞLU**

*Kafkas Üniversitesi, Kafkasya ve Orta Asya Araştırma
Merkez Müdürü, Kars, Türkiye,
alinecef@hortmail.com*

"Ermeni sorunu denilen ve Ermeni milletinin gerçek olmayan isteklerinden çok, dünya kapitalistlerinin ekonomik yararlarına göre çözülmek istenilen sorun, Kars Antlaşması ile, en doğru şekilde çözüme ulaştırılmış oldu... Milletin kararlığı ve kahramanlığı karşısında, Türkiye'yi parçalamanın hayal olduğu kabul ettirilmiştir".

Mustafa Kemal Atatürk

"Ben buraya geldiğimde sordum: Kars'ta bu Antlaşma nerede imzalanmış? O binayı bana gösterdiler. Biz Türkiye Hükümeti ile konuşacağız. Orada bir levha asılmalıdır ki, 1921 yılında Ekim ayında Kars'ta burada böyle bir Antlaşma imzalanmıştır. Çünkü, Kars Antlaşması'nın bu bölge için, Azerbaycan için, Türkiye için büyük ehemmiyeti var".

Haydar Aliyev, Kars, 2002.

Özet: İki imparatorluğun küllerinden doğan iki yeni hükümet, birbirine muhtaç Rusya Bolşevik Hükümeti ile Ankara Hükümeti arasında karşılıklı tavizler sonucu imzalanan ve Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olan Nahçıvan'ın kaderini belirleyen Moskova Antlaşması (16 Mart 1921) ile Kars Antlaşması (13 Ekim 1921) yüz üç yıl geçmesine rağmen ne bu güne kadarki Ermenistan Hükümetleri, ne de dünya ermenileri tarafından tanınmamaktadır ve yıllardır ermeniler bu antlaşmalar aleyhine esassız iddialarla propogandalar yapmaktadırlar. Halen Rus basınında ermenilerin ve ermeni yanlılarının tarihi olayları tahrif eden, "Moskova Antlaşması'nın süresinin uzatılmaması", "Kars Antlaşması'nın feshedilmesi" çağırıışlarını içeren yazıları yayınlanmaktadır. Bu bildiride YouTube internet sitesinin Rusca segmentinde Kars Antlaşması'nın ermeni tezleri ile nasıl anlatıldığından örnekler veriliyor.

Anahtar sözler: Nahçıvan, Kars Antlaşması, ermeni yalanları.

Bugün burada, Naxçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 100. yılını kutlamak üzere bir araya gelmiş bulunmaktayız. Bu özel gün, tarihimizin önemli dönüm noktalarından birini temsil etmekte ve geçmişten günümüze taşıdığımız değerleri ve kazanımları bir kez daha gözden geçirmemiz için bizlere fırsat sunmaktadır. Naxçıvan'ın tarih sahnesindeki yeri ve önemi, sadece bölgesel değil, aynı zamanda uluslararası ilişkiler açısından da büyük bir öneme sahiptir.

Tarih boyunca Naxçıvan, stratejik konumu, zengin kültürel mirası ve coğrafi özellikleriyle dikkat çeken bir bölge olmuştur. Naxçıvan'ın bu özellikleri, bölgeyi pek çok farklı medeniyetin ve kültürün kesişme noktası haline getirmiştir. Bu kesişim, bölgenin tarihini zenginleştirmiş ve Naxçıvan'ı bir kültür mozaik haline getirmiştir.

Bugün, Naxçıvan'ın bu zengin tarihine ve kültürel mirasına duyduğumuz saygıyı bir kez daha ifade etmek ve bu mirası gelecek nesillere aktarma sorumluluğumuzu hatırlamak için bir araya geldik.

Bu süreçte, Naxçıvan'ın kaderini belirleyen en önemli olaylardan biri, 13 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Kars Antlaşması'dır. Kars Antlaşması, Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında imzalanmış olup, Naxçıvan'ın özerk bir arazi olarak Azerbaycan'a bağlanmasını sağlamıştır. Bu antlaşma, Naxçıvan'ın siyasi ve idari yapısının şekillenmesinde büyük rol oynamıştır.

Bu tarihi dönüm noktası, Naxçıvan'ın bugün sahip olduğu siyasi ve idari yapının temelini oluşturmuştur. Naxçıvan Özerk Cumhuriyeti, bu antlaşma sayesinde kendi kimliğini koruyarak Azerbaycan'ın bir parçası olma fırsatını elde etmiştir. Naxçıvan'ın bu özerklik statüsü, bölgenin kültürel ve ekonomik gelişimini desteklemiş ve Naxçıvan'ı bölgesel bir cazibe merkezi haline getirmiştir.

Sovyet hakimiyetti yıllarında ermeniler defalarca Karabağ ile Naxçıvan'ın Ermenistan'a verilmesi talebinde bulunmuşlar. 1990'ların başında ise Sovyetlerin çöküşünü fırsat bilerek Naxçıvan'ı da ele geçirmeğe ceht etmişler. Fakat Ulu Önder Haydar Aliyev'in Naxçıvan yönetiminde olması ve müdrik siyaseti sayesinde onların kirli arzuları kursaklarında kaldı.

Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olan Naxçıvan'ın kaderini belirleyen Moskova Antlaşması (16 Mart 1921) ile Kars Antlaşması (13 Ekim 1921) yüz üç yıl geçmesine rağmen ne bugüne kadarki Ermenistan Hükümetleri, ne de dünya ermenileri tarafından tanınmamaktadır ve yıllardır ermeniler bu antlaşmalar aleyhine esassız iddialarla propagandalar yapmaktadırlar. Halen Rus basınında ermenilerin ve ermeni yanlılarının tarihi olayları tahrif eden, “Moskova Antlaşması’nın süresinin uzatılmaması”, “Kars Antlaşması’nın feshedilmesi” çağırışlarını içeren yazıları yayınlanmaktadır. Bu bildiride YouTube internet sitesinin Rusça segmentinde Kars Antlaşması’nın ermeni tezleri ile nasıl anlatıldığından örnekler vereceğim.

08.03.2021. Sparta 1 kanalı. **“Her Anlamda Yasal Değildir. 100 Yıl Önce Moskova Anlaşması İmzalandı”** başlıklı videoda [1] anılan antlaşma imzalandığı tarihte RSFSC'nin tanınmadığı öne sürülüyor ve 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması’nın da Moskova Anlaşması’nın bir türevi sayıldığı vurgulanılıyor. ABD'nin Almanya Büyükelçisi James Gerard'ın 16 Mart 1921'de anlaşma hakkında şu yazısına atıf yapıyor: “16 Mart 1921'de

Bolşeviklər, Kemal ile Ermenistan Cumhuriyeti'nin bir bölümünü Türkiyə'ye devrettikleri bir anlaşma imzaladılar, digər iki parçayı Azərbaycan'a verdilər və kalan hissəsinə isə "Sovyet Ermənistanı" etiketini yapıştırdılar və zorla Rusya'ya ilhak ettilər."

Videoda son 100 yıldır Moskova və Kars antlaşmalarının statüsünü belirlemek için yapılan yüzlerce çalışmanın, bu belgeleri imzalayan tarafların hukuki durumlarına ait olduğu ve 16 Mart 1921 itibarıyla, RSFSC'nin tanınmış bir devleti olmadığını, yani uluslararası hukukun böyle bir konusu olmadığını gösteren reddedilemez ilk verilere dayandıklarını, bundan, Rus tarafının herhangi bir uluslararası anlaşma yapma yetkisi olmadığı sonucunun çıktığı iddia ediliyor. RSFSC'nin SSCB biçiminde yasal olarak uluslararası tanınması, yalnızca 1 Şubat 1924'te Büyük Britanya'nın onu tanımasıyla başladığı, bu tarihten önce uluslararası hukuk alanındaki uzmanlara göre tüm "tanınmalar"ın tanınmayan ülkelerden veya egemen rejimlerden geldiği söyleniliyor. ABD mahkemesinin, 1923'te Sovyet hükümetinin "RSFSC v. Sibrario" davasındaki iddiasını, RSFSC'nin tanınan bir devlet olmadığı gerekçesiyle reddettiği, İsveç mahkemesinin "Sovyet hükümeti v. Erickson" davasında benzer şekilde davrandığı örnek olarak veriliyor. Uluslararası antlaşmaların, BM'nin tanımına göre, uluslararası hukukun özneleri arasında karşılıklı hak ve yükümlülükleri oluşturdukları, değiştirebilecekleri veya sona erdirecekleri antlaşmalar olduğu isnad edilerek RSFSC'nin o zamanki durumunun dünya topluluğu tarafından tanınmadığı için imzaladığı antlaşmaların geçersiz olduğu iddiasında bulunuluyor. 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin statüsünün STK olduğu ve uluslararası hukukçuların RSFSC'ne ait ettikleri hükümlerin TBMM'ne emsal teşkil ettiği, o zaman Kemalistlerin tanınan Türk devleti adından değil, TBMM adlandırılan sivil kuruluş adından anlaşma yaptıkları, devlet başkanı Sultan tarafından onlara böyle bir yetki verilmediği, Kemalist hareketin Osmanlı Anayasası'na ve 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mitarekesi'ne aykırı davrandığı iddia ediliyor. *Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi*'ne (1969) atıf yapılarak Moskova Antlaşması'nın uluslararası hukuk normlarının ihlal edilerek imzalandığı ve bu nedenle Antlaşma'nın Ermenistan-Türkiye sınırını belirleyemeyeceği ve Nahçıvan'ı Azerbaycan'ın himayesine veremeyeceği öne sürülüyor. 13 Ekim 2021 tarihli Kars Antlaşması'nı imzalayanların da uluslararası hukukun özneleri olmadığı ve 1921 yılında işgale maruz kaldığı iddia edilerek bu Antlaşma'nın 1933'te imzalanan Montevideo Konvansiyonu (*Devletlerin Hak ve Görevlerine ilişkin Montevideo Sözleşmesi*, diğer adıyla *Montevideo Konvansiyonu*)'na aykırı olduğu söyleniliyor.

Halbuki, Montevideo Sözleşmesi; "bir devlet olmanın tanımını, haklarını ve görevlerini belirtmektedir. Bunlardan en bilineni, uluslararası kuruluşlar tarafından doğru bir uluslararası teamül hukuku beyanı olarak tanınan dört devlet olma kriterini belirten Madde 1'dir: Devlet, uluslararası hukuka sahip bir kişi olarak aşağıdaki niteliklere sahip olmalıdır: (a) kalıcı bir nüfus; (b) tanımlanmış bir bölge; (c) hükümet; ve (d) diğer devletlerle ilişki kurma kapasitesi. Ayrıca, 3. maddenin ilk cümlesi açıkça "Bir devletin siyasi varlığı, diğer devletler tarafından tanınmasından bağımsızdır" şeklinde ifade edilmektedir." [2]. Bu madde videoda ileri sürülen iddiaları otomatik olarak çürütüyor.

28.02.2021. "Новости Армении и Азербайджана" kanalı. **"Rus makamlarına çağrı: Moskova Antlaşması'nı - yenilememek, Kars Antlaşması'nı – feshetmek."** Bu videoda [3] Tüm Rusya kamu kuruluşu "Rusya Ermenileri Birliği" tarafından 15 Mart'ta Moskova'da düzenlenen konferansta, Rusya Federasyonu Başkanı V. V. Putin'e, Rusya Federasyonu

Federal Meclisi'nin Federasyon Konseyi Başkanı V. I. Matvienko ve Rusya Federasyonu Devlet Duması Başkanı V. V. Volodin'e hitaben kabul edilecek çağrıda 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nı yenilememesinin ve 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması'nının feshedilmesinin istenileceği bildiriliyor. Çağrı metninde anılan antlaşmalar "Bolşevik Rusya tarihinde utanç verici bir sayfa" gibi değerlendiriliyor. Moskova Antlaşması uyarınca, uluslararası toplum tarafından tanınmayan iki devlet - Bolşevik Rusya ve Kemalist Türkiye, üçüncü bir devletin - Ermenistan'ın tarihi topraklarını onun katılımı olmadan paylaştığı ve Kars Antlaşması uyarınca, Bolşevik Rusya, Sovyetleşmiş Ermenistan'ın yönetimini Moskova Antlaşması'nın şartlarını tanıyan aşağılayıcı bir antlaşma imzalamaya zorladı kaydediliyor.

"Rusya Ermenileri Birliği", bugün Rusya ve Ermenistan için son derece dezavantajlı olmaları nedeniyle, Rus ve Ermeni askerlerinin kanı ile kazandıkları toprakların Birinci Dünya Savaşı'nda kaybeden ülkeye - Türkiye'ye haksız bir şekilde aktarılmasını sağlayan 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nın uzatılmamasının ve 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması'nın feshedilmesinin son derece önemli olduğuna inandıklarını ifade ediyorlar. Anlaşmalar, bu topraklarda yaşayan halkların çıkarlarının hiçbir şey ifade etmediği Bolşevikler tarafından imzalandı ve tarihi Ermeni toprakları, yarısından fazlası Ermeni olan üç milyondan fazla Hristiyan vatandaşı yok etmiş bir devlete cömertçe bağışlandı, aynı zamanda, Kars ve Sürmeli bölgesi ile birlikte, Türkiye'nin bir parçası haline gelen Ağrı Dağı ile birlikte, 1936'da ilk kez "Azerbaycan" etnik adını alan Transkafkasya Tatarlarına, "Ermeni Nahçıvanı ve Dağlık Karabağ'ı" takdim edildiği ve böylece, guya Ermenistan aleyhine Türkiye ve Azerbaycan'ın iştahı doyurulduğu iddia ediliyor.

"Rusya Ermenileri Birliği", bu anlaşmaların hukuka aykırı, önemsiz, haksız, işgal karakterli olduğuna ve Rusya'ya kardeş olan tüm Ermeni halkının haklarını ihlal ettiğine inandıklarını, Sovyet Rusya'sının, Türkiye'ye yaklaşma ve Rusya'nın asırlık müttefiki Ermenistan'ı bir kenara itme hatasına düştüğünü, Ermeni meselesinin unutulmaya terk edildiğini ve Karabağ ihtilafının Kafkasya'da tehlikeli bir gerilim yatağı olmaya devam ettiğini ifade ediyor.

Çağırını hazırlayanlar, Türkiye'nin 20. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hristiyan halkların "soykırımını" tanıma konusundaki isteksizliği, II. Dünya Savaşı'nda Almanlarla sıkı müttefiklik, sonradan NATO'ya üyelik, Kuzey Kıbrıs'ın "işgali", Kürt ve Hristiyan vatandaşlarına karşı askeri hareketler, Karabağ'daki Azerbaycan saldırganlığına geniş destek, Çeçen olayları sırasında ayrılıkçılara aktif yardım, radikal Ukrayna güçlerine yardımın yanı sıra Kırım olayları sırasında yerel milliyetçilere yardım gibi konularla Türkiye'yi suçlayarak bunlarla Türkiye'nin "geleneksel" faşist, soykırımcı doğasını ve politikasının Rus karşıtı yönlü olduğunu göstermeğe cehdediyorlar. Ayrıca, Suriye'de bir Rus askeri uçağının düşürülmesini, Rusya'nın Türkiye büyükelçisinin öldürülmesini, sözde "terörist savaşıların" Azerbaycan topraklarına nakledilmesi ve Karabağ Ermeni nüfusuna yönelik soykırımın örgütlenmesi ittihamları ile Rusya'da Türkiye'nin imajını karalamaya çalışıyorlar.

Türk devletinin tüm faaliyetlerinin, yalnızca Hristiyan Ermenilerin değil, aynı zamanda Kırım da dahil olmak üzere Rusya'nın güney bölgelerinin Hristiyan nüfusunun

da istenmediği yeni bir Osmanlı İmparatorluğu ("Büyük Turan") yaratmak amacı güttüyünü iddia ediyorlar.

Guya, tarihinde her zaman küçük halkların çıkarlarının savunucusu rolünü oynamış olan Rus devletine, Türkiye'nin Ortadoğu ve Transkafkasya'da izlediği yayılmacı politikaya yeterince cevap verebilmek için zamanında kararlı önlemler almağı tavsiye ediyorlar. Etkili önlemlerin de Moskova Antlaşması'nın uzatılmaması ve Kars Antlaşması'nın feshedilmesinin olacağını öngörüyorlar. Bunun, Rusya'nın ve "saldırgan" Türk politikasından etkilenen halkların iyiliği için olacağını, Ermeniler, Rumlar, Asuriler, Yezidiler, Balkanların Slav halkları, Araplar, Kürtler ve diğer halklar tarihi haklarının iadesini beklediklerini ve şüphesiz Rusya'nın Ortadoğu'daki "adil politikası"na yardım etmeye hazır olacaklarını çağrıya eklemeyi unutmuyorlar.

Moskova Antlaşması'nın uzatılmaması ve Kars Antlaşması'nın feshedilmesinin Rusya'nın ulusal çıkarlarından kaynaklanmaktadır ve bugün Rusya'nın Kafkaslar ve Ortadoğu'daki rolünü güçlendirmenin ve bu bölgelerdeki sayısız sorunu çözmenin tek anahtarı olduğunu Rusya yöneticilerine ve Rus kamuoyuna telkin etmeğe çalışıyorlar.

20.02.2021'de "Молния TV" kanalında yayınlanan **"Nahçıvan, Batumi: Kars Antlaşması 100 yıl sonra Ankara'nın iştahını kabartmaya devam ediyor"** başlıklı videoda [4] Kars Antlaşması ile ilgili Erivan Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Dekanı Ruben Melkonyan'la mülakat [5] anlatılıyor. Mülakatta Ruben Melkonyan, bu antlaşmanın sadece Ermenistan için değil, aynı zamanda bir bütün olarak bölge için ne gibi tehditler oluşturduğuna ve Ermenistan'ın bu riskleri neden dış politika gündeminde dikkate alması gerektiğine dair vizyonunu sunuyor. "Ermenistan'ın Kars Antlaşması'nın sona ermesinden sonra bir beklentisi olabilir mi?" sorusuna R. Melkonyan şunları söylüyor: "Aslında Kars Antlaşması, o dönemde gelişen, Ermenistan devletinin varlığının büyük bir sual altında olduğu durumu yansıtıyordu. Sadece birkaç ay önce, bize Ermenistan topraklarının 10 bin kilometrekareye indirileceği Gümrü Antlaşması dayatılmıştı. Kars Antlaşması'nın revize edilmesi ihtimaline gelince, reel siyaset açısından böyle bir gelişmenin pek olası olmadığını düşünüyorum. Yine de bu konuyu siyasi retoriğimizde ve bilimsel araştırmalarımızda hayata geçirmeliyiz... Şu anda bölgede Kars veya Moskova antlaşmalarının gözden geçirilmesine yol açabilecek gerçek bir temel olmadığını düşünüyorum. Ancak bu belgeler bağlamında ciddi sorunlarımız olduğu gerçeği çok açıktır ve kanıtlanmıştır."

R. Melkonyan'a göre, Kars Antlaşması 100 yıl önce imzalanmış olmasına rağmen zaman zaman büyük siyaseti etkilemiş olsa da Nahçıvan'daki süreçler için de geçerlidir. Antlaşmaya göre, üçüncü ülkelerin Nahçıvan'a müdahale etmesi durumunda sorumluluğu Rusya ve Türkiye üstlenecek. Bu durum, SSCB'nin dağılmasından sonra daha da aktif hale gelmişti, Ermenistan-Azerbaycan ihtilafı sırasında Türkiye, Nahçıvan sınırına sürekli hassasiyet göstererek, üçüncü taraf gibi Ermenistan'ın Nahçıvan'ı ve bu temelde Ankara'yı tehdit ettiğini ve bundan dolayı savaşa girme hakkına sahip olduğunu ileri sürmüş, Ermenistan bu konuda 90'ların başında Ankara'dan bir nota bile almıştı. "Türkiye bizi savaşa tehdit etti, Türk ordusu alarına geçti, Ermenistan'a bir saldırı oldukça gerçekçiydi," diyen R. Melkonyan şöyle devam ediyor: "Daha sonra Türkiye, Kars Antlaşması'nın hukuka aykırı olmadığını, Nahçıvan'dan sorumlu olduğu için bu antlaşma kapsamındaki yetkilerini yerine getirdiğini söyleyerek, eylemlerine yasal dayanak olarak gösterdi. Dolayısıyla bu antlaşma çok hassas hükümler içermektedir. Bu bağlamda Ermenistan savunmacı değil, saldırgan rolünde olmalıdır."

Türkiye'nin Nahçıvan'daki fiili varlığına gelince, Ermeni tarafının bu konuyu en azından çeşitli mekanlarda konuşma konusu haline getirebileceğini ve en azından retorik bir soru düzeyinde konuyu uluslararası platformlara taşıyabileceğini kabul ettiğini söyleyen R. Melkonyan, Türkiye'nin Ermeniler için bir tehdit olduğundan ve Nahçıvan'daki varlığının bu tehdidi ikiye katladığını, en azından Türkiye'den gelen tehdidin veya potansiyel tehdidin etkisiz hale getirilmesi açısından bu bölgenin Ermenistan için de hiçbir önemi olmadığını düşünmek saflık olduğunu diyor.

"Sizce anlaşmanın hangi maddeleri değiştirilmeli?" sorusunu R. Melkonyan şöyle cevaplandırıyor:

"İmzalarken, eski başkent Ani'nin topraklarının Ermenistan'a devredilmesi konusu tartışılmıştı, ancak Türkler bunu reddetmişti. Bu noktanın yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini düşünüyorum, çünkü Ermenistan'a sadece Ani değil, komşu topraklar da eşsiz kültürel mirasımızın bir örneği olarak verilmelidir. Bu, duygusal olarak da önemli bir soru. Reel siyasette ise şunu hatırlatmak isterim ki, Türkiye'ye devredilmesi tamamen haksız olan – Sürmeli, Iğdır toprakları vardı ve bu konu revize edilebilir görünüyor." Videoda Türkiye'nin sadece Nahçıvan için değil Batum için de belirli haklara sahip olduğu Kars Antlaşma hükmünün içerdiği tehditler nedeniyle gerçekten revize edilmesi gerektiği vurgulanıyor.

24.08.2020'da "RANews" kanalında **"Türkiye Kars anlaşmasını ihlal ediyor: Erdoğan ülkeyi çöküşe götürüyor"** başlıklı videoda [6] türkolog Tiran Lokmagözyan'ın "Sputnik Armeniya" ajansına verdiği mülakattan [7] bahsediliyor. *"Türkiye'nin kendisi Kars Antlaşması'nı ihlal ediyor, Erdoğan ülkeyi çöküşe götürüyor,"* – deyen Lokmagözyan ekliyor: *"Burada Nahçıvan meselesi önemlidir. Azerbaycan ile ortak tatbikatların çoğu orada gerçekleşti, ancak silahların transferi sorunu devam ediyor. Ne Gürcistan, ne de İran, Türk birliklerinin kendi topraklarından geçmesini desteklemiyor. Nahçıvan konusunda Erivan, Moskova ile müzakerelerde Kars Antlaşması'nın resmi garantörlerinden biri olan Türkiye'nin bunu ihlal ettiği konusunu gündeme getirmelidir. Karabağ savaşı sırasında Ankara, Türkiye'nin garantör olarak müdahale edebileceği için askeri faaliyetlerin Nahçıvan'a aktarılamayacağını belirtmişti. Ama şimdi Türkiye'nin kendisi Nahçıvan'a giriyor, dolayısıyla anlaşmayı ihlal ediyor. Büyük ölçüde ihlal edilirse, iptal etmeyi düşünebilir. Rusya ile birlikte, elbette, o da imzaladığı için."*

Geçen yıl 3 Eylül'de "Tazema TB" kanalında yayınlanan **"Erdoğan Panik İçinde: Türkiye'nin Bölünmesi Başlıyor - Kars Antlaşması Sona Eriyor"** başlıklı videoda [8] "Avrora" Haber Ajansında yapılan yuvarlak masa görüşmesi yansıtılıyor. Konuşmacılar Moskova ve Kars antlaşmalarının tanınmayan iki hükümet arasında yapıldıklarından geçersiz oldukları, geçerli olan Sevr Antlaşması'nda belirtilen Woodrow Wilson haritasının olduğunu anlatıyorlar. Çok büyük ümidle Türkiye'nin yakında bölünebileceğini, o zaman Ermenistan'ın "hakiki" sınırlarına kavuşacağını söylüyorlar.

13 Ekim 2020 tarihinde "Armenian Revolution of Values" kanalında yayınlanan **"Ermenistan, 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması ile Rusya ve Türkiye arasında yasadışı bir şekilde nasıl bölündü?"** başlıklı videoda [9] Karabağ sorunu ancak aşağıdakiler yapılırsa Ermenistan'ın çıkarları doğrultusunda çözülebileceği söyleniliyor:

Ermenistan hükümeti ve parlamentosu

1. 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması'nı geçersiz olarak kabul ederse;
2. Türkiye ile Rusya arasında 16 Mart 1921'de Moskova'da imzalanan "Dostluk ve Kardeşlik" konulu Rus-Türk Antlaşması'nı kınarsa;

3. Uluslararası bir mahkemeye dava açarsa;
4. BM Güvenlik Konseyi de dahil olmak üzere uluslararası toplumu 1921 Rus-Türk antlaşmasını CEZAI, YASADIŞI ve GEÇERSİZ olarak kınamaya ve tanımaya çağırırsa.

Videokanala göre, "bu Ermeni karşıtı antlaşma yürürlükte olduğu ve eski ve şimdiki Ermenistan hükümeti bunu bildiği sürece, diğer tüm seçenekler Artsakh (Karabağ'a Ermenilerin verdikleri ad) veya Ermenistan'ın lehine olmayacaktır."

YouTube'da Rusça "Kars Antlaşması" sözleri ile arama yaptığımızda karşıya çıkan videoların çoğu ermeni tezlerine dayanıyor. Bunu videoların başlıklarından da görebiliriz:

- Kars Antlaşması 100 yıllık adaletsizlik. 68.534 görüntüleme, 20 Temmuz 2020, HAY TV [10]
- Kars Antlaşması, 1921. Tarihi olaylara gezi. 1.492 görüntüleme, 13 Mart 2020, saxa99fun [11]
- Kars, Moskova ve Sevr antlaşmaları AÇIK GECE. 7.086 görüntüleme, 15 Ekim 2016, radyo kamyoneti [12]
- Kars Antlaşması: gerçeklik ve komplo. 14.609 görüntüleme, 26 Ocak 2021, Sova – все о Грузии [13]
- Rusya, Türkiye ile yaptığı tarihi anlaşmaları gözden geçirmeyi düşünüyor. Ermenistan'dan bir görünüm. 26.673 görüntüleme, 15 Şubat 2016, RTVI Новости [14]
- Moskova nihayet 1921 anlaşmaları hakkında konuşmaya başladı, 35.434 görüntüleme, [15] 9 Aralık 2019, Газета TB [16]
- ACİL/Paşinyan 2021'de YENİ Kars Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalacak: Beklenmedik olaylar olacak. 8.526 görüntüleme, 1 Ocak 2021, REGNEWS [17]
- Nahçıvan Ermenistan Cumhuriyeti'nin ayrılmaz hissesidir. 3457 görüntüleme, 22 aralık 2022, NEWS Karabakh AM [18]
- 100 yıllık hukuksuzluk ya da Ermenistan'ı nasıl böldüler. 5.144 görüntüleme, 28 Mayıs 2023, NEWS Karabakh AM [18].

Sonuç olarak, Rus ve diğer yabancı dillerde anılan antlaşmalarla ilgili gerçekleri anlatan ve Ermeni yalan ve iftiralarını çürüten videolar konusunda eksikliklerimizin giderilmesi gerektiğini düşünüyorum.

Kaynaklar:

1. <https://www.youtube.com/watch?v=9qcPEgzvyV8>
2. https://tr.wikipedia.org/wiki/Montevideo_Konvansiyonu
3. <https://www.youtube.com/watch?v=7JwEFwKITG8&t=266s>
4. <https://www.youtube.com/watch?v=BEbt9Ipxw5A>
5. <https://verelq.am/ru/node/58682>
6. <https://www.youtube.com/watch?v=VGK3x4lr0uw>
7. <https://ru.armeniasputnik.am/20200822/Turtsiya-sama-narushaet-Karsskiy-dogovor-Erdogan-vedet-stranu-k-kollapsu--tyurkolog-24194310.html>
8. <https://www.youtube.com/watch?v=JP73XK3lQyM&t=190s>
9. <https://www.youtube.com/watch?v=KZwrQf1QqhU>
10. <https://www.youtube.com/watch?v=KZwrQf1QqhU>
11. <https://www.youtube.com/watch?v=JUqpMozmcyA&t=840s>

12. <https://www.youtube.com/watch?v=fRg6xm3fMUM>
13. <https://www.youtube.com/watch?v=lyZlOkhJslA&t=233s>
14. <https://www.youtube.com/watch?v=0VDWHteZijM>
15. https://www.youtube.com/watch?v=7-I_mEpxxU4
16. <http://lousavor-avedis.org/?p=19619>
17. <https://www.youtube.com/watch?v=vWzL3-hnYtw&t=13s>
18. <https://www.youtube.com/watch?v=uadkfPIXL-A>
19. <https://www.youtube.com/watch?v=9FreP4c7FIc>

NAXÇIVANIN TALEYİNİ MÜƏYYƏN EDƏN QARS MÜQAVİLƏSİ VƏ ERMƏNİ YALANLARI.

Xülasə: İki imperiyanın külündən doğan, iki yeni hökumətin, bir-birinə möhtac olan Rusiya Bolşevik Hökuməti ilə Ankara Hökuməti arasında qarşılıqlı güzəştlər nəticəsində imzalanan və Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanın taleyini həll edən Moskva müqaviləsi (16 mart 1921) ilə Qars müqaviləsi (13 oktyabr 1921), üstündən yüz üç il keçməsinə baxmayaraq, indiki Ermənistan hökumətləri və dünya erməniləri tərəfindən tanınmır. Ermənilər illərdir bu müqavilələrə qarşı əsassız iddialarla təbliğat aparırlar. Rusiya mətbuatı hələ də ermənilərin və ermənipərəstlərin tarixi hadisələri təhrif edən, "Moskva müqaviləsini uzatmamağa", "Qars müqaviləsini denominasiya etməyə" çağıran yazıları dərc etməkdədir. Bu məruzədə YouTube internet saytının rus bölməsində Qars müqaviləsinin erməni tezisləri ilə necə izah edildiyinə dair nümunələr verilir.

Açar sözlər: Naxçıvan, Qars müqaviləsi, erməni yalanları.

КАРСКИЙ ДОГОВОР, ОПРЕДЕЛИВШИЙ СУДЬБУ НАХИЧЕВАНИ, И АРМЯНСКАЯ ЛОЖЬ.

Аннотация: Московский (16 марта 1921 г.) и Карсский (13 октября 1921 г.) договоры которые были подписаны в результате взаимных уступок двух новых правительств, рожденных из пепла двух империй, российского большевистского правительства и правительства Анкары, которые нуждались друг в друге и определившие судьбу неотъемлемой части Азербайджана, Нахичевани, не признаются нынешними армянскими правительствами или армянами мира, несмотря на то, что прошло сто три года, и в течение многих лет армяне ведут пропаганду с необоснованными претензиями против этих договоров. Российская пресса все еще публикует статьи армян и проармян, которые искажают исторические события, призывают «не продлевать Московский договор» и «денонсировать Карсский договор». В этом докладе приводятся примеры того, как Карсский договор объясняется армянскими тезисами на русском сегменте сайта YouTube.

Ключевые слова: Нахичевань, Карсский договор, армянская ложь

THE TREATY OF KARS, WHICH DETERMINED THE FATE OF NAKHICHEVAN, AND ARMENIAN LIES.

Abstract: The Moscow Treaty (March 16, 1921) and the Kars Treaty (October 13, 1921), which were formed as a result of mutual concessions between the two new governments born from the ashes of two empires, the Russian Bolshevik Government and the Ankara Government, which were in need of each other and determined the fate of Nakhchivan, an inseparable part of Azerbaijan, are not recognized by the current Armenian Governments or the Armenians of the world, despite the passing of one hundred and three years, and for years the Armenians have been making propaganda with baseless claims against these treaties. The Russian press is still publishing articles by Armenians and pro-Armenians that distort historical events, call for "not extending the Moscow Treaty" and "denounce the Kars Treaty". This report gives examples of how the Kars Treaty is explained with Armenian theses on the Russian segment of the YouTube website.

Key words: Nakhchivan, The Kars Treaty, and Armenian lies.

MÜNDƏRİCAT

İsmayıl Hacıyev. Ermənistan dövlətinin əzəli Azərbaycan torpaqlarında yaradılması	28
Bəxtiyar Həsənov. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Zəngəzur qəzasında demoqrafik durum	38
Cəbi Bəhramov. Şimali Azərbaycan ərazilərinin Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı və Qərbi Azərbaycan torpaqlarının ermənilərə güzəştə gedilməsi və onun ağır nəticələri (XIX-XX əsrlər)	44
Şəkər Məmmədova. 100 illik Naxçıvan Muxtar Respublikasında Kazım Qarabəkir paşanın rolu	58
Xəzər Hüseynov, Fəxriyyə Hüseynova. Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların deportasiyası tarixindən (1918-1920-ci illər)	65
Nazim Mustafa. Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan 1948-1953-cü illər deportasiyasında İ.Stalin və Eçmiədzin katolikosluğunun rolu	69
Elçin Zamanlı. İrəvan Quberniyasının türk-müsəlman əhalisinin ermənilərə qarşı uğurlu müqavimətində Məhəmməd Xan Təkinskiinin rolu	74
Rimünə Hüseynova. XX əsrin ikinci yarısında Qərbi Azərbaycanda (Ermənistan SSR-də) azərbaycanlılara qarşı təzyiqlərin güclənməsi	87
Abdulla Mustafayev. XX əsrin əvvəllərində İrəvan Quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı faktların dili ilə	93
Samirə Məmmədova, Kəmalə Babayeva. II Dünya müharibəsindən sonra Qərbi azərbaycanlıların öz torpaqlarından deportasiyası: səbəblər və nəticələr	100
Leyla Əliyeva. Rusiya ordusunun İrəvan xanlığına üçüncü yürüşü	106
Hicran Mahmudova. Qərbi Azərbaycan arxeologiyası: qəbir abidələri mənəvi sərvətimiz kimi	112
Sabirə Bayramova. Qərbi Azərbaycanda "Qırmızı taborun" fəaliyyəti	118
Mehman Süleymanov. İrəvan xanlığının işğalı ərəfəsində Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı hərbi qüvvələrinin vəziyyəti	121
Rəsul Bağirov. Osmanlı idarəçiliyi dövründə Dərələyəz əhalisinin vergi mükəlləfiyyətləri	125
Əbülfəz Quliyev, Aliyə Quliyeva. Qərbi Azərbaycanın mədəni sərvətləri XX əsr İrəvan mədəni-ədəbi mühitinə dair	130
Cəmilə Mirzəyeva, Səadət Verdiyeva. Qərbi Azərbaycan folkloruna məxsus "Mərcanlar" yallısının "Mahnı" janrında təəcəssümü	135
Rahibə Əliyeva. İrəvanda Azərbaycanın tarixi-mədəni irsinin məhvi	141
Mətanət Quliyeva. Qərbi Azərbaycanın məişət və mədəniyyəti	148
Jalə Qulamova. XX əsrin I yarısında İrəvan teatrında səhnəyə qoyulmuş musiqili səhnə əsərləri	155
Əli Cabbarov. Qərbi Azərbaycanın Qarakilsə rayonunun turizm ehtiyatlarının cazibə elementləri	164

Flora Kərimova. Qərbi Azərbaycan qayıdışın Azərbaycan turizminin inkişafı və tarixi-mədəni irsinin qorunması baxımından əhəmiyyəti	169
Rövşən Bağirov, Nizami Quliyev, Mirsəlim Eminov. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının tarixinə baxış	173
Fəxryyə Həvilova. Qərbi Azərbaycanın maddi və mənəvi irsi	176
Gülxarə Əhmədova. Qədim, fədakar sənət ocağı - İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı və çağdaş təşkilatlanma məsələsi	185
Günəl İsayeva. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun nəqliyyat və turizm infrastrukturunun Zəngəzur dəhlizi ilə integrasiya perspektivləri	188
Sevda Axundova. Tarixi torpağımız Qərbi Azərbaycanın maddi-mənəvi irsi	194
Amil Əsgərov. Naxçıvan musiqi mədəniyyətində Qərbi Azərbaycan yallı arealı	203
Həbibə Allahverdiyeva. Naxçıvanda yaşamış Qərbi azərbaycanlı rəssamların yaradıcılığında təbiət motivləri	209
Həbibə Məmmədova. Qərbi Azərbaycan musiqi mədəniyyəti – Aşıq sənəti	217
Sevinc Tangudur. Qərbi Azərbaycan tarixi-mədəni kontekstdə	222
Gülnarə Qənbərova. İrəvan qalasının memarlığı	228
Ruhəngiz Əliyeva. Dərələyəz poeziya yaradıcılığında Vətən həsrəti motivləri	248
Tamaşa İsayeva. İrəvan Tərəbaşı məhəlləsinin şəhərsalma strukturu	253
Салина Асланханова. Историко - культурное наследие Иревана как составная часть исламской культуры	258
İbrahim Bayramov. "Kitabi-Dədə Qorqud" da Göyçə mahalının onomastikası və ya "Kitabi-Dədə Qorqud" un coğrafi mühiti haqqında	265
Bayram Apoyev. Qərbi Azərbaycanın Vedibasar mahalının Azərbaycan-türk toponimləri	272
Arifə Əhmədli. Göyçədə saxtalaşdırılmış toponimlər haqqında	276
Qənirə Əsgərova. Ağ Aşıq yaradıcılığının sintaktik xüsusiyyətləri	282
Arifə Zeynalova. Ağbaba şivəsi və Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tədqiqi məsələləri	289
Nuray Əliyeva. Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan şivələrinin ortaq fonetik xüsusiyyətləri	299
Osman Əhmədzadə. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri	306
Mehriban Əsədullasoy (Quliyeva). Dərələyəzli Aşıq Cəlilin poeziyasının bədii dil xüsusiyyətləri	308
Sərdar Zeynal. Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tədqiqi (Dərələyəz mahalının toponimləri əsasında)	314

Qalibə Hacıyeva. Qərbi Azərbaycan toponimiyasında qədim türk boylarının tarixi izləri	320
Zülfiyyə İsmayıl. Qərbi Azərbaycandakı paleotoponimlərin konseptual tədqiqi.....	347
Ələddin Eyvazov. Qərbi Azərbaycan toponimlərinə konseptual elmi baxış	351
Ülviyyə İsgəndərova. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının türk mənşəli toponimləri	354
Sədaqət Həsənova. Kəlbəcər ədəbi mühiti: dil-üslub xüsusiyyətləri (Bəhmən Vətənoğlunun yaradıcılığı əsasında)	360
Nigar Həsənova. Qərbi Azərbaycan folklorunda toponimlər	367
Almaz Bədəlova. Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən sözlərin Mahmud Kaşğarının "Divani-lüğət-it türk" əsərində izləri	374
Aynur Namazova. Oğuz qrupu türk dillərinin fonoloji xüsusiyyətləri	380
Mətanət Muradova, Məsmə Mahmudova. Orta əsr irəvanlı təbibin əsəri əlyazmalar xəzinəsində	385
Almaz Ülvi Binnətova. Göyçə mahalı – göy çiçəyim ("Göyçə mahalı Kəsəmən: bir kəndin tarixindən səhifələr: elmi-tarixi qeydlər, portretlər, publisistik düşüncələr, səcərələr" kitabı kontekstində)	387
Tahir Nəsim. Ağbaba-Şörəyel folklor təhkiyə strukturunda epik, lirik əvəzlənməsi.....	390
Xumar Məmmədova. Göyçəli Aşıq Nəcəfin yaradıcılıq yolu	393
Sədaqət Nemətova. Qərbi azərbaycanlıların folklorumuzda ürəkdağlayan yurd nisgili.....	397
Çinarə Rzayeva. Göyçə aşığı mühitinin haqq ozanı Aşıq Ələsgər şeirlərində aforizmlənmiş ifadələr	405
Sahilə Abbasova. Folklorda vətən həsrətinin yangınları və həyatla əlaqə	412
Günay Şirəliyeva. Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli şair-dramaturqu - Kəmalə Ağayeva	416
Tahirə Məmməd. Xanlıqlar dövrü və XIX əsr İrəvan-Azərbaycan ədəbi mühiti.....	426
Yusif Səfərov. Qəhrəmanlıq dastanlarında Qərbi Azərbaycan	433
Əbülfəz Əzimli. Dərələyəz: həsrətin ana laylaları şairə Mahirə Nağıqızının bayatı motivlərində.....	439
Səba Namazova. Əli Vəliyevin "Budağın xatirələri" avtobiografik romanında Zəngəzur.....	441
Seyfəddin Eyvazov. Dərələyəz ədəbi mühiti: şair Rzaquludan Həsən Mirzəyə qədər... ..	442
Elxan Məmmədov. Zaur Vedili yaradıcılığında yurd həsrətinin poetik ifadəsi	444
Şərəbanı Məmmədova. "İrəvani" imzası ilə tanınan Azərbaycan ziyalıları	452
Əsgər Qədimov. Qərbi Azərbaycanın ustad aşığı	459

Rauf Bəhmənli. Unudulmuş Qərbi Azərbaycan yallılarının bərpası məsələləri	465
Aygün Orucova. Vətən-Vedi-Xalisa dərdli Zaur Vedilinin dramaturgiyası	467
Şəlalə Məmmədova. Qərbi Azərbaycan folkloru	473
İnara Məhərrəmovə. Qərbi Azərbaycan aşığılarının poeziyası bəstəkarların yaradıcılığında	478
Solmaz Bayramova, Salatın Hacıyeva. Qərbi Azərbaycanda təhsilin və mədəniyyətin inkişafı	486
Nazlı Yaqubova. İtirilmiş tarixi Azərbaycan torpaqları: Qərbi Azərbaycan.....	493

ERMƏNİSTAN DÖVLƏTİNİN ƏZƏLİ AZƏRBAYCAN TORPAQLARINDA YARADILMASI

İsmayıl HACIYEV
haciyev.i1951@gmail.com
AMEA Naxçıvan Bölməsi

Xülasə

Məqalədə ermənilərin mənşəyi, yaşadıqları ərazilər, Balkan yarımadasından onların qovulması, ermənilərin "hay" və "ərman" adlandırılması, Arme və Hayasa əyalətlərində məskunlaşmaları, Hetlər ölkəsinə gəlmələri, Ərmən yaylasında yerləşmələri və Urartu ərazilərinə gəlib çıxmaları və buna qədər bir sıra dövlətlərin asılılığında erməni knyazlıqlarının olması tarixi faktlar və mənbələr əsasında təqdim edilir. Müəyyən edilir ki, ermənilər nəinki Cənubi Qafqazın yerli sakinləri deyillər, onlar Rusiya hüddudlarından kənarda yaşamışlar. XV əsrin ortalarında Cahan şah erməni katolikosluğunun mərkəzini Üçmüəzzinə köçürmüşdür. Bundan sonra onların Cənubi Qafqaza, Azərbaycan torpaqlarına gəlməsi artmışdır. Rusiya çarlarının erməniləri himayə etmələri, onlara dövlət yaratmaları da tədqiqatə cəlb edilmişdir. Aydın olmuşdur ki, ermənilər dövlət yaratmaq üçün Rusiya çarlarına 20-yə qədər müxtəlif layihələr təqdim etmişlər. Batum müqaviləsi və Azərbaycan torpaqlarında erməni dövlətinin yaradılması da araşdırılmışdır. 1918-ci ildə Ermənistan dövlətinin yaradılması və İrəvanı paytaxt kimi onlara güzəşt edilməsi, sonrakı illərdə Azərbaycan torpaqları hesabına ərazilərinin artırılması da tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: *haylar, erməni, armin, Azərbaycan, İrəvan, Cənubi Qafqaz, Batum müqaviləsi, Ermənistan dövləti*

Giriş

Azərbaycan xalqı tarix boyu erməni millətçilərindən ağır zərbələr almış, lakin humanistlik göstərərək bu qeyri-insani hərəkətlərə bir çox hallarda lazımi cavab verməmişdir. Bu məsələyə başqa amillər də təsir göstərmişdir. İlk növbədə erməni məkrini, hiylə və xəyanətini lazımi səviyyədə qiymətləndirməmiş, unutkanlığımız da buna imkan vermişdir. Dünyanın bir sıra dövlətləri erməni amilindən faydalanmış, onları öz maraqlarına uyğun istiqamətləndirmiş, erməni millətçilərini qızışdırmış və onlara dəstək vermişdir. İri dövlətlərin himayəsi altında fəaliyyət göstərən ermənilər "böyük Ermənistan" yaratmaq üçün hər cür əməlləri yerinə yetirmişlər.

Ermənilər Cənubi Qafqazın yerli sakinləri olmamışlar. Onlar "tarixin atası" Heredotun (e.ə.480-424) fikrincə, friqlərin Kiçik Asiyaya Avropadan (Makedoniyanın qonşuluğundan) köçüb gəlmişdir. Tədqiqatçılar ehtimal edirlər ki, ermənilərin ulu babaları friq tayfalarının ümumi dalğasında Balkan yarımadasındakı vətənlərini tərk edərək e.ə. II minilliyin sonlarında Kiçik Asiyaya, müasir Türkiyənin ərazisinə köçmüşlər [11, s.18]. Ermənilərin ulu babaları Kiçik Asiyanın da yerli əhalisi deyil və onlar Fərat çayının yuxarılarına Balkan yarımadasından köçüb gəlmişlər.

XV əsrin ortalarında Cahan şahın dəstəyi ilə erməni katolikosluğunun mərkəzi Üçkilə (Valarşabad) kəndinə köçürülmüşdür. XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası Azərbaycan

torpaqlarını işğal etdi. İran və Türkiyədən ermənilər Azərbaycan ərazilərinə, xüsusilə İrəvan, Qarabağ və Naxçıvan əyalətlərinə köçürüldü. Ermənilər Şimali Azərbaycan torpaqlarına xüsusi məqsədlə, daim vətən yaratmaq niyyəti ilə köçürülürdü. Ermənilərin köçürülməsindən sonra Cənubi Qafqaz qanlı qırğınlar dövrünə qədəm qoydu. Böyük dövlətlər İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərində erməni dövləti yaratmaqdan ötrü onlara hər cür köməklik göstərdilər. Nəticədə 1918-ci il may ayında İrəvan xanlığının ərazisində erməni dövləti yaradıldı və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti isə öz xalqının iradəsini nəzərə almadan İrəvan şəhərini və ətrafındakı torpaqları ermənilərə güzəştə getdi.

Erməni dövlətinin yaranması ilə azərbaycanlıların faciəsi başladı. Yeni ərazi iddiaları ilə çıxış edən Ermənistan dövləti əzəli Azərbaycan torpaqlarından – Qərbi Azərbaycan azərbaycanlılarını soyqırma məruz qoyur, kənd və şəhərləri dağıdır, azərbaycanlıları yaşadıkları ərazidən qovurdular. Bir sıra illərdə SSRİ rəhbərləri müxtəlif bəhanələrlə azərbaycanlıları deportasiya edirdilər. 1948-1953 və 1988-1992-ci illərdə azərbaycanlılar Qərbi Azərbaycandan zor gücünə çıxarıldı, 20 faiz torpaqlarımız işğal edildi.

Azərbaycan dövləti və xalqı bunlarla heç cür barışa bilmirdi. Doğma el-obasından didərgin düşmüş soydaşlarımız Vətən həsrəti ilə qayıdacaqları günü səbirsizliklə gözləyirdi. 44 günlük Vətən müharibəsi və antiterror əməliyyatı bir daha göstərdi ki, Azərbaycan haqq işini sonacan davam etdirəcək.

Qeyd etməliyik ki, 2022-ci il dekabrın 24-də Prezident İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycan icmasının inzibati binasında bir qrup ziyalılarla görüşü əzəli yurd yerimizə qayıtmaq əzmini daha da gücləndirdi. Əzəli və əbədi yurd yerimiz olan Qərbi Azərbaycana qayıdışımız qüdrətli Azərbaycan dövlətinin əsas hədəflərindən biridir.

Ermənilərin mənşəyi və yaşadığı ərazilər

Ermənilərin yaşadığı ərazi və onların mənşəyi məsələsi haqqında çox dolaşlıq və müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Bunları ermənilərin özləri bilərəkdən və məqsədli şəkildə irəli sürürlər. Qədim ermənilər özlərinə erməni yox, hay demişlər. Həmin ermənilər indiki ermənilər deyil [5]. Bununla əlaqədar İ.Şopen yazırdı ki, iranlılarla farslar, yunanlılarla ellinlər eyni olmadığı kimi, ermənilərlə haylar da eyni köklü xalq deyil. "Erməni" etnonimi ermənilərin özünüadlandırması olan "hay" etnonimi ilə üst-üstə düşmür. İndiki ermənilər nə hay, nə də ərman deyillər. Tədqiqatçılara görə, Balkanlardan gəlmə olan friq tayfalarının bir qolu olan indiki ermənilər Arme və Hayasa əyalətlərinə gəlib məskunlaşmışlar [17, s.200]. Heredota görə, Balkanlarda yaşayan friqlər skiflərin təzyiqi altında Kiçik Asiyaya, Hetlər ölkəsinə köçdülər. Burada hetlər onları hayasa adlandırıdılar. Q.Melikişvili Hayas əyalətindən bəhs edərkən göstərir ki, hələlik anlaşılmayan hay tərkibi və -as şəkilçisi Türkiyənin Anadolu bölgəsində yaşayan hind-Avropa mənşəli Luvi dilindədir və armanlarla heç bir əlaqəsi yoxdur. Erməni tarixçisi Q.Kapansyan yazır ki, arim adlanan hind-Avropa tayfası Balkanlardan Kiçik Asiyanın Hetlər ölkəsinə yerləşdilər, sonra isə e.ə. VII-VI əsrlərdə Ərmən yaylasına köçərək ermən adlandılar. Friqlərin bir qolunu guya "arim" adlanması və "erməni" sözünün həmin "arim" sözündən yaranması fikrini İ.Dyakonov rədd edir [17, s.226]. Deməli, haylardan xeyli əvvəl Arman yaylası var idi. "Hay" əyaləti isə ermənilərin indiki ərazilərindən xeyli uzaqda, Qərbi Fəratın yuxarı axarında idi [7, s.23].

İndi bütün dünya xalqlarında işlənən "erməni" adı mənşəcə yalnız özünü "hay" adlandıranlara şamil oluna bilən etnik ad deyil [17, s.235]. Qədimdə "Armina" və "Armini" adları həm Arme əyalətinin, həm də əyalətdə yaşayanların adlarını ifadə edirdi.

Deməli, armi kökünün haylarla heç bir əlaqəsi yoxdur və bu ideya erməni tarixçilərinin uydurmasıdır.

Arminlərin yaşadığı Arminiya ölkəsinin adına ilk dəfə İran şahı I Daranın kitabələrində rast gəlinir ki, bunun da bugünkü ermənilərə aidiyyəti yoxdur. Hayların əcdadları Balkanlardan qovulduqdan sonra Mesopotamiyaya gəlib çıxmış və az sonra o dövrdə tənəzzülə uğramış Urartu dövlətinin ərazisində peyda olmuşlar. E.ə.VII əsrdən başlayaraq yerli xalqların və bura gələn yeni etnik qrupların qatışması nəticəsində e.ə.III əsrdə özünə "hay" etnonimi götürmüş yeni etnos formalaşmağa başladı. Lakin yunanlar onlara yerləşdikləri Arminiya coğrafi ərazisinə uyğun ad verdilər – "ermənilər".

İ.Dyakonov yazır ki, haylar heç vaxt özlərinə "erməni" deməmişlər [17, s.226]. Ona görə ki, "erməni" adı "hay"lara bir hissəsi Arminidə, sonra Ərməniyədə yaşadıklarına görə kənardan verilmiş ümumiləşdirici addır. Deməli, "Armin" adı "Armeniya" formasını kəsb etmiş və başqa dillərə də yayılaraq həmin dillərdə "hay" adlananlar üçün etnik ada çevrilmişdir [4, s.21].

Erməni alimləri həm yaşadıkları coğrafi ərazini, həm də mənşələrini saxtalaşdırırlar. Onlar sübut etməyə çalışırlar ki, ermənilərin mənşəyi Türkiyə və Cənubi Qafqazdır, Urartu isə qədim erməni dövlətidir.

Reallığı qəbul edən tarixçilər, hətta erməni tədqiqatçılarından bəziləri bunun düzgün olmadığını göstərirlər. M.Abekyan yazır ki, ermənilərin mənşəyi kimdir, necə və harada, haradan və hansı yolla bura gəliblər, erməni olana qədər kim olublar, kimlərlə əlaqə saxlayıblar, onların əcdadlarına və dillərinə kimlər təsir edib, bəlli deyil. Bu gün bizim əlimizdə bütün bunları təsdiq edən həqiqi və dəqiq heç bir məlumat yoxdur. Başqa bir erməni tarixçisi olan Q.Kerovpyan yazır ki, XIX əsrdən bu günə qədər bütün hind-Avropa tədqiqatçıları təsdiq edir ki, hind-Avropa mənşəli köçəri ermənilər bu ərazilərə gələrək yerli xalqlarla qaynayıb qarışmışlar. B.İşxanyan göstərir ki, ermənilərin həqiqi vətəni qədim-tarixi böyük Ermənistan Kiçik Asiyadır, yəni Rusiya hüdüdlərindən kənardadır və ermənilər Zaqafqaziyada (başlıca olaraq İrəvan quberniyasında) bəzi xalis erməni əyalətlərindən başqa, Qafqaz ərazisinin müxtəlif hissələrində yalnız son əsrlərdə məskunlaşmışlar.

Artıq bu məlumdur ki, ermənilər kimmerlər tərəfindən Balkanlardan Kiçik Asiya ərazilərinə, Dəclə və Fərat çaylarının yuxarılarına sıxışdırılmış müşk tayfalarının dili ilə yerli xalqların-akkadların, hettlərin, luvialıların, urartların, aysorların, midiyalıların, farsların, parfiyalıların, türklərin və s. dillərinin birləşməsidir. Yəni ermənilər - xalqların konqlomeratıdır, onların dili isə kombinasiyadır. Ermənilərin tərkibində assimilyasiyaya uğramış və mənşəyi ilə fərqlənən xeyli etnik qrup mövcud olmuşdur. Elə buna görə ermənilərin 16 antropoloji tipə bölünməsi təsadüfi deyildir. Ermənilərin etnik və antropoloji baxımdan tam və inandırıcı təsnifi yoxdur. Bir sıra mənbələrdə rast gəlinən məlumatlar mənbə müxtəlifliyinin şəxsi müşahidələrinə və özlərindən əvvəl yazılmış əsərlərdən alınan məlumatlara əsaslanır. Verilən məlumatlarda bir həqiqət və bənzərlik var: erməniləri eyni bölgədə yaşayan digər xalqlardan ayırmaq çətindir. Bunun başlıca səbəbi bölgənin bir keçid yeri olması, bir çox xalqların buradan gəlib-getməsi və onların bir qisminin buralarda

yerləşib bir-birilə qarışmasıdır. "Erməni" sözü sonradan ortaya çıxaraq müəyyən bölgəyə verilmiş coğrafi addır [13, s.22]. Bu, coğrafi bölgədə yaşayan və müxtəlif irqdən olan insanların hamısına verilmiş bir addır. Erməni dili isə bir çox xalqların, xüsusilə aysorların, iranlıların, parfiyalıların və yunanların dillərinin təsiri altında yaranmışdır.

Uydurulmuş erməni tarixi

Tarixi faktlar sübut edir ki, hazırkı Ermənistan deyilən dövlətin ərazisi əzəli Azərbaycan torpaqlarıdır. Heç bir tarixçi, obyektiv tədqiqatçı bunu inkar edə bilməz. Ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə və bütövlükdə Cənubi Qafqaza gəlmə olduğunu, çar Rusiyasının Qafqazda istilachılıq siyasətinin genişləndiyi vaxtlarda bu ərazidə ermənilərin dövlət qurumunun olmaması tarixçilər tərəfindən dəfələrlə sübuta yetirilmişdir. Azərbaycan tarixçilərinin ortaya çıxardığı dəlillər də indiki Ermənistan ərazisinin tarixi Azərbaycan torpaqları olduğunu sübut edir.

Yuxarıda qeyd etmişik ki, ermənilər Balkan yarımadasından, Kiçik Asiyaya, oradan isə Şərqi Anadoluya miqrasiya etmişlər. Son miqrasiya e.ə.VI və IV əsrlərdə baş vermişdir [18, s.11]. Ermənilər tarix boyu heç bir vaxt davamlı və müstəqil dövlətə malik olmamışlar. "Erməni krallıqları" və bəylikləri ərazidəki böyük dövlətlərdən asılı və ya yarım asılı halında yaşamışdır. 15 vilayətdən ibarət bölgələr "Böyük Ermənistan", 3 vilayətdən ibarət bölgələr isə "Kiçik Ermənistan" adı ilə tanınmışdı. Bunlar siyasi ərazi yox, coğrafi ərazi kimi məlum idi [13, s.8].

Erməni tarixi haqqında müxtəlif rəvayətlər uydurulmuş və burada Hayk sülaləsinin (e.ə.2350-e.ə.328), Parfiya dövrünün, İran idarəçilik dövrünün olduğunu əsaslandırmağa çalışmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan müstəqil dövlət kimi çox qısa müddətdə mövcud olmuşdur. Tarixdən məlumdur ki, ermənilərin əcdadları hesab edilən qəbilənin yerləşdiyi ərazi sonralar Urartu dövlətinin, Midiya və İran Əhəməni imperiyasının süqutundan sonra onların Yuxarı Fərat vadisində kiçik bir knyazlığı yaranmış və tədriclə güclənən bu knyazlıq mənşəcə parfiyalı olan II Tiqranın (e.ə. 95-55) hakimiyyətinin əvvəllərində qonşu ölkələrə işğalçı yürüşlər təşkil edərək, qısa bir müddətdə öz ərazisini genişləndirə bilmişdir. Lakin e.ə. 66-cı ildə Roma sərkərdəsi Pompey II Tiqranın hərbi qüvvələrini darmadağın etdikdən sonra, Kiçik Asiyanın şərqində mövcud olmuş erməni knyazlığı müstəqil dövlət kimi tarix səhnəsindən silinmişdir [11, s.119].

Bu ərazidə indi ermənilər kimi tanınan əhalinin yaşamasını bəyan etmək çox çətinidir. Bu çarlığın ərazisində müxtəlif qeyri-erməni etnosları yaşamışlar. Bu çarlığın 30 illik mövcudluğu indiki ermənilərdə belə bir xülya yaradıb ki, onlar Tiqran tərəfindən qısa müddətə işğal olunmuş həmin ərazilərin varisləridir. S.Vims hesab edir ki, əslində heç vaxt müstəqil Ermənistan dövləti olmayıb. Tarixdə "böyük Ermənistan" adlı dövlət mövcud olmayıb. Ermənistan eramızın IV əsrinə kimi Roma tərəfindən idarə olunub. I-VI əsrlərdə dəfələrlə Roma, İran və Bizans arasında bölünüb və erməni şahları tərəfindən deyil, onlar tərəfindən idarə olunub.

Bütün sonrakı əsrlərdə, ta 1918-ci ilə qədər o, digər dövlətlərdən – İran, Roma, Osmanlı, Rusiya imperiyalarından ya vassal kimi, ya da tam asılı olmuşdur.

Ermənilərin yenidən siyasi səhnəyə gəlməsi xristian dininin meydana gəlməsi və yayılması dövrünə təsadüf edir. Xristianlığı qəbul etdikdən sonra vahid xristian kilsəsindən üz döndərən ermənilər təriqətçi monofizitlərin tərəfinə keçdilər. Onlar özlərinin əlahiddə

qriqoryan kilsəsini yaratdılar. Qriqoryan kilsəsi dövlətin olmadığı şəraitdə erməni icmalarının təkcə dini deyil, eyni zamanda siyasi himayəçisi funksiyasını da öz üzərinə götürdü. Ermənilər Qriqoryan kilsəsinin rəhbərliyi ilə güclü xarici qüvvəyə sığınmaq yolunu tutdular. Onlar Bizansa qarşı Ərəb xəlifələri ilə sövdələşməyə girdilər. Qriqoryan kilsəsi "böyük Ermənistan"ı dirçəltmək üçün ilk dəfə ərəb işğalları dövründə fəallaşdı. Qriqoryan kilsəsi Qafqaz Albaniyasının qərb ərazisində yaşayan alban-xristian əhali arasında qriqoryanlığı yaymağa başladı. Zaman keçdikcə qriqoryanlığı qəbul etmiş alban-Azərbaycan tayfalarının erməniləşdirilməsinə başlandı. Nəticədə Qriqoryan kilsəsinin təsir dairəsi Cənubi Qafqaza doğru genişlənməyə başladı.

Ermənilər IX əsrdə Qars və Ərzurum ərazisində bizanslılarla onlar arasında bufer rolunu oynayacaq, paytaxtı Ani şəhəri olan yarımmüstəqil Ermənistan knyazlığı yaradırlar. IX əsrdən başlayaraq Ermənistan tədricən Bizans tərəfindən tutulur və 1045-ci ildə erməni knyazlığı ləğv edilir [7, s.40]. Bizans dövründən bağlayaraq ermənilərin səpələnməsi başlayır. Cənub-qərbi Qafqazda az sayda erməninin peyda olmasını isə IX əsrdən başlayaraq ermənilərin müxtəlif ölkələrdə yerləşdirilməsi ilə izah etmək olar.

1080-ci ildə Bizans dövlətinin zəifləməsi Aralıq dənizinin şimal-şərq sahilində Kilikiya erməni knyazlığının yaranmasına səbəb oldu. 1375-ci ildə məmlüklər Kilikiyanı öz imperiyalarına birləşdirdilər [7, s.40]. Bu vaxtdan XX əsrdək ermənilərin öz dövlətləri olmayıb və onlar müxtəlif dövlətlərin tərkibində yaşayıblar.

Beləliklə, erməni dövləti qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə Cənub Qafqazın ərazisində deyil, Van gölünün ətrafında, Fərat çayının şərqində, sonradan isə Aralıq dənizinin şimal-şərq sahilində mövcud olmuşdur.

Ermənilərin Cənubi Qafqaza gəlmələri

Sonrakı dövrlərdə qriqoryan kilsəsi Azərbaycan dövlətlərinə və Osmanlı imperiyasına sığındı. Zaman keçdikcə ermənilər Osmanlı imperiyasından, Ağqoyunlu və Səfəvi hökmdarlarından geniş imtiyazlar qazandılar və mövqelər ələ keçirdilər. Ermənilər XV əsrin ortalarında Cənubi Qafqazda, demək olar ki, yaşamırdılar. 1441-ci ildə Qaraqoyunlu türk-Azərbaycan dövlətinin hökmdarı Cahan şah erməni katolikosluğunun mərkəzini əhalisi tamamilə türklər olan İrəvan yaxınlığındakı qədim alban monastırı olmuş Üçmüəzzinə köçürdü [8, s.18-19]. XVI-XVII əsrlərdə Səfəvilərlə Osmanlı Türkiyəsi arasında uzun sürən müharibələr ermənilərin öz müstəqil dövlətlərini yaratmaq arzusuna təkan verdi. 1605-ci ildə I Şah Abbasın fərmanı ilə Səfəvi dövlətinin ərazisində ermənilər üçün ərazilər ayrıldı. Ermənilər varlandığıca onların dövlət yaratmaq iştahları güclənirdi. Bunun üçün onlar özlərinə himayəçi axtarırdı. Ermənilərin bir sıra Avropa ölkələrinə etdikləri müraciətlər nəticəsiz qalmışdı. XVII əsrin ortalarında rus dövlətinin öz mövqelərini möhkəmləndirməsi erməni kilsəsinin diqqətini cəlb etməyə başladı [3, s.11]. Ermənilər gələcəkdə Rusiyanın hərtərəfli himayəsini qazanmaqdan ötrü 1659-cu ildə çar Aleksey Mixayloviçə qızıldan işlənmiş taxt hədiyyə etdilər. Ermənilərin Rusiya ilə yaxınlaşması I Pyotrun dövründə daha da sistemli şəkil aldı. Rusiya regionda başlıca rəqibləri olan Osmanlı və Səfəvi imperiyalarını daxilindən zəiflətmək üçün erməni kartından istifadə etdi. İlk növbədə erməniləri Azərbaycan ərazilərində yerləşdirmək üçün göstəriş verdi. I Yekaterina ermənilərin yüksək mərhəmətə və himayəyə layiq görülmələri haqqında 1726-cı il fevralın 22-də fərman verdi (16, s. 43). II Yekaterina Eçmiədzin katolukosu H.Argutinskinin

hazırladığı "Ararat krallığı" ideya-layihəsini dəstəklədi [2]. Rus məmurları və Dunaydakı rus qoşunlarının komandanı Q.Potyomkin ilə görüşən İ.Arqutinski təkliflərinin reallaşdırılması istiqamətində fəaliyyətə keçdi, "erməni dövləti" yaratmaq üçün əməli addımlar atdı [14, s.188-201]. Lakin müxtəlif səbəblərdən Azərbaycan ərazisində "erməni dövləti" yaratmaq mümkün olmadı.

Ermənilər öz məkrli niyyətlərindən əl çəkməmiş və XIX əsr boyu öz xidmətlərini çar Rusiyasına təqdim etmişlər. Onlar Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal edilməsində fəal rol oynamışlar. Ermənilərin bu xidmətləri müqabilində Rusiya imperatoru I Nikolay İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərində "erməni vilayəti" yaratdı. Bu müstəqil dövlət qurumu olmasa da, ermənilərin gələcəkdə səfərbər olmalarına, təşkilatlanmalarına, iqtisadi-mədəni tərəqqiyə yetişmələrinə ciddi təsir etdi [8]. İkinci bir tərəfdən, çar Rusiyası işğal etdiyi Şimali Azərbaycanın strateji bölgələrində (Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan, Zəngəzur) erməniləri yerləşdirdi. Bununla Rusiya Qacarlar İranı və Osmanlı dövlətinin sərhədləri boyunca "Xristian kəməri" yaratdı. Nəticədə Cənubi Qafqazın irimiqyaslı erməniləşdirilməsinə təkan verildi. N.Şavrovun məlumatına görə, XX əsrin əvvəlində Cənubi Qafqazda yaşayan 1,3 milyon erməninin 1 milyondan çoxu Rusiya tərəfindən buraya köçürülüb.

Burada bir cəhəti də qeyd etməyə bilmərik. Çar Rusiyası Cənubi Qafqazın işğalınadək bu regionda Rusiyanın himayəsində olan "erməni dövləti"nin yaradılmasında maraqlı idi. Lakin Güney Qafqazın işğalından sonra bu ərazilərdə ermənilərə ayrıca dövlət qurulmasına çar Rusiyası maraqlı deyildi. Çünki bu hal Rusiyanın imperiya və böyük dövlətçilik siyasətinə zidd idi.

Osmanlı imperiyasını bölüşdürməyə çalışan Rusiya onun ərazisində "erməni dövləti" yaratmaqda maraqlı idi.

Çar II Nikolay Fransanın Rusiyadakı səfiri P.Paleoloqla 1914-cü il noyabrın 21-dəki söhbətində qeyd etmişdi ki, Anadoluda, təbii, ermənilərlə məşğul olacağam. Onları təkrar türk boyunduruğu altında qoya bilmərəm... onlara müstəqil bir rejim quracağam. Rusiya hakim dairələri Balkanlarda və Şərqdə üstünlüyü ələ almaq üçün erməni kartından istifadə edir və Osmanlı imperiyası ərazisində "Türkiyə Ermənistanı" yaratmağı arzulamırdı.

Ermənistan dövlətinin yaradılması

Çar Rusiyasının siyasətini bolşevik Rusiyası davam etdirdi. Cənubi Qafqazın bolşevikləşdirilməsi üçün V.İ.Lenin S.Şaumyanı Qafqazın müvəqqəti fəvqəladə komissarı təyin etdi. 1917-ci ilin 29 dekabrında V.İ.Lenin 20 sayılı dekret imzaladı. Proletar rəhbəri "Türkiyə Ermənistanında" erməni dövlətinin yaranması üçün hər cür tədbir və yardım barədə göstəriş verdi. Bu işi görməyi erməni bolşevik S.Şaumyana həvalə etdi. Bu o zaman idi ki, ermənilər Türkiyədə çox dəhşətli qırğınlar törətmişdilər və bu davam edirdi. Həmin il martın 31-də isə S.Şaumyanın göstərişi ilə Bakıda və Azərbaycanın bir çox bölgələrində bolşevik ermənilər Bakı Kommunasının ordusu ilə birgə müsəlman əhalisinin soyqırımını törətmişdilər.

Rusiya imperiyasının dağılmasından sonra Cənubi Qafqazda üç respublika öz müstəqilliyini elan etdi. Bu dövlətlər arasında Ararat (Ermənistan) Respublikası nə ərazisi, nə də ki, paytaxtı olan yeganə respublika idi. Öz respublikalarını "Ararat" adlandıran ermənilər vaxtilə çar Rusiyası tərəfindən köçürüldükləri türk torpaqlarına iddialarını ortaya

qoymuşdular. 1918-ci il mayın 28-də ermənilər müstəqil dövlətin qurulmasını siyasi mərkəzləri olmadan bəyan etmişdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti böyük dövlətlərin təzyiqi altında qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanı və ona bitişik təxminən on min kvadrat kilometr ərazini ermənilərə güzəştə getməyə məcbur oldu. AXC Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski güman edirdi ki, bununla ermənilərin bütün ərazi iddiaları bitəcəkdir.

Ermənistan dövlətinin yaradılmasına Osmanlı dövlətinin münasibəti fərqli idi. "Ermənistan məsələsi" ilə bağlı Osmanlı siyasi dairələrində müəyyən fikir ayrılıqları var idi. Tələt və Ənvər paşalar "erməni məsələsi"ndə "çibani kökündən təmizləməyi" ən xeyirli iş hesab edib, bölgədə erməni dövlətinin yaradılmasına imkan verməmək və bu mümkün olmadığı təqdirdə yaşamayacaq dərəcədə çox zəif bir Ermənistanın təşəkkül etməsini zəruri hesab etsələr də, Xəlil bəy və Vehib paşa kimi siyasilər ən azından beynəlxalq aləm qarşısında ermənilərə bir mövcudiyyət və müəyyən güzəştlər verilməsinin vacib olduğunu bildirirdilər [9, s.162].

Tələt və Ənvər paşaların erməni dövlətinin yaradılmasına imkan verməmək istəyinə Azərbaycan nümayəndələri heç də müsbət yanaşmırdılar. Azərbaycan nümayəndələri bildirirdilər ki, erməni dövləti yaradılmasa, o zaman Cənubi Qafqazda yaşayan ermənilər Azərbaycana axışacaq. Nəticədə Azərbaycana faktiki olaraq daha böyük qırğınlar, müsibətlər və dağıntılar gətirəcək. Buna yol verməmək üçün kiçik bir ərazidə ermənilərin milli dövlətlərini yaratmaq və onları ora cəm etmək lazımdır. Bununla əlaqədar Azərbaycan nümayəndələri 1918-ci il mayın 23-də Ənvər paşaya müraciət göndərdilər. Ənvər paşa bu təklifə qarşı çıxdı. O, 1918-ci il 27 may tarixində Vehib paşaya göndərdiyi teleqramda yazırdı: "Xəlil bəyin teleqramından anlaşıldığına görə, ermənilər birdən itirdikləri ərazilərə müqabil Cənubi Qafqaz müsəlmanlarına aid ərazidən bir qisim almaq istəyirləmiş və müsəlmanlar da buna müvəqqət edəcəkləmiş. Məncə, bu tamamilə yanlışdır. Əgər bu gün Qafqazda beş-altı yüz min əhalisi olan və kafi miqdarda əraziyə malik kiçik bir Ermənistan yaranarsa, gələcəkdə əmlərləri Amerikadan alaraq, o tərəfdən gələn ermənilərlə bu hökumət milyonlarla əhaliyə sahib olacaqdır..." [9, s.166].

Ənvər paşa və Tələt paşanın mövqeyi belə idi ki, Qafqazda erməni dövlətinin yaranmasına imkan verilməməlidir. Müsəlmanların məskunlaşdığı əraziləri ermənilərdən təmizləmək lazımdır. Bu mümkün olmadığı təqdirdə, Ənvər paşa yaranacaq erməni dövlətinin yaşamayacaq dərəcədə olduqca zəif bir şəkildə təşkil edilməsini vacib sayırdı və qətiyyətlə İrəvanın ermənilərə verilməsinə qarşı çıxırdı.

Ənvər paşanın bütün xəbərdarlıqlarına baxmayaraq, Xəlil bəyin rəhbərlik etdiyi Batumdakı türk heyəti Azərbaycan torpaqları hesabına ermənilərin lehinə bir sıra ərazi güzəştlərinə gedərək, İrəvan şəhərinin də daxil olduğu Yeni Bəyazid və Eçmiəzdin bölgələrindən ibarət bir Ermənistan dövlətinin qurulmasını təsdiqlədi. 4 iyun 1918-ci il tarixində imzalanmış Batum müqaviləsinin şərtlərinə görə Ermənistan Respublikası Cənubi Qafqazda 10 min kv. km ərazisi olan bir dövlət oldu [21, s.388-392].

Türk heyəti kiçik bir ərazidə öz nəzarəti altında olacaq bir erməni dövləti yaratdı və Osmanlı dövləti onu de-fakto tanıyan ilk dövlət oldu. Bununla da Osmanlı dövləti bir tərəfdən "erməni məsələsi" ilə bağlı beynəlxalq aləmdə ona qarşı olan "qınağ"ı aradan qaldırmış olur, digər tərəfdən də İngiltərə, Fransa və Rusiya kimi dövlətlərin Şərqi Anadoluda yaratmaq istədikləri erməni dövlətini Cənubi Qafqazda yaratmaqla problemi bir növ özündən uzaqlaşdırmış olurdu.

Hadisələrin sonrakı inkişafı Ənvər və Tələt paşaların nə qədər haqlı olduqlarını təsdiq etdi.

1918-1920-ci il hadisələri bir daha onu göstərdi ki, ermənilər əldə etdikləri ərazi ilə kifayətlənmədilər, Azərbaycan qarşı ərazi iddiaları ilə müharibəyə başladılar və minlərlə azərbaycanlının soyqırımına səbəb oldular.

1920-ci ilin ortalarında Ararat Respublikasının adını Erməni Respublikasına dəyişən daşnaklar bununla da Kiçik Asiyada “vətənlərini” itirmələri ilə faktiki olaraq barışaraq Qafqazda – Azərbaycan xanlıqlarının ərazisində uydurma “qədim erməni tarixini” yazmağa başladılar. Məhz bu dövrdə ermənilərin “Qafqazın qədim yerli əhalisi” olması barədə tarixi konsepsiya uydurulmuş və bunun ardınca Ermənistandakı Azərbaycan və bir çox digər müsəlman tarixi abidələrinin kütləvi şəkildə məhvinə başlandı.

Beləliklə, 1918-ci ilin may ayında qədim Azərbaycan ərazisində erməni daşnak dövləti, 1920-ci il noyabrın 29-da isə bolşeviklərin zor-gücü ilə “Ermənistan SSR” yaradıldı. Amerika alimi Səmyuel Vimzin göstərdiyi kimi, “üç min ildən artıq bir müddətdə dövlətçiliyi olmayan, indi isə erməni reallıqlarına deyil, yalnız erməni iddialarına əsaslanaraq ermənilərin dövlət yaratmağa çalışması nəticəsində müttəfiqlərin müstəqil Ermənistan yaratmaq qərarı qərribə görünürdü” [16, s. 252].

Yaradıldığı gündən Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış edən Ermənistan havadarlarının köməyi ilə ərazilərini xeyli genişləndirdi. Erməni daşnakları Azərbaycan torpaqlarının hesabına ərazilərini 29,8 min kv. km-ə çatdırdı. Torpaq iştəhası, onu müntəzəm qamarlama hərisliyi ermənilərin gözlərini elə örtmüşdür ki, daşnaklar tarixin hər bir anından bu məkrli siyasəti həyata keçirmək üçün çox hiyləgərliklə istifadə edirdilər. Belə ki, 1920-ci ildə Yeni Bəyazid qəzasının Basarkeçər mahalı, İrəvan qəzasının Vedibasər mahalı və Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzası Ermənistana verildi. Bununla yanaşı, 1920-ci ilin əvvəlində Qazax qəzasının cənub hissəsi də Ermənistana bağışlandı və burada Dilican qəzası yaradıldı. 1920-ci ilin dekabrında Zəngəzur Ermənistana verildi. 1920-1923-cü illərdə Qazax qəzasından 379.984 desyatin, Zəngəzur qəzasından 405 min desyatin [1, s. 19-20], Zəngəzur, Cavanşir və Qazax qəzalarının sərhədlərində olan 150 min desyatin torpaq və otlaq sahələri Ermənistana verildi [2, s. 56-57]. 1929-cu ildə Naxçıvan MSSR-in on yaşayış məntəqəsini əhatə edən 657 kv. km ərazi Ermənistan SSR-ə verildi. Yenə həmin ildə Zəngilan rayonunun üç kəndi Ermənistana verildi və burada Mehri rayonu təşkil olundu, nəticədə Naxçıvanı Azərbaycandan ayıran dəhliz yarandı. 1929-cu ildə Qazaxın 5 min hektar torpaq sahəsi, Cəbrayıl qəzasının Nüvədi, Ernəzir və Tuğud kəndləri Ermənistana verildi. Ərazi məsələlərinin birtərəfli, daşnak-bolşevik “həlli” nəticəsində “mübahisəli” ərazilər ermənilərə verildi və bundan əlavə, 11 min kv. km. ərazimiz Ermənistana bağışlandı. Buraya əsasən Zəngəzur qəzası, Şərur-Dərələyəz qəzası və Göyçə dairəsinin torpaqları daxil idi. Beləliklə, həmin illərdə Azərbaycanın 20 min kv. km. ərazisi itirildi.

Sonrakı illərdə də ermənilərin torpaq iddiaları davam etmiş, Azərbaycan ərazisinə hərbi müdaxilə etmiş və torpaqlarımızın müəyyən hissəsi itirilmişdir. Erməni millətçiləri II Qarabağ müharibəsində ciddi məğlubiyyətə uğrasalar da, bu gün də belə yeni ərazi iddiaları xülyası ilə yaşayırlar.

Qədim Azərbaycan torpaqlarında dövlətlərini yaradan ermənilər bu ərazilərin köklü sakinlərini-azərbaycanlıları öz tarixi ərazilərindən çıxarmış, onları 1918-1920, 1948-1953 və

1988-1992-ci illərdə deportasiya etmişlər. Bununla belə, Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü, müstəqilliyini və suverenliyini bərpa etmişdir.

Qərbi Azərbaycanın 11 mahalından azərbaycanlılar zor gücünə çıxarılmışlar. Qərbi Azərbaycana Qayıdış istiqamətində uğurlu addımlar atılır, soydaşlarımızın həmin ərazilərə qayıdışı uzaqda deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 28, siy. 1, iş 155.
2. ARDA, f. 2502, siy. 1, iş 20.
3. Arzumanlı, V., Mustafa, N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq // - Bakı: Qartal, - 1998. -279 s.
4. Budaqov, B., Qeybullayev, Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti // - Bakı: Oğuz eli, - 1998. -452 s.
5. Cəfərsoylu, İ. Haylar ermənilər deyil // -"Elm" qəz., -2008. -8 aprel.
6. Ələkbərli, Ə. Qədim türk-oğuz yurdu – "Ermənistan" // -Bakı: Sabah, -1994. -208 s.
7. Hacıyev, İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri // - Naxçıvan: Əcəmi NPB, -2012. -192 s.
8. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi // -Bakı: Azərbaycan, -2009. -574 s.
9. Qafarov, V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922) // -Bakı: Azərnaşr, -2011. -474 s.
10. Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqi // -"Azərbaycan" qəz., -2022. - 25 dekabr.
11. Mahmudov, Y. Real tarix və "Böyük Ermənistan" uydurması // -Bakı: Turxan NPB, - 2014. -144 s.
12. Musa İ. Çar Rusiyasının "erməni siyasəti": fərqli yanaşmalar və mövqelər // -"Olaylar" qəz., -2011. -14 oktyabr.
13. M.Sədi Koçaş. Tarixdə ermənilər və türk-erməni dövləti yaradılması cəhdləri // -Bakı: Nurlan, -2007. -248 s.
14. Nəcəfli, G. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövlət yaradılması cəhdləri // - Bakı: Nurlan, -2007. -248 s.
15. Nəcəfli, G. Çar Rusiyası və ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında dövlət yaratmaq fəaliyyəti // -Avtoreferat, -Bakı: 2024. -50 s.
16. Səmyuel, A.Vimz. Ermənistan – terrorçu "xristian ölkənin" gizlinləri (ermənilərin böyük firildəq seriyaları). –I cild // -Bakı: OKA, -2024. -386 s.
17. Дьяконов, И.М. Предыстория армянского народа // -Москва: -1968. -320 с.
18. Маммадов, И., Мусаев, Г. Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, посредничество. 2-е изд. // -Баку, -2008. -195 с.
19. Собрание актов, относящихся к обзору истории армянского народа. I часть // -Москва: -1983. -235 с.
20. Шопен, И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи // -СПб.: 1852. -1231 с.
21. Шюкюров, К. Азербайджан в системе международных отношений (1648-1991). Документы и материалы // Баку: ЭЛМ, -2020. -736 с.

SUMMARY

Ismayil Hacıyev

ESTABLISHMENT OF THE ARMENIAN STATE IN THE ANCIENT LANDS OF AZERBAIJAN

The article presents the origin of Armenians, the areas where they live, their expulsion from the Balkan Peninsula, the naming of Armenians "hay" and "erman", their settlement in the Arme and Hayasa provinces, their arrival in the country of the Hittites, their settlement in the Armen plateau and their arrival in the territories of Urartu, and the existence of Armenian principalities in the dependence of a number of states before that. on the basis of historical facts and sources. It is established that the Armenians are not only the indigenous inhabitants of the South Caucasus, they lived outside the borders of Russia. In the middle of the 15th century, Jahan Shah moved the center of Armenian Catholicism to Uchmuazzin. After that, their arrival in the South Caucasus and Azerbaijani lands increased. Russian tsars patronage of Armenians and creation of a state for them were also included in the study. It was clear that the Armenians presented to the Russian tsars about 20 different projects to create a state. The treaty of Batum and the establishment of the Armenian State on Azerbaijani lands were also investigated. The establishment of the Armenian state in 1918 and the concession of Iravan as the capital to them, as well as the increase of its territories in the following years at the expense of Azerbaijani lands were also studied.

Keywords: *hays, armenian, armin, Azerbaijan, Iravan, South Caucasus, treaty of Batum, Armenian state*

XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ZƏNGƏZUR QƏZASINDA DEMOQRAFİK DURUM

Bəxtiyar HƏSƏNOV

bosa6983@gmail.com

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu

XIX əsrin ilk yarısında Qafqazı, o cümlədən Şimali Azərbaycan ərazilərini işğal edən Çar Rusiyası özünə dayaq yaratmaq üçün Cənubi Qafqazın bir çox ərazilərilə eyni vaxtda Zəngəzur bölgəsinə də kütləvi şəkildə xristian mənşəli erməni əhalisini köçürməyə başladı. Müstəmləkəçi imperiyanın öz siyasi maraqlarına uyğun apardığı bu siyasət haqlı olaraq ərazidə ən qədim dövrlərdən yaşayan yerli əhalinin narazılığına səbəb olurdu ki, bu da imperiyanın öz siyasi maraqlarını istədiyi şəkildə həyata keçirməyə maneçilik törədirdi. Cənubi Qafqazda, həmçinin Zəngəzur bölgəsində öz siyasətini maneəsiz həyata keçirmək istəyən imperiya birinci addım kimi yerli müsəlman əhalisini regiondan sıxışdırıb çıxarmaq və bu regiona xristian dininə mənsub olan əhalini yerləşdirməyə nail olmaq istəyirdi.

Çar Rusiyası öz siyasi maraqlarına uyğun olaraq 1828-ci il Türkmənçay, 1829-cu il Ədirnə sülh müqavilələrinin mətnlərinə əlavə etdiyi maddələrdən yararlanaraq işğal etdiyi Şimali Azərbaycan xanlıqlarının ərazisinə ermənilərin kütləvi surətdə köçürülüb gətirilməsi prosesini sürətləndirdi [2, s. 34].

Bu müqavilələri bağlamaqla, çar hökuməti Qafqaza xristian mənşəli əhalinin köçürülməsi layihəsinə start vermiş oldu. İşğal etdiyi əraziləri tezliklə xristianlaşdırmağa çalışan müstəmləkəçi imperiya ilk növbədə müqavilələr bağladığı Qacarlar dövləti və Osmanlı dövlətində yaşayan mənşəcə xristian olan hayları (indiki erməniləri) bu ərazilərə köçürməyə başladı. Bu dövrə qədər Qafqaza gələrək yaşayan ermənilər, rus və erməni müəlliflərinin yazdığı kimi, çox az idi.

Tədqiqatçı Castin Makkarti "Genosid olmuşdurmu?" kitabında verdiyi məlumatda çar Rusiyasının müstəmləkə siyasətini xarakterizə edərək yazır ki, 1828 və 1854-cü illərdə ruslar iki dəfə Şərqi Anadoluya hücum etmiş və hər iki dəfə yerli ermənilər onların tərəfini saxlamışdılar. Hər iki halda ruslar çıxıb getməli olanda özləri ilə 100 min erməni tərəfdarını Qafqaza gətirmiş, onları qovulmuş müsəlmanların evlərində yerləşdirmişlər. Professor sözünə davam edərək yazır: "...biz dəqiq bilirik ki, 1820-ci ildən 1920-ci ilədək təxminən 600 min erməni rus imperiyasının ərazisinə köçürülmüşdür. 2 mln. müsəlman isə Rusiyadan getmişdir" [5, s. 166].

Castin Makkartinin yazdığı kimi, çar Rusiyası erməniləri bölgəyə yerləşdirməklə bərabər, həm də bölgədə yaşayan türk-müsəlman əhalisini bölgədən təmizləmək üçün tədbirlər görürdü. Bu tədbirlərdən biri kimi Pantürkizm və Panislamizm çətri altında XX əsrin əvvəllərində burada yaşayan Azərbaycan türklərinə qarşı yerlərə təyin edilmiş xristian məmurlar tərəfindən güclü təqiblər başlamışdır. Bununla çar hökuməti böyük nüfuza sahib olan milli düşüncə sahiblərinin və din xadimlərini bölgədən sıxışdırıb çıxarmağa çalışırdı ki, sonralar buna nail ola bilmişdi.

Hələ XVIII əsrdə Qafqazda araşdırmalar aparmış rus tədqiqatçısı Zelinski İrəvanda, Qarabağda ermənilərin həm sayca, həm də yaşadıqları ərazi baxımından çox az olduğunu qeyd

edirdi. O yazırdı ki, "Zəngəzurda XIX əsrə qədər cəmi üç erməni kəndi olmuşdu" [8, s. 10].

İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində (Qərbi Azərbaycanda) erməni dövlətinin olmadığını erməni alimi B.İşxanyan da etiraf edərək yazırdı ki, "ermənilər Qafqaz ərazisinin müxtəlif hissələrində yalnız son əsrlər ərzində yayılmışlar... onlar (ermənilər-H.B) Türkiyədən və İrandan çar Rusiyası tərəfindən köçürülərək gətirilmiş ermənilərdir" [9, s. 16].

XIX-XX əsrin əvvəllərində Zəngəzur bölgəsinə köçürülən ermənilərin çox hissəsi Təbriz erməniləri idi. Onlar əsasən Qafan, Gorus ərazisinə yerləşdirilirdilər [4, s. 25].

Hələ çar Rusiyası tərəfindən Qafqaza göndərilmiş rus qafqazşünası İ.Şopen keçirdiyi siyahıyaalmada göstərirdi ki, Qacarlar və Osmanlı dövlətlərindən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisinə 57266 nəfər erməni köçürülmüşdür [14, s.642].

Çar Rusiyası tərəfindən 1886-cı ildə aparılmış ailə siyahılarına görə, Zəngəzur qəzasının əhalisinin 53,3%-ni azərbaycanlılar, 46,3%-i isə ermənilər təşkil edirdilər. Qəzanın 326 kəndinin 243 kəndində türk müsəlman əhali, yalnız 81-də (24,8%) ermənilər yaşayırdılar. S.Zelinskinin tədqiqatlarına görə, 1886-cı ildə Zəngəzurda xəzinə torpaqlarına aid 161 kəndin 111-i türk-müsəlman, 49-u erməni kəndi olmuşdur. Bu kəndlərdə 38712 müsəlman, 30850 erməni yaşamışdır [1, s.13].

1897-ci ildə Birinci Ümumrusiya siyahıyaalması keçirilir. 1897-ci il Birinci Ümumrusiya siyahıyaalmasının nəticələrinə görə Zəngəzur qəzasının əhalisinin ümumi sayı 137871 nəfər, kişilərin sayı 72592, qadınların sayı 65279 nəfər olmuşdur. Gorusda ümumilikdə 1450 nəfər qeydə alınmışdır ki, bunlardan da kişilərin sayı 827, qadınların sayı 623 nəfər olmuşdur [12, s.76].

1897-ci ildə Zəngəzur qəzasında 406 kənd vardı ki, bunlardan 314-də müsəlmanlar, 92 kəndində isə ermənilər yaşayırdılar. Zəngəzur qəzasında 1897-ci ildə yaşayan 137871 nəfərdən 71206-nı Azərbaycan türkləri, 63622-ni ermənilər, 1807-ni kürdlər, 1006 nəfərini isə ruslar təşkil edirdi [12, s.75].

Zəngəzur qəzasında 5762 nəfər zadəgan nəsli olmuşdur ki, bunlardan 4863 nəfərini (84,3 faizini) Azərbaycan türkləri, 834 nəfərini (14 faizini) ermənilər, 57 nəfərini (1 faizini) kürdlər, 6 nəfərini isə ruslar təşkil edirdi [12, s.75].

1904-ci ildə nəşr edilmiş "Qafqaz təqvimi"nin 1903-cü ilə aid məlumatlarında Azərbaycanın Qarabağ bölgəsindəki qəzalarda qəza polis məntəqələrinin yerləşdiyi ərazi, bu polis məntəqələrinin sahəsi və polis məntəqəsində yaşayan əhalinin sayı haqqında aşağıdakı məlumatlar verilmişdir:

Zəngəzur qəzasında beş polis məntəqəsi yaradılmışdı. Bu polis məntəqələrində: Qarakilsədə 52 kənd, Xanazıxda 75 kənd, Dondarlıda 201 kənd, Şıxauzda 98 kənd, ümumilikdə qəzada cəmi 426 kənd olmuşdur. 1903-cü ilin məlumatına görə, Zəngəzur qəzası üzrə hər kv.verstə 20,7 nəfər əhali düşürdü. Qarakilsə polis məntəqəsində 3186 ev olmuş, 20497 kişi, 19953 qadın, cəmi 40450 nəfər əhali yaşamışdır. Xanazıx polis məntəqəsində 6373 ev olmuş, 32468 kişi, 28306 qadın, cəmi 60774 nəfər əhali yaşamışdır. Dondarlı polis məntəqəsində 5606 ev olmuş, 18273 kişi, 16325 qadın, cəmi 34599 nəfər əhali yaşamışdır. Şıxauz polis məntəqəsində 5138 ev olmuş, 12714 kişi, 12479 qadın, cəmi 25193 nəfər əhali yaşamışdır. Kəvərdə (Kavarta) polis məntəqəsində 8925 kişi, 5715 qadın, cəmi 14640 nəfər əhali yaşamışdır. 1903-cü ilin məlumatına görə, qəza üzrə 92877 kişi, 82779 qadın olmaqla, cəmi 175656 nəfər əhali yaşamışdır. Qəza üzrə əhalinin sayı 1897-ci ilin siyahıyaalmasına görə 72720 kişi, 65391 qadın cəmi 138111 nəfər olmuşdur [10, s. 32-33].

Deməli, Zəngəzur qəzasında 6 il müddətinə 1897-1903-cü illərdə əhalinin sayı 37545 nəfər artmışdı.

Ümumilikdə Zəngəzur qəzasının da daxil olduğu Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində 1897-ci ilin siyahıyaalmasına görə, 416027 nəfər əhali yaşamışdı. 1903-cü ilə dair məlumatlara görə isə, Qarabağ bölgəsində 498218 nəfər yaşamışdır [10, s.31-33]. Yəni qısa zaman kəsiyində, cəmi 6 ildə əhali 82 min nəfərdən çox artmışdır.

Yuxarıdakı faktlardan aydın olur ki, Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsində əhalinin say artımı daha çox olmuşdur. Bu da çar Rusiyasının öz siyasətinə uyğun olaraq Qarabağın dağlıq hissəsinə xristian hayları (indiki erməniləri) xaricdən köçürüb bu ərazilərdə yerləşdirməsi ilə bağlı olmuşdu.

M.Vəliyev (Baharlı) "Azərbaycan (Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk)" əsərində Azərbaycan Respublikası (1920) təqviminə istinad edərək, qeyd edir ki, "Şuşa və Zəngəzur qəzalarının dağlıq hissəsində ermənilər bütün əhalinin təxminən 50 faizini təşkil edirdilər" [6, s. 15-16]. Müəllifin verdiyi məlumatla Qafqaz təqviminin 1917-ci ilə olan məlumatını müqayisə etdikdə görürük ki, üç il müddətinə Zəngəzur qəzasında azərbaycanlı əhalinin sayında beş faizə qədər azalma olmuşdu. Çünki 1917-ci ilə qədər olan məlumata görə, Zəngəzur qəzasında azərbaycanlılar əhalinin 55 faizini təşkil etmişlər.

Türk tarixçisi K.Gürün, I Dünya müharibəsi dövründə və ondan sonra, Osmanlıdan, Qacarlar dövlətindən, Suriyadan, Yunanıstandan, Balkan ölkələrindən və başqa yerlərdən Qafqaza 700000 erməninin köçürüldüyünü qeyd etmişdir [7, s. 361].

XX əsrin əvvəllərində əhalinin qeydiyyatında ənənəvi üsullar-yerli hakimiyyət orqanlarının qeydiyyatı və Ümumrusiya inzibati polis hesablamalarının qalması ilə birgə müəyyən dəyişikliklər baş vermişdi. Bu dövrdə bir günlük şəhər siyahıyaalmaları keçirilməyə başlamışdı.

Bu siyahıyaalmaların nəticələri çar hökuməti tərəfindən dövrün ayrı-ayrı sənədlər və toplularında nəşr edilən məlumatlarda öz əksini tapmışdır. Düzdür, nəşr edilmiş sənədlərdəki məlumatların uyğunluğu düz olmasa da, verilmiş məlumatlardan dəqiq nəticə çıxarmaq mümkündür.

Belə ki, Qafqaz təqviminin 1913-cü il buraxılışının məlumatına görə, "Zəngəzur qəzası üzrə – 1166 nikah bağlanmış, 2081 oğlan, 1535 qız, cəmi 3616 uşaq doğulmuş, vəfat edənlər 1168 kişi, 889 qadın, cəmi 2057 nəfər olmuşdur" [11, s.216].

Zəngəzur qəzasında doğulan uşaqlar və vəfat edən insanların sayı haqqında verilmiş məlumatlarda göstərilir ki, bir il müddətində qəzada əhalinin sayında 1559 nəfər artım olmuşdur.

1914-cü il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, Zəngəzur qəzası üzrə əhalinin ümumi tərkibi aşağıdakı kimi olmuşdur: Zəngəzur qəzasında – ruslar 1676 nəfər, polyak və almanlar 4 nəfər, gürcülər 60 nəfər, ermənilər 89906 nəfər, dağlılar 70 nəfər, yezidilər 89 nəfər, türk-müsəlmanlar 118146 nəfər, cəmi 209951 nəfər; Gorus şəhəri üzrə – ruslar 186 nəfər, polyak və almanlar 4 nəfər, gürcülər 24 nəfər, ermənilər 1699 nəfər, dağlılar 49 nəfər, türk-müsəlmanlar 214 nəfər, cəmi 2176 nəfər olmuşdur [11, s.230-233].

1915-ci ilə olan "Qafqaz təqvimi"ndə göstərilmiş məlumatlara görə, Zəngəzur qəzasının ərazisi 6742,92 kvadrat vers olub. Qəzanın əhalisi aşağıdakılardan ibarət idi: pravoslav slavyanlar 336 kişi, 258 qadın, slavyan təriqətçilər 518 kişi, 564 qadın, polyak və almanlar 3 kişi, 1 qadın, gürcü pravoslavlar 42 kişi, 18 qadın, erməni qriqoryanlar 47517 kişi,

42389 qadın, Qafqaz dağlıları 42 kişi, 28 qadın, yezidilər 88 kişi, 1 qadın, şiələr 39276 kişi, 37496 qadın, sünnilər 21031 kişi, 20343 qadın. Deməli, bütün qəza üzrə cəmi 108853 kişi, 101098 qadın, yəni ümumilikdə 209951 nəfər əhali yaşamışdı [11, s. 230-233].

XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırım əhalinin say tərkibinə, bölgənin demoqrafik vəziyyətinə də ciddi təsir etmişdir. Belə ki, bu dövrdən başlayaraq azərbaycanlıların xüsusi çəkisi və təbii artım sürəti azalmağa doğru getmiş, 1905-1906-cı illərdəki hadisələrin təsiri bunda özünü kəskin surətdə göstərmişdir. Əhalinin bir hissəsi yaşayış yerlərini tərk etmiş, doğuş azalmış, ölüm halları isə çoxalmışdır. Bu kimi səbəblər üzündən 1905-1916-cı illərdə illik orta artım 0,7 faiz təşkil etmişdir. 1886-cı ildən 1897-ci il arasındakı müddətdə azərbaycanlı əhalinin mütləq artımı təqribən 40 min nəfər təşkil etdiyi halda, 1905-ci illə 1916-cı il arasındakı müddət ərzində mütləq artım cəmi 17 min nəfər olmuşdur. Halbuki 1905-ci ildə azərbaycanlı əhalinin sayı 1886-cı ildəkindən 61 min nəfər çox idi. Ermənilərin mütləq artımı isə 1905-ci illə 1916-cı il arasında 139 min nəfərə çatmışdır [4, s. 30].

1917-ci ilin statistik məlumatlarına görə, keçmiş İrəvan quberniyası əhalisinin 38 faizini türk-müsəlman əhali, 60 faizini isə ermənilər təşkil edirdilər. Şərur-Dərələyəz mahalında ümumi əhalinin 66,7 faizi, Sürməlidə 63,6 faizi türk-müsəlman əhali idi. İrəvan şəhərinin əhalisinin 43,4 faizi türk-müsəlmanlardan ibarət idi. Yelizavetpol quberniyası üzrə 1915-ci ildə əhalinin ən çox qarışıq olduğu Şuşada bütün sakinlərin 46 faizi türk-müsəlmanların və 54 faizi ermənilərin (çar Rusiyası tərəfindən erməniləşdirilmiş xristian albanlarla birlikdə – B.H.), Zəngəzurda 55 faizi türk-müsəlmanların və 44,3 faizi ermənilərin payına düşürdü [3, s.107].

1917-ci ilin statistik məlumatlarına görə, Zəngəzur qəzasında 99257 nəfər (44,3 faiz) erməni, 123095 nəfər (55,0) faiz müsəlmanlar və başqa xalqlar 1492 nəfər (0,7 faiz) olmaqla, ümumilikdə 223844 nəfər; Gorus şəhərində 1625 nəfər (100,0 faiz) erməni olmaqla, ümumilikdə 1625 nəfər yaşamışdır [15, s.58].

1918-1920-ci illərdə erməni terror dəstələri Zəngəzur qəzasının kəndlərinə hücumlar edərək bir soyqırımı aktı törətdilər. Erməni terror dəstələri tərəfindən qəzanın ərazisində 3257 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq qətlə yetirilmiş, 1060 kişi, 794 qadın, 485 uşaq ağır yaralanmışdır. Ümumilikdə 10068 nəfər öldürülmüş və ağır yaralanmışdır. Qalan əhali isə canlarını qurtarmaq üçün bölgəni tərk edərək ətraf ərazilərə köç etmişlər.

Erməni terror dəstələri 115 türk-müsəlman kəndini yerlə-yeksan etmiş və çox kəndi xarabalığa çevirmişlər.

Ümumiyyətlə, rəsmi məlumatlara istinadla bu qənaətə gəlmək olar ki, Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra ermənilərin Zəngəzur bölgəsinə köçürülməsi nəticəsində bölgənin demoqrafik vəziyyəti kökündən dəyişmiş, erməni əhalisinin sayı dəfələrlə artmışdır. Lakin imperiyanın mürtəce xristianlaşdırma siyasətinə baxmayaraq, XX əsrin əvvəllərində də Zəngəzur qəzasında əhalinin milli-etnik tərkibində Azərbaycan türklərinin xüsusi çəkisi hələ də 5 faiz nisbəti ilə erməniləri üstələmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov, K. Zəngəzurda Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı (1918-1920). Bakı: Turxan NPB, 2014, 248 s.
2. Mahmudov, Y., Şükürov, K. Qarabağ. Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı: Təhsil, 2009, 143 s.
3. Nəşibzadə, N.L. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: Ay-ulduz, 1996, 304 s.
4. Rəhimov, H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı: Azərnəşr, 1997, 257
5. Qazıyev, Y. Erməni məsələsi. Yalanlar və gerçəklər. Bakı: Nurlar, 2009, 344 s.
6. Vəliyev, M.H. (Baharlı). Azərbaycan (Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk). Bakı: Azərbaycan, 1993, 192 s.
7. Гусейнзаде, Р.А. Кавказ и армяне. Второе издание. Баку: Apostroff, 2014, 486 с.
8. Зелинский, С.П. Экономический быт государственных крестьян Зангазурского уезда Елизаветпольской губернии // Материали для изучения экономического быто государственных крестьян Загафгазского края. т. 4., Санкт-Петербург: 1886.
9. Ишханян, Б. Народности Кавказа (Статистико-экономическое исследование). Петроград: 1916, 16 с.
10. Кавказский календарь на 1905 год. Тифлис: Типография А.В.Кутателадзе, 1904, 752 с.
11. Кавказский календарь на 1915 год: (LX г.). Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Е.И.В. Кавказ, казенный дом, 1914, 896 с.
12. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года, Санкт-Петербург: 1905, 185 с.
13. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года (Губернские итоги). Т.Т. 1-89. Санкт-Петербург: 1903-1905. «Демоскоп» Институт демографии Национального исследовательского университета Высшая школа экономики, № 785 – 786, 2018.
14. Шопен, И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: 1852, 1251 с.
15. Щепотьев, А.Л. О спорных кавказских территориях, на которые имеют права самоопределившиеся азербайджанские тюрки // Изв. АН АзССР. История, философия и право. 1990, №2, с. 42-62.

SUMMARY

Bakhtiyar Hasanov

DEMOGRAPHIC SITUATION IN THE ZANGEZUR UYEZD IN THE LATE XIX - EARLY XX CENTURIES

In the article, starting from the end of the 19th century, with the results of the census conducted by tsarist Russia, studies were carried out on the basis of data from police stations on the population of the beginning of the 20th century and as a result of a comparative analysis, the demographic situation of the Zangezur region was researched. The article also provides a massive population growth of Christian Armenians resettled by tsarist Russia in the Zangezur region since the 19th century. The number of people who died in the Zangezur region with children born from marriages for a period of one year suggests a natural population growth in this region over the year. However, the artificial growth of the Christian population was many times higher than the natural increase.

Keywords: Zangezur, demography, turko-muslims, armenians, christians

РЕЗЮМЕ

Бахтияр Гасанов

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ЗАНГЕЗУРСКОМ РЕГИОНЕ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

В статье, начиная с конца XIX века, с результатами переписи, проведенной царской Россией, исследования проводились на основе данных полицейских участков о населении начала XX века и в результате сравнительного анализа была выделена демографическая ситуация Зангезурского района. Статья также обеспечивает массовый прирост населения армян-христиан, переселённых царской Россией в Зангезурскую область с XIX века. Количество умерших в Зангезурском районе людей с детьми, родившимися от браков сроком на один год, говорит о естественном росте населения в этом регионе за год. Однако искусственный рост христианского населения во много раз превышал естественный прирост.

Ключевые слова: Зангезур, демография, турко-мусульмане, армяне, христиане

ŞİMALİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİLƏRİNİN RUSİYA İMPERİYASI TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI VƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN TORPAQLARININ ERMƏNİLƏRƏ GÜZƏŞTƏ GEDİLMƏSİ VƏ ONUN AĞIR NƏTİCƏLƏRİ (XIX-XX ƏSRLƏR)

Cəbi BƏHRAMOV

cebi1959@gmail.com

djabibaxramov@mail.ru

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu

Xülasə

Təqdim olunan "Şimali Azərbaycan ərazilərinin Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı və Qərbi Azərbaycan torpaqlarının ermənilərə güzəştə gedilməsi və onun ağır nəticələri" adlı məqalə Qərbi Azərbaycan tarixinin ən mühüm probleminin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Məqalədə 1801-1991-ci illər ərzində Şimali Azərbaycan torpaqlarının çar Rusiyası tərəfindən işğalı, ermənilərin işğal olunmuş ərazilərə köçürülməsi, İrəvan və Naxçıvan ərazilərində qondarma "Erməni vilayəti"nin yaradılması, bununla Azərbaycan xalqının təhqir edilməsi və onun təməl hüquqlarının pozulması, 1918-ci ildə İrəvan şəhəri və onun ətrafında yerləşən ərazilərin ermənilərə güzəştə gedilməsi, 1920-1929-cu illərdə Sovet Rusiyası və SSRİ dövləti tərəfindən qondarma Ermənistan SSR tərkibinə verilməsi və 1948-1991-ci illər ərzində Ermənistan SSR ərazisindən öz tarixi-etnik deportasiya olunması məsələləri faktiki materiallar və arxiv sənədləri əsasında öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan əraziləri, çar Rusiyası, Qacarlar dövləti, Cənubi Qafqaz*

Azərbaycan ərazilərinin çar Rusiyası və Qacarlar dövləti arasında 12 oktyabr 1813-cü il Gülistan və 1828-ci il fevralın 10-da imzalanmış Türkmənçay müqavilələrinə əsasən Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsi onun sahibi Azərbaycan xalqının Avropada tətbiq olunan hər bir xalqın təməl hüququnun-legitimlik hüququnun pozulması ilə nəticələndi. Yəni Azərbaycan xalqının razılığı olmadan onun özü və ərazi bütövlüyü pozulmuş oldu. Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən Qacarlar dövləti və Osmanlı Türkiyəsi ərazilərindən ermənilərin Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunmuş Şimali Azərbaycan ərazilərinə kütləvi şəkildə köçürülməsinə başlandı. 1826-1828-ci illərdə II çar Rusiyası-Qacarlar dövləti müharibəsi gedişində Şimali Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqları ərazilərinə 8 min 249 erməni ailəsi köçürüldü. 1828-1830-cu illər ərzində isə Cənubi Qafqaza Qacarlar dövləti ərazisindən 40.000, Osmanlı Türkiyəsi ərazilərindən isə 85.000 nəfər erməni köçürüldü və onlar Yelizavetpol (1868) (Gəncə) (1804-cü ilin yanvarınadək keçmiş Gəncə və Qarabağ xanlıqlarının əraziləri) və İrəvan (1849) quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirildi, onlara 200.000 desyatindən çox xəzinə torpağı ayrıldı. 1828-ci il martın 21-də çar I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazilərində yenə Azərbaycan xalqının iradəsinin əleyhinə olaraq ermənilər üçün qondarma "Erməni vilayəti" yaradıldı. Bu addım çar Rusiyası tərəfindən Azərbaycan xalqının legitimlik hüququnun növbəti dəfə pozulması idi. XIX əsrin

30-cu illərindən başlayaraq Rusiya imperiyası tərəfindən Cənubi Qafqazda həyata keçirilən xristian etiqadlı xalqların bu ərazilərə köçürülməsi işi getdikcə ardıcıl xarakter almağa, məqsədyönlü siyasətə çevrilmişdi. XIX əsrin axırlarında isə çar hökuməti köçürmə üzrə qanunvericilik aktlarının hazırlanmasına başlamışdı. 1899-cu il aprel 15-də II Nikolay tərəfindən "Cənubi Qafqazda köçürməyə icazə" haqqında qanun imzalanmışdı. 1900-cü il dekabrın 22-də elan olunmuş yeni qanunda isə Qafqazda mülkü işlər üzrə baş rəisə icazə verilmişdi ki, "rus mənşəli və pravoslav dininə mənsub kəndlərin" vəsatətlərini yalnız ilkin qaydada müzakirə etməklə, onlar xəzinə torpaqlarında yerləşdirilsin. Yerli hakimiyyət orqanları çarın bu sərəncamını həyata keçirərək artıq 1901-ci ilin martında köçürmə sahələrini müəyyənləşdirməyə başladılar. 1904-cü ilin iyulunda çar Rusiyası hökuməti tərəfindən daha yeni bir qanun verilmişdi: "Kənd əhlinin və əkinçi meşşanların könüllü surətdə haqqında müvəqqəti qaydalar" qanuna görə yalnız rus mənşəli, pravoslav dininə mənsub yerli adamların və ya üç idarənin – Daxili İşlər nazirliyinin, Hərbi İdarənin və Qafqazda Mülkü İşlər üzrə Baş rəisin mülahizəsi ilə bölücü dini sektantlarına mənsub şəxslərin imperiyanın müsəlman ucqarlarına, o cümlədən də Cənubi Qafqaz diyarına köçürülməsinə icazə verilmişdi. Çar hökuməti tərəfindən aparılan bu məqsədyönlü siyasət bütün XIX əsr ərzində davam etmiş və nəticədə Şimali Azərbaycan ərazilərinə köçürülən ermənilərin sayı çar məmuru və publisist N.Şavrovun 1911-ci ildə yazdığı kimi: "...hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1 mln. 300 min erməninin 1 mln nəfəri yerli əhali olmayıb, bizim tərəfimizdən buraya köçürülənlərdir".

XX əsrin əvvəlində onların Cənubi Qafqazda ən başlıca himayədarı olan Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkov 1912-ci ilin oktyabrın 12-də çar II Nikolaya məktubla müraciət edərək yazırdı: "Həmişə bizə böyük xidmətlər göstərmiş ermənilərə himayədarlıq etməklə biz etibarlı müttəfiq qazanmışıq". Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda təşkil etdiyi milli toqquşmalarla müşayiət edilən dağıdıcı müstəmləkə siyasətinin mahiyyətini I Dövlət Dumasının Yelizavetpol (Gəncə – C.B.) quberniyasından seçilmiş deputatı İsmayıl xan Ziyadxanov 12 iyun 1906-cı ildə keçirilən I çağırış I sessiyanın 25-ci iclasında 1906-cı il mayın 27-də İrəvanda tatarlarla (azərbaycanlılarla – C.B.) ermənilər arasında baş vermiş toqquşmalar, əhəlinin təhlükəsizliyinin təmin olunması tədbirləri barədə Nazirlər Şurası sədrinə verilən sorğuya dair müzakirələrdə iştirakı zamanı etdiyi çıxışında belə qiymətləndirirdi: "Biz-müsəlmanlara onlar deyirdilər ki, siz iqtisadi cəhətdən erməniləri kölə vəziyyətinə salmışınız, onlar öz çarlığını yaratmaq istəyərək güclü silahlanırlar, bir gün görəcəksiniz ki, siz artıq yoxsunuz. Ermənilərə isə deyirdilər ki, panislamizm ideyası müsəlman cəmiyyətinin bütün təbəqələrinə dərin kök salmışdır və bir gün müsəlmanlar sizi tikə-tikə doğrayacaqlar. Fitnəkarlıq bu yolla gedirdi".

İ.Ziyadxanovun Dövlət Dumasında etdiyi bu çıxışdan 115 il keçməsinə baxmayaraq, 1988-ci ildən bu günə qədər keçən dövrün hadisələrini analiz etdikdən sonra İ.Ziyadxanovun nə qədər uzaqgörən və müdrik bir insan olduğunun şahidi olursan. 1917-ci ilin oktyabrın 26-da Rusiyada ABŞ və Avropa maliyyə maqnatlarının yardımı ilə bolşeviklərin həyata keçirdikləri hərbi çevriliş nəticəsində Petroqradda hakimiyyət onların əlinə keçdi. Sovet Rusiyası XKS-nin sədri V.İ.Leninin imzaladığı sənədlərə əsasən Polşa, Finlandiya və Pribaltika ölkələrinin dövlət müstəqilliyi tanınsa da, Cənubi Qafqaz ölkələri içərisində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət müstəqilliyi tanınmadı. Bunun isə əsas səbəbi Bakı neftini əldən verməmək idi.

Buna görə də hakimiyyəti silahla ələ alan bolşeviklər çarizmin Şimali Azərbaycana qarşı yeritdiyi siyasətə daha sərt xarakter verərək daşnak-kommunist ermənilərdən istifadəyə üstünlük verdilər. 1917-ci il dekabrın 16-da RSFSR XKS-nin sədri V.İ.Leninin sərəncamı ilə S.G.Şaumyan Qafqazın Fövqəladə və səlahiyyətli Komissarı təyin edildi və ona burada öz fəaliyyətini təşkil etmək üçün 500.000 rubl qızıl pul ayrıldı. Cənubi Qafqaza gələn S.G.Şaumyan Bakıda bütün anti-Azərbaycan siyasi qüvvələrlə birləşərək hakimiyyəti ələ keçirdi. Bolşevik-daşnak hakimiyyətini burada möhkəmləndirmək üçün 1918-ci ilin fevralın 13-də RSFSR XKS yeni qərar qəbul etdi. Bu qərara əsasən S.G.Şaumyanın sərəncamına 31,8 mln. rubl qızıl pul, 5 min tüfəng, 2 mln. patron, 35 pulemyot, 2 aeroplan, 2 zirehli maşın və döyüşçü dəstələri, o cümlədən Moskva Hərbi Dairəsinin 4-cü səyyar inqilabi dəstəsi göndərildi. Nəticədə 1918-ci ildə Bakı şəhəri və onun ətrafında olan ərazilərdə yaşayan azərbaycanlı əhaliyə qarşı ən ağır cinayət-soyqırımı cinayəti törədilərək ən azı 12 mindən artıq azərbaycanlı məhv edildi. 1918-ci ilin martından 1921-ci ilin avqustun 1-dək isə bütün Şimali və Cənubi Azərbaycan ərazilərində 700.000-dən çox azərbaycanlı soyqırımı cinayətlərinin qurbanı oldu. Bu cinayətlərin hansı səbəbdən törədildiyini S.G.Şaumyan RSFSR XKS-nin sədri V.İ.Leninə 13 aprel 1918-ci il tarixində ünvanladığı məktubunda yazırdı: "Əgər onlar qəbul gəlsəydi, Bakı Azərbaycanın paytaxtı elan edilər və bütün qeyri-müsəlman ünsürlər tərk-i silah və məhv edilərdi". S.G.Şaumyanın I Dünya müharibəsi zamanı Osmanlı Türkiyəsinə qarşı vuruşan və 1917-ci il 5 oktyabr Ərzincan müqaviləsinə görə Qafqaz Cəbhəsindən geri qayıdan daşnaklardan istifadə edərək azərbaycanlılara qarşı soyqırımı cinayətləri törətməsi və ən başlıcası, Bakı şəhərində hakimiyyəti ələ keçirməsi V.İ.Lenin tərəfindən çox böyük razılıqla qarşılanmışdı. S.G.Şaumyanın Bakı Neft Komitəsinin sədri təyin etdiyi Saak Ter-Qabrielyan 7 ədəd neftlə doldurulmuş gəmi ilə əvvəlcə Həştərxana, sonra isə Moskvaya gələrək V.İ.Leninlə görüşmüşdü. Bu görüş zamanı V.İ.Lenin S.G.Şaumyanın törətdiyi cinayətlərin miqyasından heyran qaldığını söyləyərək: "...Bakı "proletariatına" həm mənəvi, həm də maddi kömək göstərməyə hazır olduğunu" bildirmişdi.

I Dünya müharibəsində iqtisadi baxımdan çökmüş ölkəni dirçəltmək üçün Sovet Rusiyasının rəhbəri V.İ.Lenin Bakı neftinin ələ keçirilməsi məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Buna görə də RSFSR XKS-nin 1918-ci il 22 may tarixli qərarı bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Qəbul olunmuş qərarla deyilirdi ki, "...ən çox miqdarda neft yola salınması birinci növbədə və sözsüz təmin edilməlidir". 1918-ci il iyunun 5-də V.İ.Lenin Saak Ter-Qabrielyana vurduğu teleqramda S.G.Şaumyanın sərəncamına əlavə olaraq 50 milyon pul ayırdığını və "nefti birinci yerə qoymaq" tapşırığını vermişdi. Lakin bununla yanaşı, 1918-ci il iyunun əvvəlində bolşevik-daşnak hakimiyyətinin məhv olacağını görən Sovet Rusiyasının rəhbəri V.İ.Lenin Bakı Sovetinə vurduğu teleqramda yazırdı: "Əgər hücum baş tutarsa, mümkündürsə siz Terə (yəni Ter-Qabrielyana – C.B.) xəbər verəsiniz ki, o Bakını tam yandırmaq üçün tədbirlər görsün və bu barədə Bakı mətbuatında elan versin". Sonralar bolşeviklərin başçısının bu göstərişi ilə əlaqədar prof. E.Razin yazırdı: "Bakının mədənlərini yandırmaq əmrini yalnız və yalnız insanlıq hissini itirmiş cinayətkar verə bilərdi". 1918-ci il mayın 26-da Gürcüstan Cənubi Qafqaz Seyminin tərkibindən çıxmaq haqqında qərar qəbul etdikdən sonra, həmin ayın 28-də Şimali Azərbaycan quberniyalarından seçilən deputatlar Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında İstiqlal bəyannaməsi qəbul etdilər.

Maraqlıdır ki, ermənilər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hansı ərazilərdə elan

ediləcəyini gözləyirdilər. Onlar Azərbaycan Milli Şurasına müraciət edərək Aleksandropolun (Gümrünün – C.B.) Osmanlı Türkiyəsi Ordusu tərəfindən tutulduğunu qeyd edir və siyasi mərkəz kimi ermənilərə güzəştə gedilməsi olabiləcək ərazilərin məsələsini müzakirə etməyi təklif edirlər. Bu baxımdan Fətəlixan Xoyskinin Ermənistan hökuməti başçısının məktubuna verdiyi cavabla bağlı onun AXC-nin Xarici İşlər naziri M.H.Hacinskiyə 1918-ci ilin mayın 29-da göndərdiyi məktub çox maraqlıdır. Fətəlixan Xoyski məktubunda yazırdı ki: “biz ermənilərlə bütün mübahisələri qurtarmışıq və onlar bizim ultimatumumuzu qəbul edəcəklər və müharibə qurtaracaqdır. Biz İrəvanı ermənilərə güzəştə getdik”. Lakin bu məsələyə aid arxiv sənədlərinin son dərəcə dəqiqliklə öyrənilməsi və elmi təhlili qəbul edilən taleyüklü qərarın bütün beynəlxalq hüquq prinsiplərinin pozulması ilə müşayiət olunduğu və Azərbaycan xalqının rəyi soruşulmadan qəbul edildiyi faktı təsdiq olunur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2008-ci ilin əvvəlində Ağdam rayonuna səfəri zamanı 1918-ci ildə Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən qəbul edilən bu qərarın çox səhv və yanlış bir addım olduğunu qeyd etmişdi. Bu məsələyə əsərlər içərisində arxiv sənədlərinin zənginliyi ilə seçilən əsərlərdən biri t.e.d.dos. V.V.Qafarovun 2011-ci ildə “Azərnəşr” nəşriyyatında çap olunmuş “Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1920)” adlı monoqrafiyasıdır ki, bu əsərin V fəslində bütün Azərbaycan xalqını daima maraqlandıran ən ağır suallardan birinə – İrəvan şəhərinin ermənilərə necə verilməsi məsələsinə t.ü.f.d. V.V.Qafarov tərəfindən Türkiyə Cümhuriyyəti BBA-da aşkar edilmiş sənədlərdə aydınlıq gətirilmişdir.

Bu fakt da məlumdur ki, o zaman Bakı şəhəri Sovet Rusiyasının əlində idi. Bütün bunlarla yanaşı, Şimali Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində erməni quldur dəstələri yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı talan və quldur hücumları davam edirdi. Çıxılmaz vəziyyətə düşən Azərbaycan əhalisi öz nicat yolunu Osmanlı dövlətinə müraciət etməkdə görürdü və bunu nəzərə alan Seymədə təmsil olunan azərbaycanlı deputatlar da belə bir fikrin tərəfdarı idilər. Bakı neftinə sahib olmaq üçün Sovet Rusiyası ilə bərabər, Böyük Britaniya, Fransa, ABŞ və Almaniya dövlətləri bir-biri ilə kəskin mübarizə aparırdı. Həmin dövrdə Böyük Britaniyanın baş naziri olmuş L.Corc yazırdı: “...müharibənin sonunda Antantanın üstünlüyünə baxmayaraq, alman bloku Bakı neftindən istifadə edərdisə, hərbi əməliyyatlar xeyli uzanar və onun hansı nəticələri verəcəyini qabaqcadan söyləmək olmazdı”. İranda Böyük Britaniyanın Əlahiddə Korpusunun komandanı general Denstervil bu fikri təsdiq edərək yazırdı: “Bakının əhəmiyyəti böyük idi... Bizim planımız Xəzər dənizində üstünlüyü ələ almaq idi, bunu isə yalnız Bakını tutmaqla həyata keçirmək mümkün idi, yəni bu şəhəri “düşmən işğalından müdafiə etmək lazım idi”. Sonralar İngiltərənin “The Times” qəzeti elə belə də yazırdı: “Biz ora getdik ki, Bakının neft mənbələrini ələ keçirək”. Bu fikrin təsdiqi olaraq Uinston Çörçil 1918-ci ildə Böyük Britaniyada nəşr olunan “Nur İST” jurnalında çap etdirdiyi məqaləsində yazırdı: “Neft məsələsində Bakının tayı-bərabəri yoxdur. Bakı dünyanın ən böyük neft mərkəzidir. Əgər neft kralıçadırsa, Bakı onun tacıdır”. Regionda baş verən hadisələrlə yanaşı, onun hüdudlarından kənarda da Bakı nefti ilə bağlı yeni gizli və açıq siyasi sövdələşmələr aparılırdı. Belə ki, 1918-ci il avqustun 27-də Sovet Rusiyası və Kayzer Almaniyası arasında Osmanlı Türkiyəsindən gizli şəkildə bir saziş imzalanmışdı. Razılaşmaya əsasən Bakıda neftin çıxarılması Sovet Rusiyasının iştirakı və nəzarəti altında olmalı, onun dördüdə biri isə Almaniya verilməli idi”.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən dövrdə Bakı neftini ələ keçirmək uğrunda mübarizə aparan dövlətlərin Cənubi Qafqaz siyasətində erməni amili, onlardan istifadə hər addımda özünü büruzə verirdi. Buna görə də bütün bu dövrdə gedən hərbi-siyasi proseslər fonunda Azərbaycan xalqı bütün ümidlərini Osmanlı Türkiyəsi dövlətinin göstərə biləcəyi yardıma ümid edirdi. 1918-ci il may ayının 24-də Tələt paşa Batum konfransındakı Osmanlı Türkiyəsi nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy Menteşəyə göndərdiyi teleqramda yazırdı: "Ermənilərin bir hökumət halında təşəkkül etməsinə qətiyyənlə razı deyiləm. Kiçik bir erməni muxtariyyəti beş il sonra beş milyon əhalisi olan bir erməni dövləti halına gələcək və bütün Qafqaza hakim olaraq Şərqi Bolqarıstanına çevriləcək. İran və Amerikada olan bütün ermənilər orada toplanaraq, ingilis və fransızlardan hər cür yardım alaraq, gələcəkdə xristian gürcülərlə və çox asanlıqla birlikdə bizim əleyhimizə hərəkət edəcəklər". 103 il bundan əvvəl çox müdrikliklə deyilən bu sözlər bu gün artıq öz ağır dəhşətləri ilə reallığa çevrilmişdir. 1918-ci il mayın 29-da keçirilən ikinci iclasda İrəvandan olan Milli Şuranın üzvləri M.H.Seyidov, M.B.Rzayev və N.Nərimanbəyov yazılı şəkildə iki dəfə Milli Şuranın İrəvanın ermənilərə güzəşt edilməsinə səlahiyyəti olmadığı halda, onun güzəştə edilməsinə qarşı etiraz ərizəsi ilə müraciət etsələr də, iştirak edən 20 nəfər Milli Şura üzvü məsələyə münasibət bildirmədən qəbul edilmiş qərarın qüvvədə saxlanılmasına razılıq verdilər. Burada təbii olaraq sual olunur: İrəvan şəhəri ermənilərə güzəştə gedərkən şəhər əhalisinin və onları təmsil edənlərin rəyi soruşulmuşdurmu? Sənədlər təsdiq edir ki, heç bir rəy sorğusu və yaxud bu istiqamətdə hər hansı bir addım atılmamışdı. Bütün bunlar bu qərarın həm siyasi, həm də hüquqi cəhətdən nə qədər səhv və bağışlanılmaz bir siyasi addım olduğunu bir daha təsdiq edir. Bu zaman da Azərbaycan xalqının legitimlik hüququ pozulmuş oldu. Çünki güzəştə gedilən ərazinin mülkiyyət hüququ ona məxsus idi. Bu hüququ çox təəssüflər olsun ki, biz özümüz pozmuş olduq. Digər tərəfdən İrəvan şəhərinin ermənilərə verilməsi məsələsi Erməni Milli Şurası tərəfindən Azərbaycan XC Milli Şurasına müraciətindən sonra müzakirə olunmuşdu və çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan şəhəri və onun quberniya əraziləri güzəştə gedildikdən sonra 1918-ci il mayın 28-də özünün müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi 100.6 min kv.km təşkil edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövrün arxiv sənədlərində bu tarixə qədər bütün Cənubi Qafqazın ərazisi 210.000 kv.km. olmuşdur ki, onun da 61.5 min kv.km.-i Gürcüstana, 9.000 kv.km.-i güzəştə gedilən ərazi kimi ermənilərə, Brest və Batum konfranslarının qəbul etdikləri qərarlara görə 45.5 min kv.km isə Osmanlı Türkiyəsinə məxsus idi. Ermənilər onlara edilən güzəşt nəticəsində hüquqi məkan əldə etdikdən dərhal sonra Şimali Azərbaycanın, Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağın dağlıq ərazilərinin Ermənistanla birləşdirilməsi iddiası ilə çıxış etdilər, halbuki ermənilər 1918-ci ilin mayında Batum danışıqları zamanı bu ərazilərə iddia etməyəcəkləri barədə öhdəlik qəbul etmişdilər. Lakin 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasından başqa əraziləri ələ keçirə bilməyən ermənilər 1920-ci aprelin 28-də Şimali Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra bolşeviklərin himayəsi ilə yeni ərazilər əldə etməyə nail oldular. Sovet Rusiyası hökuməti Gürcüstan və Daşnak Ermənistanı missiyaları ilə ərazi məsələlərini Azərbaycan SSR hökumətindən gizli aparırdı. Ən dəhşətlisi isə o idi ki, Azərbaycan SSR nümayəndə heyəti belə danışıqlara cəlb edilərkən onları ya milliyyətə ermənilər, ya da gürcülər təmsil edirdilər. 1920-ci ilin iyunundan avqustun 10-nadək aparılan danışıqların nəticəsi olaraq

İrəvan şəhərində Sovet Rusiyası ilə Daşnak Ermənistanı arasında müqavilə imzalanarkən, bir sıra diplomatik sənədlərin də sübut etdiyi kimi, burada Azərbaycan SSR-in milli-dövlət mənafelərinə ciddi qəsdlər edilərək Zəngəzur və Naxçıvanın Daşnak Ermənistanına verilməsi planlaşdırılmışdı. Bu zaman Sovet Rusiya hökuməti S.Orconikidzenin belə bir iddiasından çıxış edirdi ki, “...məlum siyasi şəraitdə Ermənistan bizə lazım ola bilər”. İrəvanda danışıqlar tərəfləri gələcək sülh müqaviləsini tanımağa məcbur edən protokolun imzalanması ilə qurtardı, ki, həmin sazişlə də Ermənistan Qarabağdan imtina etməli, ancaq Zəngəzur və Naxçıvanı almalı idi.

Əslində Azərbaycanın tarixi torpaqlarının Daşnak Ermənistanına verilməsi planı V.Leninin razılığı ilə İ.Stalin tərəfindən hazırlanmışdı. Çünki sonrakı illərdə bu torpaqların hissə-hissə zəbt olunması və bu ərazilərdə yaşayan əhalinin deportasiyası da İ.Stalin tərəfindən həyata keçirilmişdi. 1920-ci il noyabrın 4-də İ.Stalin, S.Orconikidze, T.Qabrielyan, Leqran, Ə.Qarayev və başqalarının iştirakı ilə keçirilən iclasda Sovet Rusiyası ilə Daşnak Ermənistanı arasındakı müqavilənin şərtlərinə toxunularkən İ.Stalinin fikri əsasında belə bir qərar qəbul edilmişdi: “Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistanına verilməsi haqqında təklif olunan maddə nə siyasi, nə də strateji cəhətdən sərfəli deyildir və yalnız son halda baş tuta bilər”. İclasda, həmçinin Siyasi Büronun Naxçıvan və Zəngəzura aid fikrinin əsaslandırılmasını hazırlamaq N.Nərimanova həvalə olunmuş, habelə İ.Stalinin bu məsələ ilə RK(b)P MK ilə danışıqlar aparmasınadək Ermənistanına təqdim edilən müqavilə barədə qəti qərar çıxarmamaq haqqında razılaşma əldə olunmuşdu. Bu qərarın özü bir daha göstərir ki, Azərbaycan torpaqları Sovet Rusiyası tərəfindən hərraca qoyulmuşdu. Həmin qərarın “B” bəndində yazılırdı: “Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd mövcud deyildir”. Qərarın “Q” bəndində Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistanına verilməsi, “D” bəndində isə Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verildiyi göstərilirdi. Zəngəzurun Qərb hissəsinin ermənilərə verilməsi, sadəcə Sovet Rusiyasının təzyiqi ilə “bağışlanması” istiqamətində daha bir ciddi addım 1920-ci il dekabrın 1-də atıldı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan torpaqlarının Ermənistanına bağışlanmasını həyata keçirən İ.V.Stalin Bakı Sovetinin 1920-ci il dekabrın 1-də qəbul etdiyi qərara münasibətini belə bildirmişdi: “Dekabrın 1-də Sovet Azərbaycanı mübahisəli vilayətlərdən könüllü olaraq əl çəkir, Zəngəzur, Naxçıvan və Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına verilməsini elan edir”. 1920-ci il dekabrın 2-də İ.Stalinin “Azərbaycanın fatehi” adlandırdığı S.Orconikidze V.İ.Leninə və onun özünə Bakı Sovetində qəbul edilən qərarın məzmununu çatdırmışdı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Zəngəzurun qərb hissəsinin Ermənistan SSR-ə verilməsi rəsmən elan olunsay da, qəzanın onun idarəçiliyinə keçməsi dərhal baş vermədi. Belə ki, 1921-ci il yanvarın 12-də Azərbaycan KP MK Siyasi və Təşkilat Bürolarının iclasında Zəngəzurun müsəlman əhalisi yaşayan hissəsinin inzibati cəhətdən təşkili haqqında qərar qəbul etdi. Zəngəzurun azərbaycanlı əhalisini sıxışdırmaqda davam edən ermənilər bununla kifayətlənməyərək sonralar bir sıra ərazilərin də ələ keçirilməsinə nail oldular. Belə ki, Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin 1927-ci il 1 yanvar tarixli iclasında Mehri-Cəbrayıl qəzasında 24 kəndin, 1927-ci il 20 iyun tarixli iclasında isə Zəngəzur-Kürdüstan qəzasının 1.065 desyatin ərazisinin bu və ya digər qəzalara aid edilməsi məsələləri müzakirə edildi. Yenə də bu qanunverici hakimiyyət orqanının 1929-cu il fevralın 18-də M.Sxakayanın sədrliyi, Azərbaycan nümayəndələrindən isə D.Bünyatzadə, M.Bağirov və S.Yaqubovun iştirakı ilə keçirilən iclasda Mehridə erməni rayonu yaratmaq

adı altında Zəngilan rayonunun üç kəndi: Nüvədi, Ernəzir və Tuğut-Ermənistan SSR-ə verildi.

Beləliklə, Zəngəzurun cənub-qərb hissəsindəki torpaqların da ermənilərə “bağışlanması” və burada Mehri rayonunun təşkili ilə Azərbaycan SSR özünün tərkib hissəsi olan Naxçıvan diyarından ayrı salındı, bu bölgə ilə əlaqə çətinləşdi. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1921-ci il Qars müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş sərhədlərinə gəldikdə isə, həmin müqavilədə Naxçıvan ərazilərinin qarantı kimi çıxış edən Osmanlı Türkiyəsi dövlətinin razılığı olmadan Cənubi Qafqaz Sovet MİK Rəyasət Heyətinin 1929-cu il 18 fevral tarixli qərarı ilə bölgənin 657 kv.km. ərazisi Ermənistan SSR-ə verildi. Bu orqanın 1938-ci il 5 mart tarixli iclasının qərarına əsasən isə Şərurun Sədərək və Kərki kəndləri ətrafındakı müəyyən ərazilər Ermənistan SSR-ə keçdi. Bundan sonra bu ərazilərin avtoxton əhalisi olan azərbaycanlılar üçün faciələr dövrü başladı. 1947-ci il dekabrın 23-də İ.Stalin “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” SSRİ Nazirlər Sovetinin 4083 sayılı qərarını imzalayır. Bu qərarın imzalanmasına qədər mərkəzi hökumət daxilində qərribə proseslər cərəyan etməyə başlayır. Ermənistan SSR rəhbəri Q.Arutinov təcili olaraq təxirəsalınmaz məsələlərin həlli üçün Moskvaya İ.Stalinin yanına çağırılır. 3 dekabr 1947-ci il tarixdə M.C.Bağirov azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən köçürülməsi təklifinə razılıq verməyə məcbur edilir. Bundan sonra SSRİ Nazirlər Soveti 10 dekabr 1947-ci il tarixində ermənilərin SSRİ-yə köçürülməsi işinin davam etdirilməsi haqqında qərar qəbul edir. Ondan 4 gün sonra Azərbaycan SSR rəhbəri M.C.Bağirov 4,5 ay müddətinə “məzuniyyətə” göndərilir. Bütün bunlardan sonra yuxarıda adı çəkilən qərar qəbul edilir. Lakin bu qərarın qəbul edilməsinə qədər diqqəti cəlb edən bir sıra hadisələr baş verir.

Belə ki, 1948-ci ilin martın 3-də M.C.Bağirovun və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.İ.Quliyevin Azərbaycan SSR rayon partiya komitələrinin katiblərinə və rayon İK-nin sədrələrinə vurulan teleqramlarda Ermənistan SSR-dən və ilk növbədə İrəvan şəhərindən 1947-ci ilin dekabr və 1948-ci ilin yanvar-fevral aylarında 200-ə qədər ailənin icazəsiz olaraq Gəncə şəhəri və ətraf ərazilərə köçmüş ailələr barədə məlumatların verilməsi tələb olunur və bu işin yoxlanılması Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə şöbəsinin rəisi N.A.Brutensə tapşırılır. N.A.Brutensin Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.İ.Quliyevə tam məxvi qırifi ilə ünvanladığı məlumatda (sənəd №10) onun Gəncə (o zaman Kirovabad) şəhər soveti sədrinin müavini Abdullayev və şəhərin Nizami rayonu icraiyyə komitəsinin sədri Namazovla keçirdiyi görüşlər haqda bəhs edir, lakin icazəsiz köçənlərin sayının bilinmədiyini göstərir. Məlumatda göstərilir ki, köçüb gələnlər Gəncə şəhəri yaxınlığında saldıqları Yeni İrəvan qəsəbəsində yaşayırlar. Köçüb gələn 200 ailədən 50 ailə Gəncə şəhərində, qalaları isə Qazax, Ağstafa, Şəmkir və Gədəbəy rayonları ərazilərində məskunlaşmışlar. Həmçinin verilən məlumatda İrəvan şəhərindən köçən 50 ailənin hamısının Gəncə şəhərində məskunlaşması qeyd edilməklə bərabər, onların əksəriyyətinin İrəvanda Ticarət Nazirliyi və ictimai iaşə sistemində çalışdıqları üçün burada onların çoxunun işsiz qaldıqları göstərilir. Təkcə bu faktın özü 1945-1946-cı illərdə Ermənistan SSR rəhbərliyinin və erməni - Qriqoryan kilsəsinin İrəvan şəhəri və ətraf rayonlarda yaşayan yerli azərbaycanlı əhali üçün dözülməz şərait yaratdıqlarını təsdiq edir. Elə bu səbəbdən də yerli azərbaycanlı əhali öz doğma torpaqlarını tərk etmək məcburiyyətində qalmışlar. Bütün bu vəziyyətdən İ.Stalinin müfəssəl xəbəri var idi və 1948-ci il martın 10-da o SSRİ Nazirlər

Sovetinin “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” 754 sayılı ikinci qərar qəbul etdi. Bu qərarlar daşnak ruhlu Ermənistan SSR rəhbərlərinə yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı etnik təmizləmə siyasətini açıq-aşkar dövlət səviyyəsində həyata keçirməsi üçün hüquqi əsas verdi. 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarla göstərilirdi ki, “kənüllülük prinsipi” əsasında Ermənistan SSR-dən 1948-1950-ci illərdə 100 min azərbaycanlı köçürülsün. 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min və 1950-ci ildə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin rəisi vəzifədən milliyətcə erməni olan N.A.Brutens azad edilir və onun yerinə N.D.Allahverdiyev təyin edilir. N.D.Allahverdiyevin 4 iyun 1951-ci il 239 sayılı Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.İ.Quliyevə ünvanlandığı “Ermənistan SSR-nin dağlıq bölgələrindən köçürülmüş 215 ailənin məskunlaşma yerində iqlim şəraitinə uyğunlaşmayaraq, geri, əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtmaları haqqında arayış”da Ermənistan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin və Xalq Təsərrüfatının Qeydiyyatı İdarəsinin məlumatlarına istinadən köçürülmə prosesinin əvvəlkinədək, yəni 1948-ci ilədək Ermənistan SSR-də 25 min azərbaycanlı ailəsinin təxminən 110 000 nəfərin yaşadığı göstərilir ki, onlardan da 9000 ailə-təxminən 35 000 nəfəri düzən ərazilərdə, qalan 75 min nəfər yəni 16 000 ailə isə yüksək dağlıq ərazilərdə yaşayırdı. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrə aid rəsmi dövlət sənədlərində Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların ümumi sayı ilə bağlı göstərilən rəqəmlər fərqliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, köçürmə prosesinin əvvəlini əks etdirən iki sənəddə “Xaricdən gələcək ermənilərin torpaq və yaşayış yerləri ilə təmin edilməsi üçün 130 min azərbaycanlının Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in az məskunlaşmış, pambıqçılıq rayonlarına köçürülməsinə icazə verilməsi barədə Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR RK(b)PMK birinci katibləri M.C.Bağırov və Q.A.Arutinovun 3 dekabr tarixli məktubunda Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların sayı 130 min nəfər göstərildiyi halda, həmin dövrü əks etdirən, lakin 1951-ci il 4 iyun tarixinə aid 239 sayılı sənəddə isə onların sayının 110 000 nəfər olduğu göstərilmişdi. Bu qeyri-dəqiqlik belə bir fikri söyləməyə əsas verir ki, Ermənistan SSR rəhbərliyi bu respublikada yaşayan yerli azərbaycanlı əhəlinin sayını qəsdən saxtalaşdırmışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qərarların qəbul edilməsi yerli azərbaycanlı əhəlinin Ermənistan SSR-dən köçürülüb Azərbaycan SSR ərazisində yerləşdirilməsi probleminin bütün ağırlığı Azərbaycan SSR hökumətinin üzərinə qoyulmuşdu. Köçürülmə prosesini sürətləndirmək məqsədilə Respublika Nazirlər Sovetinin qərarı ilə Nazirlər Sovetinin köçürmə şöbəsinin Azərbaycan SSR Nazirlər sovetinin sədri T.İ.Quliyev və Azərbaycan KP MK katibi H.Ə.Seyidov M.C.bağırova 18 mart 1948-ci il tarixdə (sənəd №1) “Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında köçürmə şöbəsi”nin yenidən qurularaq, onun bazasında köçürmə İdarəsinin yaradılması və bu İdarənin Ermənistan SSR-də müvəqqəti nümayəndəliyinin təşkil edilməsi haqqında” yazılı məlumat təqdim olunur və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin köçürmə məsələləri üzrə səlahiyyətli nümayəndəsi M.N.Məmmədov təyin edilir. Bundan sonra isə azərbaycanlı əhəlinin köçürülməyə razılıq vermələri üçün Azərbaycan SSR-dən elm, mədəniyyət və incəsənət xadimlərindən ibarət təbliğat briqadaları Ermənistan SSR-in azərbaycanlılar yaşayan rayonlara göndərilirdi. Lakin bütün görülən tədbirlərə baxmayaraq, Ermənistan SSR-in bütün rayonlarında

azərbaycanlılar bu zorakı köçürülmə aksiyasına etirazlarını müxtəlif formalarda bildirmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, mərkəzi hökumətin bu ədalətsiz qərarına yazılı şəkildə ilk etiraz edən Zəngəzurun Mehri rayonunun Nüvədi kəndinin əhalisi olmuşdur. 1948-ci il aprelin 23-də Nüvədi kəndinin əhalisi adından ("Qırmızı sərhəd kolxozu") İ.V.Stalinə ünvanlanan məktubda bu kəndin 1920-ci ildən Azərbaycan SSR tərkibində olduğu göstərilir və qeyd olunur ki, bu kəndin ərazisi yenidən Azərbaycan SSR Zəngilan rayonu tərkibinə qaytarılsa, daha ədalətli olar. Məktubun sonunda ədalətli bir qərarın qəbul ediləcəyinə ümid ifadə olunur (Sənəd №52). Əlində mərkəzi hökumət nümayəndələri və Ermənistan SSR rəhbərliyi heç bir müqavimətin və ya etirazın olmayacağına ümid bəsləyirdilər. Lakin onlar yanılmamışdılar. Bu fikri təsdiq edən belə sənədlərdən daha biri Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin Dövlət Arxivinin 411-ci fondunda saxlanılır. Ermənistan SSR-in Daxili İşlər Naziri, general-mayor Xoren Qriqoryanın (bu həmin Xoren Qriqoryan idi ki, 30-cu illərdə Azərbaycan SSR XDİK-nın müavini işləyərkən minlərlə azərbaycanlının günahsız yerə həbs olunmasına, sürgün edilməsinə və güllələnməsinə bais olduğunu öz anasına yazdığı məktubda etiraf etmişdi – C.B.) 1948-ci il mayın 3-də Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağirova ünvanlandığı və "tam məxfi" qrifi altında uzun müddət gizli saxlanılan 11 səhifəlik arayışda köçürülməsi nəzərdə tutulan azərbaycanlı əhalinin əhvali-ruhiyyəsi öz əksini tapıb. Arayışın giriş hissəsində göstərilir ki, "düşmən ünsürlər" bu köçürülməni SSRİ ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında müharibə olacağı təqdirdə, azərbaycanlılara etimad göstərilməməsinin təzahürü kimi qiymətləndirirlər.

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, əgər Türkiyənin NATO-ya üzv qəbul edilməsəydi və ABŞ-la strateji müttəfiqlik haqqında sənəd imzalamasaydı, SSRİ hökuməti Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlayacaqdı. Həmin arayışın sonunda millətçi əhvali-ruhiyyəli ermənilərin də fikirləri yer alıb. X.Qriqoryanın M.C.Bağirova ünvanlandığı məktubun sonunda Azərbaycan SSR və Türkiyə Cümhuriyyətinə qarşı təcavüzkar mövqe tutan ermənilərin fikirlərinin qeyd edilməsi ona işarə idi ki, Ermənistan SSR-də ermənilərlə azərbaycanlılar bir yerdə yaşaya bilməzlər, ona görə də azərbaycanlıların köçürülməsi məsləhətdir. Məsələn, arayışda Ermənistan SSR Sosial Təminat Nazirliyinin tədris kombinatının texnologiya müəllimi Minas Arakelyanın dediklərindən sitat gətirilir: "... Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən köçürüləcəkləri məsələsi şübhə doğurmur. İlk növbədə Araz və Yuxarı Arpaçay çaylarının sahillərində yaşayan azərbaycanlılar köçürüləcək. Sonra İrəvan şəhərindən azərbaycanlılar köçürüləcək. İlk növbədə sərhəd rayonlarında yaşayan azərbaycanlılardan qurtulmaq tamamilə anlaşılandır, belə ki, onlar tez-tez dövlət sərhədini pozurlar. Türkiyə isə onlardan özü üçün casus yuvaları yaradır". İrəvan sakini Yervand Mesropyan öz qonşusu ilə söhbətində: "azərbaycanlıları nəinki Ermənistandan deyil, həmçinin Naxçıvandan da köçürmək, sonra isə bu ərazini Ermənistana birləşdirmək lazımdır" – demişdir. Bundan sonra bu istiqamətdə real addımlar atan Ermənistan SSR rəhbərliyi 1948-ci ildə təkcə İrəvan şəhərindən və onun Spandaryan, Stalin, Kirov, Molotov rayonlarından ümumilikdə 437 təsərrüfatın köçürülməsinə və 1886 nəfərin deportasiyasına nail olmuşdu. Deportasiya olunanlar içərisində Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun 45 nəfər üzvü və Azərbaycan Pedaqoji Məktəbinin 83 nəfər heyəti var idi. Pedaqoji İnstitut Bakı şəhərinə, Pedaqoji Məktəb isə Göygöl rayonuna köçürüldü. İrəvan şəhəri rayonlarından köçürülən azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Bakı, Gəncə, Daşkəsən, Naxçıvan şəhərlərində,

Göygöl, Şəmkir, Beyləqan və Quba rayonları ərazilərində yerləşdirilmişdi. Fransadan gələn, vaxtilə daşnak ordusunda dəstə başçısı olmuş və Kirovakanda (1936-cı ilədək Böyük Qarakilsə - C.B.) yaşayan Sumbat adlı erməni deyirmiş: “Vaxtilə daşnaklar Naxçıvan MSSR-in Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi məsələsini qoysalar da, buna nail ola bilməmişdilər. İndi isə bu məsələni qoymaq vaxtıdır, beləliklə, Ermənistanın torpaqlarını genişləndirmək olar”. Aşağıda göstərilən cədvəldə isə İrəvan şəhərindən 5000 və Leninakan şəhərindən isə 250 nəfər azərbaycanlının köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, 1949-cu ilə aid rəsmi sənədlərdə İrəvan şəhəri və rayonlarından Azərbaycan SSR-in Göyçay, Yevlax, Saatlı və Slayan rayonlarına 8 təsərrüfat və 39 şəxsin köçürüldüyü qeyd edilmişdir. Bu antiinsani siyasəti həyata keçirən Ermənistan SSR rəhbərliyi növbəti ildə azərbaycanlı əhalinin köçürülmələri ilə bağlı qərar qəbul edir.. Belə ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin “1950-ci ildə azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsinin planı” haqqında qərarı bu fikri təsdiq edir.

Qəbul edilmiş qərara əsasən 1950-ci ildə İrəvan şəhəri və onun Stalin, Kirov, Spandaryan və Mikoyan rayonlarından ümumilikdə 24 təsərrüfat və 102 nəfər şəxs Bakı şəhəri, Sabirabad, Beyləqan və Göyçay rayonlarına köçürülmüşdür. 1951-ci ilə aid rəsmi məlumatda isə İrəvan şəhərindən Sabirabad rayonuna 9 təsərrüfat və 42 nəfərin köçürüldüyü qeyd olunmuşdur. 1952-ci ilə aid rəsmi məlumatda yenə Sabirabad rayonu ərazisinə İrəvan şəhərindən 22 təsərrüfatın və 73 şəxsin köçürüldüyü göstərilmişdir. Lakin 1953-cü ilə aid məlumatda isə İrəvan şəhərindən köçürülən 21 təsərrüfatın və 73 nəfərin köçürüldüyü qeyd olunsa da, onların Azərbaycan SSR-in hansı bölgəsində yerləşdirildiyi göstərilməmişdir. Beləliklə, 1948-1953-cü illər ərzində İrəvan şəhəri və onun rayonlarından Azərbaycan SSR-in şəhər və rayonlarına 521 təsərrüfatın və 2215 nəfər azərbaycanlının köçürüldüyü rəsmi arxiv sənədləri tərəfindən təsdiq olunur. Ümumilikdə isə azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR və onun paytaxtı İrəvan şəhərindən deportasiyası prosesininin gedişatına nəzər saldıqda, məlum olur ki, 1947-ci il dekabrın 23-də və 1948-ci il martın 10-da qəbul olunmuş qərarlara əsasən Ermənistan SSR ərazisindən Azərbaycan SSR ərazisinə 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə 50 min nəfər azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi planlaşdırılsa da, onu həyata keçirmək mümkün olmamışdır. Belə ki, 1954-cü il yanvarın 12-də Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qəbul etdiyi qərarla 1948-1953-cü illər ərzində Azərbaycan SSR ərazisinə 11914 təsərrüfat və 52956 nəfərin köçürüldüyü, o cümlədən Ermənistan SSR ərazisindən 9875 təsərrüfatın və 42 190 nəfərin köçürüldüyü qeyd olunur. Lakin konkret olaraq Ermənistan SSR ərazisindən faktiki olaraq köçürmə planına görə 1948-ci ildə 9652, 1949-cu ildə 12835, 1950-ci ildə 17155 nəfərin, 1951-ci ildə 5598, 1952-ci ildə 4928, 1953-cü ildə isə 2794 nəfərin köçürüldüyü nəzərə alınsa, onda bu dörd ildə yuxarıda göstəriləyi kimi Azərbaycan SSR ərazisinə köçürülənlərin sayı 52956 nəfər olmuşdur. Erməni faşizmini açıq şəkildə müdafiə edən SSRİ dövləti Ermənistan SSR ərazisindən, öz tarixi etnik torpaqlarından – İrəvan şəhəri də daxil olmaqla 185 kənddən və başqa yaşayış məntəqələrindən 250 min azərbaycanlı deportasiya olundu, onlara məxsus 31.000 ev, şəxsi təsərrüfat, 165 kollektiv təsərrüfatların əmlakı talandı, 214 nəfər öldürüldü, 1154 nəfər yaralandı, yüzlərlə adama işgəncə verildi və qız-gəlinlərin namusu təhqir olundu. 15 mindən çox kürd və bir neçə min rus millətinə məxsus əhali Ermənistan SSR-dən çıxarıldı. 1988-1989-cu illərdə Ermənistanın hərbi-ideoloji təcavüzünün güclənməsi nəticəsində deportasiya, etnik təmizləmə və soyqırımına məruz

qalan azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-ə pənah gətirdi. Mərkəzi hökumətin Azərbaycan xalqına qarşı yeritdiyi etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində genişlənən Ermənistanın hərbi təcavüzü onu milli azadlıq mübarizəsinə qaldırdı. 1990-cı il yanvarın 20-də SSRİ Prezidenti M.S.Qorbaçov ermənilərin ərazi iddialarına qarşı etiraz edən Azərbaycan xalqını cəzalandırmaq üçün Bakı şəhərinə SSRİ və Azərbaycan SSR-in Konstitusiyaları və respublikanın suveren hüquqları pozularaq qoşun yeridilməsi haqqında fərman verdi və Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı cinayəti törədildi. SSRİ dövlətinin bu cinayətinə qarşı öz ilk etiraz səsini qaldıran görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev oldu. O, 1990-cı il yanvarın 21-də Azərbaycan SSR-in Moskva şəhərindəki Daimi Nümayəndəliyinə gələrək SSRİ dövlətinin M.S.Qorbaçovu Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi soyqırımı cinayətində ittiham etdi və onun bu etirazı bütün dünyada böyük əks-sədaya səbəb oldu. SSRİ dövlətinin Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi cinayətə etiraz olaraq Heydər Əliyev 1990-cı ilin iyulunda Sov. İKP sıralarını tərk etdiyini bəyan edərək Vətəni Azərbaycana qayıtdı. Respublika rəhbərliyi Heydər Əliyevin ölkənin siyasi mərkəzi olan Bakıda qalmaması üçün hər cür təxribatlara əl atıldı və o terror aktı ilə hədələndi. Həyat üçün real təhlükənin mövcud olduğunu hiss edən Heydər Əliyev Naxçıvan MR-ə getməyə məcbur oldu. O, 1990-1993-cü illərdə ağır blokada şəraitində olan Azərbaycan Respublikası Naxçıvan MR-nin yaşaması, onun sərhədlərinin qorunması üçün mümkün olmayanı mümkün etdi. Heydər Əliyev 1991-ci ilin fevralında Azərbaycan Ali Sovetinin sessiyasında Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı çox sərt məzmununda məruzə ilə çıxış etdi və o zaman Azərbaycan dövlətinin problemin həlli ilə bağlı konkret tədbirlər proqramı olmadığını söylədi. Lakin onun irəli sürdüyü tədbirlər respublika rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilmədiyi üçün çox qısa bir zaman ərzində Azərbaycan xalqına düşmən tərəfindən çox ağır zərbələr vuruldu. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi və çox qısa zaman ərzində beynəlxalq hüququn subyektinə çevrildi. 1918-1935-ci ilədək Ermənistanda 28 Azərbaycan mənşəli toponim artıq dəyişdirilmişdi. Bundan sonra Azərbaycan xalqının tarixi coğrafiyasına qarşı dövlət səviyyəsində törədilən bu cinayət prosesi geniş miqyas almağa başladı. Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanları əsasında 1935, 1938, 1939, 1940, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1957, 1962, 1968, 1969, 1977, 1978, 1980-ci illərdə respublika ərazisində Azərbaycan mənşəli bütün toponimlər dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir. 1988-ci ilin avqust ayınadək indiki Ermənistan Respublikası ərazisində 521 Azərbaycan mənşəli yaşayış məskənlərinin adları dəyişdirilmişdir. Bu məsələlər və bundan sonra bu istiqamətdə 2006-cı ilədək atılan addımlar, yəni Azərbaycan mənşəli adların dəyişdirilməsi ilə qəbul edilmiş qərarlar 2008-ci ildə erməni dilində nəşr olunmuş “Ermənistan Respublikasının yaşayış məntəqələrinin lüğəti” adlı kitabda öz əksini tapmışdır. Burada söhbət bu nəşrə daxil edilən Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin “Ermənistan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsü” nəşrlərinin (1976-cı il və 1988-ci il), o cümlədən Ermənistan Respublikası parlamentinin 3 aprel 1991-ci il, 8 avqust 1991-ci il və 4 iyul 2006-cı il tarixli fərmanlarından gedir.

Bundan əlavə, belə bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan SSR-də Azərbaycan mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi prosesi ilə yanaşı, bir neçə kəndi bir təsərrüfatda birləşdirmək yolu ilə azərbaycanlı kəndlərinin adları Ermənistan SSR-in yaşayış məntəqələrinin siyahısından silinmişdir. Belə ki, Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 5 fevral 1978-ci il fərmanı ilə Azərbaycan adlı yaşayış məntəqələrinə: Aşağı Kilsə

- Quqark, Ağtala - Kamo, Zəngibasar - Masis, Basarkeçər - Vardenis kimi erməni mənşəli adlar verilmişdir. Ümumiyyətlə, 1918-1987-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində 254 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi müxtəlif yollarla: əhalisi etnik təmizləməyə, deportasiya və soyqırırma məruz qoyulmaqla onların yaşayış məntəqələri siyahısından silinmişdir. Bu kəndlərin böyük əksəriyyəti Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı 1918-1920-ci illər soyqırımı və 1948-1953-cü illər deportasiyasından sonra xaraba qalmışdır. 1978-ci ildə 23 rayonda 60 Azərbaycan mənşəli toponim dəyişdirilmişdir. 1988-1989-cu illərdə Ermənistan ərazisində azərbaycanlı əhaliyə qarşı etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirildikdən sonra Ermənistan Respublikası Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1991-ci il 9 aprel tarixli fərmanı ilə 90 yaşayış məntəqəsinin, 8 avqust 1991-ci il fərmanı ilə 16 yaşayış məntəqəsinin, Ermənistan parlamentinin 4 iyul 2006-cı il tarixli qərarı ilə isə əvvəllər azərbaycanlılara məxsus olmuş 31 yaşayış məntəqəsinin adları dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir.

Ümumiyyətlə, son dövrdə 702 Azərbaycan mənşəli inzibati-ərazi vahidinin adları dəyişdirilmişdir. 7 noyabr 1995-ci ildə Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü haqqında yeni qanun qəbul edilmişdir. Ermənistanın yeni inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən həmin vaxtadək mövcud olan rayonlar üzrə bölgü ləğv edilmiş, əvəzində 11 vilayət (marz) yaradılmışdır. Hazırda Ermənistan ərazisində dövlət tərəfindən digər bir proses - hidronimlərin (çay, göl, bulaq və s.) və oronimlərin (dağ, dərə, aşırım, düzənlik və s.) adlarının dəyişdirilməsi prosesi gedir. Diqqəti çəkən bir məqam da ondan ibarətdir ki, müəyyən mərhələlərlə xarici ölkələrdən gəlib azərbaycanlıların yaşamış olduqları ərazilərdə məskunlaşan ermənilər indinin özündə də yer-yurd adlarını elə əvvəlki adları ilə - yəni azərbaycanlıların vaxtilə verdikləri adlarla çağırırlar. Oykonimləri, hidronimləri, oronimləri özündə əks etdirən bir sıra spesifik saytlarda yerləşdirilən xəritələrdə, xarici turizm şirkətlərinin saytlarında, yol bələdçiliyi üçün buraxılan nəşrlərdə, astronomik portallarda keçmiş adlar, əsasən, saxlanılır. Məsələn, www.astrolab.ru, www.travelpost.com, www.fallingrain.com saytlarında müasir Ermənistan Respublikasında mövcud olan, uzunluq və en dairəsini göstərən minlərlə toponim öz əksini tapmışdır ki, onların da mütləq əksəriyyəti türk mənşəli əski adlarını özündə saxlayır (Bütün bu məlumatlar t.ü.f.d. Nazim Mustafanın 2014-cü ildə AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunmuş "Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırımı" adlı kitabdan götürülmüşdür).

Erməni faşizminin Azərbaycan xalqına qarşı yeritdiyi deportasiya, etnik təmizləmə, soyqırımı və işğalçı siyasət nəticəsində insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş çoxsaylı beynəlxalq müqavilələrdə əksini tapmış normalar, o cümlədən BMT Baş Assambleyasının 260 (III)A Qətnaməsi (179-cu plenar iclas, 9 dekabr 1948-ci il) ilə qəbul olunmuş və 1991-ci ildə qüvvəyə minmiş "Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında" konvensiyasının "İnsan hüquqlarına dair Ümumdünya Bəyannaməsi"nin, "Mülki və siyasi hüquqlar üzrə Beynəlxalq Pakt"ın, "İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında" Beynəlxalq konvensiyanın, "İşgəncələr və digər qəddar, qeyri-insani və ya insan ləyaqətini alçaldan münasibətlərə qarşı və ona görə cəzalandırma haqqında" konvensiyanın, "Uşaq hüquqları haqqında" konvensiyanın, o cümlədən "Silahlı münaqişə baş verdikdə mədəni dəyərlərin qorunması haqqında" Haaqa konvensiyasının (1954-cü il), "Mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni dövriyyəsi haqqında" Paris Konvensiyasının (1970-ci il) YUNESCO-nun "Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında"

Konvensiyasının (1972-ci il) və "Arxeoloji irsin mühafizəsi haqqında" Avropa Konvensiyasının (1992-ci il) bütün müddəaları pozulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı: Elm, 2018, 616 s.
2. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб., Типография Редакции периодических изданий Министерства Финансов, 1911, 78 с.
3. Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914-1917 гг.). М., РОССПЭН, 1997, 392 с.
4. Seyidzadə, D. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı: OKA ofset, 2004, 348 s.
5. История Азербайджана. Т.2. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР 1954, 521 с
6. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları. Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyinin mətbəəsi, 2016, 408 s.
7. РЦХИДНИ, ф.2, оп.1, д.6212, л.45
8. Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları. 1918-ci il. Bakı: Adiloğlu, 2006, 216 s.
9. История Азербайджана. Т.2. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1954, 521 с.
10. Qafarov, V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı: Azərnəşr, 2011, 474 s.
11. ARPİİSSA, f.558, s.I, iş 22, v.1-2
12. ARPİİSSA, f.I, iş 22, v.17.
13. ARPİİSSA, f.I, iş 24, v.51-52.
14. Muradverdiyev, A. Zəngəzur: tariximizin yaddaşı. Bakı: Xəzər, 2007, 1023 s.
15. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild (Aprel 1920-iyun 1941). Bakı: Elm, 2008, 630 s.
16. Политбюро ЦК РКП(б) ВКП(б). Повестки для заседаний 1919-1952. Каталог. Т.III, 1940-1952, с.497-449; ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты. 1945-1953. Москва: 2004, с.338.
17. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası 1948-1953-cü illər) (sənədlər toplusu). Bakı: 2013, s 88.
18. Yenə orada s.94.
19. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər) (sənədlər toplusu). Bakı: 2013, s.8.

20. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər) (sənədlər toplusu). Bakı: 2013, s.542.
21. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər) (sənədlər toplusu). Bakı: 2013, s.542.
22. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər) (sənədlər toplusu). Bakı: 2013, s. 95-96 (sənəd №11).
23. Yenə orada, s.153-154 (sənəd №52).
24. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 411, siyahı 26, iş 34, vərəq 65.
25. Yenə orada, vərəq 65.
26. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 411, siyahı 26, iş 34, vərəq 75.
27. Yenə orada.
28. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər) (sənədlər toplusu). Bakı: 2013, s.244-245.
29. Yenə orada.
30. Yenə orada, s.241
31. Yenə orada.
32. Yenə orada, s.491.
33. Yenə orada, s.588.
34. Yenə orada, s.635
35. Yenə orada, s.681.
36. Yenə orada, s.683.
37. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı: Elm, 2008, 258 s.
38. Mustafa, N. Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırımı. Bakı: 2014, 9-15 s.

100 İLLİK NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA KAZIM QARABƏKİR PAŞANIN ROLU

Şəkər MƏMMƏDOVA

shakarmammadova1986@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

"Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mədəni və elmi həyatında özünəməxsus mühüm rol oynamış və oynamaqda olan Naxçıvanın qədim və zəngin tarixi vardır. Hər daşı, qayası tarixin canlı şahidi olmuş bu torpaq bir çox dünyaşöhrətli alim və mütəfəkkirin, memar və ədibin, dövlət xadimi və sərkərdənin vətəni olmuşdur. Onların fəaliyyəti və irsinin bəşər tarixində rolu danılmazdır".

Heydər Əliyev

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri

Xülasə

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvan diyarı mövcud olduğu bütün tarixi dövr ərzində çox mürəkkəb və çətin bir inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycanın, eləcə də Qafqazın qədim türk torpağı olan Naxçıvan Oğuz məskəni olaraq ulu türk izlərini özündə mühafizə edərək yaşadır. Qərblə Şərqi birləşdirən Böyük İpək Yolunun üzərində yerləşməsi Naxçıvanın önəmli strateji əhəmiyyətli sahəyə, tarix boyu fəthlərin, qüdrətli dövlətlərin siyasi maraqlarının kəsişdiyi və toqquşduğu ünvana çevirməsinə səbəb olub. XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan erməni təhlükəsi, daha dəqiq desək, burada türk-müsəlman əhali soyqırım ilə qarşı-qarşıya qalmışdı. Naxçıvanın ağır zamanında – erməni işğalı təhlükəsi olduğu bir zamanda Mustafa Kamal Atatürkün göstərişi ilə Ənvər Paşa və Kazım Qarabəkir Paşanın başçılığı ilə türk ordusu Naxçıvana daxil oldu. Türk ordusunun köməyi ilə erməni daşnak qüvvələri dağıdıldı, Naxçıvan erməni təcavüzündən xilas oldu. Kazım Qarabəkir Paşa Naxçıvanın tarixində iz qoymuş türk generallarından biridir. Onun təşəbbüsü ilə Naxçıvan Araz – Türk Cümhuriyyətinin qurulması, Azərbaycan xalqına olan sevgisi, həmçinin Azərbaycanın böyük şairi Hüseyn Cavidlə dostluğu onu Naxçıvana bağlayan əsas vasitələr idi. Türk ordusunun Naxçıvandan getməsi ilə əlaqədar olaraq Kazım Qarabəkir Paşa ilə vidalaşma mərasimi keçirilmiş və burada Kazım Qarabəkir Paşa Naxçıvan xatirələrini nümayiş etdirmiş, "Öyütlərim" adlı əsərinin bir əlyazmasını da Hüseyn Cavidə vermişdir. Ermənilərin Naxçıvanda törətdikləri vəhşilikləri, öldürdükləri insanların sayısını, yandırdıqları kəndlərin sayını yazdığı "Erməni mezalimi" adlı əlyazma xatirələrini də bu mərasimdə görsətmiş, Türkiyəyə getdikdən sonra bu əlyazmanı çap etdirəcəyini və bütün dünyaya erməni vandalizmini görsədəcəyini demişdir, lakin mənbələrin yazdıqlarına görə ermənilər hər hansı bir yolla həmin əlyazmanı oğurlamışlar. Mustafa Kamal Atatürkün "Türk qapısı" adlandırdığı tarixi və coğrafi xüsusiyyətlərinə görə hər zaman diqqət mərkəzində olan Naxçıvanı Kazım Qarabəkir Paşa isə "Şərq qapısı" adlandırmışdır.

Açar sözlər: *türk, Naxçıvan, Kazım Qarabəkir Paşa, erməni vandalizmi*

Giriş

Azərbaycan ilk insan məskənlərindən biridir, Naxçıvan da Azərbaycanın əbədi və əzəli torpağı olmaqla, burada areoloqların apardığı araşdırmalara görə 100 min il bundan öncə burada insan yaşadığını sübut etmişdir. Aparılan hərtərəfli araşdırmalar sayəsində Naxçıvanın qədim türk torpağı olması ilə bağlı bir çox dəlillər ortaya çıxmışdır. Miladdan öncə IV-II minilliklərdə Naxçıvan ərazisində meydana gələn iri tayfa ittifaqları Azərbaycan Türk xalqının soykökünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Naxçıvan ərazisində aşkar edilən daş və tunc dövrünün abidələri, Gəmiqaya təsvirləri və türk mədəniyyətinə aid bir çox tapıntılar bu ərazinin qədim Türk yurdu, türklərin ilkin sivilizasiya mərkəzlərindən biri olduğunu göstərməkdədir. Naxçıvan toponimlərinin təhlili belə bunu sübut edir. Belə ki, toponimlərin bir çoxunun türk toponimi olduğu ortaya çıxmışdır. Bununla da Naxçıvanın tarixən türkdilli etnosların məskəni olduğunu tam əminliklə söyləmək olar. Çünki Naxçıvanda ulu türklərin - Sak, Oğuz (quz) və Hun türklərinin adları hələ də özünü mühafizə edərək yaşayır. Ə.Eyvazlının "Naxçıvan qədim türk torpağıdır" kitabında qədim Naxçıvan torpağının toponimləri yalnız dilçilik baxımından təhlil olunmamış, eyni zamanda bu ərazidə mövcud olan adlar ən qədim türk adları olduğu, qədim türk etnosları ilə bağlılığı göstərilir: "Türk dilli xalqların yaşadığı ərazilərdə, hətta konkret fakt kimi Naxçıvanda, tərkibində "qara" sözü olan bəzi yer adları bunu göstərir. Məs.: Şərurda Qaratəpə, Qarabulaq, Qazaxda Qarayazı, başqa bölgələrdə Qaraqum (səhra), Qaraboğazqol (körfəz), Qaraqanda (şəhər), Qaraqalpaq (xalq), əvvəlki siyahıya əlavə olaraq Azərbaycanda Qaradağ, Qarabağ, Qaradonlu (st.) və s. Bu misalların sayını xeyli artırmaq da mümkündür. Ümumiyyətlə, "qara" sözü ilə bağlı türk dilli xalqların deyimlərində müxtəlif obrazlar yaradılmışdır" [2, s. 40].

Bir çox tarixi hadisələrin şahidi olan Naxçıvan diyarı müxtəlif zamanlarda fərqli işğalçı ordular tərəfindən çapıb talanmışdır. Buna baxmayaraq, öz tarixiliyini və əzəmətini qoruyub saxlaya bilmişdir. Övliya Çələbi də öz əsərində Naxçıvanı qədim türk diyarı kimi göstərmişdir: "Səyahətnamə" kitabında Naxçıvan şəhəri binasının Əfrasiyab padişah tərəfindən qoyulduğunu göstərən türk tarixçisi Övliya Çələbi bu ərazinin türklərin ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olduğunu qeyd etmişdir. O, yazırdı: "Bu şəhər, doğrudan da, öz adına layiqdir. Biri ona Naxçıvan deyir, digəri Nəhşəvan... Hazırda bu, Azərbaycan ərazisində ayrıca xanlıqdır" [7, s. 22].

Əsas mətn. Tarix boyu coğrafi mövqeyinə görə Şərqlə Qərb, Şimalla Cənub arasında mühüm keçid və əlaqə nöqtəsi olan Naxçıvan Səlcuqlular, Atabəy Eldənizlər, Xarəzmşahlar, Elxanilər, Teymurilər, Ağqoyunlular, Qaraqoyunlular, Osmanlılar, Səfəvilər və Qacarların idarəsində qaldı. XVIII əsrdə yerli xanlar tərəfindən idarə olunan Naxçıvan XIX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyası tərəfindən ilhaq edilib. Mustafa Kamal Atatürkün "Türk qapısı" adlandırdığı tarixi və coğrafi xüsusiyyətlərinə görə hər zaman diqqət mərkəzində olub.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan sərhədlərində baş verən siyasi və hərbi məsələlər Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasına təkan vermiş, türk hərbiçilərinin və dövlət adamlarının Naxçıvanın qorunması və işğal olunmaması üçün mübarizəyə başlamasına səbəb olmuşdur. 1918-1920-ci illərdə Naxçıvanın düşmən təcavüzündən müdafiəsində Türkiyənin, türk hərbiçilərinin xüsusi xidmətləri olmuşdur. Belə ki, Türkiyənin

naxçıvanlılara fəal hərbi-siyasi yardım göstərməsi ilə həm 1918-ci ildə genişlənən erməni təcavüzünün qarşısının alınması, həm Araz-Türk Respublikasının yaradılması, həm də 1919-cu il iyulun 18-25-də Naxçıvanda erməni idarəçiliyinin ləğv edilməsi ilə nəticələndi. 1920-ci il dekabrın 2-də Rusiya ilə Ermənistan arasında bağlanmış hərbi-siyasi sazişə əsasən, qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurun Ermənistana verilməsi ilə Naxçıvan məqsədli şəkildə Azərbaycanın əsas ərazisindən ayrı salınıb. Bununla da Naxçıvanın muxtariyyət məsələsi gündəliyə gəlib.

1918-ci ilin əvvəllərində Kazım Qarabəkir qərargahını Təbrizdən Naxçıvana köçürməsi ermənilərin Qafan tərəfdən Naxçıvana hücumunun qarşısının alınması istiqamətində ciddi tədbirlər görülməsi ilə müşayiət olundu. Türk dünyasının böyük sərkərdələrindən, fikir adamlarından olan Kazım Qarabəkir paşanın Naxçıvanın tarixində böyük xidmətləri olmuşdur. Həm Naxçıvanda, həm də Qərbi Azərbaycanın böyük bir hissəsində söz sahibi olan K.Qarabəkir paşanın ordusunun daşnak ermənilərə qarşı apardığı mübarizə, onun nizami ordusunun şücaəti naxçıvanlıların dilində dastana çevrilmişdi. 30 oktyabr 1918-ci ildə I Dünya Müharibəsinin nəticələrini rəsmiləşdirən Mudros müqaviləsinə əsasən məğlub tərəf kimi Türkiyəyə qarşı da bir sıra sərt tələblər qoyulmuşdu. Türk ordusu bir həftəyə Bakını, bir aya Cənubi Qafqazı tərk etməli, müharibədən əvvəlki sərhədlərə çəkilməli idi. Bu səbəbdən Türkiyə tutduğu ərazilərdən, eləcə də Naxçıvandan geri çəkildi. Nuru paşa Azərbaycandan qoşunları çağırdığı kimi, K.Qarabəkir paşa da 1918-ci il noyabrın 1-də qərargahı ilə Naxçıvandan qatarla Qarsa yola düşdü [1, s. 106]. Türkiyəyə çağırılan K.Qarabəkir narahatlığını belə ifadə etmişdir: “Qırx illik əsarətdən altı ay öncə qurtulan və erməni zülmündən ağır yaralar alan... türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı bu bölgələr biz 1914-cü il sərhədlərinə çəkilincə yenidən erməni-gürcü zülmünə məruz qalacaqdır. Buna çarələr düşünüb, tədbirlər görməliyik” [5, s.18].

Türk ordusunun, Şərq cəbhə komandiri general Kazım Qarabəkir Paşa və ordusunun Naxçıvanda qəhrəmanlıq şücaətləri danılmazdır. Lətif Hüseynzadənin müəllifi olduğu “Araz şahiddir. Türk ordu generalı Kazım Qarabəkir Paşa Naxçıvanda” adlı kitabının təkrar nəşrində (2018, ADPU nəşriyyatı. Elmi redaktoru və ön sözün müəllifi akademik İsmayıl Hacıyev, rəyçi akademik İsa Həbibbəyli və redaktor professor Rüşət Hüseynzadə) gözləri ilə gördüyü, şahidi olduğu o dövrün acısını, qanlı hadisələrini qələmə alıb. O, həmçinin kitabda Kazım Qarabəkir Paşanın qəhrəmanlıq şücaətlərini, Naxçıvanın taleyində oynadığı rolu əks etdirib. Lətif Hüseynzadə öz xatirələrində yazmışdır: “1918-ci il mart ayının əvvəllərində Naxçıvan camaatı əziz Novruz bayramını şən keçirmək həvəsi ilə hazırlaşdıqları bir zamanda ermənilər şəhərin Şahab, Əlixanlı, Zaviyə məhəllələrini top atəşinə tutdular. Yaşadığımız Sarvanlar məhəlləsini və bu məhəlləyə yaxın Gomayi, Dizə, Xoşulu məhəllələrinə od vurub yandırdılar... Əgər türk ordusu, Kazım Qarabəkir Paşanın ordusu Naxçıvana köməyə gəlməsəydi bu vilayətdə bir nəfər türk-müsəlman qalmayacaqdı. Bütün bunlar mənim gözlərimin qarşısında olmuşdur”.

Naxçıvanı “Şərq qapısı” adlandıran Kazım Qarabəkir Paşa onun gələcəyini daima düşünmüşdür. Onun həm də Azərbaycanın böyük şairi Hüseyn Cavidlə dostluğu Naxçıvana olan bağlılığına da təsir etmişdir. Bir gün Naxçıvanda “Şəhidləri anma” mərasimində bunları söylədi: “Belli bir mezarın olması da insan üçün saadətdir. Ben de “Mezar taşı” adlı bir şiir yazdım. Və şeirini oxudu:

Yolçu: Gel bir kaç dakika yolundan kal!
Bir fatihə sun! Böyük sevap al!...
Mağrur olaraq haddini aşma,
Yalandan sakın, doğrudan şaşma.
Ben sağlığımda sırf hakka tapdım.
Takatım kadar hayır yaptım.
Her bir işimde namusu andım,
Alınteriylə hayat kazandım.
Ah...Taşıyorsan girme mezara!
Ceza böyüktür zalim, gaddara.
Korkma .. Eger açıqsa alın,
Toprağın altı, üstündən də aydın!." [6, s.51-52]

L.Hüseynzadənin Araz şahiddir kitabında K.Qarabəkirin Naxçıvanı tərk etməzdən əvvəl Paşa ilə vədə görüşü mərasimində Naxçıvandan Türkiyəyə bir şirin, bir də acı iki hədiyyə aparacağını deyir: "Paşa əl çantasını açaraq "Bakınız, şirin hədiyyələr burdadır" - dedi və çəkdiyi Möminə Xatun türbəsinin, Haça dağın, Əlincə qalasının rəsmlərini göstərdi. "Bu da yatarkən bana ninnilər söyləyən Naxçıvan şələsidir. Bunları Türkiyəyə götüreceyim,"- dedi. Sonra qalın bir dəftər çıxarıb belə dedi: "Bu da benim acı hatıralarımdır". Dəftərin üstündə ərəb əlifbasıyla – Şərur, Naxçıvan, Culfa, Ordubad qəzalarında erməni vəhşiliyi" – sözləri yazırdı. Paşa dəftəri göstərərək belə dedi: "Bu dəftərdə Naxçıvan diyarında Ermenilərin Müslümanlara – Türk kardeşlərimizə mezalimi kaleme aldım. Ben bu bölgələrdə yakılmış yüzlərlə evi, köyləri gördüm, Camilərə toplanıb yakılmış binlərlə qadın, uşaq və yaşlıların toplanmış mezarlarını yürek acısı ilə gördüm. Elde etdiyim və burada yazdığım belgelərə əsasən Ermenilərin bu bölgələrdə katletdikləri Müslümanların sayı, uydurma Ermeni soykırımından kat kat fazladır. Ben buradakı Ermeni mezalimini bir kitab şəklində Türkiyədə yayınlaraq bütün dünyaya bildirecəyim. Basıldıqdan sonra acı da olsa, bu hatıralarımı sizə gönderecəyim" [s. 54-55]. Təəssüflər olsun ki, "Ermeni mezalimi" adlandırdığı ermənilərin Naxçıvanda törətdikləri vəhşilikləri əks etdirən bu əlyazma ermənilər tərəfindən oğurlanmış və nəticədə əsər çap olunma bilməmişdir. Bu da ermənilərin Naxçıvanda törətdikləri cinayətlərin nə qədər faciəli olduğunu bir daha sübut edir.

Kazım Qarabəkir Naxçıvanı daim diqqət mərkəzində saxlamışdır. "K.Qarabəkir paşa 1919-cu ildə Ərzurum Konqresinin sonunda Şərqi Anadoludakı diviziya komandirinə belə bir təlimat vermişdi: "Hər tərəfdən məhzur bir haldayıq, yalnız Azərbaycana açıq Naxçıvan pəncərəsi var. Onun qapanmamasını istəyirəm" [4].

Naxçıvanın statusunun beynəlxalq müqavilələrdə əks olunması istər o dövrdə, istərsə də indiki dövrdə böyük siyasi əhəmiyyət daşıyır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının təhlükəsizliyi hədələyəndə Qars müqaviləsi mühüm tarixi sənəd kimi və Naxçıvanın taleyinin qərarı kimi gündəliyə gəlir.

K.Qarabəkir paşanın imzaları olan bu müqavilələrdə Ermənistan hökumət nümayəndələrinin də imzaları var. İmzalarına hörmət qoymayan, bağladıkları müqavilələrə, verdikləri vədlərə dönük çıxan ermənilər Azərbaycan-türk xalqına qarşı kin və ədavətlərini bu gün də sürdürməkdədirlər.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev Qars müqaviləsinin tarixi əhəmiyyəti haqqında danışarkən belə deyib: "... Qarsda Azərbaycan xalqı üçün çox əhəmiyyətli olan Qars anlaşması, müqaviləsi imzalandı. Onu Türkiyə imzaladı, Rusiya imzaladı, Azərbaycan imzaladı, Ermənistan imzaladı. Bu imzalarla Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində olması təsdiq edildi. Burada da əsas rolu Türkiyə oynadı. Həmin o Qars müqaviləsinin altında bizim hörmətli paşamız K.Qarabəkir paşanın imzası var".

Dövlətçilik tariximizdə mühüm mərhələ olan Qars müqaviləsi Naxçıvanın muxtariyyət statusuna təminat verən çox mühüm hüquqi, siyasi və beynəlxalq sənəddir. 13 oktyabr 1921-ci ildə Rusiya Federasiyası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın iştirakı ilə bağlanmış Qars müqaviləsinin imzalanması ilə Naxçıvanın statusu təsbit olunmuş və tərəflər Naxçıvanın muxtar respublika kimi Azərbaycanın tərkibində qalması məsələsində razılığa gəlmişlər.

1999-cu ilin 13 oktyabrında Naxçıvan qarşısında böyük xidmətləri olmuş Kazım Qarabəkir Paşaya minnətdarlıq əlaməti olaraq tikilən məscidin açılışında dövrün Prezidenti Heydər Əliyev, Kazım Qarabəkirin qızı Timsal Qarabəkir iştirak etmişdir.

Nəticə

Naxçıvan hazırda dinamik inkişaf edən qədim Azərbaycan torpağı, türk yurduudur. Naxçıvan Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən olmaqla yanaşı, eyni zamanda dünyanın mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Bu torpaqda Azərbaycan xalqının zəngin tarixi, elmi və mədəni irsi formalaşmışdır.

Keçmiş dövrlərdə müxtəlif güc mərkəzlərindən zərbələr almış Türk dünyasının XXI əsrdə özünəgəlmə və dirçəliş dövrünə qədəm qoyduğunu müşahidə edirik. Məhz buna görə də XXI əsr Türk əsri adlandırılır. Bu proseslərin axarında Türkiyənin dövlət başçısının respublikamıza növbəti səfərini Naxçıvana etməsi həm də rəmzi bir mənə daşıyır. Bütün Azərbaycanda çox sevilən Rəcəb Tayyib Ərdoğanın özü Azərbaycana səfərinin yekunları ilə bağlı jurnalistlərə müsahibəsində qədim diyarı "Türk dünyasına açılan qapımız" kimi səciyyələndirib. Naxçıvan bu gün sözün əsl mənasında türk dünyasına açılan qapıdır. Naxçıvan ən qədim türk torpağı olmaq, Azərbaycanı Türkiyə ilə birləşdirən quru sahə olmaqla yanaşı, çağdaş dövrdə də türk dövlətlərini birləşdirən "türk qapısı"dır. Bu ulu türk torpağı olan Naxçıvan Kazım Qarabəkir və onun kimi türk soyuna, türk torpağına sahib çıxan paşaların, qəhrəman əsgərlərimizin, siyasət meydanında hər zaman dəqiq faktlarla çıxış edən diplomatlarımızın qətiyyəti sayəsində öz toxunulmazlığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Türk Dövlətləri Təşkilatının Naxçıvanda qurulması təsadüfi hadisə deyil. Bu missiyanı elə məhz "Türk qapısı" yerinə yetirməli idi. Türk Dövlətləri Təşkilatı 3 oktyabr 2009-cu ildə Naxçıvan şəhərində imzalanan Naxçıvan müqaviləsi ilə Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Qırğızıstan arasında qurulmuş olan beynəlxalq təşkilatdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illik yubileyi bu qədim türk torpağın yaxın tarixinə bir daha nəzər salmağa, bu bölgənin, eləcə də bütövlükdə Azərbaycanın ən yeni tarixində qardaş Türkiyənin oynadığı tarixi rolu daha dərinlən dəyərləndirməyə, Ulu Öndər Heydər Əliyevin "Bir millət, iki dövlət" şüarı əsasında qurulan Azərbaycan-Türkiyə birliyinin gündən-günə artan gücünü və təsirini qiymətləndirməyə imkan yaratmışdır.

"Bu baxımdan qədim türk-oğuz yurdu və tarixi Azərbaycan ərazisi olan Naxçıvan bəşər sivilizasiyasının ilkin məskənlərindən biridir. Aparılan tədqiqatlarla sübut

olunmuşdur ki, Naxçıvan hələ qədim daş dövründə – paleolitdə, yəni 500-300 min il bundan əvvəl ulu əcdadlarımızın yaşayış məskəni olmuşdur" [3, s.15].

Tarixin müxtəlif dövrlərinə aid tarix və mədəniyyət abidələri ilə zəngin olan Naxçıvan Muxtar Respublikası Yaxın Şərqdə meydana çıxan bir çox mədəniyyətlərin, o cümlədən Eneolit, Kür-Araz və Boyalı qablar mədəniyyətinin beşiyidir və bu abidələr Azərbaycan türklərinin qədim dövrdən Naxçıvanın yerli əhalisi olduğunu təsdiq edən əvəzedilməz maddi mədəniyyət nümunələridir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası tərkibində olan bütün maddi-mənəvi abidələr bizə ulu əcdadlarımızdan miras qalmış, bu miras uğrunda bir çox canlar fəda edilmiş, Kazım Qarabəkir və onun kimi paşalar bu ulu türk torpağının düşmən əlinə keçməməsi üçün əlindən gələni etmişdir. Bizim payımıza düşən isə milli sərvəti ilə birlikdə Azərbaycanın əbədi və əzəli torpağı olan Naxçıvanı daha da inkişaf etdirmək və gələcək nəsllə bütöv Azərbaycanın tərkib hissəsi, türk eli olaraq qoruyub saxlamaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixində Naxçıvan. Tarixi очерklər. Bakı: APİ nəşriyyatı, 1996, 142 s., s.106
Azərbaycan tarixində Naxçıvan. Tarixi очерklər. Bakı: APİ nəşriyyatı, 1996, 142 s., s.106
2. Eyvazlı, Ə. Naxçıvan qədim türk torpağıdır. Bakı: Elm, 2006, 154 s. Ələddin Eyvazlı.
Naxçıvan qədim türk torpağıdır. Bakı: Elm, 2006-154 s.
3. Cabbarlı, Ə. Heydər Əliyev və Naxçıvan tarixi Məsələləri. Naxçıvan: 2015, "Əcəmi"
Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 232 s.
4. <https://xalqqazeti.az/az/siyaset/163669-turkiyenin-naxcivanda-xilaskarliq-missiyasi>
5. Kırzioğlu, F.K. Karabekir. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. 1991, 237 s. Kırzioğlu F.K.
Karabekir. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. 1991, 237 s.
6. Hüseynzadə, L. Aras şahittir, Hatıralarım (1918-1920. yıllar) Bakü: Nurlan, 2001, 95 s.
7. Məmmədov, N.M. Qədim türk yurdu Naxçıvan. Bakı: Afpoliqraf, 2019, 256 s.

SUMMARY

Shakar Mammadova

THE ROLE OF KAZIM GARABAKIR PASHAN IN THE 100-YEAR HISTORY OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The ancient land of Nakhchivan, which is an integral part of Azerbaijan, has gone through a very complex and difficult development path throughout the entire historical period of its existence. Nakhchivan, which is the ancient Turkic land of Azerbaijan and the Caucasus, preserves the traces of the great Turks as the settlement of Oghuz. The location on the Great Silk Road, which connects the West and the East, has made Nakhchivan an important strategic area, a place where the political interests of conquerors and powerful states intersect and clash throughout history. At the beginning of the 20th century, Nakhchivan was faced with the Armenian threat, or to be more precise, with the genocide of the Turkish-Muslim population here. During the difficult times of Nakhchivan - when there was a threat of Armenian invasion, the Turkish army entered Nakhchivan under the leadership of Enver Pasha and Kazim Garabekir Pasha under the instructions of Mustafa Kemal Atatürk. With the help of the Turkish army, the Armenian Dashnak forces were destroyed, and Nakhchivan was saved from Armenian aggression. Kazim Garabekir Pasha is one of the Turkish generals who left a

mark in the history of Nakhchivan. The establishment of the Nakhchivan Araz-Turkish Republic on his initiative, his love for the Azerbaijani people, and his friendship with the great poet of Azerbaijan Hüseyn Javid were the main means that connected him to Nakhchivan. In connection with the departure of the Turkish army from Nakhchivan, a farewell ceremony was held for Kazim Garabekir Pasha, where Kazim Garabekir Pasha showed his memories of Nakhchivan and gave Hüseyn Javid a manuscript of his work called "My Stories". At this ceremony, he also showed his handwritten memoirs called "Armenian Mezalimi", in which he wrote the atrocities committed by Armenians in Nakhchivan, the number of people they killed, and the number of villages they burned. After going to Turkey, he said that he would have this manuscript printed and show the Armenian vandalism to the whole world, but according to the sources, the Armenians would somehow they stole the manuscript. Mustafa Kemal Atatürk called Nakhchivan the "Turkish Gate" because of its historical and geographical features, and Kazim Garabekir Pasha called Nakhchivan the "Eastern Gate".

Keywords: Turkish, Nakhchivan, Kazim Garabekir Pasha, Armenian vandalism

РЕЗЮМЕ

Шекер Меммедова

РОЛЬ КАЗИМА ГАРАБАКИР-ПАШАНА В 100-ЛЕТИИ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Древняя земля Нахчыван, являющаяся неотъемлемой частью Азербайджана, за весь исторический период своего существования прошла очень сложный и трудный путь развития. Нахчыван, древняя тюркская земля Азербайджана и Кавказа, хранит следы великих тюрков как поселение огузов. Расположение на Великом шелковом пути, соединяющем Запад и Восток, сделало Нахчыван важной стратегической территорией, местом, где на протяжении всей истории пересекались и сталкивались политические интересы завоевателей и могущественных государств. В начале 20-го века Нахчыван столкнулся с армянской угрозой, а точнее, с геноцидом здесь турецко-мусульманского населения. В тяжелые времена Нахчывана – когда возникла угроза армянского вторжения, турецкая армия вошла в Нахчыван под руководством Энвер-паши и Казима Гарабекир-паши по указанию Мустафы Кемаля Ататюрка. С помощью турецкой армии армянские дашнакские силы были уничтожены, а Нахчыван был спасен от армянской агрессии. Казим Гарабакир-паша – один из турецких генералов, оставивших след в истории Нахчывана. Создание по его инициативе Нахчыванской Аразо-Турецкой Республики, его любовь к азербайджанскому народу и дружба с великим азербайджанским поэтом Гусейном Джавидом были главными средствами, связавшими его с Нахчываном. В связи с уходом турецкой армии из Нахчывана была проведена церемония прощания с Кязимом Гарабекир-пашой, на которой Кязим Гарабекир-паша показал свои воспоминания о Нахчыване и подарил Гусейну Джавиду рукопись своего произведения под названием «Мои истории». На этой церемонии он также продемонстрировал свои рукописные мемуары под названием «Армянские Мезалими», в которых описал зверства, совершенные армянами в Нахчыване, количество убитых ими людей и количество сожженных ими деревень. Отправившись в Турцию, он сказал, что он бы напечатал эту рукопись и показал всему миру армянский вандализм, но, согласно источникам, армяне каким-то образом украли рукопись. Мустафа Кемаль Ататюрк назвал Нахчыван «Турецкими воротами» из-за его исторических и географических особенностей, а Казим Гарабакир-паша назвал Нахчыван «Восточными воротами».

Ключевые слова: Турция, Нахчыван, Казим Гарабакир паша, армянский вандализм

QƏRBİ AZƏRBAYCANDAN AZƏRBAYCANLILARIN DEPORTASIYASI TARİXİNDƏN (1918-1920-Cİ İLLƏR)

Xəzər HÜSEYNOV

xezerhuseynov@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Fəxryyə HÜSEYNOVA

Naxçıvan şəhər 10Nöli tam orta məktəb

Xülasə

XX əsrin bütün dövrləri Azərbaycan xalqı üçün yadda qalan, tariximizin sonrakı inkişafına güclü təsir edən amil kimi həmişə xatırlanacaqdır. Məqalədə 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlıların atası baba yurdlarından zorla köçürülməsindən və bunun ağır nəticələrindən bəhs olunur. Rusiya imperiyasının bilavasitə himayəsi ilə qonşu sayılan, lakin bütün gedişlərdə nankorluq və xəyanət mövqeyi tutan ermənilər tərəfindən təcavüzkarlara, soyqırımlarına və ərazilərimizin işğal olunmasına şərait yaradılmışdır. XX əsrin əvvəllərində Stepan Şaumyanın və digər erməni cəlladlarının rəhbərliyi ilə təşkil olunmuş kütləvi qırğınlar, əsrin sonunda da davam etdirilmiş, Qərbi Azərbaycan torpaqları demək olar ki, tamamilə ermənilər tərəfindən zəbt olunmuşdur. Məkrli, son dərəcə hiyləgər olan erməni düşmənlərimizin işğalçılıq siyasəti, minlərlə günahsız insanların məhv edilməsinə yönəldilmiş vəhşiliklər əsrlər boyu xalqımız tərəfindən unudulmayacaqdır. Tarixi torpağımızda özlərinə sığınacaq tapmış, illər boyu Azərbaycanın zəngin və bərəkətli torpaqlarından geninə-boluna istifadə etmiş və sonunda xalqımıza qarşı xəyanət mövqeyi tutmuşlar. Ermənilər öz xəyanətlərini rus himayədarlarının köməkliyi ilə həyata keçirmişlər. Nəticədə Azərbaycanın əzəli və qədim məskənləri sayılan Qərbi Azərbaycan torpaqları zaman-zaman boşaldılmış, orada məskunlaşan oğuz türkləri məcburi köçürülmüş, terrorizm qurbanları olmuşlar.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Zaqafqaziya Seymi, Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur, deportasiya*

Azərbaycan torpaqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından və xüsusilə Bakı, Dərbənd, Quba, Şəki, Şirvan, Lənkəran, Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan xanlıqlarının ləğvindən sonra əzəli Azərbaycan torpaqlarına ardıcıl olaraq ermənilərin kütləvi yerləşdirilməsi və azərbaycanlıların elliklə qovulması prosesi başlandı. Bu məqsədlə erməni vilayəti deyilən xüsusi inzibati bölgə yaradılır və sonra o, İrəvan quberniyasına çevrilir.

Quzey Azərbaycan xalqı isə baş quberniyalar arasında parçalanaraq əyalət müstəmləkələri çərçivəsində amansız erməni və Rus imperiyası zülmü altına düşdü. Tarixi faktlar onu göstərir ki, 1828-1829-cu illərdə indiki Ermənistan adlandırılan torpaqlara Yaxın Şərq ölkələrindən 120 min, sonrakı dövrlərdə isə 600 min erməni köçürülmüşdür. Bu yolla diyarın əhalisi 1831-ci ildə 161 min nəfərdən 1914-cü ildə bir milyon 14 min nəfərə çatdırılmışdır. Eyni zamanda həmin ərazidən üst-üstə götürüldükdə 1,5 milyon azərbaycanlı qovulmuşdur.

XIX əsrin əvvəlində Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibələrindən sonra İrandan və Türkiyədən minlərlə erməni çar Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrilərək Qafqaza köçürüldü. Köçürülən ermənilər əsasən keçmiş İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının azərbaycanlılar yaşayan torpaqlarında yerləşdirildilər. Bu köçürülmənin gələcək nəticələrini

Rusiyanın İrandakı səfiri, yazıçı A.S.Qriboyedov görə bilmişdir. O, öz məlumatlarının birində çar hakimiyyət orqanlarına bildirdi ki, İrandan köçürülmüş ermənilərin çox hissəsi azərbaycanlı mülkədarların torpaqlarında yerləşdirilmişlər. O yazırdı ki, yaz vaxtı yaylaqda qalan azərbaycanlıların öz torpaqlarına qayıdıb başqa dindən olan "gəlmələri" görərkən çox narazı qalacaqlar. Bu isə arzu olunmaz nəticələr verə bilər.

Azərbaycan ərazisində köçürülmüş ermənilər özlərinə yer elədikcə azərbaycanlıları əsrlərlə yaşadıkları qədim oğuz torpaqlarından sıxışdırmağa başladılar.

1905-1907-ci və 1914-1920-ci illərdə xalqımıza qarşı qanlı toqquşmalar və qırğınlar törədilmiş, təxminən yarım milyon insan erməni terrorunun qurbanı olmuşdur. Daşnakların avanturist təmizləmə (türksüzləşdirmə) siyasəti nəticəsində 1918-ci ildə Ermənistanda yaşayan 537 min azərbaycanlı 1920-ci ildə 11 minədək azalmış, yəni onların 98 faizi qırılmış və qovulmuşdur.

Lakin sonrakı illərdə azərbaycanlıların qismən geri qayıtmasına və 1979-cu ildə 161 min nəfərə çatmasına baxmayaraq, bu etnos heç vaxt bərpa ola bilməmiş və əvvəlki sayına nisbətən 3,5 dəfə azalmışdır. Bunun əksinə, Azərbaycanda gəlmə ermənilər məskunlaşaraq, 1922-ci ildəki 240 mindən 1970-ci ildə 483,5 min nəfərədək, yəni 2 dəfədən çox artmışdır.

1918-1920-ci illərdə bütün Ermənistanda azərbaycanlıların başına müsibətlər açılmış, günahsız adamlar, qadın və uşaqlar ağılasığmaz işgəncələrlə qətlə yetirilmişdir. Erməni, gürcü, azərbaycanlı və türk mətbuatının etirafına görə, İqdir və Eçmiədzin qəzalarında 60 kənd və onların bütün kişiləri, Göyçə mahalında 22 kənd və 60 min adam, Yeni Bəyazıtda 84 kənd və 15 min ev, İrəvan qəzasında bütün kəndlər, Eçmiədzin və Sürməli 96 kənd və qəsəbə, Zəngəzur qəzasında 115 kənd və 10 minə yaxın adam məhv edilmişdir. 1919-cu ildə İrəvan quberniyası müsəlmanların amerikalılara müraciətində deyilir ki, 88 kənd dağıdılmış, 1920 ev yandırılmış, 131970 kişi öldürülmüşdür. Həmin illərdə Qarabağın dağlıq və dağətəyi hissəsində 150-yə yaxın müsəlman kəndi xarabalığa çevrilmiş, bütün əhalisi qarət edilmiş, qalanı isə silahla qovulmuşdur.

1918-ci ildə daşnaklar Bakı, Şamaxı, Quba və başqa yerlərdə on minlərlə dinc adamı qətlə yetirmişlər. Təkcə Bakı şəhərinin dağüsü parkında 18 min nəfər soyqırımı qurbanı dəfn etmişdir. 1920-ci ilin mayında ermənilərin bilavasitə köməyi ilə təcavüzkar XI Qırmızı Ordu (Qızıl Ordu) Gəncədə 12 mindən çox azərbaycanlı qırmışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, yalnız bu əsrin birinci rübündə Zaqafqaziyada baş vermiş iki qırğından öldürülən, yaralanan, zorla qovulan erməni terrorundan maddi zərər çəkən azərbaycanlıların, türklərin və kürdlərin sayı iki milyona yaxındır. Dinc Azərbaycan əhalisini 1907-ci ildə 100 minlik "Zinovarlar" deyilən erməni ordusu, 1918-ci ildə Bakıdakı daşnak alayları, Qarabağda və Zəngəzurdə erməni hərbi terror dəstələri, 1920-ci ildə andronikçilərin bədnam "könüllülər korpusu" və daşnak hökumətinin 40 minlik silahlı qüvvələri qarət və təqিদ etmişlər.

Milli qırğın 1920-ci ildə ümumi sahəsi 9800 kv² olan əzəli Azərbaycan ərazisinin Yeni Bəyazid qəzasının Basarkeçər mahalının, İrəvan qəzasının Vedibasər mahalının, Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasının Ermənistana güzəşti ilə nəticələnmiş və bu, qəsbkarlarda yeni topaq iddiaları etməyə iştaha yaratmışdır. Şaumyan, Mirzəyev, Mikoyan dəstəsi başda olmaqla erməni mənşəli rəhbər işçilər uzun illər boyu respublikada antitürk xətti həyata keçirərək xalqımıza böyük ziyan vurmuşdur. Onların əməlləri sayəsində Stalin-Beriya repressiyaları Azərbaycanda çox ağır keçmişdir. Totalitar rejimi dövründə yüz

minlərlə azərbaycanlı xüsusilə ziyalılar “xalq düşməni”, “millətçi”, “plantürkist”, “panislamist” və s. damğalarla təqib edilmiş, güllələnmiş, Sibirə, Qazaxıstana, Orta Asiyaya sürgün olunmuşdur.

Bu barədə inqilaba qədərki çar Rusiyasının rəsmi mətbuatında keçmişdə əsasən azərbaycanlıların yaşadıkları ərazilərdə əhalinin milli tərkibinin sürətlə dəyişdiyi, ermənilərin sayının durmadan artması barədə, külli miqdarda statistik məlumatlar var.

1918-ci ilin mayında Zaqafqaziya Seymi dağıldıqdan sonra burada Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları yaranır. Yarandığı ilk gündən təcavüzkar siyasət yeridən Ermənistan Respublikası qonşu xalqlara qarşı ərazi iddiasına başlayır. 1918-ci ilin dekabrında o Borçalını ələ keçirmək üçün Gürcüstana müharibə elan edir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti isə öz varlığını ilk günlərdən bu üç respublika arasında mehriban qonşuluq əlaqəsi yaratmaq istəyir. 1918-ci il mayın 28-də elan edilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin baş naziri Fətəli xan Xoyski mayın 29-da öz hökumətinin xarici işlər naziri Məmməd həsən Hacınskiyə yazırdı: “Biz ermənilərlə bütün mübahisələri həll etdik, onlar ultimatumu qəbul edəcək və müharibəni qurtaracaqlar. Biz İrəvanı onlara güzəştə getdik. Sonrakı tarixi hadisələr göstərdi ki, bu “güzəştə getmək” ermənilərlə nəinki bütün mübahisələri həll etdi, əksinə, qədim İrəvan xanlığı ərazisini onlara bağışlamaqla ermənilərin böyük iştahasını daha da artırdı”.

1918-ci ildən demək olar ki, faktiki ərazisi olmayan Ermənistan 1920-ci ildən, Zaqafqaziya sovetləşəndən bəri əsasən Azərbaycan torpaqları hesabına öz ərazisini addım-addım genişləndirdi.

1920-ci ilin dekabrında Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan iki gün sonra proletar inqilabı bayrağını uca tutan Azərbaycan oradakı bütün var-dövlətini Ermənistanın malı elan etdi. Azərbaycan qara qanının bundan sonra ermənistan damarlarına axacağını bildirdi. Üstəlik Zəngəzur qəzasını da ona bağışladı. Ermənistan isə bununla kifayətlənmək istəmirdi. Vaxt varikən Naxçıvan və Qarabağı da Azərbaycandan qoparmağa can atırdı. Azərbaycan torpaqlarını tutmaqda Ermənistan üçün çox əlverişli şərait yaranmışdır. Ermənistan-Gürcü bolşevik bloku Qafqazda bütün hakimiyyəti öz əllərinə keçirmişdir. Stalin, Orcanikidze, Mikoyan, Mirzayan və başqaları öz iradələrini demək olar ki, bütün Qafqazda, ilk növbədə isə Azərbaycanda diktə edirdilər. Bu vaxt Azərbaycan partiya təşkilatına rəhbərlik edən S.M.Kirov da onlarla tam həmrəy idi. Azərbaycanda bu güclü bloka qarşı mübarizədə aldatılmış N.Nərimanov demək olar ki, tək qalmışdır. Bu işdə “canı özümüzdən olanlar”, başa-bəla “beynəlmiləlçi” bolşeviklərimiz də düşmən dəyirmanına su çəkməkdə az rol oynamayıblar. Məhz onların köməyi ilə N.Nərimanov Azərbaycandan uzaqlaşdırıldı və Azərbaycanda sərkisilər, mirzoyanlar meydan suladılar. Nəticədə 1920-ci ildə Zəngəzur kimi yağlı bir loxmaya sahib olan ermənilər bu torpaqların əsl sahiblərini öz doğma yurd yuvalarından, el-obalarından sıxışdırıb çıxardılar. Özü də bu işdə onlar hər cür üsullara, yola, aldatmağa, Moskvada hökumət dairələrindəki mövqelərindən istifadə etməyə əl atır, bütün bunlar kara gəldikdə isə dünyada car çəkdilər ki, ay aman “zavallı erməniləri vəhşi müsəlmanlardan” qorumaq üçün bizə arxa durun.

1921-ci ildə Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi haqqındakı planları baş tutmayan ermənilər 1923-cü ildə ona muxtariyyət verilməsinə nail oldular. Lakin onlar öz torpaq iddialarından əl çəkmir, yavaş-yavaş Azərbaycan kəndlərini öz torpaqlarına qatıb qanuniləşdirirdilər.

1929-cu ildə Nüvədi, Exnadzorvə Tuqut kəndləri Mehri rayonuna verildi. Elə həmin ildə azərbaycanlılar yaşayan doqquz kənd əlavə olaraq Ermənistana birləşdirildi. Beləliklə, tarixi torpaqlarımız zaman-zaman erməni qəsbkarları tərəfindən işğal olundu.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi, Bakı: 1993
2. Azərbaycan tarixi, Bakı: 1994
3. Azərbaycan tarixi, Bakı: 1996
4. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. 5-ci cild. Bakı: 2008
5. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. 6-cı cild. Bakı: 2008
6. Azərbaycan tarixi, Bakı: 2005
7. Azərbaycan Kommunist partiyası tarixinin öçerkləri, Bakı: 1964
8. Axundov, N. Qarabağ salnamələri. Bakı: 1989
9. Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinin nəticələri. Bakı: 1961
10. Nəzərov, B. Deportasiya. Bakı: 1998
11. Paşayev, A. Köçürülmə. Bakı: 1995
12. Əliyev, H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr IV kitab, Bakı: 1997
13. Qafarov, T. Azərbaycan tarixi. 1920-1991, Bakı: 1999
14. Köçərli, T. Qarabağ. Bakı: 2002
15. Qurbanov, R.O. Qafqaz tarixi. Bakı: 2001
16. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. Bakı: 1950

AZƏRBAYCANLILARIN QƏRBİ AZƏRBAYCANDAN 1948-1953-CÜ İLLƏR DEPORTASIYASINDA İ.STALİN VƏ EÇMİƏDZİN KATOLİKOSLUĞUNUN ROLU

Nazim MUSTAFA

nazimmustafa@mail.ru

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu

Xülasə

XIX əsrin sonlarında Avropanın və Rusiyanın dəstəyi ilə Şərqi Anadoluda muxtariyyət əldə etmək planları puç olandan ermənilər Cənubi Qafqaza axışdılar və 1918-ci ildə keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində tarixdə ilk erməni dövləti quruldu. 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlı əhaliyə qarşı Ermənistanda soyqırımı və etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirildi. 1920-ci ildə Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra azərbaycanlı əhalinin bir qismi tarixi-etnik torpaqlarına qayıda bildi. Lakin İkinci Dünya müharibəsinin sonlarında SSRİ-nin Türkiyəyə qarşı ərazi iddiası irəli sürməsi fərsətindən istifadə edən Sovet Ermənistanının rəhbərliyi xaricdən 100 mindən artıq erməninin köçürülüb gətirilməsinə və eyni zamanda 100 minə yaxın azərbaycanlı əhalinin Ermənistandan deportasiya edilməsinə nail oldu. Bu məqalədə azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan deportasiyasının reallaşmasında SSRİ hökumətinin rəhbəri İ.Stalinin və Eçmiədzin katolikosluğunun rolu araşdırılır.

İkinci Dünya müharibəsinin sonuna yaxın SSRİ-nin Türkiyə ilə münasibətləri həddindən artıq kəskinləşmişdi. Bu fərsətdən istifadə edən Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Qriqori Arutinov 1944-cü ilin iyununda məşhur sovet tarixçisi akademik Yevgeni Tarleni İrəvana dəvət edərək, onunla "Qərbi Ermənistan"ın (yəni ermənilərin Türkiyənin Şərqi Anadolu vilayətlərinə iddia etdikləri ərazilər) Sovet Ermənistanına "qovuşdurulması" aspektlərini müzakirə etmişdi. Nəticədə akademik Tarlenin Sov. İKP MK-ya təqdim etdiyi arayış SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin sədri İosif Stalinin yanında müzakirə edilsə də, heç bir qərar qəbul edilməmişdi [11].

İkinci Dünya müharibəsinin taleyi bəlli olduqdan sonra SSRİ hökuməti Türkiyəni Almaniya ilə müttəfiqliyinə görə cəzalandırmaq istəyirdi [16, s. 192]. 1945-ci il martın 19-da SSRİ hökuməti, hələ 17 dekabr 1925-ci ildə Türkiyə ilə imzalanan və sonradan müddəti dəfələrlə uzadılan iki ölkə arasında dostluq və neytrallıq haqqında müqaviləni birtərəfli qaydada denonsasiya etmişdi [16, s. 195]. Ləğv edilən həmin müqavilədə bir-birinə hücum etməmək və neytrallığa əməl etmək barədə öhdəliklər var idi [16, s. 176]. Bu addım ona işarə idi ki, Sovet İttifaqı Türkiyəyə hücum hazırlaşır. Sadəcə olaraq, Almaniya cəbhəsində müharibənin qurtarmasını gözləmək lazım gəlirdi. SSRİ rəhbərliyi öz hərəkətini onunla izah edirdi ki, 1942-ci ildə almanlar Şimali Qafqaza gəlib çıxanda, Türkiyə öz qoşunlarını Cənubi Qafqaz sərhədlərinə cəmləşdiribmiş və Sovet qoşunlarının həmin cəbhədə məğlub olacağı təqdirdə, guya hücum keçmək istəyirmiş. Türkiyənin 1944-cü ilin avqustunda Almaniya ilə əlaqələrini kəsməsinə və 1945-ci il fevralın 23-də ona qarşı müharibə elan etməsini SSRİ rəhbərliyi gecikmiş addım kimi qiymətləndirir və Türkiyəni "cəzalandırmaq" istəyirdi [16, s. 192]. Belə bir məqamda ermənilərin Türkiyəyə qarşı ərazi iddiası ilə SSRİ-nin Qafqaz cəbhəsindən Türkiyəyə hücum etmək planları üst-üstə düşürdü. Sovet qoşunları

Ermənistanın Türkiyə ilə sərhədi boyunca cəmləşdirilmişdi. Döyüş hazırlığı vəziyyətinə gətirilən Sovet qoşunları hər an hücum əmri gözləyirdi.

Gürcülər də fürsətdən istifadə edib "Türkiyə ərazisində qalan" torpaqlara sahib çıxmaq istəyirdilər. İ.Stalin Rusiya ilə Türkiyənin 1914-cü il sərhədlərini bərpa etmək, yəni Qars və Ərdəhanı yenidən Türkiyədən qoparmaq istəyirdi.

Lakin Türkiyədən qoparılması istənilmeyi ərazilərin məskunlaşdırılması problemi qarşıya çıxmışdı və Sovet hökuməti həmin problemin xaricdə məskunlaşan Türkiyə əsilli ermənilərin hesabına həll edilməsini istəyirdi. Qarşıdan isə bir müddət əvvəl ölmüş bütün ermənilərin katolikosunun yerinə yeni katolikosun seçilməsi kampaniyası gəlirdi. Bu fürsətdən istifadə edən Eçmiədzin katolikosluğunun arxiyepiskopu, Baş patriarxın müavini Gevorq Çörəkçyan 3 aprel 1945-ci ildə SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin sədri İ.Stalinə ərizə ilə müraciət edərək, ondan Eçmiədzin kilsəsinin problemlərinin həll edilməsində köməklik göstərməsini xahiş edir [15].

İ.Stalin bu məqamdan istifadə edərək, Eçmiədzin kilsəsinin arxiyepiskopu Gevorq Çörəkçyanı Moskvaya çağırır. "Armyanskiy vestnik" qəzetinin yazdığına görə, görüşün təşkili əvvəlcə erməni millətindən olan SSRİ-nin xarici ticarət naziri Anastas Mikoyana tapşırılır. Lakin Gevork Çörəkçyan bu işin həmin vaxt SSRİ Daxili İşlər Nazir olan Lavrenti Beriyyaya tapşırılmasını xahiş edir. Arxiyepiskop Çörəkçyanla Beriyya həm köhnə tanış idilər, həm də Beriyya Stalinə Mikoyandan daha yaxın idi. Stalinlə görüşdə müzakirə ediləcək məsələlərin siyahısı tutulur: Eçmiədzindəki dini Akademiyanın bərpası, bağlanmış monastır və kilsələrin açılması, Eçmiədzinin mülkünün qaytarılması, onun valyuta hesabının açılması, spyurkla (erməni diasporu) əlaqələrin genişləndirilməsi və s.

Arxiyepiskopla sonuncu görüşündə Beriyya bildirir ki, hökumət onun bütün xahişlərini yerinə yetirməyə hazırdır və Stalinlə görüşməyə daha ehtiyac qalmayıb. "Armyanskiy vestnik"-in yazdığına görə, nədənsə, Beriyya cidd-cəhdlə arxiyepiskopla Stalinin görüşünün baş tutmamasına çalışmış. Lakin arxiyepiskop təkid edir və istəyinə nail olur [15].

1945-ci il aprelin 19-da Gevorq Çörəkçyan SSRİ Nazirlər Sovetinin nəzdindəki Dini İşlər Şurasının sədri Polyanskinin müşayiəti ilə Stalinlə görüşür. Stalin əvvəllər Eçmiədzin kilsəsinə məxsus olmuş torpaqların qaytarılması tələbindən başqa, arxiyepiskopun bütün xahişlərinin yerinə yetiriləcəyini bildirir. Çünki həmin torpaqlar artıq kolxozlara məxsus idi və qaytarılması böyük narazılıqlar yarada bilərdi.

Görüşün sonunda Stalin deyir ki, Sovet hökuməti 1921-ci ildə Türkiyəyə verilmiş torpaqları qaytarmaq istəyir, arzu olunandır ki, həmin torpaqlarda Türkiyədən qaçmış və hazırda xaricə səpələnmiş ermənilər məskunlaşdırılsınlar. Stalin təqribən 100 min erməninin immiqrasiyasını təşkil etmək haqqında tezliklə hökumətin qərarının olacağını bildirir və Eçmiədzin kilsəsinin bu işdə köməklik göstərməsini istəyir [13]. Bunları eşidən Gevorq sevinclə kömək edəcəyini vəd edir və eyni zamanda bildirir ki, Ermənistanda iqtisadi vəziyyət ağırdır və xaricdən gələcək bu qədər erməni mənzillə və ərzaqla təmin etmək mümkün olmayacaq. Stalin cavab verir: "Eybi yoxdur, biz hər şeyi edərik, tək repatriantlar sıxıntı çəkməsinlər" [13].

Məhz bu görüşdən sonra ermənilərin xaricdən Ermənistana köçürülməsinə və paralel olaraq, azərbaycanlıların deportasiya edilməsinə ciddi hazırlıq görülür.

1945-ci il mayın 15-də Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Q.Arutinov məktubla İ.Stalinə müraciət edərək, xaricdə yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına "qaytarılması" haqqında qərarın qəbul edilməsini xahiş edir. İyunun 6-da Stalin Kremlə Arutinovu qəbul edir. Arutinov Stalinə Türkiyə ilə 1914-cü ildəki vəziyyətə uyğun sərhədləri bərpa etmək

haqqında məktubunu təqdim edir. İ.Stalin Xarici İşlər Naziri Vyacheslav Molotova tapşırır ki, ona 1914-cü il və 1921-ci il xəritələrini təqdim etsin [11].

1945-ci il iyunun 22-də arxiyepiskop VI Gevork bütün ermənilərin katolikosu seçilir. Katolikosun seçilməsi münasibətilə müxtəlif ölkələrdən Eçmiədzinə gələn din xadimləri firsətdən istifadə edərək Sovet hökumətinə müraciət edirlər ki, Qars və Ərdahanın Ermənistanla birləşdirilməsi məsələsini həll etsin.

SSRİ süqut edənədək M.Qorbaçovun müşaviri olmuş Karen Brutens (*onun atası Nerses Brutens Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetində şöbə müdiri işləmiş və 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan deportasiya edilən azərbaycanlıların yerləşdirilməsi prosesinə rəhbərlik etmişdi*) "Otuz il Qədim meydanda" kitabında yazır: "Yeri gəlmişkən, Stalin müharibənin ilk illərində SSRİ-yə qarşı faşist Almaniyası ilə əməkdaşlığına görə Türkiyəni cəzalandırmaqla əvvəllər yol verilmiş ədalətsizliyi bərpa etmək istəyirdi. Gələcəkdə Türkiyədəki azad ediləcək erməni torpaqlarında iki vilayət partiya komitəsinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdu və hətta katiblər də təyin edilmişdi. Məsələn, Qars vilayət partiya komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi Koçinyan təsdiq edilmişdi" [9, s. 509].

23 iyul 1945-ci ildə Podstam konfransının gedişində Stalin SSRİ-nin Qars və Ərdahana olan iddiasını bir daha səsləndirmişdi. Lakin müttəfiq dövlətlərin rəhbərləri SSRİ-nin Türkiyəyə qarşı ərazi iddiasına qarşı çıxmışdılar. 18 avqust 1945-ci ildə SSRİ Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Gürcüstanın və Ermənistanın ərazi iddiaları əsasında hazırladığı arayışında qeyd edilirdi ki, Türkiyənin "zəbt etdiyi" ümumi ərazi 26 min kv km-dir və onun da 20,5 min kv km-i ermənilərin, 5,5 min kv km-i isə gürcülərin torpağıdır [12, s. 41].

1945-ci il oktyabrın 19-da SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti xaricdən Sovet Ermənistanına qayıdan ermənilərə SSRİ vətəndaşlığının verilməsi qaydaları haqqında fərman verir [10].

Bundan sonra Eçmiədzin kilsəsi xaricdəki erməni din xadimlərinə, partiyalara, xeyriyyə təşkilatlarına, erməni diasporunun tanınmış nümayəndələrinə müraciətlər göndərir ki, ermənilərin "repatriasiyasını" təşkil etsinlər.

1945-ci il oktyabrın 27-də Q.Arutinov yenidən Stalinin qəbulunda olarkən Stalin ona Sovet hökumətinin Türkiyəyə qarşı ərazi iddiasının gündəlikdən düşmədiyini bildirir. Arutinov isə 300 mindən artıq erməninin Sovet Ermənistanına can atdığını, lakin ilk öncə "mövcud ədalətsizliyin" aradan qaldırılmasını – yəni Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan məsələsinin həll edilməsini xahiş edir. Arutinov görüşün sonunda Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında növbəti məktubunu Stalinə təqdim edir [11].

Artıq Qars və Ərdahanın Ermənistanla birləşdiriləcəyinə əmin olan ermənilər, firsətdən istifadə edib Dağlıq Qarabağın da Ermənistanla birləşdirilməsi məsələsinin həll olunmasını istəyirlər. Bu barədə Karen Brutens yazır: "Hər 10-15 ildən bir Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi dalğası yenidən baş qaldırırdı. Təsadüfi deyildi ki, DQMV-nin Azərbaycandan "qopardılması" cəhdinə görə adamların ittiham edilməsi, xüsusilə 30-cu illərdə Baş Siyasi İdarə - NKVD-nin yerli orqanlarının ən geniş yayılmış repressiya fəaliyyəti idi. Hələ ki, təsdiqini tapmayan belə bir versiya vardır ki, Qarabağ haqqında məsələni 1946-cı ildə Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Arutyunov qaldırmışdır. Beriya isə hansı ki, Stalin məsələdən "baş çıxarmağı" ona tapşırırmışdı, Bağirovla birlikdə kombinasiya edilmiş sövdələşmə təklif etmişdi: Qarabağ Ermənistanla, Dağıstan Azərbaycana, eyni zamanda isə, Soçi Gürcüstana verilsin" [9, s. 510].

Arxiv sənədləri şahidlik edir ki, həqiqətən də, Q.Arutinovun Moskvaya müraciətindən sonra 1945-ci il noyabrın 28-də G.Malenkov Dağlıq Qarabağın Ermənistanla

birləşdirilməsi tələbini M.C.Bağirova göndərir [4, s. 6]. 1945-ci il dekabrın 10-da M.C.Bağirov cavab verir ki, o, Arutinovun tələbi ilə o şərtlə razıdır ki, Şuşa istisna olmaqla, Ermənistanın Azərbaycanla həmsərhəd və azərbaycanlıların yaşadığı Əzizbəyov, Vedi, Qarabağlar rayonları Azərbaycana birləşdirilsin. Üstəlik, əsasən azərbaycanlıların yaşadığı Gürcüstanın Borçalı rayonu və Dağıstan Muxtar Respublikasının Dərbənd və Qasımkənd rayonları da Azərbaycana qaytarılsın [2, fond 1, siyahı 169, iş, 249]. Bundan sonra həmin məsələ qapadılmış, əvəzində azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası məsələsi ciddiləşmişdi.

22 fevral 1946-cı ildə Sov.İKP MK-nın Siyasi Bürosu SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin hazırladığı "Ermənilərin xaricdən Sovet Ermənistanına köçürülməsinin praktiki tədbirləri haqqında" layihəni təsdiq etdi [7, 116-121]. Bununla da ermənilərin xaricdən Ermənistana axınına start verilmiş oldu.

1946-cı il avqustun 7-də SSRİ-nin verdiyi notada Türkiyənin müharibə dövründə Almaniyaya göstərdiyi hərbi yardımlar xatırlanmış, gələcək hücum üçün zəmin bir növ hazırlanmışdır [16, s. 192]. Lakin həmin dövrdə Türkiyənin etdiyi diplomatik manevrlər onu müharibədən qalib çıxmış SSRİ-nin cəngindən qurtardı.

SSRİ Ali Sovetinin 19 oktyabr 1946-cı il tarixli yuxarıda qeyd edilən fərmanına əsasən xaricdən Ermənistana "repatriasiya" edilən ermənilərə Sovet İttifaqının ərazisinə daxil olduqları andan etibarən SSRİ vətəndaşı statusu verilməsi qərara alınmışdır [10]. Əslində, xaricdən köçürülüb gətirilən erməniləri "repatriant" adlandırmaq elmi nöqtəyi-nəzərdən düzgün deyildi. Çünki köçürülüb gətirilən ermənilər və onların ata-babaları heç vaxt indiki Ermənistan ərazisində yaşamamışdılar və onlar "immiqrant" adlandırılmalı idilər. Eçmiədzin katolikosluğunun və xaricdə fəaliyyət göstərən "Daşnaksütyun" və "Ramkavar Azatakan" partiyalarının çağırışları nəticəsində 1946-cı ildə Suriya, Yunanıstan, Livan, İraq, Bolqarıstan və Rumıniyadan 50 min 900 nəfər erməni immiqrasiya edilmişdi. 1947-ci ildə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İraq və Livandan 35,4 min nəfər erməni qəbul edilərək Ermənistanda yerləşdirilmişdir [14, s. 366]. Ermənistan rəhbərliyi 1946-cı ilə nisbətən 1947-ci ildə xaricdən köçürülüb gətirilən ermənilərin sayının azalmasının səbəbini onunla izah edirdi ki, xaricdən gələn ermənilər əsasən şəhər sakinləridir, onları dağlıq rayonlarda yerləşdirmək mümkün deyil, köçürülənlər isə əsasən İrəvan və Leninakan (Gümrü) şəhərləri və onların ətraflarındakı rayonlarda məskunlaşmaq istəyirlər. Ümumiyyətlə, 1946-1949-cu illərdə xarici ölkələrdən Ermənistana 96 min erməni köçürülmüşdü ki, onların da xeyli hissəsi İrəvanda məskunlaşmışdı. Onlar əsasən şəhər ətrafındakı Nor-Areş, Zeytun, Nor Kilikiya massivlərində məskunlaşdırılmışdılar [8, s. 335-336].

1947-ci il iyulun 12-də Türkiyənin ABŞ-la imzaladığı yardım haqqında müqavilə birdəfəlik onu bütün təhlükələrdən xilas etdi [16, s. 202]. Yalnız 1953-cü il mayın 30-da SSRİ xarici işlər naziri V.Molotov ilk dəfə bəyan etdi ki, SSRİ-nin Türkiyəyə qarşı heç bir ərazi iddiası yoxdur [17, s. 16].

1947-ci il dekabrın əvvəlində Azərbaycan və Ermənistan K(b)P MK-larının birinci katiblərinin adından İ.Stalinin adına məktub göndərilir. Birgə məktubda Ermənistanda yaşayan 130 min nəfər azərbaycanlının köçürülməsi məsələsini həll etmək xahiş olunurdu. Surəti Azərbaycan Respublikası Siyasi Sənədlər Arxivində saxlanılan həmin məktubun altında imza, imzalanma tarixi və göndərilmə nömrəsi qeyd olunmamışdır [2, fond 1, siyahı 222, iş 48, vərəq 1-2].

1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İ.Stalin "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" hökumətin 4083 nömrəli qərarını imzaladı [1, fond 1984, siyahı 1,

iş, 13]. Həmin qərarla 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə 50 min azərbaycanlı əhalinin "kənüllülük əsasında" Azərbaycana "köçürülməsi" nəzərdə tutulurdu. Beləliklə, ermənilər İkinci Dünya müharibəsinin sonlarında Sovet hökumətinin vasitəsi ilə Türkiyəyə qarşı ərazi iddialarını gerçəkləşdirə bilməsələr də, əvəzində yüz minə yaxın azərbaycanlı əhalinin Qərbi Azərbaycandakı tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilməsinə nail oldular.

Məqalədə gətirilən faktlar göstərir ki, azərbaycanlı əhalinin 1948-1953-cü illərdə Ermənistandakı tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmasında Eçmiədzin katolikosluğu və İ.Stalin böyük rol oynamışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 1984, siyahı 1, iş, 13.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), fond 1, siyahı 169, iş, 249.
3. ARPIİSSA, fond 1, siyahı 222, iş 48.
4. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası: 1948-1953-cü illər: sənədlər toplusu = Депортация Азербайджанцев из Армянской ССР: 1948-1953 гг.: сборник документов. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2013, 784 s.
5. Arzumanlı, V., Mustafa, N. Tarixin qara səhifələri, Bakı: Qartal, 1998, 279 s.
6. Uras, Esat. Tarihte ermeniler ve ermeni meselesi. İstanbul: 1976, s. LXXV.
7. Аблажей, Н. Н. Репатриация и депортация армян во второй половине 1940-х годов // Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2011, Т. 10, Выпуск 1, 116-121 с.
8. Акопян Тадевос. Очерк истории Еревана. Ереван: 1977, 492 с.
9. Брутенц Карен. Тридцать лет на Старой площади. Москва: Международные отношения, 1998, 565 с.
10. Ведомости Верховного Совета СССР. Москва: 1946, № 39.
11. Газ. "Ноев Ковчег", № 3 (138), март, 2009.
12. Гасанлы Джамиль. Советские претензии к Турции и республики Южного Кавказа на заре холодной войны. // İRS - Nasledie. 2008, № 5, с. 38-43.
13. Геворгян Паргев. В борьбе за существование. Газ. «Армянский вестник», Москва: сентябрь, 1993.
14. История армянского народа: с древнейших времен до наших дней. Ереван: Изд-во Ереванского университета, 1980, 458 с.
15. Жур. "Отечественные Архивы", 1995, № 3.
16. Новичев Арон. Турция: краткая история. Москва: Наука, 1965, 270 с. Поцхверия Борис. Внешняя политика Турции после второй мировой войны. Москва: Наука, 1976, 305 с.

İRƏVAN QUBERNİYASININ TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİSİNİN ERMƏNİLƏRƏ QARŞI UĞURLU MÜQAVİMƏTİNDƏ MƏHƏMMƏD XAN TƏKİNSKİNİN ROLU

Elçin ZAMANLI

elcinzamanli70@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Transqafqazda ərazi problemlərinin dinc siyasi vasitələrlə həllinə daim əngəl törədən Ermənistan Respublikası Gürcüstan-Azərbaycan yaxınlaşmasından əndişə duyaraq iyulun əvvəllərində İrəvan quberniyasının müsəlman qəzalarına qarşı genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlara başladı. Azərbaycan hökuməti bütün vasitələrlə İrəvan quberniyasının müsəlman qəzalarının istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsini müdafiə edirdi. Ermənilər bu regionu özlərinə tabe edə bilməmələrini, guya burada türk əsgərlərinin olması ilə əlaqələndirir və buna ingilisləri və amerikanları qıcıqlandırmaq üçün bir vasitə kimi baxırdılar. İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisinin ermənilərə qarşı uğurlu müqavimətində Azərbaycan Cümhuriyyətinin Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi Məhəmməd xan Təkinski böyük rol oynamışdı. Azərbaycan hökumətinin davamlı olaraq ərazi problemlərini arbitraj komissiyası vasitəsi ilə həlli təkliflərinə baxmayaraq, erməni hökuməti iyulun 4-də bir daha Qərbi Azərbaycan torpaqlarına - Böyük Vedi, Çinyankənd, Gelevan, Qaşlı və b. ərazilərə qarşı yürüşə başladı. M.X.Təkinski bildirir ki, ümumi magistral yolu ilə deyil, Ağ-Dağ tərəfdən peyda olan Sasun polku ilə Böyük Vedi və Vedibasar rayonlarının əhalisi tərəfindən danışıqlara göndərilən iki nümayəndənin, kəndxuda Zeynalabdin Şıxəli oğlu və Nəsirulla bəy Başirbəy oğlunun öldürülməsi Azərbaycan tarixində Böyük Vedi üsyanının başlanmasına səbəb oldu. Bu böyük üsyan və Azərbaycan türklərinin tarixi qəhrəmanlığı Ararat daşnak hökumətini və Amerika diplomatik missiyasını elə qorxutdu ki, sonradan onlar ümumxalq həyəcanının bir daha qalxmasından ehtiyat edir və əhalini sakitləşdirmək üçün diplomatik vasitələrə əl atırdılar.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Məhəmməd Xan Təkinski, İrəvan, türk-müsəlman, Böyük Vedi*

Giriş

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin Ermənistan XİN-ə M.Cəfərov vasitəsilə göndərdiyi mühüm bir notasında İrəvan qəzasında müsəlmanların erməni silahlı qüvvələri tərəfindən saysız-hesabsız zorakı təqiblərə, qırğına məruz qalmaları və zorla özlərinə tabe etdirilmələri halları qeydə alınır. Azərbaycan tərəfinin təqdim etdiyi notada (25 dekabr 1918-ci il) daha sonra qeyd olunurdu ki, "...müsəlmanlar ermənilərin bu basqınlarından xilas olmaq üçün bizdən kömək istəyirlər. Ermənilər tərəfindən təqib olunan bir qrup müsəlmandan yalnız Araz çayını keçərkən batanların sayı 300 nəfərə çatır. Son vaxtlar Qazax yaxınlığındakı erməni kəndlərində onların hərbi dəstələrinin ardıcıl olaraq toplanması müşahidə olunur. Biz bunu da Azərbaycanın suverenliyinin pozulması cəhdi kimi qiymətləndirə bilərik. AXC hökuməti yuxarıda göstərilənləri Ermənistan rəhbərliyinin nəzərinə çatdıraraq bunları diqqətə yetirirdi; birincisi, İrəvan qəzasının müsəlmanları

üzərində erməni qoşunlarının törətdikləri zorakılıqlara qarşı etiraz edilir; ikincisi, respublikaların münasibətlərini korlaya biləcək zorakılıq hallarının qarşısının alınması üçün müvafiq sərəncamların veriləcəyinə inanır” [“Azərbaycan” qəz., 1919, 1991].

Naxçıvan arxivindən əldə etdiyimiz bu qiymətli sənəd Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin mövcud durumunu açıqlayır və AXC hökumətinin həmin bölgələrlə bağlı qəti diplomatik addımlar atdığını aydın şəkildə göstərir. Araşdırmaya cəlb etdiyimiz bir mühüm sənəd də vardır. Bu da Azərbaycanın çoxsaylı notalarına qarşı Ermənistan tərəfinin verdiyi cavablardan biridir. Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi T.Bekzadyanın təqdim etdiyi cavab məktubunda AXC hökumətinin tələbləri Ermənistan tərəfindən qeyri-qanuni və qəbuledilməz sayılırdı. Məktubda hətta həmin bölgələrdə cərəyan edən proseslərin günahkarlarının müsəlman-türklər olduğu və konfliktlərin ilk əvvəl onlar tərəfindən başlandığı qeyd olunur.

Cavab məktubunda yazılır ki, guya Azərbaycan bu hadisələr haqqında düzgün məlumatlandırılmayıb və həmin proseslər Ermənistanın mübahisəsiz ərazilərində baş vermişdir. Ermənistan hökuməti həyasızcasına bunu Azərbaycan tərəfinin onun daxili işlərinə qarışması kimi qiymətləndirirdi. Məktubda daha sonra bildirilirdi ki, Böyük Vədi, Dəvəli camaatı naməlum qaynaqlardan silahlanaraq erməni hökumətinə qarşı üsyan etmişdir. Bu da Ermənistan dövlətinin əsaslarının sistemli olaraq sarsədılması kimi qiymətləndirilirdi.

Sənəddən göründüyü kimi, Ermənistan hökuməti adı çəkilən ərazilərdə onun tərəfindən baş vermiş cinayətlərin məsuliyyətini öz üzərindən atmışdı. İndi olduğu kimi, o dövrdə də, ermənilər beynəlxalq hüququn bütün normalarını pozaraq dinc əhaliyə qarşı ağılasıqmaz vəhşiliklər və vandalizm törətmişdilər.

Son dövrlərdə üzə çıxarılmış ingilis arxiv sənədləri də təsdiq edir ki, 1918-ci il dekabrın 18-də və 1919-cu il yanvarın 10-da Türkiyə hökuməti ingilis Ali Komissarlığına göndərdiyi raportda Andranik və Dronun başçılıq etdiyi erməni dəstələrinin Ordubad, İrəvan, Gökçegöl, Naxçıvan, Dərələyəz, Qəmərli, Qurbanlı, Şahtaxtı və Novo Səlim ətrafında müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırım və etnik təmizləmə aktlarını Müttəfiqlərin nəzərinə çatdırsa da, ingilislər ermənilərin bu vəhşi aksiyalarına, eləcə də türk hökumətinin bu müsəlman qətliaamlarının qarşısını almaq üçün ingilis zabitlərinin rəhbərliyi altında gürcü, erməni və türk nümayəndələrindən ibarət bir jandarma dəstəsinin yaradılması təklifinə biganə qalmışlar [Başak, 2010: s, 45-46]. Əslində ingilislər bu dövrdə yeni dünya nizamının qurulacağı ərəfəsində erməni amilindən öz geopolitik məqsədləri üçün yararlanmağa çalışmışlar. O dövrdəki İngiltərə Xarici İşlər Nazirliyi Ortadoğu şöbəsinin uzmanı Mark Sayksın “Panislamizmə qarşı azad Ərəbistan resepti yazıldığı kimi, Panturanizm xəstəliyinin real dərmanı da erməni məsələsidir” deyimini əslində erməni-ingilis münasibətlərini ifadə etmişdir. Bolşevik inqilabından sonra İngiltərə hər cürə maddi və hərbi yardım göstərdiyi ermənilərdən Transqafqaza və Ortadoğuya gələcək irəliləyişinin qarşısında baryer kimi istifadə etmişlər. Elə məhz bu dəstək ermənilərin Transqafqazda türk-müsəlmanlara qarşı şiddətli baskılarını və qətliaamlarını da öz bərabərində gətirmişdir. Transqafqazın İngiltərə acısından Hindistanın təhlükəsizliyi, bölgədəki qeyri-stabilliyin Ortadoğuya transfer ehtimalına nəzarətin tətbiqi, neft ixracatı üçün Batum limanının və Bakı neftinin önəmini böyük diplomat Corc Kerzon da vurğulamışdır [Jane, 2020: s, 129].

İrəvan quberniyası türk-müsəlmanlarının qurtuluşu üçün diplomatik səylər. Məhz güclü hərbi təminatla hələ ki, malik olmayan Azərbaycan tərəfi diplomatik mübarizə vasitələri ilə yerli türk-müsəlman əhalini xilas etmək üçün Cənubi Qafqaz üzərində hakim durumda olan ingilislərin az da olsa, daşnak Ermənistanına təsir göstərməsinə çalışırdı.

Azərbaycanın istər Ermənistan, istərsə də Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliklərinin çoxsaylı diplomatik gedişləri və fəaliyyətləri çox zaman öz nəticəsini göstərirdi. Belə ki, M.X.Təkinski yuxarıdakı etirazlarının nəticəsi idi ki, o, iyulun 2-də Xarici İşlər Nazirliyinə bildirirdi: "İngilis missiyasının ciddi müdaxiləsi sayəsində, artıq ikinci gündür ki, müsəlmanlar üzərində zorakılıq halları yoxdur. Mən Gürcüstan konsulundan xahiş etdim ki, müsəlmanlara qarşı olan zorakılıqları Xatisiyana bildirsin. İngilis missiyası komendantdan qəti tələb etmişdir ki, qadınların öldürülməsi məsələsini araşdırsın. Ermənilər bu qətdə müsəlmanları günahkar çıxarmağa çalışırdılar" [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s. 38].

Əslində ingilislərin hərdən proseslərə obyektiv yanaşmaları heç də səbəbsiz deyildi. Bunu ingilislərin siyasi planlarının sonrakı koordinatlarında aramaq lazımdır. Onlar müəyyən mənada ermənipərəst mövqe tutmaqlarına baxmayaraq, özlərini Qafqazda müvəqqəti görmədiklərindən Transqafqazda ümumi qanunpərəst imiclərini də qorumağa çalışırdılar. Transqafqaz ingilislərin uzunmüddətli Şərqi planlarının tərkib hissəsi idi. Bunu hələ 1919-cu il sentyabrın 12-də İngiltərə nümayəndələri Foster, Nolan və Çerçillin Türkiyə nümayəndəsi Damad Fəridpaşa ilə bağladıkları gizli sazişin mahiyyətindən və məqsədlərindən də bilmək olar ["İrs" jur., 2000: s. 24]. İngiltərə Transqafqazda Azərbaycanın nə qədər önəmli və strateji cəhətdən əlverişli olduğunu çox gözəl bilirdi.

İngilislər Bakıya daxil olduqdan sonra Gəncəyə, Şuşaya, Naxçıvana da öz qoşun dəstələrini göndərmiş, neft sənayesini və nəqliyyatı öz nəzarəti altına almışdılar. Bu məqsədlə komandanlıq Britaniya Neft müdriyyəti və Dəniz Nəqliyyatı İdarəsi adlı xüsusi təsisat yaratmışdı. Təkcə 1919-cu ilin avqustunadək, ingilislər Bakıdan azı 113,5 milyon manat dəyərində 30 milyon pud neft aparmışdılar ["Kommunist" qəz., 1990].

Azərbaycan-Gürcüstan hərbi-müdafiə paktının 10-cu bəndinə əsasən iki həftə ərzində Ermənistanın ona qoşulması hüququ saxlanılırdı. Lakin erməni hökuməti nəinki bu pakta qoşulmadı, əksinə Denikinlə gizli müqavilə imzalayıb, öz qoşunlarını Qarabağ və Dilican səmtində toplamağa başladı ["Güney" qəz., 1993]. Tezliklə Azərbaycanın İrəvandakı diplomatik nümayəndəsi M.X.Təkinski Ermənistan hökuməti ilə Denikin arasında bağlanmış müqavilə barədə AXC hökumətini məlumatlandırdı [Naxçıvan, 1999: s. 99-103].

Nüfuzlu daşnak liderlərindən biri, 1919-cu ilin yayında İrəvanda Denikin nümayəndəsi ilə söhbət zamanı açıqcasına bildirmişdi ki, "Ermənistan hökumətinin ordusu Azərbaycanla müharibədə "Könüllü ordu"nun 7-ci korpusu olacaqdır". AXC-nin İrəvandakı diplomatik nümayəndəliyi də könüllü ordunun polkovniki Zinkeviçin daşnak silahlı qüvvələrinin təşkilində və hərbi sursatla təchizat işində yaxından iştirakına dair xəbərlər çatdırmışdır. Ermənistanla və onun Zəngəzurdakı hərbi hissələri ilə Denikin arasında sıx əlaqələrə aid bəzi faktlar Qafqaz konfransında - 1919-cu il mayın 29 və 30-da keçirilən müşavirələrdə də aşkarlanmışdır [Musayev, 1996: s.130].

Cənubi Qafqazda Ermənistan dövlətinin siyasi xarakteri artıq formalaşmışdı. Yəni bu dövlət daim tərəfdaşıqdan və bütün mübahisəli ərazi problemlərinin qarşılıqlı anlaşma yolu ilə həllindən boyun qaçırır və xaricdə özünə havadarlar axtarırdı.

Gürcüstan xarici işlər naziri Gegeçkorinin Ermənistanın baş naziri Xatisyanla görüşündə siyasi mövqelər bir daha aydınlaşmışdı. 1919-cu il iyulun 26-da bu barədə məlumat verən diplomatik nümayəndəmiz Vəkilov, Gegeçkorinin könüllü ordu ilə bağlı birgə bəyənət vermək təklifinə Xatisyanın qeyri-konstruktiv mövqedən yanaşdığını və Ermənistan rəhbərlərinin Qafqaz respublikalarından təcrid olunma cəhdlərinin labüd olduğunu bildirirdi. Bu görüşdə Xatisyan bəyan etmişdir ki, artıq Paris Sülh konfransında Qafqaz məsələləri ilə bağlı ayrıca komissiya yaradılmış və ermənilərin Qarabağda məskunlaşmasına dair materiallar tələb olunmuşdur. Xatisyanın mövqeyi belə idi ki, Qafqazın sonrakı taleyi Avropada təsdiq olunan siyasi rəylərdən asılı olacaq və Transqafqaz cümhuriyyətləri ali rəhbərlərinin bütün cəhdləri etinasız qarşılanacaqdır [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s. 40].

Gürcüstan ilə Azərbaycanın əlaqələri isə müsbət istiqamətdə inkişaf edirdi. Hələ Gürcüstan-Azərbaycan müqaviləsinin Azərbaycan parlamentində ratifikasiyası ərəfəsində, diplomatik nümayəndəliyin sədr əvəzi F.Vəkilovun bildirdiyinə görə, iyunun 21-də Gürcüstanın Azərbaycandakı nümayəndəliyinin başçısı Alşibaya ilə birlikdə Əkinçilik naziri Xameriki və Yollar naziri Karçivadzedən ibarət böyük bir nümayəndə heyəti Bakıya gəlmişdi [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s.39].

Arxiv materiallarında öz əksini tapan bu məlumatlardan görünür ki, Transqafqazın ən başlıca dövlətləri olan Azərbaycan və Gürcüstan üçün istiqlalı qoruyub saxlamaq hər şeydən önəmli idi. M.Ə.Rəsulzadə (85) yazırdı: "İstiqlalçılıq inadı olmasaydı, Azərbaycan türklüyü qurtara biləcəkdimi? İstanbul mütarikəsi ilə Qafqazıyı tərək edib gedən Türkiyə ordusu ilə bərabər, Azərbaycanın hürriyyəti də məhv olub gedəcək, burada bu günkü Azərbaycan yerində yellər əsəcək və bugünkü milli ordu əvəzinə ya Denikin, ya bolşevik dəstələri gəzəcəkdi" ["Elm" qəz., 1990, 199].

Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin yaxşılaşması türklərin Gürcüstan vasitəsi ilə Azərbaycana sərbəst gediş-gəlişinə şərait yaratmışdı ki, bunun da həmin dövrdə Azərbaycan üçün böyük həyati əhəmiyyəti var idi.

Arxiv materiallarından məlum olur ki, türk zabidləri gəlib Azərbaycan ordusunda xidmət etmək məqsədi ilə Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə buraxılış sənədləri almaq üçün müraciət edirdilər [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s.54]. Azərbaycan diplomatik missiyası isə tacir libasında gedən bu milliyyətçi qüvvələrə AXC hökumətinin tapşırığı ilə hər cür yardım göstərirdi (Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s. 55).

Transqafqazda ərəzi problemlərinin dinc siyasi vasitələrlə həllinə daim əngəl törədən Ermənistan Respublikası, Gürcüstan-Azərbaycan yaxınlaşmasından əndişə duyaraq iyulun əvvəllərində İrəvan quberniyasının müsəlman qəzalarına qarşı genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlara başladı. Azərbaycan hökuməti bütün vasitələrlə İrəvan quberniyasının müsəlman qəzalarının istiqlalı uğrunda mübarizəsini müdafiə edirdi. Ermənilər bu regionu özlərinə tabe edə bilməmələrini, guya burada türk əsgərlərinin olması ilə əlaqələndirir və buna ingilisləri və amerikaları qıcıqlandırmaq üçün bir vasitə kimi baxırdılar. İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisinin ermənilərə qarşı uğurlu müqavimətində Azərbaycan Cümhuriyyətinin Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi Məhəmməd xan Təkinski böyük rol oynamışdı. Azərbaycan hökumətinin davamlı olaraq ərəzi problemlərini arbitraj komissiyası vasitəsi ilə həlli təkliflərinə baxmayaraq, erməni

hökuməti iyulun 4-də bir daha Qərbi Azərbaycan torpaqlarına - Böyük Vədi, Çinyankənd, Gelevan, Qaşlı və b. ərazilərə qarşı yürüşə başladı (Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s.48-49). M.X.Təkinski bildirir ki, ümumi magistral yolu ilə deyil, Ağ-Dağ tərəfdən peyda olan Sasun polku ilə Böyük Vədi və Vedibasar rayonlarının əhalisi tərəfindən danışıqlara göndərilən iki nümayəndənin, kəndxuda Zeynalabdin Şıxəli oğlu və Nəsirulla bəy Bəşirbəy oğlunun öldürülməsi Azərbaycan tarixində Böyük Vədi üsyanının başlanmasına səbəb oldu. Bu böyük üsyan və Azərbaycan türklərinin tarixi qəhrəmanlığı Ararat daşnak hökumətini və Amerika diplomatik missiyasını elə qorxutdu ki, sonradan onlar ümumxalq həyəcanının bir daha qalxmasından ehtiyat edir və əhalini sakitləşdirmək üçün diplomatik vasitələrə əl atırdılar. Amerikalıların Transqafqazdakı nümayəndəsi neytral zonanın müsəlman əhalisinə vəd edirdi ki, onların hüquqları Paris Sülh konfransında nəzərə alınacaqdır [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s. 49].

Yuxarıda adları çəkilən nümayəndələrin qətlindən sonra, bir tərəfdən Sasun polku, Qəmərli tərəfdən isə Van polku Böyük Vedini tanklardan və pulemyotlardan aramsız olaraq atəşə tutmuş və bir neçə saat davam edən atışmadan sonra hər iki polk hücum keçmişdi, lakin hücumun qarşısı müsəlmanlar tərəfindən alınmışdı. İkinci hücumdan sonra geri çəkilən Van polkunu əvəz edən Sasun polku iyulun 4-ü axşam saat 9-da fasiləsiz hücumlardan sonra zabıt heyəti ilə birlikdə bütün tərkibini itirmişdi. M.Təkinskinin bildirdiyinə görə, müsəlmanlar bu qələbə nəticəsində ermənilərdən bütün polk dəftərxanası ilə bərabər, çoxlu silah-sursat (1 top, 6 pulemyot, 2 kəl, 2 at, 2 araba, dəmir çarpayı, bir neçə səyyar oturmaq) ələ keçirmişdilər. Erməni polklarının ələ döyüş mövqeləri seçmələrinə, müəyyən texniki və kəmiyyət üstünlüklərinə baxmayaraq, onların bütün hücumlarının qarşısı müsəlmanlar tərəfindən alınmışdı. Döyüşdən 11 ölü və 7 yaralı olaraq çıxan Böyük Vedinin müsəlman kəndlərinin əhalisi əmin idilər ki, təslim olacaqları təqdirdə ermənilərin Şahablı, Dəhnaz, Qadılı, Qarabağlar və b. kəndlərin əhalisinə qarşı törətdikləri vəhşi əməlləri onlara qarşı da tətbiq edəcəklər. (Təkrar edək ki, ermənilər bu kəndləri dağıtmış, gözəl qadınları yığıb aparmışdılar). Buna görə də kəndin hətta qocaları da dəyənək və balta ilə döyüşürmüşlər [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s.82].

M.X.Təkinskinin məlumatlarına əsasən 1919-cu ilin iyulun 7-də İrəvan şəhərində arasında top səsləri eşidilmiş, iyulun 8-də isə ermənilər yenə məğlubiyyətə uğrayaraq iki top itirmişdilər. Ermənilər ingilis missiyasını yalandan inandırmışdılar ki, guya müsəlmanlar Sasun polkunu kəndlərə buraxmağa və müsəlman liderlərini tutub təhvil verməyə razılaşandan sonra kəndlərə daxil olan erməni hərbiçiləri silahı yerə qoyaraq, evlərdən və bağlardan ərik toplayarkən müsəlmanlar türk əsgər və zabıtlərinin başçılığı ilə xaincəsinə hücum keçərək 150 erməni əsgər və zabıtını öldürmüşlər. M.Təkinski XİN rəhbərliyinə göndərdiyi məktubda ermənilərin yalan informasiya verdiklərini kəndlərin özündə heç bir erməni meyidinin olmaması və meyidlərin yalnız kəndlərin ətrafında tapılması ilə əsaslandırır. Diplomatik nümayəndənin məktubundakı böyük tarixi həqiqətləri həyəcansız oxumaq olmur: "Başda Araratın hərbi naziri və onun da köməkçisi Dro olmaqla ermənilər davamlı olaraq ingilis missiyasına yalan informasiya ötürdülərindən mənə belə bir təəssürat yaranmışdır ki, erməni qoşunlarının komandanı elə ingilis polkovnikidir. İngilis missiyasının başçısı düşünürmüş ki, ermənilər kəndləri tutacaqlar, belə olmadıqda iyulun 7-də mənə nota göndərdi. Mən hesab edirəm ki, Bakı və Tiflis qəzetlərində ingilis missiyasının rolu barədə yazılar dərc etmək və ingilis missiyasının kobud erməni

təəssübkeşliyinə qarşı İngiltərə, Fransa və İtaliya komandanlıqlarına etiraz notası göndərmək lazımdır. İngiltərə missiyasının İrəvandakı fəaliyyəti dözülməzdir. Qeyd etməliyəm ki, İngiltərə missiyası "rəşadətli" erməni ordusunun Böyük-Vedini ala bilməyəcəyinə tam əmin olduğdan sonra iyulun 8-də öz nümayəndəsini "münaqişəni yoluna qoymaq" adı ilə, əslində əhalinin ermənilərə tabe olması üçün ora göndərmişdir.

Şəhərdə belə bir şeyiə gəzir ki, missiyanın kuryeri Əli xan Makinski Vədi məsələsi ilə əlaqədar çox mühüm sənəd aparır, ona görə də Ermənistan stansiyalarının birində ona qarşı qəfil hücum düzənlənir. Mühüm məlumatları teleqramlarla göndərəcəyəm" [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s.83-84].

Azərbaycan xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov iyulun 8-də Naxçıvan nümayəndəsi Əli Səbri Qasimovun verdiyi məlumatları (Şərur-Naxçıvan qəzalarında kütləvi həbslərin başladığını, yerli öncüllər Mirzəli bəy Bektaşov, Hüseyn ağa Novruzov, Cəfər bəy İrəvanski və Teymur Həsən Kazımovun günahsız olaraq ermənilər tərəfdən Aleksandropola aparıldığını) yerindəcə yoxlayıb Ermənistan hökuməti qarşısında tələblər qoymaq üçün M.X.Təkinskiyə göndərdi [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s.44].

Böyük Vədi üsyanı Azərbaycan türklərinin qəhrəmanlıq tarixində ən şanlı səhifələrdən biridir. Bu üsyanın sonunda Qərbi Azərbaycan türkləri erməniləri İrəvana qədər qovmuşdular.

Azərbaycan hökuməti iyulun 12-də Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinə etiraz notası təqdim etdi və notanın surətlərini Bakıdakı Britaniya komandanlığına, Gürcüstan və Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliklərimizə göndərdi. Bu nota ilə Azərbaycan tərəfi Ermənistan hökumətinə Böyük-Vədi, Çinyan kənd, Gelevan, Qaşlı və b. kəndlərdə baş verən hadisələrdən təəssüfləndiyini və iki qonşu xalq arasında münaqişənin, xüsusilə mübahisəli ərazi problemlərinin həllində dostluq və xalqların öz müqəddaratını təyin etmək prinsiplərinə daim əsaslandığını bildirirdi. Azərbaycan hökuməti dəfələrlə olduğu kimi, bu dəfə də humanizm prinsiplərinə sadıq qaldığını nümayiş etdirərək, ərazi hüduqlarının müəyyən olunmasını arbitraj və ya sülh konfransı vasitəsilə gündəmə gətirməyi ən optimal yol hesab edirdi. Bunun üçün də Ermənistan hökumətindən Vedibasər-Millistan rayonlarının əhalisinə qarşı təcavüzkar hərəkətlərə son qoymağı tələb edirdi [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s.60].

Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi Bekzadyanın iyulun 15-də təqdim etdiyi cavab notasında Ermənistan dövlətinin o dövrün heç bir beynəlxalq hüquqi-siyasi normalarına əməl etmədiyi məlum olur. Ermənistan hökuməti bu nota ilə böyük siyasi əxlaqsızlıq nümayiş etdirərək, hadisələr haqda guya Azərbaycanın səhv məlumatlandırıldığını, insidentin mübahisəsiz Ermənistan ərazisində öz vətəndaşları ilə bağlı olduğunu və Azərbaycanın etiraz notası göndərməklə Ermənistanın daxili işlərinə qarışdığını bildirirdi. Bekzadyanın yanlış interpretasiyasına görə, iyulun 1-də Böyük Vədi və Dəvəlinin yerli müsəlmanları tərəfindən 9 əsgər və 12 xristian erməninin öldürülməsi insidentin başlanmasına səbəb olmuş, bu hadisədən sonra Ermənistan hökuməti günahkarların tapılması və öldürülən hərbiçilərdən götürülmüş silahların geri qaytarılması məqsədilə oraya hərbi qüvvə göndərmişdi. Lakin göndərdiyi hərbi hissə kəndlilərlə danışıqlara başlamaq istəyərkən tufənglərdən və pulemyotlardan qəfil atəşə tutulmuş və bu zaman ermənilərin 30 əsgər və 5 zabiti öldürülmüş, 7 zabit, 120 əsgəri isə yaralanmışdır və yalnız bundan sonra hökumət oraya cəza dəstələri göndərməyi qərara almışdı.

[Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s.61].

Ermənistan diplomatik nümayəndəsinin yuxarıdakı uydurma məlumatlarından başqa, Ermənistanın baş naziri Xatisyan iyulun 16-da M.X.Təkinski ilə görüşündə Böyük Vedi əməliyyatının Ermənistanın daxili işi olduğunu, Azərbaycanın da ərazisində eyni insidentin baş verəcəyi təqdirdə hökumətin oxşar addımı ata biləcəyini və Azərbaycanın Böyük-Vedi rayonuna heç vaxt ərazi iddiası irəli sürmədiyini bildirmişdi. Xatisyan bildirirdi ki, iki-üç kəndin öz müqəddəratının təyinindən söhbət belə gedə bilməz və vedililərin Azərbaycana köçürülməsi məsələsini Nazirlər Şurasına çıxara bilər.

M.X.Təkinski isə ondan iki-üç gün hərbi əməliyyatları dayandırmağı tələb etmiş və bu məsələni Azərbaycan hökumətinin nəzərinə çatdıracağını bildirmişdi. Xatisyan isə öz növbəsində hərbi əməliyyatları iki-üç günlüyə dayandırmağın hərbi nazirliyin strateji planlarına xələl gəlməyəcəyi təqdirdə mümkün ola biləcəyini qeyd etmişdir [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s.71].

İyulun 19-da Azərbaycan Xarici İşlər nazirliyi M.X.Təkinskidən Böyük Vedi hadisələri ilə bağlı daha ətraflı məlumatlar tələb etmiş, imkan olsa, öz gizli müvəkkilini göndərməsinin zəruri olduğunu səfirin nəzərinə çatdırmışdı [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s.1].

Bekzadyanın 12 iyul tarixli notası ilə bağlı baş nazir Xatisyana sorğu göndərən və onunla danışıqları davam etdirən M.X.Təkinski Ermənistanda sürətli səfərbərliyin başladığını, ingilis polkovniki Plautonun və Amerika missiyasının ermənilərin əməllərini təqdir etdiyi üçün Xatisyanın da özlərinə haqq qazandırdığını yazır, bununla da ingilislərin və amerikanların açıq erməni təəssübkeşliyinin müsəlmanları qıcıqlandırdığını bildirirdi [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s.70-72].

M.X.Təkinski Böyük-Vedi üsyanını və Ermənistan dövlətinin siyasi tərz hərəkətini xarakterizə edərkən bildirirdi ki, Azərbaycandakı Ermənistan diplomatik nümayəndəsinin cavab notası bir sıra anlaşılmazlıqlar yaratmışdır, ona görə ki, əgər Bekzadyanın dediyi kimi, hadisələr Ermənistanın mübahisəsiz ərazisində öz vətəndaşları ilə olan insidentdirsə, onda Ermənistan hökuməti indiyə qədər bu ərazidə öz hakimiyyətinin heç olmasa ən kiçik əlamətlərini bərpa etməli idi. M.X.Təkinski bildirirdi ki, əgər Ermənistan hökumətinin qəti istəyi müsəlman və ermənilər arasına mehriban münasibət yaratmaq, müsəlmanların Ermənistanda hüquqi toxunulmazlığını təmin etmək və qatil və talançıları üzə çıxarmaqdırsa, onda Azərbaycan, Ermənistan və müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrindən ibarət bitərəf komissiya yaradılsın [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s. 97].

Bu dövrdə Ermənistan hökumətinin Azərbaycan torpaqlarını davamlı olaraq ilhaq etmək təşəbbüsləri ilə yanaşı, Gürcüstan-Azərbaycan sərhədlərində də müəyyən anlaşılmazlıqlar davam edirdi. İyulun 28-də Gürcüstandakı Müsəlman Milli Şurası buradakı müsəlmanların gələcək taleyindən narahatlıq simptomları duyulan məktubunu Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə göndərdi. Müsəlman Milli Şurası etibarlı qaynaqlardan aldığı məlumatı, Gürcüstan-Azərbaycan sərhəddində yaşayan Azərbaycan vətəndaşlarının tez-tez sərhəddi pozaraq Gürcüstan ərazisində məskunlaşmış gürcü və müsəlmanların iri və xırdabuynuzlu mal-qarasını yağmalayıb aparmalarını həyəcan dolu məktubla diplomatik nümayəndəyə bildirir və qəti tədbir görməsini xahiş edirdi. Milli Şura haqlı olaraq bəyan edirdi ki, əgər bu cinayətkar elementlərin qarşısı

alınmazsa, Gürcüstan müsəlmanlarının asayışı pozulacaq və onlar gürcü tərəfinin ağır ittihamlarına məruz qalacaqlar [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s.9].

Müsəlman Milli Şurasının ehtimalları doğru çıxdı və eyni hadisələr əks tərəfdən Azərbaycan kəndlərinə qarşı reallaşdı. AXC XİN-in gürcü diplomatik nümayəndəsinə göndərdiyi teleqramda bildirilir: "Xarici işlər nazirliyinin məlumatlarına görə, gürcülər Azərbaycandan olan cinayətkar elementlərin əməllərinin qarşılığı olaraq, öz içərilərində yaşayan müsəlmanların mal-qarasını qarət etməyə və onları təqib edib incitməyə başlamışlar. Şübhəsiz ki, bu durum Gürcüstan Respublikasının vətəndaşları olan müsəlmanların sakit yaşayış tərzlərini alt-üst etmişdir. Buna görə də xahiş edirəm, öz hökumətiniz qarşısında məsələ qaldırıb, gürcü və müsəlmanlar arasında antoqonizmin dərinləşməsinə səbəb olacaq bu talanların qarşısını alınız. Bununla bağlı bildirirəm ki, Azərbaycan hökumətinin Daxili İşlər nazirliyi Gürcüstanın sərhəd rayonlarında yaşayan əhaliyə qarşı Azərbaycan tərəfdən baş verən quldur basqınlarının qarşısını almaq üçün tədbirlər görməyə başlamışdır" [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s.12].

Gürcüstan tərəfi, eyni zamanda Qazax qəzasının Şıxlı və Salahlı kəndlərinin əhalisindən Qarayazı meşələrini qırdıqlarına görə 3 illik cərimə tələb edirdi [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s.21]. 1919-cu ilin oktyabrın 10-da AXC-nin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi bu haqda XİN-ə məlumat vermiş və Transqafqaz konfransında bu meşələrdən istifadə ilə bağlı dəqiq göstərişin olmadığını Gürcüstan hökumətinin nəzər diqqətinə çatdırmağın lazım olub-olmadığını soruşmuşdu [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s.11].

Bu problemlər iki respublika arasında Zaqatala quberniyası və Tiflis quberniyasının Sığnax qəzaları arasında müvəqqəti sərhədlərin müəyyən olunması ilə balı müzakirələrin başlanmasına mane ola bilmədi. Sərhəd problemi ilə bağlı yaradılan müştərək komissiyada Gürcüstanı Daxili İşlər nazirliyinin dəftərxana müdiri Y.Apakidze, Əkinçilik nazirliyinin köçürmə şöbəsinin məsul işçisi Y.Maruşvili, Azərbaycanı isə, Zaqatala qubernatoru M.Şahmalıyev və Əkinçilik nazirliyinin şura üzvü F.Şımanovski təmsil edirdilər. Komissiyanın oktyabrın 28-də keçirilən ilkin yığıncağı sədr seçkisinə və müzakirəyə təqdim olunacaq məsələlərin ardıcıl olaraq aydınlaşdırılmasına həsr olundu. Komissiya sədrinin qalan üzvlərlə eyni səs hüququna malik olması şərti ilə Məhəmmədəğa Şahmalıyev sədr seçildi [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s.49-54].

Komissiyanın işi ilə bağlı Əkinçilik naziri A.Qardaşovun Xarici İşlər nazirliyinə göndərdiyi 11 noyabr tarixli teleqramında bildirilirdi ki, komissiyanın oktyabrın 28-i və 29-unda keçirilən iclaslarında zaqatalalıların Şirakdakı otlaqlarından çəkilən müvəqqəti sərhədlər və sərhəd postlarının götürülməsi insidenti ilə bağlı məsələlər müzakirə olunmuş və Şirak məsələsi azərbaycanlıların xeyrinə həll olunsada, sonda gürcü nümayəndələri qəti mövqe bildirməyərək, öz hökumətlərinin rəyini öyrənmək üçün Laqodexə getmişdilər [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s.55].

Gürcü nümayəndələrinin dəqiq mövqeyinin olmadığı ucbatından komissiyanın noyabrın 2-də keçirilən iclasında da müvəqqəti sərhədlərin çəkilməsi məsələsində razılıq əldə olunmadı [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s.102-103].

Azərbaycan dövləti işdə demokratik dəyərlərə daim sadıq qaldığını sübut edirdi. Bu Qarabağ problemi ilə bağlı baş verən münaqişənin gedişində də aydın görünürdü.

Transqafqazda davam edən anarxiyanın lap başlanğıcında Qarabağ erməniləri heç bir aktivlik nümayiş etdirməyərək, hadisələrin axarından kənarda qalmışdılar. Lakin Qafqaz cümhuriyyətlərinin elanından sonra Qarabağ erməniləri bu respublikaların heç birini tanımadıqlarını bəyan edərək, "Qarabağ Respublikası" adlı qanunsuz siyasi qurum yaratdılar və Qarabağın Azərbaycandan ayrılması uğrunda mübarizəyə başladılar [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s.279-280]. Bundan sonra erməni-Azərbaycan münaqişəsinin ən qaynar nöqtəsi Qarabağ oldu. Lakin ermənilərin separatçılıq cəhdləri bir nəticə vermədi və bu dövrdə Azərbaycan dövlətinin həqiqi demokratikliyi və loyallığı özünü daha qabarıq göstərdi. Belə ki, Lənkəran avantürasının qansız və dinc vasitələrlə ləğvindən sonra daha mühüm məsələ olan Qarabağ məsələsinin həllində qarşılıqlı güzəşt yolu ilə razılıq əldə olundu.

1919-cu ilin avqust ayının ortalarında Şuşikənddə səkkiz gün davam edən VII erməni qurultayının təyin etdiyi xüsusi nümayəndənin Qarabağ general qubernatoru X.Sultanovun yanına gələrək qurultayın Qarabağda Azərbaycanın hakimiyyətini qəbul etməsini bildirməsi Azərbaycan Cümhuriyyətinin qələbəsi idi. Xüsusi nümayəndə ilə gələn erməni ruhanilərinin də iştirak etdiyi iki günlük danışıqların nəticəsində əldə olunan razılaşmanın mahiyyəti aşağıdakı kimi idi: Qarabağ məsələsinin Sülh konfransında həllinə qədər ermənilər və müsəlmanlar birgə yaşayacaqlar və erməni qurultayının avqustun 15-də qəbul etdiyi qərarla AXC hökumətilə əldə olunan müvəqqəti müqaviləyə əməl edəcəklər. Müqavilənin şərtləri belə idi: bu məsələnin sülh konfransında hər iki tərəf üçün də məqbul olacaq həllinə qədər müvəqqəti müqavilənin şərtləri qüvvədə olacaq; Qarabağın dağlıq hissəsinin, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarının erməni əhalisi özlərini Azərbaycan ərazilərində müvəqqəti hesab edəcəklər; Qarabağ general-qubernatorluğu yanında tərkibi 6 nəfərdən - üç erməni və üç müsəlmandan ibarət şura yaradılır; millətlərarası xarakterə malik bütün məsələlər şurada ilkin müzakirədən keçmədən tətbiq olunmayacaq; Qarabağ erməniləri mədəni muxtariyyət hüququndan yararlanacaq; Azərbaycan hökuməti erməni milli şurasının fəaliyyətinə xüsusi səlahiyyətli nümayəndə vasitəsilə nəzarət edəcək; öz siyasi baxışlarına görə heç kim hüquqi və inzibati mühakiməyə məruz qalmayacaq; Azərbaycan hökuməti Qarabağın erməni və müsəlman kəndlərinin bərpasına maddi və mənəvi dəstək verəcək; millətlərarası münaqişələrdə iştirak edənlər heç bir təqibə məruz qalmayacaq; bu müqavilə yeddinci erməni qurultayında ratifikasiya olunan andan qüvvəyə minəcək; bu müqavilə bütün hallarda, müharibə və hərbi vəziyyətlərdə belə qüvvədə olacaq.

Müqavilənin şərtləri 19 avqustda Şuşada davam edən erməni qurultayında yekdilliklə qəbul olunmuşdu [Азербайджанская Республика, 1998: s. 305-306]. Bu anlaşma Qarabağ probleminin həllində ən uğurlu tarixi mərhələlərdən biri idi.

Bu dövrdə Transqafqaz dövlətləri arasında yaranan münasibətlər Paris sülh konfransında gedən diplomatik proseslərin xarakterindən asılı idi. İngilislər Qafqaz üzərində mandatın italyanlara verilməsinin tərəfdarı idilər. Hətta may ayında prins Savoyski başda olmaqla İtaliya nümayəndələrinin Azərbaycana "kəşfiyyat" xarakterli səfəri də olmuşdu. Lakin italyanlar Qafqaza münasibətdə tərəddüd edirdilər. İyulun 7-də Ə.Topçubaşovla görüşündə İtaliyanın Parisdəki attaşesi Sadino öz hökumətinin Qafqaza münasibətini izah edib bildirdi ki, İtaliya Qafqazda siyasi deyil, yalnız iqtisadi məqsədlər güdür, Qafqazın idarə olunması üçün Millətlər Cəmiyyətinin mandatını İtaliya Qafqaz

ölkələrinin razılığı ilə almaq fikrindədir, onlar Qafqazda 3-5 ildən artıq qalmayacaqlar və bu müddət ərzində Qafqaz respublikalarının konfederasiyası yaradılacaq, onlar özləri öz talelərini həll edəcəklər. İtaliya Denikinlə və qeyrisi ilə vuruşmayacaqdır, Qafqazın öz ordusu olmalıdır və İtaliya həmin orduya kömək etmək fikrindədir. İtaliyanların fikrincə, Qafqazda ordu saxlamaq çox baha başa gəldiyindən bu onlar üçün sərfəli deyildir. Avqust ayında polkovnik N.Qabba başda olmaqla Azərbaycana məhdud sayda İtaliya hərbi missiyası gəldi. İqtisadi əlaqələrə aid bir sıra İtaliya-Azərbaycan razılıqları əldə olundu [Азербайджанская Республика, 1998: s.305].

1919-cu ilin payızında siyasi, iqtisadi vəziyyəti, millətlərarası münasibətləri öyrənmək üçün prezident Vilsonun təklifi ilə general Harbord başda olmaqla Amerika missiyası Transqafqaza göndərildi. Sentyabr ayı ərzində Harbord missiyası Diyarbəkir, Xarput, Sivas, Ərzurum, Qars, İrəvan və Tiflisdə oldu. Oktyabrın 5-də 18 nəfərdən ibarət Amerika missiyası Bakıya gəldi. Missiyanın üzvləri ölkənin siyasi, iqtisadi, mədəni, coğrafi, ekoloji, dini, mənəvi və s. həyatı ilə bağlı prezident Vilsona təqdim etmək üçün 101 suala cavab hazırlamalı idilər. General Harbordun hökumət başçısı N.Yusifbəyli, Xarici İşlər nazirliyinin başçısı M.Y.Cəfərov, yollar naziri X.Məlikaslanov qəbul etmiş, Azərbaycanın siyasi, iqtisadi vəziyyəti, dövlət quruluşu, ərazi məsələləri haqqına danışıqlar aparılmışdı.

Azərbaycan hökuməti hətta erməni-müsəlman münasibətini araşdırmaq üçün gələn beynəlxalq Avropa komissiyasına dövlət xəzinəsindən beş milyon manat məbləğində pul da buraxmışdı [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s.14].

1919-cu ilin son aylarında Avropadan müxtəlif məqsədli komissiyaların, nümayəndəliklərin Transqafqaza tez-tez gəlişi ilə bağlı gürcülər və ermənilər Tiflisdəki mətbuat orqanları vasitəsilə geniş təbliğat kampaniyasına başlamışdılar. Xüsusilə ermənilər bunu həmin günlərə təsadüf edən və Bakıda keçirilən Ermənistan-Azərbaycan konfransının gedişində daha da gücləndirmişdilər.

Bu zaman Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi F.Vəkilov Tiflisdə çıxan "Vozrojdenie" qəzetini maliyyələşdirib azərbaycançılıq təbliğatını bu qəzet vasitəsilə aparmağı təklif edirdi. F.Vəkilov zamanın diqtə etdiyi şərtlər daxilində bu kampaniyanı başlamağın zəruri olduğunu dönə-dönə vurğulayır, iqtisadi böhran keçirən və Tiflis müsəlmanları üçün ən sərfəli orqan olan "Vozrojdenie" qəzetinin ayda 30 min manat vəsait müqabilində bu işi can-başla yerinə yetirəcəyini bildirirdi. Diplomatik nümayəndə bildirirdi ki, əks təqdirdə Azərbaycan güclü erməni təbliğatı ilə axırcı mübarizə silahından da məhrum olacaqdır və ona görə də hökumətin deyilən məbləği təcili təxsis etməsi olduqca zəruridir [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s.57-58].

Transqafqazda cərəyan edən mühüm tarixi proseslərin gedişində F.Vəkilovun Gürcüstan xarici işlər naziri Gegeçkori ilə apardığı danışıqlarla əlaqədar XİN-ə göndərdiyi 18 dekabr tarixli məktubdan məlum olur ki, həmin dövrdə Qafqazda daha çox Amerika və Fransa dövlətləri fəallaşmağa başlamışdılar. Vəkilovun bu məktubu müttəfiqlərin o zamankı Qafqaz və ümumiyyətlə, Şərq siyasətinin müəyyən aparıcı istiqamətlərini anlamaq baxımından çox əlamətdardır.

Gegeçkorinin bildirdiyi kimi, amerikalıların son zamanlarda Qafqazdakı fəaliyyətinin ikili standartlı xarakteri daha çox özünü büruzə verirdi. Belə ki, Amerika bu dövrdə Qafqaz və xüsusilə Azərbaycan üçün ən böyük təhlükə olan rus məsələsi ilə bağlı aydın mövqe bildirmirdi. İngiltərə isə Denikinə yardım etsə də, sözdə nə bolşeviklərin, nə də birincinin

tərəfini saxlamırdılar. Gegeçkori bildirirdi ki, Denikinın hərbi üstünlüyü açıq seziləcəyi təqdirdə ingilislər ona yardımını dayandıracaq və ona bolşevikləri tam darmadağın etmək şansını verməyəcəklər. İngilis siyasətinin əsl mahiyyəti burada açıqlanır: iki tərəfi bir-birinin üzərinə salıxdırır, sonunda hər iki tərəfi zəif salmaq. Bu zaman Fransanın da siyasi dəsti-xəttində bu məsələlərlə bağlı ciddi və qəti dəyişmələrin baş verdiyi görünməkdə idi. Yaranmış siyasi şəraitlə bağlı fransız admiralı de - Bonun Transqafqaza gəlişi sırf nümayişkəranə xarakter daşıyırdı. Fransa siyasətinin ən görkəmli fiqurlarından biri olan admiral de - Bonun gürcü hökumətilə görüşləri və Tiflisdə Azərbaycan və Ermənistan diplomatik missiyalarını ziyarət etməsi, Fransa siyasi kursunun qəti dəyişməsindən xəbər verirdi [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s.56].

Nəticə

Bu dövrdə Transqafqazın siyasi gündəmində duran ən başlıca məsələ Ermənistan-Azərbaycan münasibətləri idi. Ermənistanın ilkin dövrlərdə Naxçıvan, Şərur-Dərələgöz, Böyük Vedi, Qarabağ və Zəngəzur müsəlmanlarına qarşı yürütdüyü hərbi və barışmaz xarakterli siyasi kursu uzunmüddətli diplomatik münasibətlərdən, İngiltərə və Amerikanın işə qarışmasından sonra nisbətən mülayimləşdi [Azərbaycan, 1990: s.169].

23 noyabr 1919-cu ildə Tiflisdə Azərbaycanla Ermənistan arasında saziş bağlandı. Bu sazişə görə hər iki respublika silahlı toqquşmalara son qoymağı və mübahisəli məsələləri dinc danışıqlar yolu ilə həll etməyi öhdəsinə götürdü. Sazişə əsasən Ermənistan Zəngəzurdan öz hərbi dəstələrini çıxarmağı öhdəyə aldı. Tərəflər ən yaxın vaxtda Azərbaycan-Ermənistan konfransı çağırmaq haqqında da ümumi razılığa gəldilər [Çıraqzadə, 1992: s.59].

14 dekabr 1919-cu ildə Bakıda, Xarici İşlər nazirliyinin binasında Azərbaycan-Ermənistan konfransı açıldı. Konfransı giriş sözü ilə Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov açaraq qeyd etdi ki, "Zaqafqaziya Federasiyasının parçalanmasından sonra müstəqil respublikalar - Ermənistan, Azərbaycan, Gürcüstan respublikaları əmələ gələndə çox təəssüf ki, bir çox həll edilməmiş, mübahisəli məsələlər qaldı". Belə məsələlərə əsas etibarilə respublikalar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin əsasını təşkil edən ərazi məsələlərinin tam həll edilməməsi daxil idi [Çıraqzadə, 1992: s.58-58].

Konfransın gedişində AXC-nin xarici işlər naziri F.Xoyski Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə və Transqafqaz Cümhuriyyətlərinin başçılarına konfederasiya ideyasını reallaşdırmaq məqsədilə aşağıdakı məzmununda bir teleqram göndərmişdi: "Azərbaycan nümayəndələrinin təşəbbüsü ilə Bakıda çağırılan Azərbaycan-Ermənistan konfransı müstəqil Zaqafqaziya Cümhuriyyətlərinin konfederasiyası prinsipinin məqsədəuyğun və faydalı olduğunu nəzərə alıb, bu məsələni Qafqaz hökumətlərinin müzakirəsinə təqdim etməyi qərara almışdır. Zaqafqaziya xalqlarının sıx və sarsılmaz ittifaqı onların siyasi və iqtisadi rifahının ən mühüm faktorlarından biri olduğundan, Azərbaycan hökuməti bu ideyaya tam rəğbətlə yanaşdığını bildirir. Xahiş edirik, ideyanı bəyənəcəyiniz təqdirdə, konfederasiyanın konkret formasının tərtib olunması ilə bağlı çağırılacaq Zaqafqaziya respublikaları konfransının yeri və vaxtı ilə bağlı fikirlərinizi bildirəsiniz" [Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, s.16].

Təəssüf ki, Fətəli xan Xoyskinin bu uzaqgörən çağırışına Transqafqaz dövlətləri cavab vermədilər. İlk dəfə Azərbaycan milli liderlərinin gündəmə gətirdiyi konfederasiya ideyası

baş tutsa idi, bəlkə də Transqafqazın milli dövlətləri bolşevik istilasından qurtula, bütün mübahisəli ərazi problemləri qarşılıqlı anlaşma yolu ilə həll edə və bu da davamlı milli inkişaf yolunun başlanğıcı ola bilərdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Başak, T.(2010). Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Ermeniler Tarafından Türklere Karşı Yapılan Etnik Temizlik Hareketlerinin İngiliz Belgelerine Yansıyan Yüzü (1918-1919). Atatürk Üniversitesi. Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Journal of Social Sciences CiltVolume10, Sayı Number 45, Aralık December, 29-65.
2. Jane, M. (2020). Rusya Federasyonunun Trans-Kafkasya politikasının analizi: süreklilikmi dönüşümü?. Bursa: Dora, 512 s.
3. Musayev, Y. M. (1996). Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 328 s.
4. Bakı: "Azərbaycan" qəzeti, (Azərbaycan dilində), 1919, 1991
5. Bakı: "İrs" jurnalı, 2000, № 3, s. 26
6. Bakı: "Kommunist" qəzeti (Azərbaycan dilində), 1990
7. Bakı: "Günəy" qəzeti (Azərbaycan dilində), 1993
8. "Naxçıvan MR-də iqtisadiyyat, elm, maarif, ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafı problemləri". Bakı: Yurd, 1996, s. 99-103
9. Азербайджанская Республика. Документы и материалы 1918-1920 гг. (1998). Баку: ЭЛМ, 616 с.
10. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı: Elm, 1990, 381 s.
11. Çıraqlıqadə V.A. İstiqlal yollarında. Bakı: Azərnəşr, 1992, 81 s.

Arxiv sənədləri

1. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, f. 970, siy. 1, iş 54
2. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, f. 970, siy. 1, iş 20
3. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, f. 970, siy. 1, iş 36
4. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, f. 970, siy. 1, iş 54
5. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, f. 970, siy. 1, iş 111
6. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, f. 970, siy. 1, iş 62
7. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, f. 970, siy. 1, iş 15
8. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, f. 970, siy. 1, iş 103
9. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, f. 970, siy. 1, iş 21
10. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, f. 970, siy. 1, iş 190
11. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, f. 894, siy. 1, iş 12
12. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, f. 970, siy. 1, iş 59
13. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, f. 970, siy. 1, iş 83
14. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, f. 970, siy. 1, iş 20
15. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, f. 970, siy. 1, iş 111

SUMMARY

Elchin Zamanlı

THE ROLE OF MOHAMMAD KHAN TAKINSKIN IN THE SUCCESSFUL RESISTANCE OF THE TURKISH-MUSLIM POPULATION OF THE IRAVAN GOVERNORATE AGAINST THE ARMENIANS

The Republic of Armenia, consistently obstructing peaceful political resolutions to territorial disputes in the Transcaucasus, initiated large-scale military operations against the Muslim districts of Iravan governorate in early July, partly due to concerns over the growing Georgia-Azerbaijan alliance. The Azerbaijani government supported the independence struggle of these Muslim districts by all means. Armenians attributed their failure to subdue the region to the alleged presence of Turkish soldiers, using this as a pretext to provoke British and American intervention. Mohammad Khan Takinski, Azerbaijan's diplomatic representative in Armenia, played a crucial role in the successful resistance of the Muslim population of Iravan province against Armenian forces. Ignoring continuous Azerbaijani proposals to resolve territorial issues through arbitration, the Armenian government launched a campaign on July 4 against the Western Azerbaijan territories of Beyuk Vedi, Chinyankend, Gelevan, Gaşli, and others. M. Khan Takinski reported that the killing of two representatives, Zeynalabdin Shikhali oghlu and Nasirulla Bey Bashirbey, sent by the people of Beyuk Vedi and Vedibasar regions to negotiate with the Sasun regiment, led to the onset of the Great Vedi rebellion. This significant uprising and the historical heroism of Azerbaijani Turks frightened the Ararat Dashnak government and the American diplomatic mission to the extent that they later turned to diplomatic measures to calm the population and prevent further unrest.

Keywords: West Azerbaijan, Mohammad Khan Takinski, Iravan, turkish-muslim, Great Vedi

XX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA QƏRBİ AZƏRBAYCANDA (ERMƏNİSTAN SSR-DƏ) AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TƏZYİQLƏRİN GÜCLƏNMƏSİ

Rimunə HÜSEYNOVA

rumina.huseyn@mail.ru

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Sovet hakimiyyəti dövründə azərbaycanlıların indiki Ermənistandan dövlət səviyyəsində, özü də SSRİ adlanan nəhəng imperiya tərəfindən deportasiyası köçürmə adı ilə həyata keçirilmişdir. Burada yaşayan azərbaycanlılar zaman-zaman 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1991-ci illərdə tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşlar. 1988-1991-ci illərdə isə SSRİ dövlətinin himayəsi altında Ermənistan dövləti Qərbi Azərbaycandan - indiki Ermənistan ərazisindən 250 mindən artıq azərbaycanlıni ata-baba torpaqlarından deportasiya etmişdir. Ümumiyyətlə, XX əsrdə 2 milyondan çox azərbaycanlı indiki Ermənistanda soyqırımına məruz qalmışdır. Bu tarixi faciələrə vaxtında hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir. Yalnız xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev bu tarixi ədalətsizliyə, faciələrə hüquqi-siyasi qiymət vermiş və bununla bağlı 1997-ci il dekabrın 18-də "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında", 1998-ci il martın 26-da "Azərbaycanlıların soyqırımı" və 2001-ci il avqustun 22-də "Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında" fərmanlar imzalamışdır.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR, deportasiya, sürgün, köçürmə, müqavilə*

1988-1991-ci illərdə isə sovet hakimiyyətinin və yaxud mərkəzi hakimiyyətin himayəsi altında Ermənistan dövləti Qərbi Azərbaycandan - indiki Ermənistan ərazisindən 300 minə yaxın azərbaycanlıni ata-baba torpaqlarından deportasiya etmişdir. Ümumiyyətlə, XX əsrdə 3 milyondan çox azərbaycanlı indiki Ermənistanda soyqırına, deportasiyaya məruz qalmışdır.

Bu tarixi faciələrə vaxtında hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir. Yalnız xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olarkən bu tarixi ədalətsizliyə, faciəyə hüquqi-siyasi qiymət vermiş və bununla bağlı 1997-ci il dekabrın 18-də "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında", 1998-ci il martın 26-da "Azərbaycanlıların soyqırımı" və 2001-ci il avqustun 22-də "Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında" fərmanlar imzalamışdır.

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il tarixdə imzaladığı "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" fərmanda deyilir: "Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımı da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir. Əsrin əvvəlində əksər əhalisi azərbaycanlı olan İrəvan şəhərindən və Ermənistan SSR-in digər bölgələrində soydaşlarımız təqiblərə məruz qalaraq kütləvi surətdə qovulur. Azərbaycanlıların hüquqları ermənilər tərəfindən kobudcasına pozulur, ana dilində təhsil almasına əngəllər törədilir, onlara qarşı repressiyalar həyata keçirilir. Azərbaycan kəndlərinin tarixi adları dəyişdirilir, toponimika tarixində misli görünməyən qədim toponimlərin müasir adlarla əvəz olunma prosesi baş verir". Tarixi saxtalaşdırmaq, təhrif etmək və Azərbaycan torpaqlarının tarixi adlarını dəyişdirmək, süni surətdə Ermənistanı monoetnik dövlətə çevirmək ermənilərin yeritdiyi siyasətin tərkib hissəsini təşkil edir. 1935-1991-ci illərdə Ermənistanda hətta yer adlarına qarşı qərəzli siyasət tətbiq edilmiş və minlərlə Azərbaycan toponimi xəritələrdən silinmiş, mənəvi soyqırımı məruz qalmışdır [1, s.333-371].

Təəssüflə onu da qeyd edək ki, "Zəngin və şaxəli mədəniyyətimizin bir qatının qidalandığı bu qaynaqların çağlayan səsinə, söykəndiyi dayaqaların məğrur nəğməsinə biz xalqımız yaşayan və yaşadan müasirləşmiş keçmişinə aid dərslilər və əsərlərdən deyil, natanış aləmə açılmış pəncərədən təsadüfən boylanan yadelli səyyah və tədqiqatçıların (fransız J.B.Taverniyen, J.Şarden, italyan Cemelli, İranda İngiltərə səfirliyinin katibi olmuş Moriyen, ingilis Ker-Perter, Dübüo de Monpero, P.Kameron, F.B.Linç, M.Vaqner, İ.Şopen, L.S.Berq, Q.Abix, E.Q.Veydenbaum, alman H.Hübşman - İ.B.) bilib-bilmədikləri, istəyib-istəmədikləri kimi qələmə aldıkları yol qeydlərindən, ehtimalları və etiraflarından, təsvir və təəssüratlarından eşidirik. Eşidir, eşitdikcə də mədəniyyətimizin, maddi abidələrimizin bu günədək gəlib çatan və çatmayan nümunələrdən heyranlıqla söhbət açıdıqlarına görə onların zəhməti və səylərini, bu böyük xidmətlərini minnətdarlıqla qiymətləndiririk... Lakin inkaredilməz acı bir həqiqət də var: əsrlər boyu burada (Qərbi Azərbaycanda - İ.B.) yaşayıb-yaratmış sənətkar babalarımızın ucaldıqları abidələr mədəniyyət fondumuzu bəzəyən, tarixi keçmişimizin bu mühüm bir qaynağı lazımınca öyrənilməmişdir. Bəlkə, elə bunun bir səbəbi də odur ki, səyyah və tədqiqatçıların çoxu bu abidələri ucaldanların hansı xalqa mənsub olduğuna, kimliyinə həmişə etinasızlıq göstərmiş, adlarını danmış, fərqinə varmadan onları gah farslar, gah da sadəcə olaraq müsəlmanlar kimi qələmə vermişlər" [2, s.11].

İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisinin köklü sakinlərinin azərbaycanlılar, yaşayış məntəqələrinin adlarının Azərbaycan (türk) mənşəli olduğunu, ermənilərin bu ərazilərə İrandan, Türkiyədən, eləcə də digər xarici ölkələrdən köçürüldüyünü əks etdirən cədvəldə aydın görmək olur.

XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın köklü sakinlərinə - azərbaycanlılara qarşı Ermənistan dövləti açıq-açıqla ayrı-seçkilik siyasəti yeritməyə başlamış, onların tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası ilk növbədə mənəvi genosid siyasəti ilə həyata keçirilmişdir. Belə ki, azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdə sosial mədəni inkişafına dövlət fikir vermir və bilərəkdən onların yaşayış şəraitini, sosial mədəni inkişafının qayğısına qalmırdı. Belə vəziyyət nə azərbaycanlıların yaşadığı rayon rəhbərlərini, nə də respublika rəhbərlərini narahat edirdi. Bu ayrı-seçkilik siyasəti haqqında Çəmbərək (indiki Krasnoselo) rayonunun və bu rayonun Toxluca kəndinin nümunəsində fikir söyləyəcəyik. Rayonun ermənilər yaşayan Ttucur, Martuni,

Orconikidze, Gedik, Çəmbərək kəndlərinin 1-ci siniflərində vur-tut 5-10 şagird oxuduğuna baxmayaraq, onlar üçün hər cür tələblərə cavab verən müasir tipli məktəblər inşa edilmişdir. Halbuki həmin kəndlərdən 10 dəfə böyük və şagirdləri də çox olan Yanıqpəyə, Qaraqaya, Ardanış, Şorca, Çaykənd, Gölkənd, Cil kəndlərində olan məktəb XX əsrin 30-cu illərində inşa edilmiş binalarda yerləşirdi. Maraqlı bir fakt da budur ki, azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərdə yeni məktəb binaları (keyfiyyəti nəzərə alınmadan) o vaxt inşa edilirdi ki, ermənilər tam təmin olunub qurtarırdılar. Məsələn, 500 evi, 3.000-dən çox əhalisi, 1.000 nəfərə yaxın şagirdi olan Toxluca kəndində məktəb üçün xüsusi bina yalnız 1980-ci ildə tikildi. Halbuki erməni məktəbləri artıq köhnəlirdi. XX əsrin 80-ci illərində Ermənistan SSR Səhiyyə Nazirliyi bilərəkdən xəstəxanaları mərkəzləşdirmək siyasəti yürütməyə başladı və bu yolla azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərdəki xəstəxanaları, həkim məntəqələrini belə bağladı. Ona görə bilərəkdən yazırıq ki, demografik dəyişiklik azərbaycanlıların xeyrinə idi və bu tədbir də artımın qarşısını almaq məqsədi güdürdü. Və bu "problem"-i də xəstəxanaları mərkəzləşdirməklə aradan qaldırırdılar.

Krasnoselo rayonunun Toxluca, Çaykənd, Gölkənd, Şorca kəndlərində xəstəxanalar bu adla bağlandı. Lakin erməni kəndi olan Başkənd (Ardzvaşen) xəstəxanasında (bağlanan xəstəxanaların hesabına) əlavə şöbələr yaradıldı, cərpayılardan sayı artırıldı.

İldə 100-dən çox uşaq doğulan Toxluca kəndində xəstəxana bağlandıqdan sonra kənd camaatı müxtəlif instansiyalara şikayət etdilər. Kənd sovetinin sessiyasında qərar çıxarıldı ki, kəndə hava, su kimi xəstəxana və doğum evi də lazımdır. Ermənistan KP MK-nın keçmiş birinci katibi K.S.Dəmirçiyan kənddə olarkən kəndin ziyalıları, Qəhrəman analar, Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçıları ona böyük ümidlə müraciət etdilər. Lakin heç bir nəticəsi olmadı. Kənddə xəstəxananın bağlanması nəticəsində aşağıdakı mənzərə alındı:

1981-ci ildə doğulan 114 uşaqdan 30-u bir yaşına çatmamış, 34-ü bir yaşında ölmüşdü. 1982-ci ildə 91 uşaqdan müvafiq surətdə 39 (24)-u, 1983-cü ildə 107 uşaqdan 29 (25)-u, 1984-cü ildə 94 uşaqdan 31 (32)-i, 1985-ci ildə 105 uşaqdan 34 (31)-ü, 1986-cı ildə 104 uşaqdan 31 (31)-i, 1987-ci ildə 78 uşaqdan 38 (21)-i ölmüşdür. Buranın xəstəxanasının və doğum evinin olmaması üzündən vaxtsız və ölü doğulan uşaqları da əlavə etsək, dəhşətli mənzərə yaranar.

Çəmbərək (Krasnoselo) rayonunun əhalisinin 70-80 faizinin azərbaycanlıların təşkil etməsinə baxmayaraq, partiya və sovet orqanlarında yalnız ermənilər işləyə bilirdi. Bəhanələri də bu idi ki, azərbaycanlılar ermənicə bilmir. Halbuki azərbaycanlıların əksəriyyəti erməni dilində sərbəst danışa bilirdi.

Daha bir fakt: 1979-cu ildə Krasnoselo rayonunda 26.861 nəfər əhali yaşayıb ki, onun 13.071-i azərbaycanlı, 9.329-u erməni, qalanı rus, kürd olub.

1986-87-ci illərdə rayon sovetinə seçilən 79 deputatın isə 31-i azərbaycanlı, 40-ı erməni, 8-i isə rus və kürd idi. Rəyasət Heyətinin 12 üzvündən yalnız 2-si azərbaycanlı idi. Rayonun 1.540 kommunistindən 581-i azərbaycanlı, 837-si erməni olub. Bax, bu yolla azərbaycanlılar sıxışdırılırdı.

1988-ci ilin fevral ayından isə indiki Ermənistan dövləti azərbaycanlılara qarşı açıq mübarizəyə keçdi və onları tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya etməyə başladı. Hətta azərbaycanlılara qarşı dəhşətli faciələr həyata keçirildi. Belə ki, 1988-1989-cu illərdə 205 nəfər azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir [3. s.62-71]. İlk qırğınlar, talanlar 1988-ci ilin fevral ayında Zəngəzurun Qafan bölgəsində baş verdi. 1988-ci il fevralın 22-də Qafan rayonunun

Pürülü, Geypəşin, Pəyhan, Acıbac, Hacəti, Kurut, Siznək, Müsəllim, Cayzəmi azərbaycanlı kəndlərinə ermənilər basqın edərək evləri yandırdılar, talan etdilər və bu kəndlərin əhalisini ata-baba torpaqlarından qovdular. 1988-ci ilin may ayında Amasiya rayonunda azərbaycanlıların başına ermənilər tərəfindən gətirilən dəhşətli hadisələri K.Qaraçanta belə təsvir edir: "20 minədək azərbaycanlıyı birləşdirən 24 kənd (Amasiya rayonundakı kəndlər nəzərdə tutulur - İ.B.) ayağa qalxmışdı. Heç bir kimsənin gözüne heç nə görünmürdü. Hamı azdan-çoxdan pal-paltar götürüb qaçmağa can atırdı. 3-4 ailənin köçü, üstəlik, uşaqlar da bir yük maşınında qaçırılırdı. Köç maşınları Qukasyan və Kalinino rayonlarının ərazilərindən keçdiyindən adamlar tez-tez erməni müqavimətinə rast gəlir, köçlər qarət olunur və yaxud yerlərində yandırılırdı. Gözlərinə heç nə görünməyən soydaşlarımız ailələrini güclə Gürcüstan torpağına çatdırırdılar. Dağ, dərə, xəlvəti yollar maşınların, adamların ayağı altında idi. Heç kəsin ağlına gəlməzdi ki, 500 ailəni birləşdirən Amasiya, 600 ailəni birləşdirən Güllübulaq, 300, 350, 400, 450 ailəni birləşdirən ən böyük yaşayış məntəqələrimiz - Magarcıq, Əzizbəyov, Yeniyol, Oxçoğlu kəndləri 5-10 gün ərzində xarabalığa çevriləcək, yurd-yuva, müqəddəs məbədlər qəddar düşmənlərin tapdağı altında qalacaq" [4].

1988-ci ilin mart-may aylarında Ermənistanda vəziyyət daha da gərginləşdi. "1988-ci ilin ikinci yarısında Ermənistanın özgə xalqlardan olanlardan, ilk növbədə azərbaycanlılardan təmizlənməsinin son mərhələsi başlandı. Azərbaycanlıların və müsəlman kürdlərin kəndləri mühasirəyə alınmış və əməli olaraq hər gün atəşə tutulmuşdu. Mühasirədəkilər (azərbaycanlılar -İ.B.) özlərini müdafiə etmək məqsədilə müşahidə postları yaratmış, tək-tək adamlarda olan ov tüfənglərindən, baltalardan, yabalarından, bellərdən və basqını dəf etmək üçün yarayan digər vasitələrdən istifadə etmişlər. Noyabrın 27-dən demək olar ki, eyni vaxtda Ermənistanın bütün ərazisində mühasirə edilmiş kəndlərə basqın edilmişdir [5].

1988-1989-cu illərdə Spitak, Quqark, Masis (Zəngibasar), Vedi, Vardenis (Basarkeçər) və s. rayonlarda azərbaycanlılar bəşər tarixində görünməyən erməni millətçilərinin zülmünə düşər olmuşlar. Vedi rayonunun Şirazlı, Şidli, Xalisa kəndlərinə ermənilər hücumlar etmiş, evləri talan etmiş və yandırmışlar.

1988-ci ilin noyabr ayının 22-27-də Basarkeçər rayonunun Çaxırlı, Qanlı, Kərkibaş, Zod, Ağkilsə, Nərimanlı, Böyük Məzrə, Qoşabulaq, Qaraqoyunlu, İnəkdağı, Daşkənd, Sarıyaqub kəndlərinə ermənilər basqınlar edərək kəndin köklü sakinləri olan azərbaycanlıları qırğınlara məruz qoymuşlar.

Spitak rayonunda rayon rəhbərlərinin bilavasitə iştirakı ilə 5 yaşından 12 yaşınadək olan azərbaycanlı uşaqları diametri 1,5, uzunluğu 27 metr olan dəmir boruya dolduraraq borunun hər iki tərəfini qaynaqla bağlamış və vəhşicəsinə öldürmüşlər.

1988-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında Qursalı, Saral, Qızılörən kəndləri talana məruz qalmışdır. Bu azərbaycanlı kəndlərinə ermənilər basqınlar edərək xalqın var-dövlətini talan etmişlər. Kirovakanın Vartana kəndində 1988-ci ilin dekabr ayında növbəti faciəni törətmişlər. "Vartanada adamlar köməkçiz, işgəncə ilə öldürdü. Ölənlərin meyidi açıq havada qalıb donur, dava-dərmansız yaralıların qanı axırdı. Canilər rəhbərlik tərəfindən mükafatlandırılırdı" [6].

Vartana kəndinin sakinləri - Abdulla Əliyev, Süleyman Məmmədov, Leyli Həsənova, Məhəmməd Məhəmmədov, Mehralı İsgəndərov, Xanım İsgəndərova, 17 yaşlı Alim

İsgəndərov və neçə-neçə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir. Erməni vəhşiliyi Arcut, Kuybişev kəndlərindən də yan keçməmişdir. "Həmin günlər (1988-ci ilin noyabr ayı nəzərdə tutulur - İ.B.) Arcut kəndindən Əhməd Məsimov 360 qoyunla birlikdə yoxa çıxdı. Çoxuşaqlı ana Bəsti Mustafayevanı noyabrın 30-da gündüz saat ikidə yeddi erməni gizləndiyi yerdən çıxardı. 20 min manat pulunu, qızıl əşyalarını əlindən aldılar, sonra da üstünə neft töküüb yandırdılar. Kuybişev kəndindən Təmraz İsgəndərovu, Gilas Xəlilovanı, oğlu Şərif Xəlilovu kəndirlə asdılar, sonra evlərini taladılar" [6, s. 108-109]. Zəngəzur Azərbaycanın qədim və tarixi ərazilərindəndir. 1930-cı ildə Azərbaycanın Sovet Rusiyası tərəfindən işğalından sonra Zəngəzurun Qafan, Sisyan və Mehri bölgələri yenidən yaradılan Ermənistanı verilir. Müxtəlif zamanlarda olduğu kimi, 1988-ci ildə də Zəngəzurun Qafan, Sisyan və Mehri rayonlarında yaşayan azərbaycanlılar qanlı fəlakətlərlə deportasiya olunmuşlar. 1988-ci il noyabrın 28-də Qafan rayonunun 26 azərbaycanlı kəndinə - Qovuşuq, Pürülü, Kığı, Pəyhan, Çaykənd, Keypəşin, Acıbac, Həcəti, Kurut, Xələc, Oxtar, Şabadin, Şəhərcik, Gomaran, Kirs, Gödəldi və s. kəndlərə ermənilər hücum edərək kəndin sakinlərini - azərbaycanlıları tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya etmişlər. Sisyan rayonunun Şəki, Ağudi, Vağudi, Qızılcıq, Urud kəndlərinin sakinləri də soyqırma məruz qalmışlar. 1988-ci ildə baş verən hadisələr Dərələyəz mahalına təsir etdi. Şərur düzündə yerləşən Dərələyəz mahalı Əzizbəyov (indiki Vayk) və Keşişkənd (Yexeqnadzor) rayonlarını əhatə edir. İ.Vəlizadə və B.Muradov qeyd edirlər ki, Dərələyəzdə on dörd azərbaycanlı kəndi vardı. Ələyaz, Qovuşuq, Qabaqlı kəndlərindən başqa digər kəndlərin hər birində 35-40 ailə yaşayırdı. Bu mahalın sakinlərinin xeyli hissəsi 1918-20-ci illərdə daşnak hücumlarına tablaşıb dözü bilmədilər. Köçüb (əslində deportasiya olunub - İ.B.) İrana, Türkiyəyə getdilər. O vaxt boşalmış kəndlərə ermənilər gəlib doldular. Bir də 1948-50-ci illərdə siyasi köçkünlük vaxtı milli tərkib dəyişdi. Azərbaycanlılar Mil, Muğan torpaqlarına köçürüldülər. Erməniləri xaricdən gətirib onların kəndlərində yerləşdirdilər. Əvvəllər erməni iyi gəlməyən torpaqlarda indi onlar çoxluq təşkil edirdilər [6, s.124]. 1988-ci ilin iyul ayından başlayaraq Dərələyəz mahalının köklü sakinləri olan azərbaycanlılara qarşı təzyiqlər artdı. 1988-ci ilin noyabrın 20-dən təzyiqlər daha da artdı və ermənilər kəndlərə müntəzəm hücumlar etməyə başladı. Bilavasitə rayon rəhbərlərinin dəstəyi və iştirakı ilə azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərə basqınlar edilir, evləri odlara qalanır, onların var-yoxları talan edilirdi. Dərələyəzin Qovuşuq, Qabaqlı, Güldüzü, Əmağ, Hors, Səli, Ağkənd, Cəvə, Gomur və b. kəndləri talan edilmiş, azərbaycanlılar isə qırğınlarla tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşlar. 1988-ci ildə Dərələyəzdə baş verən dəhşətli hadisələri iki kəndin nümunəsində aşağıdakı faktlardan aydın görmək olar.

Qabaqlı kəndində 1800 nəfərə qədər azərbaycanlı yaşayırdı. Bu kəndə də ermənilər Qovuşuq, Dərələyəz kəndləri ilə bir vaxtda hücum etdilər. Buraya doluşanlar qovuşuqdakılardan fərqli olaraq, talan edir, soyğunçuluqla məşğul olurdular. Evlərə soxulub yorğan-döşəyi, kilim-gəbəni, qab-qacağı daşıyıb məşinlərə doldururdular. Tövlərdən mal-qaranı aparırdılar. Adamlar su içmək üçün bir stəkan da götürə bilmədilər.

Noyabrın 30-da (1988-ci il noyabrın 30-da - İ.B.) ermənilər Gomur kəndinə basqın edib azərbaycanlıları döyü-döyü evlərindən çölə atdılar. Kənd kiçik, evlər aralı idi. Bir-birlərindən xəbərləri olmurdu. Sağ qalan, erməninin əlindən qurtarıb qaçan xilasını gecənin qaranlığında tapırdı. Gomurlular qarlı dağ-dərə yolunu gecəyəkən keçib Şahbuz rayonunun ərazisinə, Qanlı gölə gəlib çıxdılar [9, s.166, 128]. "Türksüz Ermənistan" uğrunda mübarizə

aparan Ermənistan dövləti, ideoloqları, eləcə də yaxın və uzaq xaricdəki havadarları etnik təmizləmə əməliyyatını 1991-ci il avqustun 8-də başa çatdırdılar. Həmin gün Mehri rayonunun ən böyük azərbaycanlı kəndlərindən biri - Nüvədi kəndi soyqırımı məruz qalaraq kəndin köklü sakinləri olan azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olundular. Beləliklə, indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanda bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmadı.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi. Bakı: Elm, 2005, 432 s.
2. Cəlilov, F.A. Qədim türk etnonimləri (2 Qamər "kimmer") / Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı: API, 1987, s.81-83.
3. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası (B.Budaqov və Q.Qeybullayevin redaktəsi ilə). Bakı: Gənclik, 1995, 464 s.
4. Qaraçanta, K. Ölümlə üzləşdi xalq, "Vətən səsi" qəzeti, 27.11.1992.
5. Yunusov, A. 1988-1989-cu illərdə Ermənistandakı qırğınlar. "Vətən səsi" qəzeti, 24.04.1991
6. Vəlizadə, İ., Muradov, B. Ermənistan azərbaycanlılarının soyqırımı. Bakı: Gənclik, 1996, 172 s.
7. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycan: tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti. Bakı: 2012, 166 s.

SUMMARY

Rimuna Huseynova

INTENSIFICATION OF OPPRESSION AGAINST AZERBAIJANIS IN WESTERNAZERBAIJAN (IN THE ARMENIAN SSR) IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

During the Soviet rule, the deportation of Azerbaijanis from Armenia at the state level, and by the USSR, was carried out under the name of relocation. Azerbaijanis living here were deported from their historical-ethnic lands from time to time in 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 and 1988-1991. In 1988-1991, under the auspices of the USSR state, the Armenian state deported more than 250,000 Azerbaijanis from their ancestral lands from Western Azerbaijan - the current territory of Armenia. In general, more than 2 million Azerbaijanis were subjected to genocide in Armenia in the 20th century. These historical tragedies were not given legal and political evaluation in time. Only National Leader Heydar Aliyev gave a legal and political evaluation in time. Only National Leader Heydar Aliyev gave a legal and political assessment to this historical injustice and tragedies, and in this regard, on December 18, 1997, "On the mass deportation of Azerbaijanis from their historical and ethnic lands in the territory of Armenia in 1948-1953", 1998 On March 26, 2001, he signed the decrees "Genocide of Azerbaijanis" and on August 22, 2001, "On solving the settlement problems of Azerbaijanis displaced from their historical lands in Armenia as a result of ethnic cleansing carried out by Armenian nationalists".

Keywords: Western Azerbaijan, Azerbaijan SSR, Armenian SSR, deportation, exile, transfer, contract

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ İRƏVAN QUBERNİYASINDA AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI FAKTLARIN DİLİ İLƏ

Abdulla MUSTAFAYEV

mustafayevabdulla78@gmail.com

ORCID iD: 0009-0009-2104-8533

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq artıq bütün hərbi, siyasi, təşkilati strukturlara malik olan ermənilər yaranmış tarixi şəraitdən istifadə edərək çar Rusiyası tərəfindən torpaqlarında yerləşdirildikləri yerli əhaliyə – Azərbaycan türklərinə qarşı təcavüzkar hərəkətlərə başladılar. Bakı şəhərində başlayan iğtişaşlar tez bir zaman ərzində Azərbaycanın, o cümlədən İrəvan quberniyasının bütün ərazisinə yayıldı. Xüsusilə də vurğulanır ki, Naxçıvanda uğradıqları məğlubiyyətin əvəzini çıxmaq üçün ermənilər İrəvanda, Zəngəzurda və başqa Azərbaycan torpaqlarında yerli əhaliyə qarşı qırğınlar törətdilər. Həmin dövrdə ermənilər tərəfindən xalqımıza qarşı həyata keçirilən qırğınlar barədə bir neçə qəzet, arxiv materialından və M.S.Ordubadinin "Qanlı illər" adlı əsərindən başqa əlimizdə materialın olmaması təəssüf hissi ilə məqalədə qeyd olunur. Məqalədə M.S.Ordubadinin qeyd olunan əsərinə istinad edilməklə baş verən hadisələrin başlıca səbəbləri izah edilmişdir. Məqalədə göstərilmişdir ki, Naxçıvanla müqayisədə İrəvanda ermənilər bir sıra üstünlüklərə – say, silah-sursat və müttəşəkkillik baxımından üstünlüklərə malik idilər. Məhz bu üstünlüklərindən istifadə edən ermənilər azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətdilər. Həmin dövrdə İrəvan və ətrafında baş verən hadisələr "Baku", "Kaspi", "Tiflisskiy listok" qəzetlərində öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *Qafqaz, arxiv sənədləri, general-qubernator, erməni-müsəlman münaqişəsi, "Daşnaksütyun" partiyası, "İrəvan hadisələri", "Baku" qəzeti, "Kaspi" qəzeti*

Ermənilərin müsəlman əhalisinə qarşı təcavüzkar hərəkətləri barədə Qafqazın müxtəlif qəzalarından çar hakimiyyət orqanlarına çoxsaylı məlumatlar gəlsə də, sonuncular öz imperiya siyasətinə sadıq qalaraq ermənilərin hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün heç bir tədbir görmək istəmirdilər. Vorontsov-Daşkov bu mövqeyi onunla əsaslandırır ki, Qafqazda bütün mətbuat ermənilərin əlindədir və daşnakların özlərinin də dedikləri kimi, ona nəzarət edən hökumət orqanlarının verdiyi azadlıqlardan və göstərdikləri himayədən istifadə edirlər [1, s.8. iş 265, v-60].

Arxiv sənədləri də təsdiq edir ki, çar hakimiyyəti ermənilərin hazırlıqları haqqında kifayət qədər informasiyaya malik idilər. Bu sənədlərdən birində deyilirdi ki, qəzalarda ermənilər arasında müsəlmanlara qarşı güclü hərəkət və düşmən əhvali-ruhiyyəsi hiss olunur, ancaq müsəlmanların onların kimi ciddi təlim görmüş qoşunları, hətta silahı belə yoxdur. Ermənilərin buraxdıqları şayiələr yerli hakimiyyət orqanlarına-prokurora və qubernatora, sonra da canişinə çatdırılırdı, eyni zamanda erməni ehtiyat qüvvələri tərəfindən gənclərə hərbi təlimlərin keçirilməsi, ümumiyyətlə, yaxşı silahlanmış və təlim

görmüş erməni bandalarının müsəlmanlara hücum etməyə hazırladıkları barədə müsəlmanlar məlumatlar verir, canişinə teleqramlar göndərərək hərbi vəziyyət elan olunması və general-qubernator təyin edilməsi xahiş edilirdi [1, s.8, iş. 463, v.10-12]. Göründüyü kimi, rəsmi dairələr ermənilərin fəaliyyətinə göz yummaqla hesab edirdilər ki, erməni-müsəlman münaqişəsi başlansaydı, "Daşnaksütun" partiyasının inqilab zamanı hansı rol oynayacağı məlum olmayacaqdı [1, s.8, iş 259, v.98].

Beləliklə, çar hakimiyyət orqanlarının hadisələrə laqeyd yanaşması ilə yanaşı, hətta iki xalq arasında düşmənçiliyin qızışmasında maraqlı olmasından istifadə edən ermənilər 1905-ci ilin ilk günlərindən öz əsas məqsədlərini, yəni azərbaycanlıları öz torpaqlarından qovub çıxarmağı gerçəkləşdirməyə başladılar. Ermənilərin yığcam yaşadıkları ərazilərdə Bakıda, İrəvanda, Qarsda, Şuşada, Naxçıvanda, Zəngəzurda azərbaycanlıların kütləvi döyülməsi və qırğını baş verdi.

1905-ci ilin qanlı faciələrinin əsası fevralın 2-də daşnaklar tərəfindən Bakı şəhərində Ağarza adlı bir azərbaycanlının öldürülməsi ilə başlansa da, lakin M.S.Ordubadinin qeyd etdiyi kimi, müsəlman başçılarından intiqam üçün hökm verilmədi [2, s.12].

Fevralın 6-da azğınlaşan ermənilər mühafizə altında istintaqa aparılan Babayevi düz küçənin ortasında qətlə yetirdilər. Və beləliklə də, "süni və çoxdan bəri hər iki millətin zatına qondarılmış iğtişas bombası partladıldı və bütün Qafqaz aləmi bu bombanın təsir müddətindən yanıb yaxıldı" [2, s.13].

Bakı hadisələrindən sonra Zaqafqaziyanın bütün ərazisində ermənilərlə azərbaycanlılar arasında münasibətlər daha da kəskinləşdi. Bakıda uğradıkları məğlubiyyətin əvəzini çıxmaq üçün ermənilər Naxçıvanda və İrəvan quberniyasının digər yerlərində azərbaycanlılara qarşı təcavüzkar hərəkətlərə başladılar. Çox təəssüf ki, ermənilərin adı çəkilən ərazilərdə törətdikləri qanlı hadisələr haqqında bir-iki qəzet məqaləsi və arxiv sənədi istisna edilməklə çox az material mövcuddur. Bu gün bizim əlimizdə 1905-07-ci illərdə baş vermiş hadisələrin tarixi haqqında ən obyektiv və ümumiləşdirilmiş mənbə görkəmli yazıçı M.S.Ordubadinin "Qanlı illər" adlı sənədli kitabıdır. Bu əsər hadisələrin qızgın çağında, çoxsaylı şahid ifadələri və 245 müxbir məktubları əsasında, "hər cür şəxsi və milli qərəzdən uzaq olub hər nöqtədə üz vermiş faciə və hadisələr olduğu kimi" yazılmışdır [2, s.6]. Kitab 1912-ci ildə nəşr edilsə də, sonralar sovet dövründə bir daha işıq üzü görməmiş, hətta belə bir kitabın mövcudluğunu yaddan çıxartmağa çalışmışlar. Çünki erməni millətçilərinin və onların havadarlarının iç üzünü ifşa edən faktlar rəsmi sovet ideologiyasının qanunlarına, "erməni və azərbaycanlıların çoxəsrlik dostluğu" haqqında cəfəng konsepsiyaya uyğun gəlmirdi. Kitab yalnız 80 ildən sonra, 1991-ci ildə yenidən nəşr edilmişdir.

Hadisələrin baş verməsinin əsas səbəbləri barədə Rusiya və Qafqaz mətbuatı ilə yanaşı, Avropa və Amerika mətbuatında bir-birinə zidd, təzadlı fikirlərin olduğunu göstərən M.S.Ordubadi milli münaqişələrin və qan tökülməsinin dörd əsas səbəbini göstərir: Birinci, "Daşnaksütyun partiyasının müstəbid bir idarə üsulunu təşkil etməklə Qafqazda bir sıra qanlı teatrların oynanılmasıdır". İkinci, "Məhəlli hökumət məmurlarının müharibə zamanlarında etinasızlığıdır. Böyük Rusiya inqilabına görə mərkəzi hökumətin başı özünə qarışdığından xırda məmurlar erməni-müsəlman iğtişaşlarının sakitləşməsi üçün bir tədbirdə bulunmadılar". Hətta ermənilərin terrorları qorxusundan bir tərəfdən əldə saxlayıb, digər tərəfdən növbənöv vicdansızlıqlar etməkdə idilər. Üçüncü səbəb isə

müsəlmanların elmsizliyi, silahsız olması və müasir işlərdən xəbərsizliyidir. Nəhayət, faciənin dördüncü səbəbi ermənilərin avtonomiya-idarə muxtariyyəti kimi əsassız xəyallarıdır. Erməni başbilənləri və onların havadarları müsəlmanları təzyiq ilə baba yurdlarından qovmaq, erməni və müsəlmanı müharibə səbəbinə bir-birindən ayırmaq niyyəti ilə Bakı quberniyasının və Gəncə quberniyasının aran yerlərini müsəlmanlara verib, İrəvan quberniyasının, Gəncə quberniyasının yaylaq və dağbasar ölkələrini ermənilərə verib, bunları da Qars sancağı ilə birləşdirib, erməni səltənəti təşkil etmək idi [2, s.8-11].

İstər Naxçıvan hadisələri, istərsə də Cənubi Qafqazın bir sıra başqa yerlərində baş vermiş bütün digər münaqişələr ermənilərin bais olduqları Bakı hadisələrinin bilavasitə nəticəsi idi. Mayevskinin qeyd etdiyi kimi, "bu hadisələr qeyri-tipik hadisə idi və sübut etdi ki, çox hallarda heç bir günahı olmayan kənd əhalisi zərər çəkmişdir. Naxçıvan hadisələri başqa heç nəyi sübut edə də bilməz" [3, s.41-35].

Naxçıvanda uğradıqları acı məğlubiyyətdən qəzəblənən ermənilər bu məğlubiyyətin əvəzini İrəvan şəhərində və onun ətrafında yaşayan Azərbaycan türklərindən çıxmaq üçün dərhal təcavüzkar hərəkətlərə başladılar. Düzdür, hələ Naxçıvan hadisələrindən əvvəl də İrəvanda müsəlmanlarla ermənilər arasında münasibətlər gərgin idi. Xüsusən də Bakı hadisələrinin təsiri nəticəsində 1905-ci il 20-22 fevral tarixlərində İrəvan şəhərində iki millət arasında baş vermiş toqquşmalar nəticəsində hər iki tərəfdən ölənlər və yaralananlar olmuşdu. Lakin hər iki millətin ziyalılarının, din xadimlərinin birgə səyləri nəticəsində müvəqqəti sakitlik yaranmışdı. Həmin günlərin xronikası bütün detalları ilə Eynəli Sultanovun "Kaspi" qəzetində çap etdirdiyi "İrəvan hadisələri" adlı yazıda öz əksini tapmışdı [4, 1905-ci il, I, 2, 3 mart].

Naxçıvanla müqayisədə İrəvan qəzasında ermənilər həm say, həm silah-sursat, həm də mütəşəkkillik cəhətdən daha çox üstünlüyə malik idilər. 1905-ci ildə İrəvan quberniyasında 860 müsəlman-türk kəndi var idi. Bu isə "Türksüz Ermənistan" yaratmaq məqsədləri güdən erməni millətçilərini rahat buraxmır, bu əraziləri erməniləşdirmək üçün onlar ən qatı mürdarlıqlardan, vəhşiliklərdən istifadə etməkdən belə çəkinmirdilər [5, s.290-292]. M.S.Ordubadinin qeyd etdiyi kimi, İrəvan müsəlmanları Naxçıvan qələbəsinə özlərinin qələbəsi sayıb xəyalsız dolanmaqda ikən, ermənilər müharibə etmək üçün bütün tədarüklərini görüb hadisənin başlanmasını gözləyirdilər.

1905-ci il mayın 23-də ermənilərin Qarsaçay bağçasında üç azərbaycanlıyı döyməsi vəziyyəti yenidən gərginləşdirmiş, şəhər bazarında atışma başlanmışdı. Gecə sakit keçsə də, ertəsi gün saat 9-da ermənilər bazar-dükanı açmağa gələn müsəlmanlara atəş açaraq yenidən aranı qızışdırmağa nail oldular. Lakin bu atəş müsəlmanlara deyil, ermənilərə dəyib, onları yaraladı. Əsgərlər erməniləri sakitləşdirə bilsələr də, saat 2 radələrində ermənilər yenidən atəş açmağa başladılar. Hadisələrin belə gedişinə əsla hazır olmayan azərbaycanlıların əlində cəmi bir neçə köhnə ov tüfəngi var idi ki, bununla ermənilərin qabağını almaq əsla mümkün deyildi. Əsgərlərin mühafizəsi altında şəhərin erməni hissəsində yaşayan azərbaycanlı ailələrin müsəlman hissəsinə köçürmək mümkün olsa da, atışma nəticəsində köçə bilməyən müsəlmanlardan 4 qadın, 2 uşaq və 5 kişi həlak oldu. Belə olduqda müsəlman könüllüləri silah götürərək ermənilərin üstünə yürüş etdilər. Hökumət qoşununun köməyi ilə onlar erməni hissəsində qalmış 30-40 müsəlman ailəsini də oradan çıxarmağa müvəffəq oldular.

İğtişanın beşinci günündən tərəflər arasında başlanan mövqe döyüşlərində ermənilər daha çox tələfat verdilər. Baxmayaraq ki, ermənilərin əksəriyyəti təlim görmüş, müasir

silahlarla silahlanmışdı, onlar "bal mumundan qayırılmış müqəvvə kimi olub püf edən kimi məhv olurdular". M.S.Ordubadi bunun səbəbini erməni əsgərlərinin spirtli içkilər içməklə lovğalıq edərək, ara-sıra bir güllə atıb "bir islam vurdum" deyib, bir rumka konyak tələb etməkdə görürdü: "Bu səbəbə ermənilərin güllələri büsbütün boşa gedib erməniləri tamaşaçı millətlər yanında bir məsxərə nümunəsi qayırdılar ki, indi də dillərdə İrəvan müharibəsi deyilir" [2, s.23-27].

Həmin gün ermənilər müsəlmanlar yaşayan evə iki bomba ataraq 10 nəfəri qətlə yetirdilər. Şəhərdə bütün hökumət idarələri, mağazalar bağlanmış, müsəlman əhali şəhəri tərk edərək kəndlərdə gizlənməyə məcbur olmuşdu. Qubernatorun əmri ilə şəhərdə hərbi vəziyyət elan olunmuş, qayda-qanun yaratmaq üçün general Şvedov əlavə qüvvələr gətirməyə əmr vermişdi [4, 1905, 28-29 may, № 99-98]. Mayın 25-də öz evlərində gizlənən müsəlmanlara atılan bomba nəticəsində 8 nəfər həlak olmuşdu. Rəsmi xəbərlərə görə üç gün ərzində - 23, 24, 25 mayda İrəvanda 31 nəfər həlak olmuş, onun 9-u erməni, 21-i azərbaycanlı, 1 nəfəri isə aysor idi [4, 1905, 3 iyun №103].

"Baku" qəzetinin 1905-ci il 3 iyun tarixli (№ 103) nömrəsində İrəvanda həmin gün baş vermiş hadisələr tamamilə ermənipərəst mövqedən işıqlandırılsa da, həlak olanların çoxunun məhz azərbaycanlılar olduğu təsdiq olunurdu (həlak olmuş 15 nəfərin 13-ü azərbaycanlı, 1-i erməni, 1-i aysor olduğu göstərilirdi-M.A.).

Ermənilərin rəsmi orqanları İrəvanda baş vermiş toqquşmaların əsas səbəbini azərbaycanlıların üstünə atsalar da, bu hadisələrə çoxdan hazırlaşdıqlarını gizlətmirdilər.

M.Tsenatsi (Kitayets) adlı müəllifin "Qnçak" qəzetində getmiş məlumatında (Qnçak, 1906, № 6) etiraf olunur ki, "ermənilər toqquşmanın birinci günündə gözlədikləri silahı əldə etdilər, sanki hərəkətə keçmək üçün məqam gözləyirdilər. Ən çətin mövqelər bizim (ermənilərin-M.A.) adamlar tərəfindən tutulmuş və bütün şəhər görürdü ki, qnçakçılar dəstəsi necə şəhəri qoruyurdu və türkləri necə yaxşı qırırdılar. Mənzərə kədərli olsa da, biz erməni cəmiyyəti qarşısında təmiz vicdanla durduq. Silahlarla birgə aldığımız 192 müxtəlif növ tapançaları xalqa payladıq" [4, 1905, 3 iyun №103].

İğtişaslar şəhər də daxil olmaqla qəzanın bütün kəndlərinə yayılmış, dəmiryolunda hərəkət tamamilə pozulmuşdu. May ayının 26 və 27-də əlavə qüvvələr hesabına güclənən ermənilər azərbaycanlılar üzərinə yenidən hücumla keçmişdilər. "Tifliskiy listok" qəzetinə göndərilmiş və mayın 26-da baş vermiş hadisələrdən bəhs edən məlumatda deyilirdi ki, hər tərəfdən qəbiristanlığa meyidlər, əsasən də tatarların meyidləri gətirilir. Ölənlər və yaralananlar çoxdur... Bombalarla partladılmış tatar evində 24-ə yaxın insan ölmüş və yaralanmışdır" [4, 1905, 1 sentyabr №168].

Tatarların yaşadığı Təpəbaş rayonunda evlər bombalarla dağıdılmış, çoxlu insan qırılmışdır. Zəngi dərəsində də az itki olmamışdır. Axşam çağı bəzi ermənilər küçələrə çıxsalar da, tatarlar çıxmağa cürət etmirdilər.

Qubernatorun yanında qırğınların qarşısını almaq məqsədilə hər iki millətin nümayəndələrindən ibarət qarışıq komissiya yaradılmış, tədbirlər müəyyənləşdirilmişdi [4, 1905, 1 sentyabr, №168]. Hökumət dairələri tərəfindən şəhərə dəvət edilən Qafqaz şeyxülislamı, İrəvan qazisi və yepiskopu (onlar Naxçıvanda idilər-M.A.) iyunun 1-də camaata moizə və nəsihətlə müraciət etdilər.

Maraqlıdır ki, şeyxülislam öz çıxışında hər iki milləti barışığa çağırırsa da, arximandrit Karapet Azərbaycan dilində çıxış edərək iğtişasları başlamaqda azərbaycanlıları

günahlandırmış və onları qorxudaraq qeyd etmişdi ki, əgər siz barışmaq istəyirsinizsə, gedin sakitcə öz işinizlə məşğul olun və öz sülhsevərliyiylə bizi inandırın ki, bir daha qırğın və ictimaiyyətə bəhanə verməyəcəksiniz. Onda əmin olun ki, bir ermənilər sizə toxunmayacaq, əks təqdirdə ermənilər bütün üsullarla özlərini müdafiə etməli olacaqlar [4, 1905, 5 iyun, № 105].

Şeyxülislam İrəvan müsəlmanları adından Sultan-Kırım-Gireyə teleqram göndərərək İrəvan quberniyasında hərbi vəziyyət elan etmək barədə canişin qarşısında məsələ qaldırmağı xahiş etmişdi. Teleqramı İrəvan qazisi axund Qazızadə, quberniya məclisinin üzvü Ə.Qaziyev, İsmayılbəy Qaziyev, Ələkbər İsmayılov, Hacıbəylinski, Mirsadiqov, Hacı İsmayıl Mirzəbərbəyov Kəngərinski imzalamışdılar [4, 1905, 8 iyun №106].

Tezliklə buna cavab olaraq İrəvan quberniyasında hərbi vəziyyət elan edilmiş, general-mayor Lüdovik Napoleon general-qubernator təyin edilmişdi [4, 1905, 9 iyun, № 107]. Lakin bu tədbirlər də ermənilərin azğın hərəkətlərinin qarşısını ala bilmədi. Əksinə, İrəvanda müvəqqəti sülhün bərpa olunmasından istifadə edən daşnaklar müsəlman kəndlərinə hücum etmək üçün fürsət əldə etdilər. Qarabulaq sahəsinin və ona qonşu olan kəndlərin erməniləri ətrafdakı on müsəlman kəndinə silahlı hücum edərək yandırmış və talan etmiş, əhalini qırmışdılar. Sağ qalan müsəlman əhali isə açıq səma altında acından ölmək təhlükəsi ilə yaşamağa məcbur olmuşdu [4, 1905, 3 iyun №103]. Bu zaman İrəvanın müsəlman əhalisinin başbilənləri camaatı dairələrə ayıraraq, hakimiyyəti bölməklə məşğul idilər. "Öz canlarını, malını vətəninə üstün tutan" bəzi imkanlı adamlar mümkün qədər tez aradan çıxmağa çalışarkən ətraf kəndlərdə günahsız insanların qanı sel kimi axırdı [2, s.28-29].

Qarabulaq mahalında sayca üstünlük təşkil etmələrindən istifadə edən ermənilər buradakı müsəlman kəndlərinə divan tutmaq üçün ayın sonlarından başlayaraq fəal hərəkətə girişdilər. Qonşu Tirtabat kəndindən hücum edən ermənilər Gözəcik kəndinin əhalisini öz doğma yurdlarını tərk edib Mənkus kəndinə pənah aparmağa məcbur etdilər. Ermənilər bu kəndi də mühasirəyə aldıqda azərbaycanlılar yenidən qaçmağa çalışırlar. Kənd ağsaqqalı Novruz Kazım oğlu onların qabağına keçərək ermənilərə qarşı mübarizəyə çağırırsa da, lakin bunun xeyri olmur. Təkbaşına ermənilərlə döyüşə atılan Novruz kişini ermənilər əsir götürərək başını kəsmiş, "onun başı min beş yüz müsəlman sərkərdəsinin başıdır", - deyərək əvvəlcə Aleksandropol, sonra isə Bakı şəhərinə göndərmişdilər [2, s.303]. İyunun 2-də ermənilərin 10 minlik qoşunu kəndi ələ keçirdikdən sonra, onun əhalisi Təzəkəndə qaçmalı oldu. Bu kənddə dağıdılmış 12 müsəlman kəndinin əhalisi də toplanmışdı. Bir gün sonra ermənilər Güllücə kəndinə hücum etdilər. Silahsız azərbaycanlılar kəndi tərk edərək qonşu Tutya, Damagirməz, Kamal kəndlərinə sığınmalı oldular. Lakin bu kəndlər də erməni hücumuna məruz qaldığından, onların camaatı da Təzəkəndə pənah aparırlar. Ələ keçirdikləri kəndlərdə ermənilər heç kimə, qocalara, uşaqlara, qadınlara aman verməmiş, hər şeyi talayıb apardıqdan sonra kəndlərə od vurub yandırmışdılar. "Mişək" müxbiri də təsdiq edirdi ki, İrəvan qəzasının Şərq hissəsində yerləşən müsəlman kəndlərindən olan Güzəncədə 20 ev, Güllücədə 50 ev, Mənkusda 50 ev, Kamalda 50 ev, Tutyaada 60 ev talan edilərək yandırılmışdı [4, 1905, 5 iyun, № 105].

Əcmiədzin (Üçkilsə) qəzasında da ermənilər xüsusi qəddarlıqlar törətmişdilər. İyunun 3-də Şoragöl, Pəmbək, Aleksandropol erməniləri birləşərək Uşu adlı azərbaycanlılar yaşayan kəndə hücum etdilər. 8 saatlıq döyüşdən sonra ermənilər çoxlu tələfat verib qaçmağa məcbur oldular. Kənd hər tərəfdən mühasirəyə alınmışdı. İyunun 5-də

ermənilərin beşaçılan tufənglərdən istifadə edərək kəndə hücum etmələri də bir nəticə vermədi. Yalnız üç gündən sonra, yəni müsəlmanların silah-sursatı qurtardıqdan sonra ermənilər kəndə yaxınlaşa bildilər. Qüvvələr qeyri-bərabər olsa da, azərbaycanlılar 180 nəfər erməni öldürmüş, bir o qədər də yaralamışdılar. Lakin bu müharibədə "tufənglə vuruşan ermənilərə qarşı xəncərlə vuruşan azərbaycanlılar" kəndi boşaltmağa məcbur oldular. Pərsi, Nəzrəvan, Kurukənd, Kötüklü, Qoşabulaq, İrku, Əngircək kəndləri də ermənilər tərəfindən ələ keçirilərək yandırıldı. İyunun 9-da Təkyə kəndini ələ keçirmiş erməni quldurları müsəlmanların müqəddəs kitablarını yandırmış, kənd məscidini gülləbaran etmişdilər. İyun ayının 19-da ermənilər daha 9 kəndi dağıtmış, hökumət isə azərbaycanlı əhalinin müdafiəsi üçün heç bir tədbir görməmişdi [2, s.33-35].

Ermənilərin azğınlığı o dərəcəyə çatmışdı ki, onların hərbi dəstələri hətta hökumət qoşunları ilə münaqişəyə girməkdən çəkinmirdilər. Məsələn, iyunun 6-da Eçmiədzin qəzasının ikinci sahəsində kazaklar 150 nəfərlik erməni quldur dəstəsi ilə qarşılaşmış, atışmada 4 erməni öldürülmüş, 31-i əsir alınmışdı [4, 1905, 14 iyul, № 19].

Sentyabrın 19-da İrəvan şəhərində ermənilər barışıqı yenidən pozaraq atəş açmış, nəticədə 8 azərbaycanlı öldürülmüş, 3-ü isə yaralanmışdı [4, 24 sentyabr, 1905, № 186]. Həmin günlərdə kazakların gözü qarşısında ermənilər daha 13 azərbaycanlıyı qətlə yetirmişdilər [4, 22 sentyabr, №184].

Nəhayət, 1906-cı il fevralın 14-ü İrəvan şəhərində qubernator Tizenqauzenin iştirakı ilə azərbaycanlılarla ermənilər arasında münaqişənin aradan qaldırılması barədə 9 bənddən ibarət müqavilə imzaladılar. Müqaviləni azərbaycanlılar adından Pənahxan Makinski, K.Məmmədəliyev, Ağaxan İrəvanski, Mirabbas Mirbabayev, Ələkbər İsmayılov, Abbasqulubəy Hacıbəyov imzalamışdılar [4, 1906, 19 fevral, № 39].

Münaqişəli məsələlərin həlli üçün hər iki tərəfin nümayəndələrindən ibarət komissiya yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Bir neçə gündən sonra, fevralın 20-də Tiflisdə öz işinə başlanan erməni-müsəlman qurultayında İrəvan azərbaycanlılarını İrəvanski, A.Hacıbəyov, Şahqulu Mirzə, Naxçıvanlı Eynəlibəy Sultanov, Məmmədəğa Şahtaxtinski, Sürməli qəzasını Əliağa Akimov, Zəngəzur qəzasını Cəlilbəy Sultanov təmsil etdilər [4, 1906, 23 fevral, № 42].

Lakin bu tədbirlər də ermənilərin azğınlığının qarşısını ala bilmədi. 1906-cı ilin mayın sonu - iyunun əvvəllərində İrəvanda, Sürməlidə ermənilər azərbaycanlılara hücum edərək qətl və qarətlər törətdilər [4, 1906, 9 iyun, №123, 18 iyun №131].

Erməni azğınlığına məruz qalan kəndlər arasında Şərur-Dərələyəz qəzasının Hors kəndinin taleyi daha faciəli oldu. Eçmiədzin qəza rəisinin 30 oktyabr 1906-cı ildə verdiyi məlumata əsasən 800 nəfərlik erməni quldur dəstəsi kəndə hücum edərək onu dağıtmışdı. Hücum nəticəsində 53 adam öldürülmüş, 27-si yaralanmış, 255 ev yandırılmış, bütün mal-qara, əmlak talan edilmişdi. Bəzi mənbələrə görə isə bu kənddə 400 azərbaycanlı öldürülmüşdü [4, 6 noyabr 1906, №156].

Bu dövrdə baş verən hadisələr əhalinin etnik tərkibində də dəyişikliklərə səbə olmuşdu. Belə ki, 1897-ci ildə İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların sayı 313.176 nəfər olduğu halda, 10 ildən sonra, 1907-ci ildə bu rəqəm 302.965 təşkil etmişdi. Hətta on il ərzində əhalinin təbii artımını nəzərə almasaq belə, azərbaycanlıların sayının 10 min nəfərdən çox azaldığını görürük. İrəvanda nəşr olunmuş "Erməni-türk münasibətləri" adlı kitabda da erməni müəllifləri İrəvan quberniyasında 1301 kənddən 959-nun azərbaycanlılara məxsus

olduğunu göstərir. Bu dövrdə 252 kəndin dağıldığı, 10 min azərbaycanlının öldürüldüyü qeyd edilirdi [6, s. 471].

İrəvan quberniyasında öz məqsədlərinə nail olan ermənilər Qarabağda, Gəncə ətrafında və başqa yerlərdə də qırğınlar törətməyə başladılar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (AR PİİSSA), f. 276
2. Ordubadi, M.S. Qanlı illər. 1905-1907-ci illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı: QXYK, 1991, 144 s.
3. Маевский, В. Армяно-татарское смута на Кавказе как один из фазисов армянского вопроса. Тифлис: 1915, 61 с.
4. К событиям в Эрванской губернии. Газ. "Каспий", 4 июня 1905 г. № 104.
5. Мəmmədov, İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı: "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2003, 700 s.
6. Вейденбаум, Н. Путеводитель по Кавказу. Тифлис: 1888, с. 434

SUMMARY

Abdulla Mustafayev

THE LANGUAGE OF FACTS OF THE GENOCIDE OF AZERBAIJANIS IN THE IRAVAN GOVERNORATE IN THE EARLY 20TH CENTURY

The article shows that since the beginning of the 20th century, the Armenians, who already had all the military, political, and organizational structures, started aggressive actions against the local population, the Azerbaijani Turks, who were settled in their lands by Tsarist Russia, using the created historical conditions. The riots that started in the city of Baku quickly spread to the entire territory of Azerbaijan, including the Iravan governorate. It is especially emphasized that in order to compensate for the defeat they suffered in Nakhchivan, Armenians committed massacres against the local population in Iravan, Zangezur and other Azerbaijani lands. The article regrettably mentions the lack of material in our hands about the massacres carried out by Armenians against our people in that period, except for a few newspapers, archival material and M.S.Ordubadi's work called "Bloody Years". The article explains the main causes of the events with reference to the mentioned work of M. S. Ordubadi. It is shown in the article that compared to Nakhchivan, the Armenians in Yerevan had a number of advantages in terms of numbers, weapons, and organization. It was Armenians who took advantage of these advantages and committed massacres against Azerbaijanis. In that period, the events that took place in and around Yerevan were reflected in the newspapers "Baku", "Kaspi", "Tiflisskiy listok".

Keywords: *Caucasus, Archive documents, Governor-General, Armenian-Muslim conflict, "Dashnaksutyun" party, "Iravan events", "Baku" newspaper, "Kaspi" newspaper*

II DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA QƏRBİ AZƏRBAYCANLILARIN ÖZ TORPAQLARINDAN DEPORTASIYASI: SƏBƏBLƏR VƏ NƏTİCƏLƏR

Samirə MƏMMƏDOVA

samire.mammadova@sdu.edu.az

ORCID iD: 0000-0003-0675-9248

Kəmalə BABAYEVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalənin məqsədi II Dünya müharibəsindən sonra Qərbi azərbaycanlıların öz torpaqlarından deportasiyasını tədqiq etməkdir. 1943-cü il noyabrın 28-dən dekabrın 1-dək keçirilmiş Tehran konfransı zamanı ermənilər SSRİ xarici işlər naziri V.Molotova müraciət edib, İranda yaşayan ermənilərin SSRİ-yə köçürülməsini xahiş etmişdilər. V.Molotov İ.Stalinin razılığını aldıqdan sonra İranda yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR-ə köçürülməsinə icazə vermişdi. 1946-cı il oktyabrın 19-da SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR ərazisinə köçürülməsi haqqında qərar qəbul etdi. Lakin Molotovun təklifi Ermənistan rəhbərliyinin Stalinin razılığa gəlməsindən sonra xeyli dəyişdirildi. Qərara alındı ki, köçürüləcək ermənilər Ermənistanda yerləşdirilsinlər, əvəzində isə burada yaşayan azərbaycanlılar Azərbaycana köçürülsünlər. Bununla da Mərkəzin rəhbərliyi və xeyir-duası ilə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki ata-baba torpaqlarından qovulmasının növbəti mərhələsi başlandı. Köçürülmənin həyata keçirilməsi 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Sovetinin "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalisinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" qəbul etdiyi 4083 sayılı qərarla rəsmiləşdirildi. Daha sonra bu prosesin həyata keçirilməsini sürətləndirmək üçün həmin qərara əlavə edilən konkret tədbirlər planı hazırlandı. Bu qərara görə, 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə isə 50 min nəfər olmaqla 100 min azərbaycanlı 1948-1950-ci illərdə "kəndçilik prinsipinə əsasən" Azərbaycana köçürülməli idi. Qərarın on birinci maddəsində göstərilirdi ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlıların köçürülməsi ilə bağlı onların boşaltıldıqları tikililərdən, yaşayış evlərindən xarici ölkələrdən Ermənistan SSR ərazisinə köçürülən erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər.

Açar sözlər: II Dünya müharibəsi, köçürmə, Qərbi Azərbaycan, deportasiya

Giriş

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2023-cü ili Heydər Əliyev İli elan etməsi bütün Azərbaycan vətəndaşlarının, hansı dövlətə mənsub olmasından asılı olmayaraq, özünü azərbaycanlı sayan hər bir kəsi sevindirmişdir. Heydər Əliyev o nadir şəxslərdəndir ki, adı təkcə yubileydən-yubileyə, əlamətdar hadisələrlə bağlı yad edilmir. Bu adı hər kəs daim minnətdarlıq hissi ilə xatırlayır, müstəqil bir dövlətin vətəndaşı olduğu üçün qürur hissi keçirdiyinə görə özünü ona borclu sayır. Bununla belə, bu da təkzibedilməz faktdır ki, əgər Heydər Əliyev dağılmaq, yox olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə dayanmış Azərbaycanı hissə-hissə yığaraq yoxdan bir dövlət yaratdısa, onun siyasi varisi olan İlham Əliyev bu Azərbaycanı hər bir azərbaycanlının fəxr etdiyi, dünyanın iri

güclərinin hesablaşdığı, Avropanın təhlükəsizliyində əhəmiyyətli söz sahibi olan, regionun ən qüdrətli bir dövlətinə çevirdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin son dövr fəaliyyəti, xüsusən onun 44 günlük Vətən müharibəsindən sonrakı çıxışları, xarici və yerli mətbuata müsahibələri zamanı Qərbi Azərbaycan torpaqlarının azərbaycanlıların qədim və tarixi yurd yeri olması və onların mütləq öz tarixi vətənlərinə qayıdacağı barədə bəyanatları [1] bu gün o qədər də dərinlən öyrənilməmiş bir məsələni də aktuallaşdırır. Bu, Heydər Əliyevin azərbaycanlıların öz tarixi vətənlərindən deportasiyası haqqında olan ideyaları, çıxışları, müraciətləri və onların məntiqi nəticəsi olan 1997-ci il dekabr ayının 19-da imzaladığı “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” [3] fərmanıdır.

Metodlar: Təhlil, müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir.

Əsas hissə. Bütün tarixi mənbələrdən məlumdur ki, indiki ərazilərdə tarixən Ermənistan adlı dövlət mövcud olmamışdır. Bununla belə, əsrlər boyu işğal etdiyi xalqların təbii sərvətlərini, elmi-intellektual potensialını və mədəni nailiyyətlərini istismar edərək onların hesabına dünya xalqları və dövlətləri içərisində “mən də varam”, - deyərək yaşayan imperiya Rusiyası üçün erməni dövlətinin yaranması həyati zərurət idi. Heç zaman zülmə baş əyməmiş, azadlığını hər şeydən üstün qiymətləndirən Qafqaz xalqlarını öz tabeliyində saxlamaq, eləcə də Avropanın qərbindən Uzaq Şərqə qədər böyük bir ərazidə özünü inamlı hiss edən, başçıları və adları, idarəetmə sistemləri dəyişsə də, mahiyyəti sabit qalan türk dövlətlərini zəiflədərək öz təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi güdən Rusiya üçün erməni kartı bu mənada əvəzolunmaz vasitə idi.

Çar Rusiyasının həmin dövrdə xarici işlər naziri olmuş qraf K.V.Nesselroda yazdığı məktubların birində yenə həmin məsələyə toxunaraq A.Qriboyedov yazırdı: “Bəzən sizin vəzifəli bir rus məmuru ilə yerli bəylərdən birinə bir xələt göndərməyinizin təsiri qoşun göndərilməsindən, ciddi cəzalardan, and içdirilməsindən və digər məcburiyyətlərdən çox olur” [3, 583]. Bu məktub rus hökumətinin Qafqazda yürütdüyü müstəmləkəçilik siyasətini həmin siyasətin müəlliflərindən və icraçılarından birinin dili ilə ifşa etdiyi üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Həmin məktubda səfir yerli azərbaycanlı əhalini ələ almaq üçün hökumətin bir neçə nəfərə vəzifə verərək maaş təyin etməsini təklif edir və incə siyasətçi kimi imperiyanın əsas dayaqları olan “bəy və xanların hakimiyyətinin əlindən alınıb əvəzində xalqa yad qanunların dolaşığılığının verilməsini” tənqid edir. “Bizə inanıb öz vətəninə arxa çevirənlərə kömək etməməyimiz adamların bizə inamının itməsinə səbəb olur” [3, s.578]. Göründüyü kimi, dövr dəyişsə də, siyasət və münasibətlər dəyişilməyib.

Moskvadakı havadarlarının köməyi ilə mərkəzdəki və xarici ölkələrdəki erməni və ermənipərəst lobbilərinə arxalanan erməni-daşnaklar müharibədən sonrakı illərdə də vaxtaşırı azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dəki öz tarixi etnik ərazilərindən sıxışdırılıb çıxarılması, ilk növbədə Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi tələbi ilə çıxış edirdilər. 40-cı illərin ortalarında Mərkəzin, bilavasitə Moskvadakı erməni lobbisinin lideri və rəhbəri A.Mikoyanın təşəbbüsü ilə Ermənistanda kommunistlərin fəal iştirakı ilə gizli “Qarabağ hərəkəti” və “Qarabağ komitəsi” yaradılmışdı. 1945-ci ilin payızında Ermənistan rəhbərliyi partiya elitesinin köməyi ilə növbəti dəfə mərkəzi partiya rəhbərliyi qarşısında

Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsinin Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında məsələ qaldırdı. Ermənistan K(b)P MK və XKS Stalinə müraciət edərək heç bir elmi, tarixi əsası olmadan bildirdilər ki, Dağlıq Qarabağ ərazisi guya iqtisadi cəhətdən daha çox Azərbaycanla deyil, Ermənistanla bağlıdır. Mərkəzdə bu məsələyə dərhal münasibət bildirildi. Belə ki, Moskvanın nümayəndəsi ÜİK(b)P MK katibi ermənipərəst K.M.Malenkov 28 noyabr 1945-ci ildə Azərbaycan K(b) MK-nın 1-ci katibi Mircəfər Bağirova məktub yazaraq bu məsələ haqqında ermənilərin istəyi ilə bağlı məlumat verir və onun rəyini bilmək istəyir.

Cavab məktubunda Azərbaycan rəhbərliyi bu iddiaların heç bir elmi, tarixi əsası olmadığını və Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın qədim torpağı olduğunu sanballı faktlarla sübut edirdi. M.Bağirov bildirirdi ki, əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən Şuşadan başqa, Yuxarı Qarabağ ərazisi o halda Ermənistanla verilə bilər ki, Zəngəzur bölgəsi bütövlüklə Azərbaycana qaytarılsın. Buna isə nə Moskva, nə də Ermənistan razı olmadı, çünki Türkiyə ilə Azərbaycan hesabına yaradılmış "erməni ərazisi" bununla ləğv edilərdi. Beləcə, M.Bağirov itirilmiş tarixi Azərbaycan torpaqları problemini önə gətirir. O, K.M.Malenkova cavab məktubunda bildirir ki, Dağlıq Qarabağın Ermənistanla güzəştə gediləcəyi halda müxtəlif zaman kəsiyində Ermənistanla, Gürcüstana və Rusiyaya verilmiş bir çox tarixi Azərbaycan torpaqlarının onun özünə qaytarılması zərurəti meydana çıxacaq.

M.Bağirov yaxşı bilirdi ki, ermənilər buna razı olmayacaq və ermənilərin planı pozulacaq. Moskva problemin nə qədər təhlükəli olduğunu anlayaraq ermənilərin iddialarını rədd etdi. Bununla yanaşı, Moskva Türkiyə ilə sərhəddə ermənilərin mövqeyini möhkəmləndirmək üçün işə başladı. Hələ 1943-cü il noyabrın 28-dən dekabrın 1-dək keçirilmiş Tehran konfransı zamanı ermənilər SSRİ xarici işlər naziri V.Molotova müraciət edib, İranda yaşayan ermənilərin SSRİ-yə köçürülməsini xahiş etmişdilər. V.Molotov İ.Stalinin razılığını aldıqdan sonra İranda yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR-ə köçürülməsinə icazə verilmişdi. 1946-cı il oktyabrın 19-da SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR ərazisinə köçürülməsi haqqında qərar qəbul etdi.

Lakin Molotovun təklifi Ermənistan rəhbərliyinin Stalinin razılığa gəlməsindən sonra xeyli dəyişdirildi. Qərara alındı ki, köçürüləcək ermənilər Ermənistanda yerləşdirilsinlər, əvəzində isə burada yaşayan azərbaycanlılar Azərbaycana köçürülsünlər. Bununla da Mərkəzin rəhbərliyi və xeyir-duası ilə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki ata-baba torpaqlarından qovulmasının növbəti mərhələsi başlandı. Köçürülmənin həyata keçirilməsi 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Sovetinin "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalisinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" qəbul etdiyi 4083 sayılı qərarla rəsmiləşdirildi. Daha sonra bu prosesin həyata keçirilməsini sürətləndirmək üçün həmin qərara əlavə edilən konkret tədbirlər planı hazırlandı. Bu qərara görə, 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə isə 50 min nəfər olmaqla 100 min azərbaycanlı 1948-1950-ci illərdə "könüllülük prinsipinə əsasən" Azərbaycana köçürülməli idi. Qərarın on birinci maddəsində göstərilirdi ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlıların köçürülməsi ilə bağlı onların boşaltdıqları tikililərdən, yaşayış evlərindən xarici ölkələrdən Ermənistan SSR ərazisinə köçürülən erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər.

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1948-ci il fevralın 2-də və aprelin 14-də köçürməni qısa müddətdə başa çatdırmaq üçün xüsusi qərarlar qəbul etmiş, xüsusi köçkünlər komissiyası

yaradılmışdı. Komissiya üzvlərinə göstəriş verilmişdi ki, camaat arasında izahat işi aparsınlar və bu siyasi kampaniya tezliklə başa çatdırılsın. Komissiyanın tərkibinə Ermənistanda yaşayan və rəhbər vəzifələr tutan azərbaycanlılar da daxil idilər. Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR rəhbərləri arasında (respublika əhalisinin rəyi nəzərə alınmadan) əldə olunmuş razılaşmaya görə, 1949-cu ildə 15713 nəfər və 3818 təsərrüfat köçürülməli idi. Lakin SSRİ Nazirlər Soveti Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR hökumətləri arasında əldə edilmiş razılaşmanı təsdiq etməyərək Ermənistan SSR-dən Azərbaycana əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş 40000 nəfər azərbaycanlının dərhal köçürülməsini tələb etdi. Azərbaycan hökuməti isə bunun bir dəfəyə mümkünsüz olduğunu bildirirdi. Müraciətdə həm də 1949-1950-ci illər üçün əvvəllər müəyyənləşdirilmiş köçürülmə planlarına yenidən baxılması və “Ermənistan SSR-dən olan azərbaycanlı kolxozçuların və digər əhalinin 10 min nəfərinin 1949-cu ildə, 15 min nəfərinin isə 1950-ci ildə köçürülməsinə icazə verilməsi” xahiş edildi.

Ermənistan SSR-dən köçürülən azərbaycanlılar Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığında və digər rayonlarda yerləşdirilirdilər. Bütün bunlar az imiş kimi, deportasiya edilmiş azərbaycanlılar Kür-Araz ovalığında yaşayan ermənilər tərəfindən də sıxışdırılaraq təqib olunurdular. Bu cür böhtanlar nəticəsində ermənilər Azərbaycan SSR Şamaxor (Şəmkir) rayonuna deportasiya edilmiş 150 nəfər azərbaycanlının öz təsərrüfatları ilə birlikdə rayondan sürgün edilməsinə nail olmuşdular. Ermənilərin Azərbaycanda özbaşınalığına respublika rəhbərinin gözü qarşısında şərait yaradanlar respublikanın güc nazirliklərində, partiya və sovet orqanlarında rəhbər vəzifə sahibi olan Markaryan, Qriqoryan, Yemelyanov, Borşov və başqaları idi. Onlar deportasiya olunan azərbaycanlıların ermənilərin sıx yaşadıkları Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazisində və onun ətrafındakı rayonlarda yerləşdirilməsinə imkan vermiş M.Bağirova saxta, böhtan xarakterli arayışlar təqdim edərək deportasiya olunan azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən sıxışdırılmaları barədə kollektiv imza ilə göndərdikləri məktub və ərizələri “millətçilik”, “siyasi təxribat” kimi xarakterizə edir, respublika rəhbərini buna inandırırdılar.

Beləliklə, 1949-cu ildə Ermənistan SSR ərazisindən qədim Qərbi Azərbaycan torpaqlarından 15276 nəfər adam Azərbaycan SSR-yə deportasiya edildi. Deportasiya olunanlar Şimali Azərbaycanın Saatlı, Mirbəşir (Tərtər), Göyçay, İmişli, Əli-Bayramlı, Zərdab, Salyan, Kürdəmir, Xaldan, Sabirabad, Jdanov (Beyləqan), Yevlax, Ucar, Bərdə, Gədəbəy rayonlarında yerləşdirildi. Ən çətini, dözülməzi ondan ibarət idi ki, dağlıq və dağətəyi ərazilərdə dünyaya göz açıb yaşayan bu əhali indi birdən-birə çox isti olan Kür-Araz ovalığına köçürülürdü. Sonrakı ildə 1950-ci il martın 14-də və avqustun 25-də daha 3419 təsərrüfatın və 14361 nəfər azərbaycanlının Ermənistan SSR-dən Azərbaycana köçürülməsi haqqında Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının hökumətləri birgə qərar qəbul etdilər.

Köçürülənlərin sosial və məişət problemlərinə vaxtında diqqət yetirilmirdi. Bunun nəticəsi idi ki, 1950-ci ildən başlayaraq Kür-Araz ovalığından əhalinin bir hissəsi Ermənistana - öz keçmiş ata-baba yerlərinə qayıtmağa başlamışdı. Deportasiya olunanların digər bir qismi isə Azərbaycan hökumətinə və Mərkəzə şikayət məktubları göndərir və onlara olan diqqətsizlikdən, qeyri-insani münasibətdən söz açırdı. Lakin onların şikayət və tələblərinə cavab verən tapılmırdı. Əksinə, 1950-ci ilin payızında Ermənistan SSR ərazisindən Azərbaycana yeni 2907 təsərrüfat və 12332 nəfər adam köçürülmüşdü.

Bütün bunlara baxmayaraq, erməni millətçiləri, onların himayədarları SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il və 10 mart 1948-ci il tarixli qərarlarının icra olunması vəziyyətindən narazılıq edirdilər. Nəticədə onların təkidi ilə 28 fevral 1951-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti "1951-ci ildə köçürülmə planı haqqında" 605 sayılı tam məxfi olan yeni qərar qəbul etməli olmuşdu. Qərarda köçürülmənin sürətləndirilməsi və qısa müddətdə başa çatdırılması tələbləri öz əksini tapmışdı.

Beləliklə, 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR ərazisində yaşayan 150 min nəfər azərbaycanlı öz doğma torpaqlarından zorla köçürüldü. Bu, mərkəzin və Ermənistan hökumətinin qeyri-insani fəaliyyətindən, qatı millətçilikdən, sovinist münasibətdən başqa bir şey deyildi. Bu, adi insan hüquqlarının kobudcasına pozulması, anti-demokratik hərəkət idi.

Köçürülmə sonrakı illərdə də davam etdi. 1954-1956-cı illərdə 1316 təsərrüfat, 5876 nəfər azərbaycanlı Ermənistandan deportasiya olunmuş, etnik təmizləmənin növbəti mərhələsi keçirilmişdi.

Onu da təəssüflə qeyd edək ki, deportasiya olunanların hər üç nəfərindən biri yeni şəraitə, isti və quru iqlimə, adi məişət təminatı və təhlükəsizliyinə dözə bilməyib, aclıq və xəstəlikdən ölürdü.

1948-1956-cı illərdə Stalin-Beriya-Mikoyan üçlüyünün məkrli, anti-Azərbaycan siyasəti və Azərbaycan rəhbərliyinin qətiyyətsizliyi nəticəsində Ermənistan SSR-də azərbaycanlıların sayı xeyli azaldı. Vaxtilə Vedi, Keşişkənd rayonlarının əhalisinin etnik tərkibinin 72 faizini azərbaycanlılar təşkil etdiyi halda, deportasiyadan sonra orada cəmi 15-17 faiz azərbaycanlı qalmışdı. Azərbaycanda isə əksinə, ermənilərin sayı artırdı. Azərbaycanın əsas iri şəhərlərində Bakıda, Sumqayıtda, Gəncədə, Əli-Bayramlıda, Mingəçevirdə, Daşkəsəndə və s. şəhərlərdə ermənilərin sayının artması ilə yanaşı, erməni gizli təşkilatları da yaranırdı [1, s.6]. 80-ci illərin sonunda isə soydaşlarımız Ermənistan SSR-dən sonuncu nəfərinədək zorla qovuldu.

Beləliklə, get-gedə Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların sayı azaldı, azaldı, azaldı. Nəhayət, ermənilər 1988-ci ildə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə başlayaraq, dərhal azərbaycanlıları Ermənistan ərazisindən tamamilə çıxartdılar.

Bu gün Azərbaycan tarixinin ən qüdrətli dövrünü yaşayır. Öz ədalətli tələblərini qəbul etdirmək gücündədir. Qərbi Azərbaycan İcması Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində, Mülki və Siyasi Hüquqlar üzrə Beynəlxalq Paktda, Qaçqınların Statusuna dair Konvensiyada və digər mühüm beynəlxalq aktlarda təsbit olunmuş geriyyə qayıtmaq hüququna əsaslanmaqla, indiki Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlıların öz evlərinə təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə qayıtmasına və oraya qayıtdıqdan sonra onların fərdi və kollektiv hüquqlarının təmin olunmasına çalışır. Qərbi Azərbaycan İcması tərəfindən 26 yanvar 2023-cü ildə Qayıdış Konsepsiyası qəbul edilmişdir [2]. Bu məqsədlə həm Ermənistan hökumətinə, həm də beynəlxalq təşkilatlara müraciətlər qəbul edilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının katibliyi Qərbi Azərbaycan İcmasının Qayıdış Konsepsiyasını BMT Təhlükəsizlik Şurasının, Baş Assambleyasının və İqtisadi və Sosial Şurasının rəsmi sənədi kimi yaymışdır.

Bir halda ki, multikultural Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində erməni əhalisi kompakt ərazidə yaşayır və Azərbaycan dövləti öz vətəndaşları kimi, onların da hüquqlarının qorunmasına və sosial-mədəni inkişafına təminat verir, onda Ermənistan dövləti də öz tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilmiş azərbaycanlıların da kompakt şəkildə öz

yer-yurdlarına qayıtmalarına və təhlükəsiz şəkildə yaşamalarına təminat verməlidir. Bu zaman tarix ədalətsizlik aradan qaldırıla, Beynəlxalq humanitar hüquq öz təsdiqini tapa bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycan: tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti. Bakı: 2011, 288 s.
2. Qərbi Azərbaycan: tarixi-siyasi aspektlər (məqalələr toplusu). Bakı: Elm və təhsil, 360 s.
3. "Respublika" qəzeti. 17 mart, 2023, №56
4. Əliyev, İ. İnkişaf məqsədimizdir. 120-124-cü kitab, Bakı: Azər nəşr, 2022.

SUMMARY

Samira Mammadova, Kamala Babayeva

DEPORTATION OF WESTERN AZERBAIJANIS FROM THEIR HOMELANDS AFTER WORLD WAR II: CAUSES AND CONSEQUENCES

The purpose of the article is to study the deportation of West Azerbaijanis from their lands after World War II. During the Tehran conference held from November 28 to December 1, 1943, Armenians appealed to the USSR Foreign Minister V.Molotov and requested the transfer of Armenians living in Iran to the USSR. After V.Molotov received the consent of I. Stalin, Armenians living in Iran were allowed to be transferred to the Armenian SSR. On October 19, 1946, the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR adopted a decision on the transfer of Armenians living in foreign countries to the territory of the Armenian SSR. However, Molotov's proposal was significantly changed after the Armenian leadership agreed with Stalin. It was decided that Armenians to be resettled should be resettled in Armenia, and Azerbaijanis living here should be resettled in Azerbaijan instead. Thus, with the guidance and blessing of the Center, the next stage of expulsion of Azerbaijanis from their ancestral lands in the territory of the Armenian SSR began. The implementation of the resettlement was formalized on December 23, 1947 by the decision of the Council of Ministers of the USSR No. 4083 "On the resettlement of collective farmers and other Azerbaijani population from the Armenian SSR to the Kur-Araz plain of the Azerbaijan SSR". Later, a concrete action plan was prepared, which was added to that decision, to speed up the implementation of this process. According to this decision, 100,000 Azerbaijanis, including 10,000 in 1948, 40,000 in 1949, and 50,000 in 1950, were to be relocated to Azerbaijan in 1948-1950 "based on the voluntary principle". The eleventh article of the decision stated that the Council of Ministers of the Armenian SSR should be allowed to use the buildings and residential houses vacated by them in connection with the resettlement of Azerbaijanis to house the Armenians who were transferred from foreign countries to the territory of the Armenian SSR.

Keywords: World War the second, transfer, Western Azerbaijan, deportation

RUSİYA ORDUSUNUN İRƏVAN XANLIĞINA ÜÇÜNCÜ YÜRÜŞÜ

Leyla ƏLİYEVƏ

leyla_848484@list.ru

ORCID iD: 0000-0002-8195-6092

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

Müasir Azərbaycan milli tarixşünaslığında tədqiqinə böyük ehtiyac olan problemlərdən biri müvəqqəti olaraq itirilmiş tarixi torpaqların tarixinin öyrənilməsi məsələsidir. Bu problemlər içərisində qədim Azərbaycan şəhəri İrəvana çar Rusiyası qoşunlarının işğalçı yürüşləri, 1827-ci ildə işğaldan sonra burada aparılan müstəmləkə siyasəti nəticəsində şəhərin və onun yerləşdiyi regionun etnik mənzərəsinin dəyişdirilməsi, 1918-ci ildə bu şəhərin ermənilərə güzəştə gedilməsi, onun adının dəyişdirilməsi və bütöv azərbaycanlı əhalinin İrəvandan və bütün Ermənistan SSR ərazilərindən deportasiya olunması məsələləri xüsusi yer tutur. Sovet dövründə mövcud ideologiya ilə bağlı olaraq tarix elmində bəzi məsələlər təhrif olunmuş, obyektiv araşdırılmamış, bəzilərinin isə üzərindən sükutla keçilmişdir. Rusiyanın Qafqaza gəlişi ilə onun yerli xanlar üzərindəki təsiri getdikcə artmağa başlamışdı. Gəncənin süqutundan sonra Gürcüstandan şərqdə yerləşən bütün müsəlman xanları bir-birinin ardınca Rusiyanın təbəəliyinə keçməyə başlayır. XIX əsrin əvvəllərində rusların tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvan bölgəsinə dörd işğalçı yürüşü olmuşdur və qala müdafiəçiləri bu yürüşlərə qarşı uzunmüddətli müqavimət göstərmişdilər.

Açar sözlər: *İrəvan, yürüş, Rusiya ordusu, işğalçı, dağıntı*

Giriş

1721-ci ildə Qafqaza yürüşə çıxan və iki il sonra Azərbaycanın Xəzəryanı ərazilərini, o cümlədən Bakını işğal edən I Pyotr yerli əhalinin sərt müqavimətini gördükdə, "erməni kartını" işə salmış və azərbaycanlıların tarixi torpaqlarında, xüsusilə Bakı və Dərbənddə ermənilərin məskunlaşması barədə göstəriş vermişdir. I Pyotrun xələflərinə ünvanlandığı tarixi vəsiyyəti isə təkcə Rusiya imperiyasının deyil, nəticə etibarilə bolşevik repressiyasının da Cənubi Qafqaz siyasətinin əsasını təşkil etdi. Həmin vəziyyətə ilk əməl edən II Yekaterina 1768-ci ildə imperiyanın ermənilərə məxsusi hamiliyi barədə fərman verdi. 1802-ci ildə isə çar I Aleksandr Qafqaz canişini A.Sisianova konkret təlimat göndərdi: "ermənilərdən nəyin bahasına olursa-olsun, Azərbaycan xanlıqlarının ələ keçirilməsində istifadə olunmalıdır" [1].

1776-cı ilin noyabrında çariçə II Yekaterinanın ölümü rus qoşunlarının Zaqafqaziyadakı fəaliyyət planlarında da dəyişiklik yaratdı və İrəvan xanlığı üzərinə hücum təxirə salındı. Yeni çar I Pavelin göstərişi ilə rus qoşunları Zaqafqaziyadan geri çağırıldı.

Metodlar: Təhlil, tənqid və müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir.

Əsas hissə. XVIII əsrin sonlarından Cənubi Qafqazda yaranmış siyasi vəziyyətdən, ayrı-ayrı feodal hakimliklər arasında gedən siyasi mübarizədən istifadə edərək özünün çoxdan planlaşdırdığı işğalçı niyyətlərini gerçəkləşdirməyə çalışan Rusiyanın bu istiqamətdə fəallaşması tarixşünaslığımızda ciddi tədqiqata ehtiyacı olan problemlərdəndir. Belə ki, Azərbaycanın qərb bölgəsinin tarixi İrəvan xanlığı ərazisinin, eləcə də buranın ən qədim, avtoxton əhalisi olan Azərbaycan türklərinin tarixi sovet tarixşünaslığında birtərəfli qaydada araşdırılmışdır. Çünki Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların ulu əcdadları hələ eradan əvvəl VIII-VII əsrlərdə yaşayırdı. O zaman ermənilər hələ Kiçik Asiyada məskun idilər. Ermənilər indiki Ermənistan ərazisinə gəlmə olduqlarına görə erməni dilində Ermənistanda qədim toponimlər yoxdur. Halbuki qabaqkı əsrlər o yana dursun, hətta keçən əsrdə əhalisi bütünlüklə ermənilərdən ibarət olan kəndlərin və ermənilərlə azərbaycanlıların qarışıq yaşadıkları bir sıra kəndlərin adları da azərbaycanca idi. Bu onu göstərir ki, ermənilər həmin kəndlərdə sonralar yaşamağa başlamışlar, çünki göstərilən kəndlərin ermənicə adları yox idi [5].

"İrəvan xanlığının ərazisi tarixən azərbaycanlıların doğma, baba yurduudur. Ermənilər nə qədər İrəvanı "Erebuni"yə döndərməyə, öz adlarına çıxmağa çalışsa da, tarixi faktlar həqiqəti deyir. Bu şəhəri 1504-cü ildə Rəvanqulu xan şah İsmayılın təklifi ilə tikdirib. İrəvanın sonuncu hökmdarı da Hüseynqulu xan (1828) olub". 1683-cü ildə İrəvanda olmuş fransız səyyahı Jan Şardenin on cildliyinin birinci cildində göstərilir ki, İrəvan qalasını kiçik bir şəhər hesab etmək olar. Qalada 800 ev var. Burada yaşayanlar yalnız türklərdir [4].

Müzakirələr. Erməni tarixçisi V.Parsamyan yazır: "Bu bir inkaredilməz faktdır ki, Cənubi Qafqazın Rusiya imperiyasına birləşdirildiyi dövrə kimi ermənilər bu ərazidə cəm halda yaşamamışlar".

1800-cü ilin əvvəllərindən etibarən çar Rusiyası Cənubi Qafqazla bağlı çoxdan bəri planlaşdırdığı ekspansionist siyasətinin reallaşdırılması üçün əməli fəaliyyətə keçməsi ilə bu diyarın hərbi cəhətdən istila yoluna qədəm qoyur. XIX əsrin əvvəllərində Şərqi Gürcüstanın Rusiya tərəfindən ilhaqı ilə tarixən İrəvan xanlığının ərazisi olmuş Pəmbəyin də çar Rusiyasının təbəçiliyinə keçməsi İrəvan xanının ciddi narahatlığına səbəb olur və o, rusların Pəmbəkdən qovulması məqsədilə hərəkətə başlayır. İrəvan xanının bu istiqamətdəki fəallığı Rusiyanın Qafqazdakı ordularının komandanlığının İrəvan xanlığına münasibətdə təcavüzkar siyasətinin daha da kəskinləşməsinə səbəb olur. İrəvan xanlığının üzərinə hücum üçün isə bəhanə lazım idi. Belə bir bəhanə İrəvan xanının guya ki, ermənilərin dini işlərinə qarışması erməni kilsəsinin patriarxlığına Davidi gətirməsi, Üçmüəzzin monastırının bütün əmlakını ələ keçirməsi hadisəsi olur. Rusiya ordusunun İrəvan xanlığına dörd yürüşü olmuşdu. Birinci və ikinci yürüş qəhrəman və rəşadətli qala müdafiəçilərinin rus hissələri üzərindəki parlaq qələbəsi idi.

1808-ci il yürüşündən sonra İrəvan qalasının Qacarlarla aparılan müharibədə hər iki tərəf üçün strateji mövqeyi daha da artdı. Bundan sonra irəvanlı Hüseynqulu xanın ruslar üzərinə həmlələrinin getdikcə daha da artması müşahidə olunur. Çünki o çox gözəl anlayırdı ki, bu müharibədə rusların qələbəsinin İrəvanın da taleyinə ciddi təsiri ola bilər [5].

Digər tərəfdən həmin dövr arxiv sənədlərinin verdiyi məlumatlardan Qafqazdakı rus komandanlığının ermənilərə himayə siyasətini artırması bəlli olur. Həmin vaxtı xüsusilə erməni ruhani rəhbərliyinin fəallaşması müşahidə olunur ki, arxiyepiskop Nersesin,

İohannesin və digər erməni ruhanilərinin rus komandanlığına, qraf Qudoviçə məktublarında erməni ruhani idarəsinin yaradılmasını tələb etməyə başlamışdılar. Erməni ruhaniləri idarənin təşkili üçün müsəlmanlara məxsus, guya ki, boş qalmış əraziləri tələb edirdilər. Ermənilərin bu cür fəallaşması səbəbsiz olmayıb, himayədarlarının fitvası ilə idi ki, bu da nəyin bahasına olursa-olsun, İrəvan xanlığını işğal etmək məqsədini qarşısına qoymuş Rusiyanın bu xanlığa münasibətdəki siyasətinə təsir edir və bu siyasətin daha da təcavüzkar şəkil almasına səbəb olurdu.

Əsas hissə. 1810-cu ilin apreliyində Qacar hökmdarı Fətəli şahın təklifiylə Qarabağda Rusiya ilə Qacar arasında sülh danışıqları başlandı. Danışıqlarda Rusiya tərəfi Naxçıvan və İrəvanı, Qacarlar isə Lənkəranı tələb edirdilər. Razılığa gələ bilməyən tərəflər danışıqların getdiyi Əsgəran qalasını əliboş tərk etməli oldular. Ona görə də sonrakı hadisələrin məhz bu bölgələrdə, o cümlədən İrəvan ətrafında baş verəcəyi şübhəsiz idi [8].

Vəziyyətin ciddiliyini nəzərə alan İrəvan xanı Hüseyn xanı, 1810-cu ilin mayında Osmanlı dövlətinin şərq sərkərdəsinə göndərdiyi bir məktubunda ruslara qarşı bir ittifaqın təşkil olmasının vacibliyini ifadə edirdi. Hətta xan Ahısqa ətraflarına qədər gələn Rusiya ordusunun törətdiyi təhlükəni nəzərə alaraq, bu ittifaqın dərhal qurulmasını tələb edirdi.

1811-ci ildə Qafqazdakı rus ordularının komandanı general Tormasovun geri çağırılmasından sonra Qafqaz diyarının idarəçiliyində edilən dəyişikliyə görə Cənubi Qafqaz general-leytenant markiz F.O.Pauluççiyə, Astraxan quberniyası ilə birlikdə Qafqaz xəttinə kimi ərazilər general-leytenant N.F.Rtişşevə təbə edilir. Məhz Pauluççinin zamanında rusların İrəvan üzərinə növbəti, sayca üçüncü hücumu baş verir. Belə ki, Qacarların Qarabağ, Şəki və Şirvana hazırlanan irimiqyaslı hücum və bunun üçün Muğana ordu hissələrini cəmləməsi barədə xəbər alan rus komandanlığı bunun qarşısının alınması məqsədilə İrəvana yürüşə başlamaq qərarına gəlir. Pauluççinin hərbi nazirə məktubundan bəlli olur ki, rusları həmin vaxtı İrəvana yürüşə başlamağa vadar edən əsas səbəb bununla Qacarların diqqətini nəzərdə tutulan əyalətlərə hücumdan yayındırmaqla onları İrəvanın müdafiəsi ilə məşğul olmağa vadar etməklə bərabər, həm də həmin vaxtı İrəvanda Qacar ordularının sayının çox az olması idi [10].

Fikrimizcə, bu yürüşün əsas səbəblərindən biri də İrəvanın ruslar üçün daşdığı strateji önəmi və Hüseynqulu xanın Qacarlarla müharibə zamanı xüsusi fəallığı və onun müxtəlif vaxtlarda ruslara vurduğu ağır zərbələrlə bağlı idi. Məhz markiz Pauluççinin imperiyanın hərbi nazirinə məktubunda da "çoxsaylı rus əsgərinin həyatını itirdiyi, avropalı mütəxəssislərin məsləhətləri əsasında möhkəmləndirilmiş İrəvan qalasının" xüsusi əhəmiyyəti qeyd olunurdu [11].

Nəticədə 1811-ci ilin oktyabrında İrəvana yürüş üçün general-mayor Lisaneviçin başçılığı altında İrəvan xanlığının sərhəddində mövqe tutmuş hissələrdən 2 batalyon, Pəmbəkdəki rus hissələrindən 2 batalyon və yerlərdən toplanmış 200 nəfərlik süvaridən ibarət qüvvə hazırlanır. Rus qoşunlarının İrəvana olan bu son dərəcə məxfi şəkildə hazırlanmış yürüşə başçılıq etmək general-mayor Lisaneviçə həvalə olunur. Ona verilən əmrə qəfil İrəvan xanlığına hərəkət etməklə qarşılarına çıxan kəndləri talamaq tapşırılmışdı. Bununla məqsəd qaladakı nizami hissələri oradan çıxmağa məcbur etmək və onlara düzən ərazidə döyüşdə zərbə vurmaq idi.

Lisaneviçin başçılığı altındakı hissələr 10 gün ərzində İrəvan xanlığının ərazisindəki dinc kəndləri talan etməklə məşğul olur. Abarana gəlib çatan rus hissələri ilə İrəvan qoşunu

arasında Qarasu çayı sahilində baş vermiş döyüşdən sonra irəvanlılar qalaya çəkilməyə məcbur olur. Rus hissələrinin bu talançılığından əhalinin bir hissəsi Arazın o tayına keçir, bir hissəsi də Naxçıvandan Abbas Mirzənin ruslara qarşı hərəkət edənə kimi möhkəmləndirilmiş yerlərdə daldalanmaq məcburiyyətində qalır.

İrəvana yürüşə başlamış Lisaneviçdən uzun müddət xəbər ala bilməyən general-leytenant markiz F.O.Pauluççi şəxsi yavəri Qusar alayının poruçiki, knyaz Çavçavadzeni İrəvan əyalətinə göndərir. O, Lisaneviçə göndərdiyi 27 oktyabr 1811-ci il tarixli göstərişdə bir tərəfdən irəvanlılara "yadda qalacaq dərs vermək", onlardan bacardıqca çox ailə əsir almaq, 4 min baş ibrəynuzlu mal-qara ələ keçirmək, əhali arasında talanlar edərək irəvanlılardan pul təzminatı almaq tələb olunur, digər tərəfdən də İrəvan qalasında rus qarnizonunun yerləşdirilməsi şərti ilə Hüseynqulu xanın bütün hüquqları və gəlirinin saxlanılması şərti ilə Rusiya təbəəliyinə keçməyə razı salmaq əmr olunurdu. Bu barədə Pauluççi yazırdı: "...imkan daxilində daha çox dağıntı törətməklə əhali arasında dəhşətli qorxu yaratmağa cəhd edin ki, bu irəvanlıların yaddaşında uzun müddət qalsın... mümkün olduqca çox ailə əsir götürmək və səyyar ərzaq anbarı yaratmaq üçün lazım olan heç olmasa 4 min mal-qara ələ keçirməyə çalışın. Bundan başqa, irəvanlılardan pul təzminatı almağı yaddan çıxartmayın" [14].

Markiz Pauluççi həmin ilin noyabrın 3-də yazdığı məktubunda da Lisaneviçdən nəyin bahasına olursa-olsun, hətta İrəvan əyalətinin yerlə yeksan ediləcəyi kimi hədə qorxularla da olsa, Hüseynqulu xanı Rusiya himayəsinə girməyə razı salmağa çalışmaq göstərişini verir və "imperatora göstərəcəyi bu xidmətin müqabilində layiqincə mükafatlandırılacağını" bildirirdi. Baş komandanın bu ciddi cəhdlərindən onların İrəvanın tutulmasında necə ısrarlı olmasından xəbər verirdi.

Rusların bu yürüşü zamanı şah qoşunlarının yaxınlaşmasını gözləyən Hüseynqulu xan onlara qarşı hərəkət etməyərək bir növ gözləmə mövqeyi tutmuşdu. Buna görə də o, vaxt qazanmaq və xanlığı rus qoşunlarının qarətindən xilas etmək üçün general-mayor Lisaneviçin yanına sülh xahişi ilə nümayəndəsini göndərmişdi. Lakin onun bu təklifinə ruslar əvvəlki təcrübədən çıxış edərək ehtiyatlı yanaşmışdılar. Çünki rus komandanlığı bu addımın da yaranmış vəziyyətdə İrəvan xanının vaxt qazanmaq məqsədilə atdığı addım olduğu qənaətində idi.

1813-cü ilin martında polkovnik Pestel İrəvan qalasına yeni hərbi qüvvə ilə yürüş etdi. Baş komandanın bu yürüşlərdəki "şücaətinə" görə Pesteli ikinci dərəcəli "Anna" ordeninə təqdim etdi [8].

Əvvəlki yürüş zamanı olduğu kimi, bu dəfə də irəvanlıların güclü müqaviməti ilə qarşılaşan rus qoşunları qışın yaxınlaşması, qarın yağacağı təqdirdə yollarda hərəkətin çətinləşəcəyi bəhanəsi ilə yürüşü yarımçıq qoyub geri qayıtmağa məcbur olur. Rus mənbələrinin verdiyi məlumata görə, bu yürüş zamanı İrəvan qoşunundan xeyli adam ölmüş və 17 nəfər isə əsir götürülmüşdü. Rus hissələrinin İrəvan əyalətindəki 10 günlük talanları nəticəsində yerli əhalinin minə qədər iri və xırda buynuzlu mal-qarası qarət olunmuşdu. Bundan əlavə, rus qoşunu tərəfindən kəndlilərdən çoxlu pambıq parça, duz, düyü və digər şeylər də qarət olunmuşdu. Rus mənbələrində yürüş zamanı rus hissələrinin də itki verdiyini göstərir [10].

Beləliklə, bu fəslə yekunlaşdıraraq nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, rusların birinci yürüşündən sonra keçən müddətdə İrəvan xanlığında hakimiyyət dəyişikliyinə baş

verməsinə baxmayaraq, bu, xanlığın qonşuları ilə münasibətləri, onun öz müstəqilliyini nəyin bahasına olursa-olsun istər Qacarlardan, istərsə də ruslardan qorumaq məsələlərində sələfinin siyasətinə sadıq qaldığını göstərdi. Eyni zamanda rusların İrəvana 1808-ci ildə olmuş ikinci və 1811-ci ildə olmuş üçüncü yürüşlərinin də nəticəsiz bitməsi keçən müddətdə xanlığın müdaxilənin qarşısını almağa ciddi şəkildə hazırlaşdığını əyani şəkildə göstərdi. Bu dəfəki məğlubiyyətin acısı o qədər sarsıdıcı olur.

İranla müharibə vəziyyətində olan Rusiya üçün, eyni zamanda Osmanlı Türkiyəsi ilə savaşımaq çox ağır idi. Odur ki, Rusiya hökuməti ilk növbədə İranla saziş bağlamağı qərara aldı. Danışqların Əsgəran qalasında aparılması müəyyən edildi. Danışqlarda Rusiya tərəfindən Tormosov, İran tərəfindən şahzadə Abbas Mirzənin vəziri Mirzə Bozorq iştirak etdilər. Bir neçə gün davam edən danışqlar heç bir nəticə vermir [6].

Nəticə

Nəticədə 1813-cü il sentyabrın 27-də Qarabağda - Zeyvə çayı sahilindəki Gülüstan kəndində rus dövləti ilə şahın nümayəndəsi arasında sülh danışqları başladı. Qacarlara Mirzə Əbülhəsən Şirazi, rus tərəfini isə Rusiyanın Qafqazdakı baş komandanı Nikolay Rtişşev təmsil edirdi. Nəhayət, oktyabrın 12-də (yeni üslubla 23-də) 11 maddəlik sülh müqaviləsi bağlandı. İran heç bir hüquqi əsasla malik olmadığı halda Azərbaycanın Arazdan şimaldakı müstəqil xanlıqlarının (İrəvan və Naxçıvan xanlıqları istisna olmaqla) ərazilərini Rusiyaya güzəştə getdi. Beləliklə, Azərbaycan xalqının iradəsi nəzərə alınmadan və razılığı olmadan onun torpaqları iki işğalçı imperiya arasında bölüşdürüldü. Bu, Azərbaycan torpaqlarının Qacarlar İranı ilə Rusiya arasında birinci dəfə bölüşdürülməsi idi. Gülüstan müqaviləsi zamanı Rusiyanın İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını ələ keçirə bilməməsinin əsas səbəbi bu xanlıqların yerli əhalisi olan Azərbaycan vətənpərvərlərinin işğalçılara qarşı apardığı qəhrəmanlıq mübarizəsi idi [8].

Nəticədə rusların toparlanması və İrəvana növbəti yürüş üçün onlara düz 17 ilə yaxın zaman lazım olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 3 cildə, II c., Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1961.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), fond 24, siyahı 1, iş 53.
3. ARDTA, fond 73, siyahı 1, iş 5.
4. Ələkbərli, Ə. Qədim Türk-Oğuz yurdu- "Ermənistan". Bakı: Sabah, 1994.
5. Leyla, Ə. İrəvanın xarici işğalçılara qarşı mübarizə tarixindən (XIX yüzilliyin ilk sülüsü) Bakı: 2024.
6. Əliyev, F., Həsənov, U. İrəvan xanlığı. Bakı: "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2007, s. 131.
7. Həsənov, H. XIX-XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərinin tarixindən. Bakı: 2023.
8. Mahmudov, Y. İrəvan xanlığı - Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, 2010.
9. Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК). Т.V, Тифлис: Типография Главного Управление Наместника, 1873, 1187 с.

10. Отношение маркиза Паулуччи к военному министру, 7 ноября 1811 года, АКАК, т. V, Тифлис: 1873, док. 172, с. 121-12.
11. Отношение маркиза Паулуччи к военному министру, от 30 декабря 1811 года, АКАК, т. V, Тифлис: 1873, док. 173, с. 122-12.
12. Письмо ген. Тормасова к Петру Степановичу Котляревскому, от 24 мая 1811 года, АКАК, т. IV, Тифлис: 1870, док. 170, с. 12.
13. Предписание маркиза Паулуччи ген-л. Лисаневичу, от 3 ноября 1811 года, АКАК, т. V, Тифлис: 1869, док. 171, с. 120-121.
14. https://iravan.preslib.az/irevan_qalasi.html

SUMMARY

Leyla Aliyeva

THE THIRD CAMPAIGN OF THE RUSSIAN ARMY TO THE KHANATE OF IRAVAN

One of the problems that needs to be studied in modern Azerbaijani national historiography is the issue of studying the history of temporarily lost historical lands. Among these problems are the invasion marches of the troops of Tsarist Russia to the ancient Azerbaijani city of Iravan, the changing of the ethnic landscape of the city and the region in which it is located as a result of the colonial policy conducted here after the occupation in 1827, the concession of this city to the Armenians in 1918, the changing of its name and the entire Azerbaijani population. Issues of deportation from Iravan and all territories of the Armenian SSR occupy a special place. In connection with the existing ideology in the Soviet era, some issues in the science of history were distorted, not objectively investigated, and some were passed over in silence. With the arrival of Russia in the Caucasus, its influence on the local khans began to increase. After the fall of Ganja, all the Muslim khans located east of Georgia began to become subjects of Russia one after another. At the beginning of the 19th century, there were four invasion marches of the Russians into the Iravan region, the historical land of Azerbaijan, and the fortress defenders resisted these marches for a long time.

Keywords: *Iravan, to march, Russian army, invader, destruction*

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ARXEOLOGİYASI: QƏBİR ABİDƏLƏRİ MƏNƏVİ SƏRVƏTİMİZ KİMİ

Hicran MAHMUDOVA

hicranmahmudova@mail.ru

hicranmahmudova@bsu.edu.az

ORCID iD: 0000-0003-0959-8419

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Arxeoloji abidələr vaxtilə onu yaradan insanların, toplumun pasportu, kimliyinin mühüm göstəricisidir. Məlumdur ki, mədəni-mənəvi irsin ən yaxşı saxlanc yeri məhz torpaqdır, qədim qəbirlərdir. Minilliklər ərzində artefaktların dəyişilməz qalmasına imkan verən və qapalı kompleks hesab olunan qəbir abidələri Qərbi Azərbaycanın da tarixi keçmişini dəqiq araşdırmağa, faktları üzə çıxarmağa imkan verən arxeoloji abidələrdəndir. Həm abidələrin quruluşu, həm də tapılan maddi mədəniyyət nümunələri xalqımızın tarixən yaşadığı bütün ərazilərdə zəngin irsimizin bariz göstəricisi kimi eyni xüsusiyyətli olmuşdur. Qərbi Azərbaycanın bütün mahallarında torpaq və daş qutu qəbirlər, müxtəlif meqalitlər, kurqanlar arxeoloji tədqiqata cəlb olunmuşdur. Sovetlər dövründə bu bölgədə əsas qazıntılar ermənilər tərəfindən həyata keçirildiyindən, əldə olunan materialların mexaniki təsviri verilmiş, ən yaxşı halda xronologiyası müəyyənləşdirilmişdir. Artefaktların tam analizi, əldə olunan insan qalıqlarının antropoloji tədqiqi isə onların və hakim ideoloji aparatın mənafeyinə uyğun olmadığı üçün diqqətdən kənarda saxlanılmışdır. Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyasında mənəvi irsimizə sahib çıxılmanın vacibliyi bölgə arxeologiyasının hərtərəfli öyrənilməsini aktual edir. Məhz arxeoloji materiallar danılmaz fakt olub, qədim türklərin ənənələrinin bu günümüzdə qədər gəlib çatan varisliyini, bununla da qərb torpaqlarımızın tarixən mövcud olduğumuz coğrafiyaya daxil olduğunu göstərə bilir.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, arxeologiya, qazıntı, abidə, qəbir, artefakt*

Giriş

Bildiyimiz kimi, II Dünya müharibəsinin bitməsindən bir qədər sonra Azərbaycan ərazilərinə erməni iddiaları güclənmiş, hətta bunu rəsmiləşdirmək məqsədilə xüsusi tədbirlər hazırlamışdılar. 1945-ci ilin dekabrında Ermənistan SSR KP MK I katibi Q.Arutinovun məktununa cavab olaraq, M.C.Bağirovun "Əzizbəyov, Vədi və Qarabağların" Azərbaycana qaytarılması tələbindən sonra ermənilər təkcə deportasiya ilə kifayətlənməyib, tarixi köklərimizi sübut edə biləcək abidələrə müdaxilələr etməyə başladılar. Odur ki, XX əsrin 50-ci illərindən bütün Qərbi Azərbaycan istiqamətində qeydə alınan arxeoloji abidələrdə qazıntılara start verilmişdi. Bölgədə intensiv qazıntılar başlanmış, iri nekropollar tədqiq olunmuşdur. Burada e.ə. III-I minillikləri əhatə edən qəbirlərdən müasir Azərbaycan coğrafiyasında aşkar olunan materiallarla oxşarlıq təşkil edən nümunələr qeydə alınsa da, onlar elmi dövriyyədə işıqlandırılmamışdı.

Əsas mətn. 1951-1952-ci ildə Ermənistan SSR-də Tarix Muzeyinin təşkil etdiyi arxeoloji ekspedisiya təkcə e.ə X-VIII əsrlərə aid 4 qəbir, e.ə VI-V əsrlərə aid 14 qəbir açmış [8,186], 1956-cı ildə I Argıştinin abidəsinin təxminən 400 m. yaxınlığında kurqan və kromlexlərdən ibarət antik nekropol aşkar edilmişdir. Ekspedisiya tərəfindən məzarlığın cənubunda 14 kromlex, 3 kiçik kurqan və 2 böyük kurqan qazılmışdır [9,146]. Təkcə Ördəklidə tunc dövrünə aid 454 qəbir öyrənilmişdi. P.V.Çarkovski Göyçə gölünün cənubunda Zolakar kəndi yaxınlığındakı dördü torpaq qəbir olmaqla, iyirmi iki qəbir abidəsi qazmışdır. M.Zaxaryants arxeoloji qazıntılar zamanı 17 qəbir qazmışdır və həmin qəbirləri 2 tipə ayırmışdır: daş plitələrlə örtülü qəbirlər və torpaq qəbirlər (3,4,9 və 15 saylı qəbirlər) [5,142]. Tsamakaberd kəndi yaxınlığında, Göyçə gölünün qurudulmuş zolağında 1952 və 1954-cü illərdə A.O. Mnatsakanyan 30 qəbir qazmışdır [7,109].

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə Elmlər Akademiyasının xətti ilə yaşayış yerləri və qəbir abidələri ermənilərin mənafeyinə müvafiq "öyrənilmədi" – startiqrafik ardıcılıq məqsədli şəkildə dağıdıldı, eyni zamanda əhalisi deportasiya olunmuş yerlərdən tapılan insan qalıqları antropoloji cəhətdən öyrənilmədi, onlar Azərbaycan türklərinin kranioloji, morfoloji xüsusiyyətlərini daşdığından, tədqiqatların heç birinin nəticələri hesabat şəkildə dərc olunub ictimailəşmədi. XX əsrin 80-ci illərində Ördəklidən tunc dövrünə aid tapılan kromlexdən 3 insan skeleti (biri qadın, ikisi uşaq) ilə yanaşı, çoxsaylı qəbir avadanlığı, metal alətlər, saxsı qalıqları aşkar olunmuşdu. Bütün artefaktlar, o cümlədən insan qalıqları Metsamor muzeyinə aparılsa da, yaşlı qadına məxsus qalıqların sonradan itdiyi bildirilmişdi. Uşaq sümükləri isə genetik analizinin bölgənin tunc dövrünün digər insanları ilə eyni populyasiyadan olduqları bildirilmişdi. Maraqlı burasıdır ki, avadanlıqlardan saxsı məmulatlarının salamat qaldığı qəbirlərdə insan skeletlərinin yaxşı vəziyyətdə olmaması və ya heç rast gəlinməməsi göstərilmirdi və bu demək olar ki, bütün məlumatlarda təkrarlanırdı. Məsələn, Təzəkənd ərazisində aşkar edilən düzbucaqlı formalı torpaq qəbirlərin skeletlərinin yaxşı qorunmadığını əsaslandırmaq üçün bildirilmişdir ki, daş plitələrin zaman keçdikcə skeletin üzərinə düşmüş və skelet əzilmişdir. Haqlı olaraq hesab edirik ki, qazıntılar zamanı məqsədli şəkildə skelet yararsız hala salınmışdır, çünki braxikefal hay (erməni) kəlləsi ilə dolixokefal azərbaycanlı arasında fərq aydın görünürmüş. Bu kimi nümunələri artırmaq mümkündür. 1955-də A.O.Mnatsakanyan tərəfindən qazılan Ördəkli qəbirlərinin birində çoxlu sayda qəbir avadanlıqlarına rast gəlinmişdir. Verilən məlumata əsasən, aşkar olunmuş nümunələr içərisində 22 gil qab, dağılmış vəziyyətdə bir qoç skeleti tapılsa da, insana aid skeletə rast gəlinməmişdir [7, 108].

Eyni zamanda bəzi qəbirlərdə skelet olduğu sadəcə mexaniki şəkildə vurğulanır, digər tapıntıların fonunda əlavə təsvir verilmirdi. Məsələn, Basarkeçər istiqamətində aşkar olunan qəbirlərdə dəfn olunmuş insan haqda məlumat verilərkən, onun dəfn prosesi zamanı hansı böyrü üstə qoyulması, əl və ayaqlarının qatlanmış olması, oturmuş və ya uzadılmış vəziyyətdə dəfn olunması haqda məlumatla kifayətlənilmişdi. Təzəkənd nekropolunda orta tunc dövrünə aid 1 saylı kurqan qəbirindən qadın skeletinin tapıldığı bildirilsə də, diqqət onun yanına qoyulmuş qara şirli qabın təsvirinə yönəldilməklə, əsas hədəfdən diqqət yayındırılmışdır. 2 saylı kurqanda isə biri uşaq olmaqla on iki nəfərin qalıqları aşkar olunsada, müəllif onların yerləşməsinin təsviri ilə kifayətlənmişdir [9,151]. Belə kollektiv dəfn Qarabağ kurqanlarında da qeydə alınmışdır [11,65].

Burada 2, 13, 14, 24 sayılı kurqanlarda qayda üzrə skeletin yaxşı mühafizə olunmadığı bildirilir [5,140-142]. Ördəklidə diametri 18 m., hündürlüyü 1 m. olan tayfa başçısına aid zəngin kurqanda insan kəlləsinə təsadüf olunsa da diqqət qəbir avadanlıqlarına, dəfn arabasına yönəldilmişdir [9,151]. Göyçə gölünün cənub-qərb sahilində Adıyaman kəndi yaxınlığındakı kurqanda dəfn arabası ilə yanaşı, tayfa başçısını müşayiət edəcək 13 skelet qeydə alınmışdır. Belə kollektiv dəfn Qarabağ kurqanlarında da müşahidə olunmuşdur [11,59]. Qərbi Azərbaycan ərazisində, xüsusilə Ördəkli kurqanlarında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı çox sayda dördtəkərli və iki təkərli arabalar aşkar edilmişdir. Onlardan bir qayda olaraq, cənazə arabası kimi istifadə olunmuşdur [9,148]. Qeyd edə bilərik ki, qədim istik tayfaları da öz tayfa başçılarını dəfn öncəsi xüsusi arabada tabe tayfaların ərazisindən keçirərək, sonra dəfn edirdilər.

Nəinki qəbirlərin quruluşu, eyni zamanda əsas avadanlıqlar da Azərbaycanın digər bölgələrindən seçilmirdi. Ördəkli kurqanlarından kobud şəkildə naxışlanmış darboğaz, aşağı hissədən genişlənən gövdəyə sahib olan kiçik küplər və üzəri nöqtəli şəkildə (həndəsi təsvirlərlə) bəzədilmiş iri küplər A.A.İvanovski tərəfindən Göyçə gölünün hövzəsində Qəzəldərə kəndinin 74 və 76 sayılı qəbirlərində, eləcə də Gədəbəy, Qara Bulaq və Qalakənd kəndlərində 30-dan çox qəbirdə və s. yerlərdə aşkar edilmişdir [7, 109-111]. Qabların analoqlarına Gəncəçay, Şəmkir və s. ərazilərdə çox rast gəlinmişdir [4, 11-13].

Əyrivəng ərazisində yerləşən ikinci qəbirdən əldə olunan qara boyalı vaza parçalarına Qərbi Azərbaycanın müxtəlif komplekslərində rast gəlinir. Bu tip vazalar son tunc və erkən dəmir dövrünə aid edilir [12,99-101].

Göyçə mahalı xammal mənbəyi ilə zəngin olduğundan, metaldan müxtəlif formalı xəncərlər, qılınclar, zoomorf fiqurlar, muncuqlar, düymələr hazırlaya bilirdilər. Arxeoloji qazıntılar zamanı ox və nizə ucluqları, qılınclar, xəncərlər və xəncər qınları da əldə olunmuşdur. Qərbi Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda yayılmış qılinc tipi ədəbiyyatlarda "Transqafqaz tipi" qılinc kimi tanınır.

Ördəkli ərazisindən tapılan xəncər nümunələri II Kültəpə yaşayış yerinin XI qatından əldə edilən tiyəsi yarpaqşəkilli, qısa və yastı xəncər parçası ilə eyniyyət təşkil edir [2, 111]. Karmir-berd xəncərlərinə bənzər xəncərlər Gədəbəy rayonunda yerləşən Cənnət qalası 45 sayılı daş qutu qəbirindən tapılmışdır. Xəncərin yuxarı hissəsi yarımşar formalı olub, başlığın ətrafları üçbucaqlarla şəbəkə edilmişdir. Xəncər tipləri Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti üçün xarakterikdir [1,49]. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid xəncərlərin böyük bir hissəsi Göyçə mahalı ərazisindən tapılan xəncərlərlə eyniyyət təşkil edir. Qərbi Azərbaycan abidələri üçün xarakterik olan silah növlərindən biri də təbərzin baltalardır. 1 sayılı Ördəkli kurqanında arabanın ön hissəsində qoyulmuş mis qazanın içərisində Cənubi Qafqaz tipli təbərzin balta və kəsici alət tapılmışdır [9, 148].

Ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı qəbirlərdən çox sayda bəzək əşyaları tapılmışdır. Onlar baş, boyun, əl və qol bəzəklərindən ibarətdir. Əldə olunan baş bəzəklərinə saç boruları, gicgah halqası, sırğalar, diademalar, muncuqlar, bilərziklər, üzüklər və s. aiddir. Tsamakaberdə 3 sayılı kurqanda skeletin yanında iki saç bəzəyi kimi istifadə olunan tunc boru tapılmışdır [6,196]. Saç borusu bir-birindən ancaq ölçülərinə görə fərqlənir, onların uzunluğu 2,5x12, diametri isə 1-2 sm-dir. Bəzən qəbirlərdə bir neçə ədəd saç borularına təsadüf olunur. Azərbaycanda Mingəçevirin 107 sayılı torpaq qəbirlərindən 8

ədəd, Çovdar yaxınlığındakı daş qutu qəbirdən 7 ədəd saç borusu əldə edilmişdir. Saç boruları tunc lövhələrdən kəsilərək boru şəklinə salınmışdır [1, 30].

5 sayılı qəbirdə insana aid kəllə sümüyünün altında, sol qulağının yaxınlığında uzun, dalğalı, ucları bükülmüş bir ədəd gicgah halqası tapılmışdır. Halqanın üzərində aşılarmış parçalar vardır [8, 196]. Naxçıvanın Plovdağ abidələrində Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin son mərhələsinə aid olan irihəcmli, ortasında ilana bənzər bəzəyi olan asma-sırğalar tapılmışdır. Bu bəzəklər tapılan gicgah halqası ilə yaxın analogiya təşkil edir [3, 91].

Basarkeçər qəbirlərində qırxa yaxın üzük və bilərzik tapılmışdır, onların çoxu incə tunc məftildən hazırlanmışdır. Onların arasında tökmə və burma üsulu ilə hazırlanmış bilərziklərə də rast gəlinir. Bilərziklərin bəzilərinin üzərinə bəzək tətbiq edilmişdir. Bu tip bilərziklərə Azərbaycanın Gədəbəyin 10 sayılı, Qalakəndin 12 sayılı və Cənnət qalasının 60 sayılı daş qutu qəbirlərində rast gəlinir [1, 22].

1 sayılı Ördəkli kurqanında araba təkərinin üzərində bir ədəd qaşıqvarı asma aşkar edilmişdir [9,148]. Qasıqvarı asmalar Azərbaycanın Çovdar, Xaçbulaq abidələri üçün xarakterikdir [4,28]. Belə quş fiqurlu asmalar Ördəkli kurqanından tapılan quş fiqurlu asmalarla yaxın analogiya təşkil edir. Cənnət qalası kurqanının (3 və 20 sayılı) daş qutu qəbirlərində, Yelenin kəndində və Mingəçevirdə quş fiqurlarından ibarət tunc asmalara rast gəlinir [1, 21].

Qərbi Azərbaycanda kurqan tipli qəbirlərlə yanaşı, çoxsaylı meqalitik abidələr də qeydə alınmışdır. Dünya xalqlarının mədəni irsində meqalitlər mövcud olsa da, türklərə məxsus abidələr özünəməxsusluğu ilə seçilir və qəbul olunur. Təbii ki, ermənilər onları da özününküləşdirməyə cəhdlər ediblər. Məlumdur ki, meqalitik abidələrdən olan kromlexlər, menhirlər iri qaya parçalarından hazırlanırdı və onların diqqəti daha çox cəlb edən biləcəyindən ehtiyat edərək, hələ XX əsrin ortalarından "əjdaha daşları" adı altında onları "tədqiq" edib, əldə olunan materialları Metsamor tarixi-arxeoloji qoruq muzeyinə göndərirdilər. Antropomorf menhirlər olan daş balballar əsasən dağlıq, dağətəyi bölgələrimizdə, xüsusən Qarabağ, Gədəbəy, eyni zamanda Qərbi Azərbaycan ərazisində də qeydə alınmışdır. Qərbi Azərbaycanda Ələyöz dağı yaylaqları ilə Göyçə gölü hövzəsində balıq formasında uzunluğu təxminən 3-5 metr olan onlarla menhir tapılmışdır. e.ə. II minilin sonlarına aid edilən abidələrin Kür-Araz mədəniyyəti ilə bağlı olduğu bildirilir. Sibir-Altay istiqamətində iskitlərdə "maral daşı" adlandırılan menhirlər, Urmu nəzəriyyəsinə görə, buradan şimali Qafqaza və Monqolustana miqrasiya edən prototürk boyları tərəfindən yayılmışdır. Menhir-daşbalıq ənənəsinin türklərə məxsusluğu şübhə doğurmur, onlar sonradan bölgəyə gəldiklərindən, bu irsi başa düşmür, böyük daşlardan yonulmuş bu abidələri "əjdaha" anlamında farsların "vişap" sözü ilə "vişapakar (dracon stone)" adlandırsalar da, ilk vaxtlar hətta yerli insanların, rəhbərlərin başdaşısı hesab etdiklərindən, onu "oğuz basırığı" (oğuz qəbri) adlandırmışdılar.

Bundan başqa, Qərbi Azərbaycanda indiki Ermənistanın cənubunda, Sisyan şəhərindən 3 km şimalda, dəniz səviyyəsindən 1770 metr yüksəklikdə dağ yaylasında 10 ha. sahədə yerləşmiş Dik-dik karer (Azərbaycan türkcəsində: dik daşlar) - Zorats-Karer (daş ordu) və ya Qarahunç (oxuyan daşlar) yerləşən qədim meqalit kompleksi də xüsusi diqqət mərkəzindədir. E.ə. VIII minilliyə aid edilən kromlexi əmələ gətirən daşların hündürlüyü 2,8 metr, ağırlığı 5,5 tondur [13]. XX əsrin 90-cı illərinin sonlarından məşhur Stounheçlə bənzərlik üçün Qarahunç adı verilmişdir. Şərti olaraq Qarahunc bir neçə: mərkəzi ellips, iki

qol, şimal və cənub, şimal-şərq xiyabanı, mərkəzi ellipsi keçən daş silsiləsi və ayrıca duran daşlardan ibarət hissəyə bölünür. İndiyə qədər onun təyinatı ilə bağlı mübahisələr var.

Müasir fikirlərdən biri abidənin nəhəng qəbir olması, burada hərçilərin dəfn olunması ilə bağlıdır. Bunu daxili dairənin ortasındakı daş qutu təsdiq edir. Başqa bir fikrə görə, daşlar mal-qara üçün nəzərdə tutulmuşdu. 1984-cü ildə Elma Parsamyan abidənin rəsədxana olması fikrini irəli sürmüşdü. 2010-cu ilin sentyabrında Oksford Universiteti Böyük Britaniya Kral Coğrafiya Cəmiyyəti ilə birlikdə Qarahunçda tədqiqat aparıb. Ekspedisiyanın rəhbəri Mihran Vardanyan bildirmişdir ki, Qarahunç dünyanın ən qədim rəsədxanalarından biridir, sadəcə bu müəllif bir erməni xislətinə müvafiq olaraq, həmin ərazinin tarixi Azərbaycan torpaqları olduğunu deməmişdir [13]. Digər meqalitlərdə olduğu kimi, buradakı bəzi daşları elektromaqnit sahəsinə malikdir. Hesablamalara görə, hər il meqaliti təşkil edən nəhəng daşlar sanki yer oxunun yerdəyişməsi istiqamətində qərbə doğru 2-3 millimetr hərəkət edir. 2014-cü ildə abidədə yenidən tədqiqat işləri aparılmışdır. Bu gün menhirlərin bir qismi Dövlət Diyarşünaslıq Muzeyinə və Ermənistanın "Sərdarapat" Milli Azadlıq Hərəkatına, eləcə də İrəvanın bəzi parklarına köçürülüb [13]. Təbii ki, onların pərakəndə yerləşdirilməsi də sistemin pozulmasına, hər hansı araşdırma aparılacağı təqdirdə əldə oluna biləcək informasiya boşluğunun yaradılmasına xidmət edir.

Nəticə

Göründüyü kimi, çox qısa məlumatla, hətta cüzi müqayisələrlə, Qərbi Azərbaycanın arxeoloji abidələrinin müasir Azərbaycan Respublikası abidələrindən fərqlənmədiyini, artefaktların eyniliyi aydın görünür. Bu isə bir daha təsdiq edir ki, böyük coğrafiyada tarixi Azərbaycan ərazilərində eyni etnik kökə malik tayfalar yaşamış, öz mədəni nümunələri də varislik prinsipi üzrə sonrakı nəsillərə ötürərək, qədim türklərin zəngin mənəvi dünyasını yaşatmağa nail olmuşdular.

ƏDƏBİYYAT

1. Avşarova, İ. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarının bədii tunc məmulatı (e.ə XIV-VII əsrlər), Bakı: Nurlan, 2007, 192 s.
2. Baxşəliyev, V. Azərbaycan arxeologiyası. I cild, Bakı: 2006, 238 s.
3. İbrahimli, B., Əliyev, E. Son Tuncdan Erkən Dəmirə keçid dövrünün kurqanları haqqında (Plovdağ nekrapollarının materialları əsasında). Azərbaycan arxeologiyası, № 1, 2021, 87-100 s.
4. Гусейнова, М.А., Алиев, И.Н. Отчет о полевых исследованиях Шамхорского отряда Гянджа-Казахской экспедиции в 1989 году, 1-17 с.
5. Кушнарева, К.Х. Тазакендский могильник в Армении. Советская Археология. №1. 1960. 137-145 с.
6. Мартиросян, А.А. Армении в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван: 1964, 312 с.
7. Мнацаканян Арутюн. О двухцветной керамике Лчашена. Известия Академия Наук Армянской ССР № 5, 1957, 107-116 с.
8. Мнацаканян, А.О. Археологические раскопки на осушенной территории озера Севан. Советская Археология, XXIII, 1955, 186-200 с.
9. Мнацаканян, А.О. Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956 г. Советская Археология, №2. 1957. 146-153 с.
10. Мнацаканян, А.О. Древние повозки из курганов бронзового века на побережье оз. Севан. Советская Археология №2. 1960. 139-152 с.
11. Пиотровский б.б. Археология закавказья с древнейших времен до i тысячелетия дон.э. Ленинград, 1949, 136 с.
12. Хачатрян, Т. Раскопки в Айриванке. Известия Академия Наук Армянской ССР. № 12. 1957. 193-101 с.
13. Мегалитический комплекс Зорац Капер/ barevarmenia.ru › things_to_do › zorackarer

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA "QIRMIZI TABORUN" FƏALİYYƏTİ

Sabirə BAYRAMOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

Qərbi Azərbaycanın tarixinin öyrənilməsi bu gün qarşımızda vacib məsələ kimi diqqəti cəlb edir. Qərbi Azərbaycanın tarixində böyük rolu olmuş Abbasqulu bəy Şadlinskiyin həyatı və millətinin, xalqının rifahı naminə fəaliyyətinin öyrənilməsi hesab edirik ki, böyük aktualıq tələb edir. Onun yaratdığı "Qırmızı tabor" burada erməni daşnaklarına qarşı mübarizə aparmış və azərbaycanlıları qorumaq məqsədi ilə xeyli iş görmüşdür.

"Qırmızı tabor" adlanan diviziya 1918-ci ildə yaradılmışdır. Onun yaradılmasında əsas məqsəd yerli azərbaycanlıları azğın ermənilərdən qorumaqdan ibarət idi. 1918-ci il "Azərbaycan" qəzeti yazır: "müntəzəm dövlətlər və siyasi qüvvələr müharibə edirlər, fəqət müsəlləh [silahlı] əsgəri qüvvənin müsadiməsi [toqquşması; döyüşməsi] heç dinç əhalinin biri-birini, xüsusən arvad-uşağı qırmalarını tələb etmir. Halbuki bu iş həman hərəkətə təvəssül etmiş [əl atmış, girişmiş] və etməkdə olan şəxslər üzərində silinməz bir ləkədir ki, qalır və əgər bütün cahana "Hədsiz cəbhələrdə qan tökmək bəsdir daha" demək vaxtı gəlmiş isə milli ədavət və insan qanından gözü tutulmuşların əlində ölənlər dinc əhalinin, xüsusən günahsız arvad-uşağın qanı axıdılması müqabilinə etiraz etmək vaxtı çoxdan yetişmişdir" [1, 8].

Artıq bu dövrdə azərbaycanlılarla ermənilər arasında olan ədavət kəskinləşmiş və vəhşilik səviyyəsinə çatmışdır. İrəvan mahalında və yaxın ərazilərdə yaşayan azərbaycanlıların qorunması vacib məsələ idi. Dövrün ziyalıları və hörmətli adamları bu işdə əlbir olub çalışırdılar. Məhz bu niyyətlə "Qırmızı tabor" yaradılır.

Erməni silahlı dəstələrinin İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınların birinci mərhələsi 1918-ci ilin əvvəllərindən başlanmışdır. 1918-ci ilin martına qədər təkcə İrəvan quberniyasının qəzalarında 198 kənd tamamilə dağıdılmışdır. Bu rayonlarda yaşayan soydaşlarımıza qarşı 135 mindən çox soyqırımını törədilib.

1918-ci ilin mart ayında baş vermiş soyqırımını hadisəsindən sonra hər iki millət arasında konflikt daha da dərinləşmişdi. İrəvan quberniyasında yaşayan müsəlmanların vəziyyəti acınacaqlı hal almışdı. Buraya yerləşdirilən Osmanlı ordusu yerli azərbaycanlıları qoruyurdu və onlar özlərini müdafiə olunmuş hiss edirdilər. Lakin elə həmin ilin noyabrında çar Rusiyası Osmanlı dəstələrinin İrəvandan çıxarılması tələbini qoyur və onlar İrəvanı tərk etməyə başlayırlar. "Azərbaycan" qəzetinin 1918-ci il 5 noyabr 31 sayılı nəşrində qeyd olunur ki, "Şimdi isə şu yerlərdən Osmanlı ordusunun çıxması məsələsi ilə əlaqədar olaraq, bədbəxt müsəlman əhalisini vüquu möhtəməl olan hadisat qarşısında dəhşət və vəhşət qaplayır. Onlar kəndilərini Azərbaycan Cümhuriyyətinin bir cüzü sanaraq, onların hər bir təərrüz [hücum] və təcavüzlərdən məsun qalmalarını təmin etmək barəsində istidada [xahişdə] bulunmağı kəndilərinin vətəndaşlıq vəzifəsi ədd [hesab] etdilər. Vəilla [yoxsa; elə olmazsa] büsbütün tələf olacaqları mühəqqəqdır [qaçılmazdır]. Bundan naşi [bu səbəbdən] nümayəndələr Azərbaycan Hökumətindən Ermənistanla İrəvan müsəlman əhalisinin yerlərinə qaytarılması barəsində müzakirətdə bulunmasını istida etmişlər. Erməni-

müsəlman məsələsinin sabiqki tərzı qurbanı olan İrəvan müsəlman əhalisinin səsi bütün Azərbaycan türkləri tərəfindən eşidilməlidir" [1.77].

Andronikin törətdiyi vəhşiliklər artırdı. O, rəsmi mətbuatda da azərbaycanlılarla bağlı bəyanat verir, əksər hallarda onlar vahiməli olurdu, bu isə güclü psixoloji təsir gücünə malik idi. 1919-cu ilin aprelinə qədər Andranikin qoşunları Ərzurumdan Zəngəzurə gedən yolda yerləşən 500-dən çox türk-müsəlman yaşayış məntəqəsini dağıdıblar. Andranik Zəngəzuru ələ keçirməklə Qərb dövlətlərinin Türkiyənin türkdilli dövlətlərlə əlaqələrini kəsmək niyyətlərini həyata keçirdi. Sovet Rusiyası isə Zəngəzurun Ermənistanə verilməsini rəsmiləşdirdi və bununla da Naxçıvan Azərbaycandan qoparıldı. Əhəli böyük təşvişdə idi. Azərbaycanlılar əvvəlcə Azərbaycandan, sonra isə bütün dünyadan kömək istəyirdilər.

1918-ci ilin noyabrın 2-də erməni əsgərləri Göycəyədə hücum çəkmiş və azərbaycanlılara qarşı haqsızlıq etmişlər. "Təşrinə-saninin [noyabrın] 2-sində erməni əsgərləri Azərbaycan sərhədini keçib, silah gücünə Göycə müsəlmanlarının təslim olmalarını tələb etmişlərdir. Hal-hazırda erməni əsgərləri əhalini qarət edib, irz-namusa əl atmaqdadırlar. Müsəlmanların irz-namusunun, həyat və əmvalının [mallarının] vəhşilər əlindən xilasını üçün tədbirlər görülməsini 60 min müsəlman namından [adından] rica eyləriz. Gəncə uyezdirin 9-cu hissəsi: Sultanov" [1.166.].

Bu vaxt Abbasqulu bəy Şadlinski "Qırmızı tabor" adlı dəstə yaradır. Həmin dəstə Vedibasardan başlayaraq erməni daşnaqlarına qarşı vuruşmağa başlayır. Tarixi mənbələr göstərir ki, dəstə 1918- ildə ermənilərin növbəti talançılığı haqqında məlumat alan kimi bu istiqamətə gəlib erməniləri mühasirəyə alırlar. Ermənilər ağır itkilərə məruz qalaraq geri çəkilməyə məcbur olurlar. Yerli sakinlərdən eşitdiyimizə görə, ermənilər Abbasqulu bəydən çox qorxurdular. Onun azərbaycanlılar arasındakı nüfuzu, qəhrəmanlığı erməniləri qorxuya salırdı. Lakin Şadlinskiyə və onun dəstəsinə qalib gələ bilmirdilər.

Qeyd edilir ki, "1918-ci il may ayının son günlərində Ağdağın Böyük Vədi istiqamətində erməni əsgərləri özlərinə hərbi-döyüş istehkamları düzəldəndə vedibasarlının narahatlığı daha da artdı. Buna görə Abbasqulu bəy təcili əks tədbirlər gördü, hücum gözləniləcəyi güman edilən ərazilərdə silahlı dəstələr yerləşdirdi, "Daşlı" və "Gavurqala" istiqamətlərində güclü müdafiə istehkamları yaratdı" [2].

Məğlubiyyəti qəbul edə bilməyən ermənilər təkrarən Vədiyə hücum çəkirlər. Onlar Böyük Vədinə üç tərəfdən mühasirəyə alırlar. "Qırmızı tabor" əks hücumə başlayır. Onlara Kərbəlayi İsmayılın dəstəsi də köməyə gəlir. Ermənilərə əsl "toy" tuturlar. Abbasqulu bəy dağ Vedibasara, Millidərəyə və arın Vedibasara hücum edən daşnakların törətdikləri vəhşiliklərə görə və bu kəndlərdə onlara qoşulub nankorluq edən erməni ailələrinin burada yaşamasını mümkünsüz hesab edir, onları qonşu ərazilərdəki istədikləri erməni kəndlərinə, onların da evinə müsəlman ailələrini köçürür, kəndlərdə könüllülərdən ibarət özünümüdafiə bölükləri yaradır, kəndə keşikçilər təyin edir. Daşnakların Vedibasardan Naxçıvana gedən dəmir yolunu ələ keçirmək barədə irimiqyaslı işğalçılıq planları "Mübariz dəstə" tərəfindən alt-üst edilir [2].

"Qırmızı tabor" Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da fəaliyyətini davam etdirmişdir. Onlar bütövlükdə fəaliyyət göstərdikləri müddətdə xalqını, millətini ermənilərdən qorumuş və çox böyük fədakarlıq göstərmişlər. Qəribədir ki, Ermənistan hakimiyyəti sovet hakimiyyətinin qurulmasına maneçilik törədən ermənilərə qarşı mübarizədə Abbasqulu bəy Şadlinskiyə müraciət etmiş və ondan kömək istəmişlər.

Onlar cəllad Dronun daşnak qüvvələrini darmadağın edərək, Naxçıvanda sovet hakimiyyətini qurmuş, burada ingilis-daşnak işğalına son qoymuşdur. Abbasqulu bəy Şadlinski bu xidmətləri müqabilində Nəriman Nərimanov tərəfindən "Qızıl Ulduz" medalı ilə təltif edilmişdir. Bundan başqa, A.Şadlinski başda olmaqla "Qırmızı tabor"un 19 üzvü daşnaklara qarşı döyüşlərdə göstərdikləri şücaətə görə Ermənistan SSR-in "Qırmızı bayraq" ordeni ilə təltif olunmuşdu. "Qırmızı tabor" hissələri Zəngəzurun daşnaklardan təmizlənməsində də böyük qəhrəmanlıq göstərmişdilər. Ermənistanda və Zəngəzurda sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra "Qırmızı tabor" Naxçıvanda saxlanılmış və onun sərhədlərinin qorunmasında fəal iştirak etmişdir [3].

Göründüyü kimi, "Qırmızı tabor" diviziyası əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ərazisini, millətinin xalqının nümayəndələrini qorumaqda əvəzsiz xidmət göstərmişlər. Fəxrlə bildirmək istəyirəm ki, mənim babam Orucov Bayram Həbib oğlu da bu dəstənin üzvü olub və torpaqlarımızın, soydaşlarımızın qorunmasında iştirak edibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. 1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş "Azərbaycan" qəzetinin tam külliyyatı. II cild. Bakı: ADA Universitetinin nəşri. 652 s.
2. Rəhman Almanlı. Ermənilərin törətdikləri Vedibasar qırğınları. "Azərbaycan" qəzeti 18.04.2015
3. https://az.wikipedia.org/wiki/Qırmızı_tabor

SUMMARY

Sabira Bayramova

THE ACTIVITY OF THE "RED REGIMENT" IN WESTERN AZERBAIJAN

The article talks about the activities of the "Red Regiment" group created by Abbasgulu bey Shadlinski in Western Azerbaijan. It is shown that in 1918, Armenians often attacked Azerbaijanis in Western Azerbaijan. They committed atrocities and killed women and children. The population was in a desperate situation. "Red Tabor" is created to protect Azerbaijanis from these merciless attacks. They fought against the Armenian Dashnaks in Vedibasar, Zangibasar, Darelayaz and Nakhchivan, and in 1920 they were awarded the "Red Banner" order by Nariman Narimanov for their successful activities.

Keywords: *Western Azerbaijan, Vedibasar, Abbasgulu Agha Shadlinski, Red Regiment, Armenian brutality, genocide*

İRƏVAN XANLIĞININ İŞĞALI ƏRƏFƏSİNDƏ RUSİYANIN CƏNUBİ QAFQAZDAKI HƏRBİ QÜVVƏLƏRİNİN VƏZİYYƏTİ

Mehman SÜLEYMANOV

smehman@mail.ru

Milli Müdafiə Universiteti

1813-cü il oktyabrın 12-də Rusiya ilə Qacar sarayı arasında Gülistan müqaviləsinin imzalanması XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaz ətrafında, xüsusən də Azərbaycan xanlıqları ətrafında cərəyan edən ciddi hərbi-siyasi proseslərə heç də son qoymadı. Çünki bu proseslərin subyektləri olan tərəflərin heç biri ortada olan nəticələrlə razı deyildilər və qarşılarına qoyduqları niyyətlərinə çatmaq üçün münasib fürsət gözləyirdilər. Hətta ilk baxışdan müharibənin qalibi olmuş Rusiya da Gülistan müqaviləsinin şərtləri ilə tamamilə razı deyildi. Bunun da öz səbəbi var idi. Rusiya sarayına görə, yalnız Arazdan şimaldakı Azərbaycan xanlıqlarının işğalının başa çatdırılması, dövlətin cənub sərhədlərinin Araz çayından keçməsinin təmin edilməsi ilə Cənubi Qafqazın işğalını tamamlanmış hesab etmək olardı. Buna nail olunması üçün isə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının işğalına ehtiyac var idi. Bu xanlıqların işğal edilməsi ilə Rusiya dövləti öz sərhədini cənuba tərəf kifayət qədər genişləndirmiş olardı və bununla qarşıya qoyulmuş siyasi niyyətlər də əldə edilmiş olardı.

1826-cı ildə Cənubi Qafqazda yenidən alovlanan müharibəyə tərəflər müxtəlif inkişaf səviyyəsində qoşuldular. Qacarlar İranından fərqli olaraq, Rusiya sürətlə inkişaf edən, hərbi qüdrəti günü-gündən daha da artan, beynəlxalq aləmdə öz yerini daha da möhkəmləndirən bir dövlət idi.

Bununla belə, qeyd edilməlidir ki, yeni müharibənin başlanmasına Rusiya bütünlüklə hazır deyildi. Rusiya sarayı Qacar sarayı ilə münasibətində sülh şəraitinin qorunub saxlanmasına üstünlük verirdi və Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı qoşunlarının baş komandanı general Yermolovdan da tələb olunurdu ki, bu şəraiti qoruyub saxlamaq üçün müvafiq tədbirləri həyata keçirsin.

Lakin yaranmış hərbi-siyasi şəraitdə Rusiya sarayı tərəfindən Cənubi Qafqazdakı hərbi qüvvələrin təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra qərarlar qəbul etdi. Rusiya imperatorunun müvafiq təlimatına əsasən Qafqaz korpusunun tərkibinə daxil olan 6 alay Rusiyanın içərilərinə aparıldı. Əvvəlki alaylardan Qafqazda 7-ci karabiner, gürcü qrenadyor, Tiflis piyada və Kabardin piyada alayları qaldılar. Rusiyanın içərilərinə aparılan alayların əvəzinə yeni alaylar gətirildi. Bu alayların bəziləri Qafqazdakı coğrafi adlarla adlandırıldılar. Məsələn, Şirvan piyada alayı belə alaylardan biri idi [1, s.73].

İrəvan xanlığının işğalına başlanması ərəfəsində general Yermolov bir daha Qafqaza əlavə hərbi qüvvələrin göndərilməsi barəsində Rusiya Hərbi Nazirliyi qarşısında məsələ qaldırdı. General Yermolov Cənubi Qafqazdakı rus işğalının qorunması üçün 24 taborun əlavə göndərilməsini lazım bilirdi. Hərbi Nazirlik tərəfindən onun xahişi qismən icra olundu. Qərara alındı ki, general Yermolovun sərəncamına 20-ci diviziyanın alayları göndərilsin. Bu alaylar 2 taborlu tərkibdə göndərilməli idi ki, bu taborların da ümumi sayı 12 idi. Alayların 3-cü taborları Rusiyanın daxilində qarovul vəzifələrinin icrasına cəlb

edilmişdirlər. Hərbi Nazirlik Qacar qoşunlarının hücumunun qarşısının alınması üçün əlavə qüvvələrin göndərilməsi zəruriliyini qəbul edirdi. Lakin həmin qüvvələr təxirlə göndərməli idi. İrəvan xanlığının işğalı ərəfəsindən Qafqazda 30 min nəfərlik hərbi qüvvə cəmlənməli idi. Onlardan da 15 min nəfəri Tiflis ətrafında olmalı idi. Mərkəzin tapşırıqına əsasən, bu qüvvədən 2 min nəfərlik dəstə Tiflisin mühafizəsi üçün saxlanmalı, 13 min nəfərlik dəstə isə İrəvan xanlığı istiqamətinə göndərməli idi [2, s. 648-649].

Mövcud məlumatlara görə, İrəvan xanlığının işğalı ərəfəsində Cənubi Qafqazdakı rus hərbi qüvvələri 33 piyada taborundan, 1 nizami süvari alayından, 9 Don kazak alayından, Lənkərandakı dəniz taborundan, 8-ci istehkam taborundan və Bakı qarnizon taborundan ibarət idi. İrəvan xanlığı sərhədində rus hərbi qüvvələrindən Tiflis alayının 9 piyada bölüyü, Qarabağda 42-ci yeger alayının 9 bölüyü, Gəncədə 41-ci yeger alayının 2 bölüyü, Nuxada 42-ci yeger alayının 1 bölüyü, Şamaxıda isə 42-ci yeger alayının 2 bölüyü dayanmışdı. Məlumatla görə, İrəvan xanlığı sərhədində və Azərbaycan xanlıqları ərazisində olan hərbi qüvvələrin ümumi sayı 7 min nəfər idi [3, s. 98].

Gürcüstanın İrəvan xanlığı ilə sərhədində aşağıdakı silahlı qüvvələr yerləşdirilmişdi: 500 atlıdan ibarət kazak alayı, polkovnik Sevarsamidzenin rəhbərlik etdiyi Tiflis piyada alayının 2 taboru və müvəqqəti olaraq bölgəyə gətirilmiş 2 karabiner bölüyü, Qafqaz qrenadyor top briqadasının 3-cü bölüyü. Bu bölüyün sərəncamında 12 ədəd yüngül top var idi [4, c. 32]. Konkret olaraq bu bölmələr aşağıdakı mövqelərdə yerləşdirilmişdilər: 2 bölük yeger 2 ədəd topla birlikdə Bezabdal keçidində yerləşdi, Gərgərə bir topçu taqımı ilə birlikdə 2 bölük göndərildi. Bundan başqa, Cəlaloğluda 2 bölük piyada, 2 ədəd top və kazaklar dəstəsi, Bezabdalın arxasında 3 bölük piyada, 3 ədəd top, Böyük Qarakilsədə isə 6 bölük, 7 ədəd top, kazak bölüyü və erməni könüllülərindən ibarət dəstə var idi [5].

İrəvan xanlığı sərhədindəki rus qüvvələrinə ümumi komandanlıq knyaz polkovnik Leonti Yakovleviç Sevarsamidzeyə həvalə olunmuşdu. Güman edilirdi ki, onun böyük hərbi təcrübəsi və bölgəni tanıması İrəvan xanlığının qüvvələrinə qarşı mübarizənin təşkilində daha faydalı ola bilər. Polkovnik Sevarsamidzə general Qudoviçin rəhbərliyi altında İrəvan qalası üzərinə təşkil edilmiş hücumda iştirak etmişdi. O həm də yerli dillərə bələd idi. Buna görə o, yerli əhali arasında da müəyyən əlaqələr qura bilmişdi [4, s. 32-33].

İrəvan xanlığının Gürcüstanla sərhəd xətti Qacar qoşunlarının hücum marşrutlarından biri sayılırdı. Rus generalları şübhə etmirdilər ki, Qacar qoşunlarının digər hücum marşrutu Qarabağ xanlığı ərazisindən keçəcəkdir. Rus generalları mümkün imkanlar daxilində bu istiqaməti də xüsusi diqqət altında saxlayırdılar. Qarabağda dayanan qüvvələrin əsasını polkovnik İosif Antonoviç Reutun rəhbərliyi altında olan 42-ci yeger alayı təşkil edirdi. Polkovnik Reut da təcrübəli zabitlərdən sayılırdı və onun da xidmət yolu Qafqazdan keçmişdi. Qacar qoşunlarının hücumunun qarşısının daha yaxşı alınması üçün polkovnik Reut Qarabağdakı hərbi qüvvələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdı: Çanaxıda 5 yeger bölüyü, 4 ədəd top v. podpolkovnik Molçanovun Don kazak alayının 256 atlısı, Şuşada bir bölük yeger, Gorus və ətrafında 3 bölük yeger, 2 ədəd top və Molçanovun kazak alayının 96 atlısı [5].

Yuxarıdakı məlumatlardan aydın olduğu kimi, 42-ci yeger alayının 2 bölüyü Şamaxıda və bir bölüyü də Nuxada dayanmışdı. Onların kənarda olması sözsüz ki, alayın döyüş qabiliyyətini zəiflədirdi. Qarabağ xanlığı üzərinə Qacar qoşunlarının irimiqyaslı hücumu baş verəcəyi halda Şamaxıda dayanan 2 bölüyün geri çağırılacağı gözlənilirdi [4, s.68].

Talış (Lənkəran) xanlığı da Qacar qoşunlarının birbaşa təmas xəttində yerləşirdi və müharibənin başlanacağı təqdirdə Qacar qoşunlarının bir dəstəsinin də bu istiqamətdə irəliləyəcəyi istisna deyildi. Lənkəran xanlığını əldə etməklə Qacar qüvvələri Şamaxıya və Salyandan keçməklə Bakıya çıxış əldə etmiş olardılar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu xanlıq müharibənin başlanması ərəfəsində tərəflərin sərhəd müzakirələrinin əsas obyektlərindən biri idi və məlumdur ki, yeni Rusiya imperatoru I Nikolay da Qacar sarayının Lənkəran xanlığına olan iddialarının qismən təmin edilməsini mükün sayırdı. Dinc yolla Lənkəran xanlığına olan iddialarının həll edilmədiyi halda Rusiya işğalının qorunması 778 nəfərdən ibarət Xəzər dəniz taboru öz üzərinə götürmüşdü. Tarixi ədəbiyyatda Lənkəranda Xəzər dəniz taborunun şəxsi heyətinin sayının 660 nəfər olduğu göstərilir [2, s. 615]. Rus generallarının fikrincə, göstərilən rəqəmlərin heç biri Qacar qoşunlarının Lənkəran xanlığına hücumunun qarşısının alınması üçün yetərli deyildi. Lənkəranda döyüş mövqelərinin tamamlanmaması buradakı vəziyyəti bir qədər də çətinləşdirirdi. Qarnizon daxilində kifayət qədər ərzaq və içməli su da çatışmırdı. Bundan başqa, xanlığın daxilində gərgin bir durum mövcud idi. Yeni müharibənin başlanması ərəfəsində Lənkəran xanı Mir Həsən xan rusların təzyiqlərinə dözməyərək Qacar sarayına pənah aparmışdı. Lənkəran xanlığı əhalisi belə bir vəziyyətdən narazı idi və ona görə yeni müharibənin başlanması ərəfəsində xanlığın əhalisi arasındakı gərginlik şiddətlənməkdə idi. Müharibə başlanacağı təqdirdə bu qüvvələrin də İrəvan xanlığı üzərinə hücumla cəlb ediləcəyi istisna deyildi.

Xəzər dəniz taboruna mayor İlinski rəhbərlik edirdi. Lənkəranın qorunmasını təmin etmək üçün mayor İlinski xanlıq ərazisinə səpələnmiş postların Lənkərana toplanmasına göstəriş verdi. Amma ətrafa səpələnmiş hərbiçilərin hamısını toplamaq mümkün olmadı. Çünki onların müəyyən hissəsi rastlaşdıqları silahlı qarşıdurmada canlarını itirdilər. Mayor İlinski Lənkəran xanlığının qorunması üçün Şamaxıdakı rus zabitlərindən kömək istədi. Bu müraziətdən sonra Lənkərana 98 nəfər hərbiçi göndərildi [6, s.57].

Yeni müharibə rus qoşunlarının döyüş gücünün artırılması üçün general Yermolov yerli imkanlardan da istifadə etməyə çalışırdı. Cənubi Qafqazdakı bütün piyada və kazak hissələrinin şəxsi heyətlə komplektləşdirilməsi Rusiyanın daxili ehtiyatları hesabına aparılırdı. Doğrudur, azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilər arasından da könüllülər toplanır və onlar bir qayda olaraq, qeyri-nizami bölmələr kimi ayrılıqda hərbi vəzifələrin icrasına cəlb edilirdilər. Lakin onların sayı çox deyildi. Erməni əhalisinin elə də böyük canlı ehtiyatı yox idi ki, onlardan böyük dəstələr təşkil etmək mümkün olsun. Yerli ermənilər ruslar tərəfindən daha çox casusluq işlərində istifadə olunurdu. Azərbaycanlılar arasından könüllü şəkildə rus qoşunlarına qoşulmaq meyli kütləvi deyildi. Azərbaycan xanlıqlarının tarixindən də yaxşı məlumdur ki, azərbaycanlı könüllülər bir qayda olaraq, rus generallarının tələbi əsasında xanlar tərəfindən toplanırdı və toplananlar da bir çox hallarda lazımi tələblərə cavab vermirdilər və döyüş tapşırıqlarının icrasına da ciddi yanaşmırdılar. Çünki xalq arasından çıxmış "könüllülər" in Rusiya işğalına qarşı münasibəti birmənalı deyildi.

İrəvan xanlığının işğalı ərəfəsindən şəxsi heyətin sayı baxımından Cənubi Qafqazdakı rus hərbi qüvvələri üstünlüyə malik olmasalar da, hərbi-texniki təchizat, hərbi təcrübə, döyüş hazırlığı, döyüşün təşkili təcrübəsi baxımından üstünlüyə malik idilər ki, bunlar da tədricən hərbi nəticələrdə özünü göstərməyə başladı.

ƏDƏBİYYAT

1. Боевая хроника полков 21-й пехотной дивизии. Тифлис: 1888, с. I
2. Дубровин, Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. VI, С – Петербург: 1888
3. Ибрагимбейли, Х.М. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века. Москва: 1969, с.98 (elektron variant).
4. Потто, В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Т. III, Санкт-Петербург: 1888
5. Захаревич, А.В. Донские казаки и Армянские население. History. kubsu.ru/pdf/ar_sas.pdf
6. Karname-ye siyasi-ye qayemməqam Fərahani. Tehran: 1385

OSMANLI İDARƏÇİLİYİ DÖVRÜNDƏ DƏRƏLƏYƏZ ƏHALİSİNİN VERGİ MÜKƏLLƏFİYYƏTLƏRİ

Rəsul BAĞIROV

bagirovresul11@gmail.com

ORCID iD: 0009-0001-0812-6682

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd Osmanlı idarəçiliyi dövründə Dərələyəz mahalında əhalidən alınan vergi və mükəlləfiyyətləri ətraflı şəkildə əsaslandırmaqdır. Azərbaycanda vəziyyətin kəskinləşməsi xristian əhalisinin müqaviməti əhalinin işğalçıların zülmündən həmişəlik yaxa qurtarmaq məqsədi ilə bölgənin əhalisi Osmanlılara müraciət edərək kömək istəyirdilər. İstanbul müqaviləsindən sonra Azərbaycanın böyük bir hissəsi osmanlıların idarəçiliyinə keçdi. Osmanlı hakim dairələri bu ərazilərdə yeni idarə üsulu yaratmışdılar. Səfəvilər dövründə olan inzibati ərazi bölgüsü qismən saxlanılmışdır. Hərbi inzibati vahidlərə - vilayətlərə və bəylərbəyliklərə bölünmüşdü. Vilayətlər sancaqlardan ibarət idi. Sancaqların ərazisi mahalların ərazisinə uyğun gəlirdi. Sancaqlar mahal və nahiyələrə bölünürdü. Hərbi-inzibati maliyyə işləri sərəsgərin əlində cəmləşmişdi. Yerli feodallar kiçik bölgələrdə sancaqbəylər, naiblər təyin olunurdular. Osmanlı dövləti Cənubi Qafqazda, o cümlədən Dərələyəzdə əhalinin müharibədən zərər çəkdiyini nəzərə alaraq qismən yumşaq vergi siyasəti yeridirdi. Gömrükxanalarda gömrük və rəhdari, rəsmi kapan adlanan vergilər alınır. Osmanlı hakim dairələri vergilərin və gömrük xərclərinin toplanması müqatiyə (iltizama) verirdi. Bu və digər maliyyə məsələləri "Naxçıvan dəftəri" adlanan sənəddə öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda bu ərazilərdə Səfəvi və Osmanlı ölçü, çəki və pul vahidlərindən istifadə olunurdu. Maliyyə sənədlərindən məlum olur ki, Osmanlılar qadınları, uşaqları, qocaları, şikəstləri, xəstələri, habelə zehni əməklə məşğul olanları vergilərdən azad etmişdir. Sonda belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, 1590-cı ildə tərtib edilmiş İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftərində mövcud olan maliyyə-iqtisadi və vergi sistemi geniş yer almışdır. Müfəssəl dəftərin qanunnaməsində raiyyətin ödəyəcəyi vergilərin növləri və miqdarı, hüquq və məsuliyyətlər geniş şəkildə təsvir edilmişdir.

***Açar sözlər:** sancaq, nahiyə, sərəsgər, rəhdari, müqatiyə, rəsmi kapan, ağça, tiyul, binaçı, peşkəş*

Giriş

Dərələyəzin siyasi tarixinə gəlincə, buranın Göyçə və Zəngəzur mahalları ilə birlikdə ilk orta əsrlərdə Azərbaycan Albaniyasının Sünik vilayətini təşkil etdiyi haqqındakı mülahizələri doğru qəbul etmək məcburiyyətindəyik. Bu ərazinin Ərəb xilafəti dövründən başlayan tarixi də az-çox məlumdur. Dərələyəz mahalının da qonşu ərazilər kimi əvvəlcə xilafətin, sonra səlcuqların, monqolların, Qaraqoyunluların, Ağqoyunluların, Səfəvilərin, 1747-1828-ci illərdə Naxçıvan xanlığının, 1828-ci ildən isə Rusiya imperiyasının tərkibində olduğu da məlumdur. 1588-ci və 1724-cü illərdə bu ərazi qısamüddətli olsa da, osmanlılar tərəfindən işğal edilmiş, amma 1603-cü ildə I Şah Abbas, 1735-ci ildə isə Nadir şah (1735-ci ildə Nadir hələ şah deyildi, II Təhmasibin sərkərdəsi olaraq Təhmasibqulu xan adlanırdı, 1736-cı ildə özünü şah elan edəndən sonra əvvəlki Nadir adını özünə qaytarıb, Nadir şah olaraq

1747-ci ildə sui-qəsd nəticəsində öldürülənə qədər dövləti idarə etdi) tərəfindən osmanlılardan geri alınmışdır [Dərələyəz mahalının kameral təsviri 1831-1942-ci illər, 2017, s.6].

Dərələyəzin adına inzibati-ərazi vahidi kimi ilk dəfə Sərəf xan Bidlisinin "Şərəfnamə" əsərində rast gəlinir.

İrəvan əyalətinin 1590-cı ilə aid müfəssəl dəftərini tədqiq etmiş tarixçi alim H.Məmmədov-Qaramanlıya görə XVI əsrin sonlarında Dərələyəz inzibati-ərazi vahidi kimi mövcud olmamışdır ["Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri". Bakı: 2001, s.287].

İstər 1727-ci ilə aid olan "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"i, istərsə də 1728-ci ilə aid olan "İrəvan əyalətinin - icmal dəftəri"nə görə Dərələyəz mahalı Naxçıvan sancağının həm ərazi, həm də məskunlaşmış yaşayış məntəqələrinin sayına görə ən böyük mahalı idi. 1727-ci ildə burada 99 kənd və 5 məzrə qeydə alınmış və bu kəndlərin 68-də yaşayış var idi. Naxçıvan əyalətlərini osmanlılardan geri aldıqdan sonra (1735) bu ərazilər uzun müddət boş qalmışdır.

Dərələyəz mahalı Qərbi Azərbaycanda min illər boyu türklərin yaşadıkları ərazilərdəndir. Şərur-Dərələyəz tarixi vilayətinin dağlıq hissəsini təşkil edir. Dərələyəz coğrafi baxımdan elə yerləşmişdir ki, buranı təbii qala adlandırmaq olar. Bölgə şimalda Basarkeçər yaylası, şərqdə Zəngəzur dağ silsiləsi, Cənubda Ələyəz dağları, qərbdə Səlimin gədiyi yerləşən hündür dağlarla əhatə olunmuşdur. Dərələyəz toponimi Azərbaycan dilində "İri dağ və ya təpə arasında çuxur" mənasında işlənən dərə sözü ilə alağöz türk etnonimi əsasında yaranmışdır. Tarixi mənbələrə əsaslanıb demək olar ki, bu bölgə əski çağlardan Naxçıvanla bağlı olmuşdur. Tarixi qaynaqlarda Naxçıvanın, eyni zamanda Qərbi Azərbaycanın türk etnoslarının vətəni olduğu göstərilmişdir. Görkəmli türk tarixçisi M.F.Kırzioğlu bölgədə türk etnoslarının Miladdan çox öncə formalaşdığını göstərir [M.F.Kırzioğlu, 1992, s.207]. Müəllif sonrakı dövrdə Qars Arpaçay, Ələyəz hövzələrində Kuman-Kıpçaq-Peçeneq türklərinin güclü hakimiyyətə malik olmaqla ətraf əraziləri də özlərinə tabe etdiklərini xəbər verir.

Toplanmış çöl materiallardan və qaynaqlardan aydın olur ki, yuxarıda adı çəkilən bölgəyə aid olan Dərələyəzdə də, xüsusən Arpaçayın yuxarı və orta hövzəsində daha çox Kəngərlilər məskunlaşmışdır. Hətta VIII yüzilliyinin sonlarına yaxın Əlincə qalasının Qıpçaq türklərinin əlində olmasına dair məlumatlar vardır [H.Q.Qədirzadə, 1999, s.91]. Ən qədim dövrlərdə Azərbaycanlılar yaşadığı bir ərazidə V əsrdən yaşayış məskəni olmuşdur. Arxeoloji qazıntılardan əldə olunmuş maddi-mədəniyyət qalıqları yaşayış məskənləri bunu sübut edir. Dərələyəzdə tədqiqat nəticəsində zəngin qəbirüstü abidələrə (daş, qoç, səndugələrə) rast gəlinir.

Osmanlılar 1724-cü ildə Naxçıvan sancağını ələ keçirərkən bəzi kəndlərin əhalisi şiə olduqları üçün qaçmışlar. Bu məsələ ilə bağlı, adətən, belə yazılır. "Bu Məzrə əvvəllər kənd imiş (kəndin əhalisi pis əməlli qızılbaş-şiə olduğu üçün qaçıb getmişdilər və bir daha qayıtmayacaqlarına görə, dəftərdə bu kənd Məzrə olaraq qeydə alınmışdır ["Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri", s. 290-291].

Şərqi Dərələyəzin yaşayış məskənlərindən biri də Cul kəndidir. Cul kəndinə tarixi mənbələrdə XIII əsrdə rast gəlinir. Cul kəndi Arpaçayın Gog qolu olan Culçayinin sahilində yerləşir. "İrəvan əyalətinin icmal dəftərində, Qafqazın 5 verslik xəritəsində qeyd edilmişdir. Toponim cul türk etnonimi əsasında yaranmışdır. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərində Dərələyəz nahiyəsinin kəndlərində alınan gəlir vergilərin siyahısında Cul kəndinin adı çəkilir. Cul kəndinin əhalisindən 3988 axca gəlir vergisi alınmışdır.

Müzakirə

1590-cı ildə tərtib edilmiş İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftərində Şərur nahiyəsində mövcud olan maliyyə-iqtisadi və vergi sistemi də geniş yer almışdır. Haqqında söhbət gedən müfəssəl dəftərin Qanunnaməsində rəiyyətin ödəyəcəyi vergilərin növləri və miqdarı, hüquq və məsuliyyətlər geniş şəkildə təsvir edilmişdir.

Həmin vaxt Osmanlı dövlətində əkinçilikdə "çiftlik" deyilən ərazi vahidindən istifadə edilirdi. Rəiyyətə verilən torpaq "çiftlik" deyilən parçalara ayrılırdı. Çiftliyin sahəsi torpağın keyfiyyətindən asılı olaraq, dəyişirdi. Kəndlərdə neçə çiftlik və ya yarımçiftlik olduğu müəyyən edilir və onlara görə vergi alınır. Çiftlik və yarımçiftliklə bərabər, qeydə alınan "dönüm vergisi" ifadəsi göstərir ki, bəzi sakinlərin əkdəyi torpaqlar yarım çiftdən də az, yəni dönümlərlə qiymətləndirilən miqdarda olmuşdur. Yarım çiftdən az torpağı olan rəiyyət "bennak" adlanırdı. 1590-cı il tarixli təhrir dəftərinin qanunnaməsinə görə vergilər 3 qrupa ayrılırdı:

1. Şəri vergilər (üşr, baş vergisi və s.);
2. Örfi vergilər (çift, yarımçift, bennak vergiləri və s.);
3. Ərazi vergiləri (taxıl vergisi, dəyirman vergisi, heyvan vergisi, gömrük rüsumları və s.) [Şərur-Dərələyəz qəzasının kameral təsviri 1873-cü il, 2024. s.61].

Məhsuldan alınacaq vergilər onun pul ekvivalenti ilə alınır və hər bir məhsul növünün qiyməti paytaxtda, Sultanın hüsurunda müəyyən edilirdi. 1590-cı ilin qiymətlərində Osmanlı imperatorluğundakı 1585-ci ildəki devalvasiya nəzərə alınmışdı. Uşr, "onda bir" mənasını versə də, 1/8, bəzən 1/6, 1/5 və daha çox - məhsulun yarısı qədər olurdu. Haqqında söhbət gedən təhrir dəftərinin qanunnaməsində 1/5 vergi alınan şəxslərdən "səlahiyyət" adlanan verginin alınmayacağı göstərilirdi (1 ağça idi) və öyrüş yerlərinin əkilməsi qadağan idi. Vergi kimi alınan üşrün dəyəri pulla alınır. Məhsulların qiyməti isə 1 kile buğda, mərcimək və noxud üçün 8, arpa və dari üçün 6 ağçadan hesablanırdı. 1590-cı ildə dövrüdə olan ağçanın təxmini kursunu başa düşmək üçün 1 qoyunun qiymətinin 30-35 ağça olduğu nəzərə alınmalıdır. Beləliklə, təxminən 10 manat olduğu aydınlaşır. 1 manat pambığın qiyməti isə 96 ağça idi. Bal üşrü məhsuldar arı ailəsi üçün 2, zəif arı ailəsi üçün 1 ağça idi. Onu həm pulla, həm də məhsulla ödəmək olurdu. Osmanlı imperatorluğunda evli olmayan adama çiftlik verilmirdi. 50 ağça olan çift vergisi mart ayında alınır. Dəftərdə qeydiyyata olan şəxs müsəlman idisə, ondan subay vergisi alınmır, evləndikdə isə cəza vergisi alınır. Məhsuldar torpaqlar da hər 2 dönüm, az məhsuldar torpaqlarda isə hər 3 dönüm üçün 1 ağça vergi alınır.

Dəyirmanın işlədiyi hər aya görə 5 ağça vergi alınır. Osmanlı idarəçiliyi dövründə əkin sahələrinin qorunması üçün dəstibani adlanan ciddi bir vergi növü də vardı. Əgər bu vergini ödəyən şəxsin əkininə kiminsə mal-qarası girərdisə, heyvan sahibinə 5 dəyənək vurulur və əkinə girmiş hər qoyun üçün 5 ağça cərimə alınaraq əkin sahibinə verilirdi. 1590-cı il tarixli təhrir dəftərində osmanlıların tətbiq etdiyi bir sıra digər vergilər də ətraflı təsvir edilmişdir [Şərur-Dərələyəz qəzasının kameral təsviri, 1873-cü il. 2024. s.63].

Ərə gedən bəkirə qıza görə 60, dul qadına görə 30 ağça vergi alınır. Alqı-satqı əməliyyatlarına görə də rüsumlar mövcud idi. Məsələn, əsiri satandan da, alandan da 4, atı alandan da, satandan da 2 ağça atbahası adlanan rüsum, qatır, camış, qaramala görə də satandan və alandan 2 ağça alınır. Qəssabxanada hər camışa görə 4, qaramala görə 2, qoyuna görə 1 ağça rüsum alınır. Şəhərə gətirilib satılan kənd təsərrüfatı məhsullarına görə də rüsum alınır. 1 mid üçün yarım kile, 3 kile un üçün 1 ağça rüsum alınır.

Osmanlılar 1724-cü ildə Azərbaycan ərazilərini, o cümlədən Şərur və Dərələyəz bölgələrini işğal etdikdən sonra müvafiq müfəssəl və icmal dəftərləri tərtib edilmişdir. Şərur

nahiyəsi İrəvan livasının, Dərələyəz mahalı isə Naxçıvan qəzasının tərkibində təhrir edilmişdir. Bu müfəssəl dəftərlər strukturuna görə oxşar idi, əhalidən üsr kimi alınan natural vergilərin qiyməti müəyyən edilir və məhsulun pulla ekvivalenti alınır. Amma burada ciddi bir fərq vardı. 1590-cı ildə 1 kilesi 8 ağça olan buğdanın həmin çəkisi 30, 1590-cı ildə 6 ağça olan arpanın qiyməti 20 ağça idi, yəni Osmanlı dövlətinin pul vahidi ağça xeyli ucuzlaşmış, devalvasiya etmişdi. Təxminən dəyərini 3,5 dəfə itirmişdi. Buna görə də 1328-ci ildən Osmanlı dövlətində dövriyyədə olan gümüş ağça artıq 1686-cı ildə dövriyyədən çıxmış, 120 ağçaya bərabər olan yeni pul vahidi - quruş dövriyyəyə buraxılmışdı. Amma ağça terminindən malların qiyməti və toplanan vergilərin miqdarını hesablamaq üçün istifadə edilirdi [Şəhur-Dərələyəz qəzasının kameral təsviri 1873-cü il. 2024. s.68].

Torpaq idarəciliyinin aşağıdakı formaları var idi. Məmurlara maaş əvəzinə mülk verilirdi. Həmin adam mülkədar adlanırdı. Mülkədar kəndin, torpağın və ya əhalinin sahibi deyil, mülkün gəlirindən pay alan şəxs idi.

Mülkiyyətin başqa bir növü isə tiyul idi. Tiyul xəzinəyə çatan vergi payı idi, yəni ümumi verginin xəzinəyə çatan hissəsi tiyul sahibinə çatırdı. Tiyul istisnasız olaraq xidmətə görə ömürlük bağışlanır və tiyuldar öldükdən sonra xəzinəyə qayıdırdı. Tiyul o halda atadan oğula keçirdi ki, atasının tutduğu vəzifəni oğlu da daşsın.

İrəvan xanlığında “binaçı” adlanan təsərrüfat subyekti vergi vahidi kimi tətbiq edilirdi. Becərdikləri torpağın vəziyyətindən, suyun olub-olmamasından, yola yaxınlığından və s. asılı olaraq, bir binaçıya neçə ailənin aid olunması haqqında qərar verilirdi. Bəzən yoxsul bir kənd bütövlükdə 1 binaçı hesab edildiyi kimi, zəngin bir ailədə 1 binaçı sayıla bilirdi.

1727-ci ildə Dərələyəz mahalının 6 çift, 6 yarımçift, 18 bennakin, cəmi 30 ailənin yaşadığı Yaycı kəndində vergi olaraq 21 kile arpa, 11 kile darı, 15 kile pərinc və 2.000 ağça çəltik üsrü (1727-ci ildə çəltiyin 1 kilesinin qiymətinin 60 ağça olduğunu nəzərə alsaq, təxminən 30 kile) ödənilmişdir [Şəhur-Dərələyəz qəzasının kameral təsviri 1873-cü il. 2024. s.71].

6 nəfər bennakin yaşadığı Məlikşah kəndində 11 kile buğda, 13 kile arpa, 2 kile darı, 5 kile pərinc vergi ödənilmiş, 77 kile buğda, 91 kile arpa, 14 kile darı, 35 kile pərinc, cəmi 217 kile dənli bitki - ailə başına 36,17 kile və ya 800 kq dənli bitki əldə edilmişdir ki, bu da Məlikşah kəndi əhalisinin həyat səviyyəsinin Yaycı kəndi əhalisinin həyat səviyyəsinin Yaycı kəndi ilə müqayisədə xeyli yaxşı olduğunu göstərir.

3 ailənin yaşadığı Gabud kəndinin əhalisi 2 kile buğda, 4 kile arpa, 2 kile kərdiyar, 3 kile pərinc, 2 kile mərcimək, 2 çile kərəsnə, 120 ağça bal üsrü, 110 ağça meyvə üsrü, 100 ağça qoyun vergisi, ümumilikdə 2.887 ağça vergi ödəmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kırzioğlu, F. Yuxarı-Kür və Çoruq boylarında kıpçaklar. Ankara: 1992
2. Yenə onun “Milli dastanlarımızda Dədə Qorqud oğuznamələrinin tarix bəlgəsi baxımından dəyərləri”, Armeniya (Yuxarı-Əllər tarixinin içüzü. Bülleten, Ayrı Basım, Ankara: 1987
3. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: 1988, Uşun qoca oğlu Səkrək boyu, s.110
4. Qədirzadə, H.Q. Naxçıvan tarixi Türk Diyar Dərələyəz. Elmi əsərlər. NDU, Naxçıvan: 1999

5. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. 9 məhərrəm II 40 (27 avqust 1727), giriş və tərcümə müəllifləri akad. Ziya Bünyadov və t.e.n. Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı), Bakı: 1997 5.
6. Ələkbərli, Ə. Qədim-türk oğuz yurdu – "Ermənistan", Bakı: 1994, s.186
7. Naxçıvan MR. Mərkəzi Dövlət Arxivi. Fond 314, qeyd 5.a, iş 73, s.186
8. Dərələyəz mahalının kameral təsviri (1831-ci və 1842-ci illər). (tərcümə edən, çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi. Nazir Əhmədli). Bakı: Elm və təhsil, 2017
9. Григорьев, В.Н. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Спр 1833. с.167. ст. 161-176
10. Şərrur-Dərələyəz qəzasının kameral təsviri. 1873-cü il (tərcümə, tərtib, giriş mətni, qeyd və şərtlərin müəllifi. Nazir Əhmədli). Bakı: Elm və təhsil, 2024, 536 s.

SUMMARY

Rasul Baghirov

TAX OBLIGATIONS OF THE POPULATION OF DARELAYAZ DURING THE OTTOMAN ADMINISTRATION PERIOD

The main purpose of writing the article is to justify in detail the taxes and fees collected from the population in Darelayaz district during the Ottoman rule. The worsening of the situation in Azerbaijan, the resistance of the Christian population, the people of the region turned to the Ottomans and asked for help in order to get rid of the oppression of the invaders forever. After the Treaty of Istanbul, a large part of Azerbaijan came under the control of the Ottomans. The Ottoman ruling circles created a new management method in these areas. The division of the administrative territory during the Safavid period has been partially preserved. It was divided into military administrative units, provinces and beylarbeyliks. Provinces consisted of pins. The territory of the pinnacles corresponded to the territory of the counties. Sanjaks were divided into districts and regions. Military-administrative financial affairs were concentrated in the hands of the wanderer. Local feudal lords were appointed sanjagbeys and viceroys in small regions. The Ottoman state implemented a partially lenient tax policy, taking into account the fact that the population in the South Caucasus, including Deraleaz, suffered from the war. Customs and traffic taxes, called official taxes, were collected at the customs offices. The Ottoman ruling circles gave muqatiya (discipline) the collection of taxes and customs fees. These and other financial issues are reflected in the art called "Nakhchivan notebook". At the same time, Safavid and Ottoman units of measurement, weight and money were used in these areas. It was divided into military administrative units-provinces and beylarbeyliks. Provinces consisted of pins. In the end, it was concluded that the existing financial-economic and tax system was widely included in the detailed book of Iravan province compiled in 1590. In the law of the detailed book, the types and amount of taxes, rights and responsibilities to be paid by the subject are described in detail.

Keywords: sanjak, nahiyya, sarasgar, rehdari, muqatiya, official kapan, agcha, tiyul, builder, peskesh

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİ SƏRVƏTLƏRİ XX ƏSR İRƏVAN MƏDƏNİ-ƏDƏBİ MÜHİTİNƏ DAİR

Əbülfəz QULİYEV

Aliyə QULİYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

İrəvan qədim Azərbaycan şəhəridir. Tarixdə bu torpağı təmsil edən onlarla İrəvani təxəllüsü ilə tanınmış mütəfəkkir şəxsiyyətlər olmuşdur. Təkcə XX əsrdə ermənilər və onların havadarları xalqımızın başına fəlakətlər gətirmişlər, beynəlmiləçilik bayrağı altında məkrli münasibətlərini həyata keçirmiş, bunun nəticəsində İrəvanda, o cümlədən Qərbi Azərbaycanda ədəbi-mədəni mühit həmişə təqib, təzyiq altında saxlanılmışdır. 1918-1920-ci illərdə İrəvan şəhəri tarixinin ən gərgin və acınacaqlı dövrlərindən birini yaşamışdır. Erməni daşnakları hakimiyyətə gələn zaman İrəvan şəhəri əhalisinin 75 faizi azərbaycanlılardan ibarət idi. Daşnakların törətdikləri kütləvi qırğın aksiyaları nəticəsində İrəvan şəhərində 1918-1920-ci illərdə 14.000 nəfərdən çox azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir. Soydaşlarımız ölümün cəngindən xilas olmaq üçün İrana, Türkiyəyə, Azərbaycana və digər ölkələrə üz tutaraq sığınacaq axtarmağa məcbur olmuşlar. Bununla da İrəvanda soydaşlarımızın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatı tənəzzülə uğramış, onun görkəmli nümayəndələri soyqırma və deportasiyaya məruz qalmış, öz doğma ocaqlarını tərk etməyə məcbur olmuşlar. Sonralar Azərbaycanda elm və mədəniyyətin inkişafında böyük rol oynamış görkəmli şəxsiyyətlərin ailələri də bu Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduğu gündən xaricdən ermənilərin gətirilib İrəvana yerləşdirilməsi, bu vasitə ilə azərbaycanlıların sıxışdırılması siyasəti rəhbər orqanların gündəlik fəaliyyət planını təşkil etmişdir. Bütün bu maneələrə baxmayaraq, İrəvan azərbaycanlıları ədəbiyyat, mədəniyyət, mətbuat, maarif sahələrində müəyyən nailiyyətlər əldə edə bilmişlər. Məqalədə bu mövzular ətrafı şəkildə təhlil və tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: *İrəvan, erməni vandalizmi, ədəbi-mədəni mühit, teatr, maarif*

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin 18 dekabr 1997-ci il, 26 mart 1998-ci il tarixli sərəncamları xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini, İrəvan mədəni-ədəbi mühitini tədqiq etməyi günün ən aktual problemi kimi qarşıya qoyur.

İrəvanda Azərbaycan mədəni-ədəbi mühitinin araşdırılması milli mədəniyyətimizin indiyədək öyrənilməmiş, qaranlıq səhifələrinin üzə çıxarılmasına xidmət edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan qədim Azərbaycan şəhəridir, tarixdə bu torpağı təmsil edən onlarla İrəvani təxəllüsü ilə tanınmış mütəfəkkir şəxsiyyətlər olmuşdur.

İrəvanın tarixindən qısa şəkildə bəhs edərkən qeyd etməliyik ki, 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi imzalanandan sonra çar Rusiyası erməniləri İrandan köçürüb kütləvi surətdə İrəvan və Naxçıvana yerləşdirməyə başladı. Çar I Nikolayın 21 mart 1828-ci il tarixli fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları əsasında "Erməni vilayəti" yaradıldı. 1840-cı ildə ləğv edilən erməni vilayətinin yaradılması tarixi Azərbaycan torpaqlarının zəbt olunmasına şərait yaratmışdır [İ.Hacıyev. Uydurma "Erməni vilayəti" və İrəvan \ \ "İrəvan necə varsa", Bakı: 2022, Aspoliqraf, s.119-123].

Təkcə XX əsrdə ermənilər və onların havadarları xalqımızın başına fəlakətlər gətirmişlər, beynəlmiləçilik bayrağı altında məkrli münasibətlərini həyata keçirmiş, bunun nəticəsində İrəvanda, o cümlədən Qərbi Azərbaycanda ədəbi-mədəni mühit həmişə təqib, təzyiq altında saxlanılmışdır.

1918-20-ci illərdə İrəvan şəhəri tarixinin ən gərgin və acınacaqlı dövrlərindən birini yaşamışdır. Məlum olduğu kimi, I Dünya müharibəsi zamanı ermənilərin bir qismi Anadoludan gələrək Qafqaza, xüsusən İrəvan ətrafına yerləşmişdi. Bundan əlavə, Azərbaycan Milli şurasının 29 may 1918-ci il qərarı ilə İrəvan şəhəri siyasi-inzibati mərkəz kimi ermənilərə verildikdən sonra burada yaşayan azərbaycanlıların sıxışdırılaraq şəhərdən qovulması prosesi daha da genişləndi.

Erməni daşnakları hakimiyyətə gələn zaman İrəvan şəhəri əhalisinin 75 faizi azərbaycanlılardan ibarət idi. Daşnakların törətdikləri kütləvi qırğın aksiyaları nəticəsində İrəvan şəhərində 1918-20-ci illərdə 14.000 nəfərdən çox azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir [Nazim Mustafa. Ermənistanda azərbaycanlıların repressiyası (1920-1930), Xalq qəzeti, 22 aprel 2001]. Soydaşlarımız ölümün cəngindən xilas olmaq üçün İrana, Türkiyəyə, Azərbaycana və digər ölkələrə üz tutaraq sığınacaq tapmağa məcbur olmuşlar. Bununla da İrəvanda soydaşlarımızın ictimai-siyasi, ədəbi- mədəni həyatı tənəzzülə uğramış, onun görkəmli nümayəndələri soyqırma və deportasiyaya məruz qalmışlar. Sonralar Azərbaycanda elm və mədəniyyətin inkişafında böyük rol oynamış Mustafa bəy Topçubaşov, Əziz Əliyev, Əhməd Rəcəbli, Əhməd Cəmil, Cəfər Xəndan, Heydər Hüseynov, Səid Rüstəmov, Bəhmən Axundov və başqa görkəmli şəxsiyyətlərin ailələri də bu dövrdə öz doğma ocaqlarını tərk etməyə məcbur olmuşlar.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra erməni kommunistləri 1918-1920-ci illərdə daşnakların azərbaycanlılara qarşı apardıqları siyasəti davam etdirdilər. Ancaq daha incə üsullara əl ataraq, maskalanmış, ardıcıl və düşünülmüş şəkildə öz məkrli planlarını həyata keçirməyə başladılar. "Erməni kommunist-bolşeviklər fürsət düşəndə daşnaklardan daha dəhşətli rəzalətlər törətmişlər. Daşnaklar Azərbaycan türklərini öz əzəli topraqlarından tam təmizləyə bilmədikləri halda, kommunistlər bunu çox incə metodlarla həyata keçirə bildilər. Ermənistanda sovet hakimiyyəti bərqərar olsa da, Ermənistan rəhbərliyinin riyakar iş üslubunda, millətçi idarəetmə metodunda heç bir yenilik baş vermədi. Dırnaqarası "Beynəlmiləçilik", "qardaşlıq" ideyaları köhnə iyrənc məqsədləri həyata keçirmək üçün son dərəcə rahat və əlverişli pərdə oldu" [C.Allahverdiyev. İrəvan ədəbi mühiti, Bakı: 2010, Elm, s.33, 37].

Erməni-Azərbaycan münasibətlərinin yenidən kəskinləşəcəyindən ehtiyat edən Moskva Ermənistan KP MK nəzdində 1922-ci ildə azsaylı xalqlar şöbəsi yaratdı. Bir müddət sonra bu şöbənin rəhbərliyinə Bala Əfəndiyev təyin edildi. Bala Əfəndiyev İrəvan şəhərinin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmiş, Azərbaycanda başlanan latın əlifbası hərəkətinin İrəvanda rəhbəri olmuş, 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci türkoloji qurultayda Ermənistan nümayəndə heyətinin başçısı kimi iştirak etmişdir.

Ermənistanın şovinist hakimiyyəti İrəvandakı Ermənistan Yazıçılar İttifaqının Azərbaycan bölməsinin fəaliyyətinin canlanmasına həmişə var gücü ilə mane olmuşdur. Buna baxmayaraq, İrəvandakı azərbaycanlı yazıçılar bölməsi ən ucqar bölgələrdə belə ədəbiyyat dərnəklərinin yaradılması, şair və yazıçıların əsərlərinin çap olunması, çap olunmuş əsərlərin müzakirələrinin keçirilməsini təşkil etmişdir.

Sovet hakimiyyəti illərində İrəvandakı Azərbaycan dilində bədii əsərlərin nəşr olunması işinə Ermənistan rəhbərliyi həmişə maneçilik törətmişdir. Belə ki, 1920-1931 və 1936-1947-ci illər arasında Ermənistanda bizim dilimizdə bir dənə də olsun bədii əsər, kitab nəşr olunmamışdır. Hətta nəşrə hazırlanmış bir sıra kitabların nəşri dayandırılmış və onların sonrakı taleyi isə gizli qalmışdır.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı dövlət səviyyəsində apardığı soyqırım siyasəti, deportasiya aksiyası İrəvanda azərbaycanlı ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühitə də böyük zərbə vurmuşdur. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr və 1948-ci il 10 mart tarixli qərarlarının Azərbaycan, o cümlədən İrəvan mədəniyyətinə nə qədər zərbə vurduğunu xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Bu fakt Azərbaycan xalqına qarşı qərəzli siyasətin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbi-mədəni mühitin aparıcı nümayəndələri olan Mehdi Kazımov, Mirəli Seyidov, Əbülfət Rəhimov, Əsgər Əsgərzadə, Yusif Kazımov, Bəhlul Yusifov, Bülbül Kazımova, Həbib Məhəmmədzadə, Fərhad Fərhadov, İsmayıl Şükürzadə, Ələşrəf Bayramov, Zaman Vəliyev və b. 1948-ci il deportasiyasına məruz qalmışlar.

Bütün maneələrə baxmayaraq, İrəvan azərbaycanlıları tək ədəbi mühitdə deyil, maarif, mətbuat, teatr həyatında da müəyyən irəliləyişə nail ola bilmişdilər.

İrəvanda maarifin inkişafında Pedaqoji texnikumun (1924-1949) böyük rolu olmuşdur. Azərbaycanın görkəmli elm xadimləri akad. Budaq Budaqov, akad. Məmmədtağı Cəfərov, müxbir üzv Zərifə Budaqova, prof. Fərhad Fərhadov, prof. Əli Fərəcov, prof. Həmid Əliyev, prof. Süleyman Məmmədov və b. bu texnikumun məzunu olmuşlar. Görkəmli kimyaçı alim Y.Məmmədəliyev məhz bu texnikumda əmək fəaliyyətinə başlamışdır [C.Allahverdiyev. İrəvan ədəbi mühiti. Bakı: 2010, s.60]. 1949-cu ildən sonra Ermənistanda bu texnikumun fəaliyyətinə icazə verilmədiyi üçün o zamankı Xanlar rayonuna köçürülmüşdür. Daha bir fakt: Erməni şovinizminin nəticəsi olaraq 1960-cı illərdə Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsi bir müddət Bakıda API-nin tərkibində fəaliyyət göstərməyə məcbur olmuşdur.

Azərbaycan mətbuatının nəşrinə də Ermənistanın hökumət dairələri hər vasitə ilə süni əngəllər yaratmağa çalışırdı. Belə ki, 1922-ci ildə İrəvanda "Kommunist" qəzetinin nəşrinə böyük çətinliklə icazə alınmışdır. Ancaq az keçmədən qəzetin nəşrinə etiraz edən daşnaklar redaksiyaya od vurub yandırmışdılar. Daha sonra nəşr olunan "Rəncbər", "Qızıl şəfəq" qəzetlərinin də ömrü qısa olmuşdur. 1939-cu ildə nəşrə başlayan "Sovet Ermənistanı" qəzeti böyük çətinliklər bahasına 1988-ci ilə qədər nəşr oluna bilmişdi.

Qərbi Azərbaycanda yaşamış soydaşlarımızın mədəni inkişafında, maariflənməsində İrəvan Azərbaycan teatrının özünəməxsus xidmətləri olmuşdur. Bu teatrın qədim tarixi var idi. Teatrın əsası 1882-ci ildə qoyulmuşdu. Bu teatrın inkişafında Naxçıvan ziyalıları da, xüsusilə Eynəli bəy Sultanov (1892-1905) və C.Məmmədquluzadə (1898-1903) fəal iştirak etmişlər. 1949-cu ildə fəaliyyətini dayandıran teatr 1967-ci ildə yenidən fəaliyyətə başlamışdır. Bu teatrın inkişafında Azərbaycan teatr xadimlərindən Kazım Ziya (1935-1938), İsmayıl Dağıstanlı (1935-38), Əli Zeynalov (1935-46), Baxşı Qələndərli (1935-1949) kimi səhnə ustaları böyük xidmət göstərmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı apardığı məkrli siyasət Stalinin ölümündən sonra bir qədər zəiflədi, amma yaddan çıxmadı. N.Xruşşovun hakimiyyətə gəlməsi Ermənistanda milli ayrı-seçkilik ovqatını daha da gücləndirdi.

Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların köçürülmə prosesi bundan sonra da mərhələ-mərhələ davam etdirilirdi. Mərhələli köçürülmə prosesləri ermənilərin uzun illərdən bəri "Türksüz Ermənistan" yaratmaq ideyasına zəmin yaradırdı. Ermənilərin məkrli ideyaları, nəhayət, Ulu Öndər Heydər Əliyev Siyasi Büronun üzvlüyündən istefa verəndən sonra, 1988-ci ildə reallaşaraq, monoetnik Ermənistan dövləti yaradılması ilə sonuçlandı.

II Qarabağ zəfərindən sonra Qərbi Azərbaycan köçkünlərinin probleminin beynəlxalq təşkilatlar qarşısında qaldırmağın məqamı yetişdi. Qərbi Azərbaycan icması rəsmi status aldı, dövlət tərəfindən bu icma üçün ayrıca bina təsis edildi. 24 dekabr 2022-ci il tarixdə ölkə prezidenti həmin binanın açılışında Qərbi Azərbaycan icmasının nümayəndələri ilə görüşdəki nitqində bu insanların öz doğma el-obasına qayıtmağının vaxtı gəldiyini, bunun üçün qayıdış konsepsiyası hazırlamağın zəruriliyini qeyd edərkən göstərmişdir ki, erməni vəhşiləri qədim Azərbaycan torpağındakı bütün maddi-mənəvi irsi məhv etmişlər. Ölkə prezidenti İrəvanın mədəni irsinin yer üzündən silinməsinə toxunaraq demişdir: "Bu tarixi mərkəz Azərbaycan xalqının tarixi irsi idi, hansı ki, onlar dağıdıblar. Şəhərsalma adı altında bütün tarixi binalarımız, o cümlədən İrəvan qalası, Sərdar sarayı dağıdılıb. Yəni bütün bunlar göstərilməlidir. Yəni siyasi və hüquqi tərəfdən başqa, istənilən məsələdə bunun tarixi mahiyyəti də əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə bizim işimiz bu tarix üzərində qurulmalıdır" (president.az).

İnanırıq ki, soydaşlarımızın haqq işi qalib gələcək, bu insanlar öz dədə-baba yurdlarına qayıdacaq, firavan həyat sürəcəklər.

SUMMARY

Abulfaz Guliyev, Aliya Guliyeva

CULTURAL TREASURES OF WESTERN AZERBAIJAN: ON THE CULTURAL-LITERARY ENVIRONMENT OF IRAVAN IN THE 20TH CENTURY

Yerevan is an ancient city of Azerbaijan. In history, there have been tens of thinkers known by the Iravani pseudonym who represented this land. Only in the 20th century, Armenians and their patrons brought disasters to our people, carried out their insidious relations under the banner of internationalism, as a result of which the literary and cultural environment in Yerevan, including in Western Azerbaijan, was always under persecution and pressure. In 1918-20, the city of Yerevan experienced one of the most intense and sad periods in its history. When the Armenian Dashnaks came to power, 75 percent of the population of Yerevan was Azerbaijanis. More than 14,000 Azerbaijanis were killed in the city of Yerevan in 1918-20 as a result of the mass killings committed by the Dashnaks. Our compatriots were forced to seek refuge in Iran, Turkey, Azerbaijan and other countries in order to escape the war of death. With this, the socio-political, literary and cultural life of our compatriots in Yerevan declined, its prominent representatives were subjected to genocide and deportation, and were forced to leave their native places. Since the establishment of Soviet power in Armenia, the policy of bringing Armenians from abroad and settling them in Yerevan, and suppressing Azerbaijanis by this means, has been the daily action plan of the governing bodies. Despite all these obstacles, the Azerbaijanis of Yerevan have achieved certain achievements in the fields of literature, culture, press, and education. The article discusses, analyzes and studies these topics in detail.

Keywords: *Yerevan, Armenian vandalism, literary and cultural environment, theater, education*

РЕЗЮМЕ

Абульфаз Гулиев, Алия Гулиева

КУЛЬТУРНО-ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА ИРЕВАНА В XX ВЕКЕ

Иреван—древний азербайджанский город. В истории были десятки известных мыслителей, выходцев из этого края, известных под псевдонимом Иревани. Только в XX веке армяне и их покровители стали причиной бедствий нашего народа, осуществили свои коварные отношения под знаменем интернационализма, в результате чего литературно-культурная среда в Иреване, в том числе в Западном Азербайджане, всегда находилась под преследованием и давлением. В 1918-1920-х годах город Иреван пережил один из самых напряженных и бедственных периодов в своей истории. Когда армянские дашнаки пришли к власти, 75% процентов населения города Иреван составляли азербайджанцы. В результате массовых убийств, совершенных дашнаками, в Ереване в 1918-1920-х годах было убито более 14.000 азербайджанцев. Наши соотечественники были вынуждены искать убежища в Иране, Турции, Азербайджане и других странах, чтобы избежать смерти. Тем самым общественно-политическая и литературно-культурная жизнь наших соотечественников в Иреване пришла в упадок, ее видные представители подверглись геноциду и депортации, были вынуждены покинуть родные очаги. Со дня установления советской власти в Армении политика переселения армян из-за рубежа в Иреван и вытеснения азербайджанцев этим средством составила ежедневный план действий руководящих органов. Несмотря на все эти препятствия, азербайджанцы Иревана смогли добиться определенных успехов в области литературы, культуры, печати, образования. В статье эти темы были подробно проанализированы и изучены.

Ключевые слова: *Иреван, армянский вандализм, литературно-культурная среда, театр, образование*

QƏRBİ AZƏRBAYCAN FOLKLORUNA MƏXSUS "MƏRCANLAR" YALLISININ "MAHNI" JANRINDA TƏCƏSSÜMÜ

Cəmilə MİRZƏYEVA

camilyamirzoyeva@mail.ru

ORCID iD: 0009-0003-7273-4679

Səadət VERDİYEVA

saadatverdiyeva@gmail.com

ORCID iD: 0000-0000-0000-0000

Azərbaycan Milli Konservatoriyası

Xülasə

Azərbaycan xalqı zəngin musiqi folkloruna malikdir. Vətənimizin hər bölgəsinin öz qədim tarixi, adət-ənənəsi, folkloru, musiqisi və digər yüksək mədəni dəyərləri mövcuddur. Belə bölgələrdən biri də Qərbi Azərbaycan ərazisidir. Bu bölgə uzun illər ərzində (əsasən, 1918-ci ildən sonra) vandal ermənilərin təcavüzünə məruz qalmış, azərbaycanlılar öz ata-baba yurdlarından qovulub çıxarılmış və etnik təmizləmə siyasətinə düçar qalaraq hazırda Ermənistanın ərazisi kimi tanınmaqdadır. Bütün işğəncələrə, çətinliklərə rəğmən, vətəninə, yurdunu tərk etməyə məcbur qalmış Qərbi azərbaycanlılar məskunlaşdıqları ərazilərdə də öz adət-ənənəsinə sadıq qalaraq, bütün yüksək dəyərlərini, o cümlədən musiqisini yaşatmaqdadırlar. Qərbi Azərbaycan folklor musiqisinin ən önəmli qollarından birini "yallı" rəqsləri təşkil edir. Aparılmış tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, bu qədim tarixi ərazidə vaxtilə 100-dən çox yallı havası oynanılmışdır. Həmin yallılardan bu gün 45-i yenidən toplanmış və nota alınaraq xalqın yaddaşına qaytarılmışdır. Lakin elə yallı havaları mövcuddur ki, onları xalqımız hər zaman hafizəsində yaşatmış və gələcək nəsillərə ötürə bilmişdir. Belə havalardan biri də "Mərcanlar" yallısıdır. Bu yallının xalq tərəfindən sevilməsi və yaddaşlarda qorunmasının müəyyən səbəbləri vardır. Onlardan birincisi yallının mahnı kimi ifa edilməsidir. Məlumdur ki, yallı rəqsləri öz ifa xüsusiyyətlərinə görə həm instrumental, həm də vokal-instrumental şəkildə səsləndirilir. Kollektiv şəkildə mahnı kimi oxunaraq oynanılan yallılara bəzi tədqiqat əsərlərində "dil yallıları" da deyirlər. "Mərcanlar" yallısının ifasında bəzən rəqsi oynayan kollektivdən əlavə "solo" ifaçı (müğənni) də iştirak edir. Belə ki, şeir mətninin hər bir sətiri əvvəlcə tək solist tərəfindən oxunur, sonra həmin sətir kollektiv tərəfindən xorla təkrar edilir. Musiqinin melodik məzmununa uyğun yazılmış, onun mövzusunun poetik dillə əks etdirə bilən şeir mətni yallını dinləyicinin hafizəsinə möhürləyir. Mahnı kimi səslənən belə yallıların oxunan mətni çox zaman həmin havanın rəqs kimi deyil, məhz mahnı kimi tanınmasına və yayılmasına şərait yaradır. Bu səbəbdəndir ki, "Mərcanlar" yallısını bu gün daha çox "mahnı" janrına aid edirlər. "Mərcanlar" yallı havasının unudulmaması və xalq tərəfindən yaşadılmasının digər səbəbi onun kino incilərimizdən sayılan, 1985-ci ildə "Azərbaycanfilm" kinostudiyasında ekranlaşdırılmış "Bəyin oğurlanması" filmində səsləndirilməsidir. Azərbaycanın toy mərasimi ilə bağlı gözəl ənənələrinin səhnələşdirildiyi bu filmə gəlin gətirməyə hazırlaşan bəy evinin həyatında "Mərcanlar" havası oynanılır. Həmin kadrlarda bu melodiya mahnı kimi deyil, kişilərin kollektiv rəqsi ilə oynanılan yallı kimi nümayiş olunur. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu gün xalq mahnısı kimi tanınan bir çox melodiya eyni musiqi məzmunu ilə rəqs havası kimi səslənməkdədir. Həmin melodiya mahnı kimi oxunaraq məşhurlaşması, hafizələrdə qorunması təqdirə layiqdir. Lakin bu melodiya mahnı kimi tanınması, etimologiyası, ilk dəfə yaradılarkən məhz rəqs havası kimi meydana gəlməsi, xüsusən də yaradıcılarının onlara verdiyi adı qoruyub saxlamalı və olduğu kimi gələcək nəsillərə ötürməliyik.

Açar sözlər: *rəqs, yallı, mahnı, janr, folklor*

Giriş

Azərbaycan xalqı zəngin musiqi folkloruna malikdir. Vətənimizin hər bölgəsinin öz qədim tarixi, adət-ənənəsi, folkloru, musiqisi və digər yüksək mədəni dəyərləri mövcuddur. Belə bölgələrdən biri də Qərbi Azərbaycan ərazisidir. Bu bölgə uzun illər ərzində (əsasən, 1918-ci ildən sonra) vandal ermənilərin təcavüzünə məruz qalmış, azərbaycanlılar öz ata-baba yurdlarından qovulub çıxarılmış və etnik təmizləmə siyasətinə düçar qalaraq hazırda Ermənistanın ərazisi kimi tanınmaqdadır.

Bütün işgəncələrə, çətinliklərə rəğmən, vətəni, yurdunu tərk etməyə məcbur qalmış Qərbi azərbaycanlılar məskunlaşdıqları ərazilərdə də öz adət-ənənəsinə sadıq qalaraq, bütün yüksək dəyərlərini, o cümlədən musiqisini yaşatmaqdadırlar.

Qərbi Azərbaycan folklor musiqisinin ən önəmli qollarından birini "yallı" rəqsləri təşkil edir. Aparılmış tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, bu qədim tarixi ərazidə vaxtilə 100-dən çox yallı havası oynanılmışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda sovetlər dönməsinədək 200-dən çox yallı havası mövcud olmuşdur. Bu haqda bir çox mənbələrdə məlumat verilmişdir. Onu da qeyd etməliyik ki, yallılar haqqında yazılmış həmin mənbələrdə yalnız Naxçıvanda (əsasən, Şərurda) səslənən rəqslər haqqında şərh olunmuş və onların not yazıları işıqlandırılmışdır. Belə mənbələrdən görkəmli musiqişünas-alim Bayram Hüseynlinin "Azərbaycan xalq rəqs melodiyaları" (1965) adlı birinci dəftərini [5], tədqiqatçı-alim Əhməd İsaçadənin bəstəkar Nəriman Məmmədovla birgə ərsəyə gətirdikləri "Azərbaycan xalq mahnıları və oyun havaları" (1984) məcmuəsini [6], tədqiqatçı-xoreoqraf Kamal Həsənovun "Azərbaycan qədim folklor rəqsləri" (1988) monoqrafiyasını [4], musiqişünas-alim Əqidə Ələkbərovanın "Naxçıvan bölgəsinin yallı rəqsləri" adlı dissertasiya işini (rus dilində, 1994) [10], musiqiçi-tədqiqatçı Ədalət Kərimlinin "Yallı" (2004) kitabını, tanınmış tarzən Əkrəm Məmmədlinin oğlu Kənan Məmmədli ilə birgə nəşr etdirdikləri "Naxçıvan-Şərur el yallıları" (2015) məcmuəsini [8] nümunə göstərə bilərik.

Uzun illər (40 il ərzində) xalq rəqslərimizin toplanması və tədqiqi ilə məşğul olmuş musiqişünas-alim Rauf Bəhmənli isə Azərbaycanın Naxçıvandan başqa digər bölgələrinin də yallı melodiyalarını toplamış və nota almışdır. Bu melodiyalar onun 1918-ci ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan yallıları" [1] və 2021-ci ildə çapdan çıxmış "Azərbaycan qədim rəqs havaları" [2] məcmuələrində öz əksini tapmışdır. R.Bəhmənlinin 2022-ci ildə işıq üzü görmüş "Erməni plagiatına məruz qalmış Qərbi Azərbaycan yallıları" kitabında isə məhz Qərbi Azərbaycan ərazisində vaxtilə yaranmış, xalqımızın sevilən rəqslərindən sayılan 45 adda yallı havasının not yazıları təqdim edilmiş, eləcə də bu havaların ermənilər tərəfindən necə saxtalaşdırılması və mənimsənilməsi ifşa edilmişdir [3]. Həmin topluda artıq unudulmaqda olan "Ağbulaq", "Çəmənəkənd", "Göyçə", "Qaraçuxa" (ikinci adı "Zağalı"), "Şadılı", "Ulu yurd", "Məzrə" (ikinci adı "Çubuqlu yallı"), "Gümürü", "Hacı Nəzər", "İstibulaq" (ikinci adı "Qayış tutdu"), "Çəçələ barmaq", "Ala gülbəngi", "Çəmbərək" (ikinci adı "Daban durma"), "Ver-veri", "Qəmlo", "Hərbə-zorba" (ikinci adı "Üz-üzə"), "İrəvanı", "Tamaşa" (ikinci adı "Dəsmal yallısı"), "Uğur bəyi" və s. yallıların keçmişdə səsləndiyi (orijinal) melodik məzmunu nota yazılmışdır.

Məcmuədə unudulmaqda olan yallılarla yanaşı, melodiyası hər kəsə məlum olan rəqs havaları da yer almışdır. "Köçəri", "Tənzərə", "Nare", "Üç pəncə" havaları həmin

yallılardandır. Bu yallı rəqslərinin məşhur olmasının əsas səbəbi Qərbi Azərbaycanla yaxın coğrafi ərazidə yerləşən Naxçıvanda da hər zaman səslənməsi, oynanılması və olduğu kimi nəsil-dən-nəslə ötürülməsidir.

Bəzi yallı rəqslərinin xalq tərəfindən qorunaraq bugünədək yaşadılmasının, uzun illər yaddaşlarda saxlanılmasının digər səbəbləri də mövcuddur. Onlardan birincisi rəqslərin mahnı kimi oxunaraq ifa edilməsidir. Belə ki, bəzi yallı rəqsləri, melodik məzmununa şeir mətni əlavə edilərək mahnı kimi oxunmuşdur. "Qaladan-qalaya", "Gopu", "Tello", "Dəvəli Köçəri", "Dönə", "Tirmə şal" (ikinci adı "Arzumanı"), "Ala gülbəngi" və s. məhz belə yallı rəqslərindəndir.

Məlumdur ki, yallı rəqsləri öz ifa xüsusiyyətlərinə görə həm instrumental, həm də vokal-instrumental şəkildə səsləndirilir. Keçmişdə mahnı kimi oxunan yallılarda instrumental ifa olmamışdır. Yəni mahnı-yallıları musiqi çalğısı olmadan, rəqsi oynayan iştirakçılar tərəfindən şeir mətninin xorla oxunması ilə ifa edilmişdir. Bu zaman yallı gedənlər oxuduqları mahnının ritmini ayaq hərəkətlərinə əsasən, təyin etmişlər. Belə ki, oyun zamanı iştirakçılar çəpik çalmaqla, əllərini dizlərinə vurmaqla, çırtmalarla oxunan mahnını müşayiət edən ritmik "küy"lərdən istifadə etmişlər. Zaman ötdükcə belə yallıların müşayiəti üçün kollektivlərə tək bir zərb aləti (çubuqla çalınan nağara və ya davul) əlavə edilmişdir. Kollektiv şəkildə mahnı kimi oxunaraq oynanılan yallılar bəzi tədqiqat əsərlərində "dil yallıları" kimi adlandırılmışdır. Həmin havalardan biri də "Mərcanlar" yallısıdır.

Material və metodlar

"Mərcanlar" yallısının ifasında bəzən rəqsi oynayan kollektivdən əlavə "solo" ifaçı (müğənni) də iştirak edir. Belə ki, şeir mətninin hər bir sətiri əvvəlcə tək solist tərəfindən oxunur, sonra həmin sətir kollektiv tərəfindən xorla təkrar edilir. Musiqinin melodik məzmununa uyğun yazılmış, onun mövzusunı poetik dillə əks etdirə bilən şeir mətni yallını dinləyicinin hafizəsinə möhürləyir. Mahnı kimi səslənən belə yallıların oxunan mətni çox zaman həmin havanın rəqs kimi deyil, məhz mahnı kimi tanınmasına və yayılmasına şərait yaradır. Bu səbəbdəndir ki, "Mərcanlar" yallısını bu gün daha çox "mahnı" janrına aid edirlər. Maraqlıdır ki, əvvəllər musiqinin müşayiətilə "solist" və "xor"un ifasında kollektiv şəkildə oynanılan "Mərcanlar" yallısı bu gün bayram və el şənliklərində, eləcə də televiziya kanallarında, radio dalğalarında, internet səhifələrində artıq rəqs kimi deyil, yalnız mahnı şəklində ifa edilməkdədir [bax; 12]. Melodiya aşağıdakı şeir mətni ilə oxunur:

Gözəllər bulaq üstə, mərcanlar,
Gül-çiçəkdir bir dəstə, mərcanlar.
Can qalmaz görən kəsdə, mərcanlar,
Sevənlər yar həvəsdə, mərcanlar.
Ay mərcanlar, mərcanlar, mərcanlar,
Bizi yaşadan anlar, mərcanlar.

Bu dağdan keçərəm mən, mərcanlar,
Suyundan içərəm mən, mərcanlar.
Bu gözəl məni sevsə, mərcanlar,

Canımdan keçərəm mən, mərcanlar.
Ay mərcanlar, mərcanlar, mərcanlar,
Bizi yaşadan anlar, mərcanlar.

"Mərcanlar" yallısının ilk not yazısına Əkrəm Məmmədlinin Kənan Məmmədli ilə birgə ərsəyə gətirdikləri "Naxçıvan-Şərur el yallıları" məcmuəsində "Mərcanlar yallısı" adı ilə rast gəlirik [8, s.188]. Lakin Rauf Bəhmənlinin not yazısında yallı iki adla ("Mərcanlar" / "Cüt yallı") təqdim olunmuşdur [1, s.88].

Mərcanlar / Cüt yallı

I

II

İkihissəli yallılardan sayılan "Mərcanlar"ın ikinci adı haqqında müəllif yazır ki; "İlk adı "Mərcanlar" olan rəqsin sonradan "Cüt yallı" kimi də adlanması onun oyun qaydasına əsaslanmışdır. Belə ki, həm kişilərin, həm də qadınların qarışıq ifa etdiyi bu yallıda iştirakçılar cüt-

cüt, yəni yan-yan 2 kişi, sonra 2 qadın olaraq düzülürlər. Yallının birinci hissəsi iştirakçılar tərəfindən xorla oxunaraq oynanılır" [3, s.99].

"Mərcanlar" yallı havasının unudulmaması və xalq tərəfindən yaşadılmasının digər səbəbi onun kino incilərimizdən sayılan, 1985-ci ildə ekranlaşdırılmış "Bəyin oğurlanması" filmində səsləndirilməsidir. Azərbaycanın toy mərasimi ilə bağlı gözəl ənənələrinin səhnələşdirildiyi bu filmə gəlin gətirməyə hazırlaşan bəy evinin həyətidə "Mərcanlar" havası oynanılır. Həmin kadrlarda bu melodiya mahnı kimi deyil, kişilərin kollektiv rəqsi ilə oynanılan yallı kimi nümayiş edilir [11]. Bu kadrları izləyərkən yallı rəqsini müşayiət edən musiqi alətlərinin özəlliklərini də qeyd etməliyik. Məlumdur ki, yallı rəqsi el şənliklərində, toy mərasimlərində, əsasən, açıq havada kollektiv şəkildə oynanılır. Yallıya düzülənlərin sayı kənd toylarında bəzən 60-80 nəfərə çatır. Bu zaman rəqsi güclü tembrə malik olan alətlər müşayiət etməlidir ki, yallı gedənlər hərəkət zamanı musiqini və ritmi aydın eşidə bilsinlər. Bu səbəbdən ansamblın tərkibinə iki zurna ifaçısı və zərb alətləri ifaçıları daxildir. Azərbaycan xalq musiqisinin dərin araşdırıcılarından sayılan musiqişünas-alim Məmmədsaleh İsmayılov yallıların ritmik xüsusiyyətləri haqqında yazır ki, *"Yallı rəqsinin musiqisi metro-ritmik cəhətdən olduqca ciddi və oynaqdır. Bu rəqsin musiqisində, xüsusən zərb alətlərinin rolu böyükdür. Nağaraya vurulan kəskin zərblər oynayanları qeyri-iradi olaraq şuxlandırır və rəqsin ritmik şəkildə davam etməsinə kömək edir" [7, s.45].*

Yallı ansamblına daxil olan zurna ifaçılarından biri yallının əsas melodiyasını ifa edən "solist"dir. O həm də ansamblın rəhbəri sayılır. "Dəmkeş" adlanan digər zurnaçı isə melodiyanın tonikasını və digər istinad pərdələrini "dəm" şəklində uzadaraq ifa edir.

Zərb alətlərinin ifaçıları isə bölgədən asılı olaraq, bir və ya iki nəfərdən ibarət olur. Məsələn, Şəkidə zurnaçıları "kos" adlı iri diametrlı nağara və "bala nağara" (ona "dümbək" də deyirlər) adlanan kiçik nağara ilə müşayiət edirlər. Bu zaman "kos" tək çubuqla, "bala nağara" isə qoşa çubuqla çalınır. Naxçıvanda isə ansamblın tərkibinə bir zərb aləti ("davul" adlanır) daxildir. Çubuqla çalınan bu alət həm Qərbi Azərbaycanda, həm də qardaş Türkiyənin vilayətlərində eyni ifa üslubuna malikdir. Deməli, "Mərcanlar" yallısının ifasında da iki zurna və bir zərb alətindən istifadə olunur.

Nəticə

Apardığımız tədqiqatdan belə nəticəyə gəlirik ki, bu gün "Mərcanlar" yallısının melodiya kimi bir çox rəqs havaları xalq mahnısı adı ilə tanınmaqdadır. Həmin melodiya mahnı kimi olsa da, məşhurlaşması, sevilməsi, hafizələrdə qorunması onun yaşamaq ömrünü uzadır. Lakin bu melodiya mahnı etimologiyası, ilk dəfə yaradılarkən, məhz yallı havası kimi meydana gəlməsi, xüsusən də yaradıcılarının rəqslərə verdiyi adlar qorunub saxlanılmalı və olduğu kimi də gələcək nəsillərə ötürülməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəhmənli, R. Azərbaycan qədim rəqs havaları. 2021, s.483, 672 s.
2. Nəsimov, A. Nəğmələrdə yaşayan ömür. Bəhram Nəsimovun mahnıları II cild. Dərs vəsaiti. 2022, 328 s.
3. Verdiyeva, S. Muğam sənətinin tədrisində İslam Rzayevin rolu. Dərs vəsaiti. 2022, 184 s.

SUMMARY

Jamila Mirzayeva, Saadat Verdiyeva

THE EMBODIMENT OF THE 'MARJANLAR' TURKISH FOLK DANCE IN THE 'SONG' GENRE OF WESTERN AZERBAIJAN FOLKLORE

The Azerbaijani people possess a rich musical folklore. Each region of our homeland has its own ancient history, customs, traditions, folklore, music, and other high cultural values. One of these regions is Western Azerbaijan. This region has been subjected to the aggression of Armenian vandals for many years (especially after 1918), and Azerbaijanis have been expelled from their ancestral homeland, experiencing ethnic cleansing policies, resulting in it being recognized as part of Armenia's territory. Despite all the oppression and difficulties, Western Azerbaijanis, forced to leave their homeland, have settled in the territories where they live, remaining faithful to their customs and traditions, preserving all their high values, including their music. One of the most important branches of Western Azerbaijani folklore music is the "mane" dances. Research has shown that over 100 "mane" dances were performed in this ancient region in the past. Of these "mane" dances, 45 have been collected again and transcribed into musical notation, preserving them in the memory of the people. However, there are also "mane" tunes that our people have always kept in their memory and passed on to future generations. One of these tunes is the "Mərcanlar" "mane". There are specific reasons why this "mane" tune is loved by the people and preserved in their memories. One of them is its performance as a song. It is known that "mane" dances are performed both instrumentally and vocally-instrumentally due to their performance characteristics. "Mane" dances that are sung and performed collectively as songs are sometimes referred to as "vocal manes" in some research works. In the performance of the "Mərcanlar" "mane", in addition to the collective performing the dance, a "solo" performer (singer) also participates. Each line of the poem is first recited by a soloist, then repeated aloud by the collective. The poetic text, written in accordance with the melodic content of the music, seals the "mane" in the listener's memory. The recitation of such "mane" tunes as songs often leads to their recognition and spread not as dances but specifically as songs. That is why the "Mərcanlar" "mane" is often classified as a "song" genre today.

Keywords: dance, mane, song, genre, folk

İRƏVANDA AZƏRBAYCANIN TARİXİ-MƏDƏNİ İRSİNİN MƏHVİ

Rahibə ƏLİYEVƏ

rahibe.aliyeva59@gmail.com

ORCID iD: 0009-0004-8166-4972

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu

Xülasə

Məqalədə bu gün təhlükədə olan İrəvanın tarixi-coğrafi ərazilərindən olan Təpəbaşının məhəllələri, memarlıq abidələri haqda məlumat verilməklə, Ermənistanın təcavüzkar niyyətləri açıqlanır. Bu məqsədlə Azərbaycanın bir sıra ziyalılarının UNESCO-ya ünvanladığı müraciət barədə məlumat verilir.

Açar sözlər: *İrəvan, memarlıq abidələri, mədəni irs, Təpəbaşı, məhəllə*

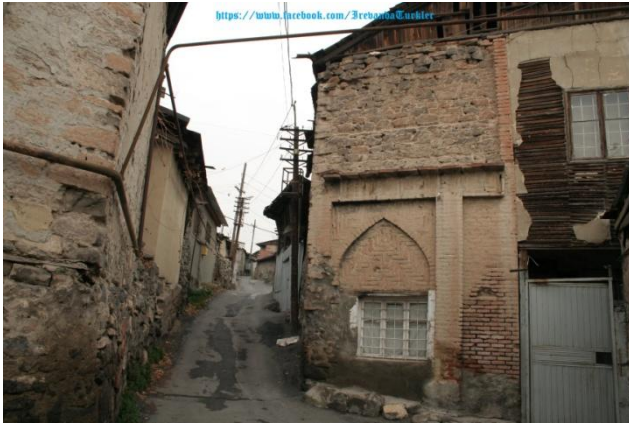
Giriş

Qədim İrəvan şəhərində Azərbaycanın milli-mədəni, tarixi irsinin sonuncu qalığı, onun əsas məhəllələrindən olan Təpəbaşı məhəlləsinin taleyi Ermənistanda Azərbaycan xalqının irsinin dağıdılması və tarixi izlərinin silinməsi kimi qiymətləndirilə bilər. Şəhərin Təpəbaşı məhəlləsində yerləşən Azərbaycan xalqının milli-mədəni, tarixi irsinə qarşı Ermənistanın həyata keçirdiyi mədəni soyqırım prosesi ilə bağlı Azərbaycanın bir qrup elm xadimi və ictimaiyyət nümayəndələri tərəfindən UNESCO-nun baş direktoru Odre Azuleyə müraciət ünvanlanmışdır. Müraciəti imzalayan 102 nəfər tanınmış elm və ictimaiyyət xadimi UNESCO-nu xalqımızın zəngin tarixi-mədəni irsinin ermənilər tərəfindən məhv edilməsinin qarşısının alınması üçün zəruri addımlar atmağa çağırmışdır. Müraciəti ünvanlayanlardan biri də məhz məqalənin müəllifi olmuşdur.

1728-ci ildə Osmanlı dövlət məmurları tərəfindən tərtib olunmuş "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri" nə görə, bu dövrdə İrəvan şəhəri 4 məhəllədən – Köhnə şəhər, Dəmirbulaq, Dərəkənd və Təpəbaşı məhəllələrindən ibarət olmuşdur. "Təpəbaşı" məhəlləsi şəhərin qərb hissəsində yerləşirdi. Şəhri məhəlləsi ilə Təpəbaşını çoxlu bağlar ayırıb. Ümumiyyətlə, XVIII-XIX əsrin əvvəllərində – xanlıqlar dövründə İrəvan yaşıllıqlara qərq olmuş bir şəhər olmuşdur. Həm də burada – Təpəbaşı məhəlləsində İrəvan xanı Hüseynqulu xana məxsus Xan bağı da yerləşib [1, s.141]. Təpəbaşı məhəlləsinin Azərbaycan xalqına məxsusluğuna dair tarixi faktlar Təpəbaşı məhəlləsindəki məscidlər, hamamlar, islam memarlıq nümunələri sübut edir. Təpəbaşı məhəlləsi İrəvanın qərb hissəsini əhatə edirdi. Sahəsi 19 kv.m olan məhəllə özü də 6 coğrafi səciyyəli ərazilərə bölünmüşdür:

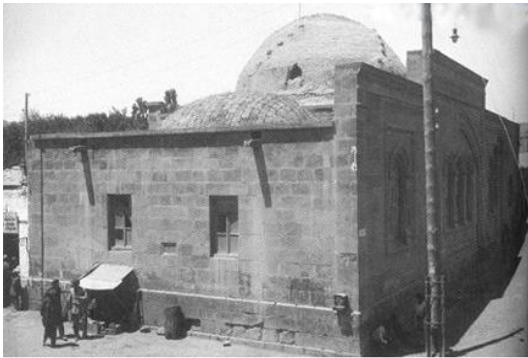
- 1) Kənəkir yolundan solda yerləşən Abihəyat məhəlləsi;
- 2) Zəngi çayının solunda, Kənəkir kəndindən aşağıda yerləşən Qızılqala məhəlləsi;
- 3) Zənginin həmin tərəfində, Qızılqala məhəlləsindən aşağıda yerləşən Dərəbağ məhəlləsi;
- 4) Körpüdən yuxarıda, həmin yerdə yerləşən Dərəkənd məhəlləsi;
- 5) Zənginin digər tərəfində, Dərəbağla üz-üzə yerləşən Dəlmə məhəlləsi;
- 6) Noraguğ məhəlləsi.

Təpəbaşı məhəlləsinin ümumi görünüşü

1831-ci ildə İrəvan şəhərinin Təpəbaşı hissəsində tatarlardan, yəni Azərbaycan türklərindən ibarət 594 ailə, 1333 kişi, 1264 qadın, cəmi 2537 nəfər qeydə alınmışdı. Kameral təsvirdə 1831-ci ildə Təpəbaşı məhəlləsində Hüseynəli xan məscidi və Hacı İmamverdi məscidi göstərilib. Bu məscidlərdən başqa, bir neçə də uçmuş məscidlər var ki, onlar burada qeyd olunmayıb. Təpəbaşı məhəlləsində 1831-ci ildə 5 hamam olmuşdur:

- 1) Hacı Bəyim hamamı;
- 2) Hacı Əli hamamı;
- 3) Qafar və Hacı Fətəli hamamı;
- 4) Kərim bəy hamamı;
- 5) Şeyxülislam hamamı.

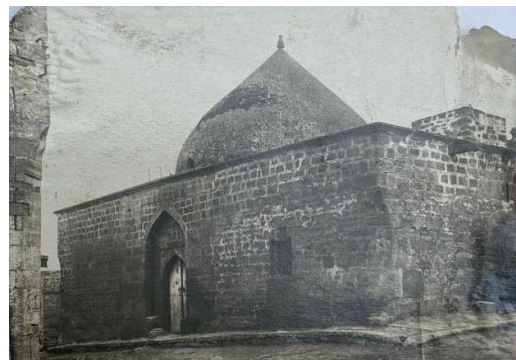

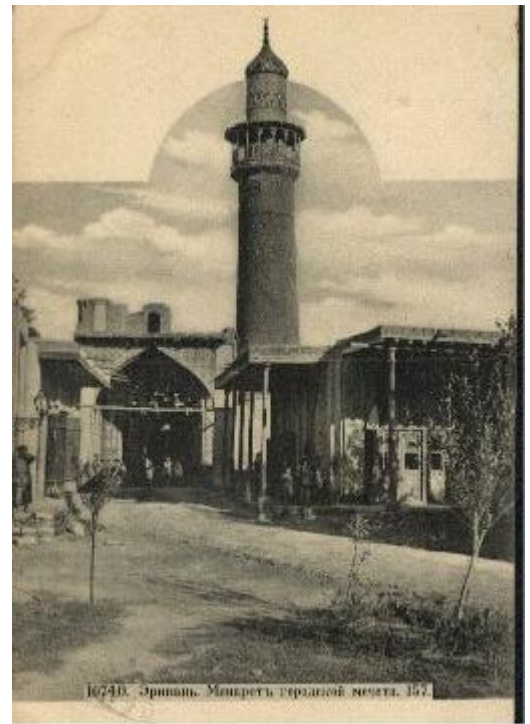
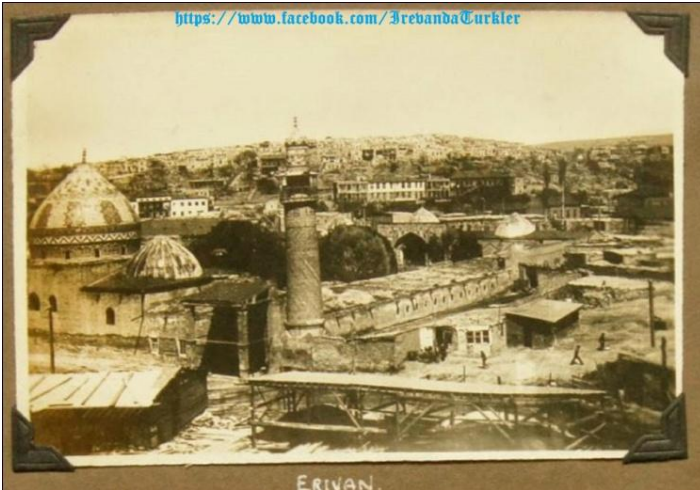
İrəvanda qədim türk hamamı.
XX əsrin 30-cu illəri

Sərdar (Abbas Mirzə) məscidi. 1896. Foto Lord Kerzon

Qırıqlar məscidi. 1938

Göy məscid. XIX əsrin sonu

XIX əsrin I yarısında Təpəbaşı hissəsində yerləşən küçə və məhəllələrin adları Azərbaycan adları idi. Məsələn, Dərəkənd, Axund, Xan bağları, eləcə də Əsəd bəy, Adalyar, Təpəbaşı, İmarət və Daşlı küçələrini sadalamaq olar. Hazırda Ermənistan milli arxivində saxlanılan kameral təsvirlər həmin küçə və məhəllələrin 190 il öncə inventarlaşdırılmasını və etnik tərkibini göstərən sübutlardır. Təpəbaşı öz memarlığı və tarixi ilə Azərbaycan tarixinin bir hissəsini təşkil edirdi. Bu məhəllədə sadə insanlarla yanaşı, şəhərin adlı-sanlı şəxsləri, sənətkarları və tacirləri yaşayıblar. Onların təkcə torpaqları yox, həm də mülkləri olub. Bu gün Təpəbaşı məhəlləsi milli koloritini qoruyub saxlamaq əvəzinə, ermənilər tərəfindən xarabalığa çevrilib. Dünya buna səssiz qalmamalıdır. Bu məsələ diqqətdə saxlanılmalıdır.

Dini tikililərdən Göy məscid bu gün İrəvanda salamat qalan yeganə məsciddir. Bu məscid də Təpəbaşının ərazisindədir. Göy məscid Hüseynəli xan tərəfindən inşa edilib. Son araşdırmalarda Hüseynəli xanın, məhz Göy məsciddə dəfn olunduğu barədə məlumatlara da rast gəlinir. Göy məscidin həyətindəki 1790-cı ilə aid daş kitabə xanın ailəsindən olan qadınlardan birinə aiddir.

Çar dövründə İrəvanda azərbaycanlıların dini ibadətlərini etdikləri 8 məsciddən biri idi. Məscid 28 hücrə, kitabxana, ibadətqah və iç həyətdən ibarətdir. Ümumilikdə 7.000 kvadrat metrlik ərazidə yerləşir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Sovet hökumətinin radikal dünyəvi siyasətinə uyğun olaraq hündürlüyü 24 metr olan 4 minarədən 3-ü söküldü və 1952-də məscidin bir hissəsi planetariyə, bir hissəsi isə məktəbə döndərilmişdir.

Məscid XX yüzildə ermənilər tərəfindən iki dəfə yandırılmışdır. İlk dəfə 1918-ci ildə, 1955-ci ilin martında Azərbaycan din xadimi Mahmud Aruzoglu, həyat yoldaşı və 22 nəfər türk alimi məsciddə ibadət edərkən ikinci dəfə yandırılmışdır.

Göy məscidlə bağlı bütün sənədlər Azərbaycan arxivindədir. Ermənilər Azərbaycanın izini bu yerlərdən silmək məqsədilə Göy məscidi fars məscidi kimi dünyaya təbliğ edir. İran tərəfindən Göy məscidin İran məscidi adlandırılması qəbul edilməzdir. Ermənistan dövləti Təpəbaşıda yerləşən Hacı İmamverdi məscidinin tarixini saxtalaşdıraraq fars məscidi kimi dövlət qeydiyyatına alsada, abidənin qorunması ilə bağlı heç bir tədbir görülmür və onun uçulub dağılmasına şərait yaradılır.

İrəvanda Göy məscid (fasad və interyer)

Təpəbaşı məhəllə Cami. 1687

Təpəbaşı məhəlləsində dağıdılmış məscidlər

İrəvanda Göy məscid fars məscidləri kimi qələmə verilərək İran İslam Respublikası mütəxəssislərinə, Naxçıvan memarlıq məktəbinin bariz nümunəsi olan İrəvan ərazisində inşa olunmuş Əmir Səəd türbəsi isə türkmən türbəsi kimi Türkmənistan Respublikası tərəfindən bərpa olunmuşdur. Bununla onlar özlərini "tolerant" ölkə kimi Dünyaya təqdim edirlər. İrəvan şəhəri və onun ətrafında mövcud olan azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrindən yeganə salamat qalanı şəhərin yaxınlığında, İrəvan-Eçmiədzin yolunun üstündə yerləşən Cəfərabad kəndindəki Əmir Səəd məqbərəsidir. Cəfərabad kəndi ona bitişik olan qədim Göykümbət kəndindən sonradan ayrılmışdır. Əmir Səəd məqbərəsi yeni yaranan Cəfərabad kəndinin ərazisinə düşmüşdür. Göykümbət kəndində Qaraqoyunlu tayfa birliklərinə daxil olan Səədli tayfasının başçılarından qəbiristanlığı olmuşdur. Həmin qəbiristanlıqda bir neçə türbə olmuşdur ki, onlardan da yalnız biri – Əmir Səəd məqbərəsi günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Əmir Səəd məqbərəsi Qaraqoyunlu əmirlərindən olan Əmir Səədin oğlu Pir Hüseyn tərəfindən 1413-cü ildə inşa etdirilmişdir. Hələ Əmir Səədin sağlığında onun hakimiyyəti altında olan ərazilər Çuxur Səəd, yəni Səədin çuxuru adlandırılırdı. Azərbaycan memarlıq tarixinin görkəmli tədqiqatçısı professor Leonid Bretaniski 1939-cu ildə Q.Yelkin, L.Mamikonov və D.Motislə birgə Əmir Səəd məqbərəsində ölçmə işləri aparmışlar.

L.Bretaniski Əmir Səəd məqbərəsini Möminə Xatun məqbərəsinin kərpic memarlığı formasından daş memarlığa "keçidin" özünəməxsus forması adlandırmışdır.

Naxçıvan memarlıq məktəbinə aid edilən düzgün onikiüzlü Əmir Səəd məqbərəsinin hündürlüyü günbəzi nəzərə alınmamaqla 12 metr, yerin səthindən yuxarıda, qalan hissəsində içəridən diametri 5 metrdir. Kürsülükdən 12 daş yuxarıdan içəriyə işıq düşməsi üçün biri şimal, digəri isə cənub tərəfə iki balaca dəşik qoyulmuşdur. Məqbərənin tağlı qapısı cənuba baxır və oyma naxışla haşiyələnmişdir.

Məqbərənin karnizinin altında 50 sm enində, 22 metr uzunluğunda friz üzərində nəsx xətti, süls elementləri ilə Qurandan ayələr həkk olunmuş və məqbərənin kim tərəfindən inşa etdirildiyi qeyd edilmişdir. Məqbərənin ərəb dilində olan kitabəsindəki yazının birinci hissəsi rəhmli Allahın adı ilə və bir çox sərdabələrdə rast gəlinən "Quran-i Kərim"-in 2-ci surəsinin 255-ci ayəsi ilə başlayır. Sonra isə Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin bir sıra tarixi şəxsiyyətlərinin adları çəkilir. Kitabədə yazılır: "Bu müqəddəs qübbəli sərdabə ən böyük, ən gözəl, ən nəcib, xoş xasiyyətli padşahların və sultanların dayağı, fəqirlərin, səfillərin arxası, aqillərin və biliklər üçün susamışların himayəçisi, yoxsullara və iztirab çəkənlərə əl tutan, dövlətinə eşq olmuş Əmir Səədin oğlu Pir Hüseynin buyruğu ilə ucaldılmışdır. Qoy onun ədalətli, idarə üsulu var olsun. Qoy mərhəmətli, mərhum, mərhəmətlilərin ağuşuna atılmış Əmir Səədin torpağı pak olsun. Qoy Allah böyük padşahın hökmranlığı dövründə, alicənab xaqan, Şərqin və Qərbin şahlar şahı, dövlətin və dinin dayağı Pir Budaq xan və Yusif noyənin hakimiyyətini əbədi etsin, 816 hicri, rəcəb ayının 15-i". Bu tarix miladi təqvimə 11 oktyabr 1413-cü ilə təsadüf edir.

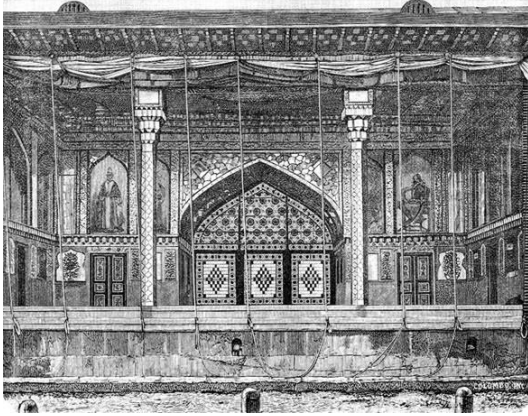
Əmir Səəd məqbərəsi.Cəfərabad kəndi.

Nəticə

İrəvan şəhərində azərbaycanlılara məxsus tikililər, məhəllələr dağıdılmış, son Təpəbaşı məhəlləsinin dağıdılması sahəsində işlər planlaşdırılır. İndi ərazisinin 16 hektarı qalan Təpəbaşındakı abidələrin qalıqları da buranın Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni irsinin bir parçası olduğunu sübut edir [4].

Sərdar Sarayı

Təpəbaşı məhəlləsində Azərbaycan türklərinə məxsus yaşayış evləri.

Ümidvarıq ki, UNESCO-nun rəhbərliyi ona ünvanlanan müraciətə etinasız qalmayacaq və tarixi, memarlıq və hüquqi aspektlərdə Azərbaycan xalqına məxsus Təpəbaşı məhəlləsinin bərpaşına, erməni vandalizmindən xilas olmasına öz köməyini göstərəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov, S. İrəvan şəhərində Azərbaycan milli-mədəni, tarixi irsinin sonuncu qalığı Təpəbaşı məhəlləsinin taleyi: Ermənistanda Azərbaycan xalqının irsinin dağıdılması və tarixi izlərinin silinməsi. Albom 141s.
2. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/ermenistan-terefinden-irevan-seherinin-sonuncu-tarixi-numunesi-de-mehv-edilmekdedir-1657142349>
3. https://azertag.az/xeber/Irevanin_Tepebasi_mehellesi_Umumdunya_irsi_kimi_qorunmalidir-2245190
4. Гусейнов Р.Н. Исторический центр Еревана. Хронология уничтожения и присвоения. Научные доклады. –Баку: 2017

SUMMARY

Rahiba Aliyeva

DESTRUCTION OF THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF AZERBAIJAN IN IRAVAN

The article provides information about the neighborhoods and architectural monuments of Tepebashi, one of the historical geographical areas of Irevan, which are in danger today, and the aggressive intentions of Armenia are revealed. For this purpose, information is given about the appeal addressed to UNESCO by some intellectuals of Azerbaijan.

Keywords: *Irevan city, Tepebashi, mekhelle, architectural monuments, cultural heritage*

РЕЗЮМЕ

Рахиба Алиева

УНИЧТОЖЕНИЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА В ИРВАНЕ

В статье приводится информация о кварталах и архитектурных памятниках Тепебаши, одного из историко-географических районов Еревана, находящихся сегодня в опасности, раскрываются агрессивные намерения Армении. С этой целью приводится информация об обращении в ЮНЕСКО некоторых представителей интеллигенции Азербайджана.

Ключевые слова: *Город Иреван, Тепебаши, мехелле, архитектурные памятники, культурные наследие*

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN MƏİŞƏT VƏ MƏDƏNİYYƏTİ

Mətanət QULİYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycan, o cümlədən İrəvan bölgəsi mövsüm və məişət mərasimləri ilə çox zəngin folklor regionudur. Bu mərasimlər bölgə insanının minillər boyunca təbiət və zamanla iç-içə yaşam modelləridir. Bu cəhətdən regionun mərasim nəğmələri, əslində, bölgə insanının etnoregional yaddaş salnamələridir. Məqalədə Qərbi Azərbaycanın məişəti və mədəniyyəti haqqında ətraflı şəkildə söhbət aparılmış və işıqlandırılmışdır. Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı mahal və bölgələrində elat-tərəkəmə, adət-ənənə və vərdişlərinin davamlılığı yaylaq-qışlaq həyat tərzinə uyğun bir sıra inam və sınımaların, mövsüm-mərasim nəğmələrinin ortaya çıxmasını şərtləndirmişdir. Bu hal Azərbaycanın elat mədəniyyətinin yaygın olduğu bütün bölgələri üçün xarakterikdir.

Açar sözlər: *İrəvan məişəti, mədəniyyət, mərasim, mahal, həyat təzi*

İrəvan və çevrəsi qədim türk milli adət-ənənələrinin uzun müddət konservativ şəkildə qorunduğu, kənar təsirlərə az uğramış olması ilə də seçilir. Novruz bayramı günlərində keçirilən kəl döyüşləri, pəhləvanların yarışı və s. kimi adətlər ("kəl döyüşdürmək" - Kitabı-Dədə Qorqudda rastlanan, Bayandır xanın ildə bir kərə keçirdiyi heyvan döyüşdürmək ritualının lokal, sırf əyləncə xarakteri almış şəkli təsiri bağışlayır) bu bölgənin özünəməxsus ənənələrindən sayıla bilər [1, s.35].

Qəbul olunmuş təsnifata əsasən, mərasimlər, iki qismə bölünür:

1. Mövsüm mərasimləri;
2. Məişət mərasimləri.

Mərasimlərin tədqiqinin ilk növbədə inam və sınımalar əsasında aparılması daha uyğun hesab edilir. İnəm və sınımalar hər bir etnosun təbiətlə empirik təmasının məhsulları olan düşüncə və davranış formullarıdır. Bunlar biri-birilə sıx bağlıdır. İnamlar - sınımaların düşüncə forması, sınımalar isə - inamların hərəkətli formasıdır. Yəni biri düşüncədə olan, ikincisi davranışda təsdiq olunan eynilikdir. Mərasimlər isə etnosun kütləvi (total) sabit davranış sistemi kimi bütövlükdə inam və sınımalara əsaslanır. Yəni mərasimlər öz ideoloji-mifik bazası etibarilə, həm də inam və sınımaların üzərində durur.

Azərbaycan xalqının bir çox mənəvi dəyərlərini özündə toplayıb, günümüzə qədər daşıyan ən böyük mədəniyyət atributlarından biri də, heç şübhəsiz, Novruz bayramıdır.

Novruz ərəfəsi və Novruz bayramı ölkəmizin digər bölgələrində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanda geniş qeyd olunurdu. Əhalinin bu el şənliyinə elliklə qatılması olduqca maraqlı folklor nümunələrinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. İrəvan çuxurunda bu bayrama əvvəldən xüsusi hazırlaşar və təntənə ilə keçirərdilər. Bayrama hazırlıq mərhələsində, xüsusilə çillələr mühüm yer tuturdu.

Azərbaycan folklorşünaslığının patriarxlarından olan görkəmli folklorşünas alim Məmməd Hüseyin Təhmasib Novruza qədərki mərhələ kimi çillələr üzərində xüsusi dayanaraq yazırdı: "Qış çillələrə bölünür. Bunlardan birincisi, qışın girməsi ilə başlanan

böyük çillədir ki, qırx gün davam edir. İkincisi, kiçik çillə adlanır və böyüyün yarısı qədər, yəni iyirmi gün davam edir. Nəhayət, qışın son ayı gəlir ki, bu da hər biri yeddi gündən ibarət olan dörd balaca çilləyə bölünür".

Qərbi Azərbaycanda Novruza hazırlıq çillələrin qurtarmasından dərhal sonra başlayardı. Professor M.Təhmasibin "hər biri yeddi gündən ibarət olan dörd balaca çillə" dediyi və kiçik çillədən Novruza qədərki bir ayı əhatə edən həmin "üçüncü çillə" Qərbi Azərbaycanda boz ay, "dörd balaca çillə" isə "cəmlə" adlanırdı. Kiçik çillənin son gecəsi "cəmlə torpağa düşür", - deyərdilər. Yəni yer nəfəs almağa başlayır. Bundan sonra cəmlə suya, oda, havaya düşərdi. Bu müddətdə, yəni bayrama qədər həyat-baca təmizlənər, ev-eşik səliqə-sahmana salınardı. Bayramqabağı bütün evlərdə "evtökmə" və ya "paltartökmə" mərasimi icra olunardı. Yəni bütün ailələr evin paltar-palazını, yorğan-döşəyini günə atar, ev-eşiyi, qapı-pəncərələri yuyar, təmizləyər, bir sözlə, bunu bayramı qarşılamağın ilk şərti hesab edərdilər. Bayramqabağı dörd çərşənbə axşamının hər birində küçələrdə iri tonqallar yandırılırdı.

İlin son çərşənbə axşamına İrəvan çuxurunda İləxır çərşənbə deyər və həmin bayramı xüsusi təntənə ilə qeyd edərdilər. İləxır çərşənbə günü "bütün kənd "qəbirüstü" deyilən mərasimə çıxar, hamı köhnə-təzə bütün mərhumlarının məzarlarını ziyarət edərdi. Əvvəl hamı qəbiristanlığa axışıb, ölüləri ziyarət edər, mollalar yasin oxuyar, əhd edənlər orada adamlara şirniyyat paylayardı. Qəbirüstündən qayıtdıqdan sonra kənddə ili çıxmamış, rəhmətə gedənlərin evlərinə gedib, başsağlığı verilər, ehsanı yeyilər və ya şərbəti içilərdi. Həmin axşam küçələrdə yenə tonqallar çatılar, adamlar "Atıl-batıl çərşənbə, bəxtim açıl çərşənbə", "Ağırlığım-uğurluğum bu odun üstünə" deyib tonqalların üstündən tullanırdılar. Uşaqlar isə neçə gündən bəri hazırladıqları lopalara (əski parçaları bürülüb-bükülər, sora məftillə möhkəm sarınıb, həmin məftildən ona uzun qol qoyular və lopa adlanan bu məşəl bir neçə gün qabaqdan ağ neftin içinə salınardı ki, nefti canına yaxşı çəksin) od vurub, var gücləri ilə fırladıb göyə uçurardılar. Göy üzünü işığa qərqr olardı".

Novruz bayramı Azərbaycanın hər bir bölgəsində xalqın yaşadığı məhəlli mühitin özünəməxsusluqlarını əks etdirir. Bu cəhətlər bayramın ən müxtəlif elementlərində (mətbəxində, oyunlarında, adət-ənənələrində və s.) özünü göstərir. Qərbi Azərbaycanda keçirilən Novruz mərasimi də bütün göstəriciləri ilə etnoregional hadisədir, yəni mühitin özünəməxsusluğunu əks etdirir. İrəvan çuxuru bölgəsində kiçik çillənin son gecəsi "cəmlə torpağa düşür" deyilməsi region üçün xarakterik haldır. Azərbaycanın bütün bölgələrində cəmlə anlayışı yoxdur.

"Cəmlə", yaxud başqa adı ilə "cəmrə" məhəlli həyatın xüsusi göstəricisidir. Cəmrə//cəmlə təbiətlə onda yaşayan insanın təmasını yaradan obrazdır. "Novruz Bayramı Ensiklopediyası"nda bu anlayış barəsində belə bir məlumat verilmişdir: "Cəmlə - Novruz bayramı ərəfəsində - Boz ayda icra olunan ilin son dörd çərşənbəsinə el arasında verilən adlardan biri. Ərəb mənşəli "cəmrə" (köz, isti) kəlməsinin fonetik dəyişikliyə uğramış şəkli olub, "isti, ilıq nəfəs" anlamına uyğun gəlir. Xalq arasında "havaya cəmlə dəydi", "suya cəmlə dəydi", "yerə cəmlə dəydi", "torpağa cəmlə düşdü" kimi spesifik ifadələrin işlədilməsi, yaxud çərşənbələrin sırasının "birinci cəmlə", "ikinci cəmlə", "üçüncü cəmlə", "dördüncü cəmlə" şəklində düzümlənməsi Boz ay ərəzində havanın dəyişib mülayimləşməsində onun "isti, ilıq nəfəs" kimi qəbul edildiyini göstərir".

Qeyd edək ki, cəmlələrin ardıcılığı xalq ənənəsində bölgələr üzrə dəyişə bilər. Türk alimi Mustafa Kafalı göstərir ki, cəmrələr əvvəlcə torpağa, sonra suya, sonra oda və ən sonda havaya düşür.

Novruz bayramı və onun xüsusi semantikaya malik olan cəmrə//cəmlə elementi etnoregional yaddaş baxımından mühüm obrazdır. Onda Qərbi Azərbaycan regionu insanların təbiətlə təmasının bütün temporal (zaman) dinamikası ifadə olunmuşdur. Qərbi Azərbaycan insanları təbiətlə iç-içə yaşayan, öz həyat və təsərrüfat ritmlərini təbiətin ritminə əsasən, quran toplumdur. Bu cəhətdən Qərbi Azərbaycanda keçirilən Novruz mərasimi və onun mühüm tərkib hissəsi olan cəmlə//cəmrə qışdan yazı keçidin məhz bu torpağa məxsus zaman ritmini inikas edir. Bu da öz növbəsində Qərbi azərbaycanlıların regionda minillərin təcrübəsinə əsaslanan tarixini bir daha təsdiq edir.

İrəvan bölgəsində axır çərşənbə gecəsi “adamlar, xüsusilə qızlar niyyət tutub qapıpusduya çıxar, belə güman edərdilər ki, eşitdikləri ilk söz onların qismətindən xəbər verir. Buna görə də həmin axşam evdə hamıya tapşırırdılar ki, ancaq xoş sözlər deyin, birdən qapıpusduya çıxan olar. Uşaqlar da zarafatla tez-tez bərkdən “Allah muradınızı versin!”, - deyərdilər.

Həmin axşam evlərdə hər adama bayram payı bölünərdi: qoz-fındıq-şimi-almanaringi və s. Bu, daha çox rəmzi səciyyə daşıyırdı. Kim istəməsə, öz payını başqasına verə bilərdi. Evdə nə qədər bolluq olsa da, uşaqlar üçün pay hamısından şirin olardı. Həmin axşam evlərdə, əsasən, plov bişirilərdi.

Bayram axşamı (ona Kiçik bayram və ya Baca-baca da deyirdilər) valideyn evindən övlad evinə pay göndərmək, belə paynan qoca ata-ananı yad etmək adət idi. Cavan oğlanların ikibir, üçbir olub evlərə dəsmal, şal və ya papaq atması da gözəl adət idi. Bayram axşamının “Baca-baca” adı da buradan - keçmişdə evin bacasının şal sallamaxdan götürülmüşdü. Çox vax sevgilisi olan oğlannar da istədiyi qızın evinə dəsmal atardı. Dəsmala bayram yemişi bağlasaydılar, bu, ona işarə idi ki, qızı oğlana verməyə razıdılar. Nişanı oğlannara qız evinnən rəhli yumurtalar göndərərdilər ki, öz taytüşdarına paylasın” [1, s.31].

Keçmişdə il təhvil olan gün çaydan xırda balıq tutub gətirər, ləyənə salıb, ətrafına səməni, şam düzər, diqqətlə balıqların hərəkətini izləyərdilər. Balıq şiddətlə çabalayanda, yaxud sudan atılanda alqış qopardı ki, il təhvil oldu. Hamı bir-birini təbrik edər, bundan sonra bütün kənddə bayramlaşma mərasimi başlayardı. Hər kəs öz ağsaqqal və ağbirçəyinin bayramını təbrik etməyi özünə borc bilərdi. Həmin gün küsülüləri də barışdırardılar.

Böyük bayramda isə adamlar bir-biri ilə bayramlaşmağa gedər, öz yaxınını, qohumunu bayram Payı ilə yad edərdilər. Bu pay bayram şirniyyatından və hər hansı bir “xələt”dən ibarət olardı. Bayramda qırmızı yumurta boyamaq, onu döyüşdürmək, udmaq-uduzmaq Novruz bayramının əsas adətlərindən idi.

Keçmişdə bayram şənliklərində xoruz, yumurta, kəl döyüşdürmək, nəhayət, pəhləvanların güləşməsi bir adət idi. Bayrama hələ bir ay qalmış pəhləvanlar üçün sıra qonaqlığı düzəldərdilər. Başqa sözlə, bayramqabağı onları yedirdib-icirdərdilər ki, qüvvə toplusınlar. Hətta kəndin qalib pəhlivanı başmın dəstəsi ilə qonşu kəndlərə güləşməyə gedərdi. Qaliblərə nəmər verərdilər.

"Yumurta boyamaq, yumurta döyüşdürməh də Novruz bayramının əsas adətdərinə idi. Bayrama bir neçə gün qalmış hər evdə yumurta boyanardı. Yumurtanı, adətən, qırmızı soğan qabığıynan boyuyurdular. Yəni yumurtaların bişdiyi qazana bir qədər soğan qabığı tökülər, bişmiş yumurtaları qazannan çıxaranda artıx onnar qıpqırmızı olardı" [1, s.27].

Yumurtanı çox vax təh-təh döyüşdürərdilər. Əvvəl tərəflər bir-birinin yumurtasını dadar, yəni sol əlinin içi ilə sol qulağını tutub, sağ əlindəki yumurtanı qabax dişdərinə dönə-dönə taqqıldadıb, bərhliyini-boşduğunu yoxluyardılar. Tərəflər razılaşıanda yumurtanı dəyişdirə də bilərdilər. Tərəflər yumurtanı toqquşdurardılar, kimin yumurtasının başı da, künəsi də sınısaydı, uduzmuş olurdu və yumurtasını qarşı tərəfə verirdi.

Yumurtaları qataman da döyüşdürərdilər. Yəni 15-20 yumurtanı dişdərinə vurmada yerə düzər, başqa söznən, qatar qoyardılar. Yumurtaları döyüşdürmə prosesi başlıyadı, əvvəl biri tutar, o biri vurardı, sonra əksinə. Kimin yumurtası sınısaydı, onu başqasıynan əvəz edərdi. Axıra kimin salamat yumurtası qalsaydı, yumurtaların hamısı ona çatardı. Yumurtaların xərcini isə uduzan tərəf çəkərdi. Yumurtaları qatara qoymağa uşaxlar girişə bilməz, bunu, adətən, böyüh uşaxlar, gənşdər edərdilər.

Bayramlarda nişanı qızların və təzə gəlinlərin görüşünə getməh xüsusi mərasim kimi icra olunur, oğlan tərəfin yaxın qohum qadınan, qızları çoxlu hədiyyə, xonça və s. ilə qız və ya gəlin evinə gedərdilər [1, s.32].

Novruz bayramı ilə bağlı insanlar arasında zaman-zaman çoxlu inanclar, inamlar və sınımalar da yaranmışdı. Qaraqoyunlu mahalında İləxır çərşənbə ilə bağlı aşağıdakı inamlar qeydə alınmışdır:

"İlin axır çərşənbəsində ürəyində niyyət tutub, hava qaralannan sonra xəlvətcə gedərsən qonum-qonşunun qapısına. Qapı dalında duruf, ayağıyın altına açar atıf içəriyə qulaq asırsan: eşitdiyin ilk kəlmə niyyətiyin yerinə yetif-yetmədiyinə nişan verir. İlk kəlmə xoş mətləbə, yaxşı bir istəyə bağlıdırsa, demək niyyətin baş tutacaq. Əgər içəridən pis söz, narazılıq, nigarançılıq bildirən kəlmə eşidirsənsə, onda istəyinə çatmaq çətin olajax".

"Axır çərşənbə gəjesinin səhəri sübh tezdən duruf axar su üstünə getmək, suya salam verif üstünnən üç dəfə atdanmaq, sonra da həməən sudan bir qab gətirif həyət-bacaya, evin dörd bucağına səpmək gərəkdı. Deyirlər kin, belə edəndə ilin xoş gələr, ağrı-acı gönnəzsən".

"Axır çərşənbə gəjesində un çuvalının ağzını açıx qoyarlar ki, bərəkət paylananda bağlı qalması".

"İlin axır çərşənbəsində axar suyun qabağını kəsmək olmaz, onda sənə sədəmə toxunar, işlərin dolaşar".

"Axır çərşənbə axşamında yandırılan tonqalın üstünnən adamlar atdanıf qurtarannan sonra mal-qaranı, qoyun-quzunu da addadırlar ki, çillədə qalmasınnar. Çillə köhnə ilin ağrı-acısı, qada-balasıdı, ojaxdan addayanda hamısı tökülüf odla yanır. Addıyıf keçəndə olur anadangəlmə.

"Axır çərşənbə axşamında ov tufənginə giliz qoyuf boşuna atallar kı, çillədən çıxsın. Əgər həmin məqamda tufəngi dolduruf atmasan, çilləyə düşüf il boyu müdam düz vunnaz, ovdan, quşdan yayınarsan".

Azərbaycanın hər bir bölgəsində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanda keçirilən Novruz mərasimi də etnoregional həyatın mühüm tərkib hissəsidir. Bu mərasim Qərbi azərbaycanlıların bütün tarixi-mədəni yaşam təcrübəsini həm yaddaş hadisəsinə, həm də

davranış formuluna çevirmişdir. Yəni Novruz bayramı bir tərəfdən etnik-mədəni yaddaş potensialı, o biri tərəfdən etnik-mədəni davranış modelidir. Bu iki element Qərbi Azərbaycan Novruzunun aparıcı mahiyyətini təşkil edir.

İrəvan çuxurunda xüsusi önəm verilən mərasimlərdən biri də Qurbankəsmə mərasimi idi. Ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycanda dini mərasimlərin (Oruculuq, Məhərrəmlik və s.) keçirilməsinə çox diqqətlə və bir az da mühafizəkarcasına yanaşırdılar. Qurbankəsmə mərasimlərində də bu ayinin icrasında dədə-baba adətlərə xüsusi dəqiqliklə əməl etməyə çalışırdılar. Belə bir inam vardı ki, buna dəqiqliklə əməl edilməsə, qurbanlıq qəbul olunmaz. Əslində, bu, düşmənin əhatəsində yaşayan bir etnosun həm də öz varlığını, öz milli-mənəvi dəyərlərini, mövcudluq forma və üsullarını qoruma vasitəsi idi [3, s.42].

Öz qədimliyi ilə islamiyyətdən çox-çox əvvəllərlə səsləşən Qurban bayramı da Qərbi Azərbaycanda həmişə böyük təntənə ilə və regional özünəməxsusluqlarla keçirilirdi. Ən qədim mərasimlərdən olan Xıdır Nəbini insanlar bu yaxınlara qədər qoruyub saxlamışdılar, yağışlı havalarda cavanlar qodu-qodu gəzdirdilər.

Azərbaycanın xalq mahnı və janrlarına daxil olan tırınqı və nanayların musiqi forma xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ən aktual məsələlərdən biri kimi gündəmdə durur. Onların məzmunu incəsənət janrının bütün növlərində olduğu kimi, forma xüsusiyyətlərində də öz əksini tapır. İstər toylarda, istərsə də yığnaqlarda oxunan tırınqların ana xəttini yurd həsrəti, ayrılıq motivləri təşkil etdiyindən tırınqlar xüsusi yangı ilə oxunurdu.

İrəvan çuxurunun Vedibasər bölgəsində Qurbankəsmə mərasiminin bir sıra özəllikləri vardı. Onlardan qədim Gəmbəbasər mahalının Bayburt kəndinin keçmiş sakinlərindən yazıya alınmış, Millidərə bölgəsi üçün səciyyəvi olan üç qurbanlıq - Bişmə qurban, Sacarası və Niyaz haqqında xüsusi bəhs etməyi vacib hesab edirik [5, s.2].

Bişmə qurban. Müəyyən niyyət üçün xüsusi bəslənmiş qoç kəsilərmiş. Bu mərasim kəndin ən böyük evində keçirilər, burada kəndin bütün əhalisi iştirak edərmiş. Mərasimə kəndin ən mötəbər ağsaqqalı və ya seyid övladı rəhbərlik edərmiş. Qurban kəsiləndə onun əti doğranmış, yalnız oynaxlardan ayrılır, sora qazanlara doldurulub bişirilərmiş. Ət sümükdən ayrılana qədər bişirilər, sonra əti sümükdən ayıraraq, didib, iri təşdəyə yığmışlar. Bundan sonra həmin əti lavaş çörəyin arasına qoyub kəndin bütün əhalisinə paylıyarmışlar. Mərasim başlandıqdan qutarana qədər dualar oxunarmış. Ətin qazanda qalan suyuna yarma töküb bişirər, camahata paylıyarmışlar. Sümükləri isə qoçun dərisinə büküb əlçatmaz yerdə torpağa dərin basdırarmışlar ki, heş vəhşi heyvannar da tapa bilməsin.

Sacarası. Xəmiri yağla, südlə yoğurar, sora ocağın üsdünə sac qoyub, o sacın içinə yoğrulmuş xəmiri çörəh kimi yayar, üsdünü də digər sacdan örtərmişdər. Sacarası bişdikdən sora onu götürüb, hissə-hissə doğruyub, kənd camahatına paylıyarmışlar. Bişmə qurban kəsmənin imkanı olmuyannar üç Sacarası bişirsə idi, o, bir Bişmə qurbana əvəz sayırmış.

Niyaz. Niyazı da xəmindən bişirərmişdər. O, həcmcə Sacarasınnan kiçik olar, xəmiri südnən yoğmlar, bir az da şəkər ya da bal qatılarmış. Onu sacda, ya təndirdə bişirər, hissələrə bölüb camahata paylıyarmışlar. Onu çox vaxt Sacarası ilə eyni vaxda bişirib paylıyarmışlar.

Sacarasıyla Niyazı paylıyan onu iki əlinin arasında tutub verər, payı alan da, həmçinin iki əlinin arasında alıb, payı öpər, "Allah qəbul etsin" deyərmiş. Bu payları yeyərkən gərəh elə edəydin ki, bir qırığı da yerə düşmüyəydi, çünki günah sayılırdı. Yerə düşərsə, götürüb, öpüb, göz üsdə qoyub, sora əl-ayax çatmıyan yerə qoyarmışdılar".

Göründüyü kimi, Qurban bayramı Qərbi Azərbaycan regionları üzrə etnoqrafik özünəməxsusluqlara malikdir. Bu bayram bütün Qərbi Azərbaycanda təntənə ilə keçirilirdi.

Ən qədim mərasimlərdən olan Xıdır Nəbini də Qərbi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində bu yaxınlara qədər qoruyub saxlamışdılar. Xıdır Nəbi yazın gəlişi ilə bağlı bayramdır. Xıdır yazın gəlişini simvollaşdırır. Xalq əslində bu mərasimi keçirməklə qışın gedişini və yazın gəlişini təmin edir. Başqa sözlə, təbiətin ritmi, fəsillərin bir-birini əvəzləməsi insan faktorunun iştirakı ilə baş verir. İnsan təbiətə təsir edir.

Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanda da geniş yayılmış xalq oyun və tamaşalarından biri də "Qodu-qodu" oyunudur. Bu vaxt əllərdə gəzdirilən kukla (gəlincik) - müqəvvadan istifadə edilirdi.

İrəvanın toy adətləri isə ümumilikdə Qərbi Azərbaycanın digər bölgələrindəki və ümumilikdə Azərbaycanın fərqli bölgələrindəki toy mərasimlərindən az şeylə fərqlənsə də, regiona xas spesifik xüsusiyyətlərdən də xali deyildi.

Xüsusilə keçən əsrin 60-cı illərindən 1988-ci il deportasiyasına qədər toy adətlərində xeyli dəyişikliklər olmuşdu. Küçələrdə böyük çadır qurular, toy şənliyi axşamdan gecə yarısına qədər çəkərdi. Məclisdə əvvəllər aşuqlar, sonralar isə daha çox müğənnilər iştirak edərdilər. Toylarda məclisi hörmətli ağsaqqallar idarə edərdilər.

Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində toy adətlərində müəyyən fərqlilik özünü göstərirdi. "Vədidə keçmişdə ən azı yeddi gün, yeddi gecə toy olardı. 1950-ci illərdə bu, üç gün, üç gecəyə qədər qısaldılmışdı. 1970-80-ci illərdə isə hər toy ancaq iki gün (adətən, həftənin şənbə və bazar günləri) çalınardı. Həm də toyu oğlan evi edərdi, ayrıca qız toyu olmazdı.

Toydan əvvəl oğlan evinin ağsaqqalları ilə qız evinin ağsaqqalları oturub, xərc-xörək deyilən bir sövdələşmə edərdilər. Qız atasına çatacaq başlıq (süd pulu), qız evinin toy xərci (kəbin çörəyi üçün) və s. müəyyənləşdirilərdi.

Keçmişdə gəlini üzüörtülü, atın üstündə, qayınata və ya qayınata əvəzi olan adam atın yüyənindən tutmaqla apararmışlar.

Şənbə günü gündüz oğlan evindən qız evinə parça biçiminə gedirlər, orada məclis qurular, kəbin çörəyi verilərdi. Bu, qız toyunu əvəz edər və orada ancaq qadınlar iştirak edərdilər. Qız evinin məclis xərcini oğlan evi öz üzərinə götürərdi. Gecə isə oğlan evindən qız evinə xına aparılardı. Bazar günü gəlini gətirməyə getməzdən əvvəl oğlan evinin mağarında bəyi tərif edər, çalğıçılar bəyin yaxın adamlarından nəmə r yığardılar.

Bir çox bölgələrdə nişanlı qızlar və təzə gəlinlər toya ancaq musiqi ilə dəvət olunardılar. Belə ki, çalğıçılar qapı-qapı gəzib həmin qız-gəlinlərin olduğu həyətdə dayanıb bir qədər çalar, onları toya çağırırdılar. Yalnız bundan sonra həmin qız və ya gəlin o axşam toya təşrif buyurardı".

Nəticə

Beləliklə, Qərbi Azərbaycan bölgəsinin adət-ənənələri, mərasimləri zəngin etnoregional spesifikaya malikdir. Bu özünəməxsusluq avtoxton həyatla müəyyənləşir. Başqa sözlə, Qərbi Azərbaycan mərasimləri bütün struktur elementləri ilə bölgəyə bağlıdır: bölgənin təbiəti, relyef spesifikasi, havası, suyu bu mərasimlərin quruluşunu, tərkib elementlərini, regional koloritini şərtləndirmişdir. Bu da öz növbəsində Qərbi Azərbaycan folklor mühitində mərasimləri etnoregional özünüifadə və davranışın fonnulları kimi səciyyələndirməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əmiraslanov, T., Əmiraslanova, A. Novruz süfrəsi, Bakı: 2000
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, siyahı 10
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Qərbi Azərbaycan toponimlərinin həqiqətləri. 2024
4. Paşayev, A. Köçürülmə (1948-1953). Bakı: Azərənşr, 1995.
5. "Vedibasər" qəzeti. N 07(122), 01-15 aprel, 2008

SUMMARY

Matanat Guliyeva

HOUSEHOLD AND CULTURE OF WESTERN AZERBAIJAN

In general, Western Azerbaijan, including the Iravan region, is a very rich folklore region with seasonal and household ceremonies. These ceremonies are the patterns of living together with nature and time for thousands of years. In this respect, the ceremonial songs of the region are, in fact, ethnoregional memory chronicles of the people of the region. In the article, the lifestyle and culture of Western Azerbaijan were discussed and illuminated in detail. The continuity of customs, traditions and habits of people in different districts and regions of Western Azerbaijan has determined the emergence of a number of beliefs and trials, seasonal and ceremonial songs suitable for the rural lifestyle. This situation is typical for all regions of Azerbaijan where the elat culture is widespread.

Keywords: Yerevan household, culture, ceremony, county, lifestyle

РЕЗЮМЕ

Матанат Гулиева

БЫТ И КУЛЬТУРА ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

В целом Западный Азербайджан, включая Иреванскую область, представляет собой очень богатый фольклорный регион с сезонными и бытовыми обрядами. Эти церемонии являются образцом совместной жизни с природой и временем на протяжении тысячелетий. В этом отношении обрядовые песни региона являются, по сути, летописью этнорегиональной памяти народов региона. В статье были подробно рассмотрены и освещены быт и культура Западного Азербайджана. Преемственность обычаев, традиций и привычек людей в разных районах и регионах Западного Азербайджана обусловила возникновение ряда верований и обрядов, сезонных и обрядовых песен, подходящих для сельского образа жизни. Такая ситуация характерна для всех регионов Азербайджана, где распространена элатская культура.

Ключевые слова: Ереванский быт, культура, обряд, уезд, образ жизни

XX ƏSRİN I YARISINDA İRƏVAN TEATRINDA SƏHNƏYƏ QOYULMUŞ MUSIQİLİ SƏHNƏ ƏSƏRLƏRİ

Jalə QULAMOVA

jale.gulamova03@gmail.com

ORCID iD: 0009-0003-4136-9672

Azərbaycan Milli Konservatoriyası

Xülasə

Təqdim edilən məqalədə XX əsrin I yarısında İrəvan teatrında musiqili səhnə əsərlərinin səhnəyə qoyulması məsələsinə toxunulmuş və köklü tarixə malik olan bu teatrın Azərbaycanın mədəni-bədii irsində mühüm yer tutması qeyd olunmuşdur. Vaxtilə eyniadlı Azərbaycan xanlığının mərkəzi olmuş İrəvan şəhəri XIX əsrdə azərbaycanlıların iri mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. 1882-ci ilin əvvəllərində İrəvanda peşəkar Azərbaycan teatrının təməli qoyulmuşdur. Bu sənət ocağı İrəvanda yaradılan Azərbaycan dilində ilk teatr idi. Görkəmli maarifpərvər, pedaqoq Firidun bəy Köçərli 1885-ci ildə İrəvana gəlmiş, 1886-cı ildən teatra rəhbərlik etmişdir. Onun rəhbərliyi və rejissorluğu ilə bir çox əsərlərin səhnəyə qoyulması İrəvan əhalisinin həyatında böyük mədəni hadisəyə çevrilmişdir. 1895-ci ildən 1945-ci ilə kimi isə Yunis Nuri teatra rəhbərlik etmiş və onun bu illərdəki xidmətləri teatrın unudulmaz səhifələrindəndir. İrəvan teatrında bu illər ərzində bir çox məşhur tamaşalar səhnələşdirilib, teatr bir çox istedadlı sənətkarları qəbul edib. İrəvan teatrının formalaşmasında, tərəqqisində musiqili səhnə əsərlərinin tamaşaya qoyulması xüsusi əhəmiyyət kəsb edib. Bir çox musiqili komediyalar, eləcə də Azərbaycanın bir sıra bəstəkarlarının əsərləri İrəvan teatrında tez-tez səhnələşdirilib. 1912-ci ildə isə Zülfüqar Hacıbəyovun rəhbərliyi ilə İrəvan teatrında "Evli ikən subay", "Xor-xor", "Əlli yaşında cavan", "Kərbəlayi Şükür xalça satan" və s. musiqili komediyaları oynanılıb. 1916-cı ildə isə dahi bəstəkar Üzeyir bəyin "Leyli və Məcnun", "Əsli və Kəram" kimi operaları, "Ər və arvad", "O olmasın, bu olsun" kimi musiqili komediyaları uğurla tamaşaya qoyulmuş və İrəvanda musiqi sənətinin inkişafına geniş şərait yaratmışdır. Yaxın Şərqi qocaman sənət ocaqlarından biri olan Naxçıvan teatrının da İrəvan teatri ilə böyük əlaqələri olmuşdur. Beləliklə, belə bir qənaətə gəlmək olur ki, musiqili əsərlərin İrəvan teatrında tamaşaya qoyulması bu qədim diyarda musiqi sənətinə olan estetik tələbatı gücləndirmiş və səhnəyə olan marağı və istəyi xeyli artırmışdır.

Açar sözlər: *İrəvan teatri, aktyor, musiqili əsərlər, mədəniyyət mərkəzi*

Teatr milli mədəniyyətin ayrılmaz bir hissəsidir. Bu bir həqiqətdir ki, incəsənətin mürəkkəb, sintetik və ən əsası canlı növü olan teatr mədəniyyətin inkişafında böyük rol oynadığı kimi, insanların estetik dünyagörüşünün formalaşmasında da əhəmiyyətli yerə malikdir. Teatr sənəti haqqında araşdırma apararkən onun xalq yaradıcılığı ilə bağlılığı, milli üslub xüsusiyyətləri, janr, üslub və forma elementləri öyrənilməli və onların peşəkar teatrın formalaşmasına necə təsir göstərdiyi açıqlanmalıdır. İrəvan teatrının təşəkkülündə, inkişafında musiqinin böyük rolu olduğunu göstərmək isə bizim əsas qayə və məramımızdır.

Ümummilli Liderimiz, Ulu Öndər Heydər Əliyev bütün həyatı boyu mədəniyyətə, incəsənətə böyük diqqət və qayğı ilə yanaşmışdır. Teatra olan sevgisi isə tam başqa idi. Bu janra olan məhəbbətini o belə ifadə etmişdir: *"Milli mədəniyyətimizin mühüm sahəsini təşkil edən teatrimızın böyük tarixi, böyük ənənələri, gözəl nümunələri var və bu teatr bu gün də, gələcəkdə də yaşayacaqdır"* [Əliyev, 1997, s.112].

Köklü tarixə malik olan C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı Azərbaycanın mədəni-bədii irsində mühüm yer tutur. "XX əsrin I yarısında İrəvan teatrında səhnəyə qoyulmuş musiqili səhnə əsərləri" adlanan bu məqalədə İrəvan teatrının əsas məziyyətləri araşdırılmış, bu teatrın təşəkkül və inkişaf tarixinə, əsas yaradıcılıq mərhələlərinə ətraflı nəzər yetirilmiş, Naxçıvan teatrı ilə yaradıcılıq əlaqələrindən bəhs edilmiş, Azərbaycan bəstəkarlarının musiqili əsərlərinin bu teatrda səhnəyə qoyulmasından, XX əsrin I yarısında İrəvan teatrında oynanılan dram tamaşalarının musiqisi, eləcə də bu teatrda hazırlanmış muğam operaları və musiqili komediyalar tədqiq edilmişdir.

İrəvan teatrı milli səhnə sənətimizin tarixi salnaməsində xüsusi yer tutur. Bu sənət ocağının fəaliyyətini iki yerə bölmək olar:

1. Həvəskar və peşəkar bəstəkar və aktyorların fəaliyyəti;
2. Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı kimi fəaliyyəti.

Vaxtilə eyniadlı Azərbaycan xanlığının mərkəzi olmuş İrəvan şəhəri XIX əsrdə azərbaycanlıların iri mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. "İrəvan şəhəri Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi, İrəvan əyalətinin, XVIII əsrdə İrəvan xanlığının, XIX əsrdə İrəvan quberniyasının mərkəzi olmuş və indi Ermənistan adlanan respublikanın paytaxtıdır. Bu şəhər Ağrı vadisinin şimal-şərqində Zəngi çayının sahilində yerləşir" [Bayramov, 2023, s.6].

Məlumdur ki, İrəvan 1827-ci ildə Rusiya tərəfindən işğala məruz qalmışdır. "1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə əsasən, İrəvan şəhəri Azərbaycanın tərkibində Rusiyaya birləşdirildi. Çox təəssüflə qeyd etməliyik ki, türklərin tarixən məskunlaşdığı bu qədim şəhər XX əsrin əvvəllərində ermənilərə verilmişdir. Belə ki, 1918-ci il mayın 28-də elan edilən Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin Baş naziri Fətəli Xan Xoyski mayın 29-da öz hökumətinin Xarici işlər naziri Məhəmməd Həsən Hacınskiyə bu haqda yazmışdır: *"Biz ermənilərlə bütün mübahisələri həll etdik, onlar ultimatumu qəbul edəcək və müharibəni qurtaracaqlar. Biz İrəvanı onlara güzəştə getdik"* [Paşayev, 1995, s.6].

İrəvanın mədəni mühiti haqqında danışarkən qeyd etməliyik ki, XIX əsrin sonlarında, daha dəqiq desək, 1870-ci illərdə şəhərdə türk-rus dillərində məktəblər açılmışdı, vaxtaşırı musiqi məclisləri, şeir-sənət axşamları keçirilirdi. Bəzi bayramlarda – Novruz, Qurban və Oruculuq bayramlarında müxtəlif "Kosa-kosa", "Qaravəlli" kimi meydan tamaşaları və mərasimlə bağlı oyunlar göstərilirdi. Əlbəttə ki, məhz bunlar İrəvanda teatrın meydana gəlməsinə çox böyük təsir göstərmişdir.

İrəvan peşəkar teatrının təməli 1882-ci ildə qoyulmuşdur. Tanınmış maarifpərvər Məşədi İsmayıl şagirdləri ilə Vasaq Mədətovun "Tamahkarlıq düşmən qazanır" pyesi səhnəyə qoyularaq ilk teatr tamaşası kimi qəbul olunmuşdur [Mustafa Nazim. 2020, s.92].

İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı – İrəvanda yaradılan Azərbaycan dilində ilk teatrdır. Tarixçi-alim İsrəfil Məmmədov (1927-2019) İrəvanda Azərbaycan teatrının tarixinin ən azı 1880-81-ci illərdən başladığını bildirir. Tarixçi alim İsrəfil Məmmədovun üzə çıxardığı bir məqalə isə İrəvanda Azərbaycan dilində oynanılan ilk tamaşanın

səhnələşdirmə tarixini üzə çıxarmağa imkan verir. İrəvanda erməni dilində nəşr edilən "Psaq" ("Çələng") qəzetində 10 aprel 1882-ci il tarixində "Xryusi" imzası ilə dərc edilən "Fars teatrı" başlıqlı məqalədən bəlli olur ki, 1882-ci il aprelin 2-də İrəvanda Müqəddəs Qayane məktəbinin salonunda İrəvanın kasıb müsəlman tələbələrinə kömək məqsədilə, Azərbaycan türkcəsində "Tamahkarlıq düşmən qazanır" pyesi ikinci dəfə tamaşaya qoyulmuşdur [Тадевос Хачатурович Акопян, 1977, стр.132]. Adı çəkilən məqalədə göstərilir ki, pyesin məzmununu İrəvan şəhər məktəbinin müəllimi Məşədi İsmayıl söyləmiş, "Qırt-qırt" pyesinin müəllifi Vasak Mədətov onu komediya şəklinə salmışdır. Məşədi İsmayılın söyləməsinin əsasında qələmə alınan həmin əhvalat orta əsrlərdə Təbriz şəhərində baş vermişdir. Burada həm də qeyd edilmişdir ki, Azərbaycanda olmuş fransız səyyahı Jan Şardenin (1643-1711) Çuxursəd bəylərbəyisinin İrəvan şəhərindəki iqamətgahında qonaq olarkən burada ona üç hissəli bir tamaşa göstərilmişdir. Səyyah tamaşanı qərbin operasına bənzətmiş və onu "Şərqin operası" adlandırmışdır [Nazim Mustafa, 2020, s.178]. Görkəmli maarifpərvər, pedaqoq Firidun bəy Köçərli 1885-ci ildə İrəvana gəlmiş, 1886-cı ildən isə İrəvan teatrına rəhbərlik etmişdir. Onun rəhbərliyi və rejissorluğu ilə bir çox əsərlər səhnələşdirilmişdir. Bunlardan – Mirzə Fətəli Axundzadənin "Lənkəran xanının vəzirli" (21 mart 1888), "Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" (4 aprel 1890), "Hacı Qara" (20 dekabr 1894), Sultanməcid Qənizadənin "Dursunəli və ballıbadı", Aslan Rzayevin "Könülsüz nigah" (17 fevral 1890), Vasaq Mədətovun "Tamahkarlıq düşmən qazanır" (10 may 1892), "Qırt-qırt" (30 noyabr 1893), Sultanməcid Qənizadənin "Dursunəli və ballıbadı" (7 mart 1895) və s. pyesləri tamaşaya hazırlanmışdır.

F.Köçərli 1895-ci ildə İrəvanı tərk etmiş, ondan sonra teatra 18 yaşlı Yunis Nuri rəhbərlik etmişdir. Yunis Nuri 50 il – 1895-ci ildən 1945-ci ilə kimi bu teatrda işləmiş və teatrın işini yüksək səviyyəyə qaldırmışdır. Bu işdə İrəvanın ziyalıları da ona çox böyük dəstək olmuşlar. Onlardan Təkinskilər, Qazıyevlər, İrəvanskilər, Pənah xan Makinski tetrin tərəqqisi naminə həm maddi, həm də mənəvi dəstək göstərmişlər.

İrəvan teatrında bu illər ərzində bir çox məşhur tamaşalar səhnələşdirilib, bir çox istedadlı sənətkarlar çalışmışdır. Akademik İsa Həbibbəyli öz kitabında qeyd edir ki, "1898-1903-cü illərdə Cəlil Məmmədquluzadə müəyyən fasilələrlə İrəvanda yaşayıb. İrəvan quberniyasının Ulluxanlı kəndində dərs deyib. İrəvan qəza polis idarəsində üçüncü dərəcəli dəftərxana xidmətçisi, ədliyyə orqanlarında dava vəkili vəzifələrində çalışıb. Onun buraya gəlməsi teatr sənətinin inkişafına yeni təkan verib" [Həbibbəyli, 1997, s.132].

1900-1917-ci illərdə İrəvanda Azərbaycan teatrı aktyor ifaları, rejissor işləri və repertuar tərtibi baxımından ciddi nailiyyətlər qazanmışdır. Bu illərdə Bakının müxtəlif teatr truppalarının üzvləri Qafqazın ayrı-ayrı şəhərlərinə, o cümlədən İrəvana qastrol səfərlərinə gedirdilər. Hüseyn Ərəblinskinin, Əbülfət Vəlinin, Cəlil Bağdadbəyovun, Sidqi Ruhullanın, Mirzə Əliyevin, bəstəkar Zülfüqar Hacıbəyovun İrəvandakı qastrolları yerli həvəskarların daha şövqlə çalışmalarına, yeni-yeni peşəkarlıq səciyyələrinə yiyələnmələrinə təkan verirdi.

İrəvan teatrında musiqili əsərlərin rolu çox böyükdür. Məlumdur ki, musiqi teatr tamaşasının ab-havasını yaratmaq, emosional dərinliyi artırmaq və tamaşaçı təcrübəsini zənginləşdirmək üçün güclü vasitədir. Musiqi səhnələşdirmə prosesinin hər mərhələsində istifadə edilə bilər. Musiqili teatr əsərində musiqi səhnənin əsas elementlərindən birinə çevrilir. Musiqi personajların emosional vəziyyətlərini, rəvan səhnə keçidlərini vurğulamaq

və hadisələrin inkişafını sürətləndirmək üçün istifadə edilir. Üstəlik, rəqslər, mahnılar və digər musiqi elementləri ilə birlikdə tamaşaçıların teatr təcrübəsini daha da cəlbədicə edə bilir.

İrəvanda teatr tamaşalarının musiqi tərtibatının inkişaf tarixinin və onun mərhələlərinin elmi cəhətdən başa düşülməsi, eləcə də tamaşaların musiqi tərtibatının nəzərdən keçirilməsi Azərbaycan Dram Teatrında ədəbi-səhnə və musiqi tərtibatı arasında qarşılıqlı əlaqə haqqında bəzi müddəaların konkretləşdirilməsinə gətirib çıxartmışdır. Bu da dram tamaşalarının tərtibatı ilə digər janrların – opera, operetta və musiqili komediyanın inkişafında bir əlaqə yaradır. Bu məqamda İrəvan teatrında tamaşaların musiqi mənbələrinin araşdırılmasına ehtiyac duyulur.

İrəvan teatrında musiqi tez-tez teatr tamaşalarında canlı ifa olunurdu və tamaşaçılara daha təsirli bir təcrübə təqdim edirdi. İrəvan teatrının formalaşmasında, tərəqqisində təbii ki, musiqili səhnə əsərlərinin tamaşaya qoyulması xüsusi əhəmiyyət kəsb edib. Bir çox musiqili komediyalar, eləcə də Azərbaycanın bir sıra bəstəkarlarının əsərləri İrəvan teatrında tez-tez səhnələşdirilib.

1912-ci ildə isə Zülfüqar Hacıbəyovun rəhbərliyi ilə İrəvan teatrında "Evli ikən subay", "Xor-xor", "O olmasın, bu olsun", "Əlli yaşında cavan", "Kərbəlayi Şükür xalça satan" və s. musiqili komediyaları teatrın həvəskarları tərəfindən oynanıb.

"Erivanski vestnik" qəzeti 1911-ci il tarixli sayında xəbər verir ki, Tiflisdən gəlmiş Mirzə Ağa Əliyevin truppası yekun tamaşa kimi Üzeyir bəyin "O olmasın, bu olsun" operettasını oynamışdır. Qastrol ərzində Zülfüqar Hacıbəyovun "50 yaşlı cavan" operettası da göstərilmişdir ["Erivanski vestnik" qəzeti, 1911, s.3].

Dahi Üzeyir Hacıbəylinin "Leyli və Məcnun", "Əsli və Kərəm" kimi operaları, "Ər və arvad", "O olmasın, bu olsun" kimi musiqili komediyaları hər zaman burada uğurla tamaşaya qoyulmuş və İrəvanda musiqi sənətinin inkişafına geniş şərait yaratmışdır.

Bu haqda "İqbal" qəzeti yazırdı: "1912-ci il noyabrın 25-də Canpoladov teatrında Tiflisdən gəlmiş artistlərin və yerli həvəskarların iştirakı ilə "Leyli və Məcnun" operası oynanıldı. Zalda 380 stuldan bir boş yer görünməzdi. Altmışa qədər adam ayaq üstə tamaşa edirdilər. Rus, erməni xanımları və kişiləri də vardı" [Bağırov, 1912].

1913-cü ilin yanvar ayının 31-də Canpoladov klubunda "İrəvan islam dram şirkəti"nin ifasında "Məşədi İbad" operettası oynanıb. Tamaşaçılar zalda nalayiq hərəkətlərə yol veriblər. Mətbuat bu halı ciddi tənqid edib. *"Bizlər həqiqətdə teatrın bir ayineyi-ibrət olduğunu düşünsəydik, Üzeyir bəy Hacıbəyov kimi əsər sahiblərinin əsərlərini artist və həvəskarlarımızın əziyyət və məşəqqətlərini puç və hədəf edib, o qədər teatrlarda biizahıq edib, gülünc olmazdıq", -* deyə fikirlər bildirilib [Tağıbəyzadə, 1913].

1914-cü ildə "İrəvan islam dram şirkəti"ndə Yunis Nuri rejissorluq və aktyorluq fəaliyyətini bir qədər də səfərbərlik və coşqunluqla davam etdirib. Onun rejissorluğu ilə Canpoladov klubunda Jan Batist Molyerin "Zorən təbib" (24 yanvar) Üzeyir bəy Hacıbəyovun "Məşədi İbad" (31 yanvar. Məşədi İbad – Məmmədağa, Sərvər – Mirabbas) Rza Quluzadənin "Pul, yoxsa Allah?" (16 mart) tamaşaları göstərilib [Rəhimli, 2007, s.13].

Daha bir mənbədə göstərilir ki, 1914-cü il sentyabrın 4-də və 8-də Üzeyir bəyin "Məşədi İbad" tamaşası Əli xanın evində qadınlar üçün göstərilib. Buradan əldə olunmuş pul isə Birinci Dünya müharibəsində yaralanan insanlara qayğı göstərən "Qırmızı xaç" cəmiyyətinə verilib ["Sədayi-həqq", 1914].

Ümumiyyətlə, İrəvandakı azərbaycanlı teatr həvəskarları humanizm tədbirlərinin həyata keçirilməsində həmişə öndə olublar.

İrəvan teatrı 1915-ci ildə, demək olar ki, repertuarına təzə tamaşa əlavə etməyib. 1916-cı ildə İrəvana qastrol səfərinə gələnlər arasında görkəmli sənətkarlarımız Bülbül və Məşədi Cəmil Əmirov da olub. Onlar, burada Üzeyir bəyin "Əsli və Kərəm" operasında və "Arşın mal alan" operettasında oynayıblar.

1916-cı ildə Məmmədəli Şahtaxtı (Şahtaxtinski), qadın rollarını oynayan Ayaqçı Sadiq Məşədi Hüseynoğlu, gimnaziyanın son sinif şagirdi Mirzə Bağırbəyov "Şirkət" in truppasında aktyorluq ediblər. İl ərzində ən çox göstərilən tamaşa "Arşın mal alan" olub.

1918-ci ilin mart ayında daşnak ermənilər Bakıda və İrəvan şəhərində kütləvi qırğınlar törətməyə başlayıblar. Bu kütləvi qırğınlarla bağlı İrəvanın həvəskar aktyorlarının böyük bir qismi, başda Yunis Nuri olmaqla İranın Xoy şəhərinə mühacirət ediblər. Həmin truppa üç il qədər orada qalıb. Truppanın üzvləri çörəkpulu üçün müxtəlif işlərdə çalışsalar da, hərdən teatr tamaşaları da göstəriblər [Rəhimli, 2007, s.15].

İllər ötdükcə İrəvan teatrının yaradıcı heyəti yaradıcı gənclərin hesabına genişlənir, daha da inkişaf edir. Hətta qadınlar da səhnəyə böyük maraq göstərirlər. Maraqlısı odur ki, ilk dəfə İrəvan teatrında səhnəyə çıxan qadın qəssab Əsədin qızı Tamara olmuşdur. Tamara ilk dəfə olaraq 1916-cı ildə İrəvan teatrında göstərilən Üzeyir Hacıbəylinin "Arşın mal alan" operettasında Gülçöhrə rolunu ifa edib. O dövrdə bu hərəkət çox böyük cəsarət tələb edirdi.

O da məlumdur ki, İrəvanda qadın rolunu oynayan Tiflisdən teatr trupası ilə qastrola gələn Göyərçin xanım (Gövhər Qaziyeva) olub. 1911-ci il 15 iyun tarixində "Тифлисский листок" qəzetində yazılan məqaləyə əsasən, "1911-ci ilin iyun ayında Hüseynqulu Sarabski Bakıdan və Göyərçin xanım Tiflisdən gələrək yerli aktyorlarla birlikdə "Leyli və Məcnun" operasını göstəriblər. Əsas rolları Sarabski (Məcnun) və Göyərçin xanım (Leyli) oynayıblar və digər rollarda İrəvan aktyorları çıxış ediblər ["Тифлисский листок", 1911].

1918-1927-ci illər də İrəvan teatrının fəaliyyətində ayrıca dövr kimi çox mühüm mərhələdir. Məhz bu illərdə İrəvanda Azərbaycan teatrı aktyor ifaları, rejissor işləri və repertuar tərtibi baxımından ciddi nailiyyətlər qazanmışdır.

Bu illərdə SSRİ Xalq artisti, Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti, Əməkdar incəsənət xadimi, Əməkdar artisti fəxri adlarına layiq görülmüş İsmayıl Dağıstanlı, Kazım Ziya, Əli Zeynalov, Əsrəf Yusifzadə, Əyyub Haqverdiyev, Əsrəf Quliyev, Ətayə Əliyeva, Qafar Həqqi, İbrahim Hüseynov (Şünasi), Həsən Ağayev, İmamverdi Bağirov, həmçinin tanınmış aktyorlar Məmmədsadiq Nuriyev, Kamal Qubuşov, Zakir Şalibazov İrəvan teatrında aktyor işləyiblər. Teatrda tamaşaların bədii tərtibatını rəssam Rəhim Məmmədov, musiqi tərtibatını isə, əsasən, orkestrin rəhbəri Eyvaz Eyvazov veriblər.

1922-ci ildə Yunis Nurinin başçılığı ilə teatr dəstəsi yenidən İrəvan şəhərində fəaliyyətə başlamışdır. Bu cəhd nə qədər çətin olsa da, əsl qeyrət və cəsarət tələb edirdi və nə yaxşı ki, səhnə fədailəri bunu vicdanla həyata keçirdilər. "Rencber" qəzetində bu haqda yazılır: "Tezləklə dəstənin yaradıcılıq potensialı artdı. Truppaya Bala Əfəndiyev, Azad Axundov, Əkbər Rzayev, Mirzə Rzayev, Yusif Ziya daxil idilər. Hökumət işində çalışan rəhbər işçilərin arvadları Fatma Əfəndiyeva və Firəngiz Rzayeva, dəri zavodunun fəhləsi Gövhər xanım truppanın tamaşalarında çıxış edirdilər. Gövhər xanım "Arşın mal alan" operettasında Gülçöhrənin ariyasını məharətlə ifa edib. Noyabr ayında İrəvan şəhərində fəhlə və kəndli qırmızı ordusu ali şurasının beşinci qurultayı keçirilib. Bu münasibətlə

şəhərin teatr truppası Nəriman Nərimanovun "Şamdan bəy" ("Dilin bəlası") pyesini tamaşaya hazırlayıb ["Rencber", 1922].

İrəvan teatrında tamaşaçılar hər zaman Üzeyir bəy Hacıbəylinin opera və operettalarının tamaşalarına daha çox maraq göstərirlər. Əlbəttə, operaların ifasında müəyyən çətinliklər yaşanırdı. Bu da truppadakı aktyorların səs imkanlarının o qədər də güclü olmamasında idi. Bir az səsi olanlar isə opera oxumaq qaydalarını düzgün bilmirdilər. Bu səbəbdən də musiqili komediyalar tez-tez və müxtəlif quruluşlarda tamaşaçılara təqdim edilirdi. 1925-ci ilin fevral ayında Üzeyir bəyin "Ər və arvad" musiqili komediyası Yunis Nurinin rejissorluğu ilə oynanıb. Hökumət teatrının binasında tamaşaya qoyulan əsərdə baş rolu – Kəblə Qubadı rejissor özü ifa edib. Həmin il Yunis Nurinin quruluşunda Üzeyir bəyin "Məşədi İbad", "Arşın mal alan", Zülfüqar Hacıbəyovun "Evliykən subay" musiqili komediyaları tez-tez səhnəyə qoyulmuşdur.

İrəvan teatrının tarixini tədqiq edib araşdırdıqda onun Yaxın Şərqi qocaman sənət ocaqlarından biri olan Naxçıvan teatri ilə əlaqələrini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. XX əsrin birinci yarısında Naxçıvan teatrının güclü truppası tez-tez İrəvan teatrında tamaşalar verirdi.

Eynalıbəy Sultanovun rəhbərliyi ilə mütərəqqi Naxçıvan ziyalılarının yaratdığı "Müsəlman incəsənəti və dram cəmiyyəti" tərəfindən ilk dəfə 1883-cü ildə Mirzə Fətəli Axundzadənin "Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah" əsərinin Hacı Nəcəf Zeynalovun evində tamaşaya qoyulması ilə Naxçıvan teatrının əsası qoyulmuşdur. Bu teatr yarandığı gündən sağlam məfkurə, yüksək peşəkarlıq baxımından fərqlənən repertuar uğrunda mübarizə aparmışdır. Burada M.F.Axundovun, N.Nərimanovun, C.Məmmədquluzadənin, C.Cabbarlının, S.S.Axundovun, habelə Şeksprin, Şillerin, Qoqolun, Çexovun, Qorkinin və eləcə də çağdaş Azərbaycan yazarlarının əsərləri tamaşaya qoyulmuş və bu sənət ocağı sağlam prinsiplər əsasında pərvəriş tapmış, inkişaf etmiş və formalaşmışdır [Qulamova. 2011, s.50].

Eləcə də musiqili əsərlərin tamaşaya qoyulması bu teatri bütün bölgələrdən fərqləndirirdi. Bu əsərlər milli şüurun sürətlə inkişafına təkan verirdi. Bu baxımdan dahi Üzeyir Hacıbəylinin, bir qədər sonra Zülfüqar Hacıbəyovun opera və operettalarının Naxçıvan teatrında tamaşaya qoyulması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Teatrın həm drammatik yönü, həm də musiqi yönü vəhdət təşkil edərək, gözəl bir sintez yaradırdı. Azərbaycan teatr mədəniyyətində gənc bəstəkarlardan Səid Rüstəmov və Niyazi də dram tamaşalarına musiqi bəstələməyə başlamışlar. Bəstəkar Zülfüqar Hacıbəyovun Naxçıvan teatri ilə əlaqəsi oraya yeni bir ab-hava gətirmişdir. 1910-cu ildən Naxçıvanda yaşayan bəstəkar 1912-ci ildə İrəvana gedərək buradakı teatrın musiqili repertuarının genişlənməsinə səbəb olmuşdur. 1928-ci ildə İrəvan teatr dövlət statusu almış, 1935-ci ildən isə bu teatr görkəmli dramaturq Cəfər Cabbarlının adını daşıyır.

1948-ci ildən başlayaraq İrəvan və onun ətraf rayonlarında yaşayan türk əhalisi məcburi olaraq Azərbaycana köçürülməyə başlamışdır. Və bu teatrın inkişafına da öz mənfi təsirini göstərmişdir. Belə ki, 1949-cu ildə teatr Göyçə mahalının Basarkeçər rayonuna köçürülmüşdür. Maliyyə problemləri ortaya çıxdığına görə teatr öz işini dayandırmaq məcburiyyətində qalmışdır. Bir il müddətində – 1948-1949-cu illərdə burada Yunis Nuri, Məmmədbağır Qaraxanov, Əli Şahsabahlı, Cəmil Əliyev, Abbasqulu Tağıyev, Şövkət Əliyeva, Əziz Süleymanov, Qəzənfər Məlikov, Naibə Əliyeva, Roza Hüseynova, Züleyxa

Babayeva, Məmmədrza Qənizadə, Xədicə İsmayılova, Hüseyn Ərəboğlu, Asəf Əlixanov, Əsgər Rəhimov, Gülzar Rəhimova, Mithəd Rəsulzadə, İsfəndiyar Hüseynov, Nübar Əlixanova kimi peşəkar, müəyyən sənət uğurları qazanmış aktyorlar və aktrissalar fəaliyyət göstərirlər.

Qeyd etdiyimiz kimi, bir ildən sonra teatr işini dayandırmış və əvəzində həmin bazada xalq teatrı təşkil olunmuşdur. *"1967-ci ildə cəmi Ermənistan əhalisinin, o cümlədən bütün ziyalılarının, Basarkeçər rayon partiya komitəsinin birinci katibi Yunis Rzayevin və Azərbaycan KP MK-nın katibi Şıxəli Qurbanovun ciddi, birgə səyləri nəticəsində C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı hökumətin qərarı ilə yenidən yaradıldı və paytaxt İrəvan şəhərinə köçürüldü"* [16].

Məhz həmin ildə – 1967-ci ilin fevral ayında Azərbaycan Dövlət Teatr İnstitutunun aktyorluq fakültəsinin tələbələri sənət müəllimləri Nəsir Sadıqzadə ilə birlikdə teatrın bərpaı üçün İrəvana göndərildilər. Fədakar gənclər Cəfər Cabbarlının "Sevil" dramının qızgın məşqlərinə başladılar. Yerli teatr həvəskarlarının təcrübəli sənətkarları Cəmil Əliyev, Abbasqulu Tağıyev, istedadlı gənclərdən Elmira İsmayılova, Raya Qafarova, Səməd Abbasov truppaya qəbul edildilər. Naxçıvan teatrından Tariyel Qasimov, Aydın Şahsuvarov, Gəncə teatrından Zemfira Əliyeva, Nisə Əliyeva, Bakıdan Zərnişan Fətəliyeva, Tamilla Abdullayeva, Zemfira Sadıqova İrəvan teatrına çağırıldılar. Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Dram Teatrı 1967-ci il aprel ayının 28-də "Sevil" tamaşası ilə öz pərdələrini açdı. Bərpa olunan sənət ocağının ikinci həyatı başladı. "Sevil" tamaşasının quruluşunu Nəsir Sadıqzadə vermişdi. Əsas rolları Zərnişan Fətəliyeva (Sevil), Tariyel Qasimov (Balaş), Zemfira Əliyeva (Gülüş) oynadılar. Teatrın açılışından bir qədər sonra Nəsir Sadıqzadə Bakıya qayıtdı. Teatrın baş rejissor kürsüsünü Azərbaycan Dövlət Teatr İnstitutunu yenidən bitirmiş Tofiq Ağayev tutdu [17].

İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı bərpa olunandan sonra onun yaradıcılığı iki mərhələyə bölündü: adını daşdığı şəhərdəki fəaliyyəti (1967-1988); ermənilərin azəri türklərinə qarşı törətdikləri vəhşi soyqırımından sonra teatrın İrəvanı tərk edərək Bakı şəhərindəki yeni yaradıcılıq dövrü (1989-cu ildən bu günə qədər).

Məlum 1988-ci il hadisələrində erməni quldurları İrəvanda teatrı da yandırmışdılar. Bundan sonra İrəvan teatrı Azərbaycan Akademik Milli Dram Teatrının nəzdində teatr-studiya kimi fəaliyyət göstərməyə başlamış və Abşeron mədəniyyət sarayında yerləşdirilmişdir. Lakin 1995-ci ildə mədəniyyətimizin hamisi, Ulu Öndər Heydər Əliyevin qayğı və diqqəti ilə teatra yenidən dövlət statusu verilmişdir. Bu addım teatrın tarixi keçmişinin qorunması, ənənələrinin davam etdirilməsi, Qərbi Azərbaycanı özündə təcəssüm etdirən bir sənət məbədi kimi yaşaması istiqamətində atılan çox vacib bir addım idi. İrəvan teatrı bu gün də həm repertuar planı, həm də fəaliyyət dairəsi ilə tamaşaçıları olan bir teatr kimi fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, belə bir qənaətə gəlmək olur ki, musiqili əsərlərin İrəvan teatrında tamaşaya qoyulması bu qədim diyarda musiqi sənətinə olan estetik tələbatı gücləndirmiş və səhnəyə olan marağı və istəyi xeyli artırmışdır. Eləcə də İrəvan Teatrı mədəniyyət mərkəzi kimi həm teatr, həm də musiqi sənətinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Sonda bir daha vurğulamaq istərdik ki, bu teatr təkcə bir sənət ocağı, sənət məbədi kimi məhdudlaşmır, bu teatr həm də Qərbi Azərbaycanı – İrəvanı özündə tərənnüm və ifadə edir. Bu teatr Qərbi Azərbaycanı dünyada təmsil edə biləcək, orada qalmış

torpaqlarımızı hər zaman yaşada biləcək və dünyaya çıxara biləcək mədəni-mənəvi bir sərvətimizdir.

Bu gün "Qərbi Azərbaycan İcması"na göstərilən dövlət qayğısı azərbaycançılıq ideyasının yaşadılması deməkdir. Biz də bu yolda bir yumruq kimi birləşərək öz həmrəyliyimiz və birliyimiz uğrunda əzmlə mübarizə aparmaqdan çəkinməyəcəyik! Çünki bu yol haqq yoludur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağirov, M., İrəvani, Ə. İrəvandan məktub. "İqbal" qəzeti, 30 noyabr 1912.
2. Bayramov, İ. Qədim Azərbaycan şəhəri İrəvan. Ankara: 2023, 210 s.
3. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyənətlər, məktublar, müşavirələr. Bakı: Azərnəşr, 1997.
4. "Erivanski vestnik" qəzeti, 9 oktyabr, 1911-ci il
5. Həbibbəyli, İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə (mühiti və müasirləri). Bakı: Azərnəşr, 1997, 132 s.
6. Qulamova, J.E. C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı tamaşalarında musiqinin rolu və əhəmiyyəti. Bakı: Mars-Print, 2011, 200 s.
7. Mustafa, N. İrəvan şəhəri. Bakı: "Red N Line" MMC, 2020, 292 s.
8. Paşayev, A.Ə. Köçürülmə. Bakı: Azərnəşr, 1995, 31 s.
9. "Rencber" qəzeti, 10 noyabr 1922
10. Rəhimli, İ.Ə. İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı. Bakı: "E.L.MMC", 2007, 328 s.
11. Rəhimli, İ.Ə. Azərbaycan teatr tarixi. Dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2005. 864 s.
12. "Sədayi-həqq" qəzeti, 12 sentyabr, 1914
13. Tağıbəyzadə, Ə. Bizde teatro. "Sədayi-həqq" qəzeti, 10 fevral 1913
14. "Тифлисский листок", 15 июня, 1911
15. Тадевос Хачатурович Акопян. Изд-во Ереванского университета, 1977, 492 с.
16. <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/posts/2611778872231560:0>
17. <https://news.milli.az/society/105850.html> – İki əsrlik tarixi yaşadan fədakar teatr

SUMMARY

Jala Gulamova

MUSICAL STAGE WORKS PERFORMED IN THE IRAVAN THEATER IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

In the presented article, the issue of staging musical works in the Iravan theater in the middle of the 20th century was touched upon, and the important place of this theater, which has a deep history, in the cultural and artistic heritage of Azerbaijan is noted. The city of Iravan, once the center of the Azerbaijani Khanate of the same name, was one of the major cultural centers of Azerbaijanis in the 19th century. At the beginning of 1882, a high-level Azerbaijani theater was established in Iravan. This art center was the first theater in the Azerbaijani language created in Iravan. The outstanding educator and enlightener Firudin Bey Kocherli came to Iravan in 1885 and built a theater in 1886. With his structure and direction, the staging of many works became a big financial event with Yerevan. Yunis Nuri built the theater from 1895 to 1945, and his services to this financial institution are among the unforgettable pages of the theater. Many famous plays have been staged in the Yerevan theater over the years, and the theater has hosted many talented artists. In the formation and progress of the Yerevan theater, staging of musical stage works was of particular importance. Many musical comedies, as well as the works of a number of Azerbaijani composers, were often staged in the Iravan theater. In 1912, under the leadership of Zulfugar Hajibeyov, "Unmarried While Married", "Khor-Khor", "Fifty-Year-Old Young", "Karbalayi Shukur – the carpet seller " etc. musical comedies were played. In 1916, genius Uzeyir Bey's operas such as "Leyli and Majnun", "Asli and Karam", musical comedies such as "Husband and Wife", "O olasin, bu olsun" were successfully staged and created wide conditions for the development of musical art in Iravan. The Nakhchivan theater, which is one of the oldest centers of art in the Middle East, had great relations with the Iravan theater. To sum up, it can be concluded that the performance of musical works in the Iravan theater strengthened the aesthetic demand for musical art in this ancient land and greatly increased the interest and desire for the stage.

Keywords: *Iravan theater, actor, musical works, cultural center*

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN QARAKİLSƏ RAYONUNUN TURİZM EHTİYATLARININ CAZİBƏ ELEMENTLƏRİ

Əli CABBAROV

alijabbarov@ndu.edu.az

ORCID iD:0000-0001-9777-3664

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Turizmin humanitar funksiyalarından biri xalqlar arasında davamlı sülhün yaradılması və turizm ehtiyatlarından ümumbəşəri sərvətlər kimi istifadə olunmasıdır [2]. Bu baxımdan uzunmüddətli münaqişələr sonrası xalqları və onların dövlətlərini bir-birinə yaxınlaşdıran turizm, idman və mədəniyyətin gücündən istifadə bir çox hallarda siyasi yaxınlaşmadan da əvvəl gələrək mühüm tarixi proseslərə təkan verə bilər [1]. Bu məqalədə Ermənistanın məğlubiyyəti ilə bitən Qarabağ münaqişəsi sonrası Qərbi Azərbaycana qayıdış kontekstində Zəngəzurun turizm marağı baxımından tədqiqi Qərbi Zəngəzurun Qarakilsə rayonunun turizm ehtiyatları təmsalində öyrənilmişdir.

Açar sözlər: *turizm, Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur, Qarakilsə rayonu*

Turizm mədəniyyətlərarası dialoqun və global sülhün yaranmasında mühüm vasitələrdən biridir. Harada yerləşməsindən asılı olmayaraq, turizm ehtiyatlarının öyrənilməsi və onların turizm məqsədilə istifadə olunması onun bu funksiyasından faydalanmağa kömək edir. Bu mənada tarixi Qərbi Azərbaycanda, indiki Ermənistan adlı ərazidə mövcud olan türk mənşəli yaşayış məntəqələri, qədim mədəniyyət nümunələri və təbii turizm ehtiyatları da bizim diqqətimizi cəlb edir.

Zəngəzur tarixi Azərbaycan torpaqlarıdır və ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsindən sonra gedən proseslərdə burada da yerli əhalinin sıxışdırılması nəticəsində regionun etnik tərkibi dəyişdirilmiş, yüz il əvvəl burada əksəriyyət təşkil etmiş azərbaycanlılardan hazırda bir nəfər də olsun qalmamışdır. Halbuki yaxın tarixdəki hadisələr, bu dövrə aid olan sənədlər Qərbi Zəngəzurun Mehri, Gorus, Qafan və Qarakilsə (Sisian) rayonlarında yaşamış azərbaycanlılar haqqında geniş məlumatlar verir [6]. Bu torpaqlarda yaşamış azərbaycanlıların xatirələri, əslən Qərbi Zəngəzurdan olan elm adamlarının əsərləri Zəngəzur və bütövlükdə Qərbi Azərbaycanın 11 mahalındakı azərbaycanlı yurd yerləri haqqında ciddi məlumatlar verir. Bunlara baxdıqda Qarakilsə rayonu haqqında da təsəvvür əldə etmək olar.

Ümumi ərazisi 4505 kvadratkilometr olan Zəngəzurun üçdə bir hissəsindən çoxu Qarakilsə rayonunun payına düşür. Rayon, eyni zamanda ərazisinə görə Qərbi Azərbaycanın da ən böyük rayonudur [4]. Cənub-şərqdən Gorus, cənubdan Qafan rayonu, şimal-qərbdən Dərələyəzin ən yüksək zirvəsi olan Şahbuz rayonunun Kükü dağı ilə həmsərhəd olub, dörd tərəfdən Zəngəzur və Bərgüşad silsilələri ilə əhatə olunub. Zəngəzurun ən bolsulu çayı olan Bazarçay bu rayonun ərazisindən keçir. Bazarçay axarı boyunca dar dərələrdən keçərək müxtəlif yerlərdə gözəl şlalələr əmələ gətirir. Cənubi

Qafqazdakı ən gözəl şlalələrdən biri, 18 metr hündürlükdən tökülən Bazarçayın üzərində Şəki şlaləsi də Qarakilsədir.

Ermənilər Qarakilsəyə "Sisian" desələr də əslində, "Sisian" adı ilkin yazılı mənbələrin əksəriyyətində "Sisakan" kimi qeyd olunur. Bu ad ərəb, fars mənbələrində "Sisəcan", "Sisiyan", "Sisakan" şəklində çəkilməmişdir [8]. Sisiyanda rast gəlinən, eradan əvvəl II-III minilliyə gedib çıxan qayaüstü rəsmlərin Krım və Qazaxıstan kurqanlarında tapılan rəsmlərə, Qobustan və Gəmiqaya abidələrinə oxşaması bu ərazilərin aborigen əhalisinin məhz türkdilli tayfalar, o cümlədən saklar olduğunu göstərir.

Saklar isə ən böyük türk tayfalarından olub, eradan öncə IV-III minilliklərdən başlayaraq Çinin şimalından, Tibetdən Qazaxıstana, Krıma, Qara dəniz sahillərinə, eradan öncə I minillikdə isə Qafqaza qədər yayılmışlar. Başqa sözlə, tarixi mənbələrə əsasən, X əsrə qədər Zəngəzurda bir nəfər də erməni olmamışdır [6].

Qarakilsə erkən orta əsrlərdən başlayaraq müxtəlif müharibələrin mərkəzində olmuşdur. Ərəblərə qarşı Babəkin son döyüşlərinin aparıldığı Urud qalası və Babəkin tutularaq xilafətə təhvil verildiyi Şəki qalası da Qarakilsə rayonunun ərazisindədir. Qala Bazarçayın sahilində, Darvaztəpə dağının zirvəsində yerləşir. Şəki qalası Azərbaycanda eramızdan əvvəl VII-V əsrlərdə məskunlaşan Saka adlı türk tayfasının adını qoruyub saxlayıb. Şəki qalası həm də Qızıl Arslanla Nizami Gəncəvinin görüş yeridir.

1828-30-cu illərdə buraya da xeyli sayda erməni ailələri köçürülüb, Qarakilsənin müxtəlif kəndlərinə yerləşdirilib. Ancaq bununla yanaşı, rayondakı 58 yaşayış məntəqəsinin 53-də azərbaycanlılar yaşamışdır. 1918-ci ildə Andronikin terror dəstəsi burada yaşayan 12 min azərbaycanlıdan 5 minə yaxınını qətlə yetirmiş, sonrakı dövrlərdə də soydaşlarımız burada təzyiqlərə məruz qalmışdır. Nəticədə 1988-ci ilə qədər Qarakilsənin yalnız 11 yaşayış məntəqəsində azərbaycanlılar yaşayırdı. Qızılcıq, Sofulu, Murğuz, Şıxlar, Ağüdü, Bağüdü, Urud, Ərəfsə, Comərdli, Dəstəgird, Şəki burada min illər boyu yaşamış azərbaycanlıların son yurd yerləri olub. 1988-ci ilin sonlarında bu kəndlərin sakinləri də zorla köçürüldülər. Halbuki bu kəndlərin əhalisi bir zamanlar Qarakilsədə mədəni həyat sürüb, təsərrüfatla məşğul olublar. Belə ki, təkcə 2 min nəfərin yaşadığı Ağüdü kəndində 1988-ci ilə qədər 300 yerlik müasir mədəniyyət evi, 700 şagirdin təhsil aldığı məktəb olub [6].

Comərdli Qarakilsənin azərbaycanlılar yaşamış dağ kəndlərindən biridir. Kənddən keçən Xırda çayı Qarakilsənin Ərəfsə kəndindən keçən Dəli çaya qovuşur və Bazar çaya tökülür. "Comərdli" kəlməsi kəndin əsasını qoymuş Comərd adlı kişinin adı ilə bağlıdır. Xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin ata yurdu olan Comərdli kəndində rəsmi statistikaya görə, 1988-ci ilə qədər 800 nəfərdən çox sakin yaşamışdır. 1918-ci ilin yayında Andronikin daşnak qoşunu Comərdli kəndinə də hücum etmiş, lakin sakinlərin sərt müqaviməti ilə rastlaşmışdır. Sovet dövründə Comərldidə yaşayan azərbaycanlılar buradakı Şırran bulaq, Əli bulağı, Sarı bulaq, Xırda çay, Təknə göl, Laləli bulağı, Sandıq daş, Qoyun dağılan, Çala yurd, Dəvə boynu, Ərzurum, Gəmişuçan, Vənlidərə, Sallıq, Qaravışdaşı, Əhmədyoxuşu, Səlimgədiyi kimi türk mənşəli adları qoruyub saxlamışlar. 1988-ci ilin dekabr ayında çox sayda tanınmış elm və ictimai xadimlərin vətəni olmuş Comərdli kəndini də ermənilər işğal və talan etdilər [6].

"Qarakilsənin Şəki kəndi Zəngəzurun ən qədim və ən böyük azərbaycanlı kəndlərindən biridir. Kənd özünün bulaqları ilə çox tanınır. Kəndin iki min ildən çox yaşı

olduğu güman edilir. Kənddə Sovet hökuməti qurulana qədər böyük ruhani məktəbi olub. 1988-ci ildə bu kəndin 1700 nəfərə yaxın sakini də təzyiqlərə məruz qalıb, həmin ilin noyabrın 24-dən 25-nə keçən gecə Şəki camaatı bir gecədə öz doğma yurdlarından çıxarılıblar. Eyni faciəvi hadisələr rayonun Urud, Dəstəgird və digər kəndlərində də baş verib" [6].

Turizm baxımından Qarakilsədə mövcud olan ən mühüm tanışlıq obyektı buradakı Qoşundaş abidəsidir. Neolit dövrünə aid olduğu ehtimal edilən abidə dik dayanmış 200-dən artıq nəhəng daşlardan ibarətdir. Dairəvi formada düzülmüş daşların hündürlüyü təxminən 1,5-2,2 metr, eni 60-80 santimetrdir. Daşlarının bəzilərinin ağırlığı 10 tona qədər olan bu unikal abidəyə ermənilər sonralar iyrənc ad yapışdıraraq onu turistlərə tanıdır, külli miqdarda qazanc əldə edirlər. Ümumilikdə Qarakilsədə qayaüstü rəsmlər və daş qoç abidələr də geniş yayılıb ki, bunlar rayonun digər kəndlərində sıx rast gəlinməkdədir [7].

Uzun müddətdə öz ata-baba yurdlarından uzaq düşmüş insanların öz yaxınlarını və ya onların məzarlarını ziyarət etmək baxımından Zəngəzur və eləcə də bütün Qərbi Azərbaycan torpaqları buraları bir daha görmək istəyən azərbaycanlı turistləri özünə cəlb edəcək. Etnik baxımdan təəssüf ki, azərbaycanlıların burada yaşayan yaxınları daha qalmasa da, əvəzində hər kənddə, hər şəhərdə onlara doğma olan insanların məzarları vardır. Gələcəkdə Qərbi Zəngəzurun turizm ehtiyatları özünün bənzərsiz cazibədarlığı ilə hər bir azərbaycanlı səyahət sevrin diqqətində olacaq. Bu marşrut üzrə turistlər üçün maraqlı olan turizm növlərindən biri, şübhəsiz, etnik turizm olacaq. Kifayət qədər uzun müddətdə öz ata-baba yurdlarından uzaq düşmüş azərbaycanlıların öz yaxınlarını və ya onların məzarlarını ziyarət etmək üçün çıxdıqları səyahət növü olan etnik turizm bu mənada Zəngəzur və eləcə də bütün Qərbi Azərbaycan torpaqlarını bir daha görmək istəyən turistləri özünə cəlb edəcək. Etnik baxımdan təəssüf ki, azərbaycanlıların burada yaşayan yaxınları daha qalmasa da, əvəzində hər kənddə, hər şəhərdə onlara doğma olan insanların məzarları vardır.

Qərbi Azərbaycan ərazilərinin öyrənilməsinin xüsusi nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vardır. Buradakı türk mənşəli toponimlər yerli xalqın - Azərbaycan türklərinin tarixini, türk tayfalarının adını (quqark, gorus, sak, aynın, qıpçaq, qaraqoyunlu, şirak, peçenek, axta, kəvər və s.) əks etdirir.

Tarixi mənbələrə əsasən, indi Ermənistan adlanan tarixi Qərbi Azərbaycanın torpaqları Azərbaycan türklərinin əraziləridir. Buna görə də xalqımızın Qərbi Azərbaycana olan marağı hər bir azərbaycanlının min illər ərzində formalaşmış Vətən sevgisinin məhsulu kimi dəyərləndirilməli və bütün dünya da bunu belə qəbul etməlidir. Bununla yanaşı, qeyd edək ki, təəssüf ki, buradakı təbii və tarixi-mədəni turizm ehtiyatları hazırda Ermənistan tərəfində istismar olunub, bu ölkə iqtisadiyyatına külli miqdarda gəlir qazandırır. Çünki təkcə XX əsrdə dörd dəfə (1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, 1988-1991) azərbaycanlılar indiki Ermənistan ərazisindən – tarixi-etnik torpaqlarından zorla deportasiya olunmuş, soyqırımına məruz qalmışlar. "Türksüz Ermənistan" uğrunda mübarizə aparan ermənilər və onların ideoloqları, eləcə də yaxın və uzaq xaricdəki havadarları etnik təmizləmə əməliyyatını 1991-ci il avqustun 8-də Nüvədinin də boşaldılması ilə başa çatdıraraq monoetnik Ermənistana nail olmuşlar. Həmin vaxtdan da ermənilər yer adlarımızı dəyişdirərək erməni mənşəli adlarla əvəz etmiş, Azərbaycan türklərinin bu ərazidəki izlərini tarixdən silməyə çalışmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Jabbarov, A. Zulfugarov Z. (2015) Tourism in XXI Century: The Powerful Peacemaker Against "Great Nation" Threat. J Tourism Hospit 4: 169.
doi:10.4172/21670269.1000169 <https://www.longdom.org/open-access-pdfs/tourism-in-xxi-century-the-powerful-peacemakeragainst-greatnation-threat-2167-0269-1000169.pdf>
2. MANILA DECLARATION ON WORLD TOURISM
<https://www.univeur.org/cuebc/downloads/PDF%20carte/65.%20Manila.PDF>
3. Qərbi Azərbaycan icması. Qayıdış konsepsiyası. Bakı: 2023
<https://azertag.az/store/files/2023/yanvar/26.01.23/QA%C4%B0-AZ.pdf>
4. Cabbarov, Ə. Zəngəzurun turizm potensialı. "Respublika" qəzeti. 22 yanvar, 2023.
<https://respublika-news.az/news/1674374077-zengezurun-turizm-potensialı>
5. Budaqova, S. Zəngəzurun tarixi coğrafiyası və bu günü. Zəngəzurun tarixi və coğrafiyası. Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı: 2023. https://aem.az/uploads/files/202308/1691780479_zengezur.pdf
6. Budaqov, B. Историческая география Западного Азербайджана. Изд-во Азербайджан. Баку: 1998. 560 стр
https://history.az/pdf.php?item_id=20091230062721005&ext=pdf
7. Cabbarov, Ə. Naxçıvan-Zəngəzur-Şuşa turizm marşrutu (I hissə). Bura Naxçıvandır. Publisistik məqalələr toplusu. 425 s. "Əcəmi" 2021.
<https://kitabxana.net/files/books/file/1643816279.pdf>
8. Nərimanoğlu Hacı. Zəngəzur: 100 sual, 100 cavab. Bakı: 2019.
<https://zengezur.com/KITABLAR/Zengezur-kitab-1.pdf>

SUMMARY

Ali Jabbarov

ATTRACTION ELEMENTS OF TOURISM RESOURCES OF GARAKILSA REGION OF WESTERN AZERBAIJAN

One of the humanitarian functions of tourism is the creation of sustainable peace between nations and the use of tourism resources as universal resources. In this regard, using the power of tourism, sports and culture, which brings peoples and their states closer to each other after long-term conflicts, can in many cases come before political rapprochement and give impetus to important historical processes. In this article, in the context of the return to Western Azerbaijan after the Karabakh conflict, which ended with the defeat of Armenia, the study of Zangezur from the point of view of tourism interest is studied on the example of the tourism resources of Garakilsa district of Western Zangezur.

Keywords: *tourism, Western Azerbaijan, Zangezur, Karakilsa district*

РЕЗЮМЕ

Али Джаббаров

ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ ТУРИСТИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ ГАРАКИЛСИНСКОГО РАЙОНА ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Одной из гуманитарных функций туризма является создание устойчивого мира между народами и использование туристических ресурсов как универсальных ресурсов. В связи с этим использование мощи туризма, спорта и культуры, сближающей людей и их государства после многолетних конфликтов, во многих случаях может предшествовать политическому сближению и дать толчок важным историческим процессам. В данной статье в контексте возвращения в Западный Азербайджан после Карабахского конфликта, завершившегося поражением Армении, изучение Зангезура с точки зрения туристического интереса изучается на примере туристических ресурсов Гаракилсинского района Западного Зангезура.

Ключевые слова: туризм, Западный Азербайджан, Зангезур, Каракилсинский район

QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞIN AZƏRBAYCAN TURİZMİNİN İNKİŞAFI VƏ TARİXİ-MƏDƏNİ İRSİNİN QORUNMASI BAXIMINDAN ƏHƏMİYYƏTİ

Flora KƏRİMOVA

florakerimova@ndu.edu.az

ORCID iD:0009-0005-2884-025X

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Qərbi Azərbaycana qayıdış Azərbaycan turizmi və onun zəngin tarixi və mədəni irsinin qorunub saxlanması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif mənzərələri, tarixi yerləri və mədəni əhəmiyyəti ilə tanınan bu region Azərbaycanın turizm sektorunu inkişaf etdirmək üçün böyük potensiala malikdir. Qərbi Azərbaycanı geri qaytarmaqla Azərbaycan tarixi əhəmiyyəti və memarlıq gözəlliyi ilə tanınan əlamətdar yerlərə çıxış əldə edir. Bu yerlərin bərpası və təbliği yerli və beynəlxalq turistləri cəlb etməklə yanaşı, həm də dövlətin mədəni kimliyinin qorunub saxlanmasına töhfə verir. Bundan başqa, geri qaytarma Azərbaycanın irsinin ayrılmaz hissəsi olan mədəniyyət nümunələrinin və abidələrin mühafizəsini təmin edir. Bu məqalədə Qərbi Azərbaycanın bərpasının turizmin inkişafına və mədəni irsin qorunub saxlanmasına çoxşaxəli təsirləri araşdırılır, onun ölkənin mədəni povesti və iqtisadi inkişafı üçün əhəmiyyəti vurğulanır.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, tarixi və mədəni irs, iqtisadi təsir, turist infrastrukturunu, nəqliyyat şəbəkələri, beynəlxalq əlaqələr*

Giriş

Qərbi Azərbaycana qayıdış Azərbaycan tarixində mühüm məqamdır, həm onun turizm sənayesi, həm də zəngin mədəni və tarixi irsinin qorunub saxlanması üçün dərin təsirləri var. Onilliklər boyu davam edən köçkünlük və münaqişələrdən sonra bu regionun bərpası təkcə ərazi bütövlüyünün bərpası demək deyil, həm də turizm vasitəsilə mədəni canlanma və iqtisadi artım üçün yeni qapılar açır. Tarixən Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan bu regionda çoxdan əlçatmaz olan mədəni abidələr, arxeoloji abidələr və təbiət möcüzələri var. Bu ərazinin geri qaytarılması təkcə ərazi bütövlüyünün bərpası demək deyil, həm də turizmin davamlı inkişafı üçün yeni imkanlar açır [3].

Yaşıl vadilərdən tutmuş sıldırımlı dağlara qədər müxtəlif mənzərələri ilə tanınan Qərbi Azərbaycan əsrlər boyu tarixi və mədəni abidələrə malikdir. Bunlara Azərbaycanın canlı keçmişindən və sivilizasiyaların kəsişməsindəki mövqeyindən danışan qədim şəhərlər, arxeoloji sərvətlər və memarlıq möcüzələri daxildir. Bu bölgənin geri qaytarılması təkcə bu ərazilərin fiziki olaraq qorunub saxlanmasına imkan vermir, həm də onları dünyaya nümayiş etdirmək imkanı verir, Şərq və Qərb təsirlərinin unikal qarışığını araşdırmaq istəyən turistləri cəlb edir [7].

Bundan əlavə, Qərbi Azərbaycanda turizm infrastrukturunun inkişafı yerli iqtisadiyyatları stimullaşdırmağa, iş yerlərinin yaradılmasına və davamlı artıma təkan

verəcək. Azərbaycan qonaqpərvərlik, nəqliyyat və xidmət sahələrinə sərmayə qoymaqla ziyarətçilərə rahat və zənginləşdirici təcrübə təklif edər, eyni zamanda yerli icmaların artan iqtisadi fəallıqdan faydalanmasını təmin edə bilər.

Əslində Qərbi Azərbaycana qayıdış ərazi dəyişikliyindən daha çox şey deməkdir; o, mədəni irsin qorunması, iqtisadi inkişafı təşviq etmək və turizm vasitəsilə beynəlxalq anlaşmanı təşviq etmək öhdəliyini təcəssüm etdirir. Bu məqalədə bu qayıdışın çoxşaxəli təsiri tədqiq edilir, onun həm Azərbaycan cəmiyyəti, həm də regionun tarixinə və gələcəyinə sərmayə qoyan qlobal birlik üçün təsirləri araşdırılır.

Qərbi Azərbaycana qayıdışın Azərbaycanın turizminin tarixi və mədəni irsinə əhəmiyyəti.

Qərbi Azərbaycana qayıdış Azərbaycanın tarixi və mədəni irsi üçün, xüsusilə turizm kontekstində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu vacibliyi vurğulayan bir neçə əsas məqam var:

1. Mədəni və tarixi əhəmiyyəti:

- Qərbi Azərbaycan Azərbaycanın mədəni və tarixi kimliyi ilə sıx bağlıdır. Burada Azərbaycan tarixinin çoxəsrlik tarixini əhatə edən çoxsaylı mədəniyyət obyektləri, tarixi abidələr və memarlıq sərvətləri var [5].

- Azərbaycan musiqisinin, incəsənətinin və ədəbiyyatının mərkəzi kimi böyük mədəni dəyərə malik olan şəhərlər regionun mədəni povestinin ayrılmaz hissəsidir.

2. Turizm potensialı:

- Qərbi Azərbaycanın Azərbaycanın nəzarətinə qaytarılması regionda turizmin inkişafı üçün yeni imkanlar açmaqla, münaqişə zamanı məhv olmuş, zədələnmiş və ya əlçatmaz olan zəngin mədəni irsin bərpasına və tarixi yerlərin nümayişinə şərait yaradacaqdır.

- Turistlər zəngin mədəni və tarixi əhəmiyyətə malik olan istiqamətlərə cəlb oluna, unikal təcrübə və yerli adət-ənənələr, incəsənət haqqında maraqlı və tarixi məlumatlar əldə edə biləcəklər [1].

3. Qoruma və bərpa:

- Yenilənmiş nəzarətlə münaqişə dövründə baxımsız və ya zədələnmiş ola biləcək mədəniyyət obyektlərini və abidələri qorumaq və bərpa etmək imkanı var. Bu bərpa nəinki bu obyektlərin cəlbediciliyini artırır, həm də onların gələcək nəsillər üçün uzunömürlü olmasını təmin edir.

- Mədəni qorunma səylərinə konservasiya layihələri, muzeylərin inkişafı və ənənəvi sənət və sənətkarlığın canlandırılması təşəbbüsləri daxil ola bilər [4].

4. Mədəni diplomatiyanın təşviqi:

- Mədəni irs diplomatiya və beynəlxalq münasibətlərdə həlledici rol oynayır. Qərbi Azərbaycanın mədəni zənginliyini təbliğ etməklə Azərbaycan qlobal səhnədə yumşaq gücünü və mədəni diplomatiya səylərini gücləndirə bilər [9].

- Turizm mədəniyyətlər arasında körpü rolunu oynayır, müxtəlif mənşəli ziyarətçilər arasında anlaşma və qiymətləndirməni gücləndirir.

5. İqtisadi faydalar:

- Qərbi Azərbaycanda turizmin inkişafı iş yerləri yaratmaq, yerli biznesi dəstəkləmək və turist xərcləri hesabına gəlir əldə etməklə iqtisadi artımı stimullaşdırmağa bilər [2].

• Nəqliyyat şəbəkələri və qonaqpərvərlik xidmətləri kimi infrastrukturun inkişafı regionda iqtisadi fəallığı daha da artırır [8].

Yekun olaraq qeyd edək ki, Qərbi Azərbaycana qayıdış Azərbaycanın turizm sektoru üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir və onun zəngin mədəni və tarixi irsini dünyaya nümayiş etdirmək imkanları yaradır. Bu sərvətləri qorumaq, bərpa etmək və təbliğ etməklə Azərbaycan nəinki turistləri cəlb edə, həm də öz mədəni kimliyini və beynəlxalq nüfuzunu gücləndirə bilər.

Nəticə

Qərbi Azərbaycana qayıdış təkcə Azərbaycan turizmi üçün deyil, həm də onun zəngin tarixi və mədəni irsinin qorunub saxlanması baxımından mühüm məqamdır. Bu region özünün dərin tarixi əhəmiyyəti və müxtəlif mədəni qobelenləri ilə Azərbaycanın parlaq keçmişinə və perspektivli gələcəyinə sübutdur.

Turizm nöqteyi-nəzərindən Qərbi Azərbaycan münaqişələr səbəbindən çoxdan əlçatmaz olan attraksionlar xəzinəsini təklif edir. Çoxəsrlilik memarlığı və mədəniyyət mərkəzi statusuna malik qədim Şuşa şəhəri indi səyahətçiləri onun mərtəbəli küçələrini və görməli yerlərini kəşf etməyə həvəs göstərir. Təbii gözəllikləri və tarixi yerləri ilə ətraf bölgə macərə və kəşflər üçün geniş imkanlar yaradır və dünyanın hər yerindən ziyarətçiləri cəlb edir [6].

Üstəlik Qərbi Azərbaycana qayıdış iqtisadi imkanlardan daha çox şey deməkdir; bu, Azərbaycanın irsinin qorunması öhdəliyini ifadə edir. Tarixi yerləri canlandırmaq və mədəni turizmi təşviq etməklə Azərbaycan gələcək nəsillərin öz kökləri ilə əlaqə saxlamaq və əcdadlarının əbədi irsini qiymətləndirmək şansına malik olmasını təmin edə bilər [10].

Yekun olaraq, Qərbi Azərbaycana qayıdış Azərbaycan üçün yeni yüksəliş və mədəni dirçəliş dövrünü müjdələyir. Azərbaycan öz tarixi və mədəni sərvətlərinin potensialından istifadə etməklə təkcə turizm sənayesini zənginləşdirməklə kifayətlənmir, həm də irsinin gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanmasına sadıqlığını bir daha təsdiqləyir. Bu əlamətdar qayıdış mədəni davamlılığın təntənəsi deməkdir və keçmişin əziz tutulduğu və qeyd olunduğu bir gələcək vəd edir.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://respublika-news.az/news/1674374077-zengezurun-turizm-potensialı>
2. <https://sia.az/az/news/karabakh/976701.html>
3. <https://www.geostrategiya.az/news.php?id=187>
4. <https://zengezur.com/KITABLAR/Sherqi-Zengezur-A5.pdf>
5. <https://files.preslib.az/projects/zangazur/az/e2.pdf>
6. <https://serqqapisi.gov.az/xeberler/qerbi-azerbaycana-qayidisin-yol-xeritesi-tarixe-baxis>
7. <https://stm.az/az/news/1264/qerbi-azerbaycana-qayidis-tarixi-torpaqlarda-maddi-medeni-irsimiz-kitabının-ii-cild-teqdimat-tedbiri-kecirilib>
8. <https://xalqqazeti.az/az/siyaset/176298-qerbi-azerbaycana-qayidis-tarixi-zeruretdir>
9. http://anl.az/el/emb/Qerbi_Azerbaycan/Konsepsiya.htm
10. <https://ndu.edu.az/public/wp-content/uploads/Yeni%20Fikir/yereni9%20aprel.pdf>

SUMMARY

Flora Karimova

THE SIGNIFICANCE OF THE RETURN TO WEST AZERBAIJAN IN TERMS OF THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI TOURISM AND THE PRESERVATION OF HISTORICAL-CULTURAL HERITAGE

The return to Western Azerbaijan is an important moment for Azerbaijan tourism and the preservation of its rich historical and cultural heritage. Known for its diverse landscapes, historical places and cultural importance, this region has great potential to develop the tourism sector of Azerbaijan. By returning Western Azerbaijan, Azerbaijan gets access to significant places known for their historical importance and architectural beauty. The restoration and promotion of these places not only attracts local and international tourists, but also contributes to the preservation of Azerbaijan's cultural identity. In addition, restitution ensures the protection of cultural examples and monuments that are an integral part of Azerbaijan's heritage. This article examines the multifaceted effects of the restoration of Western Azerbaijan on the development of tourism and the preservation of cultural heritage, emphasizing its importance for the country's cultural narrative and economic development.

Keywords: Western Azerbaijan, historical and cultural heritage, economic impact, tourist infrastructure, transport networks, international relations

РЕЗЮМЕ

Флора Каримова

ВОЗВРАЩЕНИЕ В ЗАПАДНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН, АЗЕРБАЙДЖАН РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА И ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ЗНАЧЕНИЕ СОХРАНЕНИЯ

Возвращение в Западный Азербайджан является важным моментом для азербайджанского туризма и сохранения его богатого исторического и культурного наследия. Известный своими разнообразными ландшафтами, историческими местами и культурным значением, этот регион имеет большой потенциал для развития туристического сектора Азербайджана. Возвращая Западный Азербайджан, Азербайджан получает доступ к значимым местам, известным своим историческим значением и архитектурной красотой. Восстановление и популяризация этих мест не только привлекает местных и иностранных туристов, но и способствует сохранению культурной самобытности Азербайджана. Кроме того, реституция обеспечивает защиту культурных образцов и памятников, являющихся неотъемлемой частью наследия Азербайджана. В этой статье рассматривается многогранное влияние восстановления Западного Азербайджана на развитие туризма и сохранение культурного наследия, подчеркивая его важность для культурного повествования и экономического развития страны.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, историческое и культурное наследие, экономическое воздействие, туристическая инфраструктура, транспортные сети, международные отношения

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN DƏRƏLƏYƏZ MAHALININ TARİXİNƏ BAXIŞ

Rövşən BAĞIROV¹

Nizami QULİYEV²

Mirsəlim EMİNOV²

Naxçıvan Dövlət Universiteti¹

AMEA Naxçıvan Bölməsi²

Xülasə

Qədimdən bəri türklərin yurdu, Qərbi Azərbaycanın dilbər guşələrindən olan Dərələyəz mahalının tarixi, toponimi barəsində bir neçə fikir var. Bu mahalın 200 illik tarixində baş vermiş ərazi dəyişikliyi, köçürülmə, soyqırım hadisələrinə diqqət yetirilmişdir. Dərələyəz toponimi ilə bağlı mövcud fikirlər nəzərdən keçirilərək daha dəqiqi müəyyənləşdirilmişdir. Məqalədə Dərələyəz mahalının tarixi həqiqətləri, toponimi və ermənilərin saxta faktları da göstərilib. Bu diyarın qədimliyinin, həqiqətlərinin, ermənilərin bura köçürülməsinin müəllif özü şahidi olmuşdur.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Dərələyəz, Moz şəhəri, Şərur, toponim*

Əzəli Azərbaycan torpağı olan və xain düşmənlərimiz olan ermənilər üçün üzərində dövlət yaradılmış böyük bir mahalın sərhəd nöqtələri aşağıdakılardır: Şərqdə Zəngəzur, qərbdə Vedibasar, şimalda Göyçə, cənubda Naxçıvan ilə həmsərhəd olan Dərələyəz Qərbi Azərbaycanın ən böyük mahallarından bir idi. Dərələyəz mahalının ərazisi 2308 kvadrat kilometrdir. XVIII, XIX və XX əsrin əvvəllərinə qədər həmin ərazilərdə ermənilər yaşamamışdır. Dərələyəzin qədim Azərbaycan torpağı olması çox da uzaq olmayan keçmişdə tarixi sənədlərdən, toponimlərdən, arxeoloji, mədəni, dini abidələrindən məlumdur. Bu mahal təbiəti, coğrafi quruluşu, havası, suyu, təbii nemətləri ilə Naxçıvanla Göyçə arasında sanki cənnətin bir guşəsinə bənzəyir. Cənubi Qafqazı tamamilə gəzən milliyyətçə fransız olan rus etnoqrafı dünyaşöhrətli İvan Şopen bu mahalın dağlarını, dərin dərələrini, dağ çaylarını, güllü-çiçəkli çəmənlerini gördükdən sonra Dərələyəzi "Qafqazın İsveçrəsi" adlandırmışdı.

Dərələyəzin dağlarında bitən və geniş yayılmış "Ələyəz" adlı bir bitki var, sakinlər ondan ərzaq məhsulu kimi istifadə edirlər. Dərələyəz mahalında Ələyəz dərəsində Ələyəz adında kənd də vardır. Yalnız bu mahala məxsus "Ələyəz mehi və yeli" deyimindən atababalarımız çox işlədərdi [R.B]. Ələyəz bitkisi sakinlərin məişətində ciddi yer tutub. Ona görə də "Dərələyəz" toponiminin "Ələyəz bitkisinin bol olduğu dərə" anlamını verməsi fikri olsa da, bütün tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilən deyil [1].

Dərələyəz adı ilk dəfə Şərəf xan Bitlisinin 1596-cı il qələmə aldığı "Şərəfnamə" əsərində "Dərəyi əl kis" şəkildə qeydə alınıb. Daha sonra Osmanlı dövlətinin 1590-cı ildə qeydə aldığı müfəssəl dəftərində inzibati ərazi kimi göstərilib [4]. Osmanlı imperiyası dövründə Dərələyəz kəndlərin adı ilə bərabər kənd sakinlərindən alınan vergilərə aid sənədlər bu gün də Türkiyə arxivlərində qalmaqdadır [4].

Dərələyəz sözü ilə bağlı digər fikir isə toponimin "iki dağ və ya təpə arasında, çuxur" mənasında işlənən dərə sözü ilə alagöz türk etnonimi əsasında yaranmasıdır. Oykonomini isə alagöz tayfa adını əks etdirən etnotoponim kimi izah edir. XIX əsrdə Şimali Qafqazda Dağıstan əyalətinin Teymurxanşura dairəsində Alagöz, Naxçıvan qəzasında Alagöz-Məzrə, Şərur-Dərələyəz qəzasında Alagöz kənd xarabalığı, Qars əyalətinin Kaqızman dairəsində Alagöz kənd xarabalığı, Şərur-Dərələyəz qəzasında Alagöz çayı, Qars əyalətinin Ərdəhan dairəsində Alagöz adları ilə mənşəcə eynidir. Adın birinci komponenti olan ala sözü türk dillərində "geniş, böyük, uca" mənasında işlənir [2].

Başqa fikir isə bu toponim Dərə və Ələyəz sözləri birləşərkən "ə" saitinin birinin düşməsi ilə formalaşmasıdır. Türk dillərində ala//ələ sözü uca, yüksək mənasını ifadə edir. "Dərələyəz" sözü uca, yüksək, böyük dərələrdə olan kaslar, xəzlər, gúzlar, oğuzlar, azlar, uzlar mənasında işlənir [2].

Tədqiqatçı Nazir Əhmədli öz tədqiqatlarında Dərələyəz adının tarixini və izahını daha geniş tədqiq etmişdir. O qeyd edir ki, Dərələyəzdə Keşkend ərazisində Moz adlı bir şəhər olub, tarixi məlumatlarda bu şəhərdə 10 minə yaxın insan yaşadığı göstərilir. 735-ci ildə baş vermiş güclü zəlzələdə şəhər tamamilə dağılmış, insanları isə ölmüşdür. Mən də xatırlayıram ki, İrəvana gedən yolun üstündəki vulkanik qayalı, daşlı yerə babalarımız "Mozun qalıqlarıdır", -deyərdi [R.B]. Bu faciəvi zəlzələ hadisəsindən sonra insanlar bu dərəni vay dərəsi adlandırıb. Oğru xislətli ermənilər isə "vaydərəsi" ifadəsini oğurlayıb tərcümə edərək vayotdzor adlandırıb. Tədqiqatçı Nazir Əhmədli Moisey Xorenatsi (Xorenli) əsərlərində saxta vayotdzor ifadəsinin işlətməsinə və Moiseyin yaşadığı dövrə aydınlıq gətirib. Moisey Xorenatsi vayotdzor ifadəsini işlədirsə və zəlzələ 735-ci ildə baş veribsə, Moiseyin Xorenatsinin yaşadığı dövr 8-ci əsrdən əvvəl ola bilməz [4]. Halbuki ermənilər onu V-VI-VII əsrdə yaşadığını iddia edirlər.

Dərələyəzin Azərbaycandan qoparılıb ermənilərə verilməsi çirkin planın uzun illər davam etməsi nəticəsində baş verib. Bu planın reallaşması üçün Dərələyəzdə yaşayan əhalinin soykökünün dəyişdirilməsi, başqa bölgələrə köçürülməsi, zor tətbiq edilməsi, hətta qırğın törədilməsi kimi insanlığa sığmayan yollara əl atılmışdır. 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilər minilliklər ərzində azərbaycanlıların yaşadığı Qərbi Azərbaycan ərazisinə, o cümlədən Dərələyəz mahalına kütləvi surətdə köçürülməyə başlanmış, Çar Rusiyası imperiyasının dəstəyi ilə azərbaycanlılar öz dedə-baba torpaqlarından tədricən sıxışdırılıb çıxarılmış, beləliklə də, orada yaşayan azərbaycanlılar dəfələrlə deportasiyaya məruz qalmışlar.

Qeyd edək ki, ermənilərin sayını artırmaq üçün təkcə erməniləri bu yerlərə köçürməklə deyil, eyni zamanda azərbaycanlıları da müxtəlif yollarla öz yurdlarından didərgin salırdılar. Nümunə kimi 1980-ci illərdə Keşişkənd rayonu ərazisində olan Qalaser və Gədikvəng kəndlərinin sürüşməsi adı ilə tamamilə köçürülməsini göstərə bilərik. Qərbi Azərbaycanda erməni dövlətinin yaradılması və Naxçıvanın da buraya daxil edilməsi üçün Azərbaycanla Naxçıvanın əlaqəsini kəsmək lazım idi. XIX əsrin 20-ci illərində Dərələyəzin ermənilərə verilməsi Zəngəzurdan əvvəl başlamış bir planın ilk addımlarından biri idi.

1728-ci ildə Osmanlı tərəfindən tərtib edilən "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"nə görə Dərələyəz və Şərur nahiyyə, Şörəyel (Şürəgəl) və Naxçıvan isə sancaq kimi göstərilir. XIX əsrdə sonuncu olaraq Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının süqutundan sonra 1875-ci ildə isə Şərur və Dərələyəz nahiyyələri birləşdirilərək Şərur-Dərələyəz qəzası yaradılır [3]. Qeyd

edək ki, Şərurdan başlanan tarixi karvan yolu bu mahaldan keçərək Kəlbəcər ərazisində sona çatması tarixi bir həqiqətdir. Dərələyəz mahalının özünü də tədqiqatçılar "Şərqi Dərələyəz və Qərbi Dərələyəz", - deyə adlandırırlar. Şərqi Dərələyəz Ermənistanın tərkibində qalsa da, bu gün Qərbi Dərələyəzin Aşağı və Yuxarı Yaycı, Axura, Havuş, Danzik, Gümüşlü və s. kəndləri Şərur rayonunun tərkibindədir. Əvvəllər Dərələyəz mahalının 106 kəndi olmuşdur. Lakin XIX əsrin 30-cu illərində isə bu kəndlərin bəziləri ermənilərə verilərək sayı azaldılmışdır.

Bəzi tarixi mənbələrə görə və dünya görmüş ağsaqqalların bizə çatdırdığı məlumata əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, hətta Keşkənd ərazisində o zaman Teymurləng ordusunun məskunlaşdığı yerdə Məlikşah adlı kənd yaradılıb. Zaman keçdikcə ermənilər kəndin adını "Məlişgə" adlandırıblar.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu günə qədər Dərələyəz mahalını tədqiq edən alimlərin yekdilliklə fikirləri odur ki, Dərələyəz coğrafi ərazisinə görə tarixən Azərbaycanlılar yurdu olmuş, toponim adlarına görə isə yaranmasında Azərbaycan mənşəli sözlərin birləşməsindən əmələ gəlib. Dərələyəzlə bağlı tədqiqatlar aparılsa da, daha öyrənməli çox məlumat vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://ikisahil.az/post/432658-qedim-dogma-yurdumuz-dereleyez>
2. <https://axar.az/news/layiheler/581696.html>
3. <https://westaz.org/az/qerbi-azerbaycan/tarix>
4. Əhmədli, N. Dərələyəz mahalının kameral təsviri. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 299 s.

SUMMARY

**Rovshan Baghirov, Nizami Guliyev
Mirsalim Eminov**

OVERVIEW TO THE HISTORY OF DARALAYAZ DISTRICT OF WESTERN AZERBAIJAN

There are several ideas about the history and toponymy of Daralayaz district, one of the charming corners of Western Azerbaijan, home of the Turks since ancient times. Territorial change, resettlement, and genocide events that occurred in the 200 year history of this district are highlighted. The existing ideas about the toponym of Deraleaz have been reviewed and defined more precisely. In the article, the historical truths, toponyms and false facts of the Armenians of Deraleyaz district are also shown. The author himself witnessed the antiquity of this land, its truths, and the resettlement of Armenians here.

Keywords: West Azerbaijan, Deraleaz, Moz city, Sharur, toponym

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN MADDİ VƏ MƏNƏVİ İRSİ

Fəxriyyə HƏVİLOVA

fexriyyehavilova@mail.ru

fakhriyyahavilova@bsu.edu.az

ORCID iD: 0000-0003-1774-7461

Bakı Dövlət Universiteti

Giriş

Məlum olduğu kimi, hər bir xalqın mədəni irsi özündə onun maddi və mənəvi dəyərlərini əks etdirir. Mədəni irs elə bir sərvətdir ki, onun mühafizəsi, qorunması və təbliği beynəlxalq birlik qarşısında müvafiq öhdəliklər götürmüş hər bir dövlətin vəzifəsidir. Milli mədəni irsimiz Azərbaycan dövlətinin prioritetləri arasında xüsusi yer tutur. Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyasının hazırlanması ilə bağlı verilən göstəriş və konsepsiyanın hazırlanması Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasətin tərkib hissəsidir. Sözügedən konsepsiyanın "Mədəni irsin bərpa və qorunması" adlı maddəsində bildirilir ki, *"Qərbi Azərbaycan İcması BMT-nin ixtisaslaşmış qurumlarının iştirakı ilə Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara məxsus mədəni irsin vəziyyətinin dəyərləndirilməsinə, o cümlədən zərər vurulmuş və yer üzündən silinmiş mədəni irs nümunələrinin siyahısının hazırlanmasına və Ermənistan hökumətinin onları bərpa etmək və qorumaq öhdəliyini icra etməsinə nail olmaq üçün say göstərəcək"* [6].

Qərbi Azərbaycanın maddi və mənəvi irsinin qorunması

Bildiyimiz kimi, təcavüzkar Ermənistan ötən əsrin 90-cı illərində milli-mədəni irsimizin dağıdılması, tarixi torpaqlarımızdan Azərbaycan izinin silinməsi məqsədilə hər növ çirkin əmələ əl atıb. İndiki Ermənistan ərazisində xalqımıza məxsus 3 min 500 tarix və mədəniyyət abidəsinin, 500 qəbiristanlıq, 391 məscidin tamamilə dağıdılması bu vandallıq aktının bariz göstəricisidir.

Bu gün arxiv sənədlərinin araşdırılması, Qərbi Azərbaycan torpaqlarında xalqımıza məxsus milli-mədəni, tarixi irs haqqında tədqiqatların aparılması, aidiyyəti nəşrlərin çap etdirilməsi və beynəlxalq aləmdə təbliği istiqamətində mühüm işlər görülür. Qeyd etmək yerinə düşər ki, əzəli torpaqlarımız olan İrəvan, Zəngəzur və digər ərazilərdə Azərbaycana məxsus tarixi-mədəniyyət abidələrinə qarşı Ermənistanın həyata keçirdiyi mədəni soyqırımını ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycanın bir qrup elm xadimi və ictimaiyyət nümayəndəsi UNESCO-ya müraciət ünvanlayıb.

Ermənistan rəhbərliyinin göstərişi ilə Zəngəzurun Qafan, Mehri, Xot, Şinuayr, Əlidərə inzibati yaşayış məntəqələrində yüzlərlə viran qoyulmuş tarix və mədəniyyət abidəsinin xarabalıqları bu gün də qalmaqdadır. Sözügedən ərazilərin Azərbaycanın mədəni irs nümunələrindən təmizlənərək kütləvi vandalizmə məruz qalmasını əldə olunmuş dəlillər tam təsdiqləyir.

Qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanın Təpəbaşı məhəlləsi də bu cinayət əməllərinin qurbanı olmuş, ərazidəki bütün infrastruktur və abidələr erməni vandalları tərəfindən

məhv edilmişdir. "Şəhər içində şəhər" adlandırılan, İrəvan şəhərinin mərkəzi hesab edilən Təpəbaşı Şərq üslubunda tikilmiş, bu gün heç birindən əsər-əlamət qalmamış məscidi, 300-dən çox yaşayış evi, xanlara, bəylərə məxsus imarətləri olmuşdur. Xüsusi qeyd edilməlidir ki, İrəvanın digər yaşayış massivlərində olduğu kimi, Təpəbaşının etnik tərkibində də azərbaycanlılar həmişə üstünlük təşkil etmişlər.

Azərbaycan ərazisi olduğu halda 1930-cu ildə əsassız bir şəkildə Ermənistana bağışlanan Şinuayr kəndinin (əsl adı Gülab) də bütün dövrlərdə etnik tərkibi Azərbaycan türklərindən ibarət olmuşdur. İctimai binası, məscidi və 300-dən çox yaşayış evi olmuş kəndin XVII əsrdə salındığı iddia olunsa da, ərazisindən tapılan və eramızdan əvvəl I-II minilliyə aid edilən Azərbaycan mədəniyyətinə məxsus bədii daş nümunələr, at-qoç fiqurlar, eləcə də alban dövrü daş sənduqə və kitabələr onun tarixinin daha qədim olduğundan xəbər verir.

Ermənilər qədim Azərbaycan torpağında – Qərbi Zəngəzur ərazisində yerləşən Öldərə qalasını və bu qalanın yerləşdiyi kənddəki bütün digər abidələri də deformasiyaya uğradaraq özünü küləşdirməyə çalışmışlar. Öldərə kəndinin abidələri, məscid, karvansara, 200-dən çox yaşayış evi və digər tikililəri erməni vandalizminə məruz qalmış, kənd xarabalığa çevrilmişdir.

Sadalananlarla yanaşı, qəbiristanlıqlar və qəbirüstü abidələr də istismar edilərək xarabazarlığa çevrilmişdir. Azərbaycan aşiq yaradıcılığının əsas siması sayılan Aşiq Ələsgərin Ağkilsə kəndindəki qəbirüstü abidəsi də 1988-1989-cu illərin deportasiyasından sonra erməni istismarçılarının dağıdıcı əməllərinin hədəfi olmuşdur.

Tarixi məskənlərimizin adlarının təhrif edilərək saxtalaşdırılması da Ermənistanın soyqırım siyasətinin tərkib hissəsi olmuş, Sisyan rayonunun ən qədim azərbaycanlı kəndlərindən olan Ağudi kəndinin adı Aqitu, Cəfərabad kəndinin adı Arqavand, Güllübulaq kəndinin adı Bürakn, Ağkilsə kəndinin adı Azat, Güllübulaq kəndinin adı isə Bürakn kimi dəyişdirilmişdir.

Göründüyü kimi, təcavüzkar Ermənistan tarixi-mədəni irsimizin bir qismini yer üzündən silmiş, bir qismini xarabazara çevirmiş, başqa bir qismini isə dünya ictimaiyyətinə öz mədəniyyəti kimi "sırımağa" çalışmışdır.

Çoxsaylı faktlar sübut edir ki, bu ərazilərdəki ayrı-ayrı inzibati vahidlərin adları, toponimlər, əhalinin etnik tərkibi, say dinamikası və s. kimi məsələlər bilavasitə Azərbaycan türkləri ilə bağlıdır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan xalqının etnogenezinin müəyyənləşdirilməsində "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının rolu əvəzsizdir. Dastan Azərbaycan türklərinin maddi və mənəvi dünyasını geniş əhatə və ehtiva edən universal bir topludur. Hazırda Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin bir qrupu məhz Dədə Qorqud dastanındakı şəxs adları əsasında formalaşmışdır. Bu onu göstərir ki, dastanda yer alan antroponimlər, həmçinin türkün etnik-coğrafi koordinatlarını əks etdirir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında rast gəlinən yer-yurd adlarının izini Göyçə mahalı və Göyçə gölü boyunca hər tərəfdə tapmaq olar. Bu eposda Göyçə mahalı, Göyçə gölü, Ağlağan dağı, Gökçə dağı, Aygır bulağı kimi toponimlər azərbaycanlıların qədim yaddaşının və mədəniyyətinin izləridir. Hazırda Azərbaycan Respublikası ilə sərhəd təşkil edən Zəngəzur (Sisyan, Gorus, Qafan və Meğri), Dərələyəz və Göyçə zonaları Azərbaycan xalqının tarixən formalaşdığı areallardandır.

Bu əyalətlər yalnız e.ə. II-I əsrlərdə ilk dəfə işğal edilərək Ermənistanla qatılmış və sonrakı əsrlərdə tədricən Kiçik Asiyadan ermənilər köçüb, oralarda məskunlaşmışlar. Həmin zonalarda ermənilərin kütləvi şəkildə yerləşdirilməsi isə XIX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır [4, s.13]. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, e.ə II əsrə qədər həmin ərazilərin yerli sakinləri indiki Azərbaycan ərazisinin qədim əhalisi ilə eyniyyət təşkil etmişdir.

Antropoloji dəlillər də sadaladığımız tarixi faktları təsdiq edir. *“Belə ki, Qafqazın eneolit dövrü əhalisinin morfoloji quruluşunun müəyyənləşdirilməsində Kültəpə (Azərbaycan), Samtavro (Gürcüstan), Şenqavit və Cararat (indiki Ermənistan), Çimkənd (indiki Dağıstan) ərazisindən tapılan antropoloji qalıqlar - insan kəllələri xüsusi rol oynayır”* [5, s.179]. Kültəpədən tapılan kəllənin uzunbaşlılığı və ensiz sifətliliyi onu Oğuz (Kaspi) tipinin qədim forması kimi müəyyənləşdirir. Bu morfoloji quruluşlu insan qalıqları indiki Ermənistan ərazisindəki Şenqavit və Göyçə gölünün cənub-qərbindəki Cararat düşərgələrində aşkar edilmişdir. Eyni dövrə aid edilən Samtavro kəllələrinin 2-sinin ensiz sifətli, uzunbaşlı, 1-nin isə enlisifətli, girdəbaşlı olması müəyyənləşdirilmişdir. Nümunələrdən də göründüyü kimi, qeyd olunan ərazilərdən aşkar edilmiş baş quruluşlarının əksəriyyəti dolixokefaldır. Halbuki antropoloji tədqiqatlardan bəllidir ki, ermənilər, əsasən, braxikefal baş quruluşuna malikdirlər.

Xronoloji araşdırmalar sübut edir ki, uydurma “armenoid irqi” və ermənilər nəinki Cənubi Qafqazın aborigen-yerli əhalisi deyil, ümumiyyətlə, Ön Asiyaya da sonradan gəlmişlər. Arxeoloji qazıntılar zamanı indiki Ermənistan Respublikası ərazisindən tapılan, Eneolit və Erkən tunc dövrünə aid edilən, Berkaber və Göyçə gölü sahillərindəki ərazilərdən tapılan qədim insan qalıqları da bunu aydın sübut edir. Göstərilən qədim insan qalıqlarının morfoloji quruluşu ilə sonradan həmin ərazilərdə məskunlaşan ermənilər arasında heç bir bağlılıq yoxdur. Eyni fikri Son tunc və Dəmir dövrünə aid tapıntılar da təsdiq edir.

Arxeoloji-antropoloji faktları etnoqrafik dəlillərlə davam etdirmək mümkündür. Qərbi Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin araşdırılması Azərbaycan etnoqrafiyası elmi qarşısında duran aktual problemlərdən biridir. Maddi-mədəniyyət bəşər tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olub, əsrlər boyu təkamül və inkişaf yolu keçmişdir. Əvvəla maddi həyat - yaşayış evləri, geyimlər, qida məhsulları, məişət əşyaları, istehsal alətləri, dekorativ-tətbiqi incəsənət insanların həyatında birinci dərəcəli rol oynayır. Digər tərəfdən o, ictimai-iqtisadi inkişafın göstəricisi olmaqla, həm də xalqın etnik tarixi və etnik sərhədləri probleminin həlli üçün ən etibarlı mənbə sayılır.

Maddi mədəniyyət sahələrindən biri olan yaşayış məskənlərinin tarixi çox qədimdir. İbtidai icma quruluşunun dağıldığı və sinifli cəmiyyətin yarandığı dövrdən etibarən kənd tipli yaşayış məskənləri daha geniş inkişaf tapmışdır. Buraya tarixən yaranmış oba, şənlik, yurd, qışlaq, yaylaq, yataq, binə və başqa yaşayış məskəni tiplərini daxil etmək olar.

Azərbaycanda geniş yayılmış yaşayış məskənlərinin xarakterik tarixi tiplərindən başlıcası kənd olmuşdur. Kənd oturaq əhaliyə məxsus daimi yaşayış evləri, təsərrüfat tikililəri, həyətyanı sahələri, inzibati, sosial-mədəni, dini mərkəzləri, ümumi otlaqları, əkin sahələri, içməli suları, ayrıca qəbiristanlığı olan və əhalinin etnik tərkibinin ümumiliyi ilə xarakterizə olunan tarixən formalaşmış məskəndir. XIX əsrdə təkcə Şərur-Dərələyəz qəzasındakı yaşayış məskənlərinin 85 faizi məhz bu tiptə idi.

Vadi kəndləri də Azərbaycan yaşayış məskənlərinin relyef təsnifatında xüsusi yer tutur. Əsasən, dağ yamaclarının və çaylarının olduğu mülayim iqlimli ərazilərdə salınan vadi kəndləri Qərbi Azərbaycan torpaqlarının həm dağlıq, həm də düzənlik hissələrində mövcud olmuşdur.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanın yaşayış məskənləri daimi (yəni kənd, şəhər) və müvəqqəti (oba, binə, yurd, yaylaq) olmaqla iki mühüm qrupa bölünür. Qərbi Azərbaycan əhalisinin maddi mədəniyyətinin tarixi-mədəni köklərinin əsasında da bu cür spesifik əlamətlər və təsnifat durur. Konkret olaraq Göyçə mahalında çox az qarışıq tərkibli kəndlər mövcud olmuşdur. Məhz XIX əsrdən etibarən çoxsaylı ermənilərin bura məqsədyönlü şəkildə köçürülməsi, həmçinin müxtəlif tarixi səbəblərə görə ölkədaxili miqrasiya və deportasiyaların həyata keçirilməsi əhalinin say tərkibinin süni şəkildə dəyişdirilməsində əsaslı rol oynamışdır.

Qərbi Azərbaycanda müşahidə olunmuş ənənəvi ev tiplərindən bir neçəsinə nəzər yetirək: *"Yer səthinə olan mövqeyinə görə, Azərbaycan evləri qazma-qabartma, 1 mərtəbəli, kürsülü, 2 və ya 3 mərtəbəli evlərə ayrılırdılar"*[3, s.122].

Adları çəkilən ev tipləri içərisində qazma evlər Azərbaycan ərazisindəki arxaik ev tiplərinə aid edilir. Qazma evlərin yayılma arealı çox geniş olmuşdur. Qazma və daxal tipli evlər, əsasən, dağətəyi kəndlərdə, Bağdadi və kərtmə evlər meşə materialı bol olan ərazilərdə geniş yayılmışdır. Qaradamlar süni mağaraların və qazmaların inkişaf etmiş forması kimi Qərbi Azərbaycan ərazisində də mövcud olmuşdur.

"Qaradam" sözünün etimologiyasına gəlincə bir neçə versiyadan danışmaq mümkündür. Birinci fikrə görə, o geniş patriarxal ailəyə məxsus böyükhəcmli ev tipidir. Dilimizdə "qara" sözünün, eyni zamanda nəhəng, böyük anlayışlarını ehtiva etdiyi məlumdur. Məsələn, qaramal, qaraağac, qarakotan, Qarayazı (böyük çöl) mürəkkəb sözlərinin tərkibindəki "qara" sözü məhz bu qəbildəndir. İkinci fikir bu sözün mənşəyini qaradamda yanan ocağın tüstüsü, başqa bir fikir isə yaşamaq üçün seçilmiş, qaralanmış hər hansı bir yer haqqında deyilən "ev tikmək üçün buranı qaralamışam" ifadəsi ilə əlaqələndirir.

Patriarxal ailələrin bölünməsi qaradam tipli yaşayış evlərinin yeni ev tipləri ilə əvəzlənməsinə səbəb oldu. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar patriarxal ailələrin tərkibindən ayrılan fərdi monoqam ailələr daxal, çovustan, bağdadi adlanan evlərdə məskunlaşırdılar. Tikintisi tez və nisbətən asan başa gəldiyindən əhali aran və düzənlik ərazilərdə əsasən bu tipli evlərdə yaşayırdı. "Qom ev", "qarğı ev", "qamış ev", "tapan ev" adları ilə tanınan çovustanlar, eləcə də daxallar qarğı, qamış hörüklərindən və bu kimi digər materiallardan inşa edilirdi.

Elat evləri alaçıq, kühül, daxal, koma və s. adlanırdı. Dairəvi və ya uzunsov plan quruluşuna malik dəyə, coma, qarakeçə, alaçıq, muxru və bu kimi alaçıq növləri də geniş yayılmışdı. "Dəyə" sözü tarixən müxtəlif mənalarda işlədilmişdir. Azərbaycanın qərb bölgələrində dəyə alaçıqın bir növü hesab edilirdi. Bir çox türkdilli xalqlar arasında da geniş yayılan bu termin, əsasən, yaşayış yeri mənasında istifadə olunur. Belə tipli evlərin ən xüsusi cəhəti köç edərkən əlverişli olması, yəni asanlıqla sökülüb qurula bilməsi idi.

Qərb bölgəsi əhalisinin təsərrüfat məşğuliyyətinin əsasında maldarlıq xüsusi yer tutduğundan hər bir kəndli ailəsi müəyyən miqdar sağmal və iş heyvanları saxlayırdı. Bu cür heyvanların saxlanması üçün müxtəlif təsərrüfat tikintilərinə ehtiyac duyulurdu. Xırda

və iribuynuzlu heyvanların bəslənməsi üçün bir qayda olaraq, tövlə, pəyə, küz, ağıl, yataq tikirdilər. Lakin bu bölgədə sonradan məskunlaşmış ermənilər azərbaycanlılardan fərqli olaraq, özləri üçün daimi yaşayış yerləri və dayanıqlı təsərrüfat tikililəri inşa etməmişlər. Onlar Azərbaycan torpaqlarında yad və müvəqqəti olduqlarını dərk etmiş, ona görə də həmişə xidmət sahələrində – bənna, dərzi, pinəçi, rəngsaz və digər yerlərdə işləməklə vaxt keçirmişlər.

Qərbi Azərbaycan əhalisini tarixi köklərimizlə bağlayan digər maddi mədəniyyət nümunələri içərisində geyimlər, yemək və içkilər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xalq geyimləri insanların həyat şəraitləri ilə birbaşa bağlı olan maddi mədəniyyət nümunələrindəndir. Xalqın tarixini də əks etdirən geyimlər onun mədəniyyətini öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdən hesab olunur. Etnogenez məsələlərini aydınlaşdırmaq, xalqlar arasında mədəni-tarixi əlaqə və qarşılıqlı təsiri müəyyənləşdirmək işində yardımçı rol oynayan geyimlər həm təsərrüfat sahələrinin səviyyəsindən, həm də coğrafi şəraitdən asılı olaraq, inkişaf etmişdir.

Xalq geyimlərimizin adlarında və tiplərində müşahidə olunan variantlılıq onların etnoqrafik zonalar daxilində müxtəlif mədəni təsərrüfat keyfiyyətlərini ehtiva etməsi ilə bağlıdır. Müxtəlifliklərə baxmayaraq, bütün geyim tipləri Azərbaycan milli geyim fondunu təşkil edir ki, bu da xalqımızın qədim vahid tarixi birliyə malik olduğunu təsdiq edir.

Qadın geyimlərinin milli mədəniyyətin arxaik xüsusiyyətlərini də özündə əks etdirdiyi məlumdur. Bu baxımdan mədəni-tarixi əlaqələrdən, etnogenez problemindən danışarkən mühafizəkar qadın geyim tiplərinə müraciət etmək vacibdir. Milli qadın geyimi kompleksinə üst və can köynəkləri, cüt tuman, tay balaq, dar balaq, zıbını, çəpgən, çərkəzi, ləbbadə, nimtənə, küləcə, katıbi, kürdü, çalma, arxalıq, cutqu, ləçək, örpək, kəlağayı, başmaq, çust, corab, eləcə də müxtəlif kəmərlər və bəzək növləri daxildir və onların hər biri Azərbaycanın milli xüsusiyyətlərini əks etdirir. Qadın üst geyimləri və bəzək əşyaları isə daha çox məhəlli cəhətlərlərlə xarakterikdir. Qərbi Azərbaycan əhalisinin geyim mədəniyyəti də inkişafdan geri qalmamış, yerli əhali gəlmə millətlərin, o cümlədən erməni və rusların təsiri altına düşməyərək bu mədəniyyəti XX əsrin ortalarına qədər qoruyub saxlamışdı. Yerli əhalinin iş üçün başqa yerlərə miqrasiya etməməsi bunun əsas səbəblərindən idi. Milli geyim nümunələrindən mezər (önlük), sırtoy, qadın baş örtüklərindən - yaylıq, təsək, araxçın, qaysafa, dingə və s. gündəlik istifadə olunurdu. Etnoqrafik təhlillər göstərir ki, Qərbi Azərbaycan əhalisinin geyimləri Azərbaycanın digər bölgələrinin geyim nümunələrindən istifadə edilən parçaların nisbətən qalın olması istisna olmaqla, demək olar ki, fərqlənmir. Qalın parçalardan istifadənin başlıca səbəbi iqlim şəraiti ilə bağlı idi. Burada ipək, kətan, pambıq, yun, dəri, gön, keçə kimi çoxçeşidli parçaların mövcudluğu xalq geyim tiplərinin tipoloji müxtəlifliyinə, növ və çeşid zənginliyinə səbəb olmuşdur.

XIX-XX əsrlərin əvvəllərində Azərbaycanın ənənəvi qadın geyimləri rəng müxtəlifliyi, biçim-tikiliş və tip mürəkkəbliyi ilə fərqlənirdi. Qadın milli geyimləri alt və üst paltarları olmaqla iki formada mövcud olmuşdur.

"İrəvanda geyinilən alt tumanı "şəltə" adı ilə bəlli olmuşdur. Lakin burada geyinilən "şəltə" Naxçıvan şəltəsinə nisbətən xeyli uzun olmuşdur. Burada şəltə, bir qayda olaraq, üst tumanından dörd barmaq enində qısa tikilmiş" [7].

Zıvın (zıbın) və ya zıvını adlanan qadın üst geyimindən Azərbaycanın qərb bölgəsi və Gəncəbasar hüdudlarında geniş istifadə edilirdi. Mövsümi səciyyə daşıyan bu geyim qış paltarı sayılır, köynəyin üstündən çiyinə geyilirdi.

Köynəyin üstündən geyinilmiş digər üst geyim tiplərindən biri də çəpkəndir. Astarlı tikilən, yüngül sırtan çəpkən Azərbaycanın ayrı-ayrı ərazilərində işlək olan nümunələrindən, əsasən, qol quruluşuna görə fərqlənirdi.

Qadın can (alt) köynəyinin ətəyi Naxçıvan və İrəvan ərazilərində bir qədər uzun hazırlanır, İrəvan qadınlarının can köynəyi dizdən yuxarı olmaqla qolu uzun, düz və "xışdax"lı ("xışdək"li) tikilirdi. Xışdək qol altından başlayıb ətəyədək uzanırdısa, bu, köynəyin gövdəsini genişləndirirdi. İrəvan qadınlarının alt köynəyi çox zaman ağdan, bəzən isə çit və ya kətandan hazırlanırdı. Yaxasına bir qarış enində ikinci qatın qoyulması davamlılığını artırmaq üçün idi.

Arxalıq – Azərbaycanda geniş istifadə edilmiş üst geyim növlərindəndir.

"Varlılarda tirmə, tafta, atlas, xara, zərxara, məxmər, daray, qanovuz və b. parçalardan, kasıblarda isə sətın, lastik və digər ucuz parçalardan tikilən arxalıq Azərbaycanın qərb bölgələrində "küləcə" adı ilə tanınırdı. Qadın arxalığının digər bir variantı olan "əlcəkli arxalıq" da məhz Azərbaycanın qərb bölgələrinə aid edilir" [2, s.125].

Küləcə qadın üst geyimi çəpkənlə tipoloji bənzərlik təşkil etsə də, qol biçiminə və əmək uzunluğuna görə ondan fərqlənirdi. Belə qədər düz ətəyi olan küləcə Azərbaycanın Gəncəbasar, Borçalı, Naxçıvan, Şirvan, İrəvanda boğçalıq (bayramlıq) geyim dəstinin komponenti sayılırdı.

Qadın bəzək məmulatlarını baş, boyun, qulaq, döş, bilək, barmaq bəzəkləri və geyimlərə bənd edilən bəzəklər kimi qruplaşdırmaq olar.

Qadın geyimlərinin tərkib hissələrindən biri də toqqa və kəmərlər olmuş, kişi toqqalarından fərqli olaraq, onlardan, əsasən, bəzək məqsədilə istifadə edilmişdir. Etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, qayışdan hazırlanan qadın kəmərlərinin üzərinə 3 cərgə qızıl və gümüş pullar düzülürdü. Eyni zamanda bütövlükdə qızıl və gümüşdən hazırlanmış kəmərlərə də rast gəlinirdi.

Kişi üst geyimlərinə gəlincə üst köynəyi, arxalıq, zıbını, çuxa və şalvarı nümunə göstərmək olar. Onun ətəyi dizə, qolları biləyə qədər uzanırdı. İsti olsun deyə Qərb bölgəsində bəzi arxalıqların gövdəsinə pambıq və ya yun içlik əlavə edilirdi. Onları, əsasən, yaşlı kişilər geyinirdilər.

Azərbaycan elatları içərisində kürk və yapıncılardan geniş istifadə edilirdi.

Kişi baş geyimləri xüsusi önəm daşımış, müxtəlif biçimli dəri papaqlar - buxara, çərkəzi, çobanların şələ papağı və s. olduqca geniş yayılmışdı. Baş açıq gəzmək, demək olar ki, olmazdı. Yaşlı kişilər papağın altından ağ bezdən sırınmış təsək taxırdılar.

Xalq geyimlərinin bu növləri xırda fərqliliklərlə bütün Azərbaycan ərazisi üçün xarakterik olmuşdur.

Məlumdur ki, öz zənginliyi ilə hər zaman seçilən Azərbaycan milli yemək və içkilərinin növləri, hazırlanma qaydaları və s. bir sıra mühüm amillərlə - əhalinin təsərrüfat fəaliyyəti, sosial-iqtisadi vəziyyəti, eləcə də coğrafi şərait və etnik ənənələri ilə birbaşa bağlı olmuşdur.

Qərb bölgəsinə məxsus ərzaq məhsullarını iki bölgü üzrə sistemləşdirmək olar:

1) Bitki mənşəli məhsullar;

2) Heyvan mənşəli məhsullar.

Birinci qrupa çörək və meyvə-tərəvəz məhsulları, ikinci qrupa ət xörəkləri və süd məhsulları aid edilə bilər.

Bitki mənşəli məhsullar içərisində xüsusi yer tutan üyüdülmüş taxıldan, əsasən, çörək, fətir, lavaş, yuxa, fəsəli və müxtəlif un xörəklərinin hazırlanmasında istifadə olunurdu. Buğdadan qovurğa, qovut, hədik bişirilirdi.

Gündəlik qida rasionumuzda geniş istifadə olunan lavaşla bağlı erməni iddiaları UNESCO səviyyəsində gedib çıxmışdır. Onlar lavaşı ənənəvi erməni çörəyi kimi UNESCO-nun Qeyri-maddi mədəni irs üzrə Reprezentativ Siyahısına daxil etdirməyə çalışmışlar. Sual olunur, əgər lavaş ermənilərə məxsus qida növüdürsə, niyə 1698-ci ildən 1908-ci ilədək nəşr olunmuş 17 erməni dili lüğətinin heç birində "lavaş çörəyi" ifadəsinə rast gəlinmir? Axı hər hansı bir dilin lüğət tərkibi onun həm də tarixi və mədəni-etnoqrafik ənənələrini özündə ehtiva etdirən bir mənbədir. Araşdırmalar göstərir ki, ermənilər lavaşı Azərbaycan çörəxanalarına sifariş verirdilər. Buna sübut kimi onların dilində işlək olan qafiyəli bir deyimi misal göstərmək olar ki, təxminən belə bir məna verir: "erməni koxasını (oğlan uşağını) Türk yuxası (lavaşı) ilə bəslə".

Undan hazırlanan xəmir xörəklərindən danışarkən xəngəl, xəşil, umac, quymaq, ərİştə, ərİştə aş, ərİştə istisi, həsi (qındı) və s.-nin adlarını çəkə bilərik. Onları daha çox qışın soyuq vaxtlarında yeyirdilər. Bitki mənşəli xörəklərə isə əvəlikli isti, kətə, cincilim qovurması, cincilim kətəsi, pencər qovurması və s. nümunə göstərmək olar.

"Əvəlikli isti" adlanan yeməyi soyuqlamış adamlara müalicə məqsədilə bişirirdilər.

Sulu və quru olmaqla iki növdə hazırlanan xəngəl un xörəkləri içərisində xüsusi çəkiyə malik idi. Xəngəli mis sinilərə çəkib, üzərinə ətdən və ya çolpadan hazırlanmış yağlı xuruş əlavə edirdilər. Xəngəl, adətən, qatıqdan hazırlanan "qurut"la yeyilirdi.

Əkinçiliklə yanaşı, maldarlığın da yerli əhalinin təsərrüfat məişətində mühüm yer tutması Azərbaycan mətbəxində maldarlıq məhsullarının çoxçeşidli istifadəsinə gətirib çıxartmışdı. Digər yeməklərlə yanaşı, süfrənin əsas yavanlığı kimi yağ, süd, qatıq, qaymaq, şor, ayran, pendir və s. ağartı məhsullarından geniş şəkildə istifadə olunurdu.

Əkinçiliklə yanaşı, maldarlığın da yerli əhalinin təsərrüfat məişətində mühüm yer tutması Azərbaycan mətbəxində maldarlıq məhsullarının çoxçeşidli istifadəsinə gətirib çıxartmışdı. Digər yeməklərlə yanaşı, süfrənin əsas yavanlığı kimi yağ, süd, qatıq, qaymaq, şor, ayran, pendir və s. ağartı məhsullarından geniş şəkildə istifadə olunurdu.

"Yeni doğulmuş heyvanın birinci südü "ağız" adlanırdı. Onu bişirdikdə çox dadlı yemək növü əldə edilirdi. Şahsevənlər arasında buna "kətəmər", Quba zonasında "kələkə", ayrım zonasında "ağız bulaması", Naxçıvanda "kələkey" [3,s.171], qərb bölgəsində isə "ağız" deyilirdi.

"Koramaz" adlanan yemək təzə çalınmış qatığa bişməmiş südün qatılması üsulu ilə hazırlanır və əsasən, isti havalarda sərinləşdirici qida növü kimi daha çox yeyilirdi. "Kətəmər" isə yeni bala vermiş heyvanın südüünə qatıq və ya yumurta əlavə etməklə hazırlanan yemək növü hesab olunurdu. Kətəmər hazırlamaq üçün ağız südünü qazana töküüb ocağın üstündə qaynayana qədər bulayırlar, bəzi yerlərdə buna bir qədər duz da atırdılar. Ağız dələmə sayağı bərkiyərkən qazanı ocağın üstündən götürüb yerə qoyurlar. Kətəməri bıçaqla xırda hissələrə doğrayıb, çörəklə yeyirlər. Döl kompaniyası zamanı çoxlu kətəmər bişirib şirəlik əlaməti olaraq onun bir hissəsini qohum-qonşulara da pay verirlər" [3, s.171].

"Ağsulaq" hazırlamaq üçün sarımsaq-qatıq düzəldilir, üstünə əridilmiş təzə nehrə yağı qatılırdı. "Qovud" isə kirkirədə döyülmüş buğda ununa şərbət, bal, süd və ya doşabın əlavə edilməsi ilə hazırlanırdı.

Qərb bölgəsi əhalisinin əsas məşğuliyyəti maldarlıq olduğundan əksər xörəkləri bu gün bir çox türk xalqlarının mətbəxində də qorunub saxlanıldığı kimi sarımsaq-qatıqla yeyirdilər. Bu daha çox xəmir xörəklərinə şamil edilirdi. *"Uzun qış aylarında, heyvanların südü azaldıqda ağartının yerini "qurut" deyilən iri, girdə formalı ağ rəngli yaylaqda nehrə çalxalanarkən artıq qalan qatıqdan hazırlanan xüsusi "konservant" əvəz edir"* [1, s.208].

Azərbaycan mətbəxinə məxsus ləziz yeməklərdən biri də dolmadır. 30-dan artıq növü olan dolmanı Qərbi Azərbaycanda da hazırlayırdılar. "Dolma" sözünün etimologiyasına dair iki əsas yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşma hazırlanma qaydası ilə üst-üstə düşən "dolmaq", "doldurmaq" feilləri ilə bağlıdır. İkinci yanaşmaya görə, yeməyin adı yarpağı içliyə dolamaq mənasında işlədilən "dolamaq" feilindən götürülmüşdür. Qeyd etmək yerinə düşər ki, məhz Azərbaycan dolması UNESCO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-Maddi Mədəni İrsi üzrə Reprezentativ Siyahısına daxil edilmişdir.

Bildiyimiz kimi, mənəvi irsin öyrənilməsi hər bir xalqın tarixi yaddaşının bariz göstəricisidir. Onlardan biri də mənəvi mədəniyyətdə özünəməxsus yer tutan aşiq yaradıcılığıdır. Aşiq yaradıcılığı özündə etnik-estetik, mədəni-kulturoloji və etnopsixoloji dəyərləri əks etdirir. Müasir dövrümüzdə dünya miqyasında baş verən qloballaşma və integrasiya prosesində milli dəyərlərimizin mühafizə edilməsində aşiq yaradıcılığının müstəsna rolu danılmazdır. Məhz bu səbəbdən aşiq yaradıcılığının milli-mənəvi dəyərlər, xüsusilə azərbaycançılıq ənənələri ilə güclü bağlılıq əsasında araşdırılıb öyrədilməsi, dünya miqyasında tanınması olduqca zəruridir. Bildiyimiz kimi, UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrsi üzrə Reprezentativ Siyahısına "Azərbaycan aşiq sənəti" də daxil edilmişdir.

Tarixə nəzər salsaq, görürük ki, Qərbi Azərbaycanda aşiq yaradıcılığı özünün ən parlaq təcəssümünü tapmış, sənət məktəbi formalaşdıraraq bütün Azərbaycanda bu istiqamətin inkişafına böyük töhfələr vermişdir. Belə ki, aşiq mühitləri içərisində Göyçə aşiq mühiti xüsusilə fərqlənir. Göyçə aşiq məktəbi Qərbi Azərbaycan ərazisində meydana gəlmiş, İrəvan, Dərələyəz, Zəngəzur və Gəncəbasar tarixi-coğrafi rayonlarını əhatə etmişdir. Miskin Abdal, Ağ Aşiq, Aşiq Alı, Aşiq Ələsgər, Aşiq Əsəd, Sarı Aşiq və bir çoxları Göyçə aşiq məktəbinin qüdrətli nümayəndəndələri hesab olunur.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Qərbi Azərbaycanın mənəvi mədəniyyətinin bütün aspektləri - adət-ənənələr, mərasimlər, inanclar Azərbaycanın digər bölgələrinin mənəvi mədəniyyətindən heç nə ilə fərqlənmir.

Nəticə

Deyilənlər bir daha təsdiq edir ki, tarixən Azərbaycan torpaqları olan, indi Ermənistan adlandırılan ərazilərdə vaxtilə yaşayan azərbaycanlıların soykökü tamamilə Azərbaycan xalqının etnogenezi ilə bağlıdır. Qərbi Azərbaycan torpaqları tarixən Azərbaycan türklərinin yaşadığı, böyük mədəniyyət və tarix yaratdığı ərazilərdəndir.

Bölgənin maddi və mənəvi mədəniyyətini əks etdirən faktoloji materialların elmi arxeoloji və etnoqrafik təhlilindən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, göstərilən nümunələrin hər biri ümum-Azərbaycan tipindədir və ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir.

İnanırıq ki, biz tezliklə öz doğma yurdumuza qayıdacaq, oradakı maddi-mənəvi və mədəni dəyərlərimizə - irsimizə sahib çıxacağıq!

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayeva, X.A. Qərbi Azərbaycan əhalisinin maddi mədəniyyətinin tarixi-mədəni kökləri. (Qaraqoyunlu dərəsi və Göyçə mahalının misalında). // Tarix və onun problemləri. Bakı: 2010, №4, s. 208
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. II c., Bakı: 2007, Şərq-Qərb, 384 s.
3. Həvilov, H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm, 1991, 256 s.
4. Qeybullayev, Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azər nəşr, 1992, 140 s.
5. Məmmədov, K.H. Antropologiyanın əsasları. Bakı: Qanun, 2022, 192 s.
6. https://azertag.az/xeber/azerbaycanlilara_mexsus_yer_uzunden_silinmis_medeni_irs_n_umunelerinin_siyahisi_hazirlanacaq-2461253
7. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_milli_geyiml%C9%99ri

QƏDİM, FƏDAKAR SƏNƏT OCAĞI - İRƏVAN DÖVLƏT AZƏRBAYCAN DRAM TEATRI VƏ ÇAĞDAŞ TƏŞKİLATLANMA MƏSƏLƏSİ

Gülxarə ƏHMƏDOVA

gulhareehmedova1966@gmail.com

ORCID iD: 0009-0007-7069-4836

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Qərbi Azərbaycan torpağı Azərbaycan elminə görkəmli şəxslər - ictimai xadimlər, elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət aləmində öz sözünü deyən şəxslər bəxş etmişdir. Azərbaycan deyəndə Şimali Azərbaycan, Cənubi Azərbaycan yada düşür. Bu gün də Qərbi Azərbaycan termini coğrafi məfhum kimi yaranmışdır. 1988-ci ildə azərbaycanlılar indiki torpaqlarından deportasiya edildikdən sonra Qərbi Azərbaycan coğrafi məfhumu sıx-sıx işlədilməyə başladı. Azərbaycanşünaslıqda onu ilk dəfə bir termin kimi tarix elmləri doktoru, professor Süleyman Əliyarov istifadə edib. Heydər Əliyevin milli dövlətçilik ideyalarını yeni nəsillərə aşılayan, onun amallarını rəhbər tutaraq fəaliyyət göstərən, ümumbəşəri mədəniyyətə, sülhə öz töhfələrini verən Heydər Əliyev Fondu da fəaliyyətə başladığı ilk gündən etibarən qaçqın və məcburi köçkünlərin üzləşdikləri çoxsaylı problemlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasına və onların həllinə daim diqqətlə yanaşır.

Bilindiyi kimi, Qərbi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı bu baxımdan maraqlı işlərlə yadda qalıb. "Teatrın tarixi müxtəlif mənbələrə istinadən 1882-ci ildən müəyyənləşdirilmişdir", - deyən tarixçi-alim İsrafil Məmmədovun araşdırmalarında bu haqda geniş şəkildə yazılmışdır. Alim yazır ki, İrəvanda Azərbaycan teatrının tarixi ən azı 1880-81-ci illərdən başlayır. Bununla bağlı olaraq İrəvanda çıxan "Psak" ("Çələng") qəzeti 1882-ci il 10 aprel, 7-ci sayında "Fars teatrı" adlı geniş rəy dərc edib. Məqalədə deyilir ki, kasıb tələbələrə xeyriyyə məqsədilə İrəvan türklərindən ibarət teatr həvəskarları Vasaq Mədətov Nəzminin "Tamahkarlıq düşmən qazanır" tamaşasını 1881-ci ilin ikinci yarısında birinci dəfə, 1882-ci il aprelin 2-də ikinci dəfə oynamışlar".

XIX əsrin II yarısında öz peşəkar fəaliyyətinə başlayan C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı qədim ənənənin ən layiqli davamçısıdır. Azərbaycan teatr sənətinin öncülü olan 1988-ci ildən başlayan Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində 1989-cu ildə deportasiyaya məruz qalmış bu sənət ocağı hazırda mühacirətdə olmasına baxmayaraq, öz ənənələrini qoruyub saxlayır, yeni-yeni əsərlərin ortaya çıxmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Azərbaycan çağdaş teatr sənətinin inkişafına da öz töhfələrini verən, 1882-ci ildən üzübəri ən ağır şəraitlərdə tamaşalar hazırlayan İrəvan Teatrının bu gün də *gördüyü işlər*, çoxjanrlı fəaliyyəti ilə ümumən Qafqaz məkanında böyük tamaşaçı rəğbəti qazanır. Müxtəlif janrlı, rəngarəng tamaşalarla zəngin repertuar yaradan teatr milli dramaturqların əsərləri ilə yanaşı, Şekspir, Şiller, Molyer, Çexov, Qoqol və bu kimi dünya nəhənglərinin əsərlərinə öz repertuarında yer verməklə dünyaya çıxış pəncərəsi açdı. Bu isə teatrı daha da tanıtdı. Əməkdaşlıq etdiyi qurumların sayını çoxaltdı.

1918-ci ilin martında daşnak ermənilərin Bakıda və İrəvanda növbəti dəfə kütləvi qırğınlar törətməyi İrəvan Azərbaycan Teatrının taleyinə böyük zərbə vurdu. Beləliklə, teatr

1918-ci ildə ilk dəfə olaraq öz ata-baba yurdundan didərgin salındı. Teatr haqqında təriflərlə dolu bir tarix göz önündədir. Bu barədə mənbələrdən oxuyuruq:

“Qərbi Azərbaycanın paytaxtı İrəvan şəhərində elə bir mühitdə yaranıb ki, həmin mühit Qafqazda inkişafa qədəm qoyan milli ruhun dirçəldiyi, mədəni mühitin intibah etdiyi bir dövrə təsadüf edir. Yarandığı vaxtdan etibarən maarif və mədəniyyətin, elm və təhsilin, bədii yaradıcılıq və folklorun, eyni zamanda milli özünüdərkən oyanışına və dirçəlişinə təkan verən teatr sənətinə, yaranışı ilə bütün yaradıcılığı boyu, həm də ümumən Azərbaycan teatr sənətinin inkişafına xidmət göstərüb. Bu da bir həqiqətdir ki, İrəvanda teatr sənətinin daha qədim tarixi köklərə malik olması faktına rast gəlinir. Həmin faktlara istinadən, hələ 1673-ci ildə əzəli torpağımız olan İrəvan xanlığının Sərdar sarayında oynanılan bir tamaşa Qafqaza gələn fransız səyyahı Jan Şardenin diqqətini çəkmişdir”.

Vurğulayaq ki, 1880-1882-ci illərdə yəni teatrın fəaliyyətinin ilk zamanlarında İrəvanda həvəskar aktyorlar tərəfindən tamaşalar təqdim olunurdu. “1886-cı ildə 23 yaşlı gimnaziya müəllimi Firidun bəy Köçərli İrəvanda teatr tamaşası təşkil edir. Həmin tamaşa — M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli Şah” komediyasının tamaşası İrəvan əhalisinin həyatında mədəni hadisəyə çevrilir, lakin F.Köçərli, 1895-ci ildə İrəvanı tərk edir. Bundan sonra teatra 18 yaşlı Yunis Nuri rəhbərlik etmişdir.

Daşnakların hücumları nəticəsində (1918-ci il) teatr rəhbərliyi və bir qrup aktyor İranın Xoy şəhərinə getmiş, 1922-ci ildə Sovet hökuməti qurulduqdan sonra geriye qayıdaraq əzmlə fəaliyyətlərinə davam etmişlər. Teatrın yenidən dirçəlməsi, inkişaf etməsi Bala Əfəndiyev, Əkbər Rzayev, Rza Şeyxzadə, Abbasəli Axundov, Zakir Şahbazov, Əşrəf Yusifzadə, Kazım Ziya, Nəsim Əfəndiyev və s. kimi milli-mədəniyyət təəssübkeşlərinin adı ilə bağlıdır. Bala Əfəndiyevin xanımı Fatma Əfəndiyeva teatra ilk qadın aktrisa kimi səhnəyə çıxmış və bütün Azərbaycan xanımları üçün nümunə təşkil etmişdir. Eyni zamanda qeyd edək ki, Fatma xanım həmin vaxtlar İrəvan türk qadınlar klubunun ilk müdiri idi. Sonralar Əkbər Rzayev də öz arvadı Firəngiz xanımı Fatma xanımla birgə səhnəyə çıxardı. Bala Əfəndiyev 1921-1928-ci illərdə İrəvanda partiya işçisi kimi məsul vəzifə daşıyırdı. Siyasi-ideoloji məsələlərlə bağlı olaraq teatrdə mədəni, bədii, tarixi gücü olmayan, zəif tamaşalar da repertuara daxil edilirdi. Bu isə teatra mənəvi zərbə idi. Bu səbəbdən teatr “İnci” və bu tipli ideoloji ruhlu tamaşaları bərpa etmək - oynamaq məcburiyyətində qalmışdı.

Təşkilatlanma kontekstində İrəvan teatrı ən tez yeniliklərə adaptasiya olan mədəniyyət ocaqlarındandır. Buna nümunə olaraq qeyd edə bilərik ki, teatr öz həyatında yeniliklər edir. Son vaxtlar Azərbaycanda teatr kollektivinin yenidən təşkili, formalaşması və teatr işinin Azərbaycanda inkişafına imkan verəcək tədbirlərin həyata keçirilməsi, rejissorlarla qonorar münasibətlərinin yaradılması, o cümlədən müqavilə münasibətlərinin keçirilməsi, repertuar siyasətinin yeni strateji məqsədlərə uyğun qurulması, müəlliflərlə iş, səhnə ədəbiyyatının yaradılması, başqa ölkələrlə qarşılıqlı qastrol səfərləri və s. məsələlər gündəmədədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, İ. "İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında" Sərəncam. Bakı şəhəri, 29 dekabr 2021-ci il / <https://president.az/az/articles/view/55116>
2. Ərdoğan, B. İrəvan musiqi mühiti. <https://ndu.edu.az/wp-content/uploads/Konfrans/irevan%20konfrans.pdf>
3. Əzizov, İ. İrəvan Dövlət Azərbaycan Teatrı: 1882-1927-ci illərdə Teatr–135: <https://525.az/news/74967-irevan-dovlet-azerbaycan-teatri-1882-1927-ci-illerde-teatr-135>
4. Köçərli, F. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. I cild, 564 s., II cild. 560 s. Bakı: 2005. Avrasiya
5. "Tragedies of 1948-1953 and 1988-1991 years" (ing.). Azerbaijani Vision. 7 dekabr 2016.
6. https://azertag.az/xeber/Nizami_Genceviye_hesr_olunmus_tamasa_Ozbekistan_sehne_sinde-2524163.
7. https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0r%C9%99van_D%C3%B6vl%C9%99t_Az%C9%99rbaycan_Dram_Teatr%C4%B1
8. <http://www.lachin-ih.gov.az/az/news/57.html>
9. 140 illik tarixi olan Azərbaycan peşəkar teatrı yaşayır, yaradır
10. <https://sesqazeti.az/news/culture/355024.html>
11. "İrəvana qayıdacağımız gün oynayacağımız ilk tamaşa "Ata vəsiyyəti" olacaq". <https://sesqazeti.az/news/social/1058796>

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZURUN NƏQLİYYAT VƏ TURİZM İNFRASTRUKTURUNUN ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ İLƏ İNTEQRASIYA PERSPEKTİVLƏRİ

Günəl İSAYEVA

isayeva_g2007@yahoo.com

ORCID iD:009-0004-3321-0714

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

XXI əsrdə dünyada global ticarətin genişlənməsi ilə Çin-Qərbi Avropa ticarət dövriyyəsinin artması Avrasiya məkanında etibarlı nəqliyyat-logistika sisteminin qurulmasını gündəmə gətirərək yeni alternativ dəhlizlərin yaranmasını zəruri edir. SSRİ-nin dağılması ilə və Ərəb baharı sonrasına baş verən müxtəlif regional münaqişələr bu dəhlizlərin perspektivlərini, burada mövcud olan integrasiya problemlərinin araşdırılmasını tələb edir. Çinin təşəbbüskarı və əsas investoru olduğu "Bir kəmə, bir yol" layihəsi üzərində Orta dəhlizin perspektivləri onun Cənubi Qafqazdan keçən hissəsinin əhəmiyyətini artırır [1, s.2]. Bu marşrut üzərində Qarabağ münaqişəsi sonrasına Zəngəzur dəhlizinin açılması və bu zaman yaranan integrasiya problemləri turizm, nəqliyyat və logistika baxımından maraq kəsb edir. Bu məqalədə Qarabağ münaqişəsi sonrasına Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun nəqliyyat və turizm infrastrukturunun Zəngəzur dəhlizinə və buradan da Naxçıvan Muxtar Respublikası vasitəsilə Türkiyəyə integrasiya məsələləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *turizm, logistika, Qarabağ, Zəngəzur dəhlizi*

Dünya ticarətinin tarixində mühüm əhəmiyyətə malik olan nəqliyyat sistemi əsrlər boyu təkamül yolu keçmiş, Qədim İpək Yolunun yaranması və genişlənməsi ilə malların daşınması, komfortluluq və təhlükəsizliyin təmin edilməsi kimi məsələlər ön planda olmaqla yanaşı, müasir logistika və nəqliyyat şəbəkələrinin yaradılmasını, yeni dayanıqlı dəhlizlərin açılması tələbini də ortaya qoymuşdur. Avropa və Asiya mədəniyyətinin kəsişdiyi, əlverişli bir coğrafi məkanda yerləşən Azərbaycan hələ qədim dövrlərdən Avropa və Yaxın Şərq ölkələrinin həyatında mühüm strateji, siyasi və iqtisadi önəm daşması ilə yanaşı, müasir dövrdə Çin-Avropa, Orta Asiya-Cənubi Qafqaz-Avropa enerji koridorları boyunca və yeni yaradılacaq Zəngəzur dəhlizi boyunca da öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır.

2013-cü ildə Çinin başlatmış olduğu, 4,4 milyard insanın yaşadığı, Dünya Ümumi Daxili Məhsulunun təxminən 40 faizini dünyanın 65 ölkəsini əhatə edən "Bir kəmə, bir yol" layihəsində mühüm yer tutan Orta dəhliz üzərindəki Zəngəzur dəhlizinin də açılması və buradakı integrasiya problemləri bu gün II Qarabağ müharibəsindən sonra aktual məsələlərdən biridir [3]. 26 oktyabr 2021-ci ildə Türkiyənin dövlət başçısının da qatıldığı təməlqoyma mərasimi ilə Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd yolu ilə təkcə bu bölgədə nəqliyyat-logistika və turizm imkanlarının deyil, həm də geosiyasi sabitliyə xidmət edən iqtisadi layihələrə start verilmişdir [4].

II Qarabağ müharibəsindən sonra təkcə Azərbaycanı deyil, bütün Cənubi Qafqazı maraqlandıran məsələlərdən biri də bölgənin tranzit potensialına mühüm yeniliklər gətirəcək olan Zəngəzur dəhlizinin yenidən açılmasıdır.

Pekin-London ticarət xəttində baş verən hadisələr – "Ever Given" konteyner daşıyan gəmisinin Süveyş kanalında ilişib qalmasından [5] tutmuş Qırmızı dənizdə ticarət gəmilərinə edilən vaxtaşırı hücumlar və hazırda davam edən Rusiya-Ukrayna müharibəsi bu istiqamətdə Orta dəhlizin və dolayısı ilə də onun açar mövqeyi olan 42 kilometrlik Zəngəzur dəhlizinin əhəmiyyətini bir daha artırır. Ermənistanın təslim olması ilə Qarabağın azad edilməsi Cənubi Qafqazda reallıqları dəyişdirdiyi kimi, 30 ilə yaxın bir müddətdə istifadəsiz qalmış, dağıdılmış və ya yararsız hala düşmüş yol-nəqliyyat infrastrukturunun yenidən bərpa edilməsi üçün əlverişli imkanlar yaratmışdır. Həmçinin tarixi Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurdan keçəcək yeni kommunikasiya xətləri regionda yeni layihələr, o cümlədən beynəlxalq turizm marşrutlarının yaradılmasında, Azərbaycanın turizm imkanlarının turizm ehtiyatlarının dünyaya tanıtılmasında yeni imkanlar açacağını qaçılmaz edir. Bütün bunları ümumiləşdirərək belə bir fikrə gəlmək mümkündür ki, təkcə Çin-Qərbi Avropa marşrutu üzərində deyil, həmçinin Türkiyə-Azərbaycan-Orta Asiya türkdilli ölkələrin də birbaşa, heç bir tranzit əlaqəsi də olmadan iqtisadi-mədəni əlaqələrinin qurulması Zəngəzur dəhlizi üzərindəki integrasiyanın gələcəyindən çox asılıdır. Burada, fikrimizcə, bölgə ölkələrinin maraqlarından irəli gələn siyasi iradə ilə yanaşı, bölgədə mövcud olmuş tarixi təcrübə, təbii-coğrafi şərait, əhali məskunlaşması, müasir rəqəmsal logistika imkanları, həmçinin turizm potensialı da təhlil oluna bilər.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur özünün coğrafi-mövqeyi, təbiəti, tarixi mədəniyyəti ilə Azərbaycanın ən yüksək turizm potensialına malik ərazilərindəndir. Hələ işğaldan əvvəldə bu bölgədə yüksək turizm potensialı mövcud idi və mədəni-tanışlıq, ekoturizm, müalicə-sağlamlıq kimi turizm növlərinin inkişaf etdiyi bir region kimi tanınırdı. 1987-ci ildə keçmiş SSRİ dönməsində Azərbaycan Respublikasında turizmin çatdığı ən yüksək səviyyədə o zaman respublikamıza səfər etmiş 50 min xarici, 250 min yerli turistin təxminən yarısı bu regiona səyahət etmişdir [6]. Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdamdakı unikal təbiət və tarixi zənginliklər, Zəngilanda tarixi və dini abidələr, Cənubi tarixi Xudafərin körpüsü, ilk insan məskənlərindən olan Azıx mağarası, Füzulidə Şeyx Babı türbəsi, Karvansaray, Kəlbəcərdə "Tanrı məbədi" (Xudavəng) monastr kompleksi, Alagöl, Qaragöl, Zaxagöl, Dəlidağ, Qamışdağ kimi zirvələri Laçında İliqsu, Şuşada Turşsu, İsa bulağı, Cıdır düzü, Şuşa qalası, Pənahəli xan sarayı, Xurşudbanu Natəvanın evi, Molla Pənah Vəqifin məqbərəsi, Yuxarı və aşağı Gövhər ağa məscidləri kimi çoxlu sayda ehtiyatlar o zamanlar da olduğu kimi, indi də turistləri cəlb edir. Ayrıca olaraq, II Qarabağ müharibəsindən sonra qazandığımız böyük zəfər bizə erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış bu tarixi abidələrin bərpası, eləcə də zəngin maddi-mədəniyyət abidələrimizin dünyaya tanıtılması kimi yeni çağırışlar və yeni vəzifələr də yaratmışdır. Belə ki, həmin ərazilərdə ağıllı yaşayış məntəqələrinin yaradılması (Zəngilan rayonunda), yaşıl enerji (Kəlbəcər və Laçın rayonlarında külək, Zəngilan və Cəbrayıl dağlarında günəş) ekoloji təmiz məhsulların istehsalı yeni layihələrin həyata keçirilməsi ilə yanaşı, yeni idarəetmə modellərinin də tətbiqində ölkəmizə təcrübələr qazandıracaq. Qeyd edək ki, Qarabağda 4 regional mərkəzin - Cəbrayıl logistika, ticarət mərkəzi, Şuşada mədəniyyət, turizm mərkəzi, Kəlbəcərdə hasilat və turizm mərkəzi, Ağdamda sənaye mərkəzi təşkil olunacaq [7].

Hər hansı bir turizm ehtiyatından istifadə etmək üçün ən vacib şərt komfortlu və təhlükəsiz nəqliyyat sisteminin olmasıdır. Yəni Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsinin nə qədər turizm ehtiyatları ilə zəngin olmasına baxmayaraq, buraya səyahət edilən zaman istifadə olunan nəqliyyat qovşaqları da bir o qədər əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan, Qarabağın 30 illik erməni işğalından azad edilməsindən sonrakı dövrdə Azərbaycan dövləti bütün bölgənin gələcək iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynayan sürətli və komfortlu, həmçinin təhlükəsiz nəqliyyat-kommunikasiya şəbəkəsinin yaradılmasını əsas vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoyur. Qısa müddətdə inşa olunub, istifadəyə verilən Füzuli və Zəngilan beynəlxalq hava limanları və 2023-cü il 19 sentyabrdan dövlətimizin nəzarəti altına keçən Xocalı hava limanı - Qarabağda yaradılan üç böyük hava qapısının olması buna sübutdur. Füzulinin Əhmədbəyli kəndindən Şuşaya qədər gedən 105 kilometrlik Zəfər yolunu cəmi on ayda tikib qurtaran Azərbaycan dövləti bir-birinin ardınca həyata keçirdiyi infrastruktur layihələri təkcə bu regionu inkişafı üçün deyil, həmçinin yeni regional layihələrin yaradılmasına da təkan verir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə yeni yaradılan Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa, Kəlbəcər-Laçın, Xudafərin-Qubadlı-Laçın-Bakı və digər nəqliyyat yolları regionun iqtisadi-mədəni inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin Zəngəzurun dəhlizinin gələcəkdəki əhəmiyyətini artıracaq, uzunluğu 123,8 kilometr olan Əhmədbəyli-Horadiz-Mincivan-Ağbənd avtomobil yolu İğdirdən Bakıya gedən birbaşa ən əhəmiyyətli ticarət və turizm yolu olacaq. Zəngəzur dəhlizi və Naxçıvan Muxtar Respublikası vasitəsilə Şərqdən-Qərbə açılacaq yeni kommunikasiya xətləri Azərbaycanın bir hissəsi olan Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionun inkişafı, regionun tanınması, yüklərin daha əlverişli yolla daşınması kimi yeni reallıqların olacağını da ortaya qoyur.

Bütün bunların həyata keçirildiyi və daha böyük layihələrin perspektivləri müzakirə olunduğu bir dövrdə Şərqi Zəngəzur və Qarabağın Zəngəzur dəhlizi ilə inteqrasiyası problemləri həm bölgə, həm də global güclərin marağındadır. İlk olaraq, Ermənistanın Mehridən keçəcək yolun istifadəsinə tələsmədiyini, ancaq gələcəkdə bu yolun xidmətlərindən mütləq istifadə edəcəyini göstərmək olar. Belə ki, hələ sovet dövründə bu ölkəyə gələn yüklərin 85 faizi məhz Bakı-Mincivan-Naxçıvan üzərindən keçirdi [8]. Üzərindən 100 il keçəndən sonra Zəngəzurun yenidən geostrateji əhəmiyyət daşıması bunu şərtləndirən amillərdəndir. Belə ki, bu ərazi tarixən Azərbaycan torpağı olsa da, müasir dövrdə burada dinc yollarla qayıdış məqsədi qoyulub.

Türkiyə ilə Ermənistan münasibətlərinin normala dönməsi ilə 1993-cü ildən bağlı tutulan Qars-Gümrü yolunun da açılma biləcəyini, 2008-2009-cu illərdəki "Futbol diplomatiyasını" [9], İcevan-Qazax, Naxçıvan-Gorus-Laçın-Yevlax marşrutlarının perspektivlərini, həmçinin Ermənistanın uzun illərdən sonra hava məkanını Azərbaycan təyyarələri üçün açmasını, Qarsdan Naxçıvan çəkiləcək qaz xəttinin, eləcə də Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdan Avropaya nəql olunacaq yaşıl enerjinin yaradacağı iqtisadi potensialı bu əlaqələri gücləndirəcək amillərdən hesab etmək olar. Ayrıca olaraq, Zəngəzur dəhlizi ilə Türk dünyasının birləşdirilməsi, Türkiyənin Xəzər dənizinə və Orta Asiyaya birbaşa çıxışının olması və burada Rusiyanın mövcud sanksiyalar şəraitindəki iqtisadi və siyasi maraqlarının formalaşdırdığı yeni şəraiti də burada xüsusilə qeyd etmək olar.

Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə gələcəkdə yaranacaq inteqrasiya məsələlərini iqtisadi, mədəni əlaqələr, həmçinin turizm səfərlərinin təşkili və davamlı sülhün yaradılması ilə

siyasi müstəvidəki inkişafı əlaqələndirmək mümkündür. Ermənistanın xarici qüvvələrin və daxildəki revanşistlərin təzyiqi ilə buradakı maraqlarını görə bilməməsi nə qədər uzun çəksə də, bölgədən keçəcək yüz milyard dollarlıq yük tranziti qarşısında bu integrasiyaya mütləq qoşulacağı bəllidir. Burada, Çindən Qərbi Avropaya yüklərin daşınması, Orta Asiya və Azərbaycanın Avropaya təbii qaz və yaşıllıq enerji formasında enerji transferi, Azərbaycanın Avropaya yaşıllıq enerji transferi, Çinin bütün dünyaya yayılan texnologiya transferindən hər bir ölkəyə düşəcək pay iqtisadi faktorlar kimi cazibədar olacaq.

Zəngəzur dəhlizi, inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələrin təhsil-mədəni əlaqələrində mühüm vasitəçi olacaq. Belə ki, qardaş Türkiyə Respublikasının təhsil sahəsində əldə etdiyi yüksək nəticələr türkdilli ölkələrdə tətbiq olunmaq üçün olduqca cazibədar olacaq. Həmçinin Türkiyə investisiyalarının bu sahədə yayılması, tələbə və akademik heyət mübadiləsi, bölgənin gələcəyi barədə təşkil olunacaq beynəlxalq elmi konfranslar zəminində də Zəngəzur dəhlizinin perspektivləri vardır.

Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə turizm əlaqələri, sülh müqaviləsindən sonra etnik azərbaycanlıların tarixi Qərbi Azərbaycan bölgələrinə, eləcə də indiki Ermənistan ərazisindəki Qərbi Zəngəzura birbaşa və ya dolaylı yolla səyahətləri, həmçinin dəhliz vasitəsilə Naxçıvandan keçməklə Azərbaycanın əsas hissəsindən Türkiyə və Avropaya tranzit səyahət keçidləri ilə sıx bağlı olacaq. Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, Qərbi Zəngəzur və Naxçıvanda yaradılacaq turizm marşrutları bu mənada, bölgənin integrasiyasında katalizator funksiyasını həyata keçirəcək.

Tarixi təcrübə göstərir ki, istənilən regional, hətta irimiqyaslı konfliktlərin həllində möhkəm diplomatik bacarıq və liderlik mövqeyi həlledici rolə malikdir. Bu baxımdan, Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə bölgə ölkələrinin yaradacağı iqtisadi-mədəni integrasiya həm Cənubi Qafqaz ölkələri, həm regionla qonşu olan ölkələr, həm də Çin-Avropa əlaqələrindən fayda qazanan hər bir ölkənin dövlət başçılarının uğurlu diplomatiya gedişləri üçün tezislər hazırlayacaq. Davamlı sülhün yaradılması, regional münasibətlərin regional əməkdaşlıqla əvəz olunması üçün turizm diplomatiyasının tətbiqi bu baxımdan maraqlı ideyadır. XX əsrdə müxtəlif dövrlərdə Ermənistandan deportasiya olunmuş azərbaycanlıların öz torpaqlarına sülh yolu ilə qayıdışının həlli üçün yaradıla biləcək hər cür integrasiya bu fikirləri qüvvətləndirir.

Nəticə

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun işğaldan azad olunması ilə yaranmış yeni geostrateji vəziyyət bölgə ölkələri arasında aşağıdakı integrasiya perspektivlərini yaradır:

- Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun erməni işğalı öncəsi nəqliyyat - tranzit imkanları səviyyəsinə çatması və bunu ötürüb keçməsi ilə bölgə iri investisiya mərkəzi halına gələcək;
- Bölgənin Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Naxçıvan Muxtar Respublikası və Türkiyəyə çıxış yolu qazanması Çin-Qərbi Avropa marşrutunda daha yeni dəhliz yaradacaq;
- Dəhlizin açılması Naxçıvan Muxtar Respublikasını blokadadan çıxarmaqla yanaşı, Ermənistanın da iqtisadi imkanlarını artıracaq;
- Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə qurulacaq integrasiya əlaqələri Orta dəhlizin yaratdığı bütün növ əlaqələrdən faydalanmaq imkanı yaradacaq;
- Turizm, təhsil, rəqəmsal logistika kimi fəaliyyətlər bölgədə davamlı sülhün yaradılmasına təkan verəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdirakhimova, M. The place of South Caucasus as a part of international corridors. Cənubi Qafqaz yeni qlobal çağırışlar kontekstində beynəlxalq konfransının materialları
2. İsmayılova, G. Cənubi Qafqazda sülh üçün regional integrasiya. Cənubi Qafqaz yeni qlobal çağırışlar kontekstində beynəlxalq konfransının materialları. Azərbaycan Universiteti. 3 may 2024-cü il
[ilhttps://www.au.edu.az/userfiles/uploads/1d7b4d5b58bbafea68c4cb6039273afd.pdf](https://www.au.edu.az/userfiles/uploads/1d7b4d5b58bbafea68c4cb6039273afd.pdf)
3. Orta Koridor, istikrar ve yeni işbirliğı olanakları: Ermenistan, Türkiyə'nin uzattığı eli tutmalı <https://fikirturu.com/jeo-politika/orta-koridor-istikrar-ve-yeni-isbirligi-olanaklari-ermenistan-turkiyenin-uzattigi-eli-tutmalı/>
4. Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Zəngilanın Ağalı kəndində rəsmi qarşılama mərasimi <https://president.az/az/articles/view/53741>
5. How One of the World's Biggest Ships Jammed the Suez Canal.
<https://www.nytimes.com/2021/07/17/world/middleeast/suez-canal-stuck-ship-ever-given.html>
6. Cabbarov, Ə.X. Turizmin iqtisadi əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: 2015. ADPU-nəşriyyatı. 267 s. <https://referat.ilkaddimlar.com/r/referatlar/turizm/pdf-6272.pdf>
7. Manaflı Ə. X. "Müasir dövrdə işğaldan azad edilmiş rayonlarda regional iqtisadi siyasətin prioritetləri" mövzusunda magistr dissertasiyası. Bakı: 2022
8. Jabbarov, A, Abbasova, S, Tanrıverdi, H. Erməni işğalı sonrası Qarabağda turizmin inkişafı məsələləri. Uluslararası Turizm, İşletme, Ekonomi. Dergisi International Journal of Tourism, Economic and Business Sciences. E-ISSN: 2602-4411, 4(2): 33-44, 2020
<http://www.ijtebs.org/index.php/ijtebs/article/view/486/413>
9. Futboldan "Zəlzələ diplomatiyası"na Ankara İrəvanla barışır? Təhlil.
<https://modern.az/analitika/396148/zelzele-diplomatiyasi-turkiye-ermenistan-munasibetleri-normallasacaqmi/>

SUMMARY

Gunel IsaYeva

INTEGRATION PERSPECTIVES OF THE TRANSPORTATION AND TOURISM INFRASTRUCTURE OF KARABAKH AND EASTERN ZANGAZUR VIA THE ZANGAZUR CORRIDOR

In the 21st century, with the expansion of global trade in the world, the increase in China — Western Europe trade circulation brings to the agenda the establishment of a reliable transport-logistics system in the Eurasian geography, making it necessary to create new alternative corridors. The various regional conflicts that occurred with the collapse of the USSR and after the Arab Spring require an examination of the perspectives of these corridors and the integration problems that exist here. The prospects of the Middle Corridor on the "One Belt One Road" project, initiated and the main investor of China, increase the importance of its part passing through the South Caucasus. The opening of the Zangezur Corridor after the Karabakh conflict on this route and the integration problems arising at that time are of interest from the point of view of tourism, transport and logistics. In this article, after the Karabakh conflict, the integration issues of the transport and tourism infrastructure of Karabakh and Eastern Zangezur to the Zangezur corridor and from there to Türkiye through the Nakhchivan Autonomous Republic have been studied.

Keywords: tourism, logistics, Karabakh, Zangezur corridor

РЕЗЮМЕ

Гюнель Исаева

ПЕРСПЕКТИВЫ ИНТЕГРАЦИИ ТРАНСПОРТНОЙ И ТУРИСТИЧЕСКОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ КАРАБАХА И ВОСТОЧНОГО ЗАНГЕЗУРА С ЗАНГЕЗУРСКИМ КОРИДОРОМ

В XXI веке, с расширением глобальной торговли в мире, увеличение товарооборота Китай — Западная Европа ставит на повестку дня создание надежной транспортно-логистической системы в евразийской географии, что делает необходимым создание новых альтернативных коридоров. Различные региональные конфликты, возникшие после распада СССР и после «арабской весны», требуют рассмотрения перспектив этих коридоров и существующих здесь интеграционных проблем. Перспективы Среднего коридора по проекту «Один пояс, один путь», инициированному главным инвестором Китая, повышают значимость его части, проходящей через Южный Кавказ. Открытие Зангезурского коридора после карабахского конфликта на этом маршруте и возникшие в то время интеграционные проблемы представляют интерес с точки зрения туризма, транспорта и логистики. В данной статье после карабахского конфликта изучены вопросы интеграции транспортной и туристической инфраструктуры Карабаха и Восточного Зангезура в Зангезурский коридор и оттуда в Турцию через Нахчыванскую Автономную Республику.

Ключевые слова: туризм, логистика, Карабах, Зангезурский коридор

TARİXİ TORPAĞIMIZ QƏRBİ AZƏRBAYCANIN MADDİ-MƏNƏVİ İRSİ

Sevda AXUNDOVA

Bakı Slavyan Universiteti

II Qarabağ müharibəsində tarixi qələbə, xalqımız üçün tarixi inkişafın yeni mərhələsi zəminində yeni üfüqlər açdı. Qazanılan qələbə və milli özünüdərək, habelə milli dirçəliş və milli intibah tarixşünaslığımızda çoxdan kök salmış böyük bir boşluğu aradan qaldırmağa təsirli təkan verdi. Qələbə nəticəsində Qərbi Azərbaycan kimi tarixi məsələnin tədqiq və təbliğ edilməsi, həmçinin də əhalinin tarixi torpaqlara sülh yolu ilə qayıdış ideologiyasının hədəf və strategiyaya çevrilməsi istiqamətində tarixi zərurət yarandı. Cənab Prezident İlham Əliyev Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşdə nitqində vurğuladı ki, "Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər təsdiqləyir, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir. Ancaq əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər, ancaq buna nail ola bilməyiblər. Çünki tarix var, sənədlər var, xəritələr var. Bu binada nümayiş etdirilən, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən xəritə bir daha onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb. İndi əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, dünya ictimaiyyəti də bunu bilsin. Artıq bu istiqamətdə işlər başlamışdır [1].

Tariximizə nəzər salaraq görürük ki, 1800-cü illərdən başlayaraq siyasi maraqları olan böyük dövlətlərin dəstəyi ilə Qarabağ xanlığı ilə Rusiya arasında imzalanan Kürəkçay (1805) müqaviləsi, Rusiya və İran dövlətləri arasında bağlanan Gülistan (1813), Türkmənçay (1828) müqaviləsi, daha sonra isə Türkiyə və İran arasında bağlanan Ədirnə (1829) sülh müqavilələrindən sonra Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin kütləvi köçürülməsi siyasəti həyata keçirilib. Regionun erməniləşdirilməsi siyasətini həyata keçirmək məqsədilə İrəvan, Göyçə, Zəngəzur və Zəngibasar bölgəsində yaşayan azərbaycanlıların öz tarixi yurdlarından deportasiyasına və soyqırımına başlandı. 1918-ci il mayın 28-də daşnaklar tərəfindən qədim Azərbaycan ərazisi olan keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində yaradılıb. Zəngəzur qəzasının bir hissəsi Ermənistana verilməklə Naxçıvan Azərbaycandan ayrı salınıb. Məsələn, rus tarixçisi, şair və publisisti V.L.Veliçko hələ 19-cu əsrdə "Кавказ. Русское дело и межплеменные вопросы" kitabında bildirir: "Bütün qafqazlılar bilirlər ki, ermənilər burada köklü xalq kimi olmamış, İran və Türkiyədən qaçqınlar kimi 19-cu yüzilliyin birinci yarısında buraya köçürülmüşlər" [3].

1831-ci ildə İrəvan şəhərinin əhalisinin əksəriyyəti (18766 nəfərdən 15922 nəfəri), 1866-cı ildə isə 27246 nəfərdən 23626 nəfəri azərbaycanlılar olub. Erməni dili hibrid, yəni calaq dil olub. Erməni soyadlarının yalnız 28 faizi erməni dilində yaranan soyadlardır. Erməni dilində 4200-dən çox türk sözü var. Türk, fars, ərəb, assur-babil, yunan, gürcü və digər dillərdən çoxsaylı sözlər götürülüb. Ermənistanda olan kəndlərin mütləq əksəriyyətində azərbaycanlılar yaşayırdılar.

Hər hansı xalqın müəyyən ərazidə varlığını təsdiqləyən əlamətlərdən biri onlara məxsus dini-tarixi tikililərin mövcud olmasıdır. Keçmiş İrəvan xanlığı, indiki Ermənistan

ərazisində islam dini VII əsrdən etibarən yayıldığı üçün həmin ərazidə yüzlərlə məscid və digər dini ibadət yerləri mövcud olmuşdur. İrəvan xanlığının, o cümlədən də İrəvan şəhərinin ərazisində mövcud olmuş məscidlərin hər biri memarlıq nümunəsi idi. Şah İsmayılın əmri ilə 1510-cu ildə onun sərkərdəsi Rəvanqulu xan İrəvan qalasını tikdirərkən həm də orada məscid inşa etdirmişdi. "Şah İsmayıl məscidi" adlandırılan həmin məscid sonradan zəlzələ nəticəsində dağılaraq yer üzündən silinmişdir. 1583-cü ildə Osmanlı sərkərdəsi Fərhad paşanın komandanlığında Osmanlı ordusu İrəvanı ələ keçirdikdən sonra ovalşəkilli iç və bayır qala divarlarını inşa etdirməklə yanaşı, yeni məscid də tikdirmişdi.

Məşhur fransız səyyahı Jan Şarden 1673-cü ildə İrəvanda olmuş və şəhər bazarı ilə üzbəüz kərpicdən tikilən və həmin vaxt uçulub-dağılmış vəziyyətdə olan məscid haqqında məlumat vermişdir. O, bu məscidin onun əsasını qoyan şəxsin şərəfinə Div Sultan (1515-ci ildən İrəvan bəylərbəyi olan Div Sultan Rumlu nəzərdə tutulur) məscidi adlandırıldığını yazır.

"İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə verilən məlumata görə, XVIII əsrin 30-cu illərində İrəvan bəylərbəyi İbrahim paşa İrəvan qalasında sultan I Mahmudun (1730-1756) şərəfinə camə inşa etdirmişdir.

1833-cü ildə fransız Fredrik Dyubua de Monpere Qafqaza və Krıma etdiyi səyahətinin nəticəsi olaraq 1839-1843-cü illərdə Parisdə çap etdirdiyi "Qafqaz ətrafına səyahət" 6 cildlik əsərində İrəvan qalasını və Göy məscidi ətraflı təsvir etmişdir. Onun Sərdar məscidinin əsas girişini tərəfdən çəkdiyi rəsm və Göy məscidin rəsmi hər iki məscidin möhtəşəmliyini və memarlıq nöqtəyi-nəzərindən mükəmməl sənət əsəri olduqlarını əyani nümayiş etdirir. Həmin rəsmlər müəllifin adı çəkilən əsərinə əlavə olaraq 1840-cı ildə çap edilən atlasın üçüncü hissəsində yer almışdır. Erkül Nikole Dyubua de Monperenin çəkdiyi rəsmlərin qravürlərini hazırlamışdır.

Sərdar məscidi. Ayrı-ayrı dövrlərdə səyyahların əsərlərində, tədqiqatçıların araşdırmalarında İrəvan qalasındakı Sərdar sarayının yaxınlığında yerləşən "Sərdar", "Abbas Mirzə", "Şah Abbas" kimi məscidlərin adları çəkilir. Ayrı-ayrı adlar altında təqdim edilməsinə baxmayaraq, əslində söhbət son dövr tədqiqat əsərlərində və rəsmi sənədlərdə adı Sərdar məscidi kimi qeyd olunan dövrün nadir memarlıq abidəsindən gedir. Yəni bir məscid müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür adlandırılmışdır. İrəvan qalasının çar Rusiyası işğalı dövrünə aid bəzi sənədlərdə bu məscidin adı Abbas Mirzə məscidi kimi hallandırılır. Görünür, həmin məscid XIX əsrin əvvəlində vəliəhd Abbas Mirzə tərəfindən yenidən qurulduğu üçün məhz onun adı ilə adlandırılmışdır. Alman tədqiqatçısı Avqust Haksthauzen 1843-cü ilin avqust ayında İrəvan şəhərində olmuş və Qalada olan iki məsciddən birinin (Rəcəb paşa məscidinin) rus-yunan kilsəsinə, digərinin - Sərdar məscidinin isə silah anbarına çevrildiyini qeyd etmişdir.

Tanınmış rus arxeoloqu qrafinya Praskofya Uvarova 1880-ci ildə İrəvan şəhərində olmuş, əsrlər boyu yaradılan tarixi-memarlıq abidələrinin dağıdılmasının ürək ağrısı ilə təsvir etmişdir. Erməni müəllifi Yervand Şahəzizin 1931-ci ildə İrəvanda çap edilən "Qədim İrəvan" əsərində P.Uvarovadan sitat gətirərək, onun Xan sarayının yaxınlığında yerləşən Sərdar məscidini Vereşşaginin fırçasından çıxan tabloya bənzətdiyini yazır. P.Uvarovaya istinadən Y.Şahəzi yazır ki, Sərdar məscidinin əsas günbəzi, xarici divarları, sütunları, iç divarları, çoxsaylı digər günbəzləri rəngli kaşlarla və gözəl təsvirlərlə bəzədilmişdir.

P.Uvarova Sərdar məscidinin tünd-mavi rəngli günbəzinin açıq səma ilə bütöv bir ahəng təşkil etdiyini, onun portalındakı tünd-mavi lövhə üzərində ərəb əlifbası ilə ağ rənglə mətn həkk olunduğunu, divar sütunları üzərində ucalan minarələrinin üzərinin kvadratşəkilli tünd-mavi və açıq-mavi kaşlarla bəzədildiyini qeyd etmişdir. P.Uvarovanın dili ilə Y.Şahəziz yazır ki, Sərdar məscidinin önündə Şərq ənənəsinə uyğun, hər iki tərəfində hücrələrinin izləri hələ də qalan geniş həyətdə daha bir kiçik yay məscidi yerləşir. Hansı ki, adətən, bu tip yay məscidləri Şərqdə əsas tikilinin qarşısında, üzü şimala doğru tikilir. Bundan əlavə, P.Uvarova həmin həyətin ortasında müsəlmanların yuyunması üçün tikilən hovuzdan 1870-ci ilədək istifadə edildiyini qeyd etmişdir" [4].

İmperator Arxeoloji Komissiyasının qərarına əsasən, 1911-ci ildə professor Nikolay Man İrəvan xan sarayına baxış keçirmiş və saray kompleksinə daxil olan Abbas Mirzə məscidinin də vəziyyətini təsvir etmişdir. N.Marr İmperator Arxeoloji Komissiyasının 17 may 1912-ci il tarixli iclasında etdiyi məruzəsində yazırdı: "Məscid indi də yaxşı vəziyyətdədir, lakin onun qorunması üçün heç bir tədbir görülmür və hər şey Sərdar sarayının vəziyyətinə düşməsinə xidmət edir. Bununla belə, o, yerli müsəlman mədəniyyətinin qiymətli irsidir: günbəzin içərisində çevrəsi boyunca ərəb hərfləri ilə kitabə mövcuddur; mehrab üzərindəki naxışlar xalçaya bənzəyir və yüksək dərəcədə üslubludur. Günbəzi çat vermişdir və onu çoxdan təmir etmək olardı. Azərbaycan arxeoloqu və epiqrafçısı İsa Əzimbəyov 1928-ci ildə İrəvanda ekspedisiyada olmuşdur. Ekspedisiyanın nəticələrinə dair İ.Əzimbəyovun Tiflis, İrəvan və Naxçıvanın müsəlman kitabələrinə dair məqaləsində göstərilir ki, Qalanın içərisində, Sərdar sarayının yaxınlığında yerləşən Şah Abbasın adına inşa edilən məscid (Sərdar məscidi) yanıcuq vəziyyətdədir və onun həyətinə bir neçə erməni qaçqın ailəsi məskunlaşmışdır. O, həmin məscidin böyük həyətinin olduğunu, həyətin ortasında hovuz inşa edildiyini yazır. 1864-cü ildə İrəvan qalasından rus qoşunlarının hərbi-istehkam məqsədilə istifadəsinə son qoyulduqdan sonra qaladakı tarixi-memarlıq abidələri, o cümlədən Sərdar, yaxud Abbas Mirzə məscidi ciddi dağıntılara məruz qalmışdır. XX əsrin əvvəllərində Sərdar məscidində Türkiyədən gələn erməni qaçqınları məskunlaşdırılmışdı. Sovet Ermənistanı dövründə isə Sərdar məscidi hissə-hissə sökülərək, onun yerində yaşayış evləri tikilmişdir.

Rəcəb paşa məscidi. 1724-cü ildə Osmanlı qoşunları yenidən İrəvanı ələ keçirdikdən sonra türk sərkərdəsi Rəcəb paşa şəhərin inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdi. Onun tapşırığı ilə 1725-ci ildə Qalanın içərisində yeni bir məscid inşa edilmişdi ki, həmin məscid onu inşa etdirənin şərəfinə Rəcəb paşa məscidi adlandırılırdı. Bu məscid düzgün paralelepiped formasında və sferik günbəzli idi, həmçinin Şərq üslubunda həndəsi ornamentlərlə bəzədilmişdi. İrəvan qalasının 1827-ci il oktyabrın 1-də qoşunlar tərəfindən işğalından bir gün sonra Rəcəb Paşa məscidinin günbəzindəki ay-ulduzu çıxarılıb, yerində xaç və kilsə zəngi asaraq onu rus pravoslav kilsəsinə çevirmişdilər. 1839-cu ildə onun xarici quruluşunda dəyişiklik edilmiş, fasadına silindrik sütunlar əlavə edilmiş, damına örtük vurulmuş, xristian kilsəsi formasına salınmışdı. Rəssam Frans Rubonun İrəvan qalasının alınmasına həsr etdiyi rəsmdə öndə Rəcəb paşa məscidi və onun minarəsi, arxa planda isə Xan sarayının yaxınlığında Sərdar məscidinin təsviri verilmişdir. 1930-cu illərdə aparılan "Allahsızlar" kampaniyası çərçivəsində Rus pravoslav kilsəsi də yer üzündən silinmişdir.

İrəvan şəhərinin Rusiya işğalından sonra kameral təsvir keçirən İvan Şopenin verdiyi məlumata görə, şəhərdə 8 məscid mövcud olmuşdur ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi,

onlardan 2-si Qalada, 6-sı isə şəhərdə yerləşmişdir. Şopen qaladakı məscidlərdən birinin silah anbarına, digərinin isə mağazaya çevrildiyini yazır. Sərdar məscidinin silah anbarına çevrildiyini yuxarıda qeyd etmişdik. Mağazaya çevrilən ikinci məscid isə, görünür, Sərdar məscidinin yaxınlığında yerləşən yay məscidi olmuşdur. İ.Şopen qalan 6 məscidin adlarını belə sadalayır: Zal xan, Novruzəli bəy, Sərtib xan, Hüseynəli xan, Hacı İmamverdi və Hacı Cəfər bəy məscidləri. Bunlardan əlavə, İ.Şopen şəhərdə yarıdağılmış vəziyyətdə bir neçə məscidin də olduğunu bildirir.

1906-1911-ci illərdə İrəvan şəhərinin texniki B.Mehrabov şəhərin planını və orada olan memarlıq abidələrinin siyahısını tərtib etmişdir. Mehrabov şəhərdə 8 məscid qeydə almışdır. Həmin məscidlər belə adlanırdı: Təpəbaşı, Şəhər (Zal xan), Sərtib xan, Göy məscid (Hüseynəli xan), Hacı Novruzəli bəy, Qala məscidi (Sərdar, yaxud Abbas Mirzə), Dəmirbulaq və Hacı Cəfər bəy məscidi.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində mövcud olmuş məscidlərdən Göy məscid, Hacı Hüseyn və Şəhər (Zal xan) məscidləri Könhə şəhər (Şəhri) massivində, Təpəbaşı məscidi eyniadlı massivdə, Hacı Novruzəli bəy, Hacı Cəfər bəy və Dəmirbulaq məscidləri isə Dəmirbulaq massivində yerləşmişdir.

1918-1920-ci illərdə tarixi Azərbaycan ərazisində qurulan erməni daşnak hökuməti zamanı və Sovet Ermənistanının ilk illərində Sərdar, Təpəbaşı, Sərtib xan, Hacı Novruzəli bəy məscidlərində Türkiyədən qaçıb gələn erməni qaçqınları məskunlaşdırılmışdılar.

1924-cü ildə İrəvan şəhərinin baş planının təsdiq edilməsindən sonra ilk növbədə şəhərin mərkəzində yerləşən azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinin, o cümlədən məscidlərin sökülməsinə və onların yerində yaşayış kvartallarının, meydanlarının və parkların salınmasına başlandı.

Göy məscid. İsa Əzimbəyov yuxarıda adı çəkilən məqaləsində Göy məsciddə gördüklərini ətraflı təsvir etmişdir. O, məscidin iki ayrı korpusdan - qış və yay korpuslarından ibarət olduğunu, qış korpusunun kompleksin cənubunda, yay korpusunun isə şimalda inşa edildiyini, onların yaxınlığında isə binanın olduğunu yazır. İ.Əzimbəyov məscidin çox böyük həyətinin olduğunu, orada çinar və qovaq ağaclarının ucaldığını qeyd edir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılan 1949-cu ilə aid bir arxiv sənədində Ermənistan SSR ərazisində qeydə alınan azərbaycanlılara məxsus 15 memarlıq abidəsi haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Həmin siyahıda nə zaman inşa edildiyi, nə məqsədlə istifadə edildiyi göstərilməklə, İrəvan şəhərində 4 məscidin mövcudluğu qeyd edilmişdir. Həmin sənəddə Zal xan məscidinin 1649-1685-ci illərdə, Göy məscidin 1776-cı ildə, Sərdar məscidinin 1807-1817-ci illərdə, Hacı Cəfər bəy məscidinin isə XVIII əsrdə inşa edildiyi göstərilmişdir.

İrəvan şəhərini təsvir edən bütün səyyahların və tədqiqatçıların əsərlərində həm ölçülərinin miqyasına, həm də gözəlliyinə görə şəhərin ən möhtəşəm memarlıq abidəsi kimi Göy məscidin adı birinci çəkilir. Şərq memarlığının nadir nümunələrindən hesab edilən Göy məscidin inşasına 1760-cı ildə başlanılmış, Hüseynəli xanın hakimiyyəti dövründə 1765-ci ildə başa çatdırılmışdır.

Məscidin adı onun günbəzinin göy rəngli kaşı ilə üzlənməsi ilə bağlı idi. Məscidin həyətidə fontanlı daş hovuz tikilmiş, ətrafına sıx kölgəli ağaclar əkilmişdi.

Təkcə Göy məsciddə deyil, İrəvandakı bütün məscidlərdə ibadət üçün ayrıca qadın və kişi zalları olmuşdur ki, onlar da bir-biri ilə ya dəhliz, ya da pərdə ilə ayrılırdı. İbadət zallarının tavanı və divarları, adətən, gül rəsmləri ilə bəzədilirdi. Məscidlərin divarlardan və sütunlardan kişmir parçadan güllər düzəldilib asılırdı.

Erməni tarixçisi Tadevos Hakopyan "İrəvanın tarixi (1500-1800) əsərində Eçmiədzin kilsəsinin yepiskopu Hovhanes Şahxatunyansa istinadən yazır: Məscidin minarəsinin və günbəzinin bir hissəsi mavi saxsılarla üzlənmişdir. Əsas tikililər məscidin ərazisinin cənub və şimal tərəflərində idi. Yan tərəflərdə isə yardımçı tikililər və hücrələr yerləşirdi. Məscidin həyətində ətrafına sal daşlar döşənmiş və ağaclar əkilmiş bir balaca hovuz inşa edilmişdi. Məscidin iç qapısı olmuşdur. İki kiçik qapı şimal və şərq istiqamətinə, böyük giriş qapısı isə cənuba baxırdı. Məscid binası cənub səmtində yerləşirdi. Bina bir-biri ilə bağlı üç zaldan ibarət idi. Məscidin günbəzi digər iki kiçik zaldan hündür olan böyük zalın üzərində idi. Sadə görkəmli zalların yalnız həyətə baxan pəncərələri şəbəkə üslubunda işlənilmiş və rəngli şüşələrlə bəzədilmişdi. Həyətin şimal hissəsində kiçik bir ibadət xana da var idi. Məscidin minarəsi çox gözəl idi və İrəvanın tikililəri arasında ən hündür olduğundan şəhərin hər yerindən görünürdü. Azançı onun başına çıxaraq hər gün müsəlmanları ibadətə çağırırdı. Məscidin cənub portalının üzərindəki kitabədə Hüseynəli xanın adı və tikilmə tarixi haqq olunmuşdu.

1893-1894-cü illərdə və 1898-ci ildə İrəvanda səfərdə olmuş Henri Linç səfərləri haqqında 1901-ci ildə Londonda çap etdirdiyi kitabında şəhərin tatar (azərbaycanlı) məhəlləsindəki Göy caminin, Hacı Nəsrullah (bu məscidin adı digər mənbələrdə Hacı Novruzəli bəy məscidi kimi çəkilir) bəy məscidinin və Şəhər camisinin adlarını çəkir. Göy məscid haqqında ətraflı məlumat verən Linç, onun minarələrinin, həyətindəki hovuzun və fasadının fotosəkillərini kitaba daxil etmişdir.

1936-cı ildən Göy məscidin binasında İrəvan Şəhər Tarix Muzeyi yerləşdirilmişdi. İkinci Dünya müharibəsi başladıqdan sonra Göy məsciddən bir müddət, eyni zamanda hərbi sursat anbarı kimi istifadə edilmişdi. Müharibədən sonra Göy məsciddə, həmçinin Təbiət muzeyi və 1952-ci ildən etibarən isə məscidin kiçik ibadət zalında astronomiya həvəskarları üçün Planetariya fəaliyyət göstərmişdir. 1991-ci ildə Ermənistan müstəqilliyini əldə etdikdən və müsəlman ölkələri ilə diplomatik münasibətlər qurulduqdan sonra Göy məscidin yenidən məscid kimi fəaliyyət göstərməsi zərurəti meydana çıxmışdı. Əvvəlcə 1991-ci ildə Təbiət muzeyi, 1994-cü ildə isə Tarix muzeyi məscid kompleksindən çıxarıldı. 1995-ci ildə İranla Ermənistan arasında imzalanan müqaviləyə əsasən, İran hökuməti Göy məscidin yenidən qurulması xərclərini öz üzərinə götürdü. Rekonstruksiya işləri İranın "Bünyad-e Müstəzəfan və Canbazan" ("Müharibə veteranları və şəhidlər") xeyriyyə fonduna həvalə edildi. Məsciddə tamamlama işləri 2006-cı ildə başa çatdırılmışdır. Rekonstruksiya işləri məscid kompleksinin yalnız cənub-qərb və şimal hissəsində aparılmışdır. Göy məscidin 24 metrlik minarəsi, 28 köşkü (hücrə), kitabxanası, böyük zalı, günbəzi və həyəti rekonstruksiya edilmişdir. Hazırda Ermənistan rəsmiləri Göy məscidi xaricdən gələn qonaqlara "Fars məscidi" kimi təqdim edirlər.

Zal xan məscidi. İrəvanın Qala ilə Təpəbaşı massivləri arasında yerləşən Köhnə şəhər adlanan hissəsindəki məscidlərdən biri Şəhər və yaxud Zal xan məscidi adlanırdı. Şəhər məscidi həcmcə Göy məsciddən nisbətən kiçik olsa da, çox gözəl olmuşdur. H.Linçin

verdiyi məlumata görə, Şəhər camisinin üzərində ərəb əlifbası ilə türk dilində məscidin hicri tarixi ilə 1098-ci ildə tikildiyi, yəni miladi təqvimə ilə 1687-ci ildə inşa edildiyi yazılmışdır. Belə anlaşılar ki, Şəhər məscidi 1679-cu il zəlzələsindən sonra inşa edilmişdir. Həmin dövrdə İrəvan bəylərbəyliyi hakimi olan Zal xan şəhərdəki tikililərin bərpası üçün xeyli əmək sərf etmişdi. Onun dövründə inşa edilən məscidlərdən birini əhali Zal xan məscidi, yaxud Şəhər məscidi adlandırmışdır. Xarici görünüşünə görə Göy məscidə bənzəyən Zal xan məscidinin də dincəlmək üçün həyəti, sərin bağçası olmuşdur. Tədqiqatçıların verdikləri məlumata görə, Zal xan, yaxud Şəhər məscidi İrəvan şəhərinin mərkəzindəki hazırda Respublika meydanı adlanan ərazidə olmuşdur. 1928-ci ildə Şəhər məscidinin böyük zalı sökülərək onun yerində "Yerevan" hoteli inşa edilmişdir. 1999-cu ildə rekonstruksiya edildikdən sonra həmin hotel hazırda "Golden Tulip Hotel Yerevan" adlanır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılan 1949-cu ilə aid bir arxiv sənədində Zal xan məscidinin sərgi zalı kimi istifadə edildiyi göstərilmişdir. İkimərtəbəli binası və çoxlu hücrələri olan Zal xan məscidinin mədrəsəsinin təyinatı İkinci Dünya müharibəsindən sonra dəyişdirilmişdir. Hazırda həmin binada Rəssamlar evinin sərgi salonu yerləşir.

Təpəbaşı məscidi. Təpəbaşı yaşayış massivində yerləşən məscidin minarəsi 1960-cı illərdə uçmuşdur. Divarlarının qalınlığı təqribən 1,5 metr olan məscidin içərisindəki imamın otağında hazırda bir erməni ailəsi yaşayır. Məscidin ətrafında bir çayxana da var idi ki, müsəlmanlar yığılıb çay içərdilər. İndi həmin çayxana da yoxdur. Məscidin həyətidə və ətrafında ermənilər gecəqondular inşa etmişlər. Bəzi məlumatlara görə, həmin məscidi İrəvan şəhər idarəsinin (upravasınm) üzvü, xan nəslindən olan Abbasqulu xan İrəvanski tikdirmişdir. Onun evi də həmin məhəllədə olmuşdur. Hazırda dağıdılmış vəziyyətdə olan Abbasqulu xanın evini hələ də ermənilər "Xanın evi" adlandırırlar.

Dəmirbulaq məscidi. Vaxtilə sırf azərbaycanlıların yaşadığı Dəmirbulaq massivində XX əsrin əvvəlində üç məscid qeydə alınmışdır. Həmin məscidlər bunlardır: Hacı Novruzəli bəy, Hacı Cəfər bəy və Dəmirbulaq məscidi. Dəmirbulaq məscidi Gedər çayının üzərindəki körpünün yaxınlığında yerləşdiyi üçün onu Körpüqulağı məscidi də adlandırmışlar. Bunlardan ikisi - Hacı Novruzəli bəy və Körpüqulağı məscidləri 1930-cu illərdə İrəvan şəhərinin baş planının qurbanı olmuşlar. İrəvan şəhərində 1988-ci ilədək fəaliyyət göstərən yeganə məscid Hacı Cəfər bəyin tikdirdiyi Çətirli məscid və yaxud yerləşdiyi ərazinin adına uyğun olaraq adlandırılan Dəmirbulaq məscidi olmuşdur. Üzərindəki kitabədə məscidin hicri təqvimi ilə 1327-ci ildə, yəni miladi təqvimi ilə 1909-cu ildə inşa edildiyi göstərilmişdi. Məscidin minarəsi yox idi. Əvəzində məscid binasının damında açıq havada 1,5-2 metr hündürlüyündə kvadrat şəkilli meydança inşa edilmiş, onun üzərində dəmir barmaqlıqlarla əhatələnmiş məhəccər quraşdırılmışdı. Dörd yanı açıq olan məhəccərin üstü dəmir təbəqə ilə örtüldüyündən bu məscid Çətirli məscid adlanırdı. Arxitektura baxımından belə məscidlər, adətən, "Güldəstə" məscidləri tipinə aid edilir. Sonralar yerləşdiyi məkanın adına uyğun olaraq, həmin məscid rəsmi sənədlərdə Dəmirbulaq məscidi adlandırılmışdır. 1988-ci ilin fevralında Dağlıq Qarabağda erməni separatizminin baş qaldırmasından sonra İrəvanda fasiləsiz mitinqlər keçirilirdi. Fevralın 23-də erməni quldurları İrəvan şəhərindəki Dəmirbulaq məscidini və M.F.Axundov adına azərbaycanlı orta məktəbin binasını yandırmışdılar. Sonradan xarici jurnalistlərə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı xoşməramlı münasibət göstərdiklərini nümayiş etdirmək məqsədilə

Dəmirbulaq məscidinin yanmış divarlarını rəngləmişdilər ki, yanğının izləri ört-basdır edilmiş olsun. ABŞ tədqiqatçısı Robert Kullen İrəvana etdiyi səfər haqqında “The New Yorker” qəzetində 15 aprel 1991-ci il tarixli yazısında İrəvanda fəaliyyət göstərən və Qnuni küçəsindəki Dəmirbulaq məscidinin azərbaycanlıların şəhərdən qovulması zamanı qonşuluqda yaşayan ermənilər tərəfindən buldozerlə yerlə bir etdiklərini yazmışdır. Tomas de Vaal 2000-ci ildə İrəvanda səfərdə olarkən Robert Kullenin məqaləsində təsvir etdiyi yerə getmişdir. Tomas de Vaal yazır ki, ermənilər İrəvandakı ibadətə açıq olan yeganə azərbaycanlı məscidini sökmək üçün mitinqlərin birində şayiə yaymışlar ki, guya azərbaycanlılar Bakıda erməni kilsəsini sökmürlər. Bakıda söküldüyü söylənilən erməni kilsəsinin əvəzini çıxmaq üçün mitinq iştirakçılarını qızıışdıraraq Dəmirbulaq məscidini sökməyə göndərmişlər. Üç gün ərzində erməni vandalları Allahın ibadət yerini yerlə yeksan etmişdilər. Halbuki Bakıdakı erməni kilsəsi dövlət tərəfindən qorunur. İrəvan şəhərini 1988-ci ildə tərk edən sakinlərin ifadələrinə görə, hazırda Nar-Dos küçəsindəki fransız məktəbinin yaxınlığında köklü irəvanlıların “Həzrət Abbas ocağı” adlandırdıqları pir mövcud olmuşdur. Çəpərə alınmış həmin ocağın içində qara daş var idi. Nəinki azərbaycanlılar, hətta işi müşkülə düşən ermənilər belə həmin ocağa gələr, niyyət tutar, nəzir-niyazlarını ocağın içinə qoyub gedərdilər. Nar-Dos məktəbi inşa edilərkən şəhər rəhbərliyi həmin ocağı sökmək qərarına gəlir. Ekskavatorla söküntü aparan sürücünün başına qəfildən daş düşüb ölməsindən sonra sökmə işləri dayandırılmış və onun ətrafına sonradan çəpər çəkilmişdi. Həmin ocaqdan da indi əsər-əlamət yoxdur.

İrəvan şəhərində azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrindən biri də əvvəllər Əzizbəyov meydanı, hazırda Saxarov meydanı adlandırılan meydanın arxasındakı Tumanyan küçəsində yerləşən mədrəsədir. Görünür, vaxtilə həmin yerdə mövcud olmuş məscid sökülsə də, onun mədrəsəsindən bu gün də yaşayış evi kimi istifadə edilir. Lakin nədənsə, həmin mədrəsə İrəvan şəhərinin tarixi-memarlıq abidələrinin siyahısına daxil edilməmişdir.

1902-ci ildə İrəvan quberniyasının statistika komitəsinin İrəvandakı “Edelson” mətbəəsində “İrəvan quberniyasının 1902-ci il üçün yaddaş kitabçası” çap edilmişdir. Həmin kitabında göstərilir ki, İrəvan quberniyasında 310 məscid mövcuddur ki, onlardan 7-si İrəvan şəhərindədir. Ermənistan hökuməti 2007-ci ildə ölkə ərazisində dini və milli azlıqlara məxsus olan və Ermənistan hökuməti tərəfindən qorunan məbədlərin və tarixi abidələrin siyahısını Avropa Şurasına təqdim etmişdir. Həmin siyahıya Mesrop Maştos küçəsi-12 ünvanında yerləşən Göy məscidin və Xorhrdarani küçəsi-40 ünvanında yerləşən məscidlərin adları daxil edilmişdir. Qeyd edilən siyahıda Göy məscid İran məscidi kimi təqdim edilmiş, Abbas Mirzə məscidinin isə qəfəsinin (skeletin) qorunduğu qeyd edilmişdir. Həmin ərazidə “Qlendale Hills” tikinti şirkəti 14 mərtəbəli 18 bloklu yaşayış kompleksi inşa etmişdir.

XIX əsr Avropa səyyahlarının və tədqiqatçıların möhtəşəm və nadir memarlıq nümunəsi adlandırdıqları İrəvan qalasındakı Sərdar məscid-kompleksindən bir ovuc xarabalığın qalması belə, “mədəni” erməniləri çox narahat edirdi. 2014-cü ilin payızında erməni vandalları bir gecənin içində Sərdar məscidinin qalıqlarını da yox etmişlər. Bütün bunlar həmin ərazinin əzəli sakinləri olan azərbaycanlıların mədəni irsinə olan düşmən münasibətinin əyani təzahürü, erməni vandalizminin bariz nümunəsidir.

Ermənistan hökumətinin 2015-ci il dekabrın 10-da keçirilən iclasında Mesrop Maştos-12 ünvanında yerləşən Göy məscid haqqında Mədəniyyət Nazirliyinin təqdim etdiyi layihə müzakirə edilmişdir. Qərara alınmışdır ki, Göy məscid və onun yerləşdiyi ərazi istifadə hüququ ilə təmənnasız olaraq 99 illiyinə İran İslam Respublikasının Ermənistandakı səfirliyinə mədəniyyət mərkəzi kimi təhvil verilsin.

Yuxarıda sadalanan faktlar sübut edir ki, təkcə İrəvan şəhərində deyil, bütövlükdə Ermənistan adlanan və özünü dünyanın sivil ölkəsi kimi beynəlxalq aləmə təqdim etməyə çalışan bir dövlətin ərazisində azərbaycanlılara məxsus dini-tarixi tikililərə, onların maddi irsinə qarşı, sözün həqiqi mənasında, vandalizm aktları həyata keçirilməsi bu gün də davam etdirilir.

Prezidentimiz İlham Əliyev Qarabağdan sonra dövlətimizin yeni milli hədəflərindən olan Qərbi Azərbaycana sülhlə qayıdışa yönəlmək, onun ideoloji-siyasi konseptini və elmi əsaslarını formalaşdırmaq çağırışına cavab olaraq alimlərin, elmi-tədqiqat mərkəzlərin araşdırmalarını qeyd etmək vacibdir. Məsələn, Əfqan Vəliyevin müəllifliyində institusional bir əsər olan 244 abidənin yer aldığı “Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz” kitabının I cildini və Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi bu istiqamətdəki fəaliyyətini davam etdirərək “Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz” elmi-tədqiqat əsərinin davamı, II cildi olan 144 maddi-mədəni abidədən ibarət “Qərbi Azərbaycana qayıdış: tarixi torpaqlarda maddi-mədəni irsimiz” adlı əsəri ərsəyə gətirdi.

“Qərbi Azərbaycana qayıdış: tarixi torpaqlarda maddi-mədəni irsimiz” kitabının II cildində Tarixi Azərbaycan torpaqlarında azərbaycanlıların maddi-mədəni irsinin dəyərli nümunələri olan 144 müxtəlif mənşəli abidəyə yer verilib. Kitabda 144 abidənin tarixi hərtərəfli araşdırılıb və düzgün elmi təsnifata uyğun onların reyestri verilib. Kitabda 22 məbəd, 20 qala, 18 qayaüstü təsvirlər/qədim yaşayış məskənləri, 11 Pir/ocaq/ziyərətgah, 11 qəbirüstü abidə, 10 türbə, 9 daşüstü kitabə, 8 məscid, 6 karvansara, 6 körpü, 5 arxeoloji abidə, 4 qəbirüstü heykəl, 4 dini məktəb, 3 günbəz, 3 etnoqrafik arxeoloji abidə, 3 mədrəsə, 1 məhəllə haqqında məlumat verilib. Ermənilər tərəfindən bu abidələrin 76-sı mənimənilib, 44-ü xaraba qalıb, 24-ü isə tamamilə dağıdılıb [2].

1905-1907, 1918-1920, 1948-1953, 1959-1979, 1987-1991-ci illərdə “monoetnik Ermənistan” dövləti yaratmaq məqsədi ilə həmin ərazilərdən azərbaycanlıların etnik təmizlənməsi siyasəti həyata keçirilib. 1988-1991-ci illərdə baş verən son deportasiya zamanı 22 rayondan (172 sırf azərbaycanlı, 89 ermənilərlə qarışıq yaşayış məntəqələrindən 40.928 ailə) 300.000-dən çox azərbaycanlı ata-baba yurdlarından zorla çıxarılıb. 1987-1991-ci illərdəki deportasiya zamanı azərbaycanlıların tərk etmək məcburiyyətində qaldıqları ərazilərdə 234 məktəb, 214 kitabxana, 268 mədəniyyət müəssisəsi, 235 səhiyyə ocağı, 112 uşaq bağçası, 152 məişət evi ermənilərin əlinə keçib. 1918-ci ildən başlayaraq 223 qəbiristanlıq, 300-dən çox məscid və alban məbədi, minlərlə maddi-mədəniyyət abidəsi ermənilər tərəfindən şüurlu, planlı şəkildə məhv edilib, mənimənilib, bütün toponimlər erməniləşdirilib.

ƏDƏBİYYAT

1. Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşdə İlham Əliyevin nitqi 24 dekabr 2022. <https://president.az/az/articles/view/58470>
2. Vəliyev, Ə. Qərbi Azərbaycana qayıdış: tarixi torpaqlarda maddi-mədəni irsimiz. Bakı: 2023.
3. Veliçko, V.L. Кавказ. Русское дело и межплеменные вопросы. 1903.
4. https://anl.az/el/emb/Qerbi_Azerbaijan/abideler.htm
5. Ələkbərli, Ə. Y. Qərbi Azərbaycan abidələri. Bakı: 2006, 227 s.

NAXÇIVAN MUSIQI MƏDƏNİYYƏTİNDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN YALLI AREALI

Amil ƏSGƏROV

amilesgerov075@gmail.com

ORCID iD: 0000-0001-9286-5017

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Naxçıvan mədəniyyəti Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qədim dövrlərdən bizim günlərə kimi bütün tarixi dövrlərdə özünəməxsus keyfiyyətlərilə diqqəti cəlb etmiş, Naxçıvanda yaranmış maddi-mənəvi sərvətlər Azərbaycanın mədəni irsini zənginləşdirmişdir. Azərbaycan mədəniyyət tarixinin mərhələlərindən danışarkən, burada Naxçıvanın rolunu da xüsusi qeyd etməliyik. Tarixin inkişaf mərhələlərində qədim və orta əsrlər mədəniyyətinin xüsusi rolunu qeyd edərək deməliyik ki, tədqiqat baxımından hər bir mərhələ inkişaf keyfiyyətləri ilə və özünəməxsus maddi-mənəvi sərvətləri ilə fərqlənir. Azərbaycan tarixinin dövrləşməsi vacib şərtidir. Hər bir dövr mədəniyyətin inkişafında müəyyən bir mərhələ olmuşdur: ibtidai dövr Naxçıvan ərazisində qədim insan məskənlərinin meydana gəlməsi ilə bağlıdır. Naxçıvanda tarixi kökləri orta əsrlər Şərq mədəniyyəti ilə bağlı olan bədii, memarlıq, maddi-mədəniyyət abidələri dünya sivilizasiyasına dəyərli töhfələr vermişdir. Azərbaycanın siyasi-iqtisadi və mədəni inkişafı kontekstində Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhəmiyyətli rolunun öyrənilməsi Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə üzvi surətdə olmuşdur. XX əsrin ikinci yarısında və XXI əsrin əvvəllərində Naxçıvanın bütün sahələr üzrə inkişafında, qədim mədəniyyətin qorunmasında və Naxçıvanın musiqi həyatının yenidən qurulmasında görkəmli dövlət xadimi, müasir Azərbaycanın qurucusu Heydər Əliyevin mühüm rolu olmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikasında həyata keçirilən tədbirlərdə Heydər Əliyevin tövsiyələri və ənanələri öz bariz əksini tapır. Naxçıvanın musiqi-ifaçılıq ənənələrinin bir qolu musiqi folkloru ilə bağlıdır. Özünəməxsus regional lokal ənənələrə məxsus olan Naxçıvan musiqi folkloru janr xüsusiyyətlərinə, ifadə vasitələrinə və ifaçılıq keyfiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan Naxçıvan folklor ifaçılıq ənənəsində geniş yayılmış "Haxışta", "Gülümey" kimi nümunələrin özünəməxsus janr xüsusiyyətlərinin daha dərin araşdırılması zəruri məsələ kimi qarşıda durur. Naxçıvan folklorunda xüsusi yeri olan rəqlərinin tədqiqi etnomusiqişünaslığın qarşısında duran mühüm məsələlərdəndir. Yallıların tarixi kökləri Azərbaycanın mərasim mədəniyyəti ilə bağlı olub, müxtəlif istiqamətlərdə - mifologiya, dünyagörüşü, etnomədəni sistem, musiqi təfəkkürü və ifaçılıq baxımından dərin tədqiqatlara yol açır. Xüsusilə yallıların ifaçılıq aspekti onların musiqi məzmunu ilə qarşılıqlı əlaqədə kompleks yanaşma və araşdırma tələb edir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Naxçıvan, yallı, folklor, musiqi*

Yallı rəqsləri Naxçıvan musiqi mədəniyyətində olduqca böyük yer tutur. Yallı mərasim mədəniyyətinin tərkib hissəsi olmaqla, qədim dövrlərdən rəngarəng məzmunlu yallıların ifaçılıq ənənələri yaranmışdır. Azərbaycan xalq rəqs sənətinin mühüm janrlarından biri olan yallıların yaranma tarixi, yayılma arealı, türkdilli xalqların musiqi

mədəniyyətində yeri, təsnifatı, əsas xüsusiyyətləri kimi məsələlərin öyrənilməsi etnomusiqişünaslıqda vacib məsələlər hesab olunur. Dissertasiyanın bu paragrafında bi bütün bu məsələlər kontekstində Naxçıvanda yallı ifaçılığı ənənəsini araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Folklor janrlarının sosial funksiyaları və etnik-mədəni təyinatları məhz bu qədim mifik dünyagörüşü və əmək növlərinin bazisində qurulan ənənələrə dayaqlanmışdır. Yallı janrının ilk sosial və mədəni funksiyalarını adıçəkilən qədim mədəni-mənəvi dayaqlara söykənmiş mərasim dünyagarüşündə, mərasim sistemində və mərasimlərin icra ənənələrində müəyyən edirik.

Bizim qənaətimizə görə, yallı rəqsləri özünün musiqi dili, xoreoqrafik işarələri, icra-ifa ənənələri birlikdə etnosun bədii-estetik tələbatını da təmin etmişdir.

“Naxçıvan yallıları” mövzusu Azərbaycan musiqişünaslığında böyük maraq doğurur, musiqişünaslıq tədqiqatlarının obyektinə çevrilir. Onu da müşahidə edirik ki, “Azərbaycan yallı sənəti”, “Azərbaycan yallıları”, “Azərbaycan yallı rəqsləri” və yallı mədəniyyəti ilə bağlı olan digər bu kimi ifadə və anlayışlarda məhz Naxçıvan yallıları nəzərdə tutulur. Bu müşahidəmiz ona əsaslanır ki, Azərbaycan musiqi folkloruna, Azərbaycan rəqs sənətinə həsr olunan araşdırmalarda yallılardan bəhs olunarkən, tədqiqata məhz Naxçıvan bölgəsinin yallı nümunələri cəlb olunur.

Bu tendensiya nə qədər obyektiv və maraqlı olsa da, onun zərərli məqamları da vardır. Belə ki, Azərbaycan xalq musiqisində yallı nümunələrinin öyrənilməsinin yalnız Naxçıvan bölgəsi əsasında aparılması tendensiyası yaxın gələcəkdə bu qədim rəqs janrının Azərbaycandakı yayım arealı haqqında təsəvvürləri məhdudlaşdırmağa bilər.

Musiqi folklorşünaslığının toplama təcrübəsi göstərir ki, Azərbaycanın yallı mədəniyyəti təkcə bir bölgəni – Naxçıvanı əhatə etmir. Əksinə, yallı rəqs janrının təşəkkülü, yayılması və yaşaması Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının bir çox etno-mədəni areallarında baş vermişdir. Deməli, yallı – Azərbaycan musiqi mədəniyyətində lokal-regional areallara və bu xüsusda lokal musiqi dialektologiyasına malikdir.

Azərbaycan yallı areallarına aşağıdakı regionlar daxildir:

Naxçıvan yallı arealı

Qarabağ yallı arealı

Qərbi Azərbaycan yallı arealları

Zəngilan yallı arealı

Qazax yallı arealı

Salyan-Şirvan yallı arealı

Şəki yallı arealı

Yallılar xalq rəqslərinin qədim janrlarından olub, ifaçılıq və ifadə vasitələri baxımdan fərqlənir. Naxçıvan əsrlər boyu “yallıların vətəni”, “yallıların məskəni” kimi tanınmışdır. Yallılar musiqi mədəniyyətinin ən qədim musiqi inciləri olaraq, qədim mərasimlərlə bağlı olmuşdur.

Naxçıvan yallıları regionun tarixi, etnoqrafik xüsusiyyətləri, mifoloji təsəvvürləri, mərasimləri, adət-ənənələri, ifaçılıq mədəniyyəti ilə üzvi surətdə bağlı olub, böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Müasir dövrdə Naxçıvanda yallı rəqsləri yaşadılaraq, musiqi mədəniyyətində əsas yer tutur.

Naxçıvan bölgələrinə məxsus yallı nümunələrinin elmi-məqsədyönlü şəkildə toplanılması və nota yazılması işində Bayram Hüseynlinin böyük rolu olmuşdur. 1965-ci ildə B.Hüseynlinin "Azərbaycan xalq rəqs melodiyları" adlı iki dəftərdən ibarət toplusu nəşr olunmuşdur və hələ indiyə qədər öz aktuallığını itirməyərək, yallı nümunələrinin təhlilində istifadə olunan əsas not mənbəyidir.

B.Hüseynlinin bu not toplusunun I dəftəri Naxçıvan bölgələrinin yallı nümunələrindən ibarətdir [Hüseynli, B.X.1965]. Buraya 25 nümunə daxildir. Toplunun bir əhəmiyyəti də nümunələrin müəllif tərəfindən təhlil olunmasıdır. Belə ki, "Yallı" məfhumuna, adlarına, variantlılığa münasibət bildirən B.Hüseynli, hər bir nümunənin melodiyası, məqamı, forma xüsusiyyətlərini də təhlil etmişdir.

Bu məcmuədə Naxçıvan yallılarının not yazıları toplanaraq, onların musiqişünaslıq təhlili öz əksini tapmışdır.

Bayram Hüseynlinin nota yazdığı yallılar bunlardır: "1. Dönə yallı; 2. Haxışta; 3. Üçayaq yallı (Ordubad variantı); 4. Leninakanı; 5. Siyaqutu; 6. El yallısı (Ağdam variantı); 7. Köçəri; 8. Çinq-çinq; 9. İrəvanı; 10. İkiayaq yallı; 11. Üçayaq yallı (Noraşen variantı); 12. Qaladan qalaya; 13. Tənzərə (Ordubad variantı); 14. Tənzərə (Noraşen variantı); 15. Gopu; 16. Ürfanı; 17. Qaleyi; 18. Ləyli xanı; 19. Hoynare; 20. Güleynare; 21. Nənüke; 22. Qaz-qazı (Oyun-yallı); 23. Kürdün ağırı; 24. Çöp-çöpü; 25. Ciran-ciran" [Hüseynli, B.X.1965].

Bunların əksəriyyəti bilavasitə Naxçıvan ərazisində geniş yayılmış yallılardır. "Üçayaq yallı" və "Tənzərə" yallılarının Noraşen variantları Şərur rayonu ilə bağlıdır. Xatırladaq ki, Şərur rayonu 1930–1964-cü illərdə Noraşen, 1965–1991-ci illərdə İliç rayonu adlandırılmışdır. "Leninakanı" və "Yerevanı" kimi yallı nümunələri tarixən Azərbaycan torpaqlarında yerləşən və sovet dövründə Ermənistan ərazisinə keçən və adı dəyişdirilmiş Gümrü və İrəvan yer adları ilə bağlıdır. Buna görə də həmin illərə aid not yazılarında sovet adları göstərilir.

Yallı adlarını bir neçə cəhətdən əsaslandırmaq olar:

- Şəxs adları ilə bağlı yallılar,
- Yer adları ilə bağlı yallılar,
- Qəbilə-tayfa adları ilə bağlı yallılar,
- Mifik təsəvvürlərlə bağlı yallı adları.
- Hərəkətlərlə və xitablarla bağlı yallı adları.

Şəxs adları ilə bağlı yallılara: "Arzumanı", "Zülfanı", "Xəlfəli", "Əfsəri" və s. yallılarını aid etmək olar. Ehtimal etmək olar ki, bu şəxslər mahir yallı ifaçıları olmuş və bu qədim rəqsə müəyyən yeni cəhətlər və hərəkətlər gətirmişlər ki, bununla da xalq onların adlarını yallı növlərində əbədiləşdirmişdir.

Naxçıvan ərazisində geniş yayılmış yer adları ilə bağlı yallılar sırasında "Qarakilsə", "Hərilli", "Göyçəməni", "Şərili", "Şərili köçərisi", "Sərsəvan", "Hoynəri", "El", "Dağı", "Dalan", "Dağ gülü", "Sareyi", "Şirhan", "Asta Qarabağı", "Gilani", "İrəvanı" və s. bu kimi yallı rəqslərini qeyd etmək olar.

Bir sıra tədqiqatlarda yallı adlarının sözaçımı da diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçı Firudin Rzayevin fikrincə, "Hoynərə" Xoy – Xok nəri, igidi yallı adıdır [Rzayev F.]. Kamal Həsənov "Hoynərə" yallısının adının mənasını açıqlayaraq yazır: "Nər – erkək dəvə, hoy – çarvadarın

dəvəni hoylayarkən dediyi sözdür. Sallağı oturma və qalxma hərəkətləri etmək lazımdır. Doğrudan da bunlar hərəkətdə olan dəvəni xatırladır" [Həsənov, K.N.1988, s. 58].

Azərbaycanın qədim tayfa adları ilə bağlı "Türkan", "Tello", "Qaleyi", "Əfsəri", "Gilani", "Hızıravicin", "Osmanlı", "Qızılbaş" kimi yallı adları da Naxçıvan ərazisində rast gəlinir.

Bəzi yallı adları qədim inanclarla bağlıdır. Tədqiqatlarda bu kimi yozumlara yer verilir. Yallı adlarında rast gəlinən inanclarla əlaqəli "ay" sözü ilə bağlı olaraq Mirəli Seyidov yazır: *"Bir çox xalqlarda soy, qəbilə, xalq, ilahi, tanrı insan, ulu ata-ana adlarındakı (insana bu ad sonra verilmişdir) "ay" tərkibi göstərir ki, o, ümumtürk dilli sözdür və çox-çox əskildə belə işlənmişdir. Çoxanlamlı "ay" sözünün "ilahi", "yaradıcı", "tanrı" anlamları da vardır"* [Seyidov, M.M.2018, s. 23]. Eyni zamanda F.Rzayevin tədqiqatlarında yallı adlarını belə şərh edir: *"Tusay" – "Ay Tanrısı Tuslarının yallısı", "Qaleyi" – "Yaradanın Kol tayfa yallısı", "Çaleyi" – "Yaradanın Çul tayfa yallısı"* [Rzayev F.] və s. Göründüyü kimi, yallı adları qədim mifik köklərlə əlaqələndirilir.

Yallı rəqsi sinkretik bir sənət növü olduğuna görə, aparılan tədqiqatlarda musiqi, ritm, söz, çalğı alətləri, rəqs hərəkətləri ilə qarşılıqlı əlaqədə çıxış edir, demək olar ki, yallılar musiqi folklorunun mahnı və rəqs janrlarını özündə birləşdirdiyinə görə, onun vokal-instrumental xüsusiyyətləri ilə yanaşı, xoreoqrafik təsviri də vacibdir və bütün bu cəhətlərin kompleks şəkildə tədqiq olunması vacibdir.

Azərbaycanın bölgələrində yallı rəqslərinin ad müxtəlifliyi, melodik məzmunun rəngarəngliyi, ifaçılıq variantları özünü göstərir. Yallıların əsas xüsusiyyətlərindən biri olan variantlılıq onların yaşamasını təmin edir. Digər tərəfdən, yallı rəqslərinin variantlılığı Naxçıvanın etnomusiqi xəritəsinin hazırlanmasında və yallıların dialekt növlərinin üzə çıxarılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Yallı rəqslərinin toplanması, nota yazılması, nəşr olunması və tədqiqi istiqamətlərində XX əsrin II yarısından XXI əsrin ilk onillikləri əhatə olunmaqla, yəni bizim günlərə kimi böyük işlər görülmüşdür. Bura Naxçıvan yallı ansambllarının çıxışları əsasında çəkilmiş video-klipləri, sənədli filmləri, konsertlərin çəkilişlərini də əlavə etsək, deyə bilərik ki, Naxçıvan yallılarının toplanması, yazıya alınması və öyrənilməsi istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Lakin bir cəhəti qeyd etməliyik ki, yallıların yaşadılması, gələcək nəsillərə ötürülməsi və beynəlxalq miqyasda təbliği məqsədilə bu işlər daha da genişlənməlidir.

Azərbaycanın mərasim mədəniyyətində böyük rolu olan yallı rəqsində musiqi, söz və hərəkətin qarşılıqlı təsirini və əlaqəsini nəzərə alaraq, hər bir yallının təsviri, xoreoqrafik quruluşu, söz mətni, musiqisi partitura şəklində bir-birilə əlaqəli şəkildə yazıya alınmalı (audio-video və not yazısı paralel olaraq), tarixi və nəzəri baxımdan öyrənilməlidir. Bunun üçün Naxçıvanın ərazisini və Azərbaycanın rayonlarını, türkdilli ölkələri – bütün yallı areallarını əhatə edən irimiqyaslı ekspedisiyaların təşkili, mütəxəssislərin birgə əməkdaşlığı vacibdir. Yalnız bu cür geniş tədqiqat və təbliğat nəticəsində yallıların audio-video, not və tədqiqat materialları ilə təchiz olunmuş ensiklopedik nəşrinin hazırlanması Azərbaycan musiqi mədəniyyətində, eləcə də azərbaycançılıq, türkçülük təfəkkürünün formalaşmasında ən qədim mərasim mədəniyyətinin təzahürü olan yallı rəqslərinin rolunu və əhəmiyyətini nümayiş etdirər.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov, K.N. Azərbaycan qədim folklor rəqsləri. Bakı: İşıq, 1988.130 s.
2. Seyidov, M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Elm və təhsil 2018.s.
3. Hüseynli, B.X. Azərbaycan xalq rəqs melodiyları [Notlar]: [2 dəftərdə]. Bakı: Azərnəşr. I dəftər. Yallı. – 1965. – 42 s.
4. Rzayev, F. Yallı adlarında dilimiz və tariximiz. [Elektron resurs] / AQRA Elmin İnkişafına Dəstək Birliyi. URL: <http://www.aqra.az/az/yalli-adlarinda-q%C9%99dim-dilimiz-v%C9%99-tariximiz>

SUMMARY

Amil Asgarov

THE WESTERN AZERBAIJAN TURKISH FOLK DANCE "YALLI" AREA IN THE MUSICAL CULTURE OF NAKHCHIVAN

The culture of Nakhchivan, as a part of Azerbaijan, has attracted attention with its unique qualities from ancient times to our days, and the material and spiritual wealth created in Nakhchivan has enriched the cultural heritage of Azerbaijan. When talking about the stages of the cultural history of Azerbaijan, we should also mention the role of Nakhchivan here. Noting the special role of ancient and medieval culture in the development stages of history, we must say that from the point of view of research, each stage is distinguished by its development qualities and its own material and spiritual wealth. Periodization of Azerbaijan's history is an important condition. Each period was a certain stage in the development of culture: the primitive period is associated with the formation of ancient human settlements in the territory of Nakhchivan. The artistic, architectural, material and cultural monuments of Nakhchivan, whose historical roots are related to medieval Eastern culture, have made valuable contributions to world civilization. The study of the important role of the Nakhchivan Autonomous Republic in the context of the political, economic and cultural development of Azerbaijan was organized in the name of the great leader Heydar Aliyev. In the second half of the 20th century and the beginning of the 21st century, Heydar Aliyev, an outstanding statesman and the founder of modern Azerbaijan, played an important role in the development of Nakhchivan in all areas, the preservation of ancient culture and the reconstruction of the musical life of Nakhchivan. The recommendations and traditions of Heydar Aliyev are clearly reflected in the events carried out in the Nakhchivan Autonomous Republic. One branch of Nakhchivan's music-performance traditions is related to musical folklore. The musical folklore of Nakhchivan, which belongs to unique regional local traditions, attracts attention due to its genre characteristics, means of expression and performance qualities. From this point of view, a more in-depth investigation of the unique genre characteristics of such examples as "Kakhishta" and "Gülüme", which are widespread in the tradition of Nakhchivan folklore performance, is a necessary issue. The study of raqlsari, which has a special place in Nakhchivan folklore, is one of the important issues facing ethnomusicology. The historical roots of Yalli are related to the ceremonial culture of Azerbaijan, which opens the way for deep research in various directions - mythology, worldview, ethno-cultural system, musical thinking and performance. Especially the performance aspect of yalli requires complex approach and research in interaction with their musical content.

Keywords: Azerbaijan, Nakhchivan, yalli, folklore, music

РЕЗЮМЕ

Амиль Астаров

В НАХЧИВАНСКОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ ЯЛЛИНСКИЙ РАЙОН ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Культура Нахчывана, как части Азербайджана, с древнейших времен до наших дней привлекала внимание своими уникальными качествами, а материальные и духовные богатства, созданные в Нахчыване, обогатили культурное наследие Азербайджана. Говоря об этапах культурной истории Азербайджана, нельзя не упомянуть и о роли здесь Нахчывана. Отмечая особую роль античной и средневековой культуры в этапах развития истории, мы должны сказать, что с точки зрения исследования каждый этап отличается своими качествами развития и собственным материальным и духовным богатством. Важным условием является периодизация истории Азербайджана. Каждый период представлял собой определенный этап в развитии культуры: первобытный период связан с формированием древних человеческих поселений на территории Нахчывана. Художественные, архитектурные, материальные и культурные памятники Нахчывана, исторические корни которых связаны со средневековой восточной культурой, внесли ценный вклад в мировую цивилизацию. Исследование важной роли Нахчыванской Автономной Республики в контексте политического, экономического и культурного развития Азербайджана было организовано во имя великого лидера Гейдара Алиева. Во второй половине 20 века и начале 21 века Гейдар Алиев, выдающийся государственный деятель и основатель современного Азербайджана, сыграл важную роль в развитии Нахчывана во всех областях, сохранении древней культуры и восстановлении музыкальной жизни Нахчывана. Рекомендации и традиции Гейдара Алиева нашли яркое отражение в мероприятиях, проводимых в Нахчыванской Автономной Республике. Одна из ветвей музыкально-исполнительских традиций Нахчывана связана с музыкальным фольклором. Музыкальный фольклор Нахчывана, принадлежащий к уникальным региональным местным традициям, привлекает внимание своими жанровыми особенностями, средствами выражения и исполнительскими качествами. С этой точки зрения необходимым вопросом является более глубокое исследование уникальных жанровых особенностей таких примеров, как «Кахишта» и «Гюлюмей», широко распространенных в традиции нахчыванского фольклорного исполнительства. Изучение раклсари, занимающего особое место в фольклоре Нахчывана, является одним из важных вопросов, стоящих перед этномузыкологией. Исторические корни Яллы связаны с обрядовой культурой Азербайджана, что открывает путь для глубоких исследований в различных направлениях – мифологии, мировоззрения, этнокультурной системы, музыкального мышления и исполнительства. Особенно исполнительский аспект ялли требует комплексного подхода и исследования во взаимодействии с их музыкальным содержанием.

Ключевые слова: Азербайджан, Нахчыван, яллы, фольклор, музыка

NAXÇIVANDA YAŞAMIS QƏRBİ AZƏRBAYCANLI RƏSSAMLARIN YARADICILIĞINDA TƏBİƏT MOTİVLƏRİ

Həbibə ALLAHVERDİYEVƏ

habibaAllahverdiyeva@nmi.edu.az

habiba.allahverdiyeva@mail.ru

ORCID iD: 0000-0003-4056-9173

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Xülasə

Məqalədə müxtəlif dövrlərdə Qərbi Azərbaycandan köçüb Naxçıvanda yaşamış rəssamların yaradıcılığı tədqiq olunmuş, onların yaradıcılığının səciyyəvi cəhətləri, yaradıcılıqlarında tez-tez rast gəlinən təbiət motivləri araşdırılmışdır. Müxtəlif dövrlərdə erməni qəsbkarları və onlara havadarlıq edən ölkələr tərəfindən təcavüzə, deportasiyaya məruz qalmış, öz ata-baba torpaqlarının tərk etməyə məcbur edilmiş azərbaycanlılar içərisində rəssamlar da olmuşdur. Onlardan Qərbi Azərbaycanda doğulmuş Şamil Qaziyev, Arif Qaziyev, Hüseyn Əliyev, Əyyub Fətullayev, Mahir Xəlilovun adını qeyd etmək olar. Onların yaradıcılığında doğma yurdun təsviri, Qərbi Azərbaycan, eləcə də Naxçıvan mənzərələri əsas yer tutur. Şamil Qaziyevin "Qızlar bulağı", "Köhnə İmamzadə", "Şəlalə", "Köhnə Naxçıvan", "Köhnə həyat", "Naxçıvan XIX əsrin əvvəllərində" və s. mənzərə əsərləri vardır. Rəssamın yaradıcılığında məişət və tarixi janrda çəkdiyi əsərlərdə də təbiət motivləri geniş yer almışdır. Hüseyn Əliyevin yaradıcılığında təbiət təsvirləri Azərbaycanın digər bölgələri ilə yanaşı, Qərbi Azərbaycan, Naxçıvan mövzusu ilə də öz əksini tapır. Onun "Zəngəzur dağlarında", "Naxçıvanın dağları", "Qızılqaya Zəngəzur", "Şəfəq", "Zəngəzur mənzərəsi", "İlanlı dağ", "Sülhsevər torpaq" və s. əsərləri buna nümunə ola bilər. Əyyub Fətullayev teatr rəssamı kimi fəaliyyət göstərsə də, onun bədii tərtibatlarında təbiət motivlərinin realist, estetik ifadəsinə geniş yer verilmişdir. Naxçıvanda yaşamış rəssam, pedaqoq Mahir Xəlilov yaradıcılığında təbiət təsvirlərinə üstünlük vermişdir. Onun yaradıcılığında bu daha çox Naxçıvan dağlarının soyuq rəng tonları ilə təsviri səciyyəvi cəhətlərdəndir.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, İrəvan, təbiət motivləri, memarlıq abidələri, Naxçıvan təbiəti, Zəngəzur, rəsm əsərləri, rəngkarlıq və grafika*

Tarixən Azərbaycan xalqı müxtəlif dövrlərdə erməni qəsbkarları və onlara havadarlıq edən ölkələr tərəfindən təcavüzə, deportasiyaya məruz qalmış, öz ata-baba torpaqlarının tərk etməyə məcbur edilmişdir. Azərbaycanlıların öz yurd-yuvalarından – Qərbi Azərbaycandan deportasiyasının XVIII əsrdən başlanıldığı məlumdur. Bu siyasət mərhələli şəkildə aparılmışdır ki, bunun ilk mərhələsi 1905-1920-ci illərə, sonrakı mərhələ 1948–1953-ci illərə, üçüncü mərhələsi isə 1988-1992-ci illərə aiddir. "Bu proseslər zamanı ermənilər Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların yüzlərlə yaşayış məntəqəsini yerlə-yeksan edib, 30 minə yaxın evi dağıdıb və yandıraraq, qoca, uşaq və qadınların da daxil olduğu 140 min insanı vəhşicəsinə qətlə yetirib, 750 mindən artıq azərbaycanlı Qərbi Azərbaycandan didərgin salınıb". 1988-ci ildəki deportasiyada 220 mindən çox azərbaycanlı

erməni vəhşiliyinə dözə bilməyib, öz yurdunu tərk etməyə məcbur olub. Ermənilər Qərbi Azərbaycandan öz xülyalarına, öz xislətlərinə uyğun olaraq, Azərbaycan "izini itirmək məqsədilə buradakı qəbiristanlıqları, tarixi mədəni abidələrini, dini müəssisələri, məktəb, xəstəxana və digər binaları darmadağın edib" [6].

Həmin dövrlərdə Qərbi Azərbaycandan qovulan azərbaycanlılar Naxçıvan torpağına pənah gətirmiş, burada yaşamış və fəaliyyət göstərmişdir. Müxtəlif dövrlərdə deportasiya olunmuş, Naxçıvanda yurd-yuva salmış azərbaycanlılar içərisində müxtəlif sənət sahibləri, ziyalılar vardır ki, onlardan bir neçəsi Azərbaycan təsviri incəsənətində öz yaradıcılığı ilə mühim yeri olan rəssamlardır. Naxçıvanda yaşamış Qərbi azərbaycanlı rəssamlardan Şamil Həsən oğlu Qazıyevin, Hüseyn Əlirza oğlu Əliyevin, Arif Şamil oğlu Qazıyevin, Əyyub Cəfər oğlu Fətəliyevin, Mahir Xanlar oğlu Xəlilovun adını çəkmək olar.

Şamil Həsən oğlu Qazıyev (1908-1980) 1908-ci il mart ayının 30-da Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan İrəvanda anadan olmuşdur. İrəvan Quberniyası və Naxçıvan qəzasında maarif və mədəniyyətin inkişafında Ş.Qazıyevin atası Həsən Xəlil oğlu Qazıyevin böyük xidmətləri olmuşdur. "O, Naxçıvan qəzasının müxtəlif kəndlərində, o cümlədən şəhərin özündə müəllimlik etmiş, sonralar ermənilərin təzyiqi nəticəsində işdən azad edilmişdir. İşsiz qalmış Həsən Qazıyev 1921-ci ildə ailəsi ilə birlikdə Naxçıvan şəhərinə köçmüşdür. O, Naxçıvanın maarif sahəsinin mühüm tədbirlərinin həyata keçirilməsində fəallıq göstərmiş, pedaqoji kadrların hazırlanmasına böyük əmək sərf etmişdir" [1, s.42]. Belə bir ziyalı ailədə doğulan Şamil Qazıyevin hələ uşaq yaşlarından rəssamlığa böyük marağı olmuşdur. Onun yazılı xatirələrindən məlum olur ki, Bəhrüz bəy Kəngərli ilə yaxından tanış idi.

Şəkil 1. Şamil Qazıyev. İnqilabaqədərki Naxçıvan

B.Kəngərlinin o zaman Naxçıvan qız məktəbində, rəssama məxsus otaqda fərdi sərgisini təşkil etmiş rəssam xatirələrində bunu xüsusi qeyd etmişdir. Onun məhz bu sənəti seçməsinə də B.Kəngərli səbəb olmuşdur. Bakı Rəssamlıq Məktəbinin teatr tərtibatı şöbəsinə daxil olmuş Şamil Qazıyev 1929-cu ildə təhsilini başa vurmuşdur. Ş.Qazıyev tətil günlərində Naxçıvanda olur, teatr tamaşalarına baxır, burada müəyyən təcrübələr keçirdi. Naxçıvan teatrının görkəmli xadimlərindən olan Əli Xəlilov və Səməd Mövləvi ilə əməkdaşlıq edən rəssam öz xatirələrində yazır ki, "bir dəfə teatrın direktoru Əli Xəlilovun

tapşırığı ilə (söhbət 1927-ci ildən gedir) böyük pərdə üzərində dənizi əks etdirdim. Mənim bu işim Əli Xəlilovun və Səməd Mövləvinin çox xoşuna gəldi" [5, s.3].

Təhsilini bitirdikdən sonra Naxçıvana qayıdan Qaziyev əvvəlcə Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunda rəsm müəllimi işləyir. Sonralar, 1932-ci ildə Şamil Qaziyev Ə.Əzimzadənin məsləhəti ilə Bakıda, "Kommunist" qəzetində rəssam kimi fəaliyyət göstərir. O, 1934-cü ildə yenidən Naxçıvana qayıdır və "Şərq qapısı" qəzetində, eyni zamanda Naxçıvan Dövlət Dram Teatrında baş rəssam vəzifəsində çalışır. O həm də 1940-1941-ci illərdə Naxçıvanda fəaliyyət göstərən Rəssamlıq Məktəbinin direktoru olmuşdur. 1940-cı ildə SSRİ Rəssamlar İttifaqının üzvü olan sənətkarın yaradıcılığının böyük hissəsini teatr rəssamlığı təşkil etsə də o, portret, mənzərə, natürmort, məişət janrlarında da çoxlu sayda maraqlı əsərlər yaratmışdır. Şamil Qaziyev Naxçıvanın təbiətini, tarixini, əhalisinin etnik xüsusiyyətlərini, adət-ənənələrini əks etdirən əsərlər yaratmaqla yanaşı, 1930-cu ildən başlayaraq Naxçıvan teatrında səhnələşdirilən əsərlərin bədii tərtibatını da vermişdir. Görkəmli sənətkar Sidqi Ruhullahın dəvəti ilə teatra gələn Ş.Qaziyev orada fəaliyyət göstərən yaradıcı insanlarla birgə işləyir, müxtəlif rejissorlarla çoxlu sayda tamaşalara bədii tərtibat verirdi. O, "Şeyx Sənan", "Ər və arvad", "Leyli və Məcnun", "1905-ci ildə", "Almaz", "Həyat" "Od gəlini", "Yaşar" əsərinə, "Nərgiz", "Ölülər", "Üzləşdirmə", "Qohumlar", "Sevil", "Toy", "Vaqif", "Vətən namusu", "Vaqif", "Od gəlini", "Bahar", "Qaçaq Nəbi", "Pəri cadu", "Babək", "Vətən", "Arşın mal alan", "Xosrov və Şirin" "Aydın", "Qaçaq Nəbi", "Bahar", "Babək", "Əsli və Kərəm", "Müsibəti-Fəxrəddin", "Şöhrət", "Toy kimindir", "Beş manatlıq gəlin" əsərlərinə mükəmməl səhnə tərtibatı hazırlayıb tamaşaçılara təqdim etmişdir.

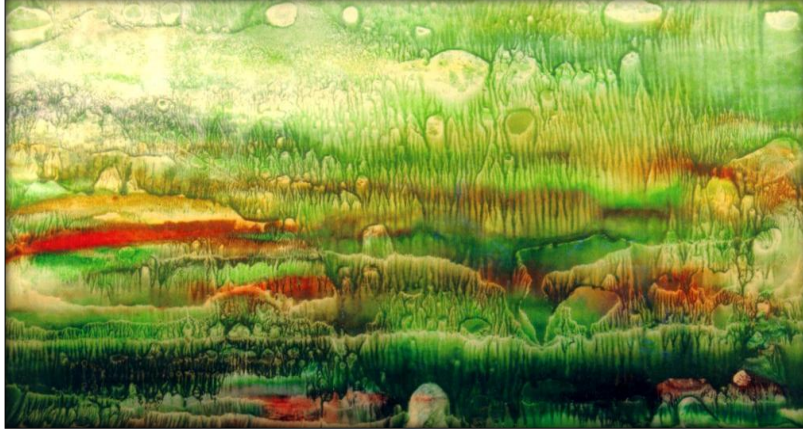
Rəssamın müxtəlif illərdə tamaşalara verdiyi bədii tərtibatlarda təbiət motivləri üstünlük təşkil etmişdir. Onun yaradıcılığında teatr-dekorasiya rəngkarlığı, məişət janrı üstünlük təşkil etsə də bu sahədə də yaratdığı əsərlərində təbiət motivləri öz əksini tapmışdır. Onun məişət janrında yaratdığı əsərlərində məsələn, "Biçinçilər", "Xırman", "Gəc dəyirmanı" və s. kimi tematik kompozisiyalarında təbiət təsvirlərinin realist boyalarla əks olunmuşdur. Məişət janrında olduğu kimi, onun tarixi janrdakı əsərlərdə təbiət motivləri geniş yer almışdır. O, Azərbaycan tarixində baş verən 1918-1920-ci soyqırım illərində öz ata-baba torpaqlarından deportasiya olunmuş azərbaycanlıların taleyini canlandıran "Qaçqınlar" əsərində də fon olaraq Naxçıvan təbiətini, abidələrini təsvir etmişdir. Bu əsər Qərbi Azərbaycandan qovularaq çıxarılan soydaşlarımızın Naxçıvana üz tutması, onların əzab-əziyyəti realist boyalarla əks olunmuşdur.

Naxçıvan Əməkdar incəsənət xadimi Şamil Qaziyevin Naxçıvanın təbiətini əks etdirən müstəqil janr kimi çıxış edən mənzərələri də az deyil. Onun "Şəlalə", "Aylı gecə", "Qızlar bulağı", "Köhnə İmamzadə", "Şəlalə" "Köhnə Naxçıvan", "Köhnə həyat", "Naxçıvan XIX əsrin əvvəllərində", "Köhnə qala" və s. kimi əsərləri diqqətəlayiqdir. Rəssamın yaratdığı təbiət təsvirlərində rəssamın vətənə məhəbbəti, torpağa bağlılığı, təbiət gözəlliklərinə olan dərin sevgisi özünü qabarıq sürətdə əks etdirir.

Rəssamın oğlu Qaziyev Arif Şamil oğlu (1937-2021) 02 yanvar 1937-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. Azərbaycanın xalq rəssamı, heykəltaraş Arif Qaziyev Azərbaycan təsviri incəsənətində öz yaradıcılığı ilə mühim izi olan məharətli tişə ustası olmuşdur.

Qərbi Azərbaycandan Naxçıvana köçmüş rəssalardan biri də Hüseyn Əlirza oğlu Əliyevdir (1911-1991). Bir-birindən gözəl sulu boya mənzərələri ilə təsviri incəsənətimizə

yeni nəfəs gətirmiş Əliyev Hüseyn Əlirza oğlu 1911-ci il aprelin 22-də anadan olmuşdur. Hələ 12 yaşında ilk təbiət mənzərəsini çəkən rəssam 1927-1932-ci illərdə Bakıda Rəssamlıq Texnikumunda, daha sonra (1932-1935) Leninqrad Rəngkarlıq, Heykəltəraşlıq və Memarlıq İnstitutunda təhsil almışdır.

Şəkil 2. Hüseyn Əliyev. Mənzərə

1922-1931-ci illərdə "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə əməkdaşlıq etmiş, onun bir sıra karikaturaları jurnalın səhifələrində çap olunmuşdur. Onun yaradıcılığının böyük bir hissəsini mənzərə janrı tutur. Rəssamın özünəməxsus akvarel texnikası ilə işlədiyi mənzərələrdən "Qürüb şağı", "Zəngəzur mənzərəsi", "Şəki şələləsi", "Payız", "İlanlı dağ", "Zəngəzur dağları" və s. kimi əsərlərinin misal göstərmək olar. "Hüseyn Əliyev öz sələfi Bəhrüz bəy Kəngərli kimi İlanlı dağın orijinal, təkrarsız gözəlliyinin vurğunu olmuş və tez-tez onu təsvir etmişdir. Hər bir təsvir İlanlıdağı tamaşaçı qarşısında gah əzəmətli dərəcədə sərt, gah da şairanə lirik obrazda canlandırır" [3, s.63].

Şəkil 3. Hüseyn Əliyev. Sülhsevər torpaq (Triptix)

Yurda bağlılığını əsərlərində tez-tez əks etdirən Xalq rəssamı 1977-ci ildə "Sülhsevər torpaq" adlı triptix işləmişdir. Triptixin mərkəzi hissəsini iri planda verilmiş çoban və keçi fiquru təşkil edir.

Rəssam bu hissəni "Sülhsevər torpaq" adlandırmaqla insan və heyvanlar aləminin sülh və dostluq şəraitində keçdiyini vurğulamağa çalışmışdır. Buna zidd olaraq rəssam həyatın, təbiətin amansız üzünün də olduğunu "Zəhmli torpaq" adlı digər hissədə

göstərmişdir Triptixin bu hissəsində ilanla mübarizə aparan qoca təsvir olunmuşdur. Əsərdə rəng koloriti, dinamiklik, bitkin kompozisiya diqqəti cəlb edir. "Triptixin süjeti insanlarla təbiətin başqa canlı üzvləri olan heyvanların münasibətinə həsr olunub. Əsərin ideyasına görə insan və heyvanlar nə qədər sülh şəraitində yaşasalar da, bəzən sağ qalmaq uğrunda mübarizədə öldürmək zərurəti də qaçılmazdır" [3, s.31]. Belə mübarizə səhnələrinin baş verdiyi yer açıq səma altında təbiətin özü idi. Uzaqdan görünən İlanlıdağ bu quraq çöllükdə baş verən hadisənin Naxçıvanda cərəyan etdiyinə işarə edir.

Triptixin son üçüncü hissəsində yenə də sakit və gündəlik həyat tərzini hökm sürür. "Nəğməli torpaq" adlanan bu hissədə mal-qaranı otlağa aparmış gənc çoban təsvir edilmişdir. Heyvanlar çoban tütəyinin sədaları altında bir yerə toplanmışlar. Uzaqdan bir-birinin ardında yerləşən dağlar, təpələr və düzənliklər vasitəsilə əsərin kompozisiyasını müstəvi üzərində qurmağa nail olan Hüseyn Əliyev bir-birinə uyumlu yumşaq rəng çalarlarından istifadə etməklə tamaşaçının əhvali-ruhiyyəsinə sakitlik gətirən bu əsərin xoş təsir gücünü daha da artırmışdır.

Əslində əsər böyük bir fəlsəfi düşüncəni özündə əks etdirir. Bu əsərdə Naxçıvanın təbiətinin timsalında Azərbaycanın necə sülhsevər, eləcə də eyni təbiəti paylaştığı və ilana bənzəyən düşmənlərin yeri gəldikdə məhv etməyi bacaran "Nəğməli torpağa" malik olduğunu çatdırmaq istəmişdi.

Hüseyn Əliyevin yaradıcılığında təbiət təsvirləri Azərbaycanın digər bölgələri ilə yanaşı, Qərbi Azərbaycan, Naxçıvan mövzusu ilə də öz əksini tapır. Onun "Zəngəzur dağlarında", "Naxçıvanın dağları", "Qızıqlaya Zəngəzur", "Şəfəq", "Zəngəzur mənzərəsi", "İlanlı dağ", "Sülhsevər torpaq və s. əsərləri buna nümunə ola bilər.

İrəvandan doğulan Naxçıvanda yaşayan rəssamlardan söhbət gedirsə Əyyub Cəfər oğlu Fətullayevin (1925-2000) adını çəkməyə bilmərik. O, 7 noyabr 1925-ci ildə "Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan İrəvan şəhərində anadan olmuş Naxçıvan şəhərində yaşamışdır" [4, s.51]. O da Şamil Qaziyev kimi fəaliyyətini teatra həsr etmiş, teatr rəssamı kimi fəaliyyət göstərmişdir. "İlk təhsilini 1944-cü ildə bitirdiyi Əzim Əzimzadə adına Bakı Rəssamlıq Məktəbində almışdır. Bir müddət işlədikdən sonra ali rəssamlıq təhsili almaq üçün Moskva şəhərinə getmiş və burada Surikov adına Moskva Dövlət Rəssamlıq İnstitutuna qəbul edilmişdir" [7].

"Ə.Fətəliyevin bədii tərtibatını və quruluşunu hazırladığı opera tamaşalarına Cahangir Cahangirovun "Azad" (1957), "Xanəndənin taleyi" (1979), Fikirət Əmirovun "Sevil" (1959), Üzeyir Hacıbəyovun "Koroğlu" (1959, 1975, Xalq rəssamı Tahir Salahovla birgə), Süleyman Ələsgərovun "Bahadır və Sona" (1961), Cüzeppe Verdinin "Aida" (1961), "Traviata" (1964), "Otello" (1982), Aleksandr Borodin "Knyaz İqor" (1964, 1975), Modest Musorqskinin "Boris Qodunov" (1966), Vasif Adıgözəlovun "Ölülər" (1967), Pyotr Çaykovskinin "Qaratoxmaq qadın" (1968), Qara Qarayevin və Cahangir Hacıyevin "Vətən" (1973), Zakir Bağirovun "Aygün" (1973) və başqalarını qeyd etmək olar" [2]. Onun adları da qeyd olunan tamaşalara verdiyi tərtibatlarda müxtəlif səhnələr üçün hazırladığı pərdələrdə təbiət motivlərinə rast gəlinir.

Şəkil 4. Mahir Xəlilov. Naxçıvan mənzərəsi

Naxçıvanda yaşayan, burada fəaliyyət göstərən rəssamlardan biri də Xəlilov Mahir Xanlar oğlu (1960-2024) olmuşdur. O, 1960-cı ildə Qərbi Azərbaycanın Göyçə mahalının, Basarkeçər rayonunun Kərkibaş kəndində anadan olmuşdur. 1982-1987-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun "Bədii qrafika" fakültəsində təhsil almışdır. Təhsilini bitirdiyi ildə Təhsil Nazirliyinin təyinatı ilə Y.H.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutuna müəllim göndərilmişdir. 2006-cı ildə təsviri sənətin tədrisilə bağlı dissertasiya müdafiə etmiş, pedaqoji elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. 2010-cu ildə Azərbaycan Rəssamlar İttifaqına üzv qəbul olunmuşdur. 2024-cü ilədək Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Təsviri incəsənət" kafedrasının dosenti və Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun baş müəllimi olmuşdur. Yaradıcılığında təbiət mövzusu əsas yer tutur. O, Naxçıvan təbiətinin, Naxçıvan dağlarının vurğunu idi. Çəkdiyi təbiət təsvirləri isə daha çox qış fəslinə aid olmuşdur. Yəqin ki, burada rəssam Naxçıvanda qışın sərtliyinin, onun dağlarının əzəməti və sərtliyi ilə uyğunluğunu verməyə çalışmışdır. O, Naxçıvan dağlarından daha çox müraciət etdiyi Əshabi-Kəhf dağını soyuq rəng tonları ilə ifadə etmişdir.

İncəsənəti, tarixi, mədəniyyəti ilə seçilən Azərbaycan elə tarixi-coğrafi mövqedə yerləşib ki, tarixin bütün dövrlərində düşmən nəzərini cəlb edib, xarici qəsbkarların hücumuna, deportasiyaya məruz qalıb. Azərbaycan torpaqları dağıdılmış, soydaşlarımız ata-baba yurd yerlərindən didərgin salınmış, onların yerinə ermənilər köçürülmüş, mədəniyyət abidələrimiz isə ermənilər tərəfindən zaman-zaman məhv edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycan tarixin hər dövründə öz ərazisini, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlaya bilmiş, ona sahib çıxmışdır. Qərbi Azərbaycandan köçürülüb Naxçıvana gəlmiş, burada yaşamış, fəaliyyət göstərmiş rəssamların yaradıcılığında Vətən məhəbbəti, yurd-yuva həsrəti torpağa bağlılıq, təbiətə sevgi fərqli texnikalarla, fərqli üslublarla müxtəlif janrlarda özünü qabarıq surətdə göstərmişdir. Onlar deportasiyaya məruz qalsalar da, öz yaradıcılıqlarında, istər doğulduğu Qərbi Azərbaycanın gözəl təbiətini, tarixi və mədəniyyətini, istərsə də məruz qaldıqları erməni vəhşiliyini realist tərzdə ifadə etmişdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyeva, H. Naxçıvan teatrının səhnəqrafiyası. Naxçıvan: Əcəmi, 2022, 167 s.
2. Quliyev, Ə. Teatr rəssamlığımızda silinməz imza – Əyyub Fətəliyev. "525-ci qəzet. 22.12.2015.
3. Sadıxova, S. Xalq rəssamı Hüseyn Əliyevin yaradıcılığı:/ sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı: 2018 – 138 s.
4. Naxçıvan rəssamlarının ensiklopediyası. Red. hey. sədri İ.Hacıyev. Naxçıvan: Əcəmi, 2022, 157 s.
5. Qazıyev, Ş. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 63 s.
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycanl%C4%B1lar%C4%B1n_Erm%C9%99nistandan_deportasiyas%C4%B1
7. https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fyyub_F%C9%99t%C9%99liyev

SUMMARY

Habiba Allahverdiyeva

NATURE MOTIVES IN THE WORKS BY WESTERN AZERBAIJAN ARTISTS WHO LIVED IN NAKHCHIVAN

In the article, the creativity of the artists who moved from Western Azerbaijan and lived in Nakhchivan at different times was studied, the characteristic aspect of their creativity and the nature motifs used in their creativity were investigated. There were also artists among the Azerbaijanis who were subjected to aggression and deportation by the Armenian usurpers and the countries that patronized them at different times and were forced to leave their ancestral lands. Among them, the names of Shamil Gaziyeu, Arif Gaziyeu, Huseyn Aliyeu, Ayyub Fatullaye, Mahir Khalilov, who were born in West Azerbaijan, can be mentioned. In their work, the description of their homeland, the landscapes of Western Azerbaijan and Nakhchivan occupy the main place. Shamil Gaziyeu's "Spring of Girls", "Old Imamzade", "Waterfall", "Old Nakhchivan", "Old Yard", "Nakhchivan at the beginning of the 19th century", etc. There are landscape works. In the artist's creativity, nature motifs have taken a large place in the works he painted in the domestic and historical genre. In Huseyn Aliyeu's work, nature images are reflected in the theme of West Azerbaijan, Nakhchivan, as well as other regions of Azerbaijan. His "Zangezur mountains", "Nakhchivan's mountains", "Kyzilgaya Zangezur", "Shafaq", "Zangezur landscape", "Snake mountain", "Peaceful land" etc. his works can be an example of this. Even though Ayyub Fatullaye worked as a theater artist, he gave ample space to the realistic and aesthetic expression of nature motifs in his artistic compositions. Mahir Khalilov, an artist and pedagogue who lived in Nakhchivan, preferred the depiction of nature. The description of the Nakhchivan mountains with cold color tones is one of the characteristic aspects of his work.

Keywords: West Azerbaijan, Iravan, natural motifs, architectural monuments, nature of Nakhchivan, Zangezur, paintings, colorful and graphics

РЕЗЮМЕ

Габиба Аллахвердиева

ПРИРОДНЫЕ МОТИВЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ХУДОЖНИКОВ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА, ЖИВШИХ В НАХЧЫВАНЕ

В статье изучено творчество художников, переселившихся в разное время из Западного Азербайджана и живших в Нахчыване, исследованы характерный аспект их творчества и использованные в их творчестве природные мотивы. Были среди азербайджанцев и художники, которые в разное время подверглись агрессии и депортации со стороны армянских узурпаторов и покровительствующих им стран и были вынуждены покинуть свои исконные земли. Среди них можно назвать имена Шамиля Газиева, Арифа Газиева, Гусейна Алиева, Айюба Фатуллаева, Махира Халилова, родившихся в Западном Азербайджане. В их творчестве главное место занимают описания родины, пейзажи Западного Азербайджана и Нахчывана. «Весна девушек» Шамиля Газиева, «Старый Имамзаде», «Водопад», «Старый Нахчыван», «Старый двор», «Нахчыван в начале 19 века» и др. Есть пейзажные работы. В творчестве художника большое место заняли природные мотивы в написанных им произведениях в бытовом и историческом жанрах. В творчестве Гусейна Алиева изображения природы отражены в теме Западного Азербайджана и Нахчывана, а также других регионов Азербайджана. Его «Зангезурские горы», «Горы Нахчывана», «Кызылгая Зангезур», «Рассвет», «Зангезурский пейзаж», «Змеиная гора», «Мирная земля» и др. его произведения могут быть примером этого. Хотя Айюб Фатуллаев работал театральным художником, в своих художественных замыслах он отводил достаточно места реалистическому и эстетическому выражению природных мотивов. Махир Халилов, художник и педагог, живший в Нахчыване, отдавал предпочтение изображению природы. Описание гор Нахчывана в холодных цветовых тонах является одной из характерных сторон его творчества.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, Иреван, природные мотивы, памятники архитектуры, природа Нахчывана, Зангезур, живопись и графика

QƏRBİ AZƏRBAYCAN MUSIQI MƏDƏNİYYƏTİ - AŞIQ SƏNƏTİ

Həbibə MƏMMƏDOVA

bxa.elmikatiblik@gmail.com

ORCID iD: 0000-0001-9050-2845

Bakı Xoreoqrafiya Akademiyası

Xülasə

Qərbi Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətləri. Təqdim olunan məqalədə Qərbi Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Məqalədə Qərbi azərbaycanlıların yaşadıkları qədim torpaqlardan deportasiyası və onların zəngin musiqi mədəniyyətinə malik olmaları qeyd olunur. Qərbi Azərbaycanda musiqinin inkişafı şifahi xalq yaradıcılığı və Avropa ənənələrinə əsaslanan professional bəstəkar yaradıcılığı əsasında inkişaf etmişdir. Şifahi xalq yaradıcılığı əsasən aşiq sənətini əhatə edir. Azərbaycan aşiq məktəbinin əsas qollarından birini məhz Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yetişən görkəmli aşıqlar təşkil edir. Nəzərə çatdırılır ki, Qərbi Azərbaycanda xalq yaradıcılığı, aşiq sənəti əsas yer tutur. Həmçinin məqalədə Qərbi Azərbaycanın tanınmış aşıqları və onların əsas xüsusiyyətləri nəzərə çatdırılır. Ümumiyyətlə, Qərbi və Şərqi Azərbaycanın aşiq musiqi əsasları bir-birindən çox fərqlənməsə də, bir çox cəhətləri, xüsusilə də ifaçılıq üsulları seçilir. Belə ki, Qərbi Azərbaycan aşıqları sazda ifa edərkən, balaban və qaval alətinin müşayiəti olmadan tək şəkildə musiqini ifa edirlər. Belə ifaya Qərbi Azərbaycan aşıqları daha çox üstünlük verirlər. Ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin kökləri qədim dövrlərə gedib çıxmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan xalq yaradıcılığı mədəniyyətinin ən zəngin və dolğun musiqi irsinə malik istiqamətini təşkil edir. Qərbi Azərbaycan musiqi mədəniyyəti yalnız aşiq mühitini deyil, xalq və bəstəkar yaradıcılığını, ifaçılıq sənətini və digər mühüm sahələri özündə birləşdirir.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, musiqi mədəniyyəti, aşiq yaradıcılığı, milli musiqi alətləri*

Qərbi Azərbaycan xalqımızın qədim yaşayış məskənlərindən biri olub, əsasən tayfa birliklərinin sıx məskunlaşdığı ərazilərdən hesab olunur. Əsrlərin sınağından keçən uzun illər boyu Qərbi azərbaycanlılar varlıqlarını qorumaqla yanaşı, müxtəlif sahələrdə bir-birinə qarşılıqlı şəkildə nüfuz edən mədəni dəyərlərin formalaşmasına bilavasitə öz təsirlərini göstərmişlər. Bu baxımdan uzun illərdir ki, güc yolu ilə doğma torpaqlarından, qədim yaşayış məskənlərindən uzaqlaşdırılmalarına baxmayaraq, Qərbi azərbaycanlılar mədəni dəyərlərini, xalq yaradıcılıq sənətlərini, musiqi irsini qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuşlar. Bu da təbiidir. Çünki Qərbi azərbaycanlıların malik olduqları musiqi irsi qədim və zəngin qaynaqlara söykənir.

Məlumdur ki, Qərbi azərbaycanlılar Ermənistan dövlətinin məcburi köçürülmə və etnik təmizləmə siyasətinin aparılması nəticəsində Azərbaycanda məskunlaşmışlar. Tarixçilərin və tədqiqatçıların fikrinə görə, azərbaycanlıların indiki Ermənistandan etnik təmizlənməsi və deportasiyalarının əsas səbəbi regionun və ölkənin milli tərkibinin

dəyişdirilməsi idi. XX əsrdə üç mərhələ üzrə azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycan torpaqlarından deportasiyası aparılmışdır:

1. Birinci mərhələ 1905-1920-ci illər;
2. İkinci mərhələ 1948-1953-ci illər;
3. Üçüncü mərhələ 1988-1992-ci illər [Səfərova, 2012, s. 42].

Bu mərhələlərin hər birində çoxsaylı Azərbaycan ziyalıları, o cümlədən tanınmış mədəniyyət və incəsənət xadimləri ölkəmizdə məskunlaşmışlar. Tarixə nəzər saldıqda, Qərbi Azərbaycan torpaqlarının həmişə sazlı-sözlü bir məkan olduğunu müşahidə etmək mümkündür.

Qərbi Azərbaycanda musiqinin inkişafı şifahi xalq yaradıcılığı və Avropa ənənələrinə əsaslanan professional bəstəkar yaradıcılığı əsasında inkişaf etmişdir. Şifahi xalq yaradıcılığı əsasən aşiq sənətini əhatə edir. Azərbaycan aşiq məktəbinin əsas qollarından birini məhz Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yetişən görkəmli aşıqlar təşkil edir.

Qərbi Azərbaycan torpaqlarında ən geniş yayılmış musiqi sahəsi aşiq yaradıcılığıdır. Xüsusilə XIX-XX əsrlərdə Qərbi Azərbaycanın Göyçə mahalında aşiq mühiti geniş şəkildə inkişaf etmişdir. Ağ Aşıq, Aşıq Alı qədim Göyçə mahalının tanınmış sənətkarlarıdır. Qərbi Azərbaycanın aşiq musiqisində Azərbaycanın şərq bölgələri ilə yaxınlıq özünü göstərsə də, Türkiyə dövləti ilə sərhəddə olması da bilavasitə öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, Türkiyənin şərq bölgələrinə yaxın olduğu üçün Qərbi Azərbaycanın aşiq sənətində müəyyən xüsusiyyətlərdə yaxınlıq nəzərə çarpır. Bu yaxınlıq saz alətinin quruluşunda və köklənməsində, melodiyalarda və ifa olunan aşiq havalarının məzmununda daha çox diqqəti cəlb edir.

XIX-XX əsrlərdə Qərbi Azərbaycanın Göyçə mahalında aşiq mühiti geniş şəkildə inkişaf etmişdir. Bu mühitin formalaşmasına Miskin Abdalın məktəbi kimi tanınan ustadlıq məktəbindən çıxan dərviş-aşıqların mühüm rolu olmuşdur. Qeyd edək ki, Miskin Abdal adı ilə tarixə düşən Seyid Hüseyn Məhəmməd oğlu Göyçə mahalında doğularaq, XV əsrdə Sarıyaqub (sonralar Zərgərli adlanan) kəndində anadan olmuşdur. Göyçə mahalının aşiq məktəbinin formalaşmasında Miskin Abdalın misilsiz xidmətləri olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, Miskin Abdalın atasının Ərdəbil şeyxlərindən biri olması onun fikirlərində sufi təriqəti ideyalarının ideyalarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, Miskin Abdal Qərbi Azərbaycan aşiq mühitində aşiq-sufi ədəbiyyatının əsasını qoyaraq, aşiq sənətinə şəffaflıq və müqəddəslik gətirməyə nail olmuşdur [9, Miskin Abdal – Elektron resurs].

Göyçə mahalının ilk el aşığı kimi Ağ Aşıq (Aşıq Allahverdi) tanınmışdır. Ağ Aşığın sənətinə Göyçədə həmişə hörmət edilmiş, digər aşıqlar onun sənətkarlığından bəhrələnmişlər. Onun şeirlərinə nəzirə yazılmasına Göyçədən başqa, Tovuz, Kəlbəcər və Borçalıda da rast gəlinir [4, Aşıq Ələsgər – Elektron resurs].

Ağ Aşıqla yanaşı, Göyçə mahalında bir sıra tanınmış aşiq adlarına rast gəlinir. Aşıq olmaqla yanaşı, həm də el şairləri kimi tanınan Alməmməd və Məmmədhüseyn, Aşıq Məhərrəm, Aşıq Musa, Molla Tağı oğlu Məhəmməd, Mirzə Bəylər, Şair Aydın, Aşıq Əziz, Şair Məhəmməd, Usta Abdulla Göyçə mahalında aşiq sənətinin inkişaf etdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişlər.

Eyni zamanda Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər Göyçə mahalına xas olan aşiq məktəbinin tanınmış nümayəndələri olmaqla yanaşı, bu sənətin yaşadılmasında, özünəməxsus cəhətlərinin təbliğində öz istedad və bacarıqlarını əsirgəməmişlər.

Göyçə aşiq məktəbinin nümayəndələri tərəfindən ifa olunan məşhur saz havaları əsasən "Göyçə gözəlləməsi", "Köhnə Göyçə", "Göyçəgülü", "Göyçə Qaragözü", "Heydəri", "Nəcəfi", "Ağır Şəрили", "Şahsevəni", "Məmmədsöyünü"dür.

Qərbi Azərbaycanın aşiq yaradıcılığının tanınmış nümayəndələrindən biri olan Aşiq Alı həm də Aşiq Qızılvangli adı ilə tanınmışdır. Qızılvangin Yeni Bəyazid qəzasında anadan olan Aşiq Alı XIX əsər aşiq şeirinin parlaq nümayəndələrindən biridir [5, Azərbaycanlıların Ermənistandan Deportasiyası – Elektron resurs].

Aşiq Alı və ya Aşiq Qızılvangli XIX əsr aşiq şeirinin parlaq nümayəndələrindən biri kimi tanınmışdır. Aşiq Alı Azərbaycan aşiq şeiri tarixində Aşiq Ələsgərin ustadı kimi tanınsa da, onun özü də çox azman ruhlu, coşqun təbli sənət fədaisi imiş. Ustadı Aşiq Allahverdi onu bütün şagirdlərindən daha artıq, öz oğlu kimi sevirmiş.

Aşiq Ələsgər kimi tanınan Ələsgər Alməmməd oğlu Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində, Yeni Bəyazid qəzasında anadan olmuşdur. Göyçə mahalının tanınmış aşıqlarından biri olan Aşiq Ələsgər XIX əsrdə Qərbi Azərbaycan aşiq məktəbinin əsas ağırlığını öz üzərinə götürmüşdür [6, 1996, s. 62]. Aşiq Alı xalq şeirinin ən böyük nümayəndələrindən və bu şeirin ən uca zirvələrini fəth edən ustad sənətkarlardandır. Aşiq poeziyasını bol həyatı müşahidələrlə zənginləşdirmiş, həm məzmun, həm forma rəngarəngliyi, həm də saf, duru xalq dilindən istifadə baxımından Aşiq Ələsgər Azərbaycan, ümumən türk şeirinə misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

Aşiq Ələsgərin şöhrət gətirən şeirləri arasında biri xüsusilə fərqlənir:

*"Çərşənbə günündə, çeşmə başında
Gözüm bir alagöz xanıma düşdü.
Atdı müjgan oxun keçdi sinəmdən,
Cadu qəmzələri qanıma düşdü" [8].*

Aşiq Alı bir sıra görkəmli aşıqlardan dərs almış, özündən sonra gələn aşıqlara qüvvətli təsir göstərmişdir. Demək olar ki, aşiq yaradıcılığının bütün sahələrinə müraciət etmiş və Azərbaycan aşiq şeiri ədəbiyyatında dərin iz qoymuşdur. Dodaqdəyməz, müxəmməs, qıfılənd, təcnis, cığalı təcnis, gəraylı, divani və bu kimi şeir növləri Aşiq Ələsgər yaradıcılığında ən çox istifadə olunmaqla özünün ən dərin keyfiyyətlərini göstərmişdir.

Aşiq Ələsgərin səsi, ifa tərz, mənəvi-əxlaqi zənginliyi ilə seçilən havaları onun zahiri görkəmi ilə uyğunluq təşkil etmişdir. Maraqlısı budur ki, Aşiq Ələsgər sazı sol əli ilə çalmış, sağ əlini pərdələr üzərində gəzdirərək, zil nazik səsi ilə çox şirin və mələhətli bir şəkildə aşiq havalarını ifa etmişdir. Bir aşiq kimi özünəməxsus keyfiyyətlərə malik olması Aşiq Ələsgəri Azərbaycanın hər yerində şöhrətləndirmiş, ustad sənətkar kimi məşhurlaşmışdır. Elə bu səbəb də onun ətrafında çoxlu şeyirdlərin toplanmasına səbəb olmuşdur. Aşiq Ələsgər onlara aşıqlıq sənətinin sirlərini öyrətməklə yanaşı, onların daxildə olan bütün bacarıqlarının üzə çıxarılmasında mühüm rol oynamışdır. Təsədüfi deyildir ki, bu aşıqların əksər hissəsi sonralar görkəmli sənətkar kimi tanınıb məşhurlaşmışlar.

Ümumiyyətlə, Qərbi və Şərqi Azərbaycanın aşiq musiqi əsasları bir-birindən çox fərqlənməsə də, bir çox cəhətləri, xüsusilə də ifaçılıq üsulları seçilir. Belə ki, Qərbi Azərbaycan aşıqları sazda ifa edərkən, balaban və qaval alətinin müşayiəti olmadan tək şəkildə musiqini ifa edirlər. Belə ifaya Qərbi Azərbaycan aşıqları daha çox üstünlük verirlər. Onlar hesab edirlər ki, bu zaman aşiq malik olduğu bacarıqları, xüsusilə saz ifaçılıq

üsullarını daha rahat və sərbəst şəkildə göstərir və öz ustalığını nümayiş etdirir. Qərbi Azərbaycanın aşiq ənənəsində rəvayət söyləmə, dastan danışma, daha dəqiq ifadə etsək, nağılcılıq daha çox qorunub saxlanır. Qərbi Azərbaycanın musiqi alətləri də zənginliyi ilə seçilir. Saz ilə yanaşı, zurna, balaban, bağlama, kamança kimi alətlər xüsusilə tanınır.

Hazırda Qərbi Azərbaycanda doğulan musiqiçilər Ermənistan dövlətinin məcburi köçürülmə və etnik təmizləmə siyasətinin aparılması nəticəsində Azərbaycanda məskunlaşmışlar. Burada professional təhsil almış Qərbi Azərbaycandan olan musiqiçilər XX əsr mədəniyyətinə mühüm təsir göstərmişlər.

Azərbaycan xalqının görkəmli mahnı ustası, bəstəkar, dirijor, müəllim, folklorşünas, operetta və instrumental əsərlərin müəllifi, ictimai xadim Səid Rüstəmov, müasir Azərbaycan ifaçılıq sənətinin dəyərli nümayəndəsi olan Xalq artisti Mübariz Tağıyev Qərbi Azərbaycan torpaqlarının nümayəndələridir. Onların Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuş, musiqi xəzinəmizə dəyərli töhfələri bəxş etmişlər.

Ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin kökləri qədim dövrlərə gedib çıxmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan xalq yaradıcılığı mədəniyyətinin ən zəngin və dolğun musiqi irsinə malik istiqamətini təşkil edir. Qərbi Azərbaycan musiqi mədəniyyəti yalnız aşiq mühitini deyil, xalq və bəstəkar yaradıcılığını, ifaçılıq sənətini və digər mühüm sahələri özündə birləşdirir. Bu baxımdan vətən həsrətli Qərbi Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin öyrənilməli və araşdırılmalı bir çox sahələri mövcuddur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullazadə, G.A. Qədim və orta əsrlərin musiqi mədəniyyəti. Şərq və Qərb kontekstində / G.A.Abdullazadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2009. – 272 s.
2. Ağ Aşıq [Elektron resurs] / URL: https://az.wikipedia.org/wiki/A%C4%9F_A%C5%9F%C4%B1q_Allahverdi
3. Aşıq Alı [Elektron resurs] / URL: https://az.wikipedia.org/wiki/A%C5%9F%C4%B1q_Al%C4%B1
4. Aşıq Ələsgər [Elektron resurs] / URL: https://az.wikipedia.org/wiki/A%C5%9F%C4%B1q_Al%C4%B1
5. Azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası [Elektron resurs] / URL: https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99baycanl%C4%B1lar%C4%B1n_Erm%C9%99nistandan_deportasiyas%C4%B1
6. Azərbaycan milli musiqisinin tədqiqi problemləri. Məqalələr toplusu. / Bakı: Elm və həyat, c.2. 1996. 77 s.
7. Azərbaycan musiqi tarixi (qədim dövrdən XX əsrə qədər). / tərt. ed. Z.Y.Səfərova. Bakı: Şərq-Qərb, c.1. 2012. 591 s.
8. Çərşənbə günündə, çeşmə başında [Elektron resurs] / URL: https://az.wikisource.Org/wiki/%C3%87%C9%99r%C5%9F%C9%99nb%C9%99_g%C3%BCn%C3%BCnd%C9%99,_%C3%A7e%C5%9Fm%C9%99_ba%C5%9F%C4%B1nda
9. Miskin Abdal [Elektron resurs] / URL: https://az.wikipedia.org/wiki/Miskin_Abdal

SUMMARY

Habiba Mammadova

THE MUSICAL CULTURE OF WESTERN AZERBAIJAN - ASHUG ART

The main features of the musical culture of Western Azerbaijan are discussed in the presented article. The article mentions the deportation of West Azerbaijanis from their ancient lands and their rich musical culture. The development of music in Western Azerbaijan developed on the basis of oral folk creativity and professional composer creativity based on European traditions. Oral folk art mainly includes love art. One of the main branches of the Azerbaijan ashik school is made up of prominent ashikhs who grew up in the lands of Western Azerbaijan. It should be noted that in Western Azerbaijan, folk creativity and ashik art occupy the main place. Also, the well-known lovers of Western Azerbaijan and their main characteristics are brought into consideration in the article. In general, although the musical foundations of Western and Eastern Azerbaijan do not differ much from each other, many aspects, especially the performance methods, stand out. So, when the West Azerbaijani ashiks play the saz, they play the music alone without the accompaniment of the balaban and gaval instruments. Western Azerbaijani lovers prefer this kind of performance. In general, the roots of Western Azerbaijani musical culture go back to ancient times, and it is also the direction of the Azerbaijani folk creative culture with the richest and most complete musical heritage. Western Azerbaijani musical culture combines not only the atmosphere of love, but also folk and composer creativity, performing arts and other important fields.

Keywords: *Western Azerbaijan, musical culture, creativity of ashugs, national musical instruments*

QƏRBİ AZƏRBAYCAN TARİXİ-MƏDƏNİ KONTEKSTDƏ

Sevinc TANGUDUR

sevinc@tangudur.com.tr

sevinc.tangudur.mii@gmail.com

ORCID iD: 0009-0008-2549-2749

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu

Xülasə

Qərbi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın XX əsrdə mərhələlərlə davam etmiş deportasiyası bu ərazidəki tarixi abidələrimizin məhimsənilməsi, mümkün olmadıqda isə dağıdılması, yer adlarının isə dəyişdirilməsi ilə müşayiət olunmuşdur. 30 illik işğal dövründə Qarabağda və Şərqi Zəngəzurdə olduğu kimi, xalqımızın Ermənistan ərazisindəki etnik nişanələri də bütünlüklə mədəni irs soyqırımına məruz qalmışdır. Millətçi, təcavüzkar Ermənistanda – tarixən Qərbi Azərbaycan ərazisi sayılmış bu coğrafiyada min illər boyu yaşamış soydaşlarımızın etnik mövcudluğuna son qoyulması və onların mədəni irsinin məhv edilməsi son bir əsrdə dövlət siyasəti səviyyəsində gerçəkləşdirilmişdir. Nəticədə azərbaycanlıların bu ərazilərin tarixi və əzəli sakinləri olduğunu sübut edən izləri yox etmək üçün məqsədyönlü şəkildə, kütləvi vandallıq aktları törədilmişdir. 1988-ci ildən başlanan sonuncu etnik təmizləmə nəticəsində on minlərlə azərbaycanlı ailəsinin əmlakı və mədəni irs nümunələri də ermənilər tərəfindən qarət edilmiş, məhimsənilmişdir. Belə zərərçəkmiş mədəni irsimizin nümunələrindən biri də Azərbaycan mədəniyyət tarixinin salnaməsinə şəraflə adı yazılan, Qədim Türk yurdu Qərbi Azərbaycanda fəaliyyətə başlayan, tamaşa binaları kontekstində xüsusi yer tutan İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrıdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan, tarixi-mədəni, mədəniyyət, memarlıq, teatr, tamaşa*

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi hadisələr sayəsində ortaya çıxan yeni reallıqlar ölkənin ədəbi-mədəni həyatında dəyişikliklərə səbəb oldu, incəsənətin bütün sahələri inkişaf etməyə başladı. Həmin dövrdə, Azərbaycan üçün ictimai-administrativ binaların tikilməsi məsələsi qaldırılmamışdı. Bu məqsəd üçün mövcud binalardan, dəqiq desək, xan saraylarından (Bakı, Gəncə, Nuxa, Quba) istifadə edilirdi. Yeni sosial-iqtisadi şərtlər, memarlıq və funksional cəhətdən daha da düzgün tamaşa binalarının tikilməsini tələb edirdi [4].

Azərbaycanda ilk teatr tamaşası 1848-ci ildə teatr binası tələblərinə cavab verməyən xüsusi evdə yerləşdirilmiş Şuşa teatrında ilk dəfə olaraq səhnəyə qoyuldu və bu ənənə sonralar Şamaxıda davam etdirildi. Peşəkar teatrın xeyli sonralar yaranmasına baxmayaraq, açılışı 17 aprel 1858-ci ildə təntənəli şəkildə qeyd olunan Şamaxı teatrı Azərbaycanda ilk tamaşa binası olmuşdur. Şamaxı teatrı 1859-cu ilin mayında baş verən zəlzələdə varlığına son qoyanadək xeyli müddət mədəni mərkəz kimi çıxış etmişdir [3].

Azərbaycanın digər bölgələrində də teatr memarlığına maraq hissi sürətlə artmağa başladı.

Azərbaycan milli teatr tarixində parlaq səhifələr açmış İrəvan teatrının yaranması mədəniyyət tariximizdə mühüm hadisələrdən olmaqla özünəməxsus yer tutur.

Azərbaycanlıların tarixən köklü yaşadığı mühüm elm, maarif və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi tanınan İrəvan mahalında 1882-ci ildən etibarən fəaliyyətə başlayan İrəvan Teatrı sonrakı dövrlər ərzində özünün zəngin repertuarında milli ədəbi-bədii fikrin nailiyyətlərinə daim xüsusi yer verərək tamaşaçıların rəğbətini qazanmış və mədəniyyət salnaməmizə yadda qalan səhifələr yazmışdır (Şəkil 1). Azərbaycanın görkəmli səhnə ustalarından bir çoxunun yaradıcılıq taleyi peşəkar milli teatrımızın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilən bu qocaman sənət ocağı ilə sıx bağlıdır (Şəkil 3) [2].

Şəkil 1. Pənah xan Makinskiyevin İrəvan teatrının bir çox tamaşaları burada oynanılmışdır.

İrəvan ziyalıları içərisində öz bilik və bacarığına və təşkilatçılığına görə seçilən şəhər gimnaziyasının müəllimi, tanınmış maarifpərvər Məşədi İsmayıl özünün şagirdləri ilə 1882-ci ildə Vasaq Mədətovun "Tamahkarlıq düşmən qazanır" pyesini tamaşaya hazırlamışdır. Bu ilk tamaşa ilə İrəvanda peşəkar Azərbaycan teatrının əsası qoyuldu. 1886-cı ildən teatra görkəmli maarifpərvər, pedaqoq Firidun bəy Köçərli rəhbərlik etmişdir [1].

Onun rəhbərliyi və rejissorluğu ilə böyük mütəfəkkir və Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundzadənin "Lənkəran xanının vəzir", "Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah", "Hacı Qara", Sultanməcid Qənizadənin "Dursunəli və ballıbadı" və sair pyesləri teatrın səhnəsində tamaşaya qoyuldu [2].

1895-1945-ci illər arasında isə teatra Yunis Nuri rəhbərlik etmişdir (Şəkil 3). XX əsrin əvvəllərində İrəvanda Azərbaycan teatrı aktyor ifaları, rejissor işləri və repertuar tərtibi baxımından ciddi nailiyyətlər qazanmışdır.

Keşməkeşli yol keçmiş və dəfələrlə erməni vandalizminə məruz qalmış teatrın salnaməsi əzəli Azərbaycan torpaqlarındakı həmyerlilərimizin tarixi taleyinin bir parçasıdır. 1918–1920-ci illərdə ermənilər İrəvanda kütləvi qırğınlar törədərkən aktyor truppası mühacirətə üz tutan teatr öz fəaliyyətini 1922-ci ildə bərpa etmiş, Azərbaycan ziyalılarının fədakarlığı sayəsində 1928-ci ildə müvafiq qərarla dövlət teatrı statusunu

almış, 1935-ci ildən isə Azərbaycan sovet dramaturgiyasının banisi Cəfər Cabbarlının adını daşımışdır.

Şəkil 2. “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” İrəvan teatrında oynanılmasının 50 illiyi

Şəkil 3. İrəvan teatırı. 1939-cu il
Orta cərgədə soldan 4-cü teatrın direktoru
Yunis Nuri

Şəkil 4. Teatr afişası. 1939-cu il

1948-ci ildən başlayaraq İrəvan və onun ətraf rayonlarında yaşayan türk əhalisinin məcburi olaraq Azərbaycana köçürülmə prosesi teatra da öz acı təsirini göstərmiş və 1949-cu ildə teatr Göyçə mahalının Basarkeçər rayonuna köçürülmüşdür [1].

Oradakı bir illik fəaliyyətindən sonra isə teatrın işi dayandırılmış və əvəzində həmin bazada xalq teatırı təşkil olunmuşdur. Nəhayət, 1967-ci ildə Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı hökumətin qərarı ilə yenidən bərpa olunmuş və İrəvan şəhərinə köçürülmüşdür.

1968-ci ilin iyul ayında Hidayət Xuduş oğlu Orucov C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının direktoru təyin olunmuş və fasiləsiz olaraq on altı il

Azərbaycanın bu qədim sənət ocağına başçılıq etmişdir. Ədəbi mühitdə Hidayət adı ilə təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi ilə həmin dövrdə təkcə İrəvanın deyil, indi Ermənistan adlandırılan Oğuz ellərinin milli ədəbi-mədəni mühitində canlanma yaranmış, Qərbi Azərbaycanda onlarla şair və nasirlərin kitabları İrəvanda işıq üzü görmüş, "Ədəbi Ermənistan" məcmuəsi nəşr olunmuşdur [1].

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisinə qarşı iddia irəli sürən erməni quldurları 1988-ci ildə teatrın ləvazimatlarını yandırmışlar. Teatr deportasiya olunduqdan sonra, 1989-cu ildən bəri teatr truppası Bakıda Akademik Milli Dram Teatrının nəzdində teatr-studiya kimi fəaliyyətini davam etdirməyə başladı və Abşeron mədəniyyət sarayında yerləşdirildi, lakin 1995-ci ildə teatra yenidən dövlət statusu verildi. İndiki H.Sarabski adına Mədəniyyət Sarayında məskunlaşdırıldı [2].

2000-ci ildən teatra tanınmış aktyor İftixar Piriyeu rəhbərlik edir. 16 oktyabr 2007-ci ildə prezidentin sərəncamı ilə teatrın yubileyi Bakıdakı Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrında qeyd olundu. 2008-ci il fevral ayının 8-də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin sərəncamı ilə paytaxtın Binəqədi rayonunda yerləşən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə adına Mədəniyyət Sarayı C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının balansına verildi [1].

Bununla da, ilk dəfə İrəvan teatrının ilk daimi binası oldu. İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı son illərdə Türkiyədə, İranda, Gürcüstanda, Rusiya Federasiyasının Dağıstan vilayətində uğurlu qastrol səfərlərində olmuşdur.

2022-ci ildə İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının 140 illiyi qeyd olundu.

Müstəqillik dövrümüzdə istər Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən, istərsə də İlham Əliyev tərəfindən Azərbaycan teatr sənətinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində bir çox sərəncamlar verilmişdir. Azərbaycan teatrları Heydər Əliyevin bu istiqamətdə işini uğurla davam etdirən İlham Əliyevin imzaladığı sərəncamlarla geniş miqyaslı inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Demək olar ki, bütün teatr binaları yüksək səviyyədə təmir olundu. Texniki avadanlıqlar yeniləndi, dünya teatrlarına inteqrasiya istiqamətində addımlar atıldı [1].

Şəkil 5. Pənah xan Makinskinin evi. İrəvan teatrının bir çox tamaşaları burada oynanılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 20 fevral tarixli qərarı ilə Bakı şəhərinin Binəqədi rayonunda C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı binasının əsaslı təmiri və yenidən qurulması işlərinin aparılmasına başlanıldı (Şəkil 5) [1].

Ümidvarıq ki, teatr 1882-cildən 2024-cü ilin sonuna qədər yaradıcılıq yolundakı fəaliyyətini tezliklə öz binasında və daha sonralar da yarandığı doğma məkanında davam etdirəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Piriyeu, İ. İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının tarixi. Bakı: 2023, s. 3, 344-345, 359, 363.
2. Rəhimli, İ. İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı. Bakı: "E.L", 2007.
3. Tangudur, S. XIX-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın teatr memarlığı. Dissertasiya işi - 2004. s.59
4. Фатуллаев, Ш.С., Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX - начало XX века. 1986. стр.157
5. "Xalq qəzeti" Qərbi Azərbaycanda mədəni irs soyqırımı. 13.01.2023.

SUMMARY

Sevinj Tangudur

WESTERN AZERBAIJAN IN THE HISTORICAL-CULTURAL CONTEXT

The deportation of our compatriots living in Western Azerbaijan, which continued in stages in the 20th century, was accompanied by the appropriation and, if not possible, the destruction of our historical monuments in this region, and the changing of place names. During the 30-year occupation period, as in Karabakh and Eastern Zangezur, the ethnic symbols of our people in the territory of Armenia were completely subjected to cultural heritage genocide. The creation of the Irevantheater, which opened bright pages in the history of the national theater of Azerbaijan, occupies a unique place as one of the important events in our cultural history. The Irevan Theater, which has been operating since 1882 in the Irevan district, which is known as one of the important scientific, educational and cultural centers where Azerbaijanis have historically lived, won the audience's sympathy and wrote memorable pages in our cultural annals.

Keywords: Azerbaijan, Western Azerbaijan, historical-cultural, culture, architecture, theater, performance

РЕЗЮМЕ

Севиндж Тангудур

ЗАПАДНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН В ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ

Продолжавшаяся поэтапно в XX веке депортация наших соотечественников, проживающих в Западном Азербайджане, сопровождалась присвоением, а при невозможности уничтожением наших исторических памятников в этом регионе, изменением топонимов. В течение 30-летнего периода оккупации, как в Карабахе, так и в Восточном Зангезуре, этнические символы нашего народа на территории Армении были полностью подвергнуты геноциду культурного наследия. Создание иреванского театра, открывшего яркие страницы в истории национального театра Азербайджана, занимает уникальное место как одно из важных событий в нашей культурной истории. Действующий с 1882 года в Иреванском уезде, известном как один из важных научных, образовательных и культурных центров, где исторически проживали азербайджанцы, завоевал симпатии зрителей и вписал памятные страницы в нашу культурную летопись.

Ключевые слова: *Азербайджан, Западный Азербайджан, историко-культурный, культура, архитектура, театр, спектакль*

memarlığı haqqında məlumat veriləcək. İrəvan qalasının ruslar tərəfindən alınması, ərazidə ermənilərin yerləşdirilməsi və zamanla da Azərbaycan torpaqlarından azərbaycanlıların köçürülməsi, tarixi abidələrimizə qarşı aparılan vandalizmdən bəhs ediləcək.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, tarixi abidələr, İrəvan qalası, məhəllə, saray, məscid, hamam

Giriş

İrəvan qalası haqqında məlumatlara artıq tarixi mənbələrdə və dövrünün rəssamları tərəfindən çəkilmiş əsərlərində rast gəlirik. Qala erməni arxeoloq, tarixçi və memarların araşdırmalarında birtərəfli tədqiq edilsə də, arxiv materiallarında və tarixi mənbələrdə qalanın nə məqsədlə, nə zaman tikilməsi haqqında çoxlu məlumatlar mövcuddur. İrəvan qalası Çar Rusiyası qoşunları tərəfindən alındıqdan sonra, zamanla xarici ölkələrdən ermənilər köçürülərək əraziyə yerləşdirilmişdir. Sovetlər dövrü ərazidə “Ermənistan Respublikası” yaradılmış və ermənilərlə havadarlarının dəstəyi ilə Azərbaycan torpaqları hissə-hissə zəbt edilərək, ərazidə ermənilər yerləşdirilmiş, yerli sakinlər olan azərbaycanlılar (1905-1906; 1918-1920; 1948-1953; 1988-1991) öz torpaqlarından deportasiya edilmişdir.

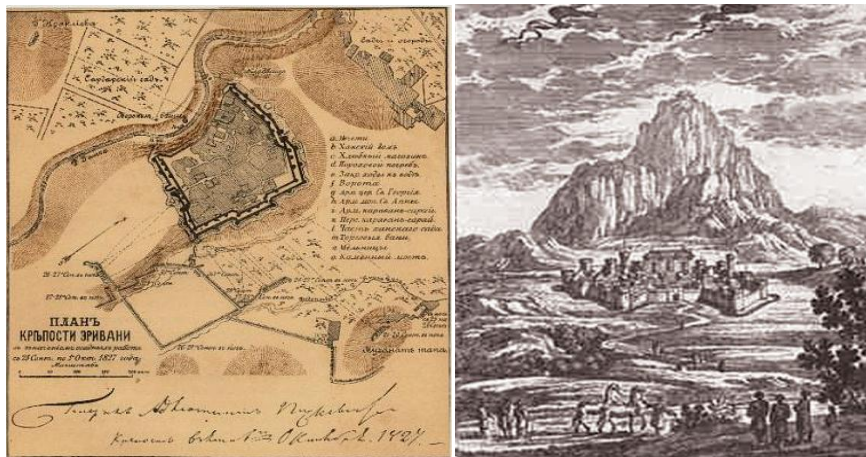
İrəvan xanlığı. 1747-1827.

1.Qırxbulaq mahalı; 2.Zəngibasar mahalı; 3.Gərnibasar mahalı; 4.Vedibasar mahalı; 5.Şərur mahalı; 6.Sürməli mahalı; 7.Dərəkənd mahalı; 8.Saatlı mahalı; 9.Talın mahalı; 10.Seyidlil-axsaxlı mahalı; 11.Sərdarabad mahalı; 12.Kərpibasar mahalı; 13.Abaran mahalı; 14.Dərəcəçək mahalı; 15.Göyçə mahalı.

XVI əsrdən XVIII əsrin I rübü də daxil olmaqla, İrəvan əyaləti sabit sərhədlərə malik olmuşdur. Azərbaycan Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Çuxur Səəd bəylərbəyliyi Arazın hər iki sahilindəki düzənlikləri əhatə edirdisə [15, s.78], İrəvan əyalətinin daha çox hissəsi Arazın sol sahilində yerləşirdi [5, s.42]. 1590-cı il tarixli müfəssəl dəftərə əsasən Çuxur Səəd bəylərbəyliyiinin ərazisi İrəvan və Naxçıvan livalarına bölünmüşdü. İrəvan livasına 10 nahiyyə daxil idi: İrəvan, Körpü, Gərn, Vedi, Aralıq, Talın, Ərmus, Abnik, Abaran, Şərabxana [5, s.41]. 1728-ci il tarixli müfəssəl dəftərə görə İrəvan əyalətinə İrəvan şəhərindən başqa, Qırxbulaq, Körpü, Maku, Xınzirək, Gərn, Vedi, Dərəcəçək, Abaran, Göyçə, Dərələyəz, Mərəzə, Sürməli, İqdır, Aralık, Şərur nahiyyələri daxil idi [7, s.35-74].

İ.Şopenin 1829-1832-ci illərdə İrəvan xanlığının təsvirini tərtib edərkən yazdığı rəqəmlərə əsasən İrəvan şəhərində 5.338 nəfər müsəlman, 6.125 nəfər isə erməni qeydə alınmışdı. Təbii ki, bu dövrdə İrəvan şəhərində ermənilərin sayının çox olması onların Ədirnə müqaviləsindən sonra buraya köçürülməsi ilə bağlı olmuşdur. Əgər hər ailədə orta hesabla 5 nəfərin olduğunu götürsək, onda İrəvan şəhərində 8680 nəfərin [18, c.468] olduğunu güman etmiş olarıq ki, bu da Şopenin yuxarıda göstərdiyimiz rəqəmləri ilə ziddiyyət təşkil edir. İrəvan xanlığında 521 kəndin [18, c.509] olduğunu yazan İ.Şopen azərbaycanlıların yaşadığı 153 kəndi qeydə almamışdır [5, s.77]. İrəvan xanlığının ümumi ərazisi 13.114 kv.verst [13, c.22], Pəmbək və Şörəyil istisna olmaqla, əhalisi 17 min ailədən ibarət olmuşdur. Şopenin yuxarıda göstərdiyimiz məlumatlarına [18, c.636-638] əsasən, İran və Türkiyədən köçürülən erməni əhalinin sayı təxminən 115.155 nəfərdən ibarət olmuşdur [9, s.13-14]. Nazim Mustafanın araşdırmalarında isə XVIII əsrdə İrəvan xanlığının ərazisi 23,8 min kv.km olmuşdur [11, s.6].

Tarixin səhifələrini vərəqləsək, əslində ermənilərin İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülməsi və burada sayların süni şəkildə artırılması tarixi bir qədər də əvvəllərə gedib çıxır. Belə ki, Azərbaycanın bu bölgəsində ermənilərin varid alması hələ 1441-ci ilə aid edilir. Həmin ildə erməni katolikosluğu ermənilərin Kilikiyadan Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin ərazisinə - Üçkilsəyə köçürülməsini həyata keçirmişdir [5, s.71]. Erməni katolikosluğu XVI-XVII əsrlərdə baş vermiş Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə də Azərbaycan türklərinin öz doğma torpaqlarını tərk etməsindən məharətlə istifadə edərək, burada ermənilərin sayını artırmaq üçün əllərindən gələni edirdi [5, s.74]. 1763-1782-ci illərdə Eçmiədzin katolikosu olmuş Simeon Erevansi "Cambr" əsərində katolikosluğun Kilikiyanın Sis şəhərindən Üçkilsəyə (Eçmiədzinə) köçürülməsi prosesini ətraflı təsvir etmişdir [11, s.17].

İrəvan qalasının 1827-ci ildə işlənmiş xəritəsi və təsviri

İrəvan şəhəri. Rəssam J.Şarden. 1673-cü il

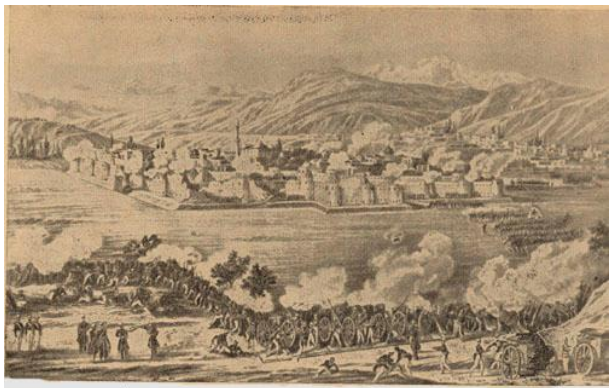
İrəvan şəhəri. 1673-cü il. Rəssam J.Şarden.

1647-ci ildə Azərbaycanda olmuş Övliya Çələbi "Səyahətnamə"sində İrəvanda 2060 ev, 1673-cü ildə İrəvan əyalətinin ərazisindən keçən J.Şarden isə bu illərdə İrəvan qalasında təxminən səkkizyüz ev-təqribən 4000 nəfərin olduğunu və sakinlərin hamısının "təmizqanlı səfəvilər" olduğunu yazırdılar [7, s.14]. 1813-cü ildə İrəvanda olmuş ingilis diplomatı Ceyms Moryer İrəvan xanlığının əhalisinin 100 min nəfər olduğunu və bunların 25 min nəfərinin yaylaq-qışlaq təssərrüfatı ilə məşğul olduğunu qeyd edir [5, s.75]. Məhəmmədhəsən Vəlili xanlıqda 115000 nəfər əhalinin yaşadığını yazırdı ki, bu da Şopenin verdiyi statistik məlumatla, yəni Türkiyə və İrandan köçürülən ermənilərin sayına yaxındır [19, s.23]. Şopenin digər məlumatına görə, "İrəvan xanlığında yaşayış olan 521 kəndən 310-u dağıdılmışdı" [5, s.77]. Bu kəndlər dağıdılarkən azərbaycanlılardan olan əhali çarizmin etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində kəndləri tərk etmişdi. İrəvan xanlığının sərhəd kəndlərində əhalinin əsas hissəsini müsəlmanlar təşkil edirdi [13, s.22]. Dubrovin göstərir ki, "erməni vilayəti"ndə ermənilərin sayı 1827-ci il və 1829-cu il müharibələrindən sonra İran və Türkiyədən köçürülənlərin hesabına artmışdı [18, c.636-638].

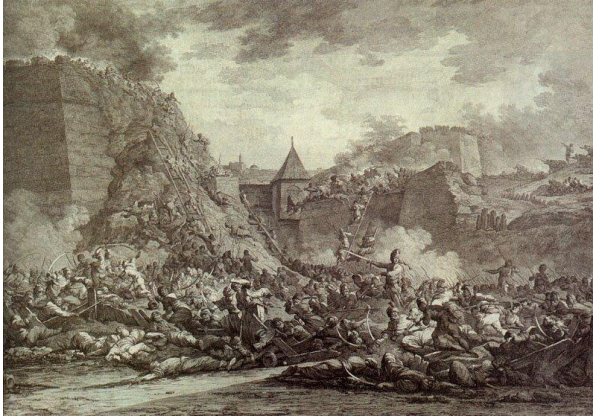
İrəvan qalasının ruslar tərəfindən alınması və ermənilərin İran və Türkiyədən İrəvan xanlığına köçürülməsi siyasəti və qalanın tikililəri dövrünün rəssamları-F.Rubo (1827), rəssam V.Moşkov (1828, İrəvan qalası, Sərdar məscidi, ticarət mərkəzi-bazar), rəssam Dübua de Monpere (1843, Sərdar məscidi (Abbas Mirzə məscidi)), rəssam J.Tavernya (1655, İrəvan şəhəri), rəssam Qriqori Qriqoryeviç Qaqarinin (1840-1850, İrəvan sərdarının sarayında güzgülü zal), rəssam Vander Burx, qravüraçı Devillires (1838, İrəvanda məqbərə), fotoqraf Lord Kerzon (1896, Sərdar məscidi, foto) və b. əsərlərində yer alır.

İrəvan qalasının alınması. 1827. Rəssam F.Rubo

İrəvanın alınması. Rəssam V.Moşkov

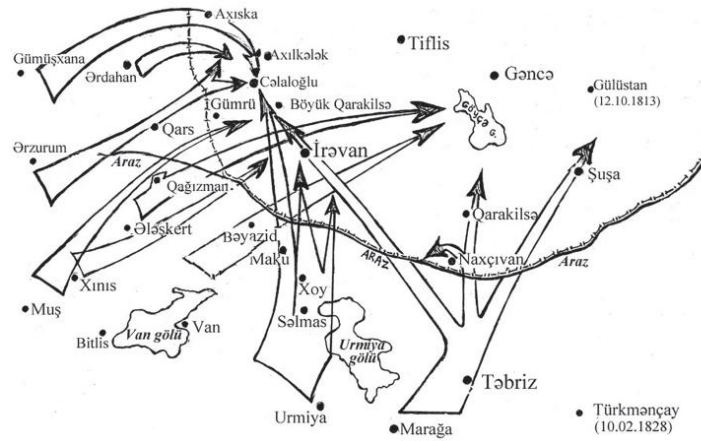

Rəssamlar tərəfindən çəkilmiş "İrəvan qalası"nın alınması səhnələri. İrandan köçürülmüş 40.000 erməninin ruslar tərəfindən (İrəvan, Naxçıvan və Qarabağa) ərazidə yerləşdirilməsi təsvirləri.

İrəvan qalasının ruslar tərəfindən alınmasında vaxtilə qala ərazisində yerləşmiş ermənilərin böyük rolu olmuşdur. Bir sıra erməni tarixçiləri kimi Mersisyan da İrəvan xanlığının işğalını "Şərqi Ermənistan"ın azadlığı kimi dəyərləndirir [12, c.67]. Paskeviçin əmri ilə 1827-ci il oktyabrın 2-də İrəvan qalasının işğalı ilə bağlı rus qoşunlarının "qələbə" paradı keçirildi. Parad zamanı İrəvan qalasının qala divarlarının bir hissəsi uçaraq çoxlu sayda rus əsgəri məhv oldu.

V.Potto hadisənin şahidi olan bir nəfərin dediklərini olduğu kimi yazırdı: "Mən qalanın cənub-şərq küncünə çatarkən divar və bürclərin dağıntısına təccübləndim. Mənə elə gəldiki, mühasirə artilleriyasının dörd gündə etdiyini çərxi-fələk dörd əsirdə belə edə bilməmişdi" [14, c.516-517]. Beləliklə, müharibəyə hazırlaşan Rusiya İrəvan qalasını ələ keçirmək üçün bütün vasitələrdən istifadə etdi. Kiçik bir xanlıq böyük bir imperiyaya qarşı savaşa tək qaldı və dövrünə görə müasir silahlarla təhciz olunmuş imperiya ordusuna məğlub oldu. Amma bu məğlubiyyətin mühüm səbəblərindən biri də qalada və ətrafda yeni məskunlaşmış ermənilərin xəyanəti idi. Çar Rusiyası Cənubi Qafqazda özünə etnik dayaq yaratmaq üçün qonşu ölkələrdən erməniləri işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarına-İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərinə köçürülməsi ilə Qafqazın etnosiyasi xəritəsi dəyişir və ermənilər əsas faktora çevrilir [14, c.519].

1828-ci il fevralın 10 (22)-da Cənubi Azərbaycanda, Təbriz yaxınlığında Türkmənçay kəndində Rusiya ilə İran müharibələrinin sonu olaraq sülh müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilənin bağlanması ilə həmin dövlətlər arasında 1813-cü il 12 oktyabr tarixli Gülüstən müqaviləsi qüvvədən düşmüş hesab olundu. Üçüncü maddədə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyaya ilhaqı təsdiqləndi. I Nikolayın 1828-ci il 21 mart tarixli fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının əsasında "Erməni vilayəti" yaradıldı [4, c.86]. İrəvan vilayəti 1828-ci ilə qədər 80 faiz müsəlmanlardan ibarət olmuşdur. Paskeviç hələ o dövrdə yazmışdır ki, İrəvan vilayətində 10 min müsəlman ailəsi, 3 min erməni ailəsi yaşayır [17, s.134]. 1827-ci il ərzində İrəvan xanlığını tərk edən müsəlmanların sayı 8700 ailə olmuş, əvəzində 10708 erməni ailəsi İran və Türkiyədən İrəvan əyalətinə köçürülmüşdü. Ermənilərin rusiyanın işğal etdiyi torpaqlara köçürülməsində və İranda onların maraqlarının müdafiəsində A.Qriboyedov əsas rol oynamışdı [9, s.24-25].

Ermənilərin Türkiyə və İran ərazisindən Azərbaycan torpaqlarına köçürülüb gətirilmə istiqamətləri.

Rusların erməniləri İrəvan əyalətinə köçürülməsi ilə müsəlman əhalinin öz dədə-baba torpaqlarından deportasiya olunması da genişləndi. 1897-ci ildə İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhali 313, 176 nəfər olduğu halda, 10 ildən sonra, yəni 1907-ci ildə 302,965 nəfər qalmışdı. Deməli, 1905-ci və 1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında əhalinin 10 illik təbii atımından 10 min nəfər artıq azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi. Ermənilər İrəvan əyalətilə yanaşı, Azərbaycanın Gəncə şəhərində, Naxçıvan bölgəsində, Cəbrayıl-Qaryakin bölgəsində, Şuşada, Cavanşir və Qazax qəzalarında, Tiflis şəhərində, Bakı şəhərində də dinc əhaliyə hücum edərək qırğınlar törətmişlər. Erməni müəllifi S.Zavaryanın verdiyi məlumata görə həmin dövrdə Şuşa qəzasında 12, Cavanşir qəzasında 15, Cəbrayıl qəzasında 5, Zəngəzur qəzasında 43 (cəmi 75 kənd) müsəlman kəndi dağıdılmışdır [21, s.61].

1896-cı ildə Cənub Qafqazda 900 min erməni yaşadığı halda, 1908-ci ildə 1301 min erməni yaşamışdır. 1914-1916-cı illərdə Cənubi Qafqaza daha 350 min erməni Türkiyədən gəlib yerləşmişdi ki, onların bir qismi İrəvanda məskunlaşdıqdan sonra azərbaycanlıların vəziyyəti daha da ağırlaşmışdı. 1918-1920-ci illərdə daşnak hökumətinin hakimiyyəti dövründə İrəvan şəhərində azərbaycanlılara qarşı əsl soyqırım törədilmişdi. Şəhərdə tək-tük azərbaycanlı qalmışdı [11, s.36].

Ermənistanda (Qərbi Azərbaycan) sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra azərbaycanlıların az bir qismi öz evlərinə qayıda bilmişdi. 1922-ci ildə İrəvanda cəmisi 5124 azərbaycanlı yaşadığı halda, ermənilərin sayı 40396 nəfərə çatmışdı. İrəvan şəhərində 1926-cı ildə 4968 nəfər azərbaycanlı, 57.295 nəfər erməni, 1931-ci ildə 5620 nəfər azərbaycanlı, 80327 nəfər erməni yaşayırdı [11, s.36].

1936-cı ildə əhalinin sayı 200 min nəfərə çatan İrəvanda azərbaycanlılar 3,3 faiz (6569 nəfər) təşkil edirdi. 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi Haqqında” qərarı kənd yerlərində yaşayan əhaliyə şamil olmasına baxmayaraq, Ermənistan rəhbərliyi İrəvan şəhərində yaşayan azərbaycanlıların da əksəriyyətinin deportasiya edilməsinə nail olmuşdular. 1959-cu ildə siyahıyaalma zamanı təqribən yarım milyon əhalisi olan İrəvanda cəmisi 3413 nəfər (0,7%) azərbaycanlı qeydə

alınmışdı. Halbuki 1939-cu ildən ötən 20 il ərzində təbii artımla İrəvanda yaşayan azərbaycanlıların sayı 10 min nəfəri ötməli idi. 1970-ci il statistikasına görə, İrəvan şəhərində 775028 nəfər yaşamışdır ki, onlardan 2721 nəfərini azərbaycanlılar (0,4 %), 738045 nəfərini ermənilər (95, 2%), 21 802 nəfərini ruslar (2,8%) təşkil etmişdir. Şəhərdə siyahıya alınan 2721 nəfər azərbaycanlının 1662 nəfərinin kişi, 1059 nəfərinin qadın olduğu göstərilib. Kişilərlə qadınlar arasında təqribən 36% fərq olması siyahıyaalınmanın düzgün keçirilmədiyini göstərir [11, s.38].

1979-cu ildə keçirilən siyahıyaalma zamanı əhalinin sayı 1017289 nəfər olan İrəvan şəhərində azərbaycanlılar 2341 nəfər (0,2%), ermənilər 974176 nəfər (95 %), ruslar 26. 141 nəfər (2,6 %) təşkil etmişdi [11, s.38]

İllər üzrə siyahıya almaya diqqət yetirsək Qərbi Azərbaycanda, eləcə də İrəvan şəhərində azərbaycanlıların sayının azaldığını görürük. Bununla kifayətlənməyən ermənilər 1920-ci ildə sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərinə və bölgələrinə axını sürətlənmiş, 1970-ci ildə 207.5 min nəfərə, 1979-cu ildə 215.8 min nəfərə çatmışdır. 1914-cü ildəki 9281 nəfər daimi yaşayanlara nisbətən müvafiq surətdə 22, 3 dəfə və 23,3 dəfə artım olmuşdu. Bakıda yaşayan ermənilər 1914-cü ildəki 6.7 faizdən artaraq, 1979-cu ildə 14, 1 faizə çatmışdı [11, s.39].

Erməni vandalları iki əsr bir müddətdə dinc əhalini qətlə yetirməklə kifayətlənməmiş, müsəlmanların yaşadıkları kənd və şəhərləri, məhəllələri, tarixi abidələri dağıdaraq yer üzündən silməyə çalışmışlar. Şəhərin yalnız dövrünün rəssam və fotoqrafları tərəfindən çəkilmiş rəsmləri və fotoları qalmışdır. Vaxtilə Qərbi Azərbaycanın mərkəzi şəhəri olan İrəvan öz memarlığı ilə buraya gələn səyyahları heyran qoymuşdu. İrəvan qalası, onun divarları və bir sıra tikililəri rus əsgərlərinin hücumları zamanı dağıdılmış, qalanın qalıqları və ərazisində yerləşən məhəllələr, məhəllə evləri şəhərsalma planlaşması adı altında zamanla ermənilər tərəfindən sökülərək, burada yerləşən monumental binalar-saray kompleksi, Sərdar məscidi, karvansaralar, hamamlar tamamilə yox edilmişdir.

İRƏVAN QALASININ MEMARLIĞI. Qaraqoyunluların (1410-1467) və Ağqoyunluların (1467-1503) hökmranlığı dövründə İrəvan coğrafi mövqeyinə və yerli şəraitinə görə Çuxur Səəd bəylərbəyliyiinin inzibati mərkəzi olub. Evliya Çələbi İrəvanı yaşayış məntəqəsi kimi, XV əsrin əvvəllərinə aid edir. Onun yazdığına görə, hicri təqviminə 810-cu ildə (1407-1408) Əmir Teymurun tacirlərindən Xacə xan Ləhicani adlı tacir çox münbit Rəvan torpağına qədəm qoymuş, öz ailə üzvləri ilə burda sakin olmuş və dünyü əkini hesabına gündən-günə varlanaraq bu böyük kəndin əsasını qoymuşdur. Evliya Çələbi daha sonra əlavə edir ki, Səfəvilər dövlətinin başçısı şah İsmayıl hicri 915-ci ildə (1509-1510) qala salınması barədə öz vəziri Rəvanqulu xana göstəriş vermiş, o da öz növbəsində 7 ilə qalanı tikdirərək adını "Rəvan" qoymuşdur [11, s.22].

1503-cü ildə I Şah İsmayıl Almaqulağı döyüşündə Ağqoyunluları məğlub edəndən sonra Səfəvilər dövlətinin torpaqları Şərqdə Şeybani xanın Özbək dövləti ilə, Qərbdə isə Osmanlı Türkiyəsi ilə həmsərhəd olmaqla Amu-Dəryadan Fərat çayına qədər böyük bir ərazini əhatə etmişdi [22, s.5]. Səfəvilər dövləti Şərqdə və Qərbdə öz torpaqlarını qorumaq, möhkəmləndirmək məqsədilə bir sıra tədbirlər görməyə başladı. Bu tədbirlərdən biri də İrəvan qalasını möhkəmləndirmək idi. Evliya Çələbinin də yazdığı kimi İrəvan qalası Səfəvi hökmdarı I Şah İsmayılın tapşırığı ilə, vəziri Rəvanqulu xan tərəfindən Zəngiçayın

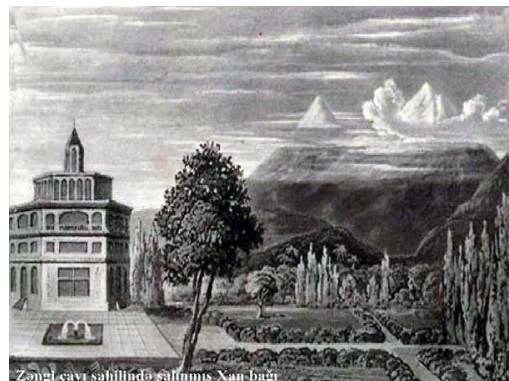
sahilində, indiki İrəvan şəhərinin yerində inşa edilmişdir. Səfəvilər dövlətinin sərhədlərini xarici basqınlardan qorumalı olan qala onu tikdirənin adı ilə Rəvan qalası adlandırılmışdır. Tarixi mənbələrə görə isə burada yalnız azərbaycanlı türkləri yaşayıb.

Osmanlıların 1575-1580-ci illərdə bölgəyə gəldikləri illərdə salnaməçilər Rəvandan (İrəvandan) qəsəbə kimi bəhs edirlər. Görünür, XV əsrin əvvəllərində hələ İrəvan şəhər kimi formalaşmamışdı [11, s.22].

Abbasqulu ağa Bakıxanov yazır ki, Şah İsmayıl yerli hakimləri gücləndirmək məqsədilə Bayat tayfasını İraqdan köçürərək bir hissəsini İrəvanda, bir hissəsini də Dərbənd və Şabranda yerləşdirmişdi [11, s.23]. Bəzi tədqiqatçılar İrəvan şəhərinin və qalasının salınması tarixçəsi ilə bağlı Evliyə Çələbinin fikirləri ilə razılaşsa da, bəzi tədqiqatçılar İrəvan şəhərinin tarixinin daha qədim olduğunu bildirirlər.

1. *İrəvan şəhəri. Rəssam J.Tavernya. 1655-ci il.*

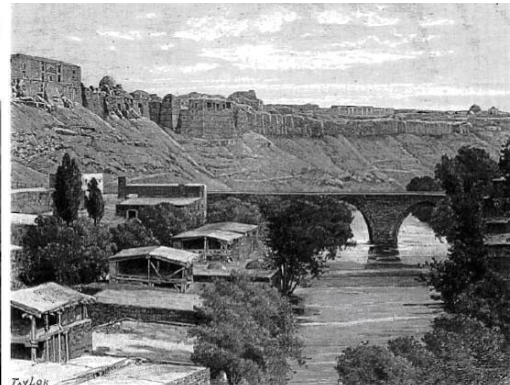
2. *Zəngi çayı sahilində salınmış Xan bağındakı Yay köşkü. İrəvan. 1578-ci il.*

İrəvan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlular dövründə Çuxur Səəd vilayətinin inzibati mərkəzi olarkən burada vilayət hakimləri üçün saray mövcud olması haqqında çox geniş məlumat olmasada, belə iqamətgahlar haqqında ilk məlumat II Şah İsmayılın qardaşı kor Məhəmməd Xudabəndənin dövrünə (1578-1587) təsadüf edir. Onun dövründə şəhər torpaqlarını suvarmaq üçün iri bir gölün, "Toxmaq" gölü'nün yaradılması (indi S.Şaumyanın adını daşıyır), yeni arxların çəkilməsi ilə yanaşı, 1578-ci ildə İrəvanda gözəl bir bağın salınması, xan imarətinin tikilməsi haqqında bir sıra mənbələrdə məlumat verilir [22, s.6].

Xudabəndənin oğlu I Şah Abbas dövründə İrəvan hakimi Əmirqunə xan Qacar (1605-1625) tərəfindən xan imarəti yenidən ucaldılır, şəhər qalası daha da genişləndirilir, yenidən qurulub möhkəmləndirilir.

İrəvan qalası öz memarlığı ilə orta əsr Azərbaycan qalalarının oxşarıdır desək yanılmarıq. Strateji cəhətdən yerləşdiyi ərazinin landşaft quruluşuna və tikinti materialına görə eynilik təşkil edir. Öz dövrünün yüksək memarlıq, bədii sənətkarlıq nümunəsi olan qalanın 50-60 bürcü, qala içindəki sarayı, güzgülü salonu, qoşa məscidləri, iki-üçmərtəbəli binaları, yüksək zövqlə tikilmiş kişi və qadın hamamları, böyük mərmər hovuzu, bəzəkli "Təbriz qapısı" olmuşdur. Sarayın ornament motivləri, gül-çiçək rəsmləri, portret təsvirləri, orijinal memarlıq quruluşu və tərtibat zənginliyi Avropa və rus səyyahlarını valeh edirmiş. N.Əhmədli də İrəvan şəhərinin tarixindən bəhs edərkən digər materiallarda istinad edərək

yazır ki, İrəvan şəhəri iki hissəyə İçərişəhər (qala) və bayır şəhər hissəsinə bölünmüşdür. Zəngi çayının sol sahilində salınmış qala sıldırımında tikilmiş iki hündür divarla əhatə olunmuşdu. Qalanın iki qapısı vardı: şimalda məşhur Şirvan qapısı, cənubda isə Təbriz qapısı. Mühasirə zamanı sudan istifadə etmək üçün qaladan Zəngi çayına çıxış da var idi [6, s.9]. Lakin 1679-cu ildə zəlzələ İrəvan şəhərində böyük dağıntılar törədir. İrəvanın yeni hakimi təyin olunmuş Zal xanı təbrik etmək üçün zəlzələdən bir qədər əvvəl buraya gəlmiş Əylisli Zəkəriyyə həmin hadisəni belə qələmə almışdır: "...Məscidlər, karvansaralar, qala yerlə-yeksan oldu, körpülər yatdı, sular batdı, ölən qaladan çox oldu. Ətrafda it-pişik də gözə dəymirdi. Abbasqulu xanın kürəkəni Zal xan çapar göndərrib bu sitəm haqqında dörd yana xəbər yaydı. Gəncədən 800 adam gəldi. Məhəmməd xan Naxçıvandan böyük bir dəstə gətirdi. Bərdədən, Zəyəmdən, Makudan, Təbrizdən, qonşu xanlıqlar və sultanlıqlardan o qədər adam gəlmişdi ki, qala ətrafında tərپənməyə yer yox idi. Azərbaycan vəzir Mirzə İbrahim Təbrizdən gəlib İrəvanda əyləşdi. Qala yenidən ucaldı, daha möhkəm oldu, arxlar çəkildi, körpülər salındı, məscidləri, karvansaraları yenidən tikdilər. Şəhər dirçəldi, əhali bərpa olunmuş evlərə qayıtmağa başladı" [22, s.4].

3. Yerevan, the citadel above the river, view looking South. Citadel building at the left identified as a part of the palace. Note the large dome to the right of it. Engraving after a photograph. After Chantré 1891: 285.

İrəvan qalasının Zəngi çayı tərəfdən görünüşü. Zəngi çayın sahilində yerləşən dəyirmanlar (1891-ci il)

XVII əsrin 50-ci illərinin ortalarında İrəvanda olmuş fransız səyyahı Jean-Bartiste Tavarner İrəvan şəhərini təsvir edərkən yazırdı: "İçərişəhərdə yalnız xan özü, ordu başçıları və hərbcilər yaşayırdılar. Xanın imarəti çaya baxır. Xan çox güclüdür və onun hər zaman sərhədi qorumağa qadir ordusu vardır. Şimal-qərb hissəsində yerləşən bayır şəhərdə yaşayış İçərişəhərdən 20 dəfə çoxdur" [24, s. 2].

1728-ci ildə Osmanlı dövlət məmurları tərəfindən tərtib olunmuş "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri" nə görə, bu dövrdə İrəvan şəhəri 4 məhəllədən-Köhnə şəhər, Dəmirbulaq, Dərəkənd və Təpəbaşı məhəllələrindən ibarət idi [7, s.19-20]. XVIII əsrin II yarısında keçmiş Çuxur Səəd bəylərbəyliyiinin ərazisində yaranmış Azərbaycan dövlətlərindən birinin-İrəvan xanlığının paytaxtı İrəvan şəhəri idi. Müstəqil xanlığın mərkəzi olduqdan sonra İrəvan şəhəri daha da inkişaf etmiş, böyük ticarət və sənətkarlıq mərkəzinə çevrilmişdi [22, s.13].

Müxtəlif dövrlərdə İrəvan şəhərində olmuş səyyahlar onun haqqında maraqlı məlumatlar vermişlər. XVII əsrdə fransız səyyahı J.Şarden İrəvan qalasını təsvir edərkən

onun divarının uzunluğunun 4000 addım olduğunu, qalada 800 evin olduğunu qeyd etmişdir. Səyyahın dediyinə görə, qalanın əhalisi yalnız azərbaycanlılardan ibarət olub, ermənilər bura yalnız iş məqsədilə gəlirmiş. İrəvan qalasında bir neçə erməni dükkanı olub. Ermənilər gündüzlər şəhərdə ticarətlə məşğul olaraq axşamlar isə çıxıb gedirmiş [11, s.8-9]. Qaladakı tikililər şərq şəhərsalma üslubu üçün xarakterik idi: həyət və evlər baxışı mümkünsüz olan hündür dar divarların kəsişdiyi dar küçələrə açılırdı. Həyətlərin qapıları çox dar və kiçik idi. Digər mənbələrin birində isə şəhər belə təsvir edilir: “Şəhərin böyük hissəsi bağlardan və üzümlüklərdən ibarətdir. Qala, hər tərəfdən dağlarla əhatə edilmiş düzənlikdə yerləşir. Şimal-qərb tərəfdən Zəngi, cənub-qərb tərəfdən isə Qırxbulaq çayları axır. Orada ancaq təmizqanlı qızılbaşlar yaşayırlar. Qalanın müdafiəsi üçün iki min əsgər ayrılıb. Hakimin sarayı qalanın içərisindədir. Şəhərdə və qalada çoxlu hamam və karvansaralar var” [24, s.6].

Qalanın qərb divarı strateji cəhətdən əlverişli yerdə yerləşərək Zəngiçay çayının sağ sahilində sıldırım qayaya söykənirdi. İrəvan qalası çayın hündür sahili boyunca uzanan qərb divarının tağlı forması istisna olmaqla, demək olar ki, dördbucaqlı formaya malik idi. Divarlar daş və çiy kərpicdən hörülmüşdü. Xarici divar təxminən 12 arşın hündürlüyündə idi. Bəzi mənbələrə görə qalanın 17 qülləsi olub. Xarici divardan 50-60 metr aralı olan daxili divar daha hündür olub, yarım dairəvi formaya malik bir neçə bürcdən ibarət idi. Düşmənin xarici divarı aşmaq istəyərkən iki cərgə divar arasında dar boşluğa düşürdülərki, bu da onların manevr etmələrini çətinləşdirdi. Qalanın iki əsas qapısı var idi: cənub tərəf Təbriz və şimal Şirvan. Üçüncü gizli qapı isə Zəngiçaya və körpüyə aparırdı ki, bu qapıda Körpü adlanırdı. Darvazalar qalın dirəklərdən düzəldilərək dəmir təbəqələrlə üzlənmişdi. Qala qapıları çöl divarda xüsusi otaqlarda yerləşən mühafizəçilər tərəfindən qorunurdu. Hər üç darvazanın yaxınlığında qalanın xarici və daxili divarları ara divarlarla birləşirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan qalasının divarları çox güclü idi və top mərmilərinin zərbələrinə tab gətirə bilirdi. Qalanın gizli su ehtiyatı var idi ki, bu da döyüşçülərin uzun mühasirəyə tab gətirməsinə imkan verirdi. Növbəti hücumların biri zamanı rus qoşunları su anbarını aşkar edərək onu məhv etmişlər. İrəvan qalasının ətrafında düşmənin hücumlarını ciddi şəkildə çətinləşdirən iki gölməçə qazılmışdı. Qalanın şimal qapılarının yaxınlığında Yuxarı gölməçə adlanan göl var idi ki, bura su Qırxbulaq çayından gilli axar vasitəsilə verilirdi. Artıq su digər gil axarla aşağı gölməçəyə axırdı. Yuxarı gölməçə torpağa basdırılmış iti uclu ağac dirəklərlə əhatələnərək hasara alınmışdı [24, s.6].

Qala daxilindəki tarixi-memarlıq abidələri Şərq memarlıq üslubunda inşa edilmişdi. Səyyahlar və səlnaməçilər öz əsərlərində İrəvanı tipik müsəlman şəhəri kimi təsvir etmişlər. İrəvan qalasında və şəhərdə nadir memarlıq inciləri hesab edilən məscidlər, karvansaralar, hamamlar, istirahət yerləri inşa edilmişdi. Şəhərə Qırxbulaq yaylasından içməli su çəkilmiş, yeni suvarma kanalları sayəsində İrəvan bağlar diyarına çevrilmişdir. İrəvan şəhəri 4 massivdən ibarət olmuşdur: Qala (İçərişəhər), Şəhri (yaxud Köhnə şəhər), Təpəbaşı (hazırda Kond adlanır) və Dəmirbulaq (hazırda Karamki Tağ adlanır) massivləri. Qala ilə digər yaşayış massivləri arasında Bazar meydanı yerləşirdi. Şəhri məhəlləsi Qırxbulaq çayının sağ sahilinə İrəvan qalasına kimi uzanırdı. Şəhərin mərkəzi bazarı və bütün meydanları, bir çox karvansaraları və hamamları bu hissədə yerləşirdi. Təpəbaşı məhəlləsi Zəngi çayı ilə Şəhri məhəlləsinin arasındakı təpəlikdə yerləşirdi. Təpəbaşı məhəlləsini Şəhri məhəlləsindən İrəvanın adlı-sanlı adamlarının çoxsaylı bağları ayırırdı. Hüseynqulu xana məxsus məşhur

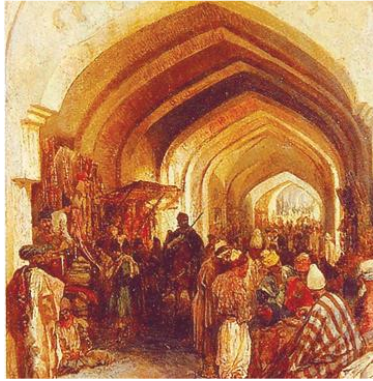
Xan bağı və yay köşkü Zəngi çayının sağ sahilində yerləşirdi. Dəmirbulaq məhəlləsi Şəhri məhəlləsindən cənub-şərqdə, İrəvan qalasının şərqində yerləşirdi. Cəfər bəy məscidi və hamamı, Həsənəli hamamı və Susuz karvansarası da burada yerləşirdi [11, s.26]. Şəhərin mərkəzi hissəsində Böyük Meydan adlanan 400x400 metr ölçüdə meydan yerləşirdi. Digər meydanlar Xan bağı, Zal xan, Hüseynəli xan, Fəhlə bazarı meydanı adlanırdı. Pənah xan Makinskinin imarətinin yerləşdiyi ərazi isə son vaxtlaradək Pənah xan meydanı və yaxud Pənah xan bulvarı adlanırdı. İrəvanda Şərq memarlıq üslubunda 8 hamam - Şəhər, Zal xan, Şeyxülislam, Mehdi bəy, Hacı Bəyim (sonuncu İrəvan xanının qardaşı Həsən xanın qızı), Təpəbaşı, Hacı Əli, Hacı Fətəli, Kərim bəy hamamları mövcud idi. Hazırda İrəvanın mərkəzindəki "Respublika" meydanının yerləşdiyi yerdə vaxtilə mövcud olan Zal xan hamam kompleksində yeraltı çayxana ilə yanaşı, musiqili məclislərin keçirilməsi üçün xüsusi otaqlar ayrılmışdı. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində adları azərbaycanca səslənən onlarla küçə mövcud idi. Qədim İrəvanda bu küçələr məşhur idi: Şəriət, Karvansara, Qala, Sultan, Çölməkçi, Naxçıvan, Bazar, Daşlı, Paşa xan, Qəriblər ocağı, Dəyirmanlı, Məscid, Fəhlə bazarı, Təpəbaşı, Qəbiristan, Naib, Mir Cəfər, Rüstəm xan, İmamrə, Korbulaq, Bəy, Kətan, Dükanlı, Sallaxlar və s. [16, c.286-288]. Bağlar diyarı İrəvanda və onun ətrafında 1473 bağ mövcud olmuşdur ki, onlardan 772-si şəhərin içərisində idi. Sərdar bağı, Dəlmə, Abbasdərəsi, Abuhəyat, Keşəqli, Qızqala, Dərə bağı, Səvzikəri, Xosrovabad, Söyüdlü, Qul dərəsi, Kənkən, Kərpixana bağlarının ad-sanı İrəvandan çox-çox uzaqlara yayılmışdı. İrəvan bağlarının bəzi məhsulları qurudulmuş şəkildə Avropaya ixrac edilirdi. Şəhərdə və onun ətrafında 45 dəyirman mövcud idi. Azərbaycanlılara məxsus Hacıbəyim, Məhəmməd xan, Sübhanqulu xan, Qala, Xan, Doqquz dəyirmanlar şəhərin ən böyük dəyirmanları olmuşdur. Tarixi ədəbiyyatda İrəvan şəhərində 15-ə yaxın məscidin adı çəkilir. Göy məscid (yaxud Hüseynəli xan), Təpəbaşı, Zal xan (yaxud Şəhər), Sərtib xan, Hacı Novruzəli bəy, Qala məscidi (Sərdar, yaxud Abbas Mirzə), Dəmirbulaq, Hacı Cəfər bəy, Rəcəb Paşa, Məhəmməd Sərtib xan, Hacı İmam məscidlərinin minarələri uzaqdan İrəvanın müsəlman şəhəri olmasını nişan verirdi. Bu məscidlərin içərisində ən əzəmətlisi isə Hüseynəli xan və Göy məscid idi. Məscidlərdən müəyyən məsafədə, İslam ənənələrinə uyğun olaraq, səkkiz hamam:-qadın və kişilərin yuyunması üçün tikilmişdi. Hər hamam binası şərq üslubunda hündür günbəzlərlə tamamlanırdı. Memarlığı və gözəlliyi ilə bənzərsiz olan bu hamamlar: Şəhri, Şeyxülislam hamamı, Mehdi bəy hamamı, Hacı Bəyim hamamı, Təpəbaşı hamamı, Hacı Əli hamamı, Qacar və Hacı Fətəli hamamı və Kərim bəy hamamı adlandırılırdı [22, s.13].

Orta əsrlərdən etibarən İrəvan şəhəri karvan yollarının kəsişdiyi məkanda yerləşdiyi üçün burada çoxlu karvansaralar və ticarət meydanları da salınmışdı. Daşdan inşa edilmiş, ortasında kvadratşəkilli meydançaları, su hovuzları olan karvansaralar İrəvanın gözəl tikililərindən olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində İrəvanda 7 karvansara mövcud olmuşdur. Culfa, Gürcü, Zərrabi xan (Sərrafxana), Avşar, Tahir, Sulu, Susuz, Hacı Əli karvansaraları da üst-üstə 851 köşk mövcud olmuşdur [22, s.13]. Azərbaycanlılara məxsus bu karvansaraların hamısı yer üzündən silinmişdir.

Rəcəb Paşa məscidi 1828-ci ildə d sariq kompleks

ərhəl rus-pravoslav kilsəsinə çevrilib. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra məscidlər bir-birinin ardınca dağıdılmışdır. Cənubi Qafqazın ən böyük məscidi olan Göy məsciddə İrəvan şəhərinin Tarix muzeyi yerləşdirilmiş, Zal xan məscidinin mədrəsəsi

rəssamların sərgi salonuna çevrilmişdi. Yalnız Dəmirbulaq məscidi və Göy məscid 1988-ci ilədək qalmışdır. Hazırda Dəmirbulaq məscidi yer üzündən silinərək, yerində hündürmərtəbəli binalar ucaldılmış, Hüseynəli xan tərəfindən XVIII əsrin ikinci yarısında tikilmiş Göy məscid İran mütəxəssisləri tərəfindən bərpa edildikdən sonra "Fars məscidi" kimi təbliğ edilir [10, s.3].

1. *İrəvanda karvansara. Rəssam Q.Qaqarin.*

2. *İrəvanda Bazar meydanı. 1914-cü il.*

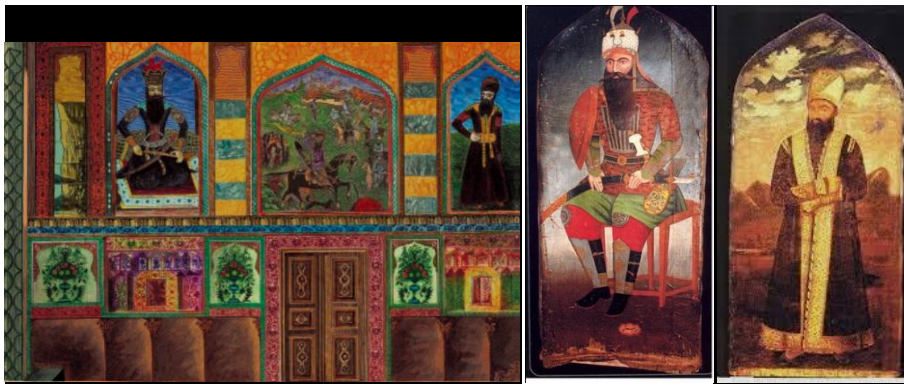
İrəvanın dövrümüzədək gəlib çatmayan memarlıq və təsviri sənət örnəkləri haqqında məlumatların çoxu zəlzələdən sonrakı illərə aiddir. 1679-cu il zəlzələsindən sonra tamamilə dağılan İrəvan qalası və o cümlədən, Xan sarayı Zal xan (1679-1688) tərəfindən yenidən bərpa edilmişdir. İrəvan qalasının Osmanlı hakimiyyəti altına keçdiyi dövrdə Rəcəb paşa (1725-1728) tərəfindən İrəvan qalasındakı saray kompleksində xeyli quruculuq və abadlıq işləri həyata keçirilmişdir. Hüseynəli xanın və oğlu Məhəmməd xanın (1784-1805) hakimiyyəti dövrləri İrəvan şəhərinin və qalasının çiçəklənmə dövrü hesab edilir. Hüseynəli xan yeni iqamətgah inşa etdirmək üçün dövrün məşhur memarı Mirzə Cəfər Xoylunu İrəvana dəvət etmişdir. XX əsrin əvvəllərində İrəvan qalasında mövcudluğunu saxlayan Xan sarayı Mirzə Cəfər Xoylunun rəhbərliyi altında yenidən qurulmuşdur. 1791-ci ildə Hüseynəli xanın oğlu Məhəmməd xan Qacar Güzgülü salonu və Sərdar bağındakı Yay imarətini inşa etdirmiş, bununla da bu möhtəşəm tikili memarlıq baxımından monumental saray kompleksi kimi tamamlanmışdır. Saray kompleksi 1810-cu ildə Hüseynqulu xanın hakimiyyəti dövründə əsaslı təmir edilmiş və ona bir sıra tikililər əlavə edilmişdir [11, s.22]. Sarayın son bəzək işləri məşhur Azərbaycanlı rəssam Mirzə Qədim İrəvani tərəfindən 1850-ci ildə işlənmişdir [22, s.13]

1. *Sərdar sarayı.*

2. Güzgülü salon. Rəssam Qriqori Qriqoryeviç Qaqarin

Xan sarayının Güzgülü salonun divarı. 4-5. Güzgülü Rüstəm salonda və Hüseynqulu xan Qacarın portretləri. Rəssam Mirzə Qədim İrəvani. Tiflis İncəsənət muzeyi.

Tanınmış Rusiya yazıçısı və diplomatı Aleksandır Sergeyeviç Qriboyedov Hüseynqulu xanın qonaqları qəbul etdiyi Güzgülü salonu ətraflı təsvir edərək yazır: "Salon döşəməsi bahalı, naxışlı xalçalarla döşənib, tavan və salonun divarları yapon naxışları ilə bəzədilib, bütöv divar boyu yerləşdirilən pəncərə çərçivəsi şəbəkə üslubunda işlənib və onlar rəngli şüşələrlə pərçimlənib, salonun girişi ilə üzbəüz buxarı yerləşdirilib. Qabarıq şəkilli tavan kiçik güzgü parçaları ilə örtülüb və bütün divarlar iki cərgə şəkillərlə bəzədilib [11, s.22].

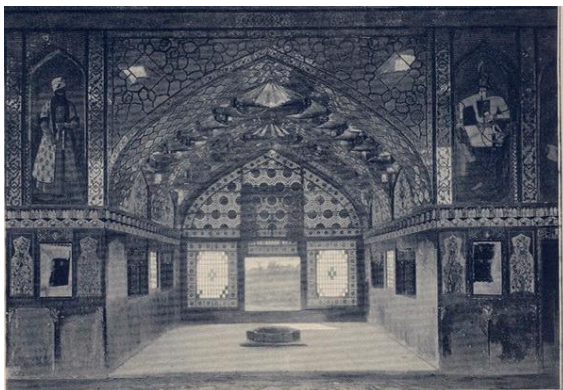
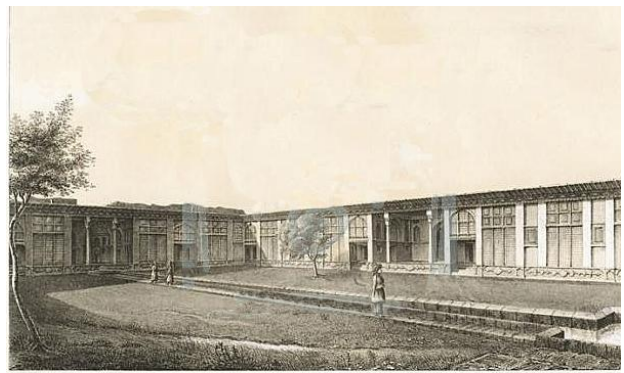

FIG. 48. ERIVAN. INTERIOR OF THE KIOSQUE OF THE SIRDARS.
Xan sarayının interyeri. Foto H. Linç.

Xan sarayının hərəmxanasının həyəti.
Rəssam Düyuba de Monpere. 1840-cı il

Xan sarayından dövrümüzdə qalan daxili divar bəzəkləri. (Foto internet saytıdan götürülüb)

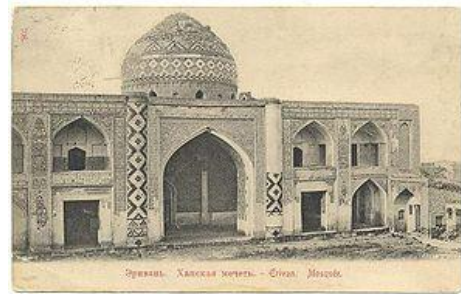

Göy məscid. İrəvan qalası, 1764-1768-ci il

İrəvan məscidlərinin ən böyüyü sayılan və mərkəzi məscid kimi inşa edilən Göy məscid (1764-1768-ci il) 28 hücrə, kitabxana, ibadətqah və daxili həyətdən ibarətdir. Sovet hakimiyyəti dövründə məscidin 4 minarəsindən 3-ü sökülmüş, bir hissəsi isə məktəb olaraq istifadəyə verilmişdir. Məscid müəyyən dövrlərdə ermənilər tərəfindən yandırılmışdır. 2010-cu ildə məscid binasında yenidən bərpa işləri aparılmışdır. Göy məscidin 24 metrlik minarəsi, 28 köşkü (hücrə), kitabxanası, böyük salonu, günbəzi və həyəti rekonstruksiya edilmişdir. Kompleksdə aparılan bərpa zamanı məscidin xarici görkəminə xeyli müdaxilələr olub. Tikili hazırda "Fars məscidi" kimi təbliğ edilir. Məscidin daxili və xarici divarlarında islam memarlığına xas olan rənglərdən və naxışlardan istifadə edilib, pəncərələri şəbəkə üsulu ilə qurulub.

İrəvan qalasındakı Sərdar (Abbas Mirzə) məscidi: Roussin Dülhau de Morepère. 1843.

Сардар. ХАТКАЯ МОНЕТ. - СІРІА. МІСЦІО.

Sərdar məscidi (Abbas Mirzə məscidi) XVI əsr.

Göy məscidlə yanaşı, vaxtilə öz memarlığı ilə ayrı-ayrı dövrlərdə səyyahların əsərlərində yer alan və Sərdar sarayının yaxınlığında yerləşən Sərdar məscidi (Abbas Mirzə məscidi) İrəvan qalasında yerləşən məscidlərdən biridir. İrəvan qalasının çar Rusiyası işğalı dövrünə aid bəzi sənədlərində bu məscidin adı Abbas Mirzə kimi hallandırılır. 1864-cü ildə İrəvan qalasından rus qoşunlarının hərbi-istehkam məqsədilə istifadəsinə son qoyulduqdan sonra qaladakı tarixi memarlıq abidələri, o cümlədən Sərdar, yaxud Abbas Mirzə məscidi ciddi dağıntılara məruz qalmışdır. XX əsrin əvvəllərində Türkiyədən gələn erməni qaçqınları məskunlaşdırılmışdır. Sovet Ermənistanı dövründə isə Sərdar məscidi hissə-hissə sökülmüşdür. Son vaxtlaradək Sərdar məscidinin 2-3 metr hündürlüyündə bir divarının qalıq qalmışdır. Ermənistan hökuməti məscidin qalıqını "qorunan tarixi abidələr" siyahısında 2007-ci ildə Avropa Şurasına təqdim etmişdir. Lakin erməni vandalları Sərdar məscidinin "qorunan" divar qalıqını da 2014-cü ilin noyabr ayının ortalarında yer üzündən silmişdir [24, s.2].

İrəvan qalasında Sərdar saray kompleksi və Sərdar məscidilə yanaşı, qala ərazisində yerləşən və memarlığı ilə bir çox tədqiqatçıların əsərlərində yer alan Təpəbaşı məhəlləsində Göy məsciddən başqa Hacı İmamverdi məscidi, Qantar bazarı, Hacı Əli karvansaraları, Kərim bəy Murad bəyin oğlunun, Hacı bəyin, Axund Şeyxülislam, Hacı Əli hamamları, Molla Əli Nağı Molla Məhəmməd oğlunun Xan evi kimi tarixi memarlıq abidələri Təpəbaşı məhəlləsinin müsəlman memarlıq obrazı kimi formalaşmasında əhəmiyyətli rola malikdir.

Yuxarıdakı təsvirlərdən aydın olur ki, İrəvan qalası, şəhərin memarlıq-planlaşma həlli, eləcə də tarixi abidələri Azərbaycan memarlığının orta əsrlərə aid ən nadir tikililərindən olmuşdur.

Nəticə

İrəvan xanlığı (Çuxur-Səəd) XVIII əsrin ortalarında Nadir şah imperiyasının süqutundan sonra yaranmış Azərbaycan xanlıqlarından biri idi. İrəvan xanlığının ərazisi 23.8 kv km., əhalisi 17 min ailədən ibarət olmuşdu. XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunana qədər İrəvan xanlığının əhalisinin əksəriyyəti Azərbaycan türkləri təşkil edirdi. 1441-ci ildə erməni katolikos mərkəzi İrəvan bölgəsinə (Çuxur Səəd) köçürülənə qədər bu ərazidə ermənilərə məxsus heç bir kənd və ya torpaq sahəsi olmayıb. Şopenin məlumatlarına əsasən İrəvan xanlığına İran və Türkiyədən köçürülən erməni əhalinin sayı təxminən 115.155 nəfərdən ibarət olmuşdur. Dubrovin göstərir ki, "erməni vilayəti"ndə ermənilərin sayı 1827-ci il və 1829-cu il müharibələrindən sonra da İran və Türkiyədən köçürülənlərin hesabına artmışdı.

1918-ci il mayın 28-də tarixi Azərbaycan torpaqları olan İrəvan xanlığının ərazisində Ermənistan adlı dövlətin yaranmasından sonra orada yaşayan azərbaycanlılar zaman-zaman öz tarixi torpaqlarından deportasiya olunublar. Atalarımızın müxtəlif dövrlərdə bu ərazilərdə inşa etdikləri tikililər, habelə İrəvan şəhərinin əsasını təşkil edən türk-müsəlman evləri, tarixi abidələr də zamanla erməni vandalizminin qurbanına çevrilib. Ermənistanda daşnakların hakimiyyəti dövründən başlamış türk mənşəli adların erməniləşdirilməsi prosesi 1920-ci ildə Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da davam etdirilmişdir. 1921-ci il avqustun 30-da Sovet Ermənistanı Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə İrəvan şəhərində böyük əksəriyyəti Azərbaycan türkcəsində olan 32 küçənin adları dəyişdirilmişdir. İrəvan şəhərinin adı isə indiyədək iki dəfə dəyişdirilmişdir. Birinci

dəfə rusların işğalından sonra 1828-ci ildə Erivan, ikinci dəfə isə 12 iyun 1936-cı ildə dəyişdirilərək Yerevan adlandırılmışdır. Bütövlükdə isə indiki ermənistan ərazisində azərbaycanlılara məxsus 702 inzibati vahidin adları dəyişdirilmişdir. Çox acı reallıqdır ki, vaxtilə aborigen əhalisi tamamilə azərbaycanlılardan ibarət olan İrəvan şəhəri, hazırda monoetnik erməni şəhərinə çevrilmişdir [11, s.52-53].

1924-cü ildə İrəvanın baş planı hazırlanaraq tədricən həyata keçirilməyə başlandı. Erməni şovinist millətçiləri İrəvan qalasını və onun içərisində yerləşən bütün tarixi-memarlıq abidələrini tədricən yer üzündən sildilər ki, gələcəkdə İrəvanı erməni şəhəri kimi təqdim edə bilsinlər.

XX əsrin 30-40-cı illərində İrəvan şəhərinin mərkəzindəki azərbaycanlı məhəllələri mövcudluğunu qoruyub saxlayırdı. Ermənilər İrəvanda XIX əsrin əvvəllərindən etibarən məskunlaşdıqları üçün erməni məhəllələri azərbaycanlı məhəllələrini üzük qaşı kimi əhatələmişdi. 50-60-cı illərdə azərbaycanlıların kompakt yaşadıkları məhəllələri, onların qədim qəbiristanlıqlarını yeni tikililər inşa etmək adı altında yerlə yeksan etdilər.

Azərbaycanlılara qarşı törədilən 1905-1906-cı illər kütləvi qırğınları, 1918-1920-ci illər soyqırımını 1948-1953-cü illər və 1988-1989-cu illər deportasiyaları İrəvan şəhərinin müsəlman şəhəri simasını ermənilərin xeyrinə tamamilə dəyişdi. Ermənilər İrəvan şəhərindən azərbaycanlıların maddi-mədəniyyət izlərini silərək və azərbaycanlı etnik kimliyini yox edərək monoetnik erməni şəhəri yaratmağa nail oldular.

Sovet hakimiyyəti illərində də azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan, eləcə də İrəvan şəhərindən deportasiyası rəsmi Ermənistan siyasətinin tərkib hissəsi olmuşdur. 1924-cü ildə Aleksandr Tamanyanın layihəsi əsasında həyata keçirilən İrəvan şəhərinin rekonstruksiyası, əslində azərbaycanlıların izini silməyə xidmət edirdi. Göy məsciddə İrəvan şəhər Tarix Muzeyi yerləşdirilmiş, Zal xan (Şəhər) məscidi, Sərdar sarayı, İrəvan qalasının divarları sökülərək daşlarından Sahil bulvarının salınmasında istifadə edilmişdi. Köhnə şəhər massivində azərbaycanlılar yaşayan məhəllələr sökülərək yerində parklar, kinoteatrlar, meydanlar salınmışdı [1, c.269-273].

Xalqımıza qarşı soyqırım siyasəti həyata keçirən təcavüzkar Ermənistan ötən əsrin 90-cı illərində milli-mədəni və tarixi irsimizin dağıdılması, bu torpaqlardan Azərbaycan izinin silinməsi üçün ən çirkin vasitələrə əl ataraq, sonuncu olaraq Qədim Azərbaycan şəhəri olan İrəvanın Təpəbaşı məhəlləsini də məhv etməyə nail oldular. Bütün bunlar "İrəvan şəhərində Azərbaycan milli-mədəni, tarixi irsin sonuncu qalığı Təpəbaşı məhəlləsinin taleyi: Ermənistanda Azərbaycan xalqının irsinin dağıdılması və tarixi izlərinin silinməsi" üzrə aparılmış araşdırmanın və onun nəticələrini əks etdirən kitabda öz əksini tapıb. Araşdırmanın müəllifi, tədqiqatçı, tarixçi Səbuhi Hüseynov materialların hazırlanmasında Azərbaycan Respublikasının Milli Arxivində, Amerika birləşmiş Ştatları Konqres Kitabxanasının Nadir Əlyazmalar Kolleksiyasında, Türkiyə Respublikasındakı Osmanlı Arxivində, Rusiya Federasiyasının Dövlət Arxivində saxlanılan sənədlərdən istifadə olunduğunu və üçüncü dövlətin arxivində saxlanılan Ermənistan arxivindən götürülmüş mikrofilimlərin tədqiqata cəlb edildiyini bildirib. Araşdırma çərçivəsində İrəvan şəhərinin, o cümlədən Təpəbaşı hissəsinin tarixi, şəhərdə Azərbaycan irsinin yüz il əvvəl başlanmış və hələ də davam edən sistemli dağılması prosesi, Təpəbaşı məhəlləsinin son qalıqlarının da sökülərək, məhəllənin tamamilə məhv edilməsi təhlükəsi barədə mühüm məlumatlar toplanıb.

İrəvan şəhərinin digər yaşayış massivləri və bu massivlərdə yerləşən tarixə çevrilmiş tikililəri kimi Təpəbaşı məhəlləsi və burada vaxtilə yerləşən tikililər də azərbaycanlılara məxsus olmuşdur. Tarixi mənbələrdə bu tikililərin əksəriyyəti azərbaycanlı xeyriyyəçilər tərəfindən inşa edilmiş: məsələn, Zal xan, Novruzəli xan, Sərtib xan, Hüseynəli xan, Hacı İmamverdi və Hacı Cəfər bəyin məscidləri, Hacı Əli karvansaraları, Kərim bəy Murad bəyin oğlunun, Hacı bəyin, Axund Şeyxülislam, Hacı Əli hamamları, Molla Əli Nağı Molla Məhəmməd oğlunun Xan evi və b. İrəvan şəhərinin mövcud vəziyyəti yalnız Təpəbaşı məhəlləsində qalmışdır. Burada vaxtilə 300-dən çox yaşayış evi mövcud olmuşdur. Mütəxəssislərin də fikrincə, köhnə şəhər mühiti, paytaxtın dəyişdirilməmiş siması məhz Təpəbaşı məhəlləsində qalıb. Eyni zamanda hazırda bir çox tikinti şirkətləri Təpəbaşı ərazisində inşaat aparmaqdadır. Mütəxəssislərin dediyinə görə, Təpəbaşı məhəlləsinin özünəməxsus obrazı keçmişdə burada yaşayan yerli azərbaycanlı sakinlər tərəfindən yaradılıb. Təpəbaşının sabiq sakini, "Elmi araşdırmalar" İctimai Birliyinin sədri Telman Qasimov bildirib ki, Təpəbaşının özünəməxsus koloriti olub: "Çünki Təpəbaşı Şərq üslubunda tikilmiş məhəllə olub. Çoxları bu məhəlləni "Şəhər içində şəhər" adlandırıb, bəziləri İrəvan şəhərinin mərkəzi hesab edirlər. Çünki Təpəbaşı şəhərin digər məhəllələrindən fərqli olub. Buranın öz məscidi, məhəllədə xanların, bəylərin evləri olub. Bütün bu infrastruktur, eləcə də abidələr ermənilər tərəfindən məhv edilib".

Təpəbaşı məhəlləsində 1831-ci ildə 5 hamam olub. Hacı Bəyim hamamı; Hacı Əli hamamı; Qafar və Hacı Fətəli hamamı; Kərim bəy hamamı; Şeyxülislam hamamı. 1831-ci il kameral təsvirinə görə İrəvan əyalətinin şeyxülislamı şəhərin Təpəbaşı hissəsində yaşayırdı: "Şeyxülislam Axund Molla Məhəmməd Axund Molla Məmmədhüseyn oğlu 60 yaş". Təpəbaşı məhəlləsinin kameral təsvirində 1831-ci ildə Hüseynəli xan məscidi və Hacı İmamverdi məscidi göstərilib. Bu məscidlərdən başqa, bir neçəsi də uçmuş məscidlər olub ki, bu məscidlər də qeydə alınmayıb [23, s.2].

Tarixçi-alimlər öz araşdırmalarında vaxtilə azərbaycanlılardan ibarət olan bu məhəllənin etnik tərkibi tarixin üç mərhələsində (1918-1920-ci, 1948-1953-cü, 1988-ci illər) süni şəkildə dəyişdirilib və bu gün ermənilərdən ibarət monoetnik məhəlləyə çevrilib. Burada yaşayan insanlar özlərini yerli İrəvanlı adlandırırsalar da, onların çox kiçik bir qismi daha öncədən bu ərazidə yaşadığına dair sübutlar gətirə bilər. Lakin burda yaşayanların böyük bir hissəsi 1920-ci illərdə hələ İrəvan adlandırılan şəhərə qonşu dövlətlərdən köçürülən ermənilərdən ibarətdir. Ermənistan, eləcə də Azərbaycan arxivlərində bunu sübut edən minlərlə sənəd saxlanılmaqdadır. Hazırda İrəvan şəhərində xaricdən gələn qonaqlara və tədqiqatçılara yaşı 250 ildən yuxarı bircə dənə də olsun tarixi-memarlıq abidəsini göstərmək mümkün deyil.

1988-1989-cu illərdə Ermənistandan 250 minə yaxın azərbaycanlı deportasiya edilib. Bununla da tarixi Azərbaycan torpaqlarında monoetnik erməni əsası qoyuldu. Məhz bundan sonra Ermənistan qanunverici orqanının qərarı ilə azərbaycanlılara məxsus yaşayış məntəqələrinin, eyni zamanda çayların, göllərin, təpələrin adları dəyişdirilib, tarixi, maddi-mədəni irs tamamilə silindi və erməniləşdirildi. Vaxtilə azərbaycanlıların yaşadıkları bölgələrdə 234 məktəb, 214 kitabxana, 268 mədəniyyət müəssisəsi, 235 səhiyyə ocağı, 112 uşaq bağçası, 152 məişət evi ermənilərin əlinə keçdi. Azərbaycanlılara məxsus 223 qəbiristanlıq, 49 məscid, 68 tarixi, 7 memarlıq abidəsi zamanla erməni vandalları tərəfindən dağıdıldı.

Hazırda qonşu dövlətlərdə olan arxiv sənədlərinin araşdırılması, əzəli torpaqlarımız olan İrəvanda və Zəngəzurda, digər ərazilərdə Azərbaycana aid tarix-mədəniyyət abidələri haqqında tədqiqatın həyata keçirilməsi, bunun nəticəsində nəşrlərin çap edilməsi və beynəlxalq səviyyədə təbliği istiqamətində vacib addımlar atılır. Bu günlərdə bütövlükdə İrəvanda, o cümlədən şəhərin Təpəbaşı məhəlləsində xalqımızın milli-mədəni, tarixi irsinə qarşı Ermənistanın həyata keçirdiyi mədəni soyqırım ilə bağlı Azərbaycanın bir qrup elm xadimi və ictimaiyyət nümayəndələri tərəfindən UNESCO-nun baş direktoru Odre Azuleyə müraciət ünvanlanıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Акопян Тадевос. Очерк истории Еревана. Ереван: 1977, с. 269-273.
2. Evliya Çələbi. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr). Bakı: Azərnəşr, 1992, 92 s.
3. Evliya Çələbi. Səyahətnaməsində Azərbaycan. Bakı: 2012, s. 41.
4. Ениколопов, И.К. Грибоедов и восток. Ереван: 1954, с. 86.
5. Əliyev, F., Həsənov, U. İrəvan xanlığı. Bakı: 1997; Əliyev, F., Həsənov, U. İrəvan xanlığı. Bakı: 2007, 144 s.
6. Əhmədli, N. İrəvan əyalətinin kəmərial təsviri, I c. Bakı: Tərxan NPB, 2018. 328 s.
7. İrəvan əyalətinin ictimai dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələr müəllifləri akademik Z.Bünyadov, t.e.n. H.Məmmədov (Qaramanlı), Bakı: 1996, s. 35-74.
8. Jan Şarden. Səyahətnamə (Fransız dilindən tərcümə edən V.Aslanov). Bakı: 1994, s. 21.
9. Mustafayev, Ş.R. İrəvan xanlığının Osmanlı İmperiyası ilə əlaqələri. Avtoreferat. Bakı: 2017, 29s./ s. 13-14.
10. Mirmehdi Ağaoğlu. (APA) Milli məclisin deputatı, AMEA Folklor İnstitutunun Dədə Qorqud şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan qaçqınlar Cəmiyyətinin və Qərbi Azərbaycan İcmasının sədri ilə apardığı müsahibə.17.03.2021.
11. Mustafa, N. İrəvan şəhəri Ankara: Berikan yayınevi, 2015, 269 s.
12. Нерсисян, М.Г. Из истории русско-армянских отношений.Кн.вторая. Ереван: 1961, с. 67.
13. Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовым отношениях, (составил Лекгобытов), ч. I. Санкт-Петербург: 1836, с. 22.
14. Потто, В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т.III, с. Санкт-Петербург: 1888, с.516-517.
15. Piriyeu, V.Z. Azərbaycan tarixi coğrafiyası. Bakı: 2002, s.78.
16. Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Сборник документов.1801-1917гг. Ереван: 1978, с. 286-288.
17. Şükürov, K.K. Türkmənçay 1828. Tarixi xronika. Bakı: 2006, s. 134.

18. Шопен, И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: 1852, с. 468.
19. Vəlili, M.H. Azərbaycan. Coğrafi-təbii, etnik və iqtisadi mülahizat. Bakı: 1993, s.23.
20. Yervand Şahəziz. Qədim İrəvan. Yerevan: 1931, p.34.
21. Заварян, С. Экономические условия Карабаха и голод 1906–1907 г. Перевод с армянского, S. Peterburq: 1907, s.61
22. www.google.com .Qaliboğlu Elçin. "İrəvan əyalətinin kamerial təsviri" kitabında qədim Azərbaycan şəhəri İrəvan tam inventarlaşdırılıb. Xalq Cəbhəsi, 2020, 4-5 fevral, s.13
23. www.google.com. İrəvandakı Təpəbaşı məhəlləsi Azərbaycan xalqına aid memarlıq irsidir. AZƏRTAC, Bakı: 07 iyul, 2022.
24. www.google.com. Zahid Rza İrəvanın "Şəhər içində şəhər"i. İki sahil, 22 fevral 2023, s.6.

SUMMARY

Gulnara Ganbarova

THE ARCHITECTURE OF IRAVAN CASTLE

From the sixteenth century until the first part of the eighteenth century, the boundaries of the province of Iravan were stable. ChukhursadBeylary ruled over the plains on both banks of the Araz River under the Safavid dynasty in Azerbaijan, with the majority of Iravan province situated on the left bank of the river. According to the detailed book dated 1590, the territory of Chukhursadbeylarbey was divided into Iravan and Nakhchivanlivas. Ten districts made up Iravanlivas: Abnik, Abaran, Sharabkhana, Aralik, Talin, Vedi, Garni, Garni, and Iravan. The detailed book from 1728 states that the districts of Kirkhbulag, Körpu, Maku, Khinzirak, Garni, Vedi, Derachichek, Abaran, Goyche, Darelaez, Meraza, Surmeli, Igdir, Araliq, and Sharur were included in the Iravan province in addition to the capital of Iravan. Iravan Castle was built in 1504 by the order of the Safavid ruler Shah Ismayil I, by his vizier Ravangulu Khan, on the banks of Zangichay, on the location of the modern city of Iravan. The fortress, which was supposed to protect the borders of the Safavid state from foreign raids, was named Ravan fortress after its builder, and later Iravan fortress. The fortresses of Kechi-gala, Sardarabad, Talin, Gyumru, and Shorayel, as well as the military-fortified Iravan citadel in Western Azerbaijan, are mentioned in records from the Middle Ages and the Russian occupation era. Following Russia's invasion of the Iravan Khanate, every fortress on the list was progressively demolished and vanished from the face of the earth. The Iravan Castle is the most magnificent of these castles and is frequently noted in research. The castle, which was an example of high architecture and artistic craftsmanship of its time, had 50-60 constellations, a palace inside the castle, a hall with mirrors, decorated double mosques, two- and three-story buildings, tastefully built men's and women's baths, a large marble pool, and a decorated "Tabriz Gate". These buildings, which fascinated European and Russian travelers with their ornament motifs, flower paintings, portrait images, original architectural structure and richness of design, were destroyed by Armenian vandals from time to time. In 1728, there were 4 neighborhoods in the city of Iravan - Old City, Demirbulag, Derakandi and Tepebaşı. Until the 18th century, there were eight mosques in Iravan, the capital of the khanate. Two of them were inside the fortress, and the remaining six mosques - Zal Khan, Novruzali Khan, Sartib Khan, Huseynali Khan, Haji Imamverdi and Haji Jafarbey mosques were

located in the suburban villages of Iravan. At a certain distance from the mosques, according to Islamic traditions, eight baths were built: for bathing women and men. Each bath building was completed with high domes in the oriental style. These baths, which are unique in their architecture and beauty, were called: Shahri, Sheikhulislam bath, Mehdi bey bath, Haji Beyim bath, Tepebashi bath, Haji Ali bath, Haji Fatali bath and Karim bey bath. The Iravan Khanate covers 13,114 square meters in total. Except for Pambek and Shorayil, the population consisted of 17 thousand families. Based on the data provided by Shopen, an estimated 115,155 Armenians were resettled from Iran and Turkey. Dubrovin demonstrates how, during the wars of 1827 and 1829, the population of Armenians in the "Armenian province" grew at the expense of people who were resettled from Iran and Turkey.

The article will provide information about the lands of West Azerbaijan and the architecture of the Iravan castle. The invasion of the Iravan castle by the Russians, the placement of Armenians in the area and the relocation of Azerbaijanis from the lands of Azerbaijan, and the vandalism of our historical monuments will be discussed.

Keywords: *Western Azerbaijan, Iravan Castle, historical monuments, neighbourhoods, palace, mosque, bath*

DƏRƏLƏYƏZ POEZİYA YARADICILIĞINDA VƏTƏN HƏSRƏTİ MOTİVLƏRİ

Ruhəngiz ƏLİYEVƏ

ruhangiz.aliyeva@list.ru

ORCID iD: 0000-0002-9466-4822

"Naxçıvan" Universiteti

Xülasə

Azərbaycanın ən qədim və ən şöhrətli torpaqlarından biri olan Zəngəzurun adının mənasını da Azərbaycanın tarixi keçmişində axtarmaq lazımdır. Tarixi Zəngəzur ərazisi ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif adlarla tanınıb. 1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan Gülistan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbtə başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Çar Rusiyası və Azərbaycanda torpaq münasibətləri fərqli idi. Əgər çar Rusiyasında torpaq və o torpaqda yaşayan kəndli mülkədarın xüsusi mülkiyyəti idisə, Azərbaycanda bu münasibət rus işğalına qədər fərqli idi. Zəngəzur torpaqlarının erməniləşdirilməsinin digər bir siyasəti isə soyqırımlarla həyata keçirdi. Soyqırımlarla Azərbaycan torpaqlarının işğalı daha sürətli həyata keçirdi. İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, öz havadarlarının himayəsi altında "Erməni vilayəti" adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Həmin ərazilərdən didərgin düşən soydaşlarımızın, ziyalılarımızın şair və aşıqların yaradıcılığında Vətən həsrəti, motivləri geniş yer almışdır.

Açar sözlər: *Zəngəzur tarixi, Dərələyəz aşıqları, Urud, Sisyan*

Millətlərin, xalqların, dövlətlərin tarixini müəyyən etmək, yaratmaq, yazmaq hər kəsə nəsisb olmur, bu böyük liderlərin qismətinə düşür. Bu mənada Ümummilli Lider Heydər Əliyev və onun siyasi xətti ilə bağlı olmuşdur. Bütün həyatını və fəaliyyətini canından əziz bildiyi Vətəninə həsr edən Heydər Əliyev hər kəsdən daha yaxşı bilirdi ki, o, böyük Azərbaycanın bərpası üçün müqəddəs missiya ilə dünyaya gəlmişdir. "Azərbaycanım mənim qibləgahımdır. Bütün şüurlu ömrümü onun inkişafına, tərəqqisinə həsr etmişəm", - deyən Ulu Öndər, 26 mart 1998-ci il azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti Fərman imzaladıqdan sonra bütün ziyalıların qarşısında tarixi bir tələb qoydu. "Bundan sonra elə kitablar yaranmalıdır ki, o kitablar Ermənistanda yerləşən həmin torpaqların Azərbaycana məxsus olmasını daim, ardıcıl surətdə sübut etsin. Biz bunu etməliyik. Biz gələcək nəsillər üçün yol açmalıyıq. Tarix böyükdür. Bir əsrdə olan hadisələr sonrakı əsrdə dəyişilə bilər. Biz sadəcə bu həqiqətləri əsərlərdə əks etdirməliyik. Ancaq bu vaxt bu mümkün olacaq, - bunu tarix göstərəcəkdir. Biz məhz bu tarixi torpaqlarımızın bizə mənsub olmasını daim sübut etməliyik. Bu bizim geniş miqyasda işimizdir" [1.8]. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin böyük Vətənimizin ayrılmaz bir parçası olan qədim

Zəngəzur bölgəsinə bağlılığını onun bütün tarixi çıxışlarından görmək olar. Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin düşünülmüş və uzaqgörən siyasətində də bu amil həmişə üstün yer tutub.

Zəngəzur Azərbaycanın qədim torpağı olub, XX əsrdə xarici havadarlarının yardımı ilə erməni təcavüzkarları tərəfindən mərhələ-mərhələ zəbt olunaraq, tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvan xanlığının ərazisində yaradılmış Ermənistan dövlətinə birləşdirilmişdir. 1920-ci il noyabrın 29-da Sovet Rusiyasının hərbi və siyasi dəstəyi ilə sahəsi 9 min kvadrat kilometr olan Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası yaradıldı. Həmin il dekabr ayının 1-də Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin böyük bir hissəsi - Qafan, Sisyan, Gorus və Mığrı Sovet Ermənistanına pay verildi. Burada yaşayan Azərbaycan türkləri taleyin ümidinə buraxıldı [4.78].

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin banisi və qurucusu Heydər Əliyevi dünyaya bəxş etmiş Əliyevlər ailəsi də var idi. Bu ailə məhaldə öz mərdliyi, igidliyi ilə sayılıb-seçilən Comərdin və dövrünün tanınmış adamı olan urudlu Kərbəlayi Abasqulunun nəslə kimi tanınmış və hörmət qazanmışdı [2.56].

Heydər Əliyevin ulu babası Comərd kişi qardaşı Alagöz Məhəmmədlə birlikdə Comərdli kəndinin bünövrəsini qoymuşlar. Kənddəki bütün ailələr bu iki qardaşın törəmələri olmaqla demək olar ki, bir-birinə qohumdurlar. Comərdli camaatının Qarakilsənin digər qədim azərbaycanlı kəndləri olan Urud, Şəki, Ərəfsə, Dəstəgird və s. kəndlərlə də yaxın qohumluq əlaqələri vardır [2,45]. Məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü və siyasi iradəsi ilə yetmişinci illərin əvvəllərindən Dağıstanda, Gürcüstanda və Ermənistanda tez-tez Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti günləri keçirilməyə başlandı. Bu proqram çərçivəsində respublikanın tanınmış elm, mədəniyyət, incəsənət xadimləri "vətənin qıraqlarında qalan yerləri"ndə yaşayan soydaşlarımızla görüşür, onların mənəvi tələbatlarının ödənilməsinə yardımçı olurdular. Bu mənada Zəngəzur da istisna deyildi. Bakıdan, Ağdamdan, Füzulidən, Naxçıvandan Zəngəzura tez-tez teatr, konsert qrupları gəlir, kənd-kənd gəzərək konsertlər, tamaşalar verirdilər. Azərbaycanda istehsal olunmuş kinofilmlərin Zəngəzurun azərbaycanlı kəndlərinə gətirilməsi ötən əsrin 70-80-ci illərində adi hala çevrilmişdi. Ümummilli Lider Heydər Əliyev deyirdi: "Müstəqil dövlətimiz üçün tələpəklü məsələlərin həyata keçirilməsi, tariximizin bir çox qaranlıq səhifələrini açmaqla kimliyimizi tam müəyyən etməyi, milli kökləri ilə bağlı yeni təfəkkürlü gənc nəslə yetişdirilməsini zəruri edir" [3.70].

Bir çox ziyalılarımız elmi araşdırmalarla, faktlarla, Dərələyəz, Zəngəzur torpaqları haqqında sanballı əsərlər yazmışlar. Dərələyəzli Aşıq Mehdi ilə professor Həsən Mirzənin məşhur deyişməsində Dərələyəzin bütün kənd və oba adları izahlı bir şəkildə qələmə alınmışdır. Nəzərinizə çatdırmaq istərdim ki, bu deyişmədə Dərələyəzdə yerləşən kənd, dağ, oba adları elə dəqiqliklə, elə poetik ahənglə işlədilib ki, bu həm milli ədəbiyyatımız, həm də tariximizin yaddaş kitabında qızıl səhifədir. Aşıq Mehdi dildən-dilə yayılaraq, nəsillərdən-nəsillərə gələn aşıq şeirləri gələcək nəsillər üçün bir xatirə olmalıdır. Bütün dünya bu ədəbiyyat nümunələri ilə tanış olub, bir daha qədim yurd yerimizin bizim ədəbiyyatımızda, tariximizdə əks olunduğunu bilməlidir.

Kotanlıdan aşsan Çinarlı kəndə
Azarsan Göy dağda dumanda, çəndə.
Bir doyunca otur Oruc öləndə
Orda hər nə görsən yaz, Dərələyəzdə.

Danziq, Qozulcada gözümlə qalıbdı
Ardaraz, Milidə sözümlə qalıbdı.
Darməzin bağında üzüm qalıbdı,
Qoyma yadlar dəysin üz, Dərələyəzdə.

Kivəni, Keşini gəzməmiş olma
Salının nərgizin üzüməmiş olma
Ağ kəndin çəmənin əzməmiş olma
Torpaqda gör nə var, Dərələyəzdə.

Və ya Vahid Əziz şeirlərindəki nisgilin özünə, kökünə diqqət etsək, yenə də Vətən eşqi, Dərələyəz nisgili görərik.

İlin hər fəslində - payızda, yazda
Cana yığılardıq yağmur selinnən,
Yarlı-yarışıqlı toylarımızda
Tərpənmək olmurdu aşiq əlinnən

Yolları qoşaydı dərdlə-gülüşün,
Qəmi üstələyib sevinc gələrdi,
Hər kimin ölüsü düşürsə-düşsün,
Hamı doğmasını ölmüş bilərdi;

Sevənlər qəlbində sevər gizlicə,
Atəşdə yanantək sayaqlayardı,
Varlı düyünləri "qırx gün, qırx gecə",
Kasıblar o qədər yas saxlayardı.

Haqqı var küsməyə Vahid ƏZİZdən,
Nadanlar məni də dönük sanırlar,
Bunlar bir xatirə Dərələyəzdən,
Gavurlar tərəfdən ayaqlandılar.

Həsən Mirzə poeziyası, xüsusilə qoşmaları vətən həsrətini hər misrada, hər sətirdə real boyalarla əks etdirir. İşğallara məruz qalan, parçalanan, doğranan torpaqlarımızın fəryadını insanlara çatdırır, vətənin övladlarını qisas almağa, əsir qalan elləri, obaları, yaylaqları, dağları azad etməyə çağırır.

Düşmən əlindədir müqəddəs yerim,
Ləlim, cəvahirim, abidəm, pirim,
Qoy ayağa qalxsın igidim, ərim,
Bəlkə bu şad xəbər silə dərdimi.

Babamın o yerdə izi qalıbdır,
Nənəmin nəğməli sözü qalıbdır,
Türk-oğuz yurdunun gözü qalıbdır,
Töksəm də aparmaz Nilə dərdimi.

Vətən həsrətli şairlərdən Alqayıt isə belə yazırdı:
Çağladan şeirindir, çağlayan mənəm,
Həsrət yaraları bağlayan mənəm,
Ağladan fikrindir, ağlayan mənəm,
Bükübsən alova, közə dərdimi.

Şair Məstan Günər isə şahid olduğumuz və dərk etdiyimiz həqiqətləri, ədalətsiz, zora, gücə söykənən, haqlını çox vaxt haqsız edib zalıma, qanıçənə bəraət qazandıran, dərdlinin dərdini dilə gətirməyib nadanlara sirdaş olan dünyanın iç üzünü açaraq deyir:

Həsən Mirzə, dörd tərəfim qəfəsdir,
Tərən torda bir çarəsiz nəfəsdir,
Dünya kordur, cahan hələ şikəsdir,
Gətirmək istəmir dilə dərdimi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin böyük səyləri, qətiyyəti və təşkilatçılığı sahəsində gündən-günə inkişaf edən, qüdrətlənən, şöhrətlənən, söz sahibinə çevrilən dövlətimizin uğurları deməyə əsas verir ki, milyonların Qərbi Zəngəzura öz ata-baba torpaqlarına qayıtmaq arzusu, tezliklə reallaşacaq, torpaqlarımız işğaldan azad olunaraq nigaran ruhlar sevinəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (DA). Fond 90, siy. 1, iÇ 53.
2. Əliyev, H. Müstəqillik yolu. Bakı: 1997.
3. Hüseynova, M. XX əsrdə Dəräləyəzdə urbisd və etnosid. Bakı: 2024
4. Urud, M. Bakı: Nurlar NPM, 2016. s. 480.
5. Rüstəmov, F. İrəvan kişi gimnaziyası və onun azərbaycanlı məzunları. Bakı: 2023
6. Зангезурский уезд. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, 1894.
7. Aliyeva, R. Zangezur is the historical land of Azerbaijan. Verlag. STELLA. Bundesstr 52 72379. Deutschland 2023. ISBN 978-3-95772-349-9

SUMMARY

Ruhangiz Aliyeva

MOTIVES OF HOMESICKNESS IN DARALAYAZ POETRY

The meaning of the name of Zangezur, one of the oldest and most famous lands of Azerbaijan, should be sought in the historical past of Azerbaijan. Historical Zangezur area was known by different names in different periods. The Gulistan and Turkmenchay treaties signed in 1813 and 1828 laid the foundation for the division of the Azerbaijani people and the division of our historical lands. As a continuation of this national tragedy of the Azerbaijani people, the seizure of their lands began. In a short period of time, this policy was implemented and the mass transfer of Armenians to the lands of Azerbaijan was carried out. Land relations in Tsarist Russia and Azerbaijan were different. If in tsarist Russia the land and the peasants living on that land were the private property of the landlord,

this attitude was different in Azerbaijan until the Russian occupation. Another policy of the Armenianization of Zangezur lands was gnawing away with genocides. He carried out the occupation of Azerbaijani lands faster with genocides. Armenians settled in the territories of Iravan, Nakhchivan and Karabakh khanates managed to create an administrative division called "Armenian province" under the auspices of their patrons, despite being a minority compared to Azerbaijanis living there. Longing for the Motherland and motives of our compatriots and intellectuals, who came from those areas, have a wide place in the works of poets and lovers.

Keywords: Zangezur history, Darelaez lovers, Urud, Sisyan

РЕЗЮМЕ

Рухангиз Алиева

МОТИВЫ ТОСКИ ПО ДОМУ В ПОЭЗИИ ДЕРАЛЕАЗА

Смысл названия Зангезура, одной из древнейших и знаменитых земель Азербайджана, следует искать в историческом прошлом Азербайджана. Историческая область Зангезур в разные периоды была известна под разными названиями. Подписанные в 1813 и 1828 годах Гюлистанский и Туркменчайский договоры положили начало разделу азербайджанского народа и разделу наших исторических земель. Как продолжение этой национальной трагедии азербайджанского народа, начался захват его земель. За короткий период времени эта политика была реализована и осуществлено массовое переселение армян на земли Азербайджана. Земельные отношения в царской России и Азербайджане были разными. Если в царской России земля и проживающие на ней крестьяне были частной собственностью помещика, то в Азербайджане до российской оккупации такое отношение было иным. Другая политика арменизации зангезурских земель развела геноциды. Он осуществил оккупацию азербайджанских земель быстрее геноцидом. Армянам, поселившимся на территориях Иреванского, Нахчыванского и Карабахского ханств, удалось создать под эгидой своих покровителей административное деление под названием «Армянская провинция», несмотря на то, что они были меньшинством по сравнению с проживающими там азербайджанцами. Тоска по Родине, мотивы наших соотечественников и интеллигенции, выходцев из этих мест, занимают широкое место в творчестве поэтов и любителей.

Ключевые слова: История Зангезура, Поэты Дералеаза, Уруд, Сисьян

İRƏVAN TƏPƏBAŞI MƏHƏLLƏSİNİN ŞƏHƏRSALMA STRUKTURU

Tamaşa İSAYEVA

isayevatomasha@gmail.com

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu

Xülasə

İçərişəhərin memarlıq şəhərsalma strukturu ilə Təpəbaşının memarlıq şəhərsalma strukturunun müqayisəli analizini apararkən əsas fərqli və oxşar cəhətləri görmək üçün mənbələrdən əlimizdə olan materiallara əsasən, qala divarlarının baş planlarını nəzərdən keçirmək məqsəduyğun olardı. Hər iki qala şəhərsalma struktur plan quruluşu və memarlıq kompozisiya xüsusiyyətləri ilə müəssəlman memarlıq irsinə məxsusdur. İrəvan Təpəbaşı məhəlləsinin memarlıq irsinin təkamül yolunu sübut edən yüzlərlə arxiv sənədi onun Azərbaycanın memarlıq irsinin tərkib hissəsi olduğunu təsdiqləmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, milli-mədəni, memarlıq irsi, İçərişəhər, Təpəbaşı, məhəllə, şəhərsalma, struktur*

Giriş

Məlumdur ki, Azərbaycanın mədəni irsi nəinki hal-hazırdakı ərazisində, ümumiyyətlə, dünyanın bir çox ölkələrində öz izlərini buraxmışdır. Bəşəri dəyərlərlə zəngin olan mədəni irsimizdən bir çoxları Dünya Mədəni İrs təşkilatları tərəfindən mühafizə olunduğu halda, Ermənistanın ərazisində yerləşən Azərbaycan mədəni irsində özünün şəhərsalma struktur plan quruluşu və memarlıq kompozisiyası həllinə görə özünəməxsus yeri olan İrəvan Təpəbaşı məhəlləsi erməni təcavüzünə məruz qalaraq demək olar ki, darmadağın edilmişdir. Dağlıq Qarabağ ərazisindəki tarixi memarlıq abidələrimizin müharibə ilə əlaqədar olaraq, dağıntılara məruz qaldığını başa düşmək olar. Ancaq ərazisində heç bir müharibə şəraiti olmadan dağıntılara məruz qalmış İrəvan Təpəbaşı məhəlləsinin acınacaqlı vəziyyətini erməni vandalizmi ilə izah etmək olar. Ancaq bir faktı xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır ki, ermənilər Dağlıq Qarabağ tarixi memarlıq tikililərindən fərqli olaraq, İrəvan Təpəbaşı məhəlləsinin abidələrini saxtalaşdıraraq özününküləşdirə bilmədiklərində onların Azərbaycan mədəni irsindən silmək üçün bütün vasitələrdən istifadə etmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, çoxlu sayda arxiv materialları, foto şəkillərlə, ayrı-ayrı mütəxəssislər tərəfindən işlənmiş plan və xəritələrin varlığı ilə beynəlxalq səviyyədə Təpəbaşı məhəlləsinin Azərbaycan mədəni irsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu sübut etmək asanlıqla mümkündür. Zaman-məkan çərçivəsində formalaşmış şəhərsalma struktur plan quruluşu və bu strukturun vizual oxunaqlığını təmin edən tarixi memarlıq tikililərinə olan təcavüzü Ermənistan dövlətinin Dünya Mədəni İrs təşkilatının 1972-ci il UNESCO-nun "Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi" haqqındakı konvensiyasına ziddir. UNESCO deyir ki, "münaqişə zamanı mirasın itirilməsi cəmiyyəti şəxsiyyətindən və yaddaşından, eləcə də keçmişinin fiziki mövcudluğundan məhrum edə bilər. Mədəni irsi məhv edənlər cəmiyyətin sosial quruluşunu pozmağa çalışırlar"...Mədəni irsin qəsdən

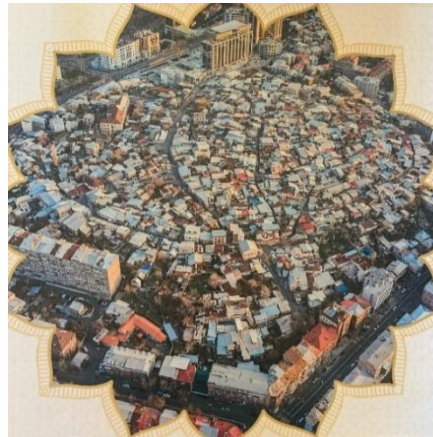
məhv edilməsi" terror və acizlik mesajı daşıyır". Azərbaycan Memarlar İttifaqının üzvlərinin Dünya Mədəni İrs təşkilatına müraciəti hələlik cavabsız qalmışdır.

Tarixi sənədlərə əsasən XVII əsrdən formalaşmağa başlamış Təpəbaşı məhəlləsinin 19 ha ərazisi müasir dövrümüzdə 16 ha. qədər kiçilmiş olsa da, müasir İrəvanın şəhər strukturunda yeganə tarixi məkandır. Arxiv sənədlərinə, rəssamların təsvirinə, foto şəkillərə əsasən Təpəbaşı məhəlləsinin plan məkan quruluşunda daxili mahiyyətdən irəli gələn xüsusiyyətlər onun islam mədəniyyətinin gözəl nümunəsidir. İslam şəhərsalma, və memarlıq kompozisiya xüsusiyyətlərinin özəlliklərini özündə əks etdirən Təpəbaşı məhəlləsini İçərişəhər ilə eyniləşdirsək ümumi cəhətlərin çox olduğunu şahidi oluruq. İslam şəhərlərinin demək olar ki, hamısında olduğu kimi, İrəvan şəhərinin də tarixi mərkəzi şəhərin ən yüksək ərazisində formalaşmışdır.

İrəvan Təpəbaşı məhəlləsinin memarlıq irsi. İçərişəhərin memarlıq şəhərsalma strukturu ilə Təpəbaşının memarlıq şəhərsalma strukturunun müqayisəli analizini apararkən əsas fərqi görmək üçün mənbələrdən əlimizdə olan materiallara əsasən qala divarlarının baş planlarını nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olardı. Baş plana baxarkən hər iki qalanın kontur xətlərinin bir-birinə çox bənzər olduğunu və xarakterik müsəlman şəhərsalma strukturuna malik olan iki nümunəni görürük (**Şəkil 1, Şəkil 2**).

Şəkil 1. İçərişəhər

Şəkil 2. Təpəbaşı məhəlləsi

Lakin hər iki qalanın formalaşması müəyyən zaman məkan çərçivəsində baş vermişdir. İçərişəhərin qala divarları İrəvan qala divarlarından xeyli əvvəl yaranmışdır. Həm də İrəvan qalası dəfələrlə ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən əldən-ələ keçərək xarabalıqlara çevrilərək yenidən formalaşmışdır. Övliya Çələbiyə istinadən qalanın ilkin tikintisi Səfəvi hökmdarı Şah İsmayılın fərmanı ilə yeddi ilə inşa edilmişdir. Lakin sonuncu dəfə Osmanlılar İrəvan qalasını 1724-cü ildə Sultan Əhmədinin hökmranlığı zamanı zəbt etsələr də, onu öz əllərində saxlaya bilməmişlər. 1733-cü ildə Nadir şah qalanı onlardan azad edərək möhkəmlənməsini təmin etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrümüzdə qədər mövcud olan qalanın qalıqları XIX əsrin əvvəllərində formalaşmış qalanın qalıqlarıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, İçərişəhərin orta əsr memarlıq şəhərsalma strukturu kimi formalaşması bir sıra müsəlman dövlətlərinin vassalı olduğu dövrlərə təsadüf etmişdir. Buna baxmayaraq, şəhər artıq mədəni münasibətlər baxımından xeyli inkişaf etmişdir. İçərişəhər regional səviyyədə orqanikada elə bir önəmli yerdə durmuşdur ki, onun şəhərsalma strukturunun dayanıqlı inkişafı təbiətin ona bəxş etdiyi coğrafi mühitlə (dəniz,

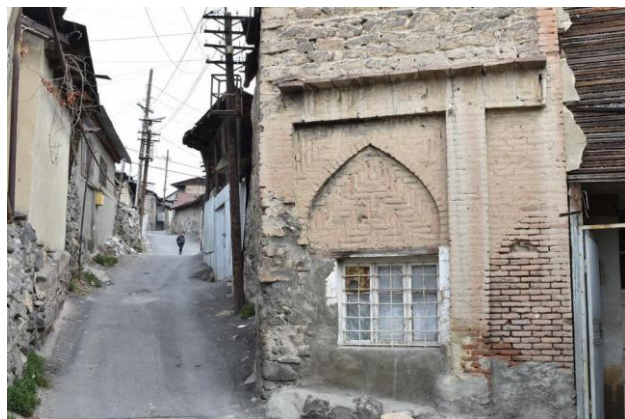
relyef, və s. amillər) təmin olunmuşdur. Dəniz faktoru onu bir liman şəhəri kimi formalaşdıraraq dünyanın hər yerindən maddi-mədəni axınla özünün mədəni irsini daha da zənginləşdirmişdir. Şəhərsalma strukturunda mərkəzi ticarət küçəsi, bazar meydanı, cümə məscidi və s. memarlıq tikililəri özünəməxsus şəkildə ənənəvi müsəlman memarlıq şəhərsalma xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmişdir.

Onun inkişafında yetkin bir mərhələ görünür. İrəvan xanlığı isə bir başqa dövrdə, adından da deyildiyi kimi, xanlıqlar dövründə formalaşmışdır. Bu səbəbdən onun regional şəhər strukturunun əvvəldən formalaşmış bəzi klassik variantların yaranması üzərindən qurulması yox, artıq İrəvan xanlığının formalaşdığı dövrdə xanın yaratmış olduğu şəhərin qorunmasının mütləq sistemlərinin varlığı (qala divarları, qala divarlarının içərisində xanın sarayının müdafiəsini təşkil edən iç qalası) relyef və s. bəzi önəmli şərtlərin vacibliyi, şəhərin idarə etmə sistemində mərkəzin formalaşması, (məscid, bazar kompleksi və s.) və bu mərkəzin şəhərin əsas arterial damarına bağlanması necə həll olunması onun iradəsinə tabe olaraq inkişaf edirdi. Bu prosesdə təkamül və tənəzzül həmişə mövcud olmuşdur.

İdarəetmə sistemində şəhərin bir orqanik quruluşu var. İslam mədəniyyəti üzərində qurulmuş məhəlli bölgələr, məhəllələrin şifrələnməsi İçərişəhərdə olduğu kimi, Təpəbaşı məhəlləsində də mövcuddur (**Şəkil 3, Şəkil 4**).

Şəkil 3. İçərişəhər

Şəkil 4. Təpəbaşı məhəlləsi

İçərişəhər 11 küçə, 14 məhəllədən ibarət olduğu kimi, Təpəbaşı məhəlləsi də 9 küçə və 4 məhəlləyə bölünmüşdür. Dərəkənd məhəlləsi, (Qantar bazarı, karvansara) bu məhəllədə yerləşmişdir. Axund məhəlləsi (Axund Şeyxülislam hamamı bu məhəllədə yerləşmişdir), Xan bağları məhəlləsi, Təpəbaşı məhəlləsi. İrəvan tarixinə gedən yol Təpəbaşı məhəlləsindən başlayır. O, İrəvanın maddi və mədəni irsinin əsasını təşkil edən onurğa sütunudur. Müasir dövrümüzdə şəhərin yalnız bu hissəsində islam mədəni irsinin izlərini özündə əks etdirən yeganə tarixi mühitdir. O özündə qədim İrəvanın yaranması, inkişafı və erməniləşdirilməsinə qədər gedən tarixi yolun şahididir.

Fərqli bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, bu iki mədəniyyətin hər ikisi orta əsr dövrünü keçən kimi digər mədəniyyətin təsirinə məruz qalmışdır. Belə ki, hər iki qalanın ərazisində mədəniyyətlərin çarpışması baş vermişdir. Ancaq bu çarpışmalar İçərişəhərin şəhərsalma struktur plan quruluşunu və memarlıq kompozisiyasını, onun vizual oxunaqlığını dəyişə bilmədi, ancaq İrəvan Təpəbaşı məhəlləsini Buxara kimi darmadağın etmişdir. Şirvanşahlar saray ansamblı müasir dövrümüzdə də İçərişəhərdə öz dominantlığını saxlamışdır, ancaq

bir tərəfi Zəngi çayı ilə sərhəd olan Təpəbaşı məhəlləsinin relyefinin vaxtı ilə ən yüksək nöqtəsində yerləşən Hüseynqulu xanın saray kompleksi (ona Sərdar sarayı da deyilir) yer üzərindən silinmişdir. İrəvan Təpəbaşı məhəlləsinin memarlıq irsini təkamül yolunu sübut edən yüzlərlə arxiv sənədləri onun Azərbaycanın memarlıq irsinin tərkib hissəsi olduğunu təsdiqləmişdir. O dövrdə yaşamış tarixçilərin, səyyahların qeydlərində, rəssamların əsərlərində Təpəbaşı məhəlləsinin mədəni irsini əks etdirən çoxlu sayda nümunələr arxivlərdə sənədləşdirilmişdir.

1679-cu ildə zəlzələ nəticəsində dağılmış, böyük meydanın ərazisində yerləşən, yerində Hüseynəli xan tərəfindən yenidən ən son təqdimatlara görə 1765-ci ildə inşa edilən Göy məscid plan quruluşuna və memarlıq kompozisiya həllinə görə müsəlman memarlıq irsinin ən gözəl nümunələrindən biridir. Məscidin fasad həllində əsasən göy kəsi istifadə olunduğu üçün ona Göy məscid adını vermişlər. Miqyasına görə bu məscid Qafqazda ən böyük məscid olmuş, dövrünün Cümə məscidi rolunu oynamışdır. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix arxivində Göy məscidlə bağlı yüzlərlə sənədlər mövcuddur.

Təpəbaşı məhəlləsində Göy məsciddən başqa Hacı İmamverdi məscidi, Qantar bazarı, Hacı Əli karvansaraları, Kərim bəy Murad bəyin oğlunun, Hacı bəyin, Axund Şeyxülislam, Hacı Əli hamamları, Molla Əli Nağı Molla Məhəmməd oğlunun Xan evi kimi tarixi memarlıq abidələri Təpəbaşı məhəlləsinin müsəlman memarlıq obrazı kimi formalaşmasında əhəmiyyətli rola malikdir. İrəvan Təpəbaşı məhəlləsinin maddi-mədəni irsinin nə qədər zəngin olduğunu AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun baş mütəxəssisi Səbuhi Hüseynovun "İrəvan şəhərində Azərbaycan milli-mədəni, tarixi irsin sonuncu qalığı Təpəbaşı məhəlləsinin taleyi: Ermənistanda Azərbaycan xalqının irsinin dağıdılması və tarixi izlərin silinməsi" araşdırmalarında səlis şəkildə öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun baş mütəxəssisi Səbuhi Hüseynov, "İrəvan şəhərində Azərbaycan milli-mədəni, tarixi irsin sonuncu qalığı Təpəbaşı məhəlləsinin taleyi: Ermənistanda Azərbaycan xalqının irsinin dağıdılması və tarixi izlərin silinməsi". Bakı: 2022.
2. Mustafa, N. İrəvan xanlığı: Erməni vandallarının yox etdiyi İrəvan məscidləri. Bakı: 2016.
3. Evliya Çələbi Sayahətnaməsində Azərbaycan. Bakı: 2012.
4. <https://oxu.az/politics/619916>
5. <https://az.trend.az/azerbaijan/culture/3617720.html>
6. <https://aqreqator.az/az/cemiyet/2179086>

SUMMARY

Tamasha Isayeva

URBAN PLANNING STRUCTURE OF MEKHELLE TEPEBASHI IRAVAN

When conducting a comparative analysis of the architectural urban planning structures of IcheriSheher and Tepebashi, it would be appropriate to review the main plans of the castle walls based on the materials we have from the sources in order to see the main difference and similarities. With their urban planning structure and architectural compositional features both forts belong to the Muslim architectural heritage. Hundreds of archival documents proving the evolution of the architectural heritage of Tepebashi district have confirmed that it is an integral part of the architectural heritage of Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan, national-cultural, architectural heritage, Icherisheher, Tepebashi, district, urban planning, structure

РЕЗЮМЕ

Тамаса Исаева

ГРАДОСТРОИТЕЛЬНАЯ СТРУКТУРА МЕХЕЛЛЕ ТЕПЕБАШЫ ИРЕВАН

При проведении сравнительного анализа архитектурно-градостроительной структуры ИчериШехер и Тепебашы чтобы увидеть основное отличие и сходство надо целесообразно рассмотреть основные планы крепостных стен по имеющимся у нас источникам. И крепостные стены, и форты по своему конструктивному плану, архитектурно-композиционным особенностям принадлежат к мусульманскому архитектурному наследию. Сотни архивных документов, свидетельствующих об эволюции архитектурного наследия района Тепебашы подтвердили, что он является неотъемлемой частью архитектурного наследия Азербайджана.

Ключевые слова: Азербайджан, национально-культурное, архитектурное наследие, Ичеришехер, Тепебашы, окрестности, градостроительство, структура

ИСТОРИКО - КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ИРЕВАНА КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Салина АСЛАНХАНОВА

salina.mamedguseynova@rambler.ru

НАНА, Институт Архитектуры и Искусства

Резюме

Историческая территория Азербайджана - Иреван является неотъемлемой частью истории азербайджанского народа, его богатейшей духовной и материальной культуры, созданной на протяжении тысячелетий. Здесь находилось множество крепостей, многочисленные населенные пункты – селения и города, созданы тысячи памятников культуры – крепости, мечети, минареты, караван-сарай, бани. Несмотря на то, что в старом Иреване, где исламские ценности были нормой жизни, существовали десятки мечетей, в результате непрерывных войн и частых землетрясений многие из них были полностью стерты с лица земли. Получить сведения о мечетях Иревана можно из сочинений и описаний путешественников, посетивших город в разные времена, а также из произведений авторов, написавших о городе Иреван после завоевания его Россией.

Ключевые слова: *бывший Иреван, произведения путешественников, город, мечеть, духовные ценности*

Иреванское ханство было одним из Азербайджанских государств, возникших в середине XVIII века, которое управлялось ханами из знаменитой тюркской династии Гаджаров. Вплоть до российского завоевания начала XIX века подавляющее большинство населения Иреванского ханства составляли азербайджанские турки.

Путешественники об Иреване. Сведения путешественников побывавших в Иреване касаются в основном географического положения города, его величественных строений, жилых и общественных зданий, занятий населения и т.д. Историко-культурные памятники Иревана были построены в восточном архитектурном стиле. Путешественники и летописцы описывали Иреван в своих произведениях как типичный мусульманский город.

Французский путешественник Жан-Батист Тавернье, побывавший в Иреване в 50-е годы XVII века, сообщает, что город состоял из двух частей – внутреннего города и наружного города. Вовнутреннем городе проживали лишь сам хан, военачальники и военные. Жилая часть в наружном городе в 20 раз больше, чем во внутреннем.

А французский путешественник Жан Шарден, побывавший здесь в начале 70-х годов XVII века дает сведения о построенной из кирпича мечети, расположенной напротив городского базара и на то время находящейся в разрушенном состоянии. Он сообщал, что эта мечеть была названа в честь ее основателя, Див Султана (имеется в виду Див Султан Румлу, в 1515 г. являвшийся беглярбеком Иревана).

Караван –сарай, бани. Поскольку город Иреван находился на пересечении караванных путей, здесь было построено много караван-сараев и торговых площадей. Караван-сарай, выложенные камнем с квадратными площадками и бассейнами посередине, считались одними из красивейших построек Иревана. В начале XIX века в Иреване существовало 8 караван-сараев. В караван-сараях Афшар, Джульфа, Гюрджи, Зарраби хан (Саррафхана), Тахир, Сулу, Сусуз, Гаджи Али функционировала 851 лавка.

В Иреване существовало 8 бань, построенных в восточном стиле. В некогда существовавшем банном комплексе Зал хан помимо подземной чайханы была отдельная комната для проведения мугамных меджлисов.

Сведения о мечетях разных периодов. С момента основания города в 1509 году и вплоть до 1918 года в Иреване было 12 мечетей. После завоевания Российской империей Иревана были выпущены монеты, на которых были отражены минареты этих мечетей. Однако в 1906-1911 гг. городским техником Б.Я. Меграбовым был составлен план города Иреван и список архитектурных памятников города. Б.Я. Меграбов зарегистрировал в городе 8 мечетей, и привел их названия: Мечеть Тепебашинская, мечеть Шахарская (Залхана), Мечеть Сартиб, Гей мечеть (Голубая мечеть), Мечеть Гаджи-Гусейн Али-хана, Мечеть Гаджи-Новруз-Али-бека, Мечеть крепостная, Мечеть Демирбулагская и Мечеть Гаджи Джафара.

В 1510 году по приказу Шах Исмаила его полководец Ревангулу хан, возведя Иреванскую крепость, построил в ней мечеть. Эта мечеть, названная «Шах Исмаил», впоследствии была полностью разрушена землетрясением и стерта с лица земли.

В 1583 году после завоевания Иревана османскими войсками под командованием полководца Фархада-паши, одновременно с возведением оваловидных внутренних и внешних стен крепости, также была построена мечеть.

В 1833 году французский геолог, археолог и натуралист Фредерик Дюбуа де Монперэ в своем шести томном труде «Путешествие вокруг Кавказа», подробно описал Иреванскую крепость и Гей-мечеть.

В трудах путешественников и исследователей нередко упоминались расположенные в Иреванской крепости, около Сардарского дворца, мечети: «Сардар», «Аббас-Мирза» и «Шах Аббас».

Рис.1 Мечеть Сардара и руины мечети в 1925 году

Изучение официальных документов и исследований последних лет указывают на то, что несмотря на упоминание в источниках разных названий, речь идет об одном и

том же редком архитектурном памятнике того времени – мечети «Сардар», которая в разное время называлась по-разному. В некоторых документах, относящихся к периоду завоевания Иреванской крепости Россией, эта мечеть упоминалась как мечеть Аббас-Мирзы. По-видимому, то, что в начале XIX века наследный принц Аббас-Мирза перестроил эту мечеть, и послужило причиной того, что мечеть стала называться его именем.

Немецкий исследователь Август Гагстаузен, в 1843 году посетивший город Иреван, сообщал, что одна из крепостных мечетей была превращена в греко-русскую церковь (мечеть Раджаб паши), а другая – мечеть «Сардар» – в арсенал.

В 1928 году азербайджанский археолог и эпиграфист Иса Азимбеков совершил экспедицию в Иреван. По итогам экспедиции он написал статью «Мусульманские надписи Тифлиса, Иревана и Нахчыванской ССР», в которой автор сообщает, что находящаяся в крепости недалеко от дворца Сардара мечеть (т.е. мечеть Сардара), построенная от имени Шах Аббаса, находится в полуразрушенном состоянии, во дворе ее живут несколько семейств армянских беженцев.

Мечеть «Раджаб паша» После того, как османские войска в 1724 году вновь завоевали Иреван, турецкий полководец Раджаб паша осуществил ряд мер, направленных на развитие города. По его приказу в 1725 году в крепости была возведена новая мечеть, названная в его честь. Эта мечеть имела форму правильного параллелепипеда и сферический купол, она была украшена геометрическим орнаментом в восточном стиле. После захвата в 1827 году русскими войсками Иревана, с купола мечети «Раджаб паша» на следующий же день были сняты полумесяц со звездой, а на их место был водружен крест. Был также установлен церковный колокол, и, таким образом, мечеть превратилась в православную церковь. Впоследствии в ее внешнем виде были произведены изменения: к фасаду были добавлены цилиндрические столбы, кровля была покрыта, и, таким образом, мечеть приобрела вид христианского храма. На картине художника Франца Рубо, посвященной взятию Иреванской крепости, на переднем плане изображена мечеть «Раджаб паша» с минаретом.

Рис.2 Мечеть «Раджаб паша»

Гёй(Голубая) мечеть. Многие путешественники и исследователи, описывающие в своих трудах Иреван, в первую очередь, упоминали Гёй мечеть,

которая как по своим масштабам, так и по красоте являлась самым величественным архитектурным памятником города. Строительство мечети началось в 1760 году, а завершилось в 1765 году, в период правления Гусейнали хана. Минарет и одна часть купола мечети были выложены голубым фаянсом. Основные постройки находились в южной и северной частях территории мечети. С 1936 года в здании мечети располагался музей истории города. После войны здесь расположился музей природы, а с 1952 года, для любителей астрономии, в малом молебном зале стал функционировать Планетарий. Вначале, в 1991 году из мечети переехал музей природы, а в 1994 году из комплекса мечети переехал музей истории. В 1995 году был подписан договор между Ираном и Арменией, по которому правительство Ирана взяло на себя все затраты по реконструкции Гей мечети. Реконструкционные работы были завершены в 2006-м году. В настоящее время, официальные лица Армении представляют зарубежным гостям Гей мечеть как «фарсидскую мечеть».

Мечеть Залхана находилась в квартале Иревана под названием Старый город. На фасаде мечети арабским алфавитом, на турецком языке, была вырезана дата завершения строительства – 1098 год хиджры, т.е 1687 год по христианскому летоисчислению. Таким образом, становится ясно, что Шахарская мечеть была построена после землетрясения 1679 года. В 1928 году большой зал Шахарской мечети была снесен, и на его месте был построен отель «Ереван». Назначение медресе мечети Залхан, которое состояло из двухэтажного здания и многочисленных келий, после Второй мировой войны было изменено. В настоящее время в его здании расположен выставочный зал Дома художников [1].

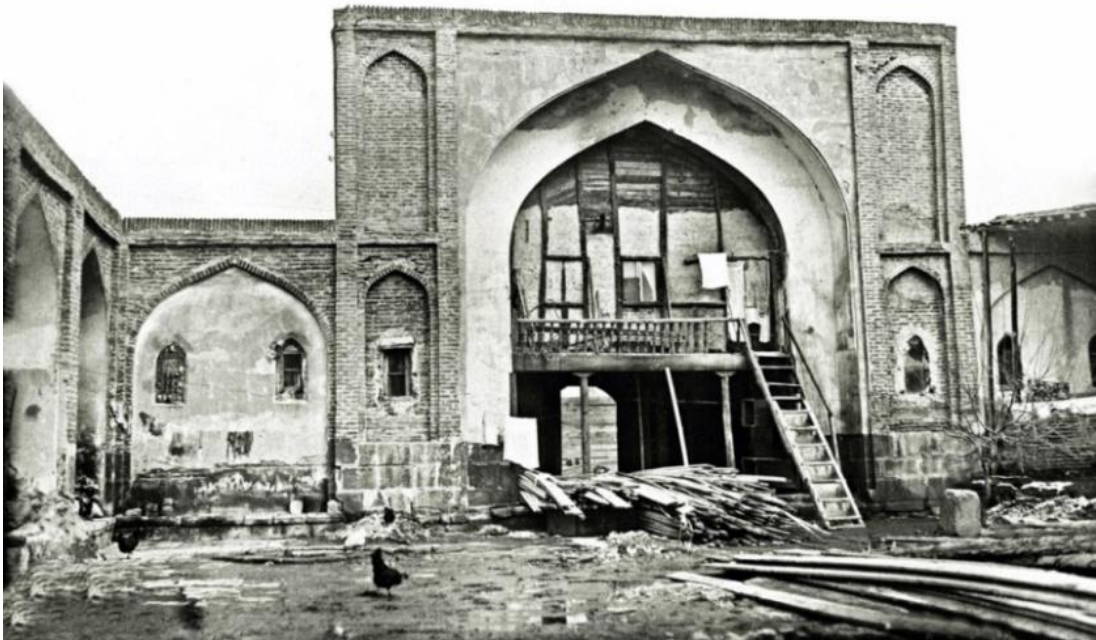

Рис.3 Мечеть Залхана

Рис.4 Мечеть Тепебашинская

Мечеть Тепебашинская Минарет мечети, расположенной в населенном квартале Тепебаши, в 1960 году разрушился. В настоящее время в мечети, толщина стен которых составляет 1,5 метра армяне понастроили самостроек. По некоторым сведениям, эту мечеть построил член Иреванской городской управы, потомок ханского рода, Аббасгулу хан Иреванский. Его дом также находился в этом квартале. Несмотря на то, что в настоящее время дом Аббасгулу хана почти разрушен, армяне все еще называют его «Домом хана» [2].

Мечеть Демирбулагская В начале XX века в Демирбулагском квартале, где проживали исключительно азербайджанцы, были зарегистрированы три мечети: мечеть Гаджи-Новруз-Али-бека, мечеть Гаджи Джафара и мечеть Демирбулагская. Две из этих мечетей стали жертвами репрессий 1930-х годов и генерального плана города Иреван. До 1988 года единственной действующей мечетью в Иреване оставалась, построенная Гаджи Музаффар агой мечеть, известная как Чатирли. Минарет у мечети отсутствовал. Вместо него на крыше мечети была сооружена квадратная площадка, высотой 1,5-2 м, на которой построена открытая беседка, окаймленная железными решетками. После того как в феврале 1988 года в Нагорном Карабахе поднял голову армянский сепаратизм, в Иреване начались непрерывные митинги. В 1988 году армянские бандиты подожгли в Иреване Демирбулагскую мечеть [1]. Впоследствии, чтобы скрыть следы пожара, стены мечети были покрашены. Это было сделано с целью демонстрации зарубежным журналистам добрых намерений армян по отношению к азербайджанцам. Американский исследователь Роберт Куллен в своей статье, опубликованной в газете «The New Yorker» от 15 апреля 1991 года, посвященной его поездке в Иреван, рассказал о единственной действующей в городе азербайджанской мечети – Демирбулагской.

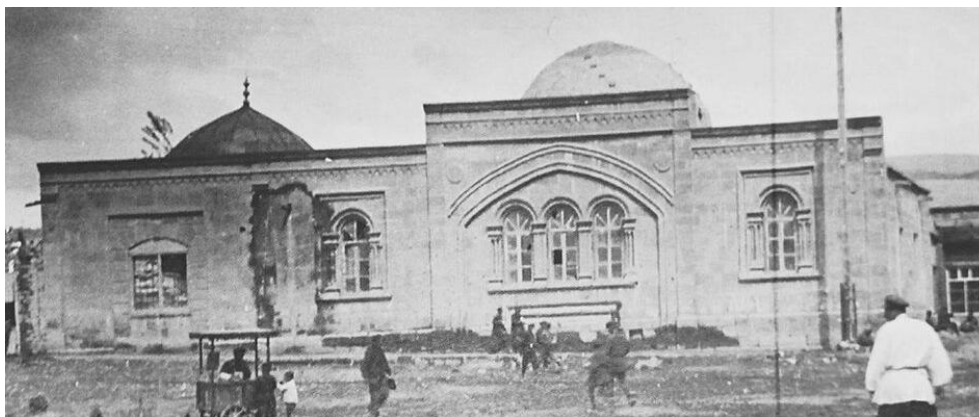

Рис.5 Демирбулагскую мечеть

В своих выступлениях Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев неоднократно заявлял, что «Западный Азербайджан - наша историческая земля. Это подтверждают многочисленные исторические документы, исторические карты, наша история. Но, к сожалению, армяне сровняли с землей и уничтожили все наши исторические и религиозные памятники в Западном Азербайджане, так же как они это сделали в Карабахе. Они хотели стереть историческое наследие азербайджанцев, но не смогли добиться этого. Азербайджанский народ на протяжении всей истории проживал на территории нынешней Армении. Сейчас наша главная задача заключается в том, чтобы донести эти сведения до мировой общественности» [3].

И действительно, не только на территории Иревана, но и в целом на территории государства, называемого Арменией, стремящегося представить себя международной общественности цивилизованным государством, все историко-архитектурные памятники, свидетельствующие о многовековом проживании там азербайджанцев, были стерты с лица земли, а кладбища разрушены. Если в начале XX в. в Армении было зарегистрировано более 300 мечетей, то в настоящее время частично невредимой осталась лишь Гёй (Голубая мечеть), которую в результате изменения оригинальных особенностей иностранным гостям преподносят как «персидскую» [4].

ЛИТЕРАТУРА

1. <https://iravan.preslib.az/ru/meschidler.html>
2. https://azertag.az/ru/xeber/irevan___neotemlemaya_chast_istorii_azerbaidzhanskoi_gosudarstvennosti-2764429
3. <https://www.anl.az/down/meqale/bakrabochiy/2022/iyul/806490.htm>
4. <https://www.virtualkarabakh.az/ru/post-item/3/30/arhitektura-irevana.html>
5. <https://dzen.ru/a/YbUB-jjS2g9jbUD->

XÜLASƏ

Salina Aslanxanova

İRƏVANIN TARİXİ-MƏDƏNİ İRSİ İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNİN KOMPONENTİ KİMİ

Azərbaycanın tarixi ərazisi olan İrəvan Azərbaycan xalqının tarixinin, onun min illər boyu yaradılmış zəngin mənəvi və maddi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. İslam dəyərlərinin hökm sürdüyü köhnə İrəvanda onlarla məscid olmasına baxmayaraq, davamlı müharibələr və tez-tez baş verən zəlzələlər nəticəsində onların bir çoxu yer üzündən tamamilə silinib. İrəvan məscidləri haqqında məlumatı müxtəlif vaxtlarda şəhərə səfər etmiş səyyahların yazılarından və təsvirlərindən, habelə İrəvan şəhəri Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra onun haqqında yazan müəlliflərin əsərlərindən əldə etmək olar.

Açar sözlər: *keçmiş İrəvan, səyyahların əsərləri, şəhər, məscid, mənəvi dəyərlər*

SUMMARY

Salina Aslankhanova

THE HISTORICAL - CULTURAL HERITAGE OF IREVAN AS AN COMPONENT PART OF ISLAMIC CULTURE

The historical territory of Azerbaijan - Irevan is an integral part of the history of the Azerbaijani people, its rich spiritual and material culture, created over thousands of years. Despite the fact that in old Irevan, where Islamic values were the norm of life, there were dozens of mosques, as a result of continuous wars and frequent earthquakes, many of them were completely wiped off the face of the earth. Information about the mosques of Irevan can be obtained from the writings and descriptions of travelers who visited the city at different times, as well as from the works of authors who wrote about the city of Irevan after its conquest by Russia.

Keywords: *former Iravan, works of travelers, city, mosque, spiritual values*

"KİTABİ-DƏDƏ QORQUD"DA GÖYÇƏ MAHALININ ONOMASTİKASI VƏ YA "KİTABİ-DƏDƏ QORQUD"UN COĞRAFİ MÜHİTİ HAQQINDA

İbrahim BAYRAMOV

ibrahim_toxluca@rambler.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Azərbaycan tarixi coğrafiyasının öyrənilməsində "Dədə Qorqud kitabı" bir mənbə kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dastanda baş verən hadisələrin məkanı qorqudşünaslıqda hələ də mübahisəli mövzulardan biridir. Bu da dastanın coğrafiyasının təkmil formada öyrənilməməsi ilə bağlıdır. XX əsrin 70-ci illərdə M.Cahangirov yazırdı ki, "Dədə Qorqud kitabı"nda adı çəkilən Altuntaxt coğrafi anlayış kimi təsdiq olunarsa və həmin mülahizə (Altuntaxtı toponim kimi götürən Ş.Cəmşidovun fikri nəzərdə tutulur – İ.B.) əlahiddə tutarlı dəlillərlə sübuta yetirilərsə və bu istiqamətdə tədqiqat genişləndirilərək məqsədəuyğun nəticələr çıxarılsa, biz (M.Cahangirov –İ.B.) "İç Oğuzun coğrafi mühiti" haqqında da lazımi məlumat əldə edə bilərik [6, s.73]. Müəllifin belə bir qənaətə gəlməsi "Dədə Qorqud kitabı"nın tədqiqatçısı Ş.Cəmşidovun dastanın qəhrəmanlarının əsas yaşayış məskənlərindən birinin də indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın Göyçə mahalında yerləşən Altuntaxt olması ilə bağlı söylədiyi elmi fikir idi. Ş.Cəmşidov yazır: "Bu yaylaq (Altuntaxt-İ.B.) yerlərinin geniş mərkəzi sahəsini aydınlaşdırmaq üçün "Salur Qazanın evinin yağmalanması" boyuna diqqət etmək lazımdır. Bu boyda aşkar görünür ki, qəhrəmanlar yaylaqda - Göyçə (qədim Gögem) gölünün şimali-qərbində yerləşən məşhur Altuntaxt yaylağında yaşayırlar [7, s.37]. Göründüyü kimi, Göyçə mahalı oğuzların tarixi vətənidir və "Dədə Qorqud kitabı" Göyçə mühitində yaranmışdır.

Bu baxımdan folklorçu alim H.İsmayılovun fikri maraqlıdır: "Göyçəni ədəbi-mədəni mühit kimi səciyyələndirən başlıca göstərici qədim türk xalq ənənələrinə maksimum bağlılıq, sadiqlik və türk özgürlüyüdür. Türkün öz kökündən qopmadığı, bütün mədəni institutlar üzrə öz kökü üstə bitdiyi və ucaldığı, milli dəyərlər sisteminin optimal elementlərlə zənginləşdirdiyi ən mükəmməl mühit də Göyçədir. Əfsanəvi Oğuz xan da, tanrıçı ata (peyğəmbər) *Qorqud da* (kursiv mənimdir- İ.B.) öz ruhi-mənəvi ömrünü daha çox bu yurdda yaşayıb" – [10, s.6].

Azərbaycan dilinin qərb dialekt və şivələrinə daxil olan Göyçə şivəsində işlənən sözlərin dastanın dilində əksini tapması fikrimizi təsdiqləyən faktlardan biridir. Belə ki, dastanın dilində işlənən *ağırlamaq, arı, baha, vaqia (vaya formasında), qada, qarı, qaxmaq* (başına qaxmaq frazeoloji vahidin tərkibində), *dolamac (dolanbac formasında), yalın, yamac, kirimək, gərdərk, oğrun, sağdış, sərpmək, suç, təpəl, toylamaq (aldatmaq), ismarış, ismarlamaq, eşik, iraq, cilasın, muştuluq, göyek* (indi göy- yeznə mənasında) və s. sözlər eyni fonetik formada və ya kiçik fonetik dəyişikliyə uğramaqla Göyçə şivələrində də işlənmişdir.

"Dədə Qorqud kitabı"nın coğrafiyası da maraq doğurur. Belə ki, dastanda baş verən hadisələr, oğuzların məkanı, əsasən, indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanla bağlıdır. Bunu dastandakı coğrafi adlar aydın şəkildə təsdiqləyir.

Altuntaxt. Bu, Göyçə mahalında kənd olmuşdur. Bu toponimə "Dədə Qorqud kitabı"nın "Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edər" boyunda rast gəlinir [14, s. 344].

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, "Dədə Qorqud kitabı"nı Azərbaycanda kiril əlifbası ilə H.Araslı, F.Zeynalov və S.Əlizadə tərtib etmişdir. Hər iki nəşrdə Altuntaxt toponim kimi götürülmür.

H.Araslının tərtib etdiyi "Dədə Qorqud kitabı"nda oxuyuruq: "Qazan bəy ordusunu, oğlanını, uşağını, xəzinəsini aldı, geri döndü. Altun taxtında yenə evini tikdi" [14, s. 44]. Kitabın "Yer adları" hissəsində Altuntaxt coğrafi ad kimi göstərilir [14, s. 181-183]. Deməli, H.Araslıya görə, Altuntaxt coğrafi ad yox, söz birləşməsidir.

F.Zeynalov və S.Əlizadənin tərtib etdiyi "Dədə Qorqud kitabı"nda oxuyuruq: "Qazan bəy ordusunu, oğlanını-uşağını, xəzinəsini aldı, gerü döndü altun təxtində. Yenə evini dikdi" [15, s.50].

Altuntaxt haqqında kitabın "Nüsxə fərqləri və şərhlər" hissəsində belə bir qayda verilir: Cümlə "altun təxtində" birləşməsi ilə (kursiv bizimdir-İ.B.) bitir. H.Araslı və Erkinin nəşrlərində isə həmin ifadə növbəti cümlənin əvvəlinə köçürülüb [15, s. 235].

F.Zeynalov və S.Əlizadə "Altuntaxt"ı birləşmə kimi götürdüləri üçün dastanı müasir şəkllə uyğunlaşdırarkən onu aşağıdakı kimi vermişlər: "Qazan bəy öz ordusunu, arvad-uşağını, xəzinəsini geri aldı, qızıl taxtında (kursiv bizimdir – İ.B.) geri döndü. Yenə evlərini tikdirdi" [15, s.149].

Məhərrəm Erkin həmin cümləni aşağıdakı kimi verir: "Big ordusini, oğlanini, uşağını, hazinesini aldı giri döndü. Altun tahtında yine evini dikdi" [16, s. 115].

M.Erkin də "Kitabın "Giriş"inin "Dədə-Qorqudun coğrafiyası" hissəsində Altuntaxtı coğrafi ad kimi götürmür [16, s. 51-54].

M.Fəxrəddin Çelik "Dede-Korkut kitabındakı coğrafi isimlər" məqaləsində dastandakı coğrafi adları 7 qrupa bölür. M.Fəxrəddin Çelik də "Altuntaxt"ı toponim hesab etmir və buna görə də dastanda adı çəkilən yerlərin siyahısında Altuntaxt toponimini vermir [17, s. 451].

F.Kırzioğlu Altuntaxtı toponim hesab edir və onun Divində (Vedi rayonunda-İ.B.) yerləşdiyini göstərir: "Altun Takht"ın (Dibin (Divinde) yine evini dikdi. Karaçuk Çobanı imrakhor eylədi" [13, s. 182].

Qorqudşünas Ş.Cəmsidov "Dədə Qorqud kitabı"nda "Altuntaxt"ı coğrafi obyekt hesab edir və Qazan xanın yaylaq yeri olduğunu göstərir: Bu boyda (Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu – İ.B.) aşkar görünür ki, qəhrəmanlar yaylaqda – Göyçə (qədim Goqem) gölünün şimal-qərbində yerləşmiş məşhur Altuntaxt yaylağında yaşayırlar. Şöklü Məlik Qazanın məhz bu yurdda tikilmiş evini qarət edib aparmışdır. Burada (adı çəkilən boyda – İ.B.) "Altuntaxtda yenə evini tikdi" cümləsindən aydın olur ki, Altuntaxt Qazanın doğma yurduudur. Qədim Göyçə mahalında hazırki Göyçə gölünün şimalında yerləşən Altuntaxt və ona qonşu olan Həmzəçəmən, Maymaq, Ulaşın, Xalxallı və s. dağlar lap bu yaxın keçmiş qədər Azərbaycanın Qazax-Şıxlı camaatının yay düşərgələri idi [6, s.49-50; 7, s.31].

Tədqiqatçının "Altuntaxt"ı yaylaq hesab etməsi XIX əsrin Azərbaycan şairi Kazımağa Salikin "Şıxlı yaylaqlarının mədhi" şeirinə istinadı ilə bağlıdır:

Afərin zəhninə, səd afərin, ey Koroğlu,
Ki, tapubsan belə yer, çıxmaz ora heç həşəm.
Yüz min altuna dəyər səbzəsi Altuntaxtın,
Salika dut o yeri, istəmə dünarü-dirəm [7, s. 31].

XX əsrin 20-ci illərində yaşamış Şərif Şikəstə adlı şair də "Dedilər" şeirində Altuntaxt toponiminin adını çəkir və "Altuntaxt"ın yaşayış məntəqəsi kimi xarabalığa çevrilməsindən yana-yana bəhs edir:

Bu sifət ilə görən olmuşmu Altuntaxtı,
Boşalıb yurdu, qara yazılıbdır baxtı.
Ağlaram yadıma düşdükcə o keçmiş vaxtı,
Ol səbəbdəndir mənə didəsi-giryan dedilər (Nəsibli).

E.Nəsibli bu şeir parçasından sonra əlavə edir ki, bunu şair o vaxtlar Qarakilsədəki yaylaqlarımız əlimzidən alınıb ermənilərə verildəndə yazmışdır. Qarakilsə dağları bizim dədə-baba yaylaqlarımız idi. İndi o yerlər Kirovakan adlanır.

Onu əlavə edək ki, Altuntaxt Qarakilsənin yox, Kəvər (Kamo) rayonunun inzibati ərazisinə daxil idi. XVIII-XIX əsrlərdə kənd olsa da, XIX əsrin sonunda dağlara qənd kimi ləğv edilmiş, azərbaycanlıların yaylaq yeri olmuşdur.

P.Xəlilov "Altuntaxt"ı toponim hesab edir və onun Göyçə dağlarında yerləşən yaylaq olduğunu qeyd edir [8, s.23]. Müəllif fikrini dastanın ("Salur Qazanın evinin yağmalanması" boyunu nəzərdə tutur – İ.B.) finalından gətirdiyi sitatlarla əsaslandırır. P.Xəlilov boyun sonundan gətirdiyi sitatı aşağıdakı imlada verir: "Qazan bəy ordusunu, oğlanını, uşağını, xəzinəsini aldı, geri döndü, Altuntaxtında yenə evini tikdi" [8, s. 23].

Həmin sitatı H.Araslının 1978-ci ildə nəşr etdirdiyi "Dədə Qorqud kitabı"nın 44-cü səhifəsindən götürdüyünü göstərir. Lakin dastanın 44-cü səhifəsində cümlə belədir: "Qazan bəy ordusunu, oğlanını, uşağını, xəzinəsini aldı, geri döndü. Altun taxtında yenə evini tikdi" [14, s.44].

Mənbədən fərqli olaraq, P.Xəlilov "geri döndü"dən sonra vergül qoymuş, "Altuntaxt"ı bitişik yazmışdır. Ümumiyyətlə, P.Xəlilovun Altuntaxtı toponim hesab etməsi doğrudur. Lakin hansı mənbəyə istinadən belə bir qənaətə gəlməsi qaranlıq qalır. Onun "Altuntaxt"ın yaylaq olub-olmamasından isə irəlidə bəhs ediləcəkdir.

O.Şaiq "Altuntaxt"ı toponim hesab edir, lakin onun harada yerləşdiyini göstərmir [11, s.166].

Müəllifin belə bir tərəddüdlü fikir söyləməsi indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan toponimlərinin sistemli və geniş şəkildə öyrənilməməsi ilə bağlıdır və "Dədə Qorqud kitabı" qəhrəmanlarının yaşayış məskənlərinin Göyçə gölü ətrafının olduğunu cəsarətlə söyləyə bilməməyimizdir. Dastanda baş verən hadisələr, dil faktları, dastan qəhrəmanlarının adları ilə bağlı yaşayış məskənlərinin Göyçə mahalında olması bizə belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, "Dədə Qorqud kitabı" Göyçə mühiti ilə bağlıdır və Göyçə Salur Qazanın və oğuz qəhrəmanlarının vətəni olmuşdur.

H.Məmmədov Altuntaxtı toponim hesab edərək yazır ki, Ermənistan ərazisində Altuntəpə adlı yer də vardır. Çox güman bura qədim Altuntaxtın xarəbəsidir [12, s. 166].

H.Məmmədov Altuntaxtın "Ermənistan ərazisində" olduğunu söyləməklə dəqiqi yerini göstərmir və Altuntəpənin Altuntaxt olduğunu güman edir. Eyni zamanda onu yaylaq hesab edir.

S.Babayev "Dədə Qorqud kitabı"nda qeyd olunan Altuntaxt oykoniminin Naxçıvanın Babək rayonu ərazisi ilə lakolizə edir: "Babək rayonunun Çalxanqala kəndini, Qırcan yoxuşunu, Qız-gəlin qayasını, Anabad gədiyini, Bağırsağ dərəsini keçdikdən sonra Buğaçeşməyə çatmamış "Altuntaxt" adlanan qədim yaşayış yeri, sonradan yurd yeri kimi istifadə edilən yaylaq yerləşir" [3, s. 88].

Müəllif "Dədə Qorqud kitabı"ndakı "Altuntaxt"ı toponim hesab etməklə həmin yaşayış məntəqəsinin harada – Naxçıvanda və ya Qərbi Azərbaycanda yerləşməsi ilə bağlı konkret fikir söyləmir. Qərbi Azərbaycanda, Göyçə gölünün qərb hissəsindəki Göyəm dağlıq sahəsində Yeni Bayazid rayonu (1959-cu ildən Kamo rayonu, indi Qavar adlanır) ərazisində iki qədim Altuntaxt kəndinin olduğunu yazaraq belə bir qənaətə gəlir ki, "Dədə Qorqud kitabı"nın ikinci boyunda ("Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu" – İ.B.) cərəyan edən hadisələrin bu regionda (Göyçə gölü ətrafında – İ.B.) baş verməsini də güman etmək olar" [3, s.89].

Altuntaxt toponimi ilə bağlı tarixi mənbələrdə kifayət qədər məlumat vardır və onun yaşayış məntəqəsi olduğu qeyd edilir.

1590-cı il tarixli "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə Altuntaxt Altunküşni kəndi adı altında qeyd edilir [9, s.181]. 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Göyçə nahiyəsinə daxil olan kəndlərin siyahısına Altuntaxt kəndinin də adı qeyd edilir və göstərilir ki, kəndin gəliri 4210 ağça olmuşdur [9, s.55].

XVIII əsrdə yaşamış 1763-1780-ci illərdə erməni kilsəsinin başçısı olmuş Simeon İrəvanlının "Cambr" əsərində Gegarkuni vilayətinə (Göyçə mahalı) daxil olan kəndlərin sırasında Altuntaxt kəndinin də adı çəkilir [18, s.361].

Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Altuntaxt İrəvan quberniyasının Yeni Bıyazid qəzasını daxil olan "ətraf mühitdən fərqlənən sahə, yer" (упочище) kimi göstərilir [20, s.14].

Erməni mənbələrində İrəvan xanlığının Göyçə mahalında tarixən Altuntaxt adında iki kəndin olduğu qeyd edilir: Aşağı Altuntaxt, Yuxarı Altuntaxt [22, s.79].

XIX əsrin əvvəllərində hər iki kənd xarabalığa çevrilmişdir. İ.Şopen Göyçə mahalında xarabalığa çevrilən 27 kəndin siyahısını vermişdir. Xarabalığa çevrilən 27 kəndin sırasında Aşağı Altuntaxt və Yuxarı Altuntaxt kəndlərinin də adları çəkilir [21, s.515-517]. A.Bayramov isə yazır ki, azərbaycanlılar yaşayan hər iki kənd (Aşağı Altuntaxt və Yuxarı Altuntaxt – İ.B.) 1914-1918-ci illərdə xarabalığa çevrilmişdir [4, s.25]. Müəllifin bu fikri bizcə, doğru deyil. Belə ki, həm Aşağı Altuntaxt, həm də Yuxarı Altuntaxt kəndinin adı XIX əsrin əvvəllərindən heç bir mənbədə çəkilmir.

B.Budaqov və Q.Qeybullayevin "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti" əsərində İrəvan quberniyasının Novo Bayazid qəzasında Altundağ və Altuntaxt kəndlərinin olduğu qeyd edilir və hər biri ayrıca izah edilir [5, s.120-121]. Lakin əslində Göyçə mahalı ərazisində yerləşən İrəvan quberniyasını Yeni Bayazid qəzasında Alruntaxt və Altundağ adlı ayrı-ayrı kəndlər olmamışdır. Altintaxt və Altundağ eyni kəndin müxtəlif fonetik formada yazılışdır. Erməni mənbələrində də Altuntaxt kəndi iki fonetik formada – Altuntaxt və Altundağ formasında qeyd edilir [22, s.79].

Digər tərəfdən B.Budaqov və Q.Qeybullayev İ.Şopenə istinad edib İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalında Altuntaxt adlı dağ və yaylaq olduğunu göstərirlər və "Dədə Qorqud kitabı"ndakı Altuntaxtla onu eyniləşdirirlər [5, s. 121].

Aydınlıq naminə qeyd edək ki, İ.Şopenin əsərində yalnız Altundağ oronominin adı çəkilir [21, s.361-362].

"Altundağ adlı yayla" qeydinə İ.Şopenin əsərində rats gəlmədik. Onu da əlavə edək ki, Altundağ Göyçə mahalında, Ağmanqan dağının yanında yerləşir [22, s.79; 21, s.361-362]. Ağmanqan dağı isə indiki Ermənistanın Kəvər (Kamo) rayonu ərazisindədir. Deməli, Altundağ dağı Dərəçiçək mahalında yox, Göyçə mahalındadır.

"Dədə Qorqud kitabı"nda adı çəkilən Altuntaxt oykonimi Göyçə mahalında, Ağmanqan dağının yanında yerləşən Üçtəpə dağının yaxınlığında, Altundağ dağının ətəyində, Kəvər (Kamo) – Sevan yolunun üstündə idi.

Altuntaxt kəndində 1828-1830-cu illərə qədər yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. Türkmənçay müqaviləsindən sonra kəndin sakinləri qovulmuş və kənd xarabalığa çevrilmişdir.

İndi də "Altuntaxt"ın yaylaq və ya kənd olması barədə. Yaylaq sərinliyinə görə yay istirahəti üçün əlverişli olan dağ yeri deməkdir [1, s.477], kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan yaşayış məntəqəsi deməkdir [2, s.49].

Qorqudşünaslardan Ş.Cəmşidov, P.Xəlilov, M.Cahangirov, H.Məmmədov "Altuntaxt"ı yaylaq hesab edir. Lakin Altuntaxt yaylaq yox, kənddir. Birincisi, "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə aydınca göstərilir ki, Göyçə mahalında Altuntaxt yaylağı yox, Altuntaxt kəndi olmuşdur və gəliri də 4.210 ağça təşkil edirdi [9, s.18]. İkincisi, "Salur Qazanın evinin yağmalanması" boyunda göstərildiyi kimi, Salur Qazan qələbə ilə geri dönür və *Altuntaxtda* (kursiv bizimdir-İ.B.) yenə evini tikir [14, s.44].

Əvvəla, Altuntaxt yaylaq olsa idi, Salur Qazan qələbədən sonra yaylağa istirahətə yox, öz doğma elinə-obasına dönməli idi. İkincisi, Altuntaxt yaylaq olsa idi, vuruşdan sonra geri döənən Salur Qazan yenə evini tikməzdi, alaçığını qurardı.

Bütün bunlar aydın şəkildə sübut edir ki, Altuntaxt yaylaq yox, kənddir və bura oğuzların, o cümlədən Salur Qazanın daimi yaşayış məskəni olmuşdur.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev Altundağ toponimi ilə Altuntaxt toponimini ayrı götürdükləri kimi, onların leksik-semantik xüsusiyyətlərini də ayrı-ayrılıqda izah etmişlər. Müəlliflərin fikrincə, Altundağ toponimi monqolların tərkibində gələn oltin tayfasının adına türk dilindəki tağ (dağ) sözünün birləşməsindən, Altuntaxt toponimi qızıl mənasında işlənən altun sözü ilə ərəb dilində yüksəklik mənasında işlənən taxt sözünün birləşməsi əsasında əmələ gəlmişdir [5, Budaqov, Qeybullayev, 1998, s.120-121]. Hər iki toponim müxtəlif fonetik tərkibə malik olmaqla, eyni kökdən nəşət tapmışdır və ümumiyyətlə, "Altuntaxt"dakı "taxt" sözünü ərəb dili ilə bağlamaq doğru deyildir.

Altun tərkibli toponimlərə türklərin yaşadığı bütün ərazilərdə təsadüf edilir. Türkiyənin Ərzurum bölgəsində Altun, Altundaş, Qars bölgəsində Altunbulaq, XIX əsrdə Tiflis quberniyasının Axalkələk qəzasında Altunbulaq, Azərbaycanın Zəngilan rayonunda Altuncu, Laçın rayonunda Altuntaxt dağı, Qarabağda (Şuşa qəzasında) Altuntaxt aşırımı vardır [5, s.121].

Altuntaxt toponimi vulkan mənşəli qaya adlarında qırmızı mənasında işlənən altun sözü ilə "hündürlükdə, dağda yerləşən düzənlik" mənasını bildirən taxt sözünün [19, s.547]

birdləşməsindən əmələ gəlmişdir. "Taxt" termini Azərbaycan oronomiyasında həm də "taxta" fonetik formasında "dağlıq yerdə hamar sahə", "İki dərə arasında düz yer", "hündür ərazidə düzənlik" mənalarında işlənir [12, s.121]. Kənd qırmızı süxurlardan ibarət olan düzənlik ərazidə yerləşdiyi üçün Altuntaxt adlandırılmışdır.

Göyçə gölü - İrəvan xanlığının Göyçə mahalında, İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında, indiki Geğarkunik vilayəti ərazisində göl. Erməni mənbələrində gölün adı Göyçə derya, Göyçə dəniz, Göyçay, Göyçə dəniz kimi də qeyd edilir [22, s.894, 899].

Göyçə gölünün adı "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında çəkilir: "Ondan Şərukun ucundan Göyçə dənizinə tək el çarpdı" [14, s.134]. Ümumiyyətlə, müxtəlif illərdə çap olunan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında Göyçə gölünün adı Göyçə dəniz [14, s.134], Gökçə dəniz [15, s.110], Gökçə Dəniz [16, s.225] formalarında qeyd edilmişdir. Göyçə gölü indiki Ermənistanın keçmiş Kəvər (Kamo), Sevan, Qaranlıq (Martuni), Basarkeçər (Vardenis), Çəmbərək (Krasnoselo) rayonlarının, indiki Geğarkunik vilayəti ərazisində ərazisində yerləşir. Sahəsi 1200 km², orta dərinliyi 28,5 m, maksimal dərinliyi 83 m.-dir. Göyçə gölü dağarası çökəklikdə, təqribən 1900 m hündürlükdədir. Qafqazın ən iri və uca dağ gölüdür. Şimal-qərbdən Pəmbək, cənubdan Basarkeçər, qərbdən Keğam silsilələri ilə əhatə olunur. Gölə 28 çay tökülür. Göldən isə Zəngi (adı dəyişdirilib Razdan qoyulub) çayı axır. Hidronim Göyçay sözünün Göyçə formasına düşməsi əsasında əmələ gəlmişdir. Göyçə Göyçay deməkdir. Gölünün suyunun rəngi göy (təmiz, duru mənasında) olduğu üçün Göyçay (>Göycə >Göyçə) adlandırılmışdır. XIX əsrdə indiki Ermənistan ərazisi çar Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra ermənilər öz məkrli niyyətlərini həyata keçirmiş, Göyçə gölünün adı dəyişdirilib albanlar tərəfindən qara daşdan tikilmiş Sevvank (Qarakilsə) kilsəsinə uyğun olaraq Sevan qoyulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., Bakı: Elm, 1980, 576 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III c., Bakı: Elm, 1983, 555 s.
3. Babayev, S. Naxçıvanda "Kitabi-Dədə Qorqud" toponimləri. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 1999, 224 s. (şəkilli).
4. Bayramov, A. Kitabi-Dədə Qorqud və Qafqaz. Bakı: 2001, 123 s.
5. Budaqov, B.Ə., Qeybullayev, Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: "Natta Press", 1998, 452 s.
6. Cəmsidov, Ş. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı: Gənclik, 1977, s.73
7. Cəmsidov, Ş. "Kitabi-Dədə Qorqud". (tarixi, coğrafi, tekstoloji tədqiq və Drezden əlyazmasının düzəliş edilmiş elmi mətni). Bakı: Elm, 1999, 680 s.
8. Xəlilov, P. "Kitabi-Dədə Qorqud" - İntibah abidəsi. Bakı: Gənclik, 1993, 176 s.
9. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 1996, 184 s.
10. İsmayilov, H. Göyçə aşığı mühiti : təşəkkülü və inkişaf yolları: monoqrafiya. Bakı: Elm, 2002, 404 s.
11. Məmmədli, H. Dədəm Qorqud gözən yerdi bu yerlər. Bakı: Elm, 1999, 330 s.
12. Məmmədov, N.G. Azərbaycan Respublikasının oronimləri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 302 s.

13. Kirzioğlu, M. Fahrettin. Dede Korkut oğuznameleri, I kitab, İstanbul: Burhanettin Erenler Matbaası, 1952, 132 s.
14. Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib edən: H.Araslı). Bakı: Gənclik, 1977, 183 s.
15. "Kitabi-Dədə Qorqud" (tərtib edənlər: F.Zeynalov və S.Əlizadə). Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
16. Muharrem Ergin. Dede Korkut kitabı, I cilt, Ankara: 1989.
17. Fahreddin Çelik M. Dede Korkut kitabındakı coğrafi isimlər. Ülkü, temmuz, 1941, s.449-456.
18. Ереванци, С. Джамбр. Памятная книга. Зерцало и сборник всех обстоятельств святого престола. Эчмиадзина и окрестных монастырей, М.: Изд.во вост.литер., 1958, 400 стр.
19. Мурзаев, Э.М. Словарь народных географических терминов. М.: Мысль, 1984, 653 стр.
20. Пагирев, Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края. Тифлис: Типография К.П.Казловского, 1913, 530 стр.
21. Шопен, И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи. СПб: Типография императорский Академии Наук, 1852, 1231 стр.
22. Թաղևու Հակոբյան, Ստեփան Մելիք-Բախչյան, Հովհաննես Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատ. 1, Երևան, 1986, 992 էջ: (Hakopyan T. X., Melik Baxsyan St.T., Barsegryan O.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti, I c., AD, İrəvan, "İrəvan Universiteti", 1986, 992 s.)

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN VEDİBASAR MAHALININ AZƏRBAYCAN-TÜRK TOPONİMLƏRİ

Bayram APOYEV

bayram.apoyev@mail.ru

ORCID iD: 0009-0007-2053-5634

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalə Qərbi Azərbaycanın sahəsinə görə ən böyük, məskunlaşma tarixinə görə ən qədim mahallarından biri olan Vedibasarı Azərbaycan-türk mənşəli toponimlərinin tədqiqi və təhlilinə həsr olunub. Müəllifin hələ iyirminci yüzilliyin 70-ci illərində apardığı tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bu mahalın ərazisindəki toponimlərin 90%-dən çoxu Azərbaycan xalqına və Azərbaycan dilinə aiddir. Buradakı Şidli, Avşar, Kolanlı, Qaraqoyunlu və s. etnooykonimlər, Sarıbaba, İlanlıdağ, Asrı dağı, Ağrıdağ vadisi və s. oronimlər, eləcə də Gur bulaq, Həcər bulağı, Ağsu çayı və s. kimi çoxsaylı hidronimlər sübut edir ki, Vedibasara ərazisi ən qədim zamanlardan Azərbaycan türkləri tərəfindən məskunlaşmış və bu yerli xalq buradakı yer-yurd adlarına, saldıqları yaşayış məntəqələrinə öz dilində ad vermişdir. Lakin hazırda Qərbi Azərbaycanın digər mahallarında olduğu kimi, Vedibasarda da Azərbaycan-türk mənşəli bütün toponimlər ermənilər tərəfindən dəyişdirilmişdir ki, bu da erməni xislətinin, erməni terrorizminin parlaq nümunələrindən biridir.

Açar sözlər: *Vedibasara, Şidli, Avşar, Kolanı, Sarıbaba*

Yer kürəsinin dili olan coğrafi adlar – toponimlər ən etibarlı və uzunömürlü elmi mənbə hesab olunur. Görkəmli coğrafiyaşünas alim, Qərbi Azərbaycan ərazisindəki coğrafi adların öyrənilməsində böyük rolu olan Budaq Budaqov toponimləri çox haqlı olaraq söz – “mədəniyyət abidələri” adlandırmış, dəyərinə və uzunömürlülyünə görə bu abidələri “bəşəriyyətin zaman və məkan daxilində yer üzünə səpdiyi almaz dənələridir” kimi qiymətləndirmişdir [Budaqov, 2004, s.232].

Ən qədim zamanlardan Oğuz tayfaları ilə məskunlaşan Vedibasara mahalı ərazisindəki toponimlərin “mədəniyyət abidələri” və “almaz dənələri”nin demək olar ki, hamısı Azərbaycan xalqına, Azərbaycan dilinə mənsubdur. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, XX yüzilliyin əvvəllərindəki Vedibasara ərazisindəki oykonimlərin (kənd, qəsəbə, şəhər adlarının) 90%-dən çoxu Azərbaycan dilinə mənsub olmuşdur. Həmin dövrədək burada mövcud olan 152 kəndin 143-də ancaq azərbaycanlılar yaşamışdır. Həmin kəndlərin məskunlaşması tarixi, əhalisinin sayı, adlarının mənşəyi, ermənilər tərəfindən necə və nə vaxt dəyişdirilməsi barədə istedadlı filoloq alim, Qərbi Azərbaycan İcmasının sədri Əziz Ələkbərlinin irihəcmli (736 s.) “Vedibasara, mahalı (Vedi və Qarabağlar rayonları)” adlı elmi-publisistik kitabında [Ələkbərli, 2003], geniş məlumat verildiyini və məqaləmin həcmi nəzərə alaraq, burada bin neçə etnooykonimin üzərində xüsusi dayanmaqla kifayətlənməyi məqsəduyğun hesab edirik. Öncə onu qeyd edək ki, mahalın toponimik landşaftında etnooykonimlər xüsusi yer tutur və onların demək olar ki, hamısı Azərbaycan xalqının

etnogenezində fəal iştirak etmiş Türk tayfalarının adı ilə bağlıdır. Belə etnooykonimlərdən Şiddi (Şidli), Avsar, Kolanı, Qaraqoyunlu və s. misal göstərmək olar. Mahalın ən qədim yaşayış məntəqələrindən olan **Siddi** (Sidli) kəndinin adının Şəddadilər sülaləsinin adı ilə bağlı olması barədə fikri əslən Vedibasarlı olan görkəmli yazıçı Fərman Kərimzadə hələ keçən əsrin 80-ci illərində irəli sürmüşdür. Sonralar dilçi alim Firudin Cəlilov (3) və digər tədqiqatçılar, o cümlədən Əziz Ələkbərli kəndin adının Xəzər türklərindən olan Şadlı tayfasının adı ilə bağlı yaranması, Şəddadilər dövlətinin banisi Məhəmməd ibn Şəddadın da bu kənddən olduğu üçün "Şadlı kəndinin yetirməsi" mənasında belə adlanması fikrini irəli sürmüşdür [Ələkbərli, 2003, s. 550]. Ə.Ələkbərli qeyd edir ki, "Saddad" sözü ərəbcədir, **Şədd**-Şadlı, **at** isə alınma sözlərə artırılan cəm şəkilçisidir, başqa sözlə, **Şəddat**, yəni **Şadlılar** (yenə orada). Bizim fikrimizə görə, Şad/Şəd/Siddi/Sidli sözü qədim türk dilinə aiddir və "güclü, qüvvətli, bərk" mənalarında işlədilmişdir. Şad sözünün Xəzər Xaqanlığında Xaqandan sonra ikinci şəxsə (silahlı qüvvələrin başçısına) verilən titul bildirməsi, hal-hazırda da Azərbaycan dilindəki "şiddət" formasın işlədilməsi fikrimizin doğruluğuna dəlalət edən faktlardır.

Türk mənşəli tayfaların Vedibasar ərazisində qədim zamanlardan yaşamasını sübut edən etnotoponimlərdən biri **Avşar** oykonimidir. Vedibasarın ən iri və qədim yaşayış mərkəzlərindən biri olan Avşar kəndi Azərbaycan xalqının etnogenezində və dövlətçilik tarixində xüsusi rol oynamış, təkcə Şimali Azərbaycanda deyil, region ölkələrində, həmçinin Qərbi Azərbaycanda dərin tarixi iz buraxmış Əfşarların çoxsaylı yadigarlarından biridir.

Bəzi tədqiqatçılar yanlış olaraq belə hesab edirlər ki, Avşar kəndinin əsası Nadir Şah Əfşarın hakimiyyəti illərində (1736-1747) bu tayfanın nümayəndələri tərəfindən qoyulmuşdur. Kəndin tarixini daha dərinəndən araşdırarkən Əziz Ələkbərli çox haqlı olaraq bu fikri "kökündən səhv" adlandırır və qeyd edir ki; "Hələ 1590-cı ildə burada Avşar adında kəndin mövcudluğu bu qədim türk tayfasının Vedibasar ərazisində çox-çox əvvəllərdən məskunlaşdığına ciddi faktıdır" [Ələkbərli, 2023, s.194]. Maraqlıdır ki, Vedi rayonu ərazisində bu tayfanın adını daşıyan ikinci kənd Əfşarlı adlanır.

Tədqiqatçıların böyük əksəriyyətinin yekdil fikri belədir ki, Əfşarlar 24 Oğuz boylarından biridir və onlar da digər tayfalarla birlikdə "XI əsrin ortalarında Orta Asiyadan çıxmış Səlcuq oğuzlarının" tərkibində Ön Asiyaya və Azərbaycana gəlmişlər [Qeybullayev, 1992. s.126-127]. Lakin Qərbi Azərbaycan və Türkiyə ərazisində Oğuz türklərinin, o cümlədən əfşarların adını daşıyan çoxsaylı etnooykonimlərin mövcudluğu prof. F.Cəlilovun qədim türk tayfalarının ana vətənlərinin Orta Asiya yox, Azərbaycan və Anadolu olması fikrinin doğruluğuna dəlalət edən faktlardan biridir [Cəlilov, 2014].

Vedibasarın diqqəti cəlb edən maraqlı etnotoponimlərindən biri də Kolanlı kəndinin adıdır. Kəndin adı Azərbaycanda çox geniş ərazidə məskunlaşmış məşhur Kolanı tayfasının adı ilə bağlıdır. Tarixçilərin fikrinə görə, kolanılar Şiəhali və Qərbi Azərbaycan ərazilərinə XVII əsrin birinci yarısında Nadir Şah Əfşar hakimiyyəti dövründə Güney Azərbaycandan köçürülmüş, Naxçıvan, Qarabağ, Şirvan, Mil-Muğan bölgələrində məskunlaşmışlar. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, tayfanın adı əski türklərdə "böyük" mənası verən Kol (Kul, Kül) sözündən yaranmışdır. 1967-ci ildən bəri Suriya ilə İsrail arasında müharibə meydanına çevrilən məşhur Colan (Kolan) tələlərinin də bu qədim türk tayfasının adı ilə bağlı olması fikrində olanlar da var [Hacıheydərlı, 2018, s.7]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu qədim

türk tayfasının izlərinə Azərbaycandan kənarda da (Anadoluda, İraq, Əfqanıstan, Orta Asiya, Sibir və s.) rast gəlinir. Bəzi məlumatlara görə, kolanlıların nəvə-nəticələri hazırda Almaniya da yaşayırlar.

Xüsusi qeyd etdiyim və qeyd etmədiyimiz onlarla etnooykonimlərdən başqa, Vedibasar ərazisindəki digər toponimlər: – Sarıbaba, Asrı dağı, Ağrı dağı vadisi, İlanlı dağı, Allahu-Əkbər (Ələkbər dağı), Əyricə yaylağı, Ağyal, Ağ yargan, Ayı dərəsi, Camışbasan dağı, Dəvəboynu aşırımı, Haçadağ, Həsən qayası, Xanım yurdu, Qaraqaya Qızılqaya, Qaraquzey dağı, Səngər dağı, Milli dərəsi, Zarıncı dağı və s. kimi çoxsaylı oronimlər; Ağbulaq, Ağsu çayı, Həcər bulağı, Əyricə çayı, Böyük çay, Kolanı çayı, Gurbulaq, Dəvəgözü çayı, Daşlı bulağa, Qanlı göl, Cümşüd bulağı, Kəhriz bulağı, Çanaxçı çayı və s. kimi saysız-hesabsız hidronimlər də Azərbaycan xalqına, Azərbaycan dilinə mənsubdur. Nümunə üçün Ağrıdağ vadisi və Sarıbaba oronimlərinin mənşəyi və mənasına diqqət yetirək. Qonşu Türkiyə və Azərbaycan ərazilərinə tarix böyü göz tikən saxtakar və işğalçı haylar Türkiyə ərazisindəki Ağrı dağı özələninki hesab edərək şəklini dövlət gerbinin mərkəzinə daxil etmiş, adını dəyişərək Ararat qoymuşlar. Vedibasar mahalının bütün düzənlik hissəsinin yerləşdiyi Ağrıdağ vadisinin adını da dəyişərək Ararat düzənliyi adlandırmışlar. Eləcə də burada yerləşən Dəvəli kəndinin, bu kəndin yaxınlığında tikilən Sement zavodunun ətrafında yaranan qəsəbənin (sonralar şəhərə çevrilmişdir) adlarını dəyişərək Ararat qoymuşlar.

Təkcə elmi mənbələr deyil, eyni zamanda Ağrıdağın ətəyində və Ağrıdağ vadisində qədim zamanlardan yaşayan əhalinin etnik tərkibi (Azərbaycan və Anadolu türkləri), eləcə də bu dağ haqqında çox saylı folklor nümunələri sübut edir ki, Ağrı dağı və Ağrıdağ vadisinin haylara heç bir aidiyyəti yoxdur! Əslində Ararat Urartu sözünün ibrani və yunan dilində yazılış formasıdır [Freymer, 2008]. Ermənilərin bu dağa verdikləri ikinci ad isə Masisdir ki, bu söz də əski fars dilində olub, “böyük” mənasındadır.

Sarıbaba – Vədi rayonunun (indi Ararat rayonu) Dəvəli Xalisa və Avşar kəndləri arasında yerləşən və sarı rəngli dağ süxurlarından yaranmış, hündürüyü çox olmayan dağın adıdır. Bu ad açıq-aydın göstərir ki, Vedibasar ərazisində ən qədim zamanlarda (insanın dağa “baba” deyə müraciət etdikləri mifik təfəkkür çağlarından!) Azərbaycan türkləri yaşamış və özlərinin doğma yer-yurdlarına öz dillərində ad vermişlər.

Beləliklə, məqalədə sadalanan faktlar əsasında belə nəticəyə gəlirik ki:

- Qərbi Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Vedibasar Mahalında da ən qədim zamanlardan 20-ci yüzilliyin əvvəllərindək Azərbaycan türkləri – qədim Oğuz tayfaları yaşamış və burada yerli əhalinin mütləq əksəriyyətini təşkil etmişlər;

- XIX əsrin axırlarınadək Vedibasar ərazisindəki bütün toponimlərin (həm oykonim, həm oronim, həm də hidronimlərin) 90%-i Azərbaycan xalqına və Azərbaycan dilinə mənsub olmuşdur;

- Təkcə 20-ci yüzillikdə Vedibasarı azərbaycanlı əhəlisinə qarşı dörd dəfə deportasiya, sürgün və soyqırım siyasətini həyata keçirmiş işğalçı və özlərinə saxta tarix quraşdırən haylar buradakı maddi-mənəvi sərvətləri dağıdıb talan etmiş, Azərbaycanlıların qədim zamanlardan yaşadığı dağ kəndlərinin hamısını yerlə-yeksan etmiş, Azərbaycan-türk mənşəli toponimlərin hamısını dəyişdirərək erməniləşdirmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Budaqov, B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı: Elm, 1994, 272 s.
2. Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycan. I cild. Vedibasər mahalı (Vedi və Qarabağlar rayonları). İkinci nəşri. Bakı: Ağrıdağ, 2003, 736 s.
3. Cəlilov, F. Azər xalqı. II nəşri. Bakı: 2006, s. 66
4. Qeybullayev, Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1992 – 140 s.
5. Cəlilov, F. Azərbaycan türklərinin islama qədərki tarixi. Doqquz Bitik: Tarixi coğrafiya. II Bitik. Bakı: Ağrıdağ, 2014, s. 280
6. Hacıheydərlı, N. Əski türk soylarından biri – Kolanlılar //Türküstan, 28-29 yanvar 2018, s.7
7. Freymer, Tıkva S.; Sperlinq. S. Davıdov (2008), “Ararat, Armenia”. Encyclopedia Judaica (2. bas.).

SUMMARY

Bayram Apoyev

AZERBAIJANI-TURKISH TOPONYMS OF VEDIBASAR PROVINSE OF WESTERN AZERBAIJAN

The article is devoted to the study and analysis of toponyms of Azerbaijani-Turkish origin of Vedibasər, which is the largest district in Western Azerbaijan by area and one of the oldest districts in terms of settlement history. As a result of the author's research conducted in the 70s of the twentieth century, it was determined that more than 90% of the toponyms in the territory of this district belong to the Azerbaijani people and the Azerbaijani language. Shidli, Avshar, Kolanli, Garagoyunlu, etc. ethno-oykonoms, Saribaba, Ilanlidag, Asnı mountain, Ağrıdag valley, etc. oronyms, as well as Gur bulag, Hajar spring, Agsu river, etc. numerous hydronyms prove that the territory of Vedibasər has been inhabited by Azerbaijani Turks since ancient times, and this local people have given names of places and settlements here in their own language. However, as in other districts of Western Azerbaijan, all toponyms of Azerbaijani-Turkish origin in Vedibasər have been changed by Armenians, which is one of the bright examples of Armenian character and Armenian terrorism.

Keywords: Vedibasər, Shidli, Avshar, Kolani, Saribaba

GÖYÇƏDƏ SAXTALAŞDIRILMIŞ TOPONİMLƏR HAQQINDA

Arifə ƏHMƏDLİ

axmedova-68@mail.ru

ORCID iD: 0009-0009-5386-6901

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, Göyçə qədim oğuz yurduudur. Göyçənin tarixən bir çox çətinliklərlə üzləşmiş, əraziləri işğal edilmişdir. Xüsusilə Azərbaycan torpaqlarına XIX əsrdən sonra əraziyə köçürülən ermənilər sonradan bu ərazilərdə torpaq iddia edirdilər. Onlar havadarlarına arxalanaraq zaman-zaman Göyçədə yer adlarını dəyişdirərək erməni mifi yaratmağa çalışırdılar. Müasir dövrdə düşmən tərəfindən işğal olunmuş qədim və ilkin toponimlərimizin öyrənilməsi, təhlili və bərpası mütəxəssislərin əsas vəzifələrindən birinə çevrilməlidir. 1988-ci ildən sonrakı dövrdə Azərbaycan əhalisinə qarşı təcavüz, məcburi deportasiyalar Azərbaycan millətini və gənclərini çox qəzəbləndirdi. 44 günlük Vətən müharibəsi ermənilərin Azərbaycan coğrafiyasındakı erməniləşdirmə arzularını gözüündə qoydu. Torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsindən sonra Qərbi Azərbaycanın da erməni işğalından azad edilməsi ümidini artırıb. Qərbi Azərbaycan coğrafiyasında olan əzəli torpaqlarımızda ermənilər azərbaycanlılara məxsus toponimləri məqsədli şəkildə dəyişdirirlər. Müasir dövrdə düşmən tərəfindən işğal olunmuş qədim və ilkin toponimlərimizin öyrənilməsi, təhlili və bərpası bütün elm insanlarının əsas vəzifələrindən birinə çevrilməlidir.

Açar sözlər: *toponim, etnotoponim, məskən, etimologiya, tələffüz*

Qədim Oğuz yurdu Göyçə tarixlər boyu bir çox sınaqlarla üzləşmişdir. Bu gün də tale Göyçəni sınaqlar qarşısında qoymuşdur. Lakin Azərbaycan xalqının nikbin ruhu onu deməyə əsas verir ki, Göyçə bu sınaqlardan da üzüaçıq çıxacaq, öz xalqına əzəli mənsubluğunu əbədi olaraq qoruyub saxlayacaqdır.

Biz buna əminik. Əminik ona görə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin siyasi iradəsi cəmi 44 günlük döyüşdə Azərbaycan xalqına rəşadətli bir qələbə qazandırdı. Ölkə Prezidentinin Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyeva ilə birlikdə 2021-ci il avqustun 16-da Kəlbəcərə səfəri zamanı Göyçə mahalı və Basarkeçərlə bağlı söylədiyi "...bizim ümumi leksikonumuzda "Vardenis" yox, Basarkeçər adı bərpa edilsin. İndiki Ermənistan ərazisində yerləşən bütün digər qədim Azərbaycan yaşayış məskənləri əsl adları ilə də çağırılmalıdır" [7] sözləri xalqımızın məkrli düşmən üzərində daha möhtəşəm qələbələr əldə edəcəyinin parlaq müjdəsinə çevrilmişdir.

Erməni özü də yaxşı bilir ki, üzərində yaşadığı torpaq onunku deyildir. Ancaq həmişə cürbəcür hiylələrlə, fitnə-fəsadlarla, özlərinə xas olan həyasızlıqla burada saxta tarix, qondarma dövlət yaratmaq iddialarında olmuşlar. Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında oturmamasının tarixi elə də qədim deyildir. Mənbələrdə göstərilir ki, ermənilərin Şimali

Azərbaycana köçürülməsi prosesinə çar Rusiyası tərəfindən XIX əsrin əvvəllərindən, xüsusilə 1828-ci il Türkmənçay və 1829-cu il Ədirnə müqavilələri əsasında başlanmışdır.

Tədqiqatçı Sitarə Mirmahmudova 1995-ci ildə çap olunmuş "Ermənistanda türk mənşəli yer adları" kitabında yazır ki, 1935-1970-ci illər arasında 345 türk mənşəli yer adı dəyişdirilmişdir" [6, 4]. İbrahim Bayramovun 2002-ci ildə nəşr olunmuş "Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri" adlı kitabında isə dəyişikliyə məruz qalmış adlarla birlikdə 2000-ə yaxın yer adı barədə bəhs olunur [4].

Ancaq Ulu Göyçə elinin zəngin tarixi qarşısında həmin təxribatlar qaranlıqdakı işartıdan başqa bir şeyə bənzəmir. *Göyçə* adı qədim türklərin Tanrıçılıq inamından qaynaqlanan bir söz kimi əcdadlarımızdan bu günə qədər yaşayır və xalqın mənəvi düşüncəsində əbədi olaraq qalacaqdır.

Tanrıçılıq inamı nə qədər qədimdirsə, *Göyçə* adı da o qədər uludur. Tanrıçılıq inamının əsasını *Göy tanrı* təşkil edir. *Göyçə* adının lüğəvi mənası da *Göy tanrıya* təşbeh olaraq yaradılmış və *Göy qədər*, *Göy kimi əzəmətli*, *Göy Tanrıya bərabər* anlayışlarını bildirir. Təsadüfi deyildir ki, *Göyçə* adı Ermənistan adlanan ərazidə yaşamış bütün türk mənşəli əhalinin məskun olduğu ərazilərə şamil edilmişdir. Göyçənin adı "Kitabi-Dədə Qorqud"-un "Uşun Qoca oğlu Səgərək" boyunda "Göyçə dənizə təkin el çarpdı" [5, s.145] sözlərində də xatırlanır. Qədim *Göyçə* adındakı *Göy* tərkibi əhalinin təsəvvüründə *Göy tanrıya* nisbət yaratdığından hətta həmin ərazidəki bir çox yer adlarında da (*Göyabbas*, *Göydağ*, *Göyyoxuş*, *Göykümbət*, *Göykilsə*, *Göygöl*, *Göytala*, *Göytəpə*, *Göysu*, *Göyçal*, *Göyçay*, *Göyçəgölü*, *Göykənd* və s.) əks olunmuşdur.

Göyçə mahalı ta qədimdən azərbaycanlı əhalinin daimi yaşayış məskəni kimi tanınmışdır. Mənbələrdə göstəriləyinə görə 1747-1828-ci illər ərzində *Göyçə* mahalı İrəvan xanlığının ərazisinə daxil olub. 1828-ci ildən sonra da ərazi quberniyalara bölünüb və *Göyçə* İrəvan quberniyasının tərkibinə daxilində qalıb. Sovet hakimiyyəti illərində Ermənistan respublika kimi formalaşdırılmış və *Göyçə* mahalı beş inzibati rayon arasında bölüşdürülüb. Həmin inzibati ərazi rayonlaşdırıldıqdan sonra isə ərazinin əvvəlki adları dəyişdirilmişdir. Məqsəd isə tarixi gerçəkliklərin və keçmişin unutturulmasından ibarət olmuşdur. Həmin adlar bunlardır: *Kəvər* (Kamo), *Qaranlıq* (Martuni), *Basarkeçər* (Vardenis), *Çəmbərək* (Krasnoselo), *Yelenovka*.

Onu da xatırlatmaq lazımdır ki, 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldığı vaxtda *Göyçə* mahalı Cümhuriyyətin tərkibində olmuşdur. 1920-ci ildə bolşeviklərin müdaxiləsi ilə qədimdən azərbaycanlı əhalinin yaşayış məskəni olan *Göyçə* mahalı və onunla birlikdə Dərələyəz mahalı və Dilican ərazisi qanunsuz şəkildə Ermənistana verilmişdir. Bu da Sovet imperiyasının həmin ərazilərdə qədimdən məskun olan azərbaycanlı əhali ilə oraya yerləşdirilmiş ermənilər arasında daimi münaqişə ocağı yaradılması məqsədindən ibarət olmuşdur. *Göyçə* süni şəkildə ermənilərə təslim edilməsinə baxmayaraq, oranın hər bir qarışında qədim türk-oğuz izləri yaşamaqda davam edir.

*Göyçə*nin dilbər guşələrindən sayılan *Basarkeçər* adı da türk mənşəli etnotoponim kimi özünün yaranmasına görə çox-çox qədim zamanlarla səsləşir. *Basarkeçər* adı mənbələrdə göstəriləyinə görə 1392-ci ilə dair sənədlərdə də yaşayış məskəni adı kimi qeydə alınmışdır. *Basarkeçər* rayonu 1930-cu il sentyabrın 9-da yaradılmışdır. 1969-cu il iyunun 11-nə kimi *Basarkeçər*, həmin tarixdən sonra isə *Vardenis* adlandırılmışdır. Buna baxmayaraq, indi də əhali tərəfindən həmin ad *Basarkeçər* deyə işlədilir.

Basarkeçər adının ikinci tərkib hissəsindəki *keçər* sözü də etnonim xarakterlidir. Odur ki, bu tərkibi sadəcə olaraq *keçmək* kimi xarakterizə etmək düzgün deyildir. Adın birinci tərkibində olduğu kimi, bu hissəsində də zaman-zaman diləyatımlılıq qaydasında dəyişmə baş verməsi ehtimal olunur. Belə ki, sözün ilkin variantının *qaç-*, *qoç-* şəklində olduğunu onun ümumi anlayışı üzrə təyin etmək mümkündür. Güman etmək olar ki, mənbələrdə qeydə alınan türk mənşəli *Koçar*, *Kuçar* *Qacar* etnonimləri məzmunca *keçər* tərkibinin bir variantından ibarətdir. Tədqiqatçı Qiyasəddin Qeybullayevin qeydlərinə görə, Orta əsrlərdə Karluq-uyğurların məskunlaşdığı ərazilərdə *Koçar/Kuçar* kimi adlandırılan yaşayış məskənləri də olmuşdur. Şimali Qafqazda, həmçinin, *Kuçarlı* və *Kuçorlı* çaylarının mövcudluğu da həmin adların eyni mənşəyə aid olduğunu göstərir. *Keç-koc-kaç-* tərkibləri ilə bağlı olan etnonimlər içərisində *Qacar* variantının daha geniş yayıldığı müşahidə edilir. Mənbələrdə göstəriləyinə görə *qacarlar* Hun tayfa birliyi içərisində mühüm yer tutan türk mənşəli etnoslar olmuşlar. Ad barədə verilən şərhə isə onun "əyilməz", "inadkar", "yenilməz" mənası daşması bildirilir. *Basar* və *keçər* adlarının quruluşca tərkibinə gəlincə onu demək lazımdır ki, buradakı *-ar*, *-ər* elementləri etnik adlarda *insan*, *şəxs*, *el*, *tayfa* anlayışı bildirən hissələrdən ibarət olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, həmin tərkiblər əsasında, həmçinin *Suvar*, *Avar*, *Qamər*, *Xəzər*, *Bulqar*, *Kəngər*, *Tatar*, *Dondar*, *Balkar*, *Avşar*, *Qarqar*, *Dügər*, *Tərtər* kimi etnik adlar da yaranmışdır. *Başarkeçər* adının tərkib hissələrinə gəlincə demək lazımdır ki, *Basar* etnoniminin *bas-* tərkibi lüğəti mənada *müzəffər olmaq*, *basmaq*, *məğlub etmək*, *qalib gəlmək*, *qələbə çalmaq* anlayışını bildirir. Sözü *-ar* tərkibi isə *insan*, *tayfa*, *el*, *xalq* anlayışını səciyyələndirir. Nəzərə alsaq ki, sözün ikinci tərkibi olan *keç-* hissəsi *qaç-*, *qoç-* variantları ilə bağlıdır, onda məlum olur ki, *keçər* etnonimində də *qoç-* (*qoçu*) sözündə olduğu kimi *qoçaq*, *igid*, *qalib*, *əyilməz*, *mərd* anlayışı mövcuddur. Beləliklə, iki qoşatərkibli etnik addan ibarət olan *Basarkeçər* sözü *müzəffər*, *igid*, *yenilməz*, *qalib qoçaq el*, *tayfa*, *cəmiyyət*, *xalq* anlayışları üzrə formalaşmışdır.

*Basarkeçər*dən danışarkən onun məşhur kəndlərindən biri olan *Zod* kəndinin adını unutmamaq olmaz. *Zod* kəndinin adı bir neçə dəfə dəyişdirilmişdir. Ərazidə çala çökək yerlər olduğundan onun ilk adını *Başkalafa* adlandırmışlar. *Kalafa* sözü indi də Göyçə mahalından olan əhali arasında çala-çökəklik mənasında işlədilir. *Başkalafa* adı III-V əsrlərdən XIV əsrin sonlarına (1387-1388) XV əsrin əvvəllərinə kimi davam etmişdir. Bundan sonra həmin ərazidəki yaşayış məskəni Vəliağa adlı nüfuzlu bir şəxs tərəfindən abadlaşdırılmışdır. Ona görə kəndin adı *Vəliağa* olmuşdur. 1813-1814-cü illərə kimi də bu ad davam etmişdir. Həmin vaxtdan Göyçəyə köçürülən ermənilər tərəfindən kəndin adı dəyişdirilmiş və *Zod* kimi deyilmişdir. 1995-ci ilə qədər ad *Zod* şəklində işlədilmişdir [3]. Erməni mənbələrində iddia edilir ki, *Zod* sözü guya qədim erməni dili adlandırılan Qrabardan gəlir. Guya nə zamansa burada yaşamış Sünik erməni vilayətinə məxsus bu ad *sotk* şəklində olmuş, sonradan isə *sot* şəklinə düşmüş, buradan da *zod* tələffüzü baş vermişdir. Əslində isə həmin ərazidə heç bir sünik erməni knyazlığı mövcud olmamışdır. *Sünik* sözü isə qədim türk hun etnoslarının Çin dili tələffüzündəki *sünni* variantından ibarətdir. Bu addakı toponim hətta yaxın müddətlərdə Samux rayonunun kəndlərinin birinə aid olmuşdur. Səhvən ad islamın sünnü təriqətinə məxsus toponim kimi başa düşüldüyündən Füzuli adı ilə dəyişdirilmişdir. *Zodla* bağlı bir çox araşdırmalarda hər vəchlə bu adın türk mənşəli olduğuna cəhd göstərilir. Lakin bu yanlış yoldur. Çünki ermənilər özləri qəsdən özlərini ərazinin qədim sakinləri kimi tanıtmamaq məqsədi ilə adın Qrabar dedikləri yalançı qədim erməni dilinə məxsus güclü külək

mənasındakı *Sotk* sözündən törədiyini isbat etməyə çalışmışlar. Əslində isə Qrabarın ermənilərə heç bir aidiyyəti yoxdur. Bu addakı dil olsa-olsa, orta fars dili sayılan Pəhləvi dilinə məxsusdur. Zodda daim baş verən güclü küləyə görə ermənilər düşünüb belə bir uydurma ad düzəldiblər. Uydurulmuş *Sotk* (Sot) adı əslində mənşəcə Sami dillərə məxsusdur. Sözün mənşəyi ərəb dilindəki *şiddət* sözünün *şid* kökü ilə bağlıdır. Bu söz ərəb dilindən fars dilinə keçmiş və güclü külək anlayışı bildirən *bad şədidd* ifadəsi tərkibində işlədilir. Ermənilər *şəd* kökündən uydurma *sot* variantı düzəltmiş və izi itirmək üçün hətta buraya bir *k* elementi də əlavə edib *Sotk* adı əmələ gətirmişlər. Lakin oğurluğun əvvəli yalan olduğu kimi, axırı da rüsvayçılıqdır. Erməni məkrinə xas olan belə uydurmalar bir deyil, iki deyil. Odur ki, əsarətdə olan qədim yer-yurd adlarımız öyrənilməli, həqiqət aşkar olunmalı və beynəlxalq ictimaiyyətə bəyan edilməlidir.

Ulu Göyçəmizdə etimoloji cəhətdən araşdırılmalı olan çoxlu adlar vardır ki, erməni təcavüzünə məruz qalmış həmin sözləri milli düşüncəmizin təməlində araşdırmaq Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Göyçə və onun dilbər guşəsi olan *Basarkeçərlə* bağlı səsləndirdiyi çağırışına cavab kimi mütəxəssislərimizin ümdə bir vətənpərvərlik vəzifəsinə çevrilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. az.wikipedia.org/wiki/Bazar (Xaçın kənd) 18 noyabr, 2020
2. az.wikipedia.org/wiki/İrəvan_xanlığı. 19 sentyabr, 2021
3. az.wikipedia.org/wiki/Zod. 14 noyabr, 2021
4. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002, 346 s.
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
6. Mirmahmudova, S. Ermənistanda türk mənşəli yer adları. Bakı: Yazıçı, 1995, 72 s.
7. Prezident. Az/articles/52742 16 oktyabr, 2021

SUMMARY

Arifa Ahmadli

ABOUT TOPONYMS FORGED IN THE GOYCHE REGION

The article shows that Goyche is an ancient Oguz homeland. Historically, Goyceni has faced many difficulties and its territories have been occupied. In particular, the Armenians, who were resettled in the territory of Azerbaijan after the 19th century, later claimed land in these territories. Relying on their patrons, they tried to create an Armenian myth by changing the names of places in Goycha from time to time. In modern times, the study, analysis and restoration of our ancient and original toponyms occupied by the enemy should become one of the main tasks of specialists. In the period after 1988, aggression against the population of Azerbaijan, forced deportations greatly angered the Azerbaijani nation and its people. The 44-day Patriotic War left Armenians' dreams of Armenianization in the Azerbaijan geography in their eyes. After the liberation of our lands from the occupation, the hope of liberation of Western Azerbaijan from the Armenian occupation has increased. Armenians purposely change toponyms belonging to Azerbaijanis in our ancestral lands in the

geography of Western Azerbaijan. In modern times, the study, analysis and recovery of our ancient and original toponyms occupied by the enemy should become one of the main tasks of all scientists.

Keywords: *toponym, ethnotoponym, place of residence, etymology, pronunciation*

РЕЗЮМЕ

Арифа Ахмедли

О ТОПОНИМАХ, СОЗДАННЫХ В РУКЕ ГЕЙЧЕ

В статье показано, что Гейче является древней родиной огузов. Исторически Гейчени сталкивался со многими трудностями, а его территории были оккупированы. В частности, армяне, переселенные на территорию Азербайджана после XIX века, впоследствии претендовали на земли на этих территориях. Опираясь на своих покровителей, они пытались создать армянский миф, время от времени меняя названия мест в Гейче. В современное время изучение, анализ и восстановление наших древних и самобытных топонимов, занятых врагом, должно стать одной из главных задач специалистов. В период после 1988 года агрессия против населения Азербайджана, насильственные депортации сильно возмутили азербайджанский народ и его народ. 44-дневная Отечественная война оставила в глазах армян мечты об арменизации географии Азербайджана. После освобождения наших земель от оккупации возросла надежда на освобождение Западного Азербайджана от армянской оккупации. Армяне намеренно меняют топонимы, принадлежащие азербайджанцам на наших исконных землях, в географии Западного Азербайджана. В современное время изучение, анализ и восстановление наших древних и самобытных топонимов, занятых врагом, должно стать одной из главных задач всех ученых.

Ключевые слова: *топоним, этнотопоним, местность, этимология, произношение*

AĞ AŞIQ YARADICILIĞININ SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qənirə ƏSGƏROVA

esgerovaqenire@ndu.edu.az

ORCID iD: 0009-0005-7756-8029

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Göyçə aşiq məktəbinin nümayəndəsi Ağ Aşiq Allahverdinin yaradıcılığının sintaktik xüsusiyyətləri incələnmişdir. Bu məqsədlə sintaktik vahidlərin, xüsusilə də sual cümlələrinin lingvistik cəhətləri ön plana çəkilir, sual cümlələri müxtəlif üslub keyfiyyətlərinə görə elmi-nəzəri təhlilə cəlb edilir. Belə ki, Azərbaycan dilində sual cümlələrinin həm qrammatik, həm də üslub cəhətlərinə görə qruplaşması baxımından həmin sintaktik vahidlər seçilir və dilçilik elmi mövqeyindən tədqiq edilir. Məqalədə Ağ Aşığın Azərbaycan dilinə dərinindən bələdliyini təsdiq edən faktor kimi sual cümlələrinin işləndiyi məqamlara diqqət edilir. Belə ki, Ağ Aşığın istifadə etdiyi sual cümlələrinin bir qrupu başqalarının diqqətini sözügedən məsələyə çəkmək məqsədi daşıyır, başqa bir qismi müəllifin özü tərəfindən cavablanır, bir qədər təəccüb doğurmağa xidmət edir. Nəticədə bu məqamların açılması ilə bağlı belə bir nəticə əldə edilir ki, Ağ Aşığın dilindəki sual cümlələrinin içərisində elə maraqlı nümunələr var ki, onlar nə qrammatik, nə də ritorik cümlə növlərinə daxildir. Həmin sintaktik vahidlər suala cavab tələb etmədiyinə görə ritorik xarakter daşıyır, bədiilikdən kənar olduğu üçün isə qrammatik xüsusiyyətə malikdir. Bədii dil üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, sintaksis dilçiliyin digər bölmələri ilə müqayisədə daha çox üslub dəqiqliyinə malikdir. Belə ki, bütün sintaktik vasitələr bədii dildə dinamikliyi və rəngarəng üslub çalarları ilə diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, müəllifin subyektiv emosional münasibətlərinin, hiss və duyğularının ifadəsində sintaksisin rolu böyükdür. Bu baxımdan digər cümlə növləri də kənarda qalmır. Ağ Aşığın yaradıcılığında adi intonasiyalı nəqli cümlələrdən ibarət şeir mətnində işlənən xitabın qüvvətli deyilişi sözlərin səslənməsinə ahəng verərək fikirlərin aydın çatdırılmasına təkan verir. Bu baxımdan "Dünya" şeiri diqqəti cəlb edir. Hər bir sintaktik əlaqə ilə cümlə üzvlərinə bağlanmayan xitab intonasiya və məntiq baxımından onlara yaxınlaşır. Aşığın yaradıcılığında qeyri-təyini söz birləşməsinin cümlə üzvünün əlavəsi kimi işlənməsi bədii əsərlərin dilini zənginləşdirən və poetikliyi qüvvətləndirən sintaktik vasitələrdən biri kimi istifadə edilmişdir. Müəyyənləşdirilmişdir ki, Ağ Aşığın dilində bəzən cümlənin quruluşu ilə həcmi uyğun gəlmir. Belə ki, mürəkkəb strukturlu cümlə həcmcə kiçik ola bilər, lakin onun məna və intonasiya dolğunluğu, fikir sıxlığı yüksəkə dayanır. Şairin "Kəklik" şeirində ilk iki misra bir sadə cümləni, üçüncü misra isə şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edir, yaranan qarışıq tipli mürəkkəb cümlə şeirə bir emosionallıq gətirir. Ağ Aşığın yaradıcılığı bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan bədii dili tarixən sürətlə inkişaf edən və bu prosesdə maraqlı xüsusiyyətlər əldə edən qiymətli mənbədir.

Açar sözlər: Ağ Aşiq, sual cümləsi, xitab, üslubi xüsusiyyətlər, "Kəklik" şeiri

Giriş

Bədii dildə cəmiyyət hadisələri, həyatın rəngarəngliyi, müxtəlif münasibət və davranışlar, fikir və düşüncələr obrazlı deyim tərzilə özünü göstərir. Ona görə də hər hansı bir ədəbi mənbədən bəhs edildikdə dilin aparıcı mövqeyi ön plana çəkilir. Belə ki, dil ədəbiyyatın əsasını təşkil edir. Dil ədəbi simaların yaradıcılığına, əsərlərin ideya-məzmun keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən göstəricidir. Azərbaycan aşığı sənətinin ulu və doğma ocağı sayılan Göyçə aşığı mühitində yaranan əsərlər bu fikri təsdiq edir. Banisi Miskin Abdal hesab olunan bu ədəbi mühitin Ağ Aşığı Allahverdi, Aşığı Alı, Aşığı Ələsgər, Növrəs İman, Aşığı Nəcəf kimi onlarla nümayəndələri Azərbaycan aşığı yaradıcılığına qiymətli incilər bəxş etmişlər. Onların içərisində Ağ Aşığın adını xüsusi qeyd etmək olar. Saz-söz sənəti ilə məclisləri şənəndirən, el məclislərinin bəzəyinə çevrilən aşığın şöhrəti Azərbaycanın sərhədlərini aşmışdır. "Ağ Aşığın gəzib-dolaşdığı, çalib-çağırdığı coğrafi çevrə olduqca geniş olmuş, Misirdən Şərqi Türkünə kimi gəzib dolaşmışdır" [Vahid, 2011, s.12].

Material və metod

Ağ Aşığın yaradıcılığı maraqlı və orijinal sintaktik xüsusiyyətlərə malikdir. Məlumdur ki, heç bir dil vahidi cümlə qədər fikir bitkinliyinə malik deyil. Aşığın dilində cümlənin semantik və struktur xüsusiyyətləri əsasında ifadə olunan fikirlər müxtəlif istiqamətlərə yönəlir. "Sintaktik vahidlərin rəngarəng üslubi məqamları arasında məqsədə və intonasiyaya görə cümlə növlərinin üslubi imkanları daha genişdir" [Əkbərov, 2016, s.282]. Bunlardan ən yadda qalanı nəsihətli fikirlərinin çoxluğu ilə seçilən sual cümlələridir:

Nadan məclisində, naşı yanında,
Ləl xırdala, gövhəri seç, nə bilər?
Bir damlanı sel anlayan qanmaza
Gir ümmana, dəryanı keç, nə bilər? [AƏA.2, 180]

Buradakı "nə bilər?" sual-xəbər, əslində, "bilməz" inkar felinin sinonimi kimi işlənib. Həmin sintaktik vahidin sual formasında təqdimi poetikliyi artıran vasitə kimi diqqəti cəlb edir:

Axtarsan da göyün yeddi qatını,
Hər kəs göstərəcək öz isbatını.
Namərdə bağışla köhlən atını,
Ya yolunda zəhəri iç, nə bilər? [AƏA s. 180].

Bədii sintaksisin əsas göstəricilərindən biri olan sual cümləsi əsərin ümumi məzmunu və hissələri haqqında geniş təsəvvür yaratmaqla yanaşı, müəllifin obrazını açır. Bundan başqa, sual cümlələri deyildə gözəllik yaratmağa xidmət edir. Onlar məlumat versələr də, cavab istəmir. "Təsdiq və ya inkarda deyilməli fikir ritorik sual cümlələri vasitəsilə daha təsirli və qəti şəkildə ifadə olunur. Bu nitq formasının ifadə gücü, emosional təsir qüvvəsi də məhz bundadır. Ritorik sual cümlələrinin cavabı danışana qabaqcadan məlum olur" [Bəylərova, 2008, s.31]

Nə veribsən, alammırsan,
Suçum nədi görən, dünya?
Gündə min cür üz göstərib,
Min bir dona girən dünya [<http://www.goyce.az>]

Belə bədii sualların kimə və ya nəyə müraciət etməsi və bu prosesdə yalnız ekspressiv funksiya yerinə yetirməsi bəllidir. Ritorik sual cümlələrin intonasiyası digər sual cümlələrin intonasiyasından fərqli olur. Belə cümlələrdə emosional intonasiya hakim olur. Fikrin təsir gücünü artırmaq, ekspressivlik vermək məqsədilə işlədilir. Belə cümlələrin normal sual cümləsi ilə versək və ya nəqli cümlə şəklində ifadə etsək, fikrin ekspressivliyi yox ola bilər. Mütəxəssislər bu sintaktik vahidlərin müraciət etdiyi ünvana təsir etmək məqsədi daşdığını qeyd edirlər. Hansı məqsədlə deyilirsə-deyilsin, hər halda, sual cümlələrinin bədiiliyi gücləndirməsi gerçəklikdir:

El-obadan cida saldın,
Neyləmişdim, oda saldın?
Ev-eşiyə qada saldın,
Dərd üstdən dərd verən dünya [<http://www.goyce.az>]

Sual cümlələri yüksələn intonasiyaya malik olduğundan bədiiliyə təsir edir. "İfadə məqsədinə görə üslub keyfiyyəti baxımından sual cümləsinin böyük əhəmiyyəti var. Belə cümlələrdən həm bədii, həm elmi, həm də ictimai-siyasi üslubda istifadə olunur. Təsədüfi deyil ki, üslubiyyat elmində sual cümləsi "insan təfəkkürünü genişləndirən forma" kimi qiymətləndirilir" [Həsənova, 2005, s.77].

Bədii dil üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, sintaksis dilçiliyin digər bölmələri ilə müqayisədə daha çox üslub dəqiqliyinə malikdir. Belə ki, bütün sintaktik vasitələr bədii dildə dinamikliyi və rəngarəng üslub çalarları ilə diqqəti cəmləyir. Ümumiyyətlə, müəllifin subyektiv emosional münasibətlərinin, hiss və duyğularının ifadəsində sintaksisin rolu böyükdür. Bu baxımdan, digər cümlə növləri də kənarda qalmır. Məsələn, aşağıdakı misralar adi intonasiyalı nəqli cümlələrdən ibarətdir. Lakin şeir mətnində işlənən "dünya" xitabının qüvvətli deyilişi sözlərin səslənməsinə ahəng verərək fikirlərin aydın çatdırılmasına təkan verir. Heç bir sintaktik əlaqə ilə cümlə üzvlərinə bağlanmayan xitab intonasiya və məntiq baxımından onlara yaxınlaşır:

Ağ Aşığam, taleyi kəm,
Görməmişdim belə sitəm.
Qolubağlı rəiyyətəm,
Az gücünə güvən, dünya (<http://www.goyce.az>).

Burada "taleyi kəm" qeyri-təyini ismi birləşmə diqqətə layiqdir. Əgər o, "Ağ Aşığam" xəbərindən əvvəl gəlsəydi, epitet vəzifəsini yerinə yetirmiş olardı. Lakin şeirin dilində o, əlavə kimi işlənmişdir. Dildə bütün vahidlərin əhəmiyyəti vardır. Maraqlıdır ki, əlavədən bədii əsərlərin dilini zənginləşdirən və poetikliyi qüvvətləndirən sintaktik vasitələrdən biri kimi istifadə etmək mümkündür. Ağ Aşığın dilindəki əlavələr aşağıdakı funksiyalara malikdir:

1. Əlavəli misralarda fikirlər aydın başa düşülür.
2. Əlavə qarşıya qoyulan məqsədin dəqiq bilinməsinə kömək edir.
3. Əlavəli sintaktik vahidlərlə şeirin mənası ətraflı nəzərə çatdırılır.

Əlavə aid olduğu cümlə üzvlünün məzmununu aydınlaşdırdığı üçün ifadənin təsirini gücləndirə bilər.

Dilin ən çevik və zəngin qatı olan sintaksis bədii informasiyanın mürəkkəbliyini daha çox ifadə edən və geniş məcazi mənalar yaradan mənbədir. Poetik fəallıq sintaksisin daxili keyfiyyəti – daha sistemli, ümumi və özlüyündə semantik dil səviyyəsi olması ilə bağlıdır. Semantik məna baxımından bədii dildə həmcins üzlərin də əhəmiyyəti çoxdur. Sadalama intonasiyası diqqəti bu üzlərin ifadə etdiyi mənalara yönəldir:

Özünü böyüdüb dağ edənlərə,
Şorunu ərimiş yağ edənlərə,
Ağ Aşığın sözün ağ edənlərə,
Xəznədar ol, xəzinə aç, nə bilər [AƏA,180]

Lirik şeirlərdə formal sintaksisin imkanları məhdud olsa da, semantik sintaksis bu cəhətdən irəli gedir.

Ağ Aşığın dilində bəzən cümlənin quruluşu ilə həcmi uyğun gəlmir. Belə ki, mürəkkəb strukturlu cümlə həcmcə kiçik ola bilər, lakin onun məna və intonasiya dolğunluğu, fikir sıxlığı yüksəkə də dayanır:

Baharın gülşən çağında,
Uçar daşdan-daşa kəklik.
Ovçu görsə səkər asta,
Sınər daşdan-daşa kəklik [AƏA,170]

Burada ilk iki misra bir sadə cümləni təşkil edir, üçüncü misra isə şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. "Mürəkkəb cümlənin bu xüsusiyyətinin, yəni eyni bir fikrin müxtəlif quruluşlu cümlə formasında ifadə edilməsinin üslubi əhəmiyyəti böyükdür. Bu üslubi imkanların araşdırılması, aydınlaşdırılması vacib məsələdir, çünki mürəkkəb cümlənin belə üslubi xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi fikrin müxtəlif şəkildə, lakin dinləyicinin başa düşə biləcəyi formada ifadə etməyə imkan verir. Bu isə nitqin dəqiqliyini, aydınlığını, üslubi üstünlüyünü təmin edir" [Əkbərov, 2016, s.280]

Dedim könül, bacar yaxşılıq eylə,
Həmişə əlində ixtiyar olmaz.
Çox da bel bağlama vara, dövlətə,
Mala, mülkə, ömrə etibar olmaz [<http://www.goyce.az>]

XVIII əsrdən başlayaraq sürətlə yayılan, inkişaf prosesində yeniliklər qazanan folklor XIX yüzillikdə bədii dilin xüsusi bir qoluna çevrilmiş və bu sahədə aşiq poeziyası mühüm rol oynamışdır. Ağ Aşıq Allahverdinin poeziyası canlı danışq dilinə əsaslandığına görə rəğbətlə qarşılır, tez əzbərlənir və axıcılığı ilə yaddaşlarda qalırdı. Dil materialları baxımından Ağ Aşığın yaradıcılığı dövrünün ədəbi-bədii dil mənzərəsini ortaya qoya bilər. Aşığın dil emosionallığı, sərrast fikirləri, əsərlərindəki məntiqi bağlılıq, aydınlıq və rəvanlıq kimi məziyyətlər sənətkarlıq keyfiyyətərini göstərir.

Söz deməyin qaydalarını bilən Ağ Aşığın canlı dili bütün əsərlərinin mayasını təşkil edir:

Ey nəzənin, sən geydiyin nə aldır?
Yenə baxışında hansı sualdır.
Birisə büdrəsə qolundan qaldır
Hər zaman dost dosta səbəbkar olmaz [<http://www.goyce.az>]

Ağ Aşığın şeir dili göstərir ki, sintaktik xüsusiyyətlər sözlərin poetik birliyinə səbəb olur. Sənətkarın əhvali-ruhiyyəsini bildirən, şəxsiyyətini tanıdan əsərlərin mükəmməl dili aşığı yaradıcılığının inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Aşiq oldun, gərək dərdə dözəsən,
Sinən üstə odlu közlər düzəsən.
Gündoğanla günbatanı gəzəsən
Allahverdi kimi xiridar olmaz [<http://www.goyce.az>]

Ağ Aşığın dilində sintaktik təkrarlara da müəyyən qədər yer verilmişdir. Belə ki, cümləni təşkil edən vahidlərin icra etdiyi funksiyanın eyni cümlədə təkrarlanması bədii ovqatın yüksəlməsinə səbəb olur. "Təkrar bir fəqur kimi həm leksik, həm də sintaktik vahidlərlə ifadə olunur. Aşiq və el şairlərinin lirik nümunələrində hər hansı fikrin, mənanın gücləndirilməsi ekspressivliyin çatdırılması üçün istifadə olunur, həmçinin hərəkətin sürəkliliyini göstərmək, onu təfəsilatı ilə çatdırmaq, yönəltmək, diqqəti daha çox mətnin (poetik mətnin) əsas ideya və məzmununa yönəltmək üçün istifadə olunur [Hüseynova 2017, s.13] Ümumiyyətlə, aşiq şeirində təkrarın intensivlik dərəcəsi yüksəkdir:

Gərdan mina, sürəh boyun,
Al-Osmanda yoxdur tayın.
Tutacağam özün toyun,
Ay qız, bil sənin, bil sənin [<http://www.goyce.az>]

Ağ Aşığın dilində cümlə üzvlərin sırasının pozulmasına təsadüf edirik. Ağ Aşiq şeirlərində söz sırasının pozulmasında istifadə edərək, onun sintaktik-semantik funksiyasının əksinə onun üslubi funksiyasından istifadə edərək ahəngdarlığı artırmış, oxucuya xüsusi, bədii zövq vermişdir.

Əlqərəz, ruzumuz oldu üç batman,
Çatınca nobatım sındı dəyirman.
Yerdə qalanını apardı siçan,
Güldü Ağ Aşığa Göyçə mahalı [Namazov, 213, s.271]

Doğma yurdunda aşığın həyatı çox ağır keçmiş, incidilmiş, təhqir edilmiş, digər tərəfdən oğlu İsmayılın vaxtsiz ölümü də aşığa bir dərd olmuşdur. Bütün bunları aşiq "Çəkirlər" rədifli qoşmasında inversiyadan istifadə edərək çox aydın ifadə etmişdir:

Sığındım Göyçəyə, bu mahala mən,
Dərdim Sarı Nərdən nərgiz, lala mən.
İtirmişəm İsmayıltək bala mən,
Sinəmə çalın-çarpaz yara çəkirlər [Namazov, 213, s. 271]

Məqalədə təsviri metoddan və müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur.

Müzakirə

Qərbi Azərbaycandan olan aşıqlar, el şairləri, ədiblər öz əsərləri ilə istər Azərbaycan dilinə, istərsə də ədəbiyyatımıza öz dəsti-xətlərini, imzalarını ataraq filologiyamıza əhəmiyyətli töhfələr vermişlər. Saz-söz ustalarımız dilimizi xalqımızın ruhunu, yaşam tərzini, folklor zənginliklərini əsərlərində yaşadaraq bu günə gətirmişlər. Onların

əsərlərinin poetik dili, qüvvətli emosionallıq və ekspressivlik keyfiyyətlərinə malik olan və bədii əsərlərin estetik səviyyəsinin qaldırılmasında xidmət edən üslubi xüsusiyyətlər, bədii ifadələr Azərbaycan dilini zənginləşdirmişdir. Qərbi Azərbaycan, o cümlədən Göyçə mahalının aşığı, el şairlərinin əsərləri müxtəlif yöndən incələnmişdir, amma Ağ Aşıq Allahverdinin yaradıcılığının sintaktik xüsusiyyətləri ilk dəfə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Müəyyənləşdirilmişdir ki, Ağ Aşığın subyektiv emosional münasibətlərinin, hiss və duyğularının ifadəsində sintaksisdən faydalanması diqqəti çəkir. Bu baxımdan, ritorik sual cümlələrindən istifadə etmiş, emosionallığı, bədii ovqatın yüksəldilməsi məqsədilə təkrarlara, xitablara müraciət etmişdir. Aşığın yaradıcılığında qeyri-təyini söz birləşməsinin cümlə üzvünün əlavəsi kimi işlənməsi bədii əsərlərin dilini zənginləşdirən və poetikliyi qüvvətləndirən sintaktik vasitələrdən biri kimi istifadə edilmişdir.

Ağ Aşığın yaradıcılığı bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan bədii dili tarixən sürətlə inkişaf edən və bu prosesdə maraqlı xüsusiyyətlər əldə edən qiymətli mənbədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağ Aşıq Allahverdinin şeirləri. <http://www.goyce.az>
2. Aşıq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: XalqBank, 2017, s. 179-181.
3. Bəylərova, A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008, 212 s.
4. Əkbərov, Ə. Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: ADPU, 2016, 359 s.
5. Həsənova, S. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Bakı: ADPU, 2005, 126 s.
6. Hüseynova, M. Aşıq və el şairlərinin üslubi sintaksisi. Bakı: ASP poliqraf, 2017, 128 s.
7. Namazov, Q. Ozan-aşıq sənətinin tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 480 s.
8. Vahid, T. Ağ Aşığın bəyaz dünyası. Mədəniyyət, 6 may 2011, s. 12.
9. İxtisar: AƏA-Aşıq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: XalqBank, 2017, s. 179-181

SUMMARY

Ganira ASGAROVA

SYNTACTIC FEATURES IN THE WORKS BY AGH ASHUG

The article analyses the syntactic features of the work of Agh Ashug Allahverdi, the representative of the Goycha school. For this purpose, the linguistic aspects of syntactic units, especially interrogative sentences, are brought to the fore, and interrogative sentences are involved in scientific-theoretical analysis due to various stylistic qualities. Thus, from the point of view of grouping interrogative sentences in the Azerbaijani language both in grammatical and stylistic aspects, these syntactic units are distinguished and studied from the standpoint of linguistic science. The article focuses on the moments when interrogative sentences are used as a factor confirming Agh Ashug's deep knowledge of the Azerbaijani language. So, one group of interrogative sentences, which is used by Agh Ashug, aimed to attract the attention to the issue under consideration, the another group is answered by the author himself, cause to great surprise. Regarding the disclosure of these nuances in the speech, it is concluded that there are such interesting patterns inside interrogative sentences in the language of Agh Ashug that they do not relate to either grammatical or rhetorical types of sentences. These syntactic units are rhetorical because they do not require an answer to the question, and grammatical because they are not artistic. Studies of artistic language show that syntax has greater accuracy of style compared to other branches of linguistics. Thus, all syntactic means are able to attract attention with their dynamism and colorful stylistic shades in the artistic language. In general, the role of syntax in expressing the subjective emotional attitudes, feelings and emotions of the author is great. In this regard, other types of sentences are not excluded. The powerful pronunciation of his address, developed in a poetic text consisting of the usual intonation banners of sentences in Agh Ashug's work, gives harmony to the sound of words and contributes to the clear transmission of ideas. In this regard, the poem "The world" stands out. The address, which is not connected to the sentence members by any syntactic relation, comes close to them in terms of intonation and logic. In the creativity of Agh Ashug, the processing of undetermined word combination as an addition to the sentence structure has been used as one of the syntactic means that enriches the language of his works and strengthens the poetics. It is known that in the language of the Agh Ashug, sometimes the structure and volume of the sentence do not match. Thus, the sentence structure may be small in volume, but its meaning and intonation fullness and frequency of thought are high. In the poet's poem "Partridge" the first two lines form a simple sentence, and the third line forms a complex sentence with a few knotted sentences, and the resulting complex sentence brings an emotionality to the poem. The works of Agh Ashug once again confirms that the Azerbaijani artistic language is a valuable historically rapidly developing resource, acquiring interesting features in this process.

Keywords: Agh Ashug, interrogative sentence, appeal, stylistic features, poem "Partridge"

AĞBABA ŞİVƏSİ VƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNİN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

Arifə ZEYNALOVA

arifezeynalova9@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycan dialekt və şivələrinin öyrənilməsi dilçiliyin aktual problemlərindəndir. Dialekt və şivələrin lüğət tərkibinin tədqiqi xalqımızın tarixi, adət və ənənələri ilə bağlı dil faktlarının aşkar olunmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dialektologiya ilə məşğul olan alimlərimiz Qərbi Azərbaycanın bir sıra ərazilərinin dialekt və şivələrini araşdırsalar da, onları konkret bir ləhcəyə daxil etməmiş və ya daxil edə bilməmişlər. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası zənginliyi, qədimliyi ilə seçilir və diqqəti cəlb edir. Bu şivələrdə tarixin qədim qatları ilə səsləşən sözlər dilimizin tarixi üçün əhəmiyyət daşıyır. Qərbi Azərbaycan şivələrində Orxon-Yenisey abidələri, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı, M.Kaşğarının "Divani-lüğət-it-türk" əsəri ilə səsləşən kifayət qədər sözlər qorunub saxlanmışdır. Azərbaycan haqqında (həmçinin Cənubi Qafqaz) qədim Yunan tarixçisi Herodot (b.e.ə. V əsr), coğrafiyaşünas, tarixçi Strabon (b.e.ə. I əsr, b.e.-nin I əsri), XVII əsrdə yaşamış səyyahlardan: Alman səyyahı Adam Oleari, Osmanlı səyyahı Övliya Çələbi, Fransız səyyahı C.Şarden, Rus tədqiqatçısı İ.N.Şavrov və s. öz əsərlərində tarixi əhəmiyyəti olan məlumatlar verirlər. İrəvan ərazisinə ermənilərin gəlmə xalq olduqları barədə tarixçi-etnoqraf, tanınmış toponimist Q.Ə.Qeybullayev "Qədim türklər və Ermənistan" adlı kitabında belə yazırdı: "Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların ulu əcdadları hələ eradan əvvəl VIII-VII əsrlərdə yaşayırdılar. O zaman ermənilər Kiçik Asiyada məskun idilər. Ermənilər indiki Ermənistan ərazisinə gəlmə olduqlarına görə erməni dilində Ermənistanda qədim toponimlər yoxdur. Ağbaba mahalı tarixən Şərqi Anadoluya aid olub. Bu torpaqlar Qars vilayətinin tərkib hissəsi kimi, 1877-1878-ci illərdə Çar Rusiyası tərəfindən işğal edilərək Tiflis quberniyasının Qars qəzasının Ağbaba nahiyəsi şəklində Rusiyanın tərkibinə qatılıb. Ağbaba şivəsinin lüğət tərkibini keçmiş ictimai quruluşu, qohumluq münasibətlərini, həyat və məişət şəraitini, təsərrüfat məşğuliyyətini: əkinçilik, qoyunçuluq, maldarlıq, quşçuluq və arıçılığı əks etdirən sözlər əhatə edir. Bununla belə, etnoqrafik və onomastik leksikaya aid olan sözlər də çoxdur. Xüsusilə ərazinin relyefi ilə bağlı olaraq danışıda çoxlu coğrafi terminlər nəzərə çarpır. Ağbaba kəndlərində yaşayanların danışığında Borçalı, Pəmbək, Qaraqoyunlu, Qazax, Tovuz, Gədəbəy və digər qərb bölgəsi kəndlərində yaşayan azərbaycanlıların danışığında rast gəlinən sözlər çoxdur. Elə sözlər də vardır ki, o Ağbaba şivəsi üçün xarakterikdir. Məqalədə bütün bu məsələlər, əsasən Ağbaba şivə və toponimləri araşdırılmış, tədqiqata cəlb edilmiş, onların leksik-semantik xüsusiyyətləri təhlilə cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, şivə, toponimlər, dialektlər, Ağbaba, deyimlər, frazeologizmlər, qədim türklər, İrəvan, oykonim, oronim, hidronim, onomastika, toponimlər*

Coxəsrlik tarixə, zəngin mədəniyyətə malik yerli sakinləri - Azərbaycan türkləri olan, orta əsrlərdə inşa edilmiş əzəmətli memarlıq abidələri ilə şöhrət qazanan Azərbaycan qədim

və orta əsrlər dövründə şərəfli bir tarixi yol keçmişdir. Azərbaycan haqqında (həmçinin Cənubi Qafqaz) qədim Yunan tarixçisi Herodot (b.e.ə. V əsr), coğrafiyaşünas, tarixçi Strabon (b.e.ə. I əsr, b.e.-nin I əsri), XVII əsrdə yaşamış səyyahlardan: Alman səyyahı Adam Oleari, Osmanlı səyyahı Övliya Çələbi, Fransız səyyahı C.Şarden, Rus tədqiqatçısı İ.N.Şavrov və s. öz əsərlərində tarixi əhəmiyyəti olan məlumatlar verirlər. İrəvan ərazisinə ermənilərin gəlmə xalq olduqları barədə tarixçi-etnoqraf, tanınmış toponimist Q.Ə.Qeybullayev "Qədim türklər və Ermənistan" adlı kitabında belə yazırdı: "...Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların ulu əcdadları hələ eradan əvvəl VIII-VII əsrlərdə yaşayırdılar. O zaman ermənilər Kiçik Asiyada məskun idilər. Ermənilər indiki Ermənistan ərazisinə gəlmə olduqlarına görə erməni dilində Ermənistanda qədim toponimlər yoxdur. Buna görə də XIX əsrdə bütün əhalisi ermənilərdən ibarət olan kəndlərin və ermənilərlə azərbaycanlıların qarışıq yaşadıkları kəndlərin adları da azərbaycanca idi. Onlardan bir neçəsinin adlarına diqqət edək: Babakişi, Karvansaray (Qarnıyarıq), Tayçarıq, Yaycı, Ağadək, Paşali, Ağamzal, Vərməzyar, Cənnətli, Zöhrəbli, İmamşalı, Qulaməli, Təzəkənd, Tamamlı, Şirabad, Birəli (Pirəli), Şahab, Ağcaqala, Əlibəyli, Armudlu, Hacıqara, Köçərli, Cəfərabad, Zeyvə, Korpəli, Molla Bəyazid, Molla Dursun, Sərdarabad, Təpədibi, Uzunoba, Xatunarx, Çubuxçu, (Kamalabad), Böyük Şəhriyar, Kiçik Şəhriyar, Böyük Körpü, Hacı Bağır, Gözlü, Güllücə, Dədəli, İlançalan, Gülablı, Molla Qasım, Saçlı, Damcılı, Ələtli, Əlican, Əli-Qızıl, Daşburun, Qazıqışlaq, Nəcəfli, Xəlfəli, Abasgöl, Molla Kəmə, Ağbulaq, Əlixan, Arıq Vəli, Bəndovan, Baş-Göy, Boz-Abdal, Bazıkənd, Boz-Yoxuş, Güllü-bulaq, Dərbənd, Dərəgöy, Qaraqışlaq, Qanlıca, Qaçaqlı, Göygülü, Düzkənd, Qurdubulaq, Mahmudcuq, Nalbənd, Palıdlı, Təknəli, Təpədolaq, Toy-Xaraba, Hacıqar, Hacınazqulu, Şiştəpə və b.". Qeyd olunan yer adları onu göstərir ki, ermənilər həmin kəndlərdə sonralar yaşamağa başlamışlar, çünki göstərilən kəndlərin ermənicə adları yox idi. Ümumiyyətlə, Ermənistan ərazisində qədim türk mənşəli toponimlər ilk dəfə b.e.ə. VIII-VII əsrlərə aid Urartu mənbələrində qeyd olunmuşdu. Ağbaba mahalı tarixən Şərqi Anadoluya aid olub. Bu torpaqlar Qars vilayətinin tərkib hissəsi kimi 1877-1878-ci illərdə Çar Rusiyası tərəfindən işğal edilərək, Tiflis quberniyasının Qars qəzasının Ağbaba nahiyəsi şəklində Rusiyanın tərkibinə qatılıb. SSRİ dövründə 1930-cu ilə qədər Gümrü qəzasının Ağbaba nahiyəsi adlanmış, Ermənistan SSR rayonlaşdırılan zaman burada Amasiya inzibati rayonu yaradılmışdır. Ağbaba mahalının bir hissəsi də Qızıl Qoç rayonu ərazisinə düşür. 1920-ci ildən SSRİ-Türkiyə sərhədləri dəqiqləşdirilərkən Ağbaba mahalının Köhnə İbiş və Bəzirkan kəndləri Türkiyə ərazisində qalmışdır. Mahal Qaraxaç silsiləsi, Bazum, Şirək və Qızıl Qoç dağ silsilələri ilə əhatələnmişdir.

1914-1918-ci illərdə Qars vilayətində ermənilərin törətdikləri qırğınların ən qaynar bölgəsindən olan Ağbaba nahiyəsinin əksər və Şörəyel nahiyəsinin bir hissəsi 1921-ci il Qars müqaviləsinə əsasən Ermənistan ərazisinə qatılmışdır.

1930-cu illərdə Vedibasarı, Zəngibasarı, Qəmərlı, Dərələyəzin, Ağbabanın və digər bölgələrin əlli mindən artıq türk əhalisi ailəliklə Qazaxıstan çöllərinə sürgün edilmişdilər. Sərt iqlim və bərbad mənzil şəraitinə uyğunlaşa bilməyən əhalinin xeyli hissəsi tələf olmuşdu. Amasiya rayonu dədə-babadan iki mahaldan - Ağbaba və Şörəyeldən ibarət olmuşdur. Ağbaba mahalının 1988-ci ilin sonuna Qoncalı, İbiş, Düzkənd, Çaybasar, Təpəkənd (Təpəköy) Şurabad (Sultanabad), Göllü, Yeniyol (Qaranamaz), Balıqlı, Xançallı, Öksüz, Güllücə, Elləkənd (Elləryoğun), Quzükənd, Qarabulaq, Çivinli kəndləri vardır.

Şörəyelin azərbaycanlı kəndləri isə - Oxçoğlu, Güllübulaq, Çaxmaq, Mağaracıx, Əzizbəyov (Qaraçantey), Daşkörpü olmuşdur.

1988-ci ildən erməni zorakılığı ilə son dəfə qaçqınlığa məruz qalmış ağbabalılar Gəncə, Göygöl, Şamaxı, Mingəçevir, Xırdalan, Bakı, Sumqayıt və digər şəhər və kəndlərdə məskunlaşmışlar. Yüzlərlərlə ailə Rusiyanın Saratov, Krasnodar, Stavropol vilayətində, Tatarıstan, Ukrayna və digər yerlərdə qaçqınlıq həyatı keçirirlər. Bununla belə, Suraxanı, Bayıl (Bakı), Mehtabad, Ceyranbatan, Saray, Xırdalan (Abşeron), Quşçu (Daşkəsən), Yeni Zod, Çaykənd (Göygöl), Yeni Yaşma, Xələc, Məşədi Həsən (Xızı), Qızmeydan (Şamaxı) və digər kəndlərdə toplu halda yaşamaqdadırlar. Əhalinin məşğuliyyəti çətin qış şəraiti, məişət durumu, qoyunçuluq, maldarlıq, arıçılıq, toxuculuq, əkinçiliyin inkişafı, ərazinin zəngin bitki örtüyü, heyvanat aləmi və s. Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrindən fərqlənən termin səciyyəli sözlər, dərin mənalı frazeoloji birləşmələr, xalq deyimləri və folklor örnəkləri yaratmışdır [Hüseynova, 2015, s.51].

Ağbabıya ged aman,
Çiçəyi cana dərman.
Məktub gəlib köç ilə
Yarı dərd, yarı dərman.

Ağbaba şivəsinin lüğət tərkibini keçmiş ictimai quruluşu, qohumluq münasibətlərini, həyat və məişət şəraitini, təsərrüfat məşğuliyyətini - əkinçilik, qoyunçuluq, maldarlıq, quşçuluq və arıçılığı əks etdirən sözlər əhatə edir. Bununla belə etnoqrafik və onomastik leksikaya aid olan sözlər də çoxdur. Xüsusilə ərazinin relyefi ilə bağlı olaraq danışıda çoxlu coğrafi terminlər nəzərə çarpır.

Ağbaba kəndlərində yaşayanların danışığında Borçalı, Pəmbək, Qaraqoyunlu, Qazax, Tovuz, Gədəbəy və digər qərb bölgəsi kəndlərində yaşayan azərbaycanlıların danışığında rast gəlinən sözlər çoxdur (Qeybullayev, 1994, s.85). Elə sözlər də vardır ki, o Ağbaba şivəsi üçün xarakterikdir. Məsələn, avar (evin üstünə tökülən ot), sələ (çubuqdan hörülmüş aşısüzən), çiyyənnik (hər iki başında çəngəl olan və vedrə ilə su daşımaq üçün işlədilən alət), havlı (koridor), çinqır (vedrə), düngür (iki qohum) - bu söz hazırda bəzi dialekt və şivələrimizdə dünür kimi işlənir, dirgan (yaba) somun (kürədə bişirilən kvadrat çörək), həmçinin Naxçıvan dialektində yabanı bitkinin adı, çəkməcə (təndirin içində bişirilən yemək), fırın (çörək bişirilən soba), çisir (tikanlı məftil), xap etmək (süd dəyişmək), çeçil (kələf pendir), daşdıx (pötənə), pınar (bulaq), qöçük (ətəksiz paltar), çənbər (dairə), təpimək (qurumaq) və s.

Ağbaba şivəsində işlənən sözlər uzun əsrlərin məhsulu olmaqla bərabər, zənginliyi ilə də seçilir. Dialekt leksikasının əsas əlamətləri onların məhdud dairədə işlənməsidir. Burada dilimizin ən qədim dövrləri ilə səsləşən və ədəbi dildə olmayan çoxlu sözlər işlənir. Ümumiyyətlə, Ağbaba kəndlərində yaşayan Azərbaycan türkləri oğuz, həm də qıpçaq kökənlidirlər. Kəndlərdə yaşayanların danışığından oğuz və qıpçaq elementlərini çox müşahidə etmək olur. Balıqlı, Quzükənd, Göllü, Sultanabad və Ellərkənd kəndlərində qarapapaqların əsil soyları yaşayırdılar. Ona görə də həmin kəndlərdə yaşayanların danışığında qıpçaq elementlərini də görmək mümkündür. Ağbaba şivəsinin dialekt leksikasında işlənən sözlərin çoxu ona söykək olan Qars, Cıldır, Ərdahan bölgələrinin kəndlərində bu gün də işlənir [Mirzə, 2022, s.46]. Bu təbiidir. Dediymiz kimi, 1920-ci il

Gümrü müqaviləsinədək həm Ağbaba kəndləri, həm də Qars, Cıldır, Axsqa, Axırkələk, Qocabəy eyni coğrafiyada və siyasi quruluşda bir toplum halında əsrlərlə yaşamışlar. Xüsusilə Axırkələk, Əsmincə, Qocabəy, Axısqada yaşayan türklərlə də yaxın qohumluq əlaqələri olmuşdur. Nə yazıq ki, 1944-cü ildə Axsqa türklərini də Orta Asiyaya deportasiya etdilər. Hələ də onlar öz tarixi yerlərinə qayıda bilmir və mücadilə edirlər. Ağbaba şivəsinin lüğət tərkibini keçmiş ictimai quruluşu, qohumluq münasibətlərini, həyat və məişət şəraitini, təsərrüfat məşğuliyyəti - əkinçilik, qoyunçuluq, maldarlıq, quşçuluq və arıçılıq əks etdirən sözlər əhatə edir. Ağbaba ərazisindəki kəndlər Arpagölü ətrafında və Arpa çayın sağ və sol hövzəsində, Gümrü şəhərinə qədər olan ərazilərdə yerləşirdi. Gümrü şəhərindən sonra Arpaçay Türkiyə-Ermənistan sərhədi sayılır. Ta Arazadək bu sərhəd uzanır. Sardarabadın Hacı Bayram kəndində öz mənbəyini Arpa göldən alan və 220 km uzunluğu olan Arpa çayı Araza qovuşur. Bundan sonra isə Araz çayı İran-Azərbaycan sərhəddini davam etdirir.

Bunları nəzərə alaraq, Ağbaba və ona yaxın olan ərazilərdə işlənmiş dialekt leksikasını - şivə sözləri, ləqəblər (ayamalar), deyimlər, frazeologizmlər, kəndlərin və kəndlərdə yaşamış tayfaların adları (etnonimlər), təsərrüfatın və əhəlinin sayı, etnik tərkibi, tarixi mənbələrdə əks olunan inzibati-ərazi bölgüsü və s. maraq doğurur.

Ağbaba şivəsinin müxtəlif, fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri vardır. Ahəng qanununun möhkəmliyi: qalın və incə saitlərin sıralanmasında daha çox özünü göstərir: ılgım, gəlməx', kəpənək, qurulu, burux, əvəlix' və s.

Bəzi kəndlərdə dodaq ahənginin möhkəm olması: ölöm, quror, görmüyüf, uçuf, gözdüyür, oxloy, gör, düror və s. Av, öv səs birləşmələrinin oy, o, öy, ö şəkillərində və ya üy birləşməsinin diftonq kimi işlənməsi: doşan //doşan //douşan, buzov//buzoy, kövşən//köyşən//köşən, touq, soux və s.

Bir çox sözlərdə ı, i, ü səslərinin qısalması vardır: kişi, pişi, pilov, piçax, putün və s.

Sözün birinci hecasında a, o, ö, e, səslərinin daha aktiv işlədilməsi: etmax, eləx', erdex', aavmax, gehmax və s.

Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası zənginliyi, qədimliyi ilə seçilir və diqqəti cəlb edir. Bu şivələrdə tarixin qədim qatları ilə səsləşən sözlər dilimizin tarixi üçün əhəmiyyət daşıyır. Qərbi Azərbaycan şivələrində Orxon-Yenisey abidələri, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı, M.Kaşğarının "Divani-lüğət-it-türk" əsəri ilə səsləşən kifayət qədər sözlər qorunub saxlanmışdır. Ağız (ağuz) sözü Çəmbərək, Karvansaray şivələrində "yenicə doğmuş inək, camış və qoyunun ilk südü" mənasında işlənir. Ağız Şəki, Zaqatala, Qax şivələrində "qaramalın doğandan sonra ilk südü", Ağdaş, Qax, Zərdab və Şəki şivələrində həm də "yeni doğan qaramalın ilk südündən bişirilən yemək" (pendir kimi olur) mənalərini ifadə edir. Ağız sözü M.Kaşğarının "Divani-lüğət-it-türk" əsərində ağuc fonetik formasında işlənmişdir və lüğətdə göstərilir ki, ağuc "ağız südü", "inək və ya qoyun doğandan sonra sağılan ilk süd" mənasını bildirir. Anarı sözünə "o tərəf" mənasında Ağbaba şivəsində anarı, Çəmbərək şivəsində anarı, anqarı fonetik formalarında rast gəlinir. Anarı Gəncə, Qazax, Şəmkir, Tovuz şivələrində "o tərəf, o yan", "o biri tərəf", "kənar" mənalərində işlənir. Anarı "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da "o tərəf" mənasında işlənmişdir. Arı sözü Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Dərələyəz şivələrində "təmiz, saf, pak" mənasını bildirir. Arı sözünün Qazax, Quba, Füzuli, Ağdam, Şahbuz, Şəmkir, Tovuz şivələrində də eyni mənada işləndiyinə rast gəlirik. Bu söz Bakı, Xaçmaz şivələrində ari fonetik formasında

işlənir. Arı sözüne "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında "təmiz" mənasında həm an, həm də aru fonetik formalarında rast gəlinir. Qədim leksik vahid kimi arı M.Kaşğarinin "Divani-lüğət-it-türk" əsərində eyni mənada arıq formasında işlənmişdir. Arı Qərbi Azərbaycan Ağbaba, Qarakilsə (Sisyan), Çəmbərək, eləcə də Azərbaycanın Qazax, Şəki şivələrində "təmizləmək" mənasında işlənən arıtdamax, müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən arıqlamaq sözündə də arı öz izini qoruyub saxlamışdır. Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən qədim sözlərdən bir də aş sözüdür. Aş Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Zəngibasar şivələrində "plov", Basarkeçər şivəsində plovla yanaşı, "əriştə" mənasını bildirir. Aş "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında "xörək", "yemək", "bişmiş", M.Kaşğarinin "Divani-lüğət-it-türk" əsərində "yemək", "aş" mənasında işlənmişdir. Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Vedibasar, Zəngibasar şivələrində bağır sözü "bağır, qucaq, sinə, ürək" mənalarını bildirir. Bu sözə "ürək, qəlb" mənasında Quba, Şəki, Ağdam, Cəlilabad, Füzuli şivələrində rast gəlinir. Bağır "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında "ürək, qəlb" mənasında işlənmişdir. Qərbi Azərbaycanın Ağbaba, Hamamlı, Vədi, Zəngibasar şivələrində öynə "dəfə, bir dəfə, bir oturun", Çəmbərək şivəsində "günorta yeməyi", Dərələyəz şivəsində vaxt, mal-qaranın sağıldığı vaxt, heyvanlara ot-ələf verilən vaxt mənalarını bildirir. Eşik sözü Qərbi Azərbaycanın Ağbaba, Böyük Qarakilsə, Calaloğlu, Çəmbərək, Kəvər, Vədi, Zəngibasar şivələrində "həyat, bayır", "qapı-baca" mənalarını bildirir. Eşik eyni mənada "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənmişdir. Eşik Naxçıvan, Oğuz, Tovuz, Zaqatala şivələrində "həyat" mənasında işlənir.

Azərbaycanın ərazisi və orada əzəldən yaşamış qədim tayfalar haqqında ilk və geniş məlumat "Tarixin atası" adlanan qədim Yunan tarixçisi Herodotun "Tarix" əsərində verilmişdir (Herodot, I-V kitab, s.71). Mənbələrdə ən qədim türk tayfalarının Azərbaycanda b.e.ə. III-I minilliklərdə yaşadıkları göstərilməklə yanaşı, Azərbaycanın əzəli və yerli sakinlərinin türk tayfalarından ibarət olduğu təsdiq olunmuşdur. Təsədüfi deyil ki, Əməvilər sülaləsinin (661-750) 1-ci nümayəndəsi xəlifə Müaviyyə (661-680) türklərin Azərbaycanla əlaqəsini soruşanda, ona vəziri belə cavab vermişdir: "Azərbaycan qədimdən türk tayfaları tərəfindən məskunlaşmış ölkədir". Tarixdən məlumdur ki, Azərbaycanın, həmçinin Qərbi Azərbaycan ərazisinin əzəli və yerli sakinləri Azərbaycan türkləri olduğu halda, ermənilər isə bu ərazilərə Çar Rusiyasının təşəbbüsü ilə tarixin müəyyən mərhələlərində xarici ölkələrdən köçürülərək gəlmə bir xalqdır. İrəvan ərazisinə, o cümlədən Azərbaycanın dilbər güşəsi olan Qarabağa və digər ərazilərə XIX-XX əsrlərdə Rus imperiyası tərəfindən İrandan və Türkiyədən, həmçinin XX əsrdə Yunanıstan, Suriya, Fransa və s. ərazilərdən köçürülərək yerləşdirilmişdir. Bu barədə rus tədqiqatçısı İ.N.Şavrov yazırdı: "1828-ci ildən 1830-cu ilədək biz Zaqafqaziya 40 mindən çox İran və 84600 Türkiyə erməni köçürdük və onları erməni əhalisinin cüzi olduğu Yelizavetpol (Gəncə) (Qarabağ ərazisi bu quberniyaya daxil idi) və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirdik. "...1896-cı ildən 1908-ci ilə kimi Zaqafqaziya, o cümlədən Qarabağa 400-min erməni köçürülmüşdür". İrəvan ərazisinə ermənilərin gəlmə xalq olduqları barədə tarixçi-etnoqraf, tanınmış toponimist Q.Ə.Qeybullayev "Qədim türklər və Ermənistan" adlı kitabında belə yazırdı: "...Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların ulu əcdadları hələ eradan əvvəl VIII-VII əsrlərdə yaşayırdılar. O zaman ermənilər Kiçik Asiyada məskun idilər. Ermənilər indiki Ermənistan ərazisinə gəlmə olduqlarına görə erməni dilində Ermənistanda qədim toponimlər yoxdur. Buna görə də XIX əsrdə bütün əhalisi ermənilərdən ibarət olan kəndlərin və ermənilərlə azərbaycanlıların qarışıq yaşadıkları

kəndlərin adları da azərbaycanca idi. Onlardan bir neçəsinin adlarına diqqət edək: Babakişi, Karvansaray (Qarnıyarıq), Tayçarıq, Yaycı, Ağadək, Paşalı, Ağamzal, Vərməzyar, Cənnətli, Zöhrəblı, İmamşalı, Qulaməli, Təzəkənd, Tamamlı, Şirabad, Birəli (Pirəli), Şahab, Ağcaqala, Əlibəyli, Armudlu, Hacıqara, Köçərli, Cəfərabad, Zeyvə, Korpəli, Molla Bəyazid, Molla Dursun, Sərdarabad, Təpədibi, Uzunoba, Xatunarx, Çubuxçu, (Kamalabad), Böyük Şəhriyar, Kiçik Şəhriyar, Böyük Körpü, Hacı Bağır, Gözlü, Güllücə, Dədəli, İlançalan, Gülablı, Molla Qasım, Saçlı, Damcılı, Ələtli, Əlican, Əli-Qızıl, Daşburun, Qazıqışlaq, Nəcəfli, Xəlfəli, Abasgöl, Molla Kəmə, Ağbulaq, Əlixan, Arıq Vəli, Bəndovan, Baş-Göy, Boz-Abdal, Bazıkənd, Boz-Yoxuş, Güllü-bulaq, Dərbənd, Dərəgöy, Qaraqışlaq, Qanlıca, Qaçaqlı, Göygülü, Düzkənd, Qurdlobulaq, Mahmudcuq, Nalbənd, Palıdlı, Təknəli, Təpədolaq, Toy-Xaraba, Hacıqar, Hacınazqulu, Şiştəpə və b." [Qeybullayev, 1992, s. 65]. Qeyd olunan yer adları onu göstərir ki, ermənilər həmin kəndlərdə sonralar yaşamağa başlamışlar, çünki göstərilən kəndlərin ermənicə adları yox idi.

Tarixi abidəmiz olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının coğrafi mühiti həm də Qərbi Azərbaycanla bağlıdır. Dastanda adı çəkilən Şirəkuvən, Altuntaxt, Göyçə gölü oğuz qəhrəmanlarının doğma yurdları olub və bu ərazilər indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın ərazisi daxilində yerləşir. Qərbi Azərbaycanın köklü sakinləri Azərbaycan türkləri olub, ermənilər isə xaricdən bu ərazilərə köçürülmüşdür. Məhz bunun nəticəsidir ki, tarixən, yəni 1991-ci ilə kimi ərazinin toponimlərindən 90 faizdən çoxunu türk mənşəli sözlər təşkil edirdi. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq 1994-cü ilə kimi Qərbi Azərbaycan ərazisində olan türk mənşəli oykonimlərin, oronimlərin və hidronimlərin adları dəyişdirilərək erməniləşdirilib.

Qərbi Azərbaycanın İrəvan əyalətində qədim dövrdə, erkən və orta əsrlərdə mövcud olmuş türk mənşəli toponimlərin Azərbaycan türkcəsində olması bir daha Azərbaycan türklərinin Qərbi Azərbaycan ərazisinin qədim və yerli sakinləri olduğunu və orada əzəldən yaşadıklarını sübut edir. Araşdırma nəticəsində aydın olur ki, ermənilər Qərbi Azərbaycanın İrəvan əyalətinə və b. ərazilərə gəlmə olduğundan, eyni zamanda orada yaşayan yerli əhəlinin Azərbaycan türkləri olduğundan oradakı (İrəvan) qədim yer adları ermənicə deyil, məhz Azərbaycan türkcəsindədir. Bundan başqa, Qərbi Azərbaycanın yerli sakinlərinin Azərbaycan türklərindən ibarət olmasını təsdiqləyən digər tarixi faktlardan biri də İrəvanda orta əsrlərdə inşa edilmiş Azərbaycan-türk memarlıq abidələrinin olmasıdır. Qərbi Azərbaycan ərazisində inşa edilmiş orta əsr Azərbaycan-türk memarlıq abidələri İrəvanın tarixində əhəmiyyətli bir yer tutmaqdadır.

1828-ci ildən, Türkmənçay sülh müqaviləsi imzalandıqdan sonra müqavilənin şərtlərindən biri kimi, İrandan imperiya sərhədlərinə qatılmış ərazilərdəki demoqrafik vəziyyəti dəyişmək üçün İrəvan və Qarabağ xanlıqlarının mövcud sərhədləri içinə köçürülən ermənilər XIX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq azərbaycanlılara qarşı analoji siyasətin əsasını qoydular. Uzun müddət ərzində tətbiq edilən həmin siyasətə dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra ikinci dəfə hakimiyyətə gələn xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin iradəsi ilə hüquqi-siyasi qiymət verildi. Ulu Öndər 1997-ci il dekabrın 18-də "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında", 1998-ci il martın 26-da "Azərbaycanlıların soyqırımı" və 2001-ci avqustun 22-də "Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların

məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında" fərmanları imzaladı. Bu fərmanlardan irəli gələn müddəalar bir sıra elm adamları qarşısında yeni vəzifələr qoydu, bu mövzuda yeni-yeni tədqiqatların aparılmasına stimül verdi.

Tarixdə saxtakarlıq və sünilik sahəsində birinci olan ermənilər 200 ilə yaxındır Qərbi Azərbaycanda bizim tariximizi saxtalaşdırmaqla, türk mənşəli toponimləri dəyişdirib erməniləşdirməklə məşğul olur. Daşnak ermənilərin planında türklərə aid torpaqları ələ keçirmək, onları öz yurdlarından qovmaq əsas məsələ olub. Ermənilər bu işə əvvəlcə mənəvi təxribatdan başlayıb. Yer-yurd adlarımızın, toponimlərimizin adlarının erməniləşdirilməsi bu məkrli siyasətin tərkib hissəsidir. Ermənilər indiyə qədər minlərlə türk mənşəli toponimin dəyişdirilməsini həyata keçirib. Onlar kənd, rayon adlarını erməniləşdirməklə işlərini bitmiş hesab etmir, dağ, meşə, bulaq və s. adlarını da saxtalaşdırır. Toponimlərimizi erməniləşdirən ermənilərin saxtakarlığını ifşa edən arxiv materialları çoxdur. 1903-cü ilə aid olan coğrafi xəritə erməni iddialarını alt-üst edib. Söhbət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 18 aprel 2012-ci il tarixli Sərəncamına əsasən o vaxtkı Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi tərəfindən çap olunan "Cənubi Qafqaz. 1903-cü il" xəritəsindən gedir. Üç dildə - Azərbaycan, rus və ingilis dillərində nəşr olunan xəritələrin nüsxə sayı hər bir dildə 25 min ədəddir. Xatırladaq ki, "Karta Kavkazskoqo Voennogo Okruqa 1903-qo qoda" xəritəsi ümumilikdə bütün Qafqazı əhatə edir. 1903-cü il xəritəsi Qafqaz Hərbi Dairəsinin litoqrafiya və hərbi topoqrafiya şöbəsində tərtib olunub. Xəritə XX əsrin lap başlanğıcında nəşr edildiyi üçün bədnam qonşularımızın əsassız iddialarına cavab vermək məsələsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Xəritəyə baxan hər kəs görür ki, indiki Ermənistanın bütün toponimləri Azərbaycan-türk mənşəlidir. Tarixi sənədlərə nəzər salsaq, görərik ki, onlar İrəvanın lap yaxınlığında yerləşən Molla Dursun, Kərpicli, Yeni Bəyazit, Qaraqola, Qızıldağ, Ahdağ və sair toponimlərimizi dəyişdirib. Bunlar Prezidentimizin Sərəncamı ilə nəşr olunan "Cənubi Qafqaz. 1903-cü il" xəritəsində də yer alan toponimlərdir. O xəritəni indiki Ermənistan ərazisilə müqayisə etdikdə görürük ki, burada erməni mənşəli tək-tük yaşayış məntəqələrinə rast gəlinir. Dağ, çay, çöl, meşə, düzəngah, el-oba adlarının 99 faizi tamamilə türk mənşəlidir. Məlumdur ki, dağ, çay adları yaşayış məntəqələrindən daha əvvəl yaranıb. Bu da bu ərazilərdə bizim babalarımızın daha erkən dövrlərdə yurd saldığını, ocaq qaladığını sübut edən faktdır. Xəritədən də aydın görsənir ki, bura azərbaycanlılara mənsub bir ərazidir.

Qeyd edək ki, Qaraqoyunlu dövləti zamanında bir yaşayış məskəni olan və bu dövlətin qurulmasında onun sakinlərinin əməyi az olmayan tayfalardan biri baranalılar olub. Çox əski türk qolu olan baranalılar Qərbi Azərbaycanda yaşayıb. Bir zamanlar Barana tayfasının adı ilə böyük bir rayon mövcud olub. Belə ki, Barana rayonu Qərbi Azərbaycanda çox məşhur olan bir rayon idi. Sonra onun adı dəyişdirilərək Noyemberyan rayonu adlandırılıb. Türk mənşəli toponim olan Barana o vaxt Gəncə quberniyasının Qazax qəzasının nəzdində olub. Ermənilər bu rayonun adını saxtalaşdırmaqla özlərini ifşa ediblər. Barana adını yaddaşlardan silmək onlara nəsib olmayıb. Sonra bu rayonun Əskipara kəndinin adı dəyişdirilərək əvvəlcə Sarxan, sonra isə Voskipar qoyulub. Əskipara toponiminin mənası qiymətli, qızıl pul, bahalı yer deməkdir. Aşağı Körpülü kəndinin adı isə Axtanaq edilib. Rayonun Calakənd toponimi erməniləşdirilərək Mikçnazor, God Şavar-Şavan, Qalaça Bertavan, türk kökənli Lənbəli toponimi isə Baqrataşenə çevrilib. Baqrataşen

sözünün son şəkilçisi də türk mənəlidir. Şen sözü türkcə şenlik-kənd, oba, işıq gələn yer, xoşbəxtlik, abadlıq sözünün qısaldılan sinonimidir. Barananın bir addımlığında yerləşən Allahverdi rayonu isə türk-islam mənşəli toponim olmasına baxmayaraq, ermənilər tərəfindən Tumanyan adlandırılıb.

Azərbaycan tarixində misilsiz yeri olan Göyçə mahalı Göyçə gölünün sahilləri boyu geniş bir ərazini əhatə edən dədə yurdlarımızdandır. Bu ərazi Rusiya çarlığına müharibə yolu ilə birləşdirilənə qədər İrəvan xanlığının, sonralar isə İrəvan quberniyasının tərkibində olub. Sovet hakimiyyəti zamanında Göyçə mahalı süni şəkildə beş inzibati rayona bölünüb. Onlar Çəmbərək, Basarkeçər, Aşağı Qaranlıq, Kəvər və Yelenovka rayonlarıdır. Basarkeçər adının sonradan Vardenisə çevrilməsi türk mənşəli bir toponimin üzərinə edilən növbəti erməni təcavüzüdür. Göyçə mahalı Azərbaycan folklorunun, aşıq sənətinin vətənlərindən biri kimi məşhurdur. Bu mahal türk mənşəli toponimlərlə zəngindir. Həmin toponimlərin əksəriyyəti dəyişdirilsə də, onların adları bədii ədəbiyyatımızda, yaddaşlarda yaşamışdır.

Yeri gəlmişkən bir məsələni də qeyd etməliyik ki, istər keçmiş sovet dövründə, istərsə də müstəqillik illərində Azərbaycan toponimlərinin, tarixi keçmişinin araşdırılmasına böyük əmək sərf edən dəyərli alimlərimiz olub. Belə alimlərimizdən biri də filologiya elmlər doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi, Azərbaycan dilçilik məktəbində daha çox feilşünas-alim kimi tanınan Həsən Mirzəyev idi. Onun 540 səhifəlik "Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri" kitabının 250-dən çox səhifəsi Dərələyəz mahalının toponimlərinə həsr olunub ki, bu da bölgənin toponimiyasını bütövlükdə əhatə edir və ərazinin oykonimiyası, etnonimiyası, oronimiyası, hidronimiyası ilə bağlı oxucuda tam və aydın, dolğun təsəvvür yaradır.

Qərbi Azərbaycan tariximizin unudulmaz bir parçasıdır. Ürək ağrıdan, qəlb göynədən parçası. Bu torpaqlarda Dədə Qorqud qopuz çalıb, söz qoşub, igidlərə ad verib, Koroğlu qarı düşməyə gücünü göstərib, Aşıq Ələsgər dağlarımızı, buz bulaqlarımızı, güllü-çiçəkli torpağımızı vəsf edib. Qərbi Azərbaycan torpağı Azərbaycan elminə görkəmli şəxslər - ictimai xadimlər, elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət aləmində öz sözü, öz yeri olan şəxslər bəxş edib.

Tarixi yaddaşımızın bərpasına və qorunaraq gələcək nəsillərə çatdırılmasına hər zaman böyük önəm verən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2022-ci il dekabr ayının 24-də Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında yaradılan şəraitlə tanış olarkən deyib: "Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər təsdiqləyir, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir. Ancaq əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər, ancaq buna nail ola bilməyiblər. Çünki tarix var, sənədlər var, xəritələr var. Bu binada nümayiş etdirilən, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən xəritə bir daha onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb".

Ölkə başçısının Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşdə dediyi: "Qərbi azərbaycanlılar qanunsuz olaraq dəfələrlə deportasiyaya məruz qalmış toplumdur. Onların hüquqları bərpa edilməlidir və onlar öz doğma torpaqlarına qayıtmalıdır" sözlərinin hər birimizdə yaratdığı böyük inama güvənərək bir daha qeyd etmək istəyirik ki, Azərbaycan torpaqlarının yaddaşı olan, pasportuna çevrilən yer-yurd adları yenidən vətəndaşlıq hüquq

qazanmaqdadır. Dövlət başçımız, Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin güclü siyasi ideyası, ordumuzun əzmi, qəhrəmanlığı, xalqın birliyi sayəsində torpaqlarımızın düşmən tapdağından azad edilməsi bizi buna tam inandırır.

ƏDƏBİYYAT

1. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı
2. Bədəlova, A. Qərbi Azərbaycan şivələri lüğəti. Ankara: 2023
3. Budaqov, B., Qeybullayev, Q. Qarabağın etnik məskunlaşma tarixi və toponimləri. Bakı: 2023
4. Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanda soyqırımına məruz qalmış toponimlərimiz. Bakı: Elm və təhsil, 2020
5. Mirzə, H. Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri. Bakı: 2022
6. Herodot. Tarix əsəri
7. Bayramov, İ. "Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tərkibində işlənən söz və coğrafi terminlər lüğəti". Bakı: Elm, 2000
8. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycan: tarixi həqiqiətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti. Bakı: 2012
9. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: 2002
10. Hüseynova, M. Müasir Azərbaycan dili: Aşıq və el şairlərinin yaradıcılığında dialektizmlərin öyrədilməsinə dair (Dərələyəz mahalı üzrə), (metodik vəsait). Bakı: "Vətən" nəşriyyatı, 2015
11. Hüseynova, M. XIX-XX əsrlər Azərbaycan aşıq və el şairlərinin yaradıcılığında onomastik vahidlərin linqvopoetikasi (Dərələyəz mahalı üzrə). ADPU-nun nəşriyyatı, 2015
12. M.Kaşğari. "Divani-lüğət-it-türk"
13. Qeybullayev, Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: 1994
14. Qeybullayev, Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1992

SUMMARY

Arifa Zeynalova

AGBABA DIALECT AND RESEARCH ISSUES OF WESTERN AZERBAIJAN TOPONYMS

The study of Azerbaijani dialects and accents is one of the actual problems of linguistics. The study of the vocabulary composition of dialects and accents is of special importance in revealing linguistic facts related to the history, customs and traditions of our people. Although our scholars dealing with dialectology studied the dialects and accents of a number of areas of Western Azerbaijan, they did not or could not include them in a specific dialect. The lexicon of Western Azerbaijani accents stands out for its richness and antiquity and attracts attention. The words in these dialects that resonate with ancient layers of history are important for the history of our language. In Western Azerbaijani accents, enough words have been preserved that resonate with the Orkhon-Yenisei monuments, the "Kitabi-Dade Gorgud" epic, and the work "Divani-lugat-it-turk" by M. Kashgari. About Azerbaijan (as well as South Caucasus) ancient Greek historian Herodotus (5th century BC), geographer, historian Strabo (1st century BC, 1st century AD), travelers who lived in the 17th century: German traveler Adam Oleari, Ottoman traveler Evliya Chalabi, French traveler J. Chardin, Russian researcher I.N. Shavrov, etc. provide information of historical importance in their works. Speaking about the fact that the Armenians are foreign people to the Yerevan territory, the historian-ethnographer and well-known toponymist G. A. Geibullayev in his book, "Ancient Turks and Armenia", wrote as follows: "... the great ancestors of the Azerbaijanis lived in the territory of Armenia in the VIII-VII centuries BC. At that time, Armenians lived in Asia Minor. As Armenians are people from other territories to the current territory of Armenia, there are no ancient toponyms in the Armenian language. Aghbaba district historically belonged to Eastern Anatolia. As a part of Kars province, these lands were occupied by Tsarist Russia in 1877-1878 and joined Russia in the form of Agbaba district of Kars district of Tbilisi province. The vocabulary composition of Agbaba accent includes words that reflect the past social structure, kinship relations, life and household conditions, economic occupation - farming, sheep farming, livestock, poultry and beekeeping. However, there are also many words belonging to the ethnographic and onomastic lexicon in that same accent. Many geographical terms are noticeable in conversation, especially in connection with the relief of the area. Many words used in the speech of Azerbaijanis living in Borchali, Pambak, Garagoyunlu, Gazakh, Tovuz, Gadabay and other villages of the western region are also found in the speech of people living in Aghbaba villages. There are also words that are distinctive to the Agbaba dialect.

In the article, all these issues, mainly Agbaba dialects and toponyms were investigated and included in the research as well as their lexical-semantic features were analyzed.

Keywords: Western Azerbaijan, dialect, toponyms, Agbaba district, phraseologisms, ancient Turks, Iravan, oikonym, oronym, hydronym, onomastics, toponyms

QƏRBİ AZƏRBAYCAN VƏ NAXÇIVAN ŞİVƏLƏRİNİN ORTAQ FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nuray ƏLİYEVƏ

naliyeva22@mail.ru

Orcid iD: 0000-0003-0223-5199

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Xülasə

Məqalədə Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan şivələri fonetik cəhətdən müqayisəli araşdırılaraq göstərilir ki, bu şivələrin bir çox ortaq xüsusiyyətləri var. Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan coğrafi baxımdan da bir-birinə yaxın olduğuna, Qərbi Azərbaycan Naxçıvanla Azərbaycanın digər bölgələri arasında keçid ərazidə yerləşdiyinə görə bu şivələrdə dilin müxtəlif səviyyələri üzrə bir çox paralellər aşkarlanır ki, bunların da böyük bir hissəsi fonetik bənzərliklərdir. Bu bənzərliklər səslərin variantlarında, səs əvəzlənmələrində, səs artımı və səs düşümü, assimilyasiya, dissimilyasiya hadisələrində daha çox müşahidə olunur. Məlumdur ki, Azərbaycan dili şivələrində sait səslərin uzun, qısa, burun variantları mövcuddur. Həm Qərbi Azərbaycan, həm də Naxçıvan şivələrində bütün saitlərin uzun variantı var. Səs əvəzlənmələri baxımından da Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan şivələrində bir çox ortaq xüsusiyyətlər müşahidə olunur. a>e, ö>ə, u>i, a>o, i>ü, o>u, i>ə, ə>e, b>f əvəzlənmələrində paralellər daha çox özünü göstərir. Bəzən burada hadisə ilə yanaşı, onun baş verdiyi leksik vahidlər də ortaq ola bilər. Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan şivələrinin ortaq xüsusiyyətləri təkcə səs əvəzlənmələri ilə məhdudlaşmır. Burada digər fonetik hadisələrin, xüsusən səs artımı hadisəsinin təzahüründə üst-üstə düşən məqamlar çoxdur. Belə ki, hər iki şivə qrupunda sözün əvvəlinə y, h samitlərinin artımı geniş şəkildə var. Qərbi Azərbaycanın deportasiyaya məruz qalmış əhalisinin bir qismi Naxçıvanda məskunlaşmış, nəticədə onların məskunlaşdığı ərazilərdə şivə xüsusiyyətləri də qaynayıb-qarışmışdır. Bölgə əhalisinin bu cür dağınıq halda məskunlaşması onların şivələrinin öyrənilməsi işini çətinləşdirsə də, bu bölgənin dil xüsusiyyətlərinin toplanması, öyrənilməsi günümüzdə olduqca aktualdır.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Naxçıvan, şivə, fonetika, paralellik*

Giriş

Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi özünəməxsusluğu ilə seçilir. Burada ədəbi dildən fərqli bir sıra fonetik xüsusiyyətlər özünü göstərir. Şivələrin fonetikasının hərtərəfli tədqiqi göstərir ki, ədəbi dillə şivələr arasında olan fərqlər özünü daha çox fonetikada göstərir. Şivələrimiz fonetik cəhətdən dilimizin qədim mənzərəsinin yaşadılması baxımından ən önəmli mənbə hesab oluna bilər. Burada qədim yazılı abidələrimizdə, ilk anadilli ədəbiyyat nümunələrimizdə, dastanlarımızda rast gəldiyimiz, türk dilləri üçün xarakterik sayılan bir çox fonetik xüsusiyyətlər mühafizə olunur ki, onları bu gün ədəbi dilimizdə görə bilmirik. Eyni zamanda şivələrimizin fonetikasi ədəbi dildən fərqli olaraq, türk dilləri və onların dialekt, şivələri ilə bir çox ortaq xüsusiyyətləri də özündə yaşadır. Fonetikada özünü göstərən məhəlli xüsusiyyətlər sözün mənasına təsir göstərmir. Lakin bu

fərqlər hər hansı bir şivənin tarixən necə formalaşması, onun dil əlaqələri baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan şivələri Azərbaycan dilinin dialektoloji təsnifində eyni şivə qrupuna – cənub qrupuna daxil edilir. Cənub qrupu şivələri bənzər xüsusiyyətlərinə əsasən təsnif edilsə də, onlarda müəyyən fərqli cəhətlər də özünü göstərir. Lakin bu qrupa daxil olan şivələr ərazi baxımından da bir-birinə yaxın olduğu üçün burada bir çox ortaq xüsusiyyətlər vardır. Bu ortaqlıqlar dilin müxtəlif səviyyələrində təzahür edir. Bunların içərisində ən çox diqqəti cəlb edən fonetik və leksik bənzərliklərdir.

Material və metodlar

Məqalədə ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən toplanmış və tədqiq olunmuş Qərbi Azərbaycan şivələrinə aid dialektoloji materiallar və tərəfimizdən toplanmış Naxçıvan şivələrinə aid materiallar müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Araşdırma zamanı müqayisəli, təsviri, müqayisəli-qarşılaşdırma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Uzun saitlər. Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan şivələrinin fonetikasi bir çox cəhətdən ortaq xüsusiyyətlərə malikdir. Bu bənzərliklər səslərin variantlarında, səs əvəzlənmələrində, səs artımı və səs düşümü, assimilyasiya, dissimilyasiya hadisələrində daha çox müşahidə olunur. Məlumdur ki, Azərbaycan dili şivələrində sait səslərin uzun, qısa, burun variantları mövcuddur. Həm Qərbi Azərbaycan, həm də Naxçıvan şivələrində bütün saitlərin uzun variantı var. Bu variantların hər biri müxtəlif amillərin təsiri ilə meydana gəlir. Bu amillər də hər iki şivədə bəzi hallarda eyni olur. Məsələn, uzun *i* səsi Azərbaycan dilinin əksər şivə qruplarında qeydə alınmışdır. Qərbi Azərbaycan şivələrində saitlə bitən feillərə *-ib*, *-əcək* zaman şəkilçiləri artırıldıqda da bitişdirici *y* samiti düşür və *i* səsi uzanır: gəlmi:f “gəlməyib”, bilmi:f “bilməyib”, gətirəji:x’ “gətirəcəyik”, biləji:x’ “biləcəyik” və s. [İ.Bayramov, 2016, s.23]. Naxçıvan şivələrində də uzun *i* səsi eyni fonetik şəraitdə yaranır. Qeyd edək ki, dilimizin digər şivələrində *i* səsinin uzanması Naxçıvandakına nisbətən daha çox müşahidə olunur. Bunun isə əsas səbəbi, fikrimizcə, yerli əhalinin tələffüzündə *i* səslərinin daha çox *ı* səsi kimi, *ı* məxrəcində ifadə olunması ilə bağlıdır. Çünki Naxçıvanın əksər rayon və kəndlərində, xüsusən Ordubad şivələrində *i* səsinin *ı* səsi ilə əvəzlənməsi özünü geniş şəkildə göstərir. Bu zaman isə əslində *i* ilə olan sözlər *ı* ilə deyilir və *ı* səsi uzanmış olur: əti:n “ətinin”, əvi:n “evinin”, yedi:vı “yediyni”, geyimi: “geyimini”.

Səs əvəzlənmələri. Səs əvəzlənmələri baxımından Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan şivələrində bir çox ortaq xüsusiyyətlər müşahidə olunur. *a* saitinin *e* saiti ilə əvəz olunmasına Qərbi Azərbaycanın Meğri şivələrində daha çox sözün birinci hecasında *y* samitindən əvvəl təsadüf olunur: qeyiş, qeyin, qeyməx, yeyləx, ağcaqeyin, Yediyar, Azırbeycan [Ə.Əliyev, 2003, s.73]. Bu hadisə zamanı *y* səsinin təsiri altında arxasına saitinin önsıra saitinə keçməsi ilə səs əvəzlənməsi baş verir. Naxçıvan şivələrində də *a>e* hadisəsi, demək olar ki, Meğri şivələri ilə eynidir. Burada səs əvəzlənməsinin baş verdiyi leksik vahidlər də təxminən eynidir. Belə ki, Şahbuzun Kolanı, Sələsüz, Güney Qışlaq kənd şivələrində yeyləx “yaylaq” sözündə, Biçənək, Yuxarı Qışlaq, Ağbulaq, Gömür, Nursu, Türkeş və Keçili kəndlərində isə ceydax sözündə, əksər kəndlərdə isə qəleyçi sözündə bu əvəzlənmə müşahidə olunur. Tədqiqatçılar Culfa və Ordubad şivələrində əzreil, əceib,

arxeyin, qeymax [L.Səfərova, 2019, s.29] sözlərində bu hadisəni müşahidə etmişdir. Kəngərli rayonunun Çalxanqala kənd şivəsində müşahidə etdiyimiz Yedyar, Nehrəm kənd şivəsində Azırbeycan sözlərində də bu əvəzlənmə Meğri şivələri ilə paralellik təşkil edir. Çalxanqala kəndinin əsas etibarilə Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunmuş sakinlərdən ibarət olduğunu nəzərə alsaq, bu halı da həmin bölgənin dil xüsusiyyəti kimi qeyd etmək olar.

ö>ə. ö saitinin ə saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi cənub ləhcəsinə məxsus olan fonetik hadisələrdəndir. Qərbi Azərbaycan şivələrində: əmir "ömür", əvlad, bədləvin, gəvrex' [Ə.Əliyev, 2003, s.90] sözlərində bu hadisəyə rast gəlirik. Dilimizin digər şivə qruplarında, xüsusən şimal-şərq ləhcəsində də bu əvəzlənmə tez-tez müşahidə olunur. Naxçıvanda daha çox Ordubad rayonu şivələrində müşahidə olunan ö>ə əvəzlənməsi digər rayon və kəndlərdə də özünü göstərir. Bu fonetik hadisə Naxçıvan şivələrində əsasən Qərbi Azərbaycan şivələri ilə eyni fonetik mövqedə daha çox sözün ilk hecasında və v samitindən əvvəl qeydə alınır: əvlat, kəfşən//kəvşən, dəvlət, məviz, gəvşəməx', həfsələ//həvsələ, bənəvşə, dəvri-qədim, həfgələməx', gəvşəx', əvnə. Naxçıvan şivələrində bəzən sözün son hecasında da ö>ə hadisəsi baş verir: kösəv, bitəv, biləv (Ordubad, Şahbuz). ö saitinin ə saiti ilə əvəzlənməsinə Azərbaycan dilinin digər şivələrində də təxminən eyni sözlərdə təsadüf edilir.

u>i. Qalın dodaqlanan u saitinin incə, dodaqlanmayan i saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi dilimizin Meğri şivələrində nisbətən geniş şəkildə biləmax "bulamaq", piçə çıxmax "puça çıxmaq" [Ə.Əliyev, 2003, s.89] kimi dil vahidlərində özünü göstərir. Naxçıvan şivələri üçün isə söz köklərində bu əvəzlənmə o qədər də xarakterik deyildir. Aparılan müşahidələr zamanı u>i əvəzlənməsinə bir neçə sözdə təsadüf etdik: bizov "buzov", Temir (Şahbuz) "Teymur", məlimat "məlumat", mənsil "məhsul". A.Hüseynov yazır: "u>i hadisəsi şərq ləhcəsinə xasdır. Məsələn: biğ, ildiz, bilvar, bi:l, biyecə "bu gecə", bizoğ, işağ. Qeyd edək ki, bu cür əvəzlənmə məhduddur, bir çox hallarda saitlərin regressiv assimilyasiyası təsirindən doğur (biyecə, işağ sözlərində olduğu kimi), lakin sözün sonunda şərq ləhcəsi üçün qanun qüvvəsindədir. Məsələn: quri, quti, yumri, yuxi, qo:şi" [A.Hüseynov, 1979, s.14]. Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan şivələrində isə bu hadisə köklərdə söz sonunda müşahidə olunmur, əsasən söz ortasında özünü göstərir. Sözün sonunda isə daha çox şəkilçilərdə - zaman və xəbərlilik şəkilçilərində Ordubad rayonunun şivələrində bu səs əvəzlənməsi baş verir: oxuyupdi "oxuyubdu", vırışdilər "vuruşdular", oğri "oğru", quyi "quyu", qurutdi "qurutdu", dolupdi "dolubdur". Bu mövqedə u saitinin i saiti ilə əvəzlənməsi Qərbi Azərbaycanın Nüvədi şivələrində də qeydə alınmışdır: Tubi, Tuti, quyin, quşin, yuxiş, çaviş, duriş, vuriş, qaviş(max), saviş(max), tutiş(max), buğış(max) [A.Həsənov, 1959, s.22]. Nümunələrdən görünür ki, Nüvədi şivəsində ahəng qanununun zəif olması nəticəsində bəzi sözlərin axırıncı səsi kimi işlənərkən feildən isim düzəldən və ya feilin qarşılıq-müştərək növünü əmələ gətirən -uş şəkilçisinin tərkibindəki u səsi qapalı, dodaqlanmayan, incə i saitinə keçir. Ordubad şivələrində də bəzən bu hal müşahidə olunur.

a>o. Əsasən dilimizin şərq ləhcəsi üçün xarakterik olan a saitinin o saiti ilə əvəzlənməsi Qərbi Azərbaycan şivələrində də geniş şəkildə yayılmışdır: bobat, lovaş, nomaz, ombar, boyatı, hovla, ovam, homı, yovan, oman "aman", tomaşa, popax, nomis, nozlı, xom, soba "sabah", boğ "bağ", kovran, yop, qopı, Moral, Tomara, hora "haraya", boba, mohıt, obır, dom-daş, Sovalan, Zoman (Meğri) [Ə.Əliyev, 2003, s.92]. Naxçıvan şivələrində az təsadüf edilən fonetik hadisələrdən biridir. Bu hadisəyə əksər şivələrdə çərşov, boyat, boyatı

sözlərində, Şahbuz rayonunun Biçənək və Yuxarı Qışlaq şivələrində təfəvüz sözlərində rast gəlirik. L.Səfərova Culfa rayonunun Qızılca kənd şivəsində boğarsax "bağırsaq" sözündə də bu hadisəni müşahidə etdiyini qeyd edir [L.Səfərova, 2019, s.39]. Eyni zamanda Culfa şivələrində noxoş//noşox sözündə də a>o əvəzlənməsi baş verir. Lakin Naxçıvanın bir çox rayonlarının şivələrində tam olaraq a>o hadisəsi olmasa da, biz a səsinin o məxrəcində tələffüzünü geniş şəkildə müşahidə edirik ki, bu məqamda hadisə Qərbi Azərbaycan şivələri ilə tam paralellik təşkil edir. Buraya Şərur rayonunun Xanlıqlar, İbadulla, Culfa rayonunun Milax, Bənəniyar, Babək rayonunun Vayxır, Yuxarı Uzunoba şivələrini aid edə bilərik. Bu şivələr üçün sözün ilk hecalarında a səsinin əsasən o məxrəcində daha qalın və dodaqlanan formada tələffüzü xarakterikdir: mort "mart", mol "mal", oxda:r "axtarır", bocı "bacı", soman "saman".

i>ü. Həm Qərbi Azərbaycan, həm də Naxçıvan şivələri, o cümlədən dilimizin digər şivələri üçün o qədər də xarakterik olmayan i>ü fonetik hadisəsi Meğri şivələrində: pülləkan, müşar, dülap, bürə, bübar [Ə.Əliyev, 2003, s.93] sözlərində qeydə alınmışdır. Naxçıvanda isə bu səs əvəzlənməsi Ordubad rayonu şivələrində nisbətən geniş yayılmışdır. Ümumiyyətlə, dilimizin cənub ləhcəsində müşahidə olunan bu əvəzlənmə daha çox söz köklərində sözlərin ortasında müşahidə edilir: mütəxə' "mixək", kəküş//çəküş "çəkic", Pürzə//Fürzə "Firuzə" (əksər şivələrdə), çərçüvə "çərçivə", süfdə "siftə" (Şahbuz), Mükayıl "Mikayıl", büldür "bildir" (Ordubad).

o>u. Dilimizin daha çox şimal-şərq ləhcəsi, xüsusən Quba rayonu şivələri və Dərbənd şivələri üçün xarakterik olan o səsinin u səsi ilə əvəzlənməsindən bəhs edən akademik M.Şirəliyev yazır: "o səsinin u səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsini qıpçaq tipli türk dillərini özündə daha aydın əks etdirən dialekt və şivələrimizdə (Quba, Zaqatala, Qax və bir qədər Bakı, Nuxa (Şəki), Ordubad, Muğan) görə bilirik" [M.Şirəliyev, 2008, s.51]. Lakin cənub şivələrimizdə də, o cümlədən Qərbi Azərbaycan şivələrində: uqıl, utız//utuz, çux, yux, quç, buz "boz", şur, yul, tur, buş "boş", ut, ux, uğri, qutır, quyin, quşin, duli, nuxit, xurız, buyin, qultıx, un "on", udun//udın, utumax, qunax, nuğul, Uruş, quham, mulla, urman [Ə.Əliyev, 2003, s.74] sözlərində bu hadisə qeydə alınır.

Naxçıvan şivələrində də bu səs əvəzlənməsi aşağıdakı məqamlarda özünü göstərir: balqun "balkon", delfun//telfun "telefon", baldun "palto", buxca "boxça", doxdur "doktor", tıraxdur "traktor", direxdur "direktor". Daha çox alınma sözlərdə özünü göstərən bu hadisə Naxçıvanın Culfa rayonu şivələri üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biri hesab oluna bilər. Burada yuxarıda qeyd etdiyimiz məqamlarla yanaşı, əsasən, sözün əvvəlində un "on", u "o", onun "onun", ura "ora", unda "onda", umbeş "on beş", unnar "onlar" kimi sözlərdə o>u hadisəsi geniş şəkildə qeydə alınır. Bu hal Qərbi Azərbaycan, Ordubad şivələrində və Şərur rayonunun Yuxarı Yaycı kənd şivəsində də müşahidə olunur.

i>ə. Söz köklərində i saitinin ə saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin şivələrində az təsadüf edilən fonetik xüsusiyyətlərdəndir. Bu hadisə tədqiqatçılar tərəfindən dilimizin Meğri şivələrində: əyanə "ianə", ənnab "innab", həməən "həmin" [Ə.Əliyev, 2003, s.98] sözlərində, Naxçıvan şivələrində isə yalnız bir neçə sözdə: həməşə "həmişə", bənəmiyə "bənimiyə", həməən "həmin", əyə "yiyə" təsadüf edilmişdir.

ə>e. Daha çox dilimizin şimal-şərq ləhcəsi üçün xarakterik olan ə saitinin e saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi dilimizin Dərbənd, Meğri, Şəki şivələrində geniş yayılmışdır və bu şivələrin özünəməxsusluğunu səciyyələndirən xüsusiyyətlərdəndir. Meğri şivələrində:

pencərə, bərekət, dərdecər, təmbeki, belgə, məjmeyi, sefeh, əlcex', döşex' [Ə.Əliyev, 2003, s.95] sözlərində rast gəlinən bu səs hadisəsi Naxçıvan şivələrində o qədər də geniş yayılmamışdır. Tədqiqatçılar bu hadisəyə sözün birinci hecasında Şahbuz rayonu şivələrində serçə, pencə, Babək şivələrində yekiz, Ordubad şivələrində demiyə, mejmehi [Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri, 1962, s.28] sözlərində təsadüf etmişlər. Bölgə şivələrinin tədqiqi göstərir ki, bir sıra başqa dil vahidlərində də bu əvəzlənmə baş verir: eleykimsalam "əleykimsalam", qepex' "qəpik", pencərə "pəncərə", şennix'li "şənlikli", demyə "dəmyə", çepər "çəpər", sefeh "səfeh" (əksər şivələrdə).

b>f. Qərb ləhcəsindən başqa dilimizin digər şivə qrupları üçün o qədər də səciyyəvi olmayan b səsinin f səsi ilə əvəzlənməsinə Naxçıvan şivələrində də az-az hallarda və sözlərin ortasında rast gəlirik. Bu hadisə Şahbuz rayonunun Kükü, Şahbuzkənd, Kolanı kənd şivələrində iftida "ibtida", Naxçıvan şəhərində və Babək rayonunda kəflətin "kəlbətin" sözlərində müşahidə olunmuşdur.

Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsinin əsas xüsusiyyəti sayılan b>f əvəzlənməsi burada Naxçıvan şivələrindən tamamilə fərqli fonetik mövqedə baş verir. Belə ki, qərb ləhcəsində sözlərin və şəkilçilərin sonunda b səsi həmişə f səsinə çevrilir: coraf, boşqaf, cavaf, Zeynaf, tutuf [Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri, 1967, s.38].

Dilimizin Meğri şivələrində də bu hadisə həm Naxçıvan şivələrində olduğu kimi sözün ortasında, həm də söz sonunda qeydə alınmışdır: kəlfətin, Aftalıp, cavaf [Ə.Əliyev, 2003, s.130].

Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan şivələrinin ortaq xüsusiyyətləri təkcə səs əvəzlənmələri ilə məhdudlaşmır. Burada digər fonetik hadisələrin, xüsusən səs artımı hadisəsinin təzahüründə üst-üstə düşən məqamlar çoxdur.

Səs artımı. Y samitinin söz önünə artırılması daha çox Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsinə aid xüsusiyyət olmasına baxmayaraq, Azərbaycan dilinin digər şivələrində də müşahidə olunur. Qərbi Azərbaycanın Meğri şivələrində: yeniş, yesir, yəlov, yürək, yəmməx' [Ə.Əliyev, 2003, s.77]; Nüvədi şivələrində: ya:lov "alov", yüyit(max) "üyüt(mək)", yud(max) "ud(maq)" [A.Həsənov, 1959, s.26] sözlərində bu fonetik hadisə müşahidə edilmişdir. Naxçıvan şivələrində də söz önünə y samitinin əlavəsi Yelmar "Elmar", yendirim "endirim", yallatdım "aldatdım", yeniş "eniş", yenməx' "enmək", yendirmir "bəyənmir, saymır" sözlərində baş verir. "Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin şivələrində sözlərin əvvəlində y səsinin olmasının dilimizin tarixi ilə bağlı yazılı abidələrdə də mövcudluğu bu səs hadisəsinin qədimliyini göstərir. "Divani-lüğət-it-türk"dəki yıldız, yılan, yıl kimi sözlər buna əyani misaldır" [L.Səfərova, 2019, s.77].

Qərbi Azərbaycan şivələrində baş verən səs artımı hadisələri içərisində sözün əvvəlinə h samitinin əlavəsi də diqqəti cəlb edir. Bu hadisə Meğri şivələrində: həylə "elə", hayla, hasat, həlbət "əlbət", həylənçi, həgər//həgə [Ə.Əliyev, 2003, s.77] şəkildə baş verir. Naxçıvan şivələrində də h səsinin söz önünə əlavəsi müxtəlif məqamlarda özünü göstərir: həlbətdə "əlbəttə", həylə "elə", helim "elm", hasant "asan", haçar "açar", halla-halla "Allah-Allah", həfkəməx' "ovmax", həlləm-qəlləm, haraba (Sədərək). "Bu hadisəyə az və ya çox dərəcədə bütün dialekt və şivələrdə rast gəlmək mümkündür. Lakin sözün əvvəlində h səsinin əlavəsi daha çox Nuxa və Zaqatala-Qax şivələri üçün xarakterikdir: honda, hunu, hunda, haçar, hama, hordan [M.İslamov, 1968, s.52].

Türk dillərində h samitinin formalaşması barədə müxtəlif fikirlər var. Akademik M.Şirəliyev yazır: "M.Kaşğari öz məlum əsərində türk tayfa dillərinin fonetikasından danışarkən XI əsrdə bu dillərdə boğaz səslərindən h və Ə səslərinin olmamasını göstərir. Bəzi tayfa dillərində əgər söz əvvəlində h səsinə təsadüf edilirsə, bunu da o, başqa dilin, xüsusən hind dillərinin təsiri ilə izah etməyə çalışır. M.Kaşğariyə görə xotanlarda, kəncaklarda söz əvvəlində h (hata<ata, hana<ana) səsinin olması başqa dilin (hind dili) təsirindən başqa bir şey deyildir [M.Şirəliyev, 2008, s.96]. M.Şirəliyev bu fikri qətiliklə təsdiq etmir və bu fikrə münasibətini belə ifadə edir: "Əlbəttə, M.Kaşğarinin bu fikrində müəyyən dərəcədə həqiqət vardır".

h səsinin söz əvvəlində formalaşması barədə M.Şirəliyevin yekun fikri belədir: "Həqiqətən h-laşma hadisəsi ərəb dili təsirinə məruz qalan və Qafqaz-iber dilləri əhatəsində olan türk dillərində özünü göstərdiyindən, ola bilsin ki, bu, həmin dillərin təsiridir" [M.Şirəliyev, 2008, s.96].

E.Əzizov h samiti barədə Kaşğarinin qeydlərini qiymətli hesab etsə də, belə düşünür ki, bu, türkologiyada son söz sayıla bilməz. Məsələ burasındadır ki, M.Kaşğari heç də bütün türk dialektlərini eyni səviyyədə öyrənməmiş, əsas etibarilə qıpçaq, çigil, arğu və yağma dialektlərini tədqiq etmişdir. O hətta qərbi qıpçaqlara səyahət etməmiş, uyğurlar arasında olmamışdı [E.Əzizov, 1999; s.106]. Azərbaycan dilinin digər şivələrində də söz əvvəlinə h samitinin əlavəsi hadisəsi qeydə alınmışdır.

Nəticə

Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan şivələrinin fonetik özünəməxsusluqları içərisində bənzər xüsusiyyətlər, paralelliklər olduqca çoxdur. Ona görə də onların hamısını bir məqalədə əhatə etmək olduqca çətindir. Biz bəzi önə çıxan məqamları vurğulamaqla kifayətlənsək də, bu mövzu, əslində, böyük bir tədqiqatın mövzudur. Apardığımız araşdırmanın nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan şivələri bir çox ortaq cəhətlərə malikdir ki, bunların da ən əsası fonetik səviyyədə özünü göstərir. Burada baş verən səs əvəzlənmələri, assimilyasiya, dissimilyasiya, səslərin yerdəyişməsi, səs artımı, səs düşümü hadisələrində bir çox paralellər aşkarlanır ki, bu da şivələrin ərazi baxımından da yaxınlığı ilə izah oluna bilər.

Müzakirə

Qərbi Azərbaycan və Naxçıvan şivələri arasındakı yuxarıda qeyd etdiyimiz paralellər ayrı-ayrılıqda bölgə şivələrini tədqiq edən digər müəlliflər tərəfindən də qeyd olunmuş, şivələrin ortaq fonetik xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Gəlinən ümumi nəticələrdə də bundan ibarətdir ki, hər iki bölgənin şivələrinin fonetikasındakı bir çox ortaq xüsusiyyətlər var. Qərbi Azərbaycanın deportasiyaya məruz qalmış əhalisinin bir qismi də Naxçıvanda məskunlaşmış, nəticədə onların məskunlaşdığı ərazilərdə şivə xüsusiyyətləri də qaynayıb-qarışmışdır. Bölgə əhalisinin bu cür dağınıq halda məskunlaşması onların şivələrinin öyrənilməsi işini çətinləşdirsə də, bu bölgənin dil xüsusiyyətlərinin toplanması, öyrənilməsi günümüzdə olduqca aktualdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. R.Rüstəmov və M.Şirəliyevin redaktəsi ilə. Bakı: Qızıl Şərq, 1967, 281 s.
2. Bayramov, İ.M. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 252 s.
3. Əliyev, Ə.İ. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 580 s.
4. Əzizov, E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
5. Həsənov, A. Azərbaycan dilinin Nüvədi (Zəngəzur) şivəsinin fonetik xüsusiyyətləri // ADU-nun "Elmi əsərləri", 1959, № 3, s.17-31.
6. Hüseynov, A. Azərbaycan dialektologiyası: Dərs vəsaiti. Bakı: API nəşri, 1979, 90 s.
7. İslamov, M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 276 s.
8. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri. M.Ş.Şirəliyevin redaktorluğu ilə. Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1962, 325 s.
9. Səfərova, L.A. Azərbaycan dilinin Culfa şivələrinin fonetikasi. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 116 s.
10. Şirəliyev, M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.

SUMMARY

Nuray Aliyev

COMMON PHONETIC CHARACTERISTICS OF WESTERN AZERBAIJAN AND NAKHCHIVAN DIALECTS

In the article, West Azerbaijan and Nakhchivan dialects are compared phonetically and it is shown that these dialects have many common features. Since West Azerbaijan and Nakhchivan are geographically close to each other, and West Azerbaijan is located in the transitional area between Nakhchivan and other regions of Azerbaijan, many parallels can be found in these dialects at different levels of the language that most of which are phonetic similarities. These similarities are observed more often in the variants of sounds, sound substitutions, sound rise and fall, assimilation, dissimilation. It is known that there are long, short, and nasal variants of vowel sounds in Azerbaijani dialects. Both West Azerbaijan and Nakhchivan dialects have a long version of all vowels. In terms of sound substitutions, West Azerbaijan and Nakhchivan dialects have many common features. Parallels are more evident in substitutions a>e, ö>ə, u>i, a>o, i>ü, o>u, i>ə, ə>e, b>f. Sometimes, along with the event, the lexical units in which it occurs can also be shared here. The common features of the West Azerbaijani and Nakhchivan dialects are not limited only to sound substitutions. Here there are many overlapping points in the manifestation of other phonetic phenomena, especially the phenomenon of voice increase. Thus, in both dialect groups, there is a wide increase of consonants y and h at the beginning of the word. A part of the deported population of Western Azerbaijan also settled in Nakhchivan, as a result of which dialect characteristics were mixed in the areas where they settled. Although the settlement of the population of the region in such a scattered manner complicates the study of their dialects, the collection and study of the language features of this region is very relevant today.

Keywords: Western Azerbaijan, Nakhchivan, dialect, phonetics, parallelism

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏRİ

Osman ƏHMƏDZADƏ

osman120895@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Qədim Oğuz yurdu olan indiki Ermənistan Azərbaycanın tarixi torpaqlarıdır. Bu torpaqlar Azərbaycandan mərhələ-mərhələ qoparılaraq qondarma erməni respublikası yaradılmış və bu gün xalqımız üçün əlçatmaz bir yerə çevrilmişdir. Həmin vaxtdan da ermənilər yer adlarımızı dəyişdirərək erməni mənşəli adlarla əvəz etmiş, Azərbaycan türklərinin bu ərazidəki izlərini tarixdən silməyə çalışmışlar. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri tarixin yaddaşına çevrilib, mənəvi soyqırımına məruz qalıb. Türk mənşəli toponimlərin bir qismi fonetik və morfoloji dəyişikliyə uğrayıb, bu ərazinin toponimlərinin 95%-inin türk mənşəli olması elmi faktlarla əsaslandırılıb.

Açar sözlər: *mənşə, toponim, tarix, elmi fakt, əsər*

E.ə. I, e. I əsrində yaşamış Strabon "Coğrafiya" əsərində indiki Ermənistan ərazisində olan bəzi türk mənşəli toponimlərin (Sakasena, Araksena, Artaksat, Qoqarena) adlarını çəkir. E.ə. I əsrdə Ön Asiyada böyük dövlət kimi tanınan Urartu ilə bağlı tapılan daş kitabələrdə indiki Ermənistan ərazisində yerləşən Eriaxi, Qelakuni, Urtexuni toponimlərinin - türk mənşəli toponimlərin adları çəkilir. "VII əsr erməni coğrafiyası"nda və 1763-1780-ci illərdə erməni kilsəsinin başçısı olmuş Simeon İrəvanlının "Cambr" əsərində indiki Ermənistan ərazisində yerləşən türk mənşəli toponimlərin adlarının ilkin formaları, eləcə də bu ərazidə tarixən yaşamış türk tayfalarının adları qeyd edilmişdir. 1590-cı ildə tərtib edilmiş "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə, 1728-ci ildə tərtib edilmiş "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə indiki Ermənistanın türk mənşəli toponimləri geniş şəkildə əksini tapmışdır. İndiki Ermənistan ərazisindəki toponimlərin tədqiqi sistemli şəkildə XIX əsrdən başlayır. Ərazinin türk mənşəli toponimlərinin ilk izahına İ.Şopenin əsərində rast gəlirik. İ.Şopen Qərbi Azərbaycanın toponimlərinin izahında xalq etimologiyasına, təsviri izahlara üstünlük vermiş, elmi faktlara istinad etməmişdir. Akademik B.Budaqov professor Q.Qeybullayevlə birlikdə "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti" [Bakı, 1998] əsərini yazmışdır. Bu əsərin Azərbaycan toponimiyasında Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin öyrənilməsində xüsusi yeri vardır. Qərbi Azərbaycanın toponimlərinin öyrənilməsində Q.Qeybullayevin də xüsusi əməyi vardır. O, indiki Ermənistan toponimiyası ilə bağlı "Qədim türklər və Ermənistan" [Bakı, 1992] əsərini yazmışdır. Q.Qeybullayev "Qədim türklər və Ermənistan" əsərinin II fəslini ("Ermənistanda qədim türk mənşəli toponimlər") Qərbi Azərbaycanın qədim türk mənşəli toponimlərinə həsr etmişdir. Bununla yanaşı, o, indiki Ermənistanın köklü sakinlərinin türklər olduğunu və burada tarixən kimmer, sak, quqark, pasian, kəngər, bulqar, aran, katak, şirak, sadak, gorus, cinli, peçeneq, xəzər, oğuz kimi qədim türklərin yaşadığını təkzibedilməz tarixi faktlar və toponimik materiallar əsasında izah edir. İndiki

Ermənistanın türk mənşəli toponimlərinin araşdırılması H.Mirzəyevin tədqiqatlarında xüsusi yer tutur. O, aşıq poeziyasında qorunub saxlanılan Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərini tədqiq edən ilk dilçi alimdir. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, H.Mirzəyev 1994-2002-cı illərdə indiki Ermənistanın toponimləri ilə bağlı ciddi elmi əhəmiyyət kəsb edən 80-dən çox məqalə çap etdirmişdir. İndiki Ermənistanın türk mənşəli toponimləri əsasında "Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz" [Bakı, 1997] əsərinin "İzahlar və şərhlər" adlı V fəslində bəhs edir. Bu əsərdə müəllif Qədim oğuz yurdu olan Keşişkənd, Paşalı rayonlarının toponimlərini araşdırmış, onları etimoloji baxımdan izah etmişdir. Bəzi toponimlərin izahına baxaq: Arazdəyən - Kənd Araz çayının yaxınlığında yerləşdiyi üçün Arazdəyən adlandırılmışdır. Toponim Araz və dəyən (döyən) feili sifətinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Hidrotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir. Armaş - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, indiki Vedi rayonunda kənddir. Toponim türk dilində "möhkəm, qüvvətli" mənasında işlənən "armas" sözü əsasında formalaşmışdır. Yayı - İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, indiki Vedi rayonunda kənd olmuşdur. Vedi rayonundakı Armaş kəndinin yaxınlığında yerləşirdi. Toponim yaycı türk etnonimi əsasında düzəlmişdir. Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov, İ. Toponimlərdə yaşayan tarixi həqiqətlər. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, № 1, 1999
2. Budaqov, B. İndiki Ermənistan qədim türk yurdu idi - Elturan, № 1, 1992
3. Əliyev, V. Azərbaycanın toponimiyası (dərs vəsaiti). Bakı: 1999

DƏRƏLƏYƏZLİ AŞIQ CƏLİLİN POEZİYASININ BƏDİİ DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mehriban ƏSƏDULLASOY (QULİYEVƏ)

quliyeva.mehriban@list

ORCID iD: 0000-0002-2640-5220

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Dərələyəz aşiq mühitinin yetirməsi olan Aşiq Cəlilin poeziyasının bədii dil xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Eyni zamanda poetik dilin əsas xüsusiyyətlərini göstərən dil-üslub faktları üzə çıxarılmış, aşiq poeziyasının dili elmi-nəzəri təhlilə cəlb edilmişdir. Aşiq Cəlilin poeziya dilinin poetik nüfuzunu hiss etdikcə, onun bədii qüdrətinə əsaslı şəkildə nüfuz etdikcə söz sərrafının fərdi dəst-xəttinə heyran qalmamaq mümkün deyil. Aşiq Cəlilin şeir dili aydın, sadə və səmimidir. Aşiq şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindəki bədii gözəllik elementlərini, ahəngdarlığı, frazeoloji birləşmələri dərinlən öyrənmiş, yeri gəldikcə öz əsərlərində bir ədəbi üsul kimi istifadə etmişdir. Aşiq poetik yaradıcılığında frazeoloji vahidləri çox ustalıqla işlətməmişdir. Bütövlükdə aşiq şeiri dilinin inkişafındakı sənətkarlıq axtarışlarındakı xidmətləri Aşiq Cəlilin yaradıcılığının bədii dil xüsusiyyətlərinin tədqiqatına cəlb olunmasına şərait yaradır. Aşiq dili ənənələrindən gələn bədii rəngarənglik aşığın poeziyasının yeniliyi, poetik dil axtarışlarının nəticəsi kimi meydana çıxır.

Açar sözlər: aşiq, şeir dili, bədii dil, dil və üslub, poeziya dili

Giriş

Azərbaycan poeziyasının mütərəqqi qolunu təşkil edən aşiq üslubunun nümayəndələri qoşma, gəraylı, müxəmməs və s. şeir növlərini inkişaf etdirir, tənqidi realizmə istiqamətlənərək dövr və zamanədə baş verən haqsızlıqları, zülm və ədalətsizlikləri ifşa edir, ərəb-fars təsirlərindən xilas olmağa, şeirdə canlı danışq dilini qoruyub saxlamağa diqqət göstərirdilər. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan poeziyasının əsas xüsusiyyətlərinə xalqa dərin köklərlə bağlılıq, şifahi xalq poeziyasına sadıqlıq, yeni ədəbi prosesdə bu ənənələri davam və inkişaf etdirməkdir. Nizami Xəlilov şifahi xalq ədəbiyyatı üzərində formalaşan aşiq ədəbiyyatının spesifik xüsusiyyətləri haqqında bəhs edərək yazır: "Şifahi xalq ədəbiyyatının mövzularından öz əsərlərində bəhrələnən şairlərimiz istər-istəməz gen və qan yaddaşından irəli gələn aşiq poeziyasının poetik ənənələrinə də biganə qala bilməmiş, zəngin poetik irsə malik el aşiq-şairlərimizin yaradıcılıq təcrübəsindən də məharətlə istifadə etmişlər" [Xəlilov, 2014, s.11].

Dərələyəz aşiq mühitinin tanınmış aşıqlarından Cəlil aşıqlar yurdu sayılan Sallı kəndində 1850-ci ildə dünyaya göz açmışdır. Aşığın günümüzədək üç qoşması, iki təcnişi gəlib çatmışdır. Eyni zamanda on iki aşiq havasının müəllifi olan Aşiq Cəlil bəstəçi aşiq kimi də tanınmışdır. Erməni vəhşilikləri, repressiyalar, soyqırım, deportasiyalar Qərbi Azərbaycandan olan insanlara, o cümlədən görkəmli şəxsiyyətlərə, sənətkarlara amansız zərbə vurmuşdur. Didərginlik, köçkünlük, yurdsuzluq sənət adamlarına dərd və bəla

gətirməklə yanaşı, Qərbi Azərbaycan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığının vaxtında toplanıb yazıya köçürülməsinə də imkan verməyib. Qaçqınlıq həyatı yaşayanlardan biri də erməni zülmündən baş götürüb Naxçıvana pənah gətirən Aşıq Cəlil olmuşdur. XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri Dərələyəz aşiq mühitini təmsil edən el sənətkarları öz fəaliyyətlərinin böyük qismini Naxçıvan aşiq mühitinin tərkibində davam etdirmişdilər. "Milli-siyasi təzyiqin güclü olduğu tarixi mərhələlərdə, xüsusən də 1915-1918-ci illərdə və əsrin ortalarında (1948-1950-ci illər) Dərələyəz mahalını tərk etməyə məcbur olan aşıqların böyük əksəriyyəti Naxçıvana gedərək orada məskunlaşmışlar" [Qasımlı, 2011, s.192].

Tədqiqat. Xalq dilinin zənginliklərinə köklənən, sözə yüksək qiymət verən Aşıq Cəlilin ümumxalq dilindən qidalanan poeziyası dil zənginliyi, qrammatik ifadə vasitələrinin çevikliyi ilə diqqəti cəlb edir. Aşığın poeziyasının poetik dili sadəliyi, xəlqiliyi, ahəngdarlığı ilə seçilir. Böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik aforistik misralar, dərin semantik yükü olan xalq dilindən gələn ifadələr şeir dilində üslubi – məna faktoru kimi özünü göstərmiş, Dərələyəz elinin mədəni səviyyəsini, mənəviyyatını əks etdirməyə xidmət etmişdir. Sözlərin məna çalarlarının alt qatlarında olan dərin xəzinəni Aşıq Cəlil el ağsaqqalı kimi elə cilalamışdır ki, poeziyasında yer alan nəsihətamiz fikirləri hər dövr üçün gərəkli sözə çevrilə bilər. Aşıq Cəlil dərini, hicranla dolu həyatını bayatılarımıza xas olan bir dildə qələmə almış, təxəllüslü şeirində özünə təsəlli vermiş, dərini, nisgilini kövrək misralarına tökmüşdür:

Yaran var, ay Cəlil, gözlə yaraynan,
Yaranmısan, yararlı tək yaraynan [Əhmədli, 2018, s.40].

Aşıq Cəlil bayatı üslubunda yazdığı şeirdə üslubi – poetik ifadə vasitəsi kimi səs təkriri yaratmış, *yara* sözü vasitəsilə emosional təsiri artırmaq üçün poetik mətləbin intensiv qavranılmasına nail olmuşdur. Qafiyə üçün seçilmiş sözlərdən də bacarıqla istifadə edərək onlara cinas xarakterli şəkil vermiş, qafiyələr düzəltmişdir:

Aşıq deyər, yaraynan,
Sal bıçağı yar aynan.
Fərhad kimi külüng çal,
Sərt qayanı yar aynan [Qasımlı və b., 2023, s.40].

Aşığın əməyə məhəbbət, məqsədə doğru yorulmadan irəliləmək kimi hissləri tərənnüm etdiyi şeir parçasında birinci misrada yer alan *yaraynan* sözünə qafiyə yaratdığı digər misralarda ayrı-ayrı mənaları ifadə edən *şivə* tələffüzündə *yar aynan* birləşməsinə *təraf*, digər misrada isə *ilin ayları* mənasında ifadə etmişdir. Mehriban Əsədullasoy "XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin dil və üslub xüsusiyyətləri" adlı məqaləsində milli ədəbi dəyərlərin ümumbəşəri məzmununu üzə çıxarmaq, ötən əsrlərin bədii irsinə qayğı ilə yanaşmaq, yeni filoloji baxışı formalaşdırmaq üçün klassik irsə müraciətin hər zaman aktual olduğunu, ümumxalq dilinin aşiq şeiri tərzində yazılan əsərlərdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərdiyini vurğulamış, dilin əhəmiyyəti haqqında fikirlərini qısa bir cümlə ilə ifadə etmişdir: "Dil ümumxalq dilinin mənzərəsini qüsursuz şəkildə özündə əks etdirən güzgüdür" [Əsədullasoy, 2021, s.108].

Aşıq şeirlərinin birində Allahın əmri olmadan insanın dünyasını dəyişməsinin mümkün olmadığını mənalandıraraq hisslərini poeziyasına aşağıdakı şəkildə ötürmüşdür:

*Vaxt deyilsə, insan ölməz yaraynan,
İstər yara dərin ola, üz ola [Qasımlı və b., 2023, s.40].*

Xalq müdrikliyini sözündə, şeirində yaşıdan el sənətkarları sonrakı fəaliyyətərini məskunlaşdıqları torpaqlarda böyük səylə davam etdirmişdirlər. Aşıq Cəlilin poeziyasının az bir qismi əlimizə gəlib çıtsa da, ictimai-tarixi hadisələrin əks etdirilməsi baxımdan "Hardasan" şeiri demək olar ki, Qərbi Azərbaycana uzanan düşmən əllərini, elində-obasında, yurdunda törədilən erməni vəhşiliklərini əks etdirən tarixi faktlarla dolu əsər kimi qiymətləndirilir:

*Kəsdilər yağılar bərəni, bəndi,
Odlara qalandı Amağu kəndi.
Bütün Dərələyəz ağlayır indi,
Bu dərdə mən necə dözüüm, hardasan? [Əhmədli, 2018, s.50]*

Dilçi alim Mehriban Quliyeva aşıq və el şairlərinin poeziyasında xalq danışığı dili elementlərinə geniş yer verildiyini, dilin bütün üslubi laylarından bacarıqla istifadənin dilin söz xəzinəsi, semantikasi ilə sıx şəkildə bağlı olduğunu diqqətə cəkməklə yazır: "Bu yüzilliklərin söz sənətkarları sözdən, onun semantikasının dərinliklərində gizlənən mənə boyaları və rənglərindən böyük məharətlə istifadə edərək, onları üzə çıxarmış, poetik örnəklərin dilini çeşidli, müxtəlif ruhlu edə bilmişlər [Quliyeva, 2017, s.335].

Aşıq Cəlilin dili, söz ehtiyatı zəngindir. Aşıq leksik vahidlərlə zəngin olan söz ehtiyatının gücünə arxalanaraq şahidi olduğu ictimai – siyasi hadisələri yaradıcılığında yaşatmış, yaşadıqlarının şair həssaslığı ilə şeirlərində bədii dildə mənalandırılmış, ömür yoluna nəzər salaraq sanki özünü sual – cavab atəşinə tutmuşdur. Aşığın bədii dilinin canlılığını təmin edən vasitələrdən biri də xalq danışığı dilindən gələn söz və ifadələrə geniş şəkildə yer verməsidir. Deyişmə üzərində qurulan "Dedim - dedi" şəklində yazdığı şeirdə ustad aşıq özünün həyata baxışlarını ifadə etmişdir:

*Dedilər çatgənən şana-şöhrətə,
Dedim çatmamışam, çata bilmərəm.
Dedilər ləzzət var arsız ömürdə,
Dedim görməmişəm, görə bilmərəm [Əhmədli, 2018, s. 45].*

Aşığın sorğu – cavab formasında qələmə aldığı şeirdə nəsihət və tövsiyə boyaları olduqca təbii və inandırıcı dildə təqdim olunmuşdur.

*Sanma məni dilacıyam, gəl məni gör qəlbidə,
Naşı deyil, anlayıram düriüstü də, qəlpi də.
Ala qarğa, kor yapalaq uça bilməz qəlbidə,
O qartalın layiqidir, uçar, gözə görünməz [Əhmədli, 2018, s.46].*

Aşıq poeziyasının heca vəznindən məharətlə istifadə edən Aşıq Cəlil on beş hecadan ibarət şeirdə qəlb sözünü birinci misrada ürək, ikinci misrada saxta, üçüncü misrada isə hümdür mənasında fikrin, hissin ifadəsi üçün ən təsirli vasitə kimi işlədərək hikmətli fikirlərini tamamlamışdır. Sual cümlələri ilə başlayan şeiri növbəti iki misralarda cavablandırان şair əsas fikri həyat həqiqətinə uyğun formada təqdim etmişdir:

*Xəstə sağalarını ağrı olmasa?
İgid seçilərməyi yağı olmasa?
Sənəndə qohumun dağı olmasa,
Qaçarda ceyrannan ötüşmək olar [Əhmədli, 2018, s.47].*

Aşıq Cəlil emosional-estetik təsiri, poetizmi, dinamikliyi artırmaq üçün qafiyələrə üz tutmuş *ağrı*, yəni ilan zəhəri vasitəsilə müalicəni diqqətə çəkmiş, adi intonasiya ilə *yağı / düşməni, dağ / yandırır yaxmaq* mənasında həm qafiyə olan isim və feillərlə şeirin ritmini nizamlamış, hadisənin dinamikliyini təmin etmişdir. Məhərrəm Hüseynov "Dil və poeziya" kitabında şeir daxilində ritm, ahəng və aydın intonasiyanın bir-birinə uyğunlaşdırılmasına diqqəti cərkərək yazır: "Eyni fonetik kütləli sözlərlə qurulan şeirdə fikir qabarıqlığını yaradan amil, nümunədən göründüyü kimi, müxtəlif leksik – semantik məna sahələrinə aid olan sözlərin üslubi – poetik vəhdətidir" [Hüseynov, 2008, s.145].

*Vətən qan ağlayır, millət qan qusur,
Tapdaqlar altında arım-namusum.
Sənəmdə saz ağlar, mən necə susum?
Tutub kəssələr də dilimi mənim [Əhmədli, 2018, s.52].*

Aşıq Cəlil sazını sənəsinə basaraq eyni hava, eyni kök, eyni şeir şəkli və eyni rədif üstündə rəqiblərinə meydan oxumuş, mübaliğəli söz və ifadələrlə özünün söz - sənət gücünü öyüb tərifləmişdir. Yaşadığı yerə sonsuz məhəbbətini, heyranlığını ifadə edən aşıq əmin – amanlıq, qurub-yaratmaq tərədarı olduğunu şeirlərində əks etdirmiş, arabilir onunla deyişmə meydanına çıxmağa cəsarət edən digər aşıqları üstüörtülü şəkildə müxtəlif poetik təzyiq vasitələri ilə psixoloji sarsıntıya məruz qoymuşdur:

*Daim yansın gur işığı,
Pozulmasın yaraşığı.
Aşıq Cəlildir aşığı
Bizim Yeni yol kəndinin [Əhmədli, 2018, s.4].*

Məhərrəm Hüseynov "Aşıq Ələsgərin söz ümmanı" kitabında XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində aşıq poeziya dilində özünü göstərən ümumi cəhətlərin mənzərəsini aşağıdakı şəkildə canlandırmışdır: "Aşıq şeirinin müxtəlif meyillərindən ibarət çox zəngin və mürəkkəb mənzərəsində nəzərə çarpan oxşarlıqlar, ümumi xüsusiyyətlər vardır. Bir sıra hallarda ümumi düşüncə tərzindən, ədəbi ənənələrdən, bədii mətləblərdən, mövzu və məzmunundan, yaradıcılıq üslubundan və ovqatından qaynaqlanan oxşarlıqlar belə bir qənaəti şərtləndirir ki, müəyyən bir yaradıcılıq istiqaməti, poetik janr əlamətləri kimi bu tipoloji yaxınlıq təbiidir" [Hüseynov, 2017, s.31].

*Astar kimi doğulanlar qoy bilsin,
Gözləməsin gəlib ondan üz olar [Mirzəyev, 2004, s. 515].*

Qədim və zəngin milli sərvətimiz olan aşıq yaradıcılığında ədəbi dili səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri ümumxalq danışiq dilində formalaşmış əxlaqi - didaktik mövzuların atalar sözləri, zərb-məsəllər, hikmətli nəsihətlər, aforizmlər vasitəsilə şərhinə üstünlük verilməsidir:

*Mənə göstər dərdsiz adam haqq sözdü,
Ləğviyyətə deməzlər ha haqq sözdü* [Əhmədli, 2018, s.43].

Aşıq Cəlil qüvvətləndirici *ha* ədat vasitəsilə nəsihətamiz fikrini qüvvətləndirmiş, bədii təsirini, emosionallığını artırmış, cümlənin tərkibində işlənən boş işlər, boş söz danışanlar mənasında olan *ləğviyyət* ifadəsini mətndəki digər cümlələrdən fərqləndirmiş, mənasını qabartmış, cümlədə ifadə olunan fikrin daha tez nəzərə çarpmasına şərait yaratmışdır. Qərbi Azərbaycanın təbiətini tərənnüm edən aşıq şeirlərində ana vətənin coğrafi mənzərəsinin təsvir edilməsində onomastik vahidlərə, onların bütün növlərinə müraciət etmiş, üslubi məqamlarda - poetik tabloların təsviri zamanı fəal leksik vahidlər kimi istifadə etmişdir:

*Çivə, Sallı, Ərgəz oda qalandı,
Leyliqaçan, Bülbülölən talandı.
Arpa qan ağladı, sular bulandı,
Açılmaz baharım, yazım, hardasan?* [Əhmədli, 2018, s.50].

Dosent Mehriban Quliyeva "XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan aşıqlarının dil və üslubu" adlı məqaləsində aşıq yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək yazır: "Özünü xalqın bədii təfəkkürünün ifadəçisi kimi təsdiq edən aşıq, həm də şifahi xalq sənətinin çoxəsrlik inkişaf yolunda cilalanaraq yüksək kamillik səviyyəsinə çatmış, dil sərvətinin qoruyucusu və daşıyıcısı olmuşdur" [Quliyeva, 2017, s.336]. Xalq aşıq şeiri tərzində yazan aşıqların sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən bəhs etmək, bu üslubda yazıb-yaradanların bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə yenidən müraciət etmək böyük əhəmiyyət daşıyır. Çünki bu ədəbi məktəbin davamçılarının ayrı-ayrılıqda yaradıcılıqları xüsusi keyfiyyətlərə malikdir.

Nəticə

Beləliklə, aşıq poeziyası dil-üslub cəhətdən zənginliyi ilə seçilmişdir. Xalq dilinin söz-ifadə potensialından, zəngin dil materialından məharətlə istifadə edən Aşıq Cəlil aşıq sənətində saz-söz meydanında öz yeri, öz dəsti-xətti olan sənətkar kimi özünəməxsus yer tutmuşdur. Aşıq Cəlilin poeziyası həyat müşahidələri əsasında qurulmuş, məzmun, forma cəhətdən rəngarəngdir. Aşığın poeziyasında söz sənətkarının canlı müşahidələrinə istinadlar, başına gələn hadisələr şairanə hiss və duyğular ilə əlaqələndirilmiş, bədii ümumiləşdirmələrlə bəşəri mənalara daşınmışdır. Və buna görə ki, bu bənzərsiz poeziya nümunələrində əsas mənbə və məxəz aşığın qəlbən yaşadığı həyatın özüdür. Aşığın qələmə aldığı mövzularda folklor ədəbiyyatının əbədi mövzuları ilə yanaşı, müasiri olduğu zamanların, demək olar ki, bütün sosial, hətta siyasi tərəflərini görmək mümkündür. Aşığın doğma ana dilində poeziyasında işlətdiyi hər bir söz məqamına uyğun məharətlə sənət dilinə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədli, N. Dərələyəzli ustad Aşıq Cəlil. AMEA, Bakı: 2018, 109 s.
2. Əsədullasoy, M. XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin dil və üslub xüsusiyyətləri. *Uluslararası 21. Yüzyılda Türk Dünyasında Dil, Edebiyat, Kültür Sempozyumu* 4-5 Aralık 2021, Kaynak Yayınları, Türkiyə, s.104-114
3. Hüseynov, M. Aşıq Ələsgərin söz ümmanı. Elm və təhsil, Bakı: 2017, 313 s.
4. Hüseynov, M. Dil və poeziya. Bakı: Elm, 2008, 434 s.
5. Xəlilov, N. Heca vəznı və aşıq sənətinin yaranma tarixi. Bakı: 2014, 120 s.
6. Qasımlı, M., Allahmanlı, M., Nəbioğlu, M., Məmmədli, A. Qərbi Azərbaycan aşıqları. Zərdabi, Bakı: 2023, 512 s.
7. Quliyeva, M. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan aşıqlarının dil və üslubu. Böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vəqifin 300 illik yubileyinə həsr olunmuş "M.P.Vəqif və müasirlik" mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının materialları, Bakı: Elm və təhsil, 2017, s.337-338.
8. Mirzəyev, H. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. Bakı: Elm, 2004, 858 s.

SUMMARY

Mehriban Asadullasoy (Guliyeva)

THE ARTISTIC LANGUAGE FEATURES OF THE POETRY BY ASHIQ JALIL DARALAYAZLI

The article examines the artistic language features of Ashuq Jalil's poetry, a member of the Daralayaz ashik milieu. At the same time, the linguistic and stylistic facts showing the main features of the poetic language were revealed, and the language of Ashiq poetry was involved in the scientific-theoretical analysis. As you feel the poetic penetration of Ashuq Jalil's poetic language, and penetrate his artistic power, it is impossible not to admire the individual set of words. Ashiq Jalil's poetic language is clear, simple and sincere. Ashik deeply studied the elements of artistic beauty, harmony, and phraseological combinations in the examples of oral folk literature, and used them as a literary method in his works whenever possible. As a whole, his services in the pursuit of artistry in the development of the language of Ashuq poetry create conditions for the artistic language features of Ashuq Jalil's creativity to be involved in research. The artistic diversity of Ashiq language traditions emerges as a result of the novelty of Ashiq's poetry, the search for a poetic language.

Keywords: *ashuk, language of poetry, language of art, language and style, language of poetry*

HƏSƏN MİRZƏYEVİN YARADICILIĞINDA QƏRBİ AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNİN TƏDQIQI (DƏRƏLƏYƏZ MAHALININ TOPONİMLƏRİ ƏSASINDA)

Sərdar ZEYNAL

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Məqalə professor Həsən Mirzəyevin bu gün erməni torpaqlarında qalan, yerli sakinləri ermənilər tərəfindən günahsız yerə yandırılan, öldürülən, başlarına min cür müsibətlər gətirilərək sağ qalanları qovulan qədim Azərbaycan türklərinin əbədi yurd yeri olan Dərələyəz mahalının toponimləri ilə bağlı yazıb çap etdirdiyi "Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri" adlı kitabında irəli sürülən fikirlərlə bağlıdır.

Açar sözlər: *Dərələyəz, torpaq, yurd, mahal, toponim, onomastik vahid, oykonim, mikrooykonim, oronim, hidronim*

Hər bir torpağın, mahalın, ölkənin dünya yaranandan hansı xalqa, hansı millətə, hansı qəbilə və tayfaya aid olması həmin torpaqlara: şəhərlərə, kəndlərə, elə, obaya verilən adlarla müəyyən olunur.

İşğallar, hücumlar, müharibələr nəticəsində – ölkələr, şəhərlər, torpaqlar əldən-ələ keçsə də, adları dəyişdirilsə də, bəzən diqqətdən qaçan, fikri özünə cəlb etməyən bəzi yer-yurd adları öz "kimliyini" qoruyub saxlayır və hansı xalqa aid olduğunu öz məzmunlarında əbədiləşdirirlər.

Qədim Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən İrəvana, Göycəyə, Dərələyəz mahalına və adlarını sadalamadığımız digər qədim torpaqlarımıza XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq köçürülən, bu torpaqlarda özlərinə yurd-yuva quran ermənilər də minillik tarixi olan Azərbaycan torpaqlarına köçəndən sonra bu qədim torpaqların əksəriyyətinin adlarını dəyişdirərək onlara öz dillərinə uyğun olan adlar vermiş və özəlləşdirməyə çalışmışlar. Lakin nə qədər canfəşanlıq etsələr də, qədim Azərbaycan torpaqlarının hamısının adlarını tamamilə dəyişdirə bilməmiş, son dövrlərə qədər, yəni əzəli Azərbaycan torpaqları olan və sonradan Ermənistan adlandırılan bu torpaqlar yetərinə olmasa da, öz adlarını qoruyub saxlaya bilmişdir.

Bu qədim Azərbaycan torpaqlarının adlarının kütləvi surətdə dəyişdirilməsi məsələsi səksəninci illərin sonlarından başlayaraq kütləvi hal almışdır.

Bu cür gedişin son nəticəsini əvvəlcədən düşünən Qərbi Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri bunun alternativləri kimi durmadan çalışaraq öz doğma yurdlarının – mahallarının toponimlərinin tarixdən silinməsinin qarşısını almaq, gələcək nəsillərə ötürmək üçün onların hər birini öz kitablarına daxil etmiş və işıqlandırmışlar.

Bunlardan ən öndə gedəni 1927-ci ildə Şərur-Dərələyəz qəzasının Qovuşuq kəndində anadan olan filologiya elmləri doktoru, dilçi-türkoloq, Azərbaycan Respublikasının

Əməkdar elm xadimi, professor, Azərbaycan Aşıqlar Birliyinin üzvü Həsən İbrahim oğlu Mirzəyev olmuşdur.

Professor qədim Azərbaycan torpaqlarının uzun müddət erməni işğalı altında qalacağından, orada olan toponimlərin yaddan çıxaraq unudulacağından qorxaraq bütün yaradıcılığı boyu öz əsərlərində doğrulub boya-başa çatdığı qədim türk torpaqlarının adlarını öz əsərlərində əbədiləşdirmiş, hər bir məqaləsindən tutmuş, böyük irihəcmli əsərlərinə qədər bunların hər birində Qərbi Azərbaycan məsələsini həmişə öz yaradıcılığının əsas mövzusunə çevirmişdir. Tək-tək məqalələrlə kifayətlənməyən görkəmli dilçi bu sahəyə ayrıca olaraq iki samballı əsər – "Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri" və "Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı" əsərlərini həsr etmişdir.

Görkəmli dilçinin bu sahə ilə bağlı yazıb nəşr etdirdiyi "Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri" əsəri "Müəllifdən" adlanan giriş, 5 fəsil və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

"Müəllifdən" adlanan girişdə müəllif yazır: "Məlum olduğu kimi, son bir neçə əsrdə qədim türk, oğuz yurdu olan indiki Ermənistanda, o cümlədən Dərələyəzdən azərbaycanlılar dəfələrlə deportasiya olunmuş, oradakı yer-yurd adları dəyişdirilmiş və bunlar erməni tarixi abidəsi kimi qələmə verilmişdir. Bütün bunları nəzərə alıb torpağını-daşını qarış-qarış gəzdim, maddi mədəniyyət abidələrinə dərinədən bələd olduğum, yarım əsr müddətində dönə-dönə yaşlı adamları ilə həmsöhbət olduğum Dərələyəz onomastik vahidlərini qələmə almağı zəruri hesab etdim. Məncə, gələcək tədqiqatçılar, vətən övladları, öz doğma yurduna qayıtmaq istəyən azərbaycanlılar bu tarixi həqiqətlərdən faydalana biləcəklər" [s. 3].

Müəllifin yığcam giriş sözündən sonra Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası" haqqında Fərmanı, 7-ci səhifədə isə "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il tarixli Fərmanı verilmişdir.

Kitabın birinci fəslə "Dərələyəz mahalı haqqında qısa məlumat" [s. 11] adlanır. Bu fəsildə qədim oğuz-türk yurdu olan Dərələyəz mahalının Yeğeqnadzor və Əzizbəyov rayonlarından ibarət olduğu qeyd olunur. O da qeyd olunur ki, Dərələyəz mahalı uzun müddət Şərur ilə birlikdə bir inzibati bölgüyə aid edilmiş, gah Naxçıvan əyalətinin, gah da İrəvan quberniyasının "Şərur – Dərələyəz" qəzası adlandırılmışdır. Bu qəzanın mərkəzi isə Şərurun Baş Noraşen (Cəlilkənd) kəndi olmuşdur.

Dərələyəz ərazisinin oradan azərbaycanlılar deportasiya olunan zaman 2308 kvadrat km olduğu qeyd olunur.

Dərələyəz bölgəsində yerləşən iki rayonun – Keşişkənd və Paşalı rayonlarının sonradan adlarının dəyişdirildiyi qeyd olunur. Keşkənd rayonunu 1931-ci ildən 1935-ci ilə qədər Keşişkənd (ermənilər öz milli ornamentlərinə uyğunlaşdıraraq – S.Z.) 1935-ci ildən 1956-cı ilə kimi Mikoyan, 1956-cı il sentyabrın 12-dən Əzizbəyov, 1957-ci ildən sonra isə Yeğeqnadzor (Qamışlı dərə) adlandırmışlar.

Dərələyəzin tarixi keçmişindən bəhs edən H.Mirzəyev onu da yazır ki, "tarixin bütün dövrlərində türk-oğuz yurdu olan Dərələyəz 1920-ci ilə qədər Azərbaycanın tərkibində olmuşdur. 1920-ci il noyabrın 29-da rus şovinistlərinin və erməni daşnaklarının, xüsusən türkün düşməni olan Stalin, Mikoyan və Şaumyanın köməyi və təkidi ilə Azərbaycanın

Zəngəzur, Göycə, Qaraqoyunlu mahalları ilə birlikdə Dərələyəz də qeyri-qanuni şəkildə Azərbaycandan alınıb Ermənistanı verildi" [Orada, s.11-12].

Birinci fəsildə Dərələyəz mahalının tarixi qədimliyini qeyd etməklə yanaşı, bu mahalın monqolların və mərkəzi hökuməti dağıldıqdan sonra Teymurilərin və onun davamçılarının tabeliyində, sonradan isə Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların tabeliyində olduğu qeyd olunur və nəhayət, 1504-cü ildə Şah İsmayıl Xətai tərəfindən tutulduğu göstərilir.

Bu fəsildə, eyni zamanda 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra İranın müxtəlif şəhərlərindən Dərələyəzə köçürülən yüzlərlə erməni ailəsinin sayı haqqında da məlumat verilir. Müəllif bu mahalda olan bütün yaşayış məskənlərinin, dağların, dərələrin, oyaqların əsl türk yurdu olduğunu nəzərə çatdırmaq üçün yazır: "Qeyd etmək lazımdır ki, Dərələyəz mahalı ən qədim dövrlərdən türk tayfalarının məskəni olmuşdur. Buradakı kənd, dağ və yaylaq adlarının çoxu türk tayfalarının adından götürülmüşdür" [Yenə orada, s.13].

Professor Həsən Mirzəyev Dərələyəz mahalında olan yüzlərlə tarixi abidələrin, o cümlədən daş və qoç heykəllərinin əksəriyyətinin ermənilər tərəfindən dağıldığını, yaxud da tarixi yazıları pozaraq öz adlarına çıxardıqlarını da qeyd etmişdir. Bu kitabda Dərələyəz mahalının əhalisinin 1828-ci ildən başlayaraq 1988-ci ilə qədər təqribən 160 ildə ən azı 5 dəfə: 1828-1833, 1905-1907, 1918-1919, 1948-1953 və 1988-ci illərdə öz torpaqlarında zor gücü ilə deportasiya olundukları da qeyd olunmuşdur.

Kitabın II fəslə [s.38-60] "Onomastik vahidlər haqqında" adlanır. Fəslə daxil olan yeganə bölmə "Dərələyəz mahalında olan onomastik vahidlər" [s.43] 5 yarım bölməyə ayrılır. Birinci yarım bölmə "Dərələyəz mahalındakı toponimlər və onların xüsusiyyətləri" adlanır. Bu yarım bölmənin əvvəlində yazılır: "Dərələyəz tarixən Naxçıvanla daha yaxından bağlı olmuşdur. Onun sahəsi 2972,3 km² imiş. Çar hökumətini 1870-ci ildəki inzibati ərazi islahatı ilə Şərur-Dərələyəz mahalı İrəvan quberniyasının tərkibinə qatılmışdır" [s.43].

Müəllifin Dərələyəz adlanan əsl Azərbaycan torpağında olan və Azərbaycan türkləri tərəfindən salınan körpülərin, tikilən tarixi abidələrin, yer üzündən silinmiş, yalnız xarabalıqları qalmış şəhər və kəndlər haqqında elmi məlumatlar əldə etmək üçün "Kafkazskiy kalendar"dan (1881-1916-cı illərdəki nəşrləri), "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri" və s. kimi onlarla vacib məxəzlərə müraciət etmiş, tarixi həqiqətləri üzə çıxarmağa çalışmışdır. Professor Həsən Mirzəyevin tarixi sənədlərə əsaslanmaqla apardığı tədqiqat nəticəsində iki rayona - Əzizbəyov və Keşkend rayonlarına bölünən Dərələyəz mahalından 1905-ci ildən 1988-ci ilə qədər Əzizbəyov ərazisindən 44, Keşkend rayonu ərazisindən isə 62 azərbaycanlı yaşayan kəndlərdən əhali zorla köçürülmüş və həmin yaşayış məntəqələrinin əksəriyyəti xaraba qalmışdır.

Kitabın II fəslinin geniş bir bölməsi "Dərələyəz mahalında olan toponimlərin növləri" [s.47] adlanır. Adı yuxarıda qeyd olunan bölmənin ilk yarım bölməsi "Oykonimlər (yaşayış məntəqəsi adları)" adlanır. Bu bölmədə "oykonim" sözünün yunanca "oyks" – yurd, məkan, "onuma" – ad sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş, yaşayış məntəqəsi məzmunu daşıdığı qeyd edilir və Dərələyəz mahalında olan oykonimləri leksik-semantik mənalarına görə altı qrupa bölür: 1. Şəxs adları, müxtəlif təxəllüs, ayama və titullardan tutmuş oykonimlər antroponimik oykonimlər (Bəyzadə, Seyid Məmiş, Məşədi Abbas); 2. Xalqımızın soy-kökündə iştirak etmiş tayfa adlarından yaranan toponimlər – etnooykonimlər (Kömürlü, Çırxılı); 3. Nəsil, tirə, sülalə adlarına çevrilmiş şəxs adlarından törənən etnonimlər (Şəkərbəyli, Məşədilər, Xan arxı); 4. Oronim və zoonim səciyyəli

sözlərdən törənən toponimlər (Daylaxlı); 5. Feili birləşmə modelində olan toponimlər (Bülölən, İtqıran). Hidronimik terminləri əks etdirən toponimlər (İstisu, Çaykənd) və s. [s.47, 48].

Dərələyəz toponimlərinin ikinci yarımbölməsi "b) mikrooykonimlər" adlanır. Burada mikrooykonimləri bir növü kimi təqdim edilir və göstərir ki, bir çox şəhər-qəsəbə adları da bir vaxtlar qohum kimi təşəkkül tapmışdır [s.5].

Dərələyəz kəndlərindəki məhəllə və tayfa adlarını – mikrooykonimləri müəllif sözlərə qoşulan şəkilçiləri müxtəlifliyinə görə 6 yerə bölmüşdür:

1. -çı -lar⁴ şəkilçiləri vasitəsilə tayfa, nəsil və şəxs adlarından düzəlmiş nəsil və tayfa adları: Qalayçılar, Təkəçilər və s.

2. -lı⁴ şəkilçiləri vasitəsilə tayfa və nəsil adlarından düzəlmiş nəsil və tayfa adları: Təhməzli, Alıbəyli, Hətəmli və s.

3. -lı -lar⁴ şəkilçiləri vasitəsilə tayfa, nəsil və şəxs adlarından törənmiş məhəllə və tayfa adları: Sonqulular, Gündüzlülər və s. Bunların ardınca isə -lar, -lər şəkilçiləri (Məmmədovlar, İmamqulular), uşağı, törəməsi, evi sözlərini artırmaqla düzələn (Mirzə uşağı, Cabbar törəməsi) tayfa və məhəllə adları qeyd olunmuşdur.

II fəslin ikinci bölməsi Dərələyəz mahalındakı oronimlər (relyef adları) və bunların xüsusiyyətləri adlanır [s.52]. Relyef sözünün yunanca "oro" – relyef, "onima" ad sözlərinin birləşməsindən əmələ gəldiyi qeyd edilir.

Müəllif Dərələyəzdəki yer-yurd adlarını (dağ, dərə, düz, yoxuş) – oronimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1. Oronomik terminlərlə ifadə olunan relyef adları: Gen dərə, Göydağ, Daş arxac və s.

2. Mikrooronimlər: Xırman yeri, Ballı qaya, Soyuq bulaq və s. Həmin fəslin üçüncü bölməsi "Dərələyəz mahalındakı hidronimlər və onların xüsusiyyətləri" [s.55] adlanır.

Bu bölmədə adı qeyd olunan mahalda müəllif öz ata-baba yurduna tam bələd olan bir adam kimi suyundan içdiyi bulaqların, keçdiyi dərə və çayların, kənarında oturub dincəldiyi arx və göllərin adlarını qeyd edir.

Su obyektini bildirən hidronimlər bu bölmədə qruplaşdırılaraq ayrı-ayrılıqda bulaq, su, göl, arx, çeyil adları altında verilmişdir. Burada adları qeyd olunan hidronimlərin hamısı bütün Azərbaycan türkləri tərəfindən eyni dərəcədə başa düşülsə də, "çeyil" sözü bunlardan fərqlənir. (Çeyil sözü "Azərbaycan Türkçəsindən Türkiyə Türkçəsinə Böyük Sözlük" [İstanbul, 1999] lüğətində 1.cilt, 2.çitadan duvar kimi qeyd olunur – S.Z). Dərələyəzdə isə suyu qurumuş göl, bataqlıq mənasında işlədilir).

II fəslin IV bölməsi "Dərələyəz mahalındakı metaforik terminlər və bunların xüsusiyyətləri" [s.56], V bölməsi isə "Dərələyəz mahalındakı toponimlərin sintaktik xüsusiyyətləri" [s.57] adlanır. Bunlardan IV yarımbölmədə insanın bədən üzvlərinin adı ilə digər coğrafi adların birləşməsindən əmələ gələn metaforik terminlər izah edilir. Məsələn: *qaş – daşın qaşı, burun – sarı burun, döş – dağın döşü, qol – çayın qolu* və s.

Professor Həsən Mirzəyev V bölmədə Dərələyəz mahalındakı toponimlərin sintaktik xüsusiyyətlərindən bəhs edir və Dərələyəz kəndlərindəki yer-yurd adlarındakı onomastik vahidləri sintaktik xüsusiyyətlərinə görə 4 yerə bölür:

1. I növ ismi birləşmə modelində olan toponimlər: Ortakənd, Qırxbulaq;

2. II növ ismi birləşmə modelində olan toponimlər: Daşaltı;

3. III növ ismi birləşmə modelində olan toponimlər: müəllif bu modeldə kənd adının olmadığını qeyd edir, lakin Nəsinin yeri, Abbasəlinin biçənəyi, Hacınin bulağı kimi adların da olduğunu təsdiqləyir;

4. Son model isə feili birləşmə modelində olan toponimlərdir. Bu bölmədə də əvvəlki bölmələrdə olduğu kimi, feili birləşmə modelində olan kənd, bulaq və relyef adlarını qeyd edir və aşağıdakı toponimləri nümunədə göstərir. Məsələn: Təkəndürən (dağ), Dəvədən yol, Orucölən yaylaq.

Kitabın III fəslə "Dərələyəz mahalındakı kəndlər və bu kəndlərdən bəzilərinin ərazisində olan xüsusi adların qısa xülasəsi" (60-302) adlanır.

Bölmənin əvvəlində əvvəlcə Abana, sonra Ağdərə kəndi və daha sonra Ağkənd haqqında digər kənd adlarından fərqli olaraq, müəyyən dərəcə geniş şəkildə məlumat verilir, onların ərazisinin hansı kəndlərə yaxın olduğu, əhalinin sayı və məşğuliyyəti haqqında müəyyən qədər olsa da, məlumat verilir. Məsələn: Abana kəndi haqqında yazılır: "Abana Dərələyəz mahalında Yeğeqnadzor (Keşkənd II Keşişkənd) ərazisində azərbaycanlılara məxsus kəndin adıdır. Arpa çayının hövzəsində, Aynəzir kəndindən 14 km Şərqdə yerləşən bu kənd hal-hazırda xarəbədir" [s.60].

Bu 3 kənd haqqında geniş məlumat verdikdən sonra müəllif ardıcıl olaraq məhəllə adları altında 5, yurd adları adı altında 6, yol, cığır adı altında 3, karvansara adı altında 6, biçənək adları altında 2, qala və səngər adları altında 1, sahə, özü, kövşən adları altında 51, dərə adları altında 5 və arxac adları adı altında 1 məntəqənin adını qeyd etmiş, bunlar haqqında heç bir əlavə məlumat verməmişdir.

Bu ardıcılıq və yanaşma kitabın ən geniş [s.60-302] fəslə olan III fəslində sonacan davam etdirilmiş, tək-tək adlar haqqında müəyyən qədər məlumat verdikdən sonra digər qrup yer-yurd adlarını yalnız əlifba sırasına əməl etməklə sıralanmışlar.

Kitabda Dərələyəz mahalında olan hər bir kənd haqqında ayrı-ayrılıqda məlumat verilmiş, həmin kəndin ən kiçik detalları belə – kənddə olan məhəllə adları, həmin kəndin yol, yurd, biçənək, karvansara, qala, səngər, kövşən, dərə, arxac, bir sözlə, hər bir anlayışla bağlı bəzən geniş, bəzən də yığcam məlumat verilmişdir.

Professor Həsən Mirzəyevin heç bir yaradıcılıq nümunəsi olmasaydı belə, o Azərbaycan türklərinin qədim yaşayış məskəni olan Dərələyəz mahalı ilə bağlı yazdığı "Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri" [2003-cü il, 360 s.] kitabı ilə tarix boyu öz yurdunu sevən şəxsiyyətlərin adları sıralananda ilkin yerlərdən birində yazılacaq.

Bu kitabın araya-ərsəyə gəlməsi təkcə bir dilçinin üzərinə düşən məsuliyyət deyil. Bu əsəri yazan dilçi olmaqla yanaşı, həm də tarixçi, coğrafiyaçı, riyaziyyatçı olmalıdır ki, bu məsuliyyətli işin öhdəsindən gəlməyi bacara bilsin.

Əgər bu kitab olmasaydı, biz, bizdən sonra gələnlər bu qədim türk torpağı olan Dərələyəzlə bağlı belə bir geniş məlumat əldə edə bilərdimi?

Bu kitab Dərələyəz torpaqlarının tarixən ilk dövrlərindən türklərə aid olduğunu təsdiq edən qəbalaşı – şəhadətnaməsi, pasportudur ki, bundan sonra gələn heç bir tarixçi, arxeoloq, coğrafiyaşünas, dilçi bu məsələni professor Həsən Mirzəyev kimi əks etdirib, kiçik detalları ilə bərabər yazıya ala bilməz.

Biz bu kitabı görkəmli dilçinin şah əsəri, eyni zamanda bu gün ermənilər tərəfindən zəbt edilmiş qədim Azərbaycan torpağı olan "Dərələyəzin ensiklopediyası" adlandırsaq, elə bilirəm ki, yanılmarıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Mirzəyev, H. Dərələyəz mahalının toponim və şivə sözləri. Bakı: Ağrıdağ, 2003.
2. Mirzəyev, H. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. Bakı: Elm, 2004.
3. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi. Bakı: Elm, 2002.
4. Əliyev, H. Azərbaycan antroponimikasının inkişaf mərhələləri. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2004.

SUMMARY

Sardar Zeynal

THE STUDY OF WESTERN AZERBAIJAN TOPONYMS IN THE WORKS BY HASAN MIRZAYEV (BASED ON THE TOPONYMS OF THE DARALAYAZ DISTRICT)

In the article, Professor Hasan Mirzayev wrote and published about the toponyms of Deraleyz district, the literary homeland of the ancient Azerbaijani Turks who remained in Armenian lands, whose local inhabitants were innocently burned and killed by Armenians, and the survivors were driven away by a thousand kinds of misfortunes. " is related to the ideas put forward in his book.

Keywords: *Deraleyaz, land, country, county, toponym, onomastic unit, oikonym, microoikonym, oronym, hydronym*

QƏRBİ AZƏRBAYCAN TOPONİMİYASINDA QƏDİM TÜRK BOYLARININ TARİXİ İZLƏRİ

Qalibə HACIYEVA

oguz.haciyev@gmail.com

ORCID iD: 0000-0001-2345-6789

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Azərbaycanın tarixi-ərazi bütövlüyü Azərbaycan xalqının milli və mənəvi sərvəti, qədim tarixi keçmişinin öyrənilməsində çox qiymətli mənbə olan qədim toponimlər vasitəsi ilə bilavasitə təsbit olunur. Tarixən Azərbaycana məxsus itirilmiş ərazilərdəki mövcud toponimlərin tədqiqi ən qədim dövrlərdən bu ərazidə ilkin məskunlaşan hun, bulqar, kimmer, oğuz, qıpçaq, suvar, xalac, əfşar, yıva, dümbüllü kimi müxtəlif türk boylarının bu ərazilərdə məskunlaşdığını təsdiq edir. Məhz bunu nəzərə alaraq, məqalədə Azərbaycanın ən qədim bölgəsi İrəvan xanlığı, indiki Ermənistan ərazisində yaşayan və tarix boyu Azərbaycan türklərinin etnogenezinin təşəkkülündə mühüm rol oynamış qədim türk boylarının şəcərələri etnoloji aspektdən tədqiq olunur. Quzey Azərbaycanın Qərb bölgəsi İrəvan xanlığı, indiki Ermənistan ərazisində yaşamış qədim türk tayfaları və onların adını əks etdirən tarixi etnotoponimlərin tarixi-lingvistik müstəvidə tədqiqata cəlb edilməsi mövzu çərçivəsində İrəvan quberniyasının türk-müsəlman əhalisi ilə yanaşı, Çar Rusiyası tərəfindən ermənilərin Güney Qafqaza yerləşdirilməsi və onların vasitəsi ilə siyasi məqsədlərlə dəyişdirilmiş və terrora məruz qalmış bir çox qədim türk mənşəli etnotoponimlərin tarixi-etimoloji təhlilləri əsasında Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təsbit olunur. Məqalədə Qərbi Azərbaycanda qədim türk boylarının adını əks etdirən və ermənilər tərəfindən müxtəlif dövrlərdə dəyişikliyə uğramış etnotoponimlər qədim və orta əsr məxəzlərində əks olunan tarixi faktlar əsasında tədqiqata cəlb olunaraq tarixi etimoloji təhlil əsasında qədim adlar yenidən bərpa edilmişdir.

***Açar sözlər:** Azərbaycan, toponim, etnotoponim, İrəvan xanlığı, Qafqaz, Ermənistan*

Giriş

Türk tarixinin ən qədim layları haqqında məlumat verən mənbələrdən biri də toponimlərdir. Bu toponimlərin arasında etnotoponimlər daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qədim dövrün toponimlərini öyrənmək üçün bir çox tarixi mənbələr, coğrafiyaşünasların yol qeydləri, səyyahların səyahətnamələri, dövlət arxiv sənədləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənbələrdə qeyd olunan toponimlərin bir qismi müasir türk xalqlarının etnogenezində yaxından iştirak edən tayfaların dilinə məxsus müxtəlif söz və terminlərdən, bir qismi isə tarixi proseslər nəticəsində digər etnoslarla birləşərək tarix səhnəsini tərk edən tayfaların və xalqların adlarını əks etdirən coğrafi adlardan ibarətdir.

Tarix boyu müxtəlif ərazilərdə ilkin məskunlaşan və tarixi proseslər nəticəsində bir çox coğrafi obyektlərin ünvanına çevrilmiş qədim türk tayfalarının adlarını əks etdirən, müxtəlif təsirlərin nəticəsində ciddi dəyişikliklərə məruz qalmış belə toponimlərin mənbəyini müəyyənləşdirmək və izah etmək bir az çətin olsa da, onların əksəriyyətini

qədim mənbələr əsasında müqayisəli üsulla tədqiq etməklə tarixi faktları üzə çıxarmaq mümkündür. Bu baxımdan müxtəlif dövrün tarixi mənbələri üzrə onomastik tədqiqatların aparılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə tarixi mənbələr arasında Osmanlı dövrünün "Təhriş dəftərləri" və digər arxiv sənədləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, istər Güney Azərbaycan və Gürcüstan, istər İraq və Gənə-Qarabağ, istərsə də Azərbaycanın itirilmiş qədim ərazisi olan İrəvan xanlığı, indiki Ermənistan – Qərbi Azərbaycan, eləcə də Azərbaycan türklərinin məskunlaşdıqları digər bölgələr üzrə aparılan müasir toponimik tədqiqatlar nəzərə alınmazsa, Osmanlı mənbələri bu toponimik araşdırmadan kənarda qalmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, qədim Osmanlı mənbələri müxtəlif bölgələrdə, xüsusən də Azərbaycana məxsus itirilmiş tarixi ərazilərdə ilk dəfə məskunlaşan qədim tayfa və tayfa birliklərinin tarixini, adlarını əks etdirən coğrafi adları öyrənmək üçün çox dəyərli məlumatlar verir. Osmanlı qaynaqları əsasında aparılan araşdırmalar İrəvan xanlığı, indiki Qərbi Azərbaycan ərazisində afşar, bayat, çepni, çinçavat, qaraqoyunlu, quşçu, quzugüdənli, yıva, dümbülü, sinli, bozçalı, haçumlu, mesinli, muğanlı, kəngərli, keçili, qəmərli, reyhanlı, tatarlı, saq kimi tayfaların yaşadığı haqqında daha dəqiq məlumat əldə etmək imkanı yaradır və bu etnosların böyük bir qrupunun sonradan tarixi proseslərin nəticəsi olaraq bölgə toponimlərinin yaranmasında iştirak etdiyini göstərir. Ümumiyyətlə, qədim dövr Osmanlı mənbələri Qərbi Azərbaycan ərazisində etnonimlərlə bağlı toponimlərin daha çox üstünlüyə malik olduğunu göstərir. Osmanlı dövrünün "İrəvan əyalətinin icmal təftəri"ndə indiki Qərbi Azərbaycan ərazisində qeyd olunan Bəyduş, Xalac, Yıva, Ərsaq məzrəsi, Çinçavat, Qaraqoyunlu, Dəllər, Quşçu, Muğan, Muğancıq-Senli, Kolanı, Əskəmor və başqa bu kimi yüzrlərlə etnotoponimin mənşəyi araşdırıldıqda Azərbaycan xalqının soy - kökündə duran qəbilə birləşmələrinin tarixən keçib gəldiyi yol aydınlaşır [İƏİD, 1996: s. 29, 31, 37, 48].

Osmanlı qaynaqları üzrə araşdırmaya cəlb edilən bu kimi etnotoponimlərin tədqiqi Azərbaycan xalqının etnogenezini ilə bağlı bəzi problemlərin açıqlanmasına, eləcə də qədim tariximizin bəzi mübahisəli məsələlərinə aydınlıq gətirilməsinə imkan yaratmaqla Sovet dövründə yaradılmış müasir Ermənistanın ərazilərinin tarixən Azərbaycan türklərinə mənsub olduğunu təsdiq edir və müasir dövrdə ermənilərin Azərbaycandan torpaq iddialarının tamamilə əsassız olduğunu göstərir. Antik dövrün mənbələri, eləcə də Osmanlı dövlətinin arxiv sənədləri əsasında aparılan araşdırmalar göstərir ki, Qərbi Azərbaycanda, indiki Ermənistan ərazisində mövcud olan etnotoponimlərin tarixi Roma və Bizans dövrlərindən çox əvvəllər, yəni e.ə. min illiklər boyu formalaşmış türk mənşəli toponimlərdir.

1590 və 1728-ci il tarixli İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftərlərindən və bu dövrlərdə Gelibolulu Ali əfəndinin "Kühül-əxbar" və "Nəsihətnamə"si, əslən Urmiyalı olan Sultan II Muradın şahnaməçisi və sirr katibi olan Seyyid Loğmanın "Zübdət ət-təvarix"i, İbrahim Rəhimzadənin "Zəfərnəməyi-sultan Muradxan", Kəmani Mustafa ağanın "Rəvan fəthnaməsi" kimi Osmanlı tarixi xronikalarında əyalətin etnik tərkibi haqqında verilən məlumatlardan aydın olur ki, İrəvan əyalətinin əhalisi əsasən türk-müsəlmanlardan və türk-xristianlardan (qıpçaqlardan-kursiv Q.H.) ibarət olmuşdur. XVI-XVIII əsrlərdə İrəvan əyalətinin etnik tərkibi haqqında məlumatı Osmanlı dövlətinin bu əyalət üzrə tərtib etdiyi dəftərə adı qeyd olunmuş şəxslərin statistik göstəriciləri əsasında müəyyənləşdirmək

mümkündür. 1728-ci ildə İrəvan əyaləti üzrə tərtib olunmuş dəftərdə adı çəkilən 30 əşirətin 72 tayfası ayrı-ayrı yaşayış məskənlərinin sakinləri kimi, Karbi, Xınzirək, Aralıq, Sisyan, Sürməli nahiyələrində və Şürəkəl livası ərazisində qeydə alınmışdır. Bu camaat və əşirətlərdən 17-si bir topluluqdan, yerdə qalanları isə bir neçə tayfadan ibarət olmuşlar [İƏİD, 1996: s.23].

"İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə bir topluluqdan ibarət olan türk əşirətlərdən Zəngənə, Qəmərli (Xınzirək nahiyəsi), Türkmanlı, Yuva, Mesinli, Alabatanlı, Sər, (Karbi nahiyəsi), Hacılı (Vedi nahiyəsi), İrəmli, Hacumlu (Şürəkəl livası), Pirili (Sürməli nahiyəsi), Kürdlər, Qarahacılı (İğdır nahiyəsi) Şamdangelən Quzuçu, Mürsəlli (Aralıq nahiyəsi) və Kəngərlilərin (Sisyan nahiyəsi) adları ilə yanaşı, bir neçə tayfadan ibarət olan camaat və əşirətlərdən Dünbülü, Quzugüdənli, Reyhanlı, Saqiabad, Muğanlı, Bayat, Şeyikli, Sinli, Nəcli, Qaraçalar, Əylənli, Daşanların da adını qeyd etmək olar.

Dəftərdə verilən məlumata görə, Dünbülilərin Maku, Xınzirək, Nəcli, Maku və Şəhur nahiyələrində, Quzugüdənliyə Karbi və Aralıq nahiyələrində, Reyhanlıların Xınzirək, İğdır və Aralıq nahiyələrində, Sadiqabadlıların Karni və Xınzirək nahiyələrində, Muğanlıların Şürəkəl livasında, Bayatların Karbi və Şəhur nahiyələrində, Şeyiklilərin Aralıq nahiyəsində, Sinlilərin Karbi və Xınzirək nahiyələrində, Nəclilərin Qırxbulaq nahiyəsində, hərəsi iki tayfa olan Kürdvəkilər, Qaraçalar, Əylənliyə Karbi nahiyəsində, Daşanlıların isə Aralıq nahiyəsində və Şürəkəl livasında yaşadığı göstərilir [İƏİD, 1996: s.23].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, icmal dəftərində bəzi kəndlərin əhalisinin etnik tərkibi haqqında məlumata rast gəlinmir. Adı icmal dəftərində qeyd olunan Bayandırılı, Biçənək, Bəydilli, Bozçalı, Qaraqoyunlu, Qarxın, Qıpçaq, Əfşar, Oğuzdaş, Təkə, Təkəciq, Tərəkməkilər, Cəlayirli kimi əksər yaşayış məntəqələrinin əhalisinin etnik tərkibi haqqında məlumat verilməsə də, qədim türk etnoslarının adından yaranmış bu toponimlər həmin yaşayış məntəqələrinin milli etnik mənsubiyyəti haqqında tam təsəvvür yaradır.

Osmanlı dövlətinin "Təhrir dəftərləri"ndə qeydə alınan Qərbi Azərbaycan toponimlərinin böyük bir qrupunu əks etdirən As//Az, Kimmer//Gemerli, Uz, Türkeş, Qaraqoyunlu, Maq, Çepni, Cəlayirli, Qıpçak, Tatar, Bayat, Bayandur, Halac, Kınık, Alpaut, Cağatay, Oğuz, Türkman, Kengerli, Sak, Çol//Çul//Sul, Qarapapaq, Suvarbənd kimi etnotoponimlər haqqında IX-XV əsrlərə aid bir çox ərəb dilli mənbələrdə verilən məlumatlar əsasında bu qədim türk mənşəli etnotoponimlərin etimoloji izahı ümumtürk tarixinin bu günə qədər öyrənilməmiş bir çox problemlərinin həllinə imkan yaradır və Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistanın) qədim türklərin ilkin məskunlaşdığı tarixi ərazilər olduğunu sübuta yetirir.

Osmanlı dövrünün tarixi mənbələrinə əsaslanan toponimik tədqiqatlar göstərir ki, Qərbi Azərbaycandakı mövcud qədim türk mənşəli etnotoponimlərin bir çoxu Sovet dövründə yeni yaradılan Ermənistan dövlətinin rəsmi qərarları əsasında dəyişdirilmişdir. Xüsusilə də ermənilərin bu əraziyə tarixi köçləri nəticəsində buradakı yer adlarının erməniləşdirilməsi tarixi faktor kimi diqqət cəlb edir. Tarixi mənbələr üzərində aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, vaxtilə Qərbi Azərbaycanda mövcud olan Çaxırlı – Sovetakert, Maqauz – Kaxnut, Muğan – Hovtaşen, Hacı Muğan – Dzovard, Çorlu – Lernantsk, Qəmərli – Artaşat, Qəmərli – Metsamor, Qazançı – Meğraşen, Qıpçaq – Aric, Çul – Artavan, Quşçu – Keçid, Səfolar – Cermuk kimi qədim türk mənşəli etnotoponimlər

müxtəlif yollarla dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir [Ələkbərli, 1994: s.56; 86; 92; 111-112; 140; 155; 165].

Odur ki, Qərbi Azərbaycan, indiki Ermənistan ərazisində qədim türk tarixinin bu günə qədər üzə çıxmayan qatlarını aydınlaşdırmaq üçün XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində və XVIII əsrin 20-30-cu illərində dəfələrlə Osmanlı imperiyasının sərhədlərinə daxil olan, Osmanlı mənbələrində Rəvan (İrəvan) bəylərbəyi kimi qeyd olunan Qərbi Azərbaycan bölgəsindəki, indiki Ermənistandakı mövcud etnotoponimlərin araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Son illər aparılan araşdırmalarda verilən məlumatlardan aydın olur ki, XVI-XVIII əsrlərdə Osmanlı dövləti tərəfindən İrəvan əyaləti üçün iki müfəssəl, dörd icmal, iki sicil dəftəri tərtib olunmuş və bu dəftərlərdən 1603-cü il tarixli "Dəftəri-sicili-livayi-Rəvan" dəftəri Sofiyada, Kiril və Mefodi kitabxanasında, 1590 və 1728-ci il iki müfəssəl və 1595 və 1728-ci il iki icmal dəftəri isə İsatanbulda Başbakanlık arxivində saxlanılmaqdadır [İƏİD, 1996: s.6].

Bu dəftərlərdə azərbaycanlıların etnogenezində fəal rol oynamış qədim türk etnoslarının adını yaşadan Alban, Alpaut, Əfşaryeli, Bayat, Bayandur, Biçənək, Kimmer//Qəmərli, Uz, Tırkeş, Qaraxanlı, Qaraqoyunlu, Muğan, Maqovuz, Çepni, Çol//Çul, Çaxırlı, Reyhanlı, Cağatay, Qacar, Qıpçaq, Quşçu, Xalac, Tatar, Xors, Hörüslü, Kınık, Qayı, Qarxun, Qarapapaq, Oğuz, Türkman, Təkə, Kəngərli, Kolanı, Bədəlli//Bəydilli, Kənzək, Keçili, Suvarbənd, Yıva kimi etnotoponimlərin, eyni zamanda bu tayfaların dilinə mənsub qədim türk sözləri ilə ifadə olunan Almalı, Ağcaqala, Ağnadərə, Dərəbəy, Dərəçiçək, Çaltəpə, Çayırbəyli, Çətən, İlanlı, Xanəhməd, Xatunbulağı, Güneykənd, Qışlaq, Qaraultəpə kimi toponimlərin qeydə alınması Ermənistan SSR toponimik fondunun böyük bir qisminin Türk köklü adlar olduğunu təsdiq edir.

XVII əsrdə Yerevan şəhərinin mədəni etnik tərkibinin dördüdə üç hissəsini Azərbaycan türklərinin təşkil etməsinin bu toponimlərin yaranmasının başlıca mənbəyi olduğunu qeyd edən A.Qurbanov Qərbi Azərbaycanda qeydə alınmış külli miqdarda mikrotoponimlərin (dağ, dərə, məhəllə, körpü, təpə, qaya) da Azərbaycan türk dilinə məxsus adlar olduğunu göstərir [Qurbanov, 1988: s.344].

Qədim mənbələrdə və tarixi tədqiqatlarda verilən məlumatlar bir daha təsdiq edir ki, azərbaycanlıların etnogenezində fəal rol oynamış bu qədim türk etnosların adlarının Qərbi Azərbaycandakı coğrafi adlarda belə geniş yer tutması faktı təsadüfi sayıla bilməz. İlk növbədə tarix e.ə. gedib çıxan qədim türk tayfalarının adından yaranmış bu adlar indiki Ermənistanın Azərbaycanın qədim əraziləri olduğunu sübuta yetirir, eyni zamanda ermənilərin Azərbaycana qarşı yürüdülmüş torpaq iddialarına tutarlı cavab olaraq bu yerlərin qədim Azərbaycan – Türk əraziləri olduğunu təsdiqləyir.

BAYAT – XVI–XVIII əsrlər Osmanlı qaynaqlarında Rəvan bəylərbəyliyiində adı həm etnonim, həm də toponim kimi qeyd olunan, azərbaycanlıların etnogenezində mühüm rol oynamış qədim Türk tayfalarından biri də bayatlardır. XVIII əsr Osmanlı dövrünün tarixi rəsmi sənədi "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə yerli əhalinin türk-müsəlman toplulukları içərisində bir neçə tayfadan ibarət bayatların adının qeyd olunduğunu görürük: "Dəftərdə adı çəkilən 30 camaat və əşirətin 72 tayfası ayrı-ayrı məskənlərinin sakinləri kimi Karbi, Xınzirək, Aralıq, Maku, İğdır, Şərrur, Qırxbulaq, Vedi, Sisiyan, Sürməli nahiyələrində və Şürəgəl livası ərazisində qeydə alınmışdılar. Bu 30 camaat və əşirətdən 17-si bir

topluluqdan, yerdə qalanları isə bir neçə tayfadan ibarət olmuşdular. Bir neçə tayfadan ibarət olan camaat və əşirətlər arasında Dümbüli, Quzugüdənli, Reyhanlı, Saqiabad, Muğanlı, Bayat, Geyikli, Sinli, Nəcli, Kürdvəli, Qaraçılar, Əylənli və Daşanlıları qeyd etmək olar" [İƏİD, 1996: s. 23]. "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Muğanlı kəndinin əşirətinin əsasən bayatlardan ibarət olduğu haqqında da ayrıca məlumat verilir [İƏİD, 1996: s.69].

Toponimik tədqiqatlar göstərir ki, Qərbi Azərbaycanda bayatların adını daşıyan Bayat dağı, Bayat bulaq, Bayatlar – qışlaq adlı [Budaqov, Qeybullayev, 1998: s.145], [Bayramov, 2002: s.114] etnotoponimlərin paralellərinin türk xalqlarının yaşadığı digər bölgələrdə mövcud olması faktı, onların yayılıb məskunlaşdığı ərazilərin çox böyük bir coğrafi arealı əhatə etdiyini göstərir. A.Ə.Bayramovun tədqiqatlarından aydın olur ki, erməni xəyanəti nəticəsində Pəmək bölgəsində adı keçən Bayatlar qışlaq adı 1940-cı ildə Ermənistan dövlətinin xüsusi fərmanı ilə ləğv edilmişdir [Bayramov, 1996: s. 157].

M.H.Vəlilinin verdiyi məlumata görə, Türkünstan səhrasında yaşayan bayatlar əvvəlcə Kiçik Asiyada məskunlaşmış və burada səlcuqlara qarışmış, sonralar Teymur tərəfindən Diyarbəkirə və buradan da Bağdada köçürülmüşlər. XIII yüzillikdə Səfəvilər bayatların bir hissəsini Qırxbəşlər adı ilə Mazandarana Tehran və Xorasana köçürsə də, lakin bayatların bir hissəsi Anadoluda qalmış və buradan müxtəlif vaxtlarda Azərbaycana köç etmişlər [Vəlili, 1993: s.44].

Osmanlı dövrünün "Təhriir dəftərləri"ndə verilən məlumatlar göstərir ki, bayatların böyük bir qismi Osmanlı və Səfəvi dövlətlərinin yaranmasından öncə indiki İraq ərazisində yaşamışlar. Günümüzdə Azərbaycan türklərinin bir parçası olan, İraq-Kərkük Türkmənləri kimi tanılan xalqın yaşadığı Kərkük, Tuzxurmatı, Dakuk bölgələrində də bayatların adını yaşadan Bayatarkı, Bayatçanı, Bayatdərəsi, Bayatlık//Bayat yeri kimi bir neçə etnotoponim qeydə alınması bu faktı təsdiq edir [Kevseroğlu, 2012: s.70].

Qədim mənbələrin bir çoxundan da bayatlar haqqında müfəssəl məlumat almaq mümkündür. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarının "Rəsul Əlehissəlam zamanında yaqın Bayat boyundan Qorqut ata diyərlər, bir ər qopdı. Oğuzın ol kişi təmmam bilicisiydi, – nə diyərsə olurdu" ilk cümləsində Oğuzların bayat boyu haqqında verilən məlumat, onların müasir azərbaycanlıların etnogenezində oynadığı mühüm rolunu aydın şəkildə göstərir [KDQ, 1988: s.31]. M.Kaşğarlının "Divanü lüğət – it türk" əsərində bayatların 22 oğuz boyundan doqquzuncusunun adı kimi qeyd olunması ilə yanaşı, həm də Arqu ləhcəsində uca Tanrının adı kimi müqəddəs sayılması haqqında məlumat verilir [Kaşğarlı, 2018: s.27; 419].

"Qərbi Azərbaycanın tarixi coğrafiyası"nda da bayatlar və onların adlarını daşıyan etnotoponimlər haqqında verilən məlumatlar onların bu ərazilərdə məskunlaşdığını göstərir. Kitabda 1831-ci ildə İrəvan quberniyasının Qəmərli (indiki Artasat) rayonunda dəniz səviyyəsindən 922 metr yüksəklikdə yerləşən Bayat (sonradan adı Şenqavit olaraq dəyişdirilən kənd) və Bayatlar kəndlərində yaşayan Azərbaycan əhalisinin buradan çıxarılaraq kəndlərin dağıdıldığı və sonradan ermənilərin bu kəndlərin ərazilərinə yerləşdirildiyi göstərilir [Mİ3A, 1998: s.153; 201].

BAYINDIR//BAYANDUR — Azərbaycan türklərinin etnogenezində mühüm rolunu olan qədim türk boylarından biri də Bayandurlardır. M.Kaşğarlının "Divan"ında Oğuzların üçüncü boyu kimi qeyd olunan bayandurların adı ümumtürk toponimiyasında bir çox coğrafi adlarda tarixin izlərini yaşatmaqdadır [Kaşğarlı, 2018: s.26]. 1728-ci il "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Maku nahiyəsində [İƏİD, 1996: s.33] qeydə alınmış Bayındır

etnotoponimi Oğuzların eyniadlı boyunun adını əks etdirir. Akademik B.Budaqovun tədqiqatlarında Sovet Ermənistanında Bayandur adlı üç etnotoponim [Budaqov, 1998: s.145], İ.Bayramovun tədqiqatlarında isə Bayandur adlı dörd etnotoponim və Bayandur bulağı adlı bir hidronim qeydə alınmış və bu adların hər biri haqqında müfəssəl məlumat verilmişdir [Bayramov, 2002: s.111-112]. Ə.Ələkbərli isə Ermənistanın 1970-ci ildə Düzkənd (Axuryan) rayonunda qeydə alınmış 17 kənd sovetindən birinin adının Bayandur olduğunu qeyd edərək göstərir ki, bu əraziyə rayon mərkəzindən 20 km. məsafədə yerləşən Bayandur kəndi və ondan 1 km. məsafədə yerləşən Bayandur stansiya qəsəbəsi, 2 km. məsafədəki Aralıq (Yerazqavors) kəndlərini birləşdirir [Ələkbərli, 1994: s.100].

B.Ə. Bayramov Qədim Oğuz ellərinin Ağbaba, Şərayəl və Pəmək bölgələrinin yer-yurd adlarından söz açarkən, 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Şuragəl nahiyyəsində qeyd olunmuş Bayandur kənd adından bəhs edərək, Bayandur tayfasının adını əks etdirən bu kəndin əhalisinin 1918-ci ildə qovulması və ermənilər tərəfindən bu kəndin vəhşiliklə dağıdılması haqqında məlumat vermişdir [Bayramov, 1996]. 1886-cı ilə aid mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur rayonunda (indiki Ermənistanın Sisyan rayonunda), Maku nahiyyəsində I Bayandur və II Bayandur adlı iki kənd olmuşdur. 1897-ci ildə kəndin 210 nəfərdən ibarət olan əhalisinin ancaq Azərbaycan türklərindən olduğu bu kəndlər sonradan erməni terrorçuları tərəfindən darmadağın edilərək, bu kəndlərin türk əhalisi buradan tamamilə çıxarıldıqdan sonra, buraya ermənilər yerləşdirilmiş və kəndin əhalisi tamamilə ermənilərdən ibarət olmuşdur [ИГЗА., 1998: s.117-118].

Mənbələrdə qeyd olunan tarixi faktlar göstərir ki, XV əsrin əvvəllərində Qarabağ və Göyçə gölü ətrafında yaşamış ağqoyunlu tayfalarından biri olan bayandurlar Azərbaycan xalqının təşəkkülündə mühüm rol oynamışlar. Hazırda türk xalqlarının yaşadığı müxtəlif bölgələrdə Bayandur adı ilə bağlı yaranmış toponimlər tarixən onların çox geniş ərazidə yayıldığını göstərir. V.V.Bartold, İ.M.Artamonov XI-XII əsrlərdə qədim rus dövlətinin daxili həyatında mühüm rol oynamış benderləri bayandurlarla eyniləşdirirlər. R.Eyvazovanın tədqiqatlarında Bayandur etnosunun adı ilə bağlı yaranmış toponimlərin yayılma arealı haqqında maraqlı məlumatlara rast gəlinir: "Bayandurlu – Mirbəşir, Bərdə, Bəyandur – Əfqanıstanın Herat mahalında, Bayandur çay – Azərbaycanın Xanlar rayonunda, Laçında, Bayandır kəndi – Ermənistanda, Bayandurlu – Gorusda, Bayandır – Türkiyədə [Eyvazova, 1995: s. 155]. Bundan başqa, Türkmənistanın toponimiyasında türk etnosu Bayandır adına rast gəlinir [Yusifov, Kərimov, 1987: s.146]. Cənubi Azərbaycanın Sərab şəhəri tərkibinə aid olan kəndlərdən biri də Bayandur etnosunun adını əks etdirən Bəyandur toponimidir [Hacıyeva, 2008: s.95].

Araşdırmalardan aydın olur ki, sonradan türk dilindən rus dilinə "baqatır" ("богатырь") şəklində keçən "bahadır" sözü bayandurlarla əlaqədar olub, türk dilində olduğu kimi, rus dilində də heç bir semantik dəyişikliyə uğramadan eyni mənanı ifadə edir. Azərbaycan-Türk dilində "igid, qəhrəman" mənasını ifadə edən "bahadır" sözü sonradan ilə [b<v] səs dəyişikliyi ilə erməni dilinə keçərək "vağatur" şəklində türk dilində olduğu kimi öz tarixi semantik mənasını qoruyub saxlamışdır [Budaqov, Qeybullayev, 1998: s.145], [Ələkbərli, 1994: s.100], [İƏİD, 1996: s.114].

Tarixi sənədlərə əsasən verilən məlumatlardan aydın olur ki, 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Şuragel yarımadasındakı Bayandur kəndində yaşayan türklər sonuncu dəfə

1918-ci ildə bu kənddən qovulduqdan sonra bu kənd də digər türk kəndləri kimi ermənilər tərəfindən tamamilə dağılmışdır [İƏİD, 1996: s.145]. Çağdaş toponimik tədqiqatlar Bayandır etnosunun adı ilə bağlı coğrafi adların Türk xalqlarının yaşadığı çox geniş bir coğrafiyada yaygın olduğunu göstərir: Əfqanıstanın Herat mahalında Bəyandur çöl [Eyvazova, 1995: s.126], Şimali Azərbaycanın Laçın rayonunda axan Bayandur çay, Tərtər rayonunda Bayandur, Bayandurlu kəndləri [ATEL, 2007: s.85], Türkiyədə Ərzurumun İspir bölgəsində Bayandır kəndi [Cemalmaz, 1995: s.49], Güney Azərbaycanın Sərab şəhərinə yaxın Bəyandur kəndi [Hacıyeva, 2008: s.95].

ÇAPNI//ÇEPNİ – haqqında ilkin məlumatı Mahmud Kaşğarlının “Divanü luğati’t-Türk” əsərində rast gəlinir. O, Çapni//Çepniləri Oğuzların 21-ci boyu olaraq göstərir [Kaşğarlı, 2018: s.28]. R.Eyvazova Əfqanıstanın Huristan bölgəsində Çapi, Qəndəhar ərazisindəki Çupan etnotoponimlərinin də Çepnilərin adı ilə bağlı olduğunu qeyd edərək, bu etnosun adı ilə Şimali Azərbaycanın Şamaxı bölgəsində çapnilərin adını əks etdirən Cabani, Göyçaydakı Çapni, Quba qəzasının Şabran mahalında Çepni etnotoponimləri əsasında bu tayfanın Azərbaycanda yayılma arealını göstərmişdir [Eyvazova, 1995: s.204-205].

Azərbaycanın orta əsrlər tarixi mərhələsində müstəsna rol oynamış etnoslardan olan çepnilər XVI – XVIII əsr Osmanlı imperiyası dövründə indiki Türkiyə, Azərbaycan, İran və Ermənistan ərazisində yayqın bir şəkildə böyük coğrafi areala sahib olmuşlar. Bir çox tarixi qaynaqlarda çepnilər haqqında verilən məlumatlar onların məskunlaşdığı ərazilərdə eyniadlı toponimlərin mövcud olduğunu göstərir. B.Budaqovun verdiyi bilgiyə görə, Türkiyə Respublikasında çepnilərin adını yaşıdan 43 kənd var [Budaqov, Qeybullayev, 1998: s. 421].

XVI – XVIII əsr Osmanlı dövrünə aid qaynaqlarda Çepnilər haqqında istənilən qədər məlumat almaq mümkündür. İspan səyyahı Klavixio çepnilər adı ilə tanıdığı “Çapanilər”in Trabzon ətrafı bölgələrdə yaşadıklarını qeyd edir. Tarixi araşdırmalar göstərir ki, 24 oğuz boylarından biri olan “çepnilər”in yaşadığı coğrafiya daha geniş bir ərazini əhatə etmişdir. Mənbələrdə Səfəvilər dövründə Çepnilərin Qaradəniz sahillərindən – Trabzondan Erzincana, Antepə, Suriyadan – Hələbdən İraqa və İrana – Güney Azərbaycana qədər böyük bir ərazidə yaşadığı haqda məlumatı rast gəlinir [Sümer, 2017: s. 398-403]. Ə.Hüseynzadə isə çepniləri Orta əsrlərdə Anadoluda yaşayan Ulu – Göytürk tayfa ittifaqının bir qolu hesab edir [Hüseynzadə, 1974, № 8, s.186].

İndiki Ermənistan ərazisindəki çepni tayfasının adını əks etdirən bu toponimlərin də onların adı ilə yarandığını Z.Qorqotyan XVI əsr Qızılbaş tayfalarının bir qolu sayır [Qorqotyan, 1932: s.14]. Çepnilər haqqında daha ətraflı məlumatı F.Kırzioğlunun tədqiqatlarında rast gəlirik:

“Sürmene kazasının sağ tərəftarında (batı) Çepni tabir olunur bölükbaşılar hala mövcud olduğu gibi yüz bir nüfuz kadar Trabzon’un cihet qaribiyyesinde vaki Trebolu ve Gorele ve Vakfikebir (Akcaabat) taraflarında iskan edilmişdir. İkinci Mehmet Han Trabuzon tigresini ülkesine kattıktan sonra, ovadan yüzbin Çepni türkü geldi, Tırabuzon, tigresine yerleşti... Çepniler ilk önce Türkeli’nden (Türkistan’dan) İran toprağına göçmüş Kızılbaşlığı öğrenmiş. Bunlar İran’da tek durmamış, o uslu oturmamış. Bundan ötrü İran hanları bunları kendi elinde istememiş. Bunlar da Anadoluya geçmiş. Anadoluya geçen Çepniler’den yüzbin kişi – daha çoğu Giresun Tirebolu, Görele, Büyüklıman’da bulunmak üzere – Tırabuzon tiqresine yerleşmiş birtakımı da batıya doğru yürümüş; İzmit, Balıkesir,

İzmir yanlarına yayılmış. İzmit tekiler yerli Türklərə karışmış Çepnilikdən çıkmış! Ancak Balıkesir, İzmir tiqresindəki Çepniler, çepnileklerini korumuş..." [Kırzioğlu, 1993: s. 96].

Qaynaqlardan göründüyü kimi, tarixi mərhələlərdə çepnilərin müxtəlif bölgələrə miqrasiyası və fəaliyyəti sonradan eyniadlı coğrafi adların yaranmasında da böyük rol oynamış bir çox toponimlərdə tarixin izlərini yaşatmışdır: (Çepni – 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Sürməli nahiyyəsində kənd adı [İÖMD., 1996: s.47], Çəpni - Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (İndiki Ermənistanın Qafan rayonunda) kənd adı [Пагирев, 1913: s.280]. Çepni etnosunun adı 1728-ci ildə Rəvan əyalətinin Sürməli nahiyyəsində də kənd adı kimi qeydə alınmışdır [İÖMD., 1996: s.63].

Tarixi tədqiqatlar göstərir ki, Çepnilərin yayıldığı coğrafiya Qərbi Azərbaycanın sərhədlərini aşaraq, daha geniş bir arealı əhatə etməkdədir. Qaradəniz sahillərində Çepnilərin Sinopdan şərqə doğru yayılmaları haqqında Trabzon Rum dövlətinin tarixçilərinin əsərlərində daha geniş məlumat verilməkdədir. Bu qaynaqlardakı mövcud tarixi faktlara görə, XIII əsrdə Sinop və Samsundan irəliləməyə başlayan Çepnilər XIV əsrdə Harşit dərəsi vadisini ələ keçirmişlər. Trabzonlu kilsə tarixçisi Panaretos II Joannes dövründə (1280-1297) Kalbia bölgəsinin Çepni Türkmənlərinin əlinə keçdiyini yazır [Winfield, 1962: s.172]. Çepnilərin Sinop sahillərinə yerləşmələrini Anadoludakı moğol nüfuzunun (əhalisinin) artması ilə əlaqələndirən İbrahim Tellioğlu tarixi mənbələrə əsaslanaraq Çepnilərin Qaradəniz bölgəsində böyük nüfuza malik olduqlarını göstərir [Tellioğlu, 2004: 117], [Anthony Bryer, 1974: s.125].

XIII-XIV əsr ərəb müəllifi Əbu Həyyanın "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" əsərində verilən məlumat göstərir ki, orta əsrlərdə Şərqdə böyük nüfuza malik olan türk boylarından biri də Çapni türk qəbiləsi olmuşdur [Əbu Həyyan, 1992: s.32].

DƏLİLƏR – XVI – XVIII əsr Osmanlı qaynaqlarında qeydə alınmış mənşəyi maraqlı doğuran toponimlərdən biri də dəllər etnonimi əsasında yaranmış toponimlərdir. Çindən başlayaraq bütün Şərq, o cümlədən İranın sərhədləri daxil olmaqla, eləcə də Bizans imperiyasının cənub-qərbinə qədər çox böyük bir coğrafiyada məskunlaşmış bu etnos Azərbaycan-türk toponimiyasında Dəliçay (Şamaxı və Xaçmaz rayonlarında çay), Dəlidağ, Dəlidağsu (Kəlbəcər), Dəliqarlıtəpə, Dəliqobu (Xaçmazda çay), Dəliquşçu kəndi (Zərdab rayonunda), Dəliməmmədli şəhəri (Goranboyda) adları ilə öz tarixi varlığını qoruyub saxlamışdır [ATEL, 2007: s.157]. Toponimik araşdırmalar bu etnosun adını daşıyan coğrafi adların böyük bir qisminin də Azərbaycanın itirilmiş tarixi ərazilərində, xüsusilə Qərbi Azərbaycan bölgəsində qeydə alındığını göstərir.

1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Karni nahiyyəsində Dəlilər kimi qeyd olunan [İÖİD, 1996: s.37] bu etnonimin adının erməni mənbələrində də eyni fonetik tərkibdə, Dəlilər şəklində yazıldığını qeyd edən İ.Bayramovun verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, bu etnosun adı İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında Dəliqardaş (indiki Kəvər, Kamo rayonunda), Dəllər (Axta rayonunda kənd), Dəllər (Axta rayonunda çay) adlı etnotoponimlərlə yanaşı, eyni zamanda Dəlidağ adlı iki oronimdən biri Gəncə quberniyasının Qazax qəzasında, indiki Dilicanda, digəri isə Tiflis quberniyasının Lori-Pəmbək qəzasında yerləşir [Bayramov, 2002: s.267-269].

Ə.Ələkbərli Qəmərli (Artaşat) rayon mərkəzindən 5 km. məsafədə yerləşən, bu etnonimin adını daşıyan Dəlilər kəndinin adının Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 3.01.1935-ci il tarixli qərarı ilə kiçik fonetik dəyişikliklə Dəllər formasına salındığı

haqqında məlumat verir (Ələkbərli, 1994: s.92). Mənbələrdə verilən məlumatlardan aydın olur ki, əvvəlcə bütün əhalisi Azərbaycan türklərindən ibarət olan bu kəndə 1828-1829-cu illərdə ermənilərin kütləvi köçündən sonra, 1918-ci ildə erməni daşnaklarının törətdiyi qanlı toqquşmalarda kəndin 200-dən çox azərbaycanlı əhalisi kənddən birdəfəlik qovulmuşdur [MİT3A., 1998: s.154]. Osmanlı qaynaqlarında bu etnosun adı ilə bağlı etnotoponimlər "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Ağcaqala nahiyəsində qeydə alınmış Dəlilər [İƏİD, 1996: s.132], digəri isə "1727-ci il tarixli Rəvan livasının müfəssəl təhrir dəftəri"ndə Qırxbulaq nahiyəsində Ərzqanın yaxınlığındakı Dəlili, digəri isə Köhnə Dəlili kəndidir [RLMTD, 2021: s.125].

Toponimik araşdırmalar göstərir ki, mənbələrdə dəli//tele kimi fonovariantlarda qeyd olunan bu tayfa Qafqazda geniş bir əraziyə yayılmışdır. Bu faktı indiki Azərbaycan və Ermənistan Respublikaları ərazisindəki eyniadlı toponimlərlə yanaşı, Gürcüstanda da qeydə alınmış tarixi-coğrafi adlar da təsdiq etməkdədir. Hazırda Gürcüstanın qədim Borçalı mahalında Dəllər adında iki kənd var. Bu kəndlərdən birinin adı Başkeçid rayonunda müasir dövrədək tarixi adını qoruyub saxlayan Dağ Dəlləri kəndi, digəri isə gürcülər tərəfindən adı dəyişdirilərək Muşevani adlandırılan Aran Dəlləri kəndidir. Bəzi mənbələrdə 1931-ci ildən bu kənddə Azərbaycan məktəbi fəaliyyət göstərdiyi haqqında məlumatlara da rast gəlinir (<http://zim.az/bolnisi/1364-dllr-knd.html>).

Ş.Məmmədlinin araşdırmalarından məlum olur ki, rayon mərkəzindən 14 km. cənub-qərbdə Maşaver çayının sağ sahilində, dəniz səviyyəsindən 750 m. yüksəklikdə yerləşən Aran Dəllər kəndində 1870-ci ildə 7 ailədə 47 nəfər; 1918-ci ildə 198 nəfər; 1926-cı ildə 53 ailədə 314 nəfər; 2002-ci ildə 290 ailədə 1194 nəfər (607 kişi, 587 qadın), 2006-cı ildə 246 ailədə 1200 nəfər yaşayıb. Hazırda bu kənddə 1250 nəfərdən çox soydaşımız yaşayır [Məmmədli, 2002, s.14].

Qərbi Azərbaycanda dəli//tele etnosunun adı ilə qeydə alınmış toponimlərdən biri Böyük Dəllər kəndi rayon mərkəzindən 2 km. şimal-qərbdə düz yolun üstündə yerləşir. Kəndin erməni əhalisi 1828-1829-cu illərdə İranın Xoy şəhərindən buraya köçürülmüşdür. 1918-ci ildə qanlı toqquşmalarda kənddən 200-dən çox azərbaycanlı birdəfəlik qovulmuş, kəndin əhalisi tamamilə erməniləşdirilmişdir.

Azərbaycan toponimiyasında əsas komponenti "Dəli" etnonimi əsasında düzələn və "çay, su, dağ, qobu, quşçu, daş, təpə" kimi müxtəlif yardımçı topoformantlara qoşularaq tarixi varlığını coğrafi adlarda yaşadan bu etnosun adı tarixi proseslərdə "dəli", "tali", "tele" kimi inkişaf yolu keçərək müəyyən fonetik deformasiyalarla müşahidə olunmaqdadır.

Tele tayfalarının hunların bir tirəsi olduğunu qeyd edən R.Eyvazova Əfqanıstandakı Taliqan toponiminin də mənşəyinin bu etnosla bağlı olduğunu göstərir və Hindistanın paytaxtı Dehli şəhərinin adının mənbələrdə Delhi kimi qeyd edildiyini diqqətə alaraq, bu toponimin də tele tayfasının adından yaranması mülahizəsini irəli sürür. Tarixi mənbələrə istinad edən tədqiqatçı telelərin//dəlilərin qədim zamanlarda Balxaş gölü ətrafında yaşadığı və burada hunların tərkibinə daxil olduqları və VI əsrin ortalarında Dağıstana qədər uzanan Qərbi Türk xaqanlığının tərkibinə daxil olmaları və Xəzər dənizi sahillərində məskən salmaları və VI-VII əsrlərdən Azərbaycanda oturaq həyat keçirmələri haqqında məlumat verir [Eyvazova, 1995: s.91-92].

Araşdırmalarında tele tayfasının izlərinin Dileli-Muskenli, Dəli-Kuşçu, Dəli-Məmmədli, Dəli-Çoban kimi toponimlərdə qaldığını qeyd edən Q.Qeybullayev bu etnosun ümumtürk coğrafiyasında qolos (karakalpak və tatarlarda), teeles (qırğızlarda), tilev (qazaxlarda), tele (noqylarda), Tolos, Teleut, Telenqut və Teles (müasir Altay adları) kimi fonvariantlarının da tele//dəli etnosunun adı ilə bağlı olduğunu göstərir. Altay dağlarında yaşayan telengit//telenqut//teleut tayfasının bir hissəsinin hazırda Tolos adlandığını qeyd edən, Q.Qeybullayevin fikrincə, Qədim türk tayfası qolos e.ə. III əsrdə Ordosun qərbində yaşamış Azərbaycan oykonimi Tulus (Cəbrayıl rayonu) ilə bağlıdır. Müəllif, bu tayfanın Qərbi Türk Xaqanlığının tərkibində olduğu və türk abidələrində teles şəklində qeydə alındığı mülahizəsini irəli sürərək tele tayfasının qədim zamanlarda Azərbaycanda çoxlu toponimlər qoyub getmiş qırpaqlarla əlaqəsindən də bəhs etmişdir [Гейбуллаев, 1986: s.34-35].

1918-1920-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının tərkibində olmuş, hazırda Ermənistanın kurortlar şəhəri kimi tanınan, 1951-ci ildən respublika tabeli şəhər statusuna malik olan və İrəvandan 106 km. məsafədə yerləşən Dilican etnotoponimi türk mənşəli "dəli" və "can" komponentləri əsasında yaranmış dəli//tele tayfalarının izini yaşadır. 1918-ci ildə ermənilərin təcavüzünə məruz qalan azərbaycanlılar bu ərazidən çıxarılaraq deportasiya olunmuşlar.

Tədqiqatları ilə Altayın qədim türk torpaqları olduğunu təsdiq edən Aristovun tədqiqatlarına istinad edən Patapov Aristovun burada yaşayan türk xalqlarının etnik mənşəyinə çox az diqqət etdiyini vurğulayaraq, cənubi altayda yaşayanların qədim qaoyuy tayfalarının davamçıları olduğunu və onların adının qədim Çin mənbələrində "tele" kimi qeyd olunduğundan bəhs edərək, Radlovun bu etnosun qədim Yenisey kətlərinin qalıqları olaraq türkləşmiş kumandin və çelikanların davamçıları olaraq qədim tukiyy türklərindən ibarət olması fikrinə də diqqət yetirir (Потанов, 1969: s. 15).

Hazırda Türkiyə Respublikasının ərazisində həm toponimlərdə, həm də antroponimlərdə dəli//deli etnosunun tarixin izlərini görmək mümkündür. Ankaraya yaxın məsafədə yerləşən Kırıkkale bölgəsində Elmalı, Büyükavşar, Kocabaş, İmirli, Meşeyayla (Cingeyli), Çatallı, Şahcalı, Bozköy, Küçükavşar, Şahlı adlı 10 kənddən ibarət Delice rayonu vardır ki, Deliceyə aid olan bu kəndlər bu kəndlər Türkiyədə "Kırıkkale Delice Alevi Köyləri" adı ilə tanınmaqdadır.

Müasir türk dillərində "dəli" sözü "ağlını itirmiş – rusca "сумасшедший", ingiliscə "crazy" sözünün semantik mənasını ifadə etsə də, ümumtürk folklorunda bu söz "böyük gücə malik olan şəxs, igid, qoçaq, cəsur" mənalarında işlənmişdir. "Koroğlu dastanlarında" dastanın baş qəhrəmanı Koroğlunun "hoydu, dəlilərim, hoydu" ifadəsində, eyni zamanda Dəli Həsən antroponiminin timsalında bu fakt öz təsdiqini tapır.

MUĞAN – Qərbi Azərbaycan ərazisində toponimlərdə və müxtəlif dillərdə olan tarixi mənbələrdə adını mar//mad//maq//mağ//max//mah//muq//muk//muq//muγ kimi fonvariantlarda qoruyub saxlayan, Azərbaycan xalqının tarixində və etnogenezində mühüm rola malik tayfalardan biri də maqlardır. Qərbi Avropanın bir çox tədqiqatçıları maqların türk olması faktını qeyd etsələr də, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bəzi rus və Azərbaycan tarixçiləri bu faktı inkar edərək maqları fars mənşəli hesab etməyə çalışmışlar. İstər müasir Azərbaycan Respublikasının, istərsə də bu dövlətin zaman-zaman itirilmiş tarixi ərazilərində, mar//mad//maq//mağ//max//mah//muq //muk//muğ//muγ komponenti və [-an] şəkilçisinin birləşməsi ilə müxtəlif fonovariantlarda paralel işlənən çox sayda

toponim qeydə alınmış bu toponimlərin digər türk xalqlarının məskunlaşdığı coğrafiyalarda da geniş bir arealda yayılması və tarixi etimoloji araşdırmalar bu etnotoponimlərin türk mənşəli olduğunu təsdiq edir.

Müasir mərhələdə Güney və Quzey Azərbaycan, həmçinin İrəvan xanlığı, indiki Ermənistan ərazisində daha çox Muğan//Muğanlı//Moğan şəklində qeydə alınmış bu etnooykonimin birinci komponenti muğ//moğ//maq//max ilə bağlı Q.Qeybullayevin, A.Rəhimovun, Q.Məşədiyevin, Ə.Fərzəlinin, İran tarixçilərindən R.Rəisniya, S.Nəfisi və B.Xamaçının, həmçinin Herodotun "Tarix"ində istənilən qədər elmi, tarixi faktlar mövcuddur. Tarixi etimoloji araşdırmalar maqların qədim türk tayfalarından olduğunu və onların Azərbaycanın itirilmiş tarixi ərazilərində, Güney Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, hətta Dərbənddə yaşadığını göstərir. Mağ//Muğ etnonimi ilə bağlı bu ərazilərdə yaranmış toponimlər fikrimizi təsdiq edir.

"İndiki Muğan toponiminin qədim adı fars mənbələrində 293-cü ildən çəkilir. Digər Muğan Kürdən şimalda Albaniyanın şimal-qərbində gürcü mənbələrində Movakan, IX əsr ərəb coğrafiyaçısı Məsudinin əsərində Muğan adı ilə məlumdur. Şəki rayonunun Göynük kəndində Mühlər məhəlləsi, Maq dağı, Quba rayonunun Qaley-Muq dağı, Dərbənd rayonunda Muqartı (qədim türk dillərində art "dağlıq ərazi" deməkdir) və Muğ-Aran (kənd sözü əlavə olunmaqla bu toponim indi "Məhərrəmkənd" formasındadır), Dağıstanda Muğan (Ullu çayın ağzında yer adı). Şimali Qafqazda Muğalqaya, Mukal dağı, Mukal çayı və başqa toponimlər də vardır" [Qeybullayev, 1994: s. 118]. Q.Məşədiyev muğ komponenti ilə yaranmış Muğan etnoniminə [-lı] şəkilçisi artırmaqla Şimali Azərbaycan ərazisində 13 kəndin Muğanlı adlandığını qeyd edir [Məşədiyev, 1990: s. 62].

Azərbaycan paleotoponimiyasında maq etnoniminin işlənmə dairəsindən geniş söhbət açan A.Rəhimov isə fikrini belə açıqlayır: "Qədim yazılı qaynaqlarda midiyalılar mənasında, əsasən mata//mada və mar sözləri işlədilmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, mata //mada adı həm etnonim, həm də toponimdir. Akad. N.Y.Marr, İ.Əliyev, Ə.Dəmiçizadə sübut etmişlər ki, antik müəlliflərin "Midiya" formasına saldıqları toponimin orijinalı olan Mada//Madape adı daha qədim Maktape//Mağday adından törənmişdir və mənası da "maq yerləri", "mağ ölkəsi" deməkdir. Adətən, Muğan adını "muğ//mük" və [-an] (İran mənşəli şəkilçi) komponentlərinə ayırırlar. Laklin iranlıların gəlişindən çox-çox əvvəllərə aid Makaan//Maqan//Mukan//Muğan toponimlərində İran mənşəli şəkilçi ola bilməz. Ona görə də, fikrimizcə, bu eyni mənşəli adların maq etnoniminin maka//muğa variantına elam – kassit – lulubəy toponimiyası üçün xarakterik –n topoformantı artırmaqla yaranmışdır" [Rəhimov, 1986: s. 83-85].

A.Fazili İran tarixçilərinin əsərlərinə istinad edərək buranın qədim etnosları, həmçinin maqlar haqqında məlumat verərək yazır: "Parfiya dövründə göstərilən rütbələrdən başqa adları aşağıda qeyd olunan Sipəbod, Ərkbod, Möbədanə möbəd və hibordane hirbodlar da olmuşlar". "Möbədləri həmişə Midiyanın mağ tayfasından seçərdilər. Qrupun ad adı bu tayfanın adı ilə əlaqədar olaraq meydana çıxmışdır. Belə ki, möbəd əslində moğbəd olub məgupət sözündən əmələ gəlmişdir. Mənası isə "mağların başçısı" deməkdir" [Fazili, 1970: s. 77].

Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, toponimlərin tərkibindəki "bod//bad//bəd//bed// bet//pat" sözləri "yer, məkan" anlamında işlənir (Məsələn, Arbat//Ərbat, Aqbat, Ordubad və s.). A.Fazilinin tədqiqatlarında rast gəldiyimiz "möbəd//moğbəd//məgupət" sözləri həm də "mağların məskunlaşdığı yer, məkan"

deməkdir. Türk xalqlarının ərazilərin müasir toponimiyasında qədim türk tayfaları mağ//maqların adını yaşadan coğrafi adları həm də qədim tarixi qaynaqlarda qeyd olunur.

XVII-XVIII əsr osmanlı dövrünün qaynaqlarında Naxçıvan sancağına tabe olan Sair Məvazi, Dərəşahbuz, Sisyan, Azadciran nahiyələrində "mor//muğ//mah//meq" fonovariantında Morənşah, Muğan, Meqri, Mahrus kəndlərinin adına rast gəlinir [NSMD, 2001: s.27-33]. Həm Osmanlı dövrünün təhrir dəftərlərində, həm də müasir dövrdə Naxçıvan MR Şərur rayonu ərazisində qeydə alınmış Muğanlı, Müslüm-Muğancıq, Muğancıq-Mehrab, Maxta kimi toponimlər də bu qədim türk etnosunun adını yaşadan coğrafi adlardır.

Gürcüstanın Bolnisi rayonunda Muğanlı (Baba Muğanlı), Marneuli rayonunda Baş Muğanlı, Kaş Muğanlı//Qaş Muğanlı, Kireç Muğanlı, Başkeçid rayonunda Muğanlı (Dağ Muğanlı - 1990-cı ildə Azərbaycan türkləri buradan qovulmuş kənd gürcüləşdirilmişdir), Sakareco rayonunda Yor Muğanlı, Qarayazı rayonunda Sartçala Muğanlı adlı kəndlər vardır [Albayrak, 2004: s. 62].

Bu elmi-tarixi faktlara əsasən, qətiyyətlə deyə bilərik ki, istər Şimali Azərbaycanda, istərsə də türklərin məskunlaşdığı digər bölgələrdə (Mağosa – Quzey Kiprdə, Muğqala – Səmərqənddə, Mağara, Mağlavita, Marka, Mağula –Trabzonda, Muğartı – Dərbənddə, Muğancıq – Mehrib, Muğancıq – Müslüm, Muğanlı, Maxta – Naxçıvanın Şərur rayonunda, Mağırılı//Muğanlı – Gürcüstanda, Miqtalı//Miqtalı, Moğol//Muğul – Qərbi Azərbaycan ostanının Quşçu Ənzəli rayonunda, Mehri//Meqri//Mıgri – Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistanın) Zəngəzur rayonunda, Muğancıq - Ermənistanın Gorus rayonunda, Muğanlar – Kastamonun İğdır, Muğan – Sinopun Ayanuk bölgəsində, istərsə də Cənubi Azərbaycanın Şərqi Azərbaycan bölgəsində olan Muğan və Moğlu oykonimləri qədim türk tayfaları olan maqların adını əks etdirərək bu etnosun adı ilə yaranmış toponimlərdə tarixin izlərini yaşatmaqdadır.

Müasir dövrdə türk xalqlarının yaşadığı fərqli coğrafiyalarda da mar//mad//maq//mağ// max//mah//moq//muq//muk//muq//muγ kimi müxtəlif fonovariantlarda qeydə alınmış toponimlərin bir hissəsi də hazırda Özbəkistanda (Margzor, Magzon, Muglon Kasbi kəndi, Mugul Kitob, Magora, Mogultog – Buxara və Daşkənddə, Muğqala – Səmərqənddə) [Nafasov, Nafasova 2007: s.33-34; 36] və İraq Türkmənlərinin yaşadığı bölgələrdə qeydə alınmışdır: Mağmar təpəsi (Tuzxurmatıda), Mahmur (Erbildə), Mahmur təpəsi (Amirlidə), Mehe təpəsi (Kifridə) Muğazaçiyə (Bağdadda), Mükbil təpə (Dakukda) [Kevseroğlu, 2012: s.343-344; 358].

Ümumtürk coğrafiyasında bu qədər tarixi toponimlərdə qədim türk tarixinin izlərini yaşadan bu qədim türk tayfasının adı ilə yaranmış toponimlərin bu qədər yaygın olmasına bağmayaraq, təəssüf ki, bəzi qaynaqlarda maq//mar//muq//muğ tayfalarının, xüsusilə "muğan" sözünün mənşəyi ilə bağlı yaranmış yanlış fikirlərə də rast gəlirik. Ç.H.Mirzəzadə Firuzabadının əsərlərində "muq" sözünün "axmaq", "səfeh" anlamında işləndiyini [Mırzəzadə, 1988: s.91], Kevseroğlu isə Mahmur sözünün semantikasını "sərxoş" mənasında açıqlayır [Kevseroğlu, 2012: s.344]. Əl-Müqəddəsiyə görə bu sözün ilkin forması "muqakan" fars sözü olub "muq" və "-an" cəm şəkilçisindən ibarətdir. Mirzəzadə bu sözün ilkin formasının ərəb mənbələrində markan//marqan//maqan formasında olduğunu, sonralar "r" səsdüşümünü nəticəsində bu sözün muqan//maqan şəklinə düşdüyünü qeyd

edərək, M.Kazımbəyin fikrinə istinadən isə bu sözün "ilanlar məskəni" mənası verdiyini yazır [Mирзазаде, 1988: s. 91].

Muğ tayfalarının adı və mənşəyi haqqında müəlliflərin söylədiyi bu ziddiyyətli fikirlərin heç biri bu sözün etimologiyasını dəqiqləşdirmir. Fikrimizcə, bu sözün ilkin forması çox asanlıqla həmin sözün mənşəyinin dəqiqləşdirilməsinə əsas verir və göstərir ki, markan//marqan//maqan "mar//maq"(qədim tayfa adı), "kan"(şəhər, yer, məskən) tərkiblərindən ibarət "maqların məskunlaşdığı yer" mənasındadır.

T.Ə.İbrahimov hazırda Güney Azərbaycanda Qaşqay eli tərkibində şahsevənlərə mənsub muğanlı tayfasının yaşadığını və onların məskunlaşdığı ərazilər haqqında məlumat verərək yazır: "Ərdəbil və Meşkin vilayətlərinin hər birində köçəri şahsevənlər sırasında bir muğanlı tayfası var. Ərdəbildə 96 kəndi əhatə edən Muğanlı rayonu, Gülmüğan, Muğvan və Muğan kəndləri, Kəleybərdə Aşağı və Yuxarı Hurmuğan kəndləri, Xoy və Marağada Muğancıq, Makuda Muğanlı, Zəncanın Qızılkeçili və Əfşar rayonlarında Muğanlı və Muğanək adlı 4 kənd var" [İbrahimov, 1988: s.92].

Qərbi Azərbaycan toponimiyasında qədim türk etnosu muğların adını əks etdirən bir neçə etnotoponim Osmanlıların tərtib etdiyi icmal dəftərlərində, xüsusilə "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə, Dərəşahbuz nahiyəsində Muğaral kəndi, Xıznrek mahalında Muğanlı kəndi və Dərələyəz mahalında Muğanlı kəndi kimi qeydə alınmışdır [İƏİD, 1996: s.36; 45; 130]. Osmanlı dövrünün "Müfəssəl" və "İcmal dəftərləri"ndə muğ etnosunun adı ilə İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində Muğanlı kəndi, Ərmus nahiyəsində Muğanlı məzrəsi, Dərəşahbuz nahiyəsində Muğaral kəndi [İƏİD, 1996: s.126; 130] və "Naxçıvan sancağının icmal dəftəri"ndə Dərəşahbuz və Dərələyəz nahiyələrində Muğan və Muğanlı kənləri qeydə alınmışdır [NSMD, 2001: s.27]. Qədim tarixi sənədlərdə qeydə alınan Muğan, Muğanlı adı müasir dövrdə Quzey Azərbaycan toponimiyasında 18 etnotoponimdə öz tarixi adını qoruduğu kimi [Məlumat toplusu, 2013: s.328], Güney Azərbaycanın Ərdəbil bölgəsində 96 kəndi əhatə edən Muğanlı rayonu, Gülmüğan, Muğvan və Muğan kəndləri, Kəleybərdə Aşağı və Yuxarı Hurmuğan, Xoy və Marağada Muğancıq, Makuda Muğanlı, Zəncanın Qızılkeçili və Əfşar rayonlarında Muğanlı və Muğanək adlı 4 kənd qeydə alınmışdır [İbrahimov, 1988: s.92].

Osmanlı dövrünün sənədlərində İrəvan Xanlığı və Naxçıvan sancağında qeyd edilən Muğan və Muğanlı kimi etnotoponimlər hazırda Quzey və Güney Azərbaycanın toponimiyasında öz tarixi izlərini qorumuş olsa da, indiki Ermənistandakı Muğan və Muğanlı kimi tanınmış kəndlərdən Türk əhalisinin sürgün edilməsindən sonra, bu kənd adlarının bir hissəsi burada məskunlaşan ermənilər tərəfindən dəyişdirilmiş və talan edilərək dağıdılmışdır.

1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Karbi və Qəmərli nahiyələrində, indiki Ermənistanın Artaşat rayonunun kəndlərindən olan, sonradan ermənilər tərəfindən Hovtaşen adlandırılan Muğan kəndinin Türk əhalisi 1918-ci ildə kənddən tamamilə çıxarılmış və Türkiyədən gətirilmiş ermənilər bu kəndə yerləşdirilmişdir. Buradan çıxarılmış Azərbaycan Türklərinin bir qismi 1922-ci ildə yenidən geri dönərək buraya köçürülmüş ermənilərlə birlikdə yaşamışlar. Sonradan XX əsrin 30-cu illərində burada yaşayan Azərbaycan Türkləri yenidən məcburi şəkildə bu ərazidən tamamilə çıxarılmışdır [Budaqov, Qeybullayev, 1998: s.342].

Muğan//Muğanlı – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Xıncırək nahiyyəsində qeydə alınmış bu kəndin adı 25.01.1978-ci ildə ermənilər tərəfindən dəyişdirilərək Hovtaşen adlandırılmışdır [İƏİD, 1996: s.36], [Ələkbərli, 1994: s. 92].

Muğanlı – 1590-cı ildə Revan əyalətinin Ermus nahiyyəsində məzrə adı [İƏİD, 1996: s.139], [Ələkbərli, 1994: s.165].

Muğanlı kəndi – 1728-ci il "İrəvan əyalətinin icmal dəftərində" verilən məlumata görə bu kəndin əhalisi qədim Oğuzların Bayat tayfasındandır [İƏİD, 1996: s.69].

Muğancıq – Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında mövcud Muğancıq kəndində yaşayan Türk əhali XIX əsrin 70-ci illərində kənddən çıxarılmış və ermənilər kütləvi şəkildə bu kəndə yerləşdirilmişdir. 1886-cı ildən əhalisi tamamilə erməniləşdirilmiş "Kiçik Muğanlı" anlamını ifadə edən bu kəndin adı ermənicə Haykadzor adlandırılmışdır [Ələkbərli, 1994: s.143].

Muğan (Hovdameç) – İrəvan əyalətinin icmal dəftərində qeydə alınmış Ermənistanın Üçkilse (Eçmiədzin) rayonundakı Muğan kəndinin adı Ermənistanın dövlət qərarı ilə 25.01.1978 tarixində adı dəyişdirilərək Hovdameç adlandırılmışdır [Ələkbərli, 1994: s.165].

Muğancıq Mirzə Müslüm – İrəvan Xanlığının Sərdarabad mahalında kənd. 1828-1832-ci illərdə Türklər bu kənddən çıxarıldıqdan sonra kənd tamamilə dağıdılmış və yandırılmışdır [Шапов, 1911: s.342].

Hacı Muğan – Ermənistanın Kəvər (Kamo) rayonu ərazisində qeydə alınmış bu toponimin adı 25.01.1978-ci ildə dəyişdirilmişdir [Ələkbərli, 1994: s.140].

Maqauz – Ermənistanın Qafan rayonu ərazisində yerləşən bu etnotoponimin adı Ermənistanın dövlət qərarı ilə 29.06.1949-cu ildə dəyişdirilərək Kaxnut adlandırılmışdır.

Maqda – Ermənistanın Əştərək (Aştarak) rayonunda yerləşən bu kəndin də adı 1.12.1949-cu ildə dəyişdirilərək Ləranort adlandırılmışdır.

Morut (Aşağı Ağdan) – Ermənistanın Karvansaray (İcevan) rayonunda yerləşən bu kəndin də adı 11.11.1970-ci ildə dəyişdirilərək Haknaxpyur adlandırılmışdır.

Muqub – Ermənistanın indiki Abovyan (əski adı Ellər) rayonunda yerləşən bu kəndin də adı 26.12.1968-ci ildə dəyişdirilərək Balahovit adlandırılmışdır [Ələkbərli, 1994: s.86, 106, 116, 130].

Osmanlı dövrünün qaynaqlarında, xüsusilə Ermənistanın arxiv sənədlərində qorunub saxlanan, günümüzdə Qərbi Azərbaycan – İrəvan xanlığı, o cümlədən Quzey və Güney Azərbaycan toponimiyasında müxtəlif dillərin təsiri ilə fərqli fonovariantlarda tarixi varlığını qorurayn mar//maq//max//muğ tayfasının adını daşıyan etnotoponimlərin dünyanın böyük bir coğrafiyaya sahib olan digər Türk xalqlarının da yaşadığı bölgələrdə (Mağosa – Qüzey Kıprda, Muğqala – Səmərqənddə, Mağlavita, Muğala – Trabzonda, Mığrılı//Muğanlı – Gürcüstanda, Muğan – Sinopun Ayanuk bölgəsində, Muğancıq – Ermənistanın Gorus rayonunda, Muğan//Moğan, Moğlu – Güney Azərbaycanın Şərqi Azərbaycan ostanında [Hacıyeva, 2008: s.88] qeydə alınması bir daha təsdiq edir ki, bu tayfa haqqında irəli sürülən və heç bir tarixi-lingvistik fakta əsaslanmayan yanlış mülahizələr, bu etnosun türk kimliyindən uzaqlaşdırılmasına xidmət edən saxta konsepsiyalardan başqa bir şey deyildir.

UZ – Tarixi tədqiqatlar göstərir ki, hələ eradan əvvəl VII əsrdə Azərbaycanda, eləcə də türk xalqlarının yaşadığı digər bölgələrdə məskunlaşmış qədim tayfalardan biri də uzlar olmuşdur. Tarixən azərbaycanlıların etnogenezində fəal rol oynamış qədim oğuz

boylarından biri olan uz etnosunun adını yaşadan coğrafi adların Azərbaycanda, eləcə də türk xalqlarının yaşadığı müxtəlif bölgələrdə qeydə alınması bu faktı təsdiq edir. XVI – XVIII əsrlər Osmanlı qaynaqlarında verilən məlumatlardan aydın olur ki, uzların bir qismi də Azərbaycanın tarix boyu itirilmiş ərazilərində, xüsusilə İrəvan xanlığı, indiki Ermənistan – Qərbi Azərbaycan və Güney Azərbaycanda yaşamışdır.

İstər Güney Azərbaycan, istərsə də Qərbi Azərbaycan toponimiyasında, bu tayfanın adını əks etdirən Uz kəndi, Uzərli//Üzərli (Urmudan Səlmasa gedən yol üstə yerləşir), Usalu (Quşçu Ənzəli rayonunda), Kamuş (qam+us, Mənzur rayonunda), Uzbeygi kəndi (Kərmənsahda), hazırda İranda Fars körfəzi yaxınlığında yerləşən Bəndərabbasda Uziha bazarı adlanan bazar var [Hacıyeva, 2008: s.110].

Qərbi Azərbaycan toponimiyasında uz boyunun adı Uz (Yelizavetapol quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indiki Sisyan rayonunda kənd) (Bayramov, 2002: s.561), Murxuz [Bayramov, 2023: s.192] toponimlərində öz əksini tapmışdır. İ.Bayramovun tədqiqatlarında verilən məlumatlar göstərir ki, Qərbi Azərbaycanda qədim türk boyu uzların tarixi izlərini yaşadan Uz etnotoponimi də ermənilərin təcavüzünə məruz qalaraq Uyts şəklində dəyişdirilmişdir [Bayramov, 2023: s. 219].

Erməni dilində olan mənbələrə istinad edən İ.Bayramov Qərbi Azərbaycanda qədim türk boyları uzların adını əks etdirən Uşakan, Uşi, (Karbi nahiyəsində) Üzənli, Ustup, Tulus kimi etnotoponimlərin Ermənistanın dövlət arxiv sənədlərində qeyd olunduğu haqqında da məlumat verir [Bayramov, 2005: s. 63-64; 69; 75], [Bayramov, 2002: s.557].

1728-ci il tarixli “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə uz boyunun adı Sisiyan nahiyəsində qeydə alınmış Uz və Muxris (mux//muğ və is<us<uz), Azadçıran nahiyəsində (indiki Ordubad) Ustupi (us+təpə) və Unus (on+uz) (İƏİD, 1996: s.113-14) və “1727-ci il tarixli Rəvan livası müfəssəl təhriş dəftəri”ndə isə Kərpəyə bağlı Uşni kimi kənd adlarında qeydə alınmışdır [RLMTD, 2021: s.185].

Uz tayfalarının adını əks etdirən mənşəyi maraq doğuran etnotoponimlərdən biri də Cənubi Azərbaycanın Şərqi Azərbaycan ostanında Savalan dağı ətəklərində yerləşən Arus toponimidir. Hər iki komponenti “ar” və “us//uz” kimi türk sözlərindən ilə yaranmış bu sözün etimoloji təhlili göstərir ki, eyniadlı etnotoponimlər çağdaş türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə, o cümlədən Azərbaycanda da geniş yayılıb.

A.A.Abdurraxmanov Qazaxıstan ərazisində olan toponimlərin etimologiyasından bəhs edərkən Çin mənbələrinə əsaslanaraq tədqiqat aparan Bernştamın fikirlərini təsdiq edərək “ar//ər” komponentlərinin türk mənşəli olduğunu təsdiq etmiş, bu ərazidə lan Arıs, Takır toponimlərini də bu sözlə əlaqələndirmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da Aruz və Uruzun adına rast gəlinir [KDQ, 1988: s.43; 125]. Türk dillərində [z] səsinin [s], [u] səsinin [ı] ilə əvəzlənməsini nəzərə alsaq, onda qətiyyətlə deyə bilərik ki, ARUS//ARUZ//ARIS sözləri bir-birinin fonetik variantıdır. Bunlarla yanaşı, M.Seyidov “ar” komponentinin türk dillərində bir çox qəbilə və insan adlarında iştirak etdiyini qeyd edir. (Qacar, Xızır, Suvar, Avar). uz//us//ız//iz komponentlərinin isə türk dillərindəki mövcud fonetik variantlarını göstərərək [z], [ş], [s] əvəzlənmələri ilə “iş – ıq”, “iş – ıl – tı”, “is – ti”, “iş – ar – tı” kimi sözlərdəki “iş//is” kökü də vaxtı ilə müstəqil şəkildə işığı, odu istini bildirdiyini qeyd edir [Seyidov, 1989: s.45]. V.V.Radlov və bir çox lüğətçi alimlər də “is” – “issi” sözünün “isti” mənasında olduğunu qeyd edirlər.

Araşdırmalardan göründüyü kimi, qədim türk xalqlarının mifik təfəkküründə qırmızı günəşin rəmzi kimi anılır və əski qaynaqlarda günəş, od müqəddəs sayılır. Beləliklə, Arus sözünün etimoloji təhlilini verərkən belə bir nəticəyə gəlirik ki, "ar" – ıgıd, "uz//us" isə dünyaya işıq gətirən uz tayfalarının adını əks etdirir. Işığın istiliyin uz//us-larla bağlı olması heç də təsadüf deyil.

Belə ki, Azərbaycan türklərinin mifik təfəkkürü ilə bağlı tarixi faktları əks etdirən "Boz qurd" əfsanəsində qeyd olunur ki, ilk dəfə qaranlıq dünyadan işığa çıxan qədim türk OĞUZ-UZ tayfaları olmuşlar. Göründüyü kimi, uz tayfaları Boz qurdla birgə dünyaya işıq verən, işıq gətirən, dünyanı işıqlandıranlardır.

Toponimik tədqiqatlar nəticəsində istər Azərbaycanın, istərsə də qədim türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə uz tayfalarının adı ilə bağlı yaranmış xeyli toponimə rast gəlinir. Q.Qeybullayevin tədqiqatlarında Hadrut rayonu ərazisində Çıraq-uz, Maqov-uz etnotoponimlərinin olduğu qeyd edilir. R.Eyvazova isə Azərbaycan ərazisindəki Arus oykonimini urus etnonimi ilə bağlayaraq, bunun digər rayonlarda və bölgələrdə mövcud olan Orus//Urus toponimlərinin fonetik variantları olduğunu qeyd edir. Albaniya hökmdarlarından birinin adının Oryoz//Oris olduğunu söyləyən müəllif Urıs//Urus//Orıs kimi etnonotoponimlərin özbək, qazax, qaraqalpaqların toponimiyasında da işləndiyini göstərərək ehtimal edir ki, uraz//uras "xoşbəxtlik, xoş əlamət" sözü ilə əlaqələndirir [Eyvazova, 1995: s. 149-150].

Müasir türk xalqlarının dilində bu etnonim sonradan antroponimə keçid alaraq işlənməkdədir. Müasir türkmənlərdə bu ad Oraz Azərbaycan türklərində Əruz, Türkiyədə Uraz//Uras şəklində mövcuddur. Araşdırmalardan aydın olur ki, uz//us sözü qədim türk tayfalarından birinin adını bildirməklə həm etnik varlıq, həm də "ışıq, isti" anlamını ifadə edən leksik vahid kimi bir mənşədən törəyərək dilimizin, tariximizin daha qədim dövrlərə aid olduğunu göstərir. Uz tayfalarının adını əks etdirən mənşəyi haqqında mübahisəli fikirlər söylənən etnotoponimlərdən biri də adına qədim qaynaqlarda rast gəldiyimiz Təbriz şəhəri yaxınlığında yerləşən Üskü şəhəridir.

Üskü Təbrizin cənub-qərbinin 25 km.-də, Səhənd dağlarının şimal-qərbində yerləşir. Şimaldan Şəbüstərə, cənubdan Marağaya, şərqdən Bostanavaya, qərbdən Azərsəhrə bağlıdır. Farslaşdırma siyasəti nəticəsində Güney Azərbaycanda formaca dəyişdirilmiş coğrafi adların bir çoxu ilə yanaşı, bəzən formaca sabit qalıb semantik mənası təhrif edilən toponimlər sırasında Üskü şəhərinin də adına rast gəlirik. Belə ki, bəzi şəxslər tərəfindən Üskü sözünün mənşəyi yanlış olaraq Sekuh (farsca se – üç, kuh – dağ deməkdir) və ya Sekuhan, Esku (esi – İsmayıl, ku – harada) kimi açıqlanır. İxtisasca tarixçi olmayan həvəskarlar xalq etimologiyasına əsaslanaraq Üsku etnotoponimi haqqında bu fikri irəli sürməyə cəhd edirlər. Əfsanəyə görə, Nəsrəddin şahın İsmayıl adlı oğlu itir. Arayıb-axtaranda hamı onu "Esi" deyərək səsləyir, axtaranlar bir-biri ilə qarşılaşarkən "Esi ku" (Esi hanı) soruşurlar. Buna görə də, həmin yerin adı Esku, ya Eskü, ya da Osku qalıbdır. Bəzən buna Üçkuh (Üçdağ) da deyirlər [پور کویان احمد 1378].

Göründüyü kimi, Üskülü Mehdiinin açıqlamalarında Güney Azərbaycandakı (İranda) "Üskü" toponimi farslaşdırılmaq üçün müxtəlif fonovariantlara salınaraq semantik mənası açıq-aşkar təhrif edilmişdir. Üskülü Mehdi Urartu kitabələrinə istinad edərək yazır: "Bir yazıda Argışti belə deyir: Xaldi tanrısı Manna torpaqlarına qalib gəldi. Mən Bištu torpaqlarına keçdim. "Askaya" (Uşkaya – indiki Üskü – Ü.M.) valisini tutdum. 714-cü il

miladdan öncə "II Sarqon öz kitabəsində Üsküdən (Uşkaya olaraq) bəhs edir və Arus dağının döşündə düşmən ordularını darmadağın edib Urartu torpağında oturduğunu yazır". Daha sonra müəllif Üskü sözünün Uşkaya – Üçkaya – Üçqala, Uşkaya və ya Uşqala kimi fonovariantlarından da bəhs edərək bu sözün semantik mənasını "üslük və ya üstlük" (üstlük, ucalıq, hündürlük) şəklində şərh edərək, bu yerin başqa yerlərə nisbətən üstünlükdə, yəni hündürlükdə, ucalıqda yerləşdiyini əsas götürüb öz fikrini Üstkaya, yəni "ucalıqda olan yer" semantik mənası ilə əsaslandırmağa çalışır [Üskülü, 1996: s.1-2].

Lakin tədqiqatlar göstərir ki, Üskü sözünün semantik mənasının "üçqaya", nə də "üstlük" sözləri ilə müəyyən dərəcədə əlaqələndirməsi mümkün olsa da, bu etnotoponim qədim uz//us tayfalarının adını əks etdirir. Bununla yanaşı, istər Güney və Quzey Azərbaycan toponimiyasında (Uşdeli, Uşkaya – Şərqi Azərbaycanda, Uşnəviyyə, Uşnuzəng – Qərbi Azərbaycanda, Uziha bazarı – İsfahanda, Üstüpu, Unus, Urmus, Nüsnüs – Naxçıvanın Ordubad rayonunda, Külüs – Şahbuz rayonunda, Əbrəqunus – Culfa rayonunda və s.), istərsə də türklərin yaşadığı digər bölgələrdə (Üsküdar – Türkiyədə, Üsküp – Makedoniyada) rast gəldiyimiz us//uş//üs//üç tərkibli coğrafi adlar həmin yerlərdə məskunlaşmış uz tayfalarının adından ad almışdır.

Osmanlı dövlətinin indiki İraq ərazisində hakimiyyəti dövründə İraq türkmanlarının yaşadığı bölgələr üzrə tərtib etdiyi təhrir dəftərlərindən aydın olur ki, bu ərazilərdə də qədim uz tayfalarının adını əks etdirən toponimlər mövcuddur. N.Bayatlının bu dəftərlər əsasında verdiyi məlumatlardan görünür ki, bu dəftərlərdə "Bays Uskuf Tel Uskuf" adlı toponimlər qeydə alınmışdır [Bayatlı, 1999: s.391].

Qədim Türk boyları uzların adına sadəcə Azərbaycan toponimiyasında deyil, eyni zamanda türk xalqlarının yaşadığı digər bölgələrdə də rast gəlinir. İstər Avropa, istərsə də Şərq ölkələrində uz tayfasının adını əks etdirən toponimlərin bir qisminin adı tarixi mənbələrdə, bir qisminin adı isə müasir toponimiyada tarixin izlərini yaşadır. Bu gün Avropada, Quzey Makedoniyanın paytaxtı və ən böyük şəhərlərindən biri olan Üsküp də Avropada qədim uz boyunun tarixi izlərini yaşadan türk mənşəli etnotoponimlərdən biridir. Tarixi mənbələrdə e.ə. ən az 4000 ildən bəri insanların məskunlaşdığı tarixi bölgədə neolit dövrünə aid qalıntıların X əsrdə 972-992-ci illərdə Üsküpün birinci Bulqar dövlətinin paytaxtı olduğu haqqında verilən məlumatlar uzların qədim türk boylarından biri olaraq adını coğrafi adlara verdiyini təsdiq edir [<https://tr.wikipedia.org/wiki/Üsküp>].

Uz tayfalarının adının Qaradəniz sahillərinin toponimiyasında da qorunub saxlandığını görmək mümkündür. Qaradənizin şimalında, Kırım yarmadasında uz//us boylarının adını yaşadan toponimlərdən biri də 1945-ci ildə əhalisi Ruslar tərəfindən sürgün edilərək boş qalan, Aluştaya yaxın Kırım tatar kəndi Uskudur. Tədqiqatlar göstərir ki, uz boylarının adı Kırım, həmçinin Azərbaycanda əski adı Uzen olan Ayan-Dərə çayı (Kırım Yarımadasının Qaradənizə axan bir çayı), Qaradənizin qədim adı Karan – Uzen [Янко, 1998: s.29; 167], eyni zamanda Balkan coğrafiyasında Üsküp, Quzey Azərbaycanın Ordubad rayonunda Üstüpu (Üs+tepe – вершина+холм), Unus (on+uz), Yardımlı ərazisində Osnəkəran kimi etnotoponimlərdə qorunub saxlanmaqdadır.

Uz etnosunun adını Özbəkistanın toponimiyasında da Ulus (Nurabadda kənd), Ustyurt Qaraqalpaqstanda hündürlük, Ustiyassı dağ silsiləsi kimi coğrafi adlarda mühafizə olunması uzların tarixən geniş bir coğrafiyaya yayıldığını göstərməkdədir [Nafasov, Nafasova, 2007: s.66].

TİRKEŞ — 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Dərəşahbuz nahiyəsində qeydə alınmış qədim türk mənşəli etnotoponimlərdən biri də Tirkəşidir [İƏİD, 1996: s.111]. Müasir dövrdə Şahbuz rayonunda qeydə alınmış Tırkeş, Kəlbəcərdə Tırkeşbənd, Ermənistanın Vartaşen rayonunda Terkeş oykonimlərinin mənşəyi araşdırıldıqda aydın olur ki, bu oykonimlər qədim Türkeş tayfalarının adı ilə sıx bağlıdır. Mənbələrdə VI əsrdə abar və mükri tayfa birləşməsindən təşəkkül tapdığı qeyd edilən Qərbi türk xaqanlığının tərkibinə daxil olan Tırkeşlər Cenquri və Cenqusuda (Yedusu-Semireçye) yaşamışlar. 704-cü ildə xaqanlığa (Qərbi Türk xaqanlığına) son qoyulmuş və öz dövlətlərini yaratmışlar. 776-cı ildə uyğur və qarluqlara məğlub olan tırkeşlərin bir qismi sonralar oğuz və qıpçaqların tərkibində Azərbaycana gəlmişlər. Azərbaycanda Tırkeş (Şahbuz rayonunda – yeni adı Türkeş), Tərkeş (Vartaşen rayonu), Tərkeşəvənd (Kəlbəcərdə) kənd adları tırkeşlərlə əlaqədardır. Tırkeş//Türkeş etnonimi müasir başqırd və tatarlar arasında Türkeş, özbəklərdə isə Tırkeş kimi yaşamaqdadır. Bu etnonim tuvlalar və altaylar arasında da Türkeş//Tırqəş formasında indi də qalmaqdadır [Потапов, 1986: s.186]. K.Ş.Şaniyazovun fikrincə tırkeşlər qərbi türk tayfa birliyinə daxildirlər [Шаниязов, 1974: s.10]. Qradzinin verdiyi məlumata görə tırkeşlər iki tirəyə ayrılmışlar: onlardan biri tuxsilər, digəri isə azlardır [Бартольд, 1964: c.2, s. 585]. Toponimik araşdırmalar göstərir ki, türksoylu tırkeş tayfalarının adı Şimali Qafqazdan tutmuş Orta Asiya, Altaylara qədər yayılmışdır. Bir çox mənbələrdə həm etnonim (türkeş), həm də toponim (Tırqəş) kimi qeyd olunan tırkeşlərin tirləri hazırda Altay-Tuva bölgəsində yaşamaqdadır [Баскаков, 1972: s.21, 31].

Hazırda Türkiyədə də Tırkeşlərin adını daşıyan toponimlərə rast gəlirik. Manisadan 31 km., Saruhanlıdan 17 km., Ağhisardan 27 km. və İzmir-Bursa yüksək sürətli yolundan 2 km. məsafədə yerləşən bir məhəllə Tırkeş adlanır. Bəzi mənbələrdə XVII əsrdə qurulduğu təxmin edilən Tırkeşin Xorasandan gələn Afşar türkləri tərəfindən qurulmuş Türkmən məhəlləsi olduğu qeyd edilir. Tırkeş tayfasının Torun Afşarlarından olduğu Bəzi sənədlərdə Tırkeşin//Tırkesinli//Türkeşinli və Türkeş-Oğulları kimi qeyd olunur. Kəndin də adını döyüşçü xüsusiyyətləri ilə tanınan bu tayfadan aldığı qeyd olunur.

KOLANI — Azərbaycanlıların etnogenezində mühüm yeri olan Kolanı etnosunun adını əks etdirən tarixi toponimlərə Osmanlı qaynaqlarında da rast gəlinir. Kolanların adını daşıyan etnotoponimlərdən biri də 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Göyçə və Qışlağat nahiyələrində qeydə alınmışdır [İƏİD, 1996: s.40; 112]. 1827-ci ildə kolanıların bir qismi bu kənddən Qarabağa köçərək Xaçın çayı kənarında yerləşmişlər [Kərimzadə, 1998: s.107]. Hazırda kolanılar etnoniminin adı ilə bağlı Kolanı kəndi Naxçıvan MR-in Şahbuz rayonunda yerləşir.

Oğuz boyuna mənsub olan kolanılar haqqında bir çox qaynaqlarda maraqlı məlumatlara rast gəlinir. Vaxtilə Daşburunda, Vedibasarda Çıgın dərəsi boyunca yerləşən kolanı qəbiləsinin adı Azərbaycan toponimiyasında geniş şəkildə əks olunur. Hazırda Quzey Azərbaycanda, Naxçıvan MR Şahbuz rayonunda, Hacıqabul, Salyan, Siyəzən, Bərdə, Samux rayonlarında Kolanı adlı bir neçə etnotoponim mövcuddur [ATEL, 2007: s.284-285].

Bəzi mənbələrin verdiyi məlumata görə, kolanıları XVIII əsrin birinci yarısında Nadir şah Əfşar Xorasandan köçürmüşdür. Lakin mənbələrdə adı kolanı//colan şəklində qeyd olunan bu tayfalar haqqında aparılan tarixi tədqiqatlar göstərir ki, əsasən maldarlıq və qoyunçuluqla məşğul olan kolanılar sadəcə Quzey Azərbaycanın sərhədləri daxilində, Qarabağ, Naxçıvan və Şirvanda yaşamamış, indiki Azərbaycanın sərhədlərindən kənarda,

Azərbaycanın itirilmiş tarixi ərazilərində, Suriya, İsrail və Əfqanıstan ərazisində də geniş yayılmış qədim türk boylarından biridir. Bu fakt isə ən qədim türk boylarından olan kolanların XVIII əsrin birinci yarısında Nadir şah Əfşar tərəfindən bu əraziyə köçürülməsi fikrinin yanlış olduğunu göstərir.

Bəzi mənbələrdə Azərbaycanın Şahbuz, Sabirabad, Salyan və Dəvəçi rayonlarındakı Kolanı kəndlərinin və xanlıqlar dövründə Qarabağ xanlığının tərkibinə daxil olan Kolanı mahalının adını daşıyan bu etnonim tuyək tayfalarından olan və sasanilərlə müharibə aparan collarla bağlı olduğu haqqında informasiyaya rast gəlinir. Bu mənbələrdə kolanların adının V-VII əsrlərdə Alban dövlətinin mərkəzi sahələrində, Xaçın dərəsində (Ağdam rayonu) məskun olan və sasanilərə qarşı müharibələr aparan qədim türk tayfası "çol//çul"un adı ilə bağlı olduğu göstərilir. İndi də Xaçın çayın sağ sahilində əzəmətli "Koroğlu qalası" bu igid tayfanın qədim istehkamlarından biri olmuşdur. Bəzi müəlliflərin fikrincə isə kolanların xəzərlərin bir tayfası olan qara qurların tirlərindən biridir [Qeybullayev, 1976: s.28].

N.Çetinkaya kolanların ana qolunun əsasən Azərbaycanda yaşadığını qeyd edir (Çetinkaya, 1996: s.321). M.Adıgözəl isə kolanların Qarabağın Uşacıq kəndindən Göygölün sahilinə qədər, Tərtər çayı boyunca yerləşdiyi ərazilər olduğunu göstərmişdir. M.C.Karabağlı da xanlıqlar dövründə kolanların Qarabağın böyük tayfalarından biri hesab olunduğunu göstərmişdir [Karabağlı, 1990: s.35].

Lakin Əli Şamilin tədqiqatlarında müxtəlif qaynaqlarda Colan, Golan, Kolan fonovariantlarında qeyd olunan Orta Doğunun strateji cəhətdən ən mühüm ərazilərinin kolanların ilkin məskunlaşdığı ərazilərdən biri olduğunu görürük. Kolanların adını daşıyan qədim toponimlər vasitəsi ilə onların məskunlaşdığı ərazilərin xəritəsini çəkən Əli Şamil yazır: "Ərəblərin Hadbetül-Gülan, İbranilərin Ramat Ha Golan adlandırdıqları təpəliklərin sahəsi 2 min kvadrat km.-ə yaxındır. Suriyanın Güney-Batısında, İsrailin Quzey-Doğusunda yerləşmiş Colan təpələrinin bir ucu da, Livan (Lübnan) və İordaniyaya (Urdinə) çatır. Buradan həm Dəməşq (Şam) şəhəri, həm də Ağ dəniz görünür. 1967-ci ildə İsrail Colan təpələrini işğal edəndək buradakı 15 kənddə bizimlə eyni dildə danışan, eyni dinə inanan soydaşlarımız topla halda yaşayırdılar. İsrailə Suriya arasındakı "Altı günlük savaş"da soydaşlarımız canlarını qurtarmaq üçün mal-mülklərini qoyub Suriyanın içlərinə doğru qaçdılar. Beləcə, Colan təpələrinin 1158 kvadrat km. sahəsi İsrailin işğal dairəsində qaldı" [Əli Şamil, 2014: s.5].

Osmanlı qaynaqlarında Rakka əyaləti və Nevşəhərdə kolanlı türkmən tayfası ilə Əmirdağ qəzasında Kolanşam adlı türkmən tayfası qeyd edilmişdir [Türkay Cevdet, 1979: s.533]. Hazırda Türkiyə Respublikasında kolanların adını daşıyan 11 kənd qeydə alınıb [TMYK, 1946: s.720]. Azərbaycanda – Abşeron və Goranboyda Kolanlıdağ adlı iki oronim, Goranboyun Tap – Qaraqoyunlu kəndində Kolanı dərəsi, Naxçıvanın Aşağı Qışlaq kəndində Kolanı kahası, Tərtərin Dəmirçilər kəndi ilə Aldərənin Umudlu kəndlərində Kolanı yatağı adlı yer vardır [Məmmədov, 1993: s.148].

Müasir dövrdə Türkiyə toponimiyasında Kolanlı adlı on bir kənd qeydə alınmışdır [TMYK, 1946: s.720]. Osmanlı qaynaqlarında İrəvan əyalətinin Göyçə nahiyyəsində (Kolanı kəndi), eyni zamanda Türkiyənin Rakka əyaləti və Nevşəhərdə Kolanlı türkmən tayfası və Əmirdağ qəzasında Kolanşam adlı türkmən tayfası qeydə alınmışdır.

Tarixi qaynaqlardan aydınlaşır ki, qədim Türk boylarından olan kolanlıların əsas ana qolu əsasən Azərbaycanda yaşamaqdadır. Mirzə Adıgözəl Qarabağdakı Umacıq kəndindən Göygöl sahillərinə qədər və Tərtər çayı boyunca kolanlıların məskunlaşdığı yerlər olduğunu göstərir. Mirzə Cavanşir Qarabağlı da Kolanlıları Qarabağın böyük qəbilələrindən biri kimi xanlıqlar dövründə "dövlət, əzəmət güc və mülk sahibi" olaraq müstəqil olduqlarını göstərir [Karabağlı, 1990: s.35].

QARAQOYUNLU – XVI-XVIII əsrlər Osmanlı qaynaqlarında Qərbi Azərbaycanda adı həm etnonim, həm antroponim, həm də toponim kimi qeyd olunan qədim türk boylarından biri də qaraqoyunlulardır. Tarixi araşdırmalar göstərir ki, Şərq tarixində mühüm rol oynayan və onomastik vahidlərdə böyük iz qoyan qaraqoyunluların ilkin məskunlaşdığı əsas bölgələrdən biri də Qərbi Azərbaycan ərazisi olmuşdur. Bu faktı Osmanlıların İrəvan//Rəvan bölgəsi üzrə tərtib etdiyi icmal və müfəssəl dəftərlərində verilən məlumatlar da təsdiq edir. 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə İrəvan nahiyyəsində qeydə alınmış Qaraqoyunlu kəndi [İƏİD, 1996: s.124] ilə yanaşı, B.Budaqov və Q.Qeybullayevin tədqiqatlarında indiki Ermənistan ərazisində qeydə alınmış etnotoponimlər də təsdiq etməkdədir:

Qara qoyun – İrəvan quberniyasının Şərur Dərələyəz qəzasında kənd adı

Qaraqoyunlu – 1728-ci ildə İrəvan quberniyasının Aralıq nahiyyəsində kənd

Qaraqoyunlu – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qarni nahiyyəsində qeydə alınmış bu kəndin digər adı Yükkəsəb çaydır.

Qaraqoyunlu – 1728-ci ilə aid mənbələrdə İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında qeyd olunan bu kəndin əhalisi 1918-ci ildə qovulmuş, kənd isə dağıdılmışdır.

Qaraqoyunlu – İrəvan quberniyasının Novobəyazid qəzasındakı (Basarkeçər rayonunda) bu kəndin əhalisi 1988-ci ildə qovularaq Azərbaycana yerləşdirilmişdir. XIX əsrin ortalarında kəndin maldarlarının Çalmalı dağında "Qatar" adlı yerdə yaylaq yurdu vardı [Правичкий, 1886: s.34].

Qaraqoyunlu – İrəvan xanlığının Dərəkənd-Parçenis mahalında yerləşən bu kəndin əhalisi 1828-1832-ci illərdə qovulmuş, kənd isə dağıdılmışdır.

Qaraqoyunlu – Eçmiadzin rayonunda yerləşən bu kəndin adı 1590-cı ilə aid mənbədə Müzəffər qışlağı adlandığı və 1978-ci ildə isə kəndin Ferik adlandığı haqqında məlumat verilir [Budaqov, Qeybullayev, 1998: s.182-183].

Qaraqoyunlu – İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı. B.Budaqov və Q.Qeybullayevin tədqiqatlarında bu kəndin digər adının Çıgın Qaraqoyunlu olduğu və 1918-ci ildə kəndin əhalisinin buradan qovulduğu və Türkiyədən gətirilən ermənilər burada yerləşdirildikdən sonra, 1922-ci ildə yenidən bu kəndə qayıtmış azərbaycanlıların 1949-cu ildə kənddən tamamilə çıxarılaraq Azərbaycana köçürüldükləri haqqında məlumat verilir [Budaqov, Qeybullayev, 1998: s.183]. "1727-ci il tarixli Rəvan livası müfəssəl təhriir dəftəri"ndə Aralığa tabe olan Qaraqoyunlu kəndinin adı qeyd olunmuşdur [RLMTD, 2021: s.424].

N.Çetinqayanın tədqiqatlarında qaraqoyunluların tarixi haqqında verilən məlumatlardan görünür ki, qaraqoyunlular miladdan sonra III əsrin ortalarında Doğu Türküstanda, XIV əsrin ikinci yarısında Ercişdə öz bəyliklərini qurmuşlar [Çetinkaya, 1996: s.211]. Z.V.Toğanın tədqiqatlarında qaraqoyunlular haqqında verilən məlumatlarda Elxanilərin islamı qəbul etməsindən sonra qədim oğuzlardan gələn türkmənlərin Daş Oğuz

(Qaraqoyunlu) və İç Oğuz (Ağqoyunlu) qollarına ayrılaraq müsəlmanlığı qəbul etdikləri və 1468-ci ildən sonra yenidən Ağqoyunlularla qaynayıb qarışan Qaraqoyunlu tayfalarının əsasən Quzey və Güney Azərbaycan, həmçinin indiki Ermənistan ərazisində məskunlaşdığı göstərilir. Bununla yanaşı, XIX əsrdə Zaqafqaziyada, əsasən, Azərbaycanda Qaraqoyunlu adlı çox sayda toponimin qeydə alındığı da bildirilir [Velidi, 1989: s.57].

Toponimik tədqiqatlardan aydın olur ki, qaraqoyunlar sadəcə Naxçıvan və onun ətraf bölgələrində deyil, tarixən daha geniş ərazilərə yayılaraq öz adlarını coğrafi adlarda qorumağa nail olmuşlar. Tarixi qaynaqlarda verilən məlumatlara görə qaraqoyunlular XIV - XV əsrlərdə Türkiyənin Antalya bölgəsinin Qarahisar yaxınlığına köç edərək burada da yerləşmiş və qaraqoyunlu adını məskunlaşdıqları yerlərə vermişlər [Karabağlı, 1990: s.141]. 1591-ci il dəftərində Ağcaqala nahiyyəsində Qaraqoyunlu kəndi, İğdır – Aralıq nahiyyəsində Yuxarı və Aşağı Qaraqoyunlu kəndləri, müasir Tuzluca mərkəz nahiyyəsində Qaraqoyunlu, İğdırın mərkəz və Cəngətabad nahiyyələrində Qaraqoyunlu adlı kəndlər qeydə alınmaqdadır.

Osmanlı qaynaqlarında Qaraqoyunlu tayfası, Qarahisar və Qızılqaya qəzaları, Teke sancağı, Canik Sancağı, Musul, Malatya, Hama, Hums, Maraş, Bozox, Nicdə, Qayseriyə, Kırşəhər, Ankara, Karaman, Şam sancakları, İzmir qəzası, Cuşaabad nahiyyəsi, Diyarbəkir əyalətinin əhalisi kimi qeyd olunur [TMYK, 1946: s.478].

Müasir dövrdə Türkiyənin Anadolu yörəsində Qaraqoyunlu adı ilə xeyli toponim qeydə alınıb. Qaraqoyun kəndi (Muğla, Milas, Sinop – Kirzə, Urfa – Siberek), Qaraqoyunlu kəndi (Antalya – Almalı, Anlatya – Serik, Qayseri – Pınarbaşı, Ordu – Fatsa), Qaraqoyunlu məhəlləsi (Çankırı – Çerkeş – Pürçükörən kəndi, Qaziantəp – Kilis – Dölək kəndi, Adana – Osmaniyyə) [TMYK, 1946, s. 615].

Quzey Azərbaycanın Göyçay, Zəngəzur, Nuxa, Quba, Naftalan və Ağsu bölgələrində də Qaraqoyunlu adlı kəndlər qeydə alınıb. Cənubi Azərbaycanın Maku və Xoy yörəsində Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu topluluqları bərabər yaşamaqdadır. Cənubi Azərbaycanda qaraqoyunluların ana icması əsasən Qaradağ ilə Araz çayı ətrafında Arasbaranda yaşamaqdadır. Cənubi Azərbaycanın Maku və Urmiyə yörəsində Qaraqoyunlu adlı kəndlər vardır. Ermənistanın Vardanis şəhərinə bağlı Qaraqoyun adlı türk kəndi 1935-ci ildə erməni dövlətinin qərarı ilə Əzizli olaraq dəyişdirilmişdir [Makas, 1993: s.230].

QUŞÇU — Azərbaycan-türk tarixində mühüm yer tutan qədim türk boylarından biri də quşçu/quşanlardır. Türk xalqlarının yaşadığı müxtəlif coğrafiyalarda Quş//Quşçu adını əks etdirən toponimlərin geniş yayılması faktı fikrimizi təsdiq edir. İ.Bayramovun tədqiqatlarında Qərbi Azərbaycan ərazisində 7 etnotoponim: Quşdoğan çay, Quşçu adlı iki kənd, Quşçu köprüsü, Quşçu dərəsi, Quşçulu, Quşcaqaya [Bayramov, 2002: s.252-255], B.Budaqov və Q.Qeybullayevin tədqiqatlarında isə 10 etnotoponim: Quşi (Quşçu) adlı 3 kənd, Quşidərəsi, Quşioğlu məzrəsi, Quşçu adlı 3 kənd, Quşçu Məzrəsi, Quşcaqaya qeydə alınmışdır [Budaqov, Qeybullayev, 1998: 224-225].

Tarixi mənbələrdə qeyd olunan faktlar göstərir ki, türklərin məskunlaşdığı ərazilərdə quş və quşçu kimi qeydə alınmış coğrafi adlar çox yaygın bir şəkildə işlənməkdədir. İstər müasir, istərsə də qədim tarixi qaynaqlarda quş, quşçu kimi qeydə alınmış toponimlər bu faktı təsdiq edir. XVI-XVIII əsrlər Osmanlı qaynaqlarında da Qərbi Azərbaycan quş və ya quşçu etnosunun adı ilə bağlı onlarla etnotoponimlər yad edilməkdədir: Quşçu (İrəvan

əyalətinin Karni nahiyyəsində), Böyük quşçu (İrəvan ərazisinin Maku nahiyyəsində), Quşçu (Şərur nahiyyəsində), Qaraquş (Mulki Arslan nahiyyəsində) [İƏİD, 1996: s. 53; 111; 131; 134].

Toponimik tədqiqatlar türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə – Quzey və Güney Azərbaycanda, İraqda, Gürcüstanda, Türkiyədə, Orta Asiyada bu etnosun adını daşıyan coğrafi adların geniş yayıldığını göstərir. Hazırda İraqda Türkmənlərin yaşadığı bölgələrdə quşçu etnosunun adını daşıyan Kuşaçapan (Kifridə hidronim), Kuşcuyə (Bağdadda məhəllə adı), Kuşçu (Kərkükdə kənd), Kuşdəre (Kərkükün quzeyində yerləşən ova), Kuşkaya (Altunkörpüdə kənd), Kuşne, Kuştəpə adlı 2 məntəqə (Erbildə kənd, tarixi yer və bir bucaq mərkəzi), Kuştan (Dakukda kənd), Kuştəpə (Tuzxurmatuda yer adı) [Kevseroğlu, 2012: s.325-327].

S.Sadıqova mənbələrə istinad edərək, hələ XIX əsrdə Qafqazın beş verstlik xəritəsi tərtib olunarkən, orada quş, quşi və quşçu komponentli 38 toponimin qeyd olunması haqqında məlumat verir [Sadıqova, 2017: s.6], [Пагирев, 1913: s.152]. Daha sonra müəllif Ə.Hüseynzadənin tədqiqatlarında türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə mövcud olan Quşçu toponiminin etimologiyası ilə bağlı faktlara dayanaraq, qazaxlarda kuşsi, başqırdlarda kuşçi və koşsi, türkmənlərdə kuşçi, noqaylarda kuşsi, qırğızlarda quşçu və b. fonetik variantlarda rast gəldiyini və bu etnonimin kökündə türk və Azərbaycan dillərindəki quş (quş) sözü dayandığını və bu etnonimin “ovlayan quşla məşğul olan” mənasını verdiyini qeyd edir [Гусейнзаде, 1971: s.89-95], [Sadıqova, 2017: s.9].

M.H.Vəlili türklərin 5 mükəddəs heyvanından birinin yəni “quş” sözünü ifadə edən “quşan” adından olduğunu və quşanların Azərbaycan ərazisində bir çox toponimlərdə öz izlərini qoyduğunu qeyd edir [Vəlili, 1993: s.35].

Toponimik tədqiqatlar göstərir ki, tarixən türklərin məskunlaşdığı ərazilərdə quş və quşçu kimi adlar çox yaygın bir şəkildə işlənməkdədir. İstər müasir türk toponimiyasında, istərsə də qədim tarixi qaynaqlarda quş, quşçu kimi qeydə alınmış çoxsaylı toponimlər deyilənləri təsdiq edir. Bartold bir çox Avropa tədqiqatçılarının əsərlərində yuşei transkripsiyasında işlənən bu etnosun adının xalq arasında təkdə kuş, kuşi, cəmdə isə kuşan şəklində işləndiyini qeyd edərək, bəzən bu etnosun toxar adlandırıldığını və Çin mənbələrində tuxolo şəklində qeyd olunduğunu və Amu Dərya çayının yuxarı hissəsinin Toxaristan adlandırılması toxar adı ilə bağlı olduğunu yazır. İran tayfalarından olan kuşanların dilinin Kuçi dili adlandırıldığını və xalq arasında toxar adının daha çox etnoqrafik və kuşan adının isə daha çox siyasi olaraq tanındığını qeyd edir [Бартольд 1963: s.175].

XVI-XVIII əsrlər Osmanlı qaynaqlarında İrəvan əyalətinin müxtəlif nahiyyələrində quş və quşçu adı ilə bağlı etnotoponimlər yad edilməkdədir: digər adı Böyük Ayasalı olan Quşçu kəndi (Karbi nahiyyəsində), Böyük Quşçu (Maku nahiyyəsində), Quşçu (Şərur nahiyyəsində), Qaraquş (Mulki Arslan nahiyyəsində), Quşçu məzrəsi, Quşoğlu məzrəsi (Abaran nahiyyəsində) [İƏİD, 1996: s.37; 53; 131; 134; 137-138].

Osmanlı dövrünün digər mənbələrini izlədikcə aydın olur ki, quş//kuş//kus etnosunun adını əks etdirən toponimlər həm Anadoluda, həm də XVI-XVIII əsrlərdə Osmanlıların fəth etdiyi digər ərazilərdə də çox geniş bir arealı əhatə etməkdədir: Kus (Qūş) (Misirdə), Kusayr (XVI əsrdə Həbəş əyalətində Sancak), Kusayr (Suriyada), Kūsiye (Al Qūşīyah) (Misirdə) Kuşadası (Anadolunun Aydın bölgəsində), Kuşburnu, Kuşcuceridi (Maraş Adana eyaleti), Kuşçukuru (Kelhok), Kuşkayası (Akpınar), Kuşlu aşireti (Kengir, Bozok əyalətində),

Kuşluğan (Tahmanis), Kuşlat (Rumeli və Bosna eyâleti), Kuşsarayı (Malatya, Harputda, Diyarbakırda, Elazığda), Kuştaş (Üçtaş, Tokat, Sivas, Rum eyâleti (Zile'nin İğdır bucağı bölgəsində) Kuştemur (Tarsusda, Halepdə, Adanada), Kuştepe (Revandiz, Şehrizer, Bağdad vilâyeti) [Tahir Sezen, 2017: s.497-499].

Qədim Türk onomastikasında Kuş (Qara quş), Kuşuy (Quliyev, 2007: s.115) etnotoponimlərində mühafizə olunan bu etnosun adına Kırım toponimiyasında da Kuşçu və Kara-Kuşçu şəklində rast gəlinir [Doğru, 1987, s.90-85].

Yalnız Osmanlı dövrünün tarixi sənədlərində deyil, müasir Türkiyə toponimiyasında da quş//kuş//kuşanların adını əks etdirən çoxsaylı etnotoponimlər mövcuddur: Kuşadası (İzmirdə), Kuşçu (Yozgat vilayətinin Mərkəzi rayonuna bağlı bir kənd), Kuşçu (Elazığ vilayətinin Karakoçan bölgəsinə bağlı kənd) Zara Kuşçu (Sivasda), Ali Kuşçu kəndi (Aydın bölgəsində), Kuşçular (Urla-İzmir), Kuşçular (Çamlıdere), Kuşçular (Tarsus), Kuşçular (Tunceli), Kuşçular (Bafra-Samsun), Kuşçu tətil kəndi (Kocasinan bələdiyyəsi), Pınarbaşı Kuşçular kəndi (kayseri), Kuşbayır (Elazığ-Karakoçan bölgəsində). Kuşçu adlı kəndlərdən biri də Ankaranın cənub-qərbində yerləşən Polatlı rayonunda yerləşir [Gürsoy, Taner, 2012: s.57].

N.Çetinkayanın tədqiqatlarında hunların kuşan (kuş-an) adı ilə xatırlandığını Azərbaycan və Anadoluya gəlib yerləşdikləri və buradakı toponimlərin də onların adını əks etdirdiyini qeyd edir haqqında məlumat verərək, Ziya Göyalpın kuşan adını qədim türklərin müqəddəs hesab etdikləri quş adlı heyvanla bağlı olduğunu "quş" və "an" komponentləri əsasında yarandığı fikrinə əsaslanaraq qeyd edir ki, kuşan adının hunlara farslar tərəfindən verilmiş ad olduğu göstərilir [Çetinkaya, 1996: s.230]. Kuşanların Azərbaycan və Anadolu yörəsində məskunlaşdığını göstərən tarixi toponimlər bu faktı bir daha təsdiq etmiş olur. Azərbaycanın Tovuz, Gəncə bölgəsində Quşçu adlı iki kənd, Qubada Köhnə Quşçu, Yuxarı və Aşağı Quşçu, Laçında və Şamaxıda Quşçu kəndləri, Zərdabda Dəli Quşçu, Ağdaş və Cəbrayılada Quşlar, Zəngəzurda Quşçu, Quşçu Bilək və Quşçu Təzəkənd, Şuşada Quşlar, Aşağı Quşçular və Quşçu oba, Dəvəçidə Çöl – Quşçu adlı kəndlər mövcuddur [Qeybullayev, 1992: s.39]. Cənubi Azərbaycanın Zəncan bölgəsində də əhalisi tamamilə türklərdən ibarət Quşçu adlı bir kənd vardır. Quş, Quşçu adıyla yəzədən çox kənd Türkiyənin Anadolu bölgəsində qeydə alınmışdır [TMYK,1946: s.762 – 765]. Osmanlı dövründə də quş adıyla bağlı bir çox yeradları qeydə alınmışdır [TMYK, 1946: s.555 – 556].

Tarixi toponimik tədqiqatlardan aydın olur ki, quş adı yalnız Azərbaycan və Anadoluda yaşayan türklərin deyil, XV – XVIII əsrlərdən Özbək, Türkmən, Qırğız türklərinin də etnogenezində mühüm rol oynamaqla, Türküstan toponimiyasında da öz tarixi izlərini qoruyub saxlamışdır.

Q.Qeybullayevin tədqiqatlarından aydın olur ki, XIX əsrdə Qafqazda "quş, quşlar, quşçu" komponentləri ilə 38 toponim qeydə alınmışdır. Quşçu etnonimi əsasında yaranmış toponimlərin (qazaxlarda – quşsi, başkırdlarda - quşçi, kaşsi, türkmənlərdə – kutçi, noqaylarda - kuşsi, qırğızlarda – quşçu) arealı Şimali Qafqaz, Orta Asiya, İran və Türkiyənin də ərazilərini əhatə etməkdədir. İ.Bayramov da Quşçu toponiminin qədim quşçu türk etnonimi əsasında yarandığını və İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında, indiki Abaran rayonu ərazisində və İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indiki Pasalı [Əzizbəyov, Vayk] rayonunda Quşçu adlı kəndin olduğunu tədqiqatlarında qeyd

edir [Bayramov, 2002: s.252-253]. Tarixi toponimik tədqiqatlardan aydın olur ki, quş adı yalnız Azərbaycan və Anadolu toponimiyasında deyil, bütövlükdə türk xalqlarının yaşadığı müxtəlif coğrafiyalarda da tarixi toponimlərdə iz qoymuşdur.

Nəticə

Tədqiqatdan göründüyü kimi, istər qədim, istərsə də müasir dövrdə Qərbi Azərbaycanda ilkin məskunşan bir sıra qədim türk soylu tayfaların adları bu bölgənin toponimiyasında öz əksini tapmışdır. Tarix boyu Qərbi Azərbaycan toponimiyasında Azərbaycan xalqının etnogenezinə mühüm rol oynamış qədim tayfaların adlarını əks etdirən coğrafi adların tarixi-lingvistik müstəvidə qədim türk abidələri, qohum türk dillərinin materialları, eyni zamanda tarixi arxiv sənədləri əsasında tədqiqi və onların yayıldığı tarixi coğrafiyanın müəyyənləşdirilməsi Azərbaycanın, əsasən də, Qərbi Azərbaycan bölgəsinin ilkin sakinləri olan qədim türk boylarının bu ərazilərdə hələ eradan əvvəlki dövrlərdən məskunlaşdığını təsdiq edir.

Azərbaycan xalqının qədim tarixini, iqtisadi-siyasi, mədəni həyatını, etnoqrafiyasını, mistik dünyasını özündə əks etdirən Qərbi Azərbaycan toponimlərinin bir çoxunun paralellərinin türk xalqlarının yaşadığı digər ərazilərdə: Türkünstan – Orta Asiya, Balkan ölkələri, Qaradəniz sahilləri, Qafqaz, İran, Türkiyə, Volqaboyu, Çin, İraq kimi fərqli coğrafiyalarda yayılması faktı vaxtilə azərbaycanlıların etnogenezinə yaxından iştirak etmiş və Azərbaycan tarixində mühüm rol oynamış bu qədim türk boylarının keçdiyi tarixi inkişaf yolu, məşğuliyyəti və mədəniyyəti ilə bağlı tarixi informasiya daşıyıcısı olub, bir çox tarixi problematik məsələlərin həlli üçün imkan yaradır. Qərbi Azərbaycan toponimlərinin böyük bir qisminin etnonimlərdən ibarət olması faktı bu ərazinin ilkin sakinlərinin türklər olduğunu sübuta yetirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Albayrak, R. Toponim teknikləri və Kafkasya-Borçalı yer adları. Maltepe – Ankara: 2004.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
3. Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsü. Məlumat toplusu. Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşri, 2013.
4. Бартольд, В.В. Сочинения. Том II Часть 1. Москва: Восточная литература 1963.
5. Баскаков, Н.А. Северные диалекты алтайского языка. Диалект кумандинцев (куманды-кижи). М.: Наука, 1972, 279 с.
6. Bayatlı, N. XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1999.
7. Бартольд, В.В. Сочинение, т.2, ч.1. Москва: Изд.-во вост. лит., 1964.
8. Bayramov, A.Ə. Qədim Oğuz ellərinin Ağbaba-Şərayəl və Pəmək bölgələrinin yer-yurd adları. Sumqayıt: 1996.
9. Bayramov, A.Ə. Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şərayel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri), Sumqayıt, 1996.
10. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002.
11. Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi. Bakı: Elm, 2005.
12. Bayramov, İ.M. Tarixi Azərbaycan torpağı Zəngəzur. Ankara: İksad, 2005.
13. Budaqov, B., Qeybullayev, Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998.

14. Bryer, A. Greeks and Turkmens. The Pontic Exception. The Decline of Byzantine Civilization in Asia Minor, Eleventh-Fifteenth Century,' held at Dumbarton Oaks in May 1974, pp.116-148.
15. Cemalmaz, Efrasiyap. Erzurum İli Ağızları. c.1. Ankara: TDKY, 1995.
16. Çetinkaya, N. Iğdır Tarihi. İstanbul: TDAV, 1996.
17. Doğru, A. Kırım ve Maykopun Yer Adları. İstanbul: TDAV, Sayı 48, Haziran 1987.
18. Eyvazova, R.H. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı: Elm, 1995.
19. Əbu Həyyan. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak. Bakı: Elm, 1992.
20. 1378. اروميه. اروميه تاريخ. پور كلويان احمد.
21. Ələkbərli, Ə. Qədim Türk-Oğuz yurdu "Ermənistan". Bakı: Sabah, 1994.
22. Əli Şamil. Colan Türkmanları. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 142 s.
23. Faruk Sumer. Oğuzlar. Naxçıvan: Əcəmi, 2017.
24. Fazili, A. Azərbaycanın qədim tarixi müasir İran tarixşünaslığında. Bakı: 1970.
25. Gürsoy, M., Taner G., Kuşçu ve Macun Köyleri Arası Paleoijen Mollusk Faunası ve Biyostratigrafisi. Türkiye Jeoloji Bülteni Geological Bulletin cilt 55, Sayı 2, Nisan 2012.
26. Hacıyeva, Q. Cənubi Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 2008.
27. Hüseynzadə, Ə. Şəki coğrafi adının mənşəyi. S.M.Kirov adına ADU-nun "Elmi əsərlər"i, 1974, № 8.
28. İbrahimov, T. Qaşqaylar. Bakı: Elm, 1988.
29. Историческая география Западного Азербайджана. (Дополненное, переработанное издание на русском языке). Баку: Азербайджан, 1998.
30. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996.
31. Karabağlı Mirza Cavanşir. Karabağ tarixi. Ankara: Kök Yayınları, 1990.
32. Kâşğarlı, Mahmud. "Dîvânü Lüğâti't Türk". Ahmet B.Ercilasun – Ziyat Akkoyunlu, 3. Baskı. Ankara: TDKY, 2018.
33. Kevseroğlu, N. Irak'ta Türkçe Yer Adları Klavuzu. Irak-Kerkük: Fuzuli Matbaası, 2012.
34. Kərimzadə, F. Vedinin yanı dağlar. "Azərbaycan" jurnalı, № 9, Bakı: 1998.
35. Kırzioğlu Fahrettin M. Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590). Ankara TTKB, 1993.
36. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı: Yazıcı, 1988.
37. Гейбуллаев, Г. Топонимия Азербайджана. Баку: Елм, 1986.
38. Qeybullayev, Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994.
39. Qeybullayev, Q. Ermənistan azərbaycanlılarının etnik tarixinə dair. Bakı: Azərnəşr, 1994.
40. Qeybullayev, Q. Xəzər dənizi və xəzərlər. "Elm və həyat" jurnalı, № 9, Bakı: 1976.
41. Qorqotyan, Z. Sovet Ermənistanının əhalisi 1831–1931-ci illərdə. Yerevan, 1932. (ermənicə) (Գորգոտյան Չ Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը 1831–931 թթ. երկրան, 1932).
42. Quliyev, Ə. Qədim türk onomastikası. Bakı: ADPU, 2007.
43. Qurbanov, A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988.
44. Гусейнзаде, А. К этимологии топонима Кушчу. СТ, 1971, № 6, с.89-95
45. Makas, Z. Ermenistan'da Adları Değiştirilen Bazı Türk Yerleri Üzerine. TDAD, Sayı: 83, Nisan 1993.
46. Məmmədli, Ş. Gürcüstan azərbaycanlıları. Tbilisi: 2002.
47. Məmmədov, N. Azərbaycanın yer adları. Bakı: Azərnəşr, 1993.

48. Məşədiyev, Q. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 1990.
49. Mirza Cavanşir Karabağlı. Karabağ tarihi. Ankara: 1990.
50. Мирзазаде, С.Х. Топонимы Азербайджана в средневековых арабских географических источниках. Баку: Элм, 1988.
51. 1727-ci il tarixli Rəvan livasının müfəssəl təhrir dəftəri. Bakı: AMEA, 2021.
52. Nafasov, T., Nafasova, V. O'zbek tili toponimlarining o'quv izohli lug'ati. Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2007.
53. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Elm, 2001.
54. Пагирев, Д.Д. Алфавитный указатель к 5-ти верстной карте Кавказского края. Тифлис, 1913.
55. Потапов, Л. П. Этнический состав и происхождение алтайцев (историко-этнографический очерк). Ленинград Наука, 1969 г.
56. Правицкий, А.В. Экономический быт государственных крестьян северо-восточной части Новобаязетского уезда Ереванской губернии. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Том 4. Тифлис: 1886 г.
57. жителей села северо-востока Новобаязидского уезда Ереванской губернии
58. экономическое положение государственных крестьян
59. Rəhimov, A. Azərbaycan paleotoponimiyasında maq etnonimi. AOP-a həsr olunmuş konfrans materialları. Bakı: API, 1986.
60. Sadıqova, S. Müasir Azərbaycan dili: Onomalogiya məsələləri (dərs vəsaiti). Bakı: ADPU, 2017, 267 s.
61. Seyidov, M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıcı, 1989.
62. Шаниязов, К.К. Этнический состав узбекского народа. Ташкент: Фан, 1974.
63. Шавров, Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье : Предстоящая распродажа Мугани инородцам. Санкт-Петербург : 1911.
64. Tellioğlu, I. Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler. Trabzon: Serander, 2004.
65. Toğan, Z.V. Azərbaycan məd. İslam Ansiklopedisi. Türkiyə: İSAM, 1989.
66. Türkay Cevdet. Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cetmaatlar. Tercüman Kaynak Eserler Dizisi, c.1, İstanbul: 1979.
67. Türkiyede Meskun Yerler Klavuzu. c.2. Ankara: T.C. İçişleri Bakanlığı Yayını. 1946.
68. Vəlili, M.H. Azərbaycan. Coğrafi – təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat. Bakı: Azərnaşır, 1993.
69. Winfield, D. A note on the Stous-Esteren Borders of the Empire of Trebizond in the Thirteenth Century. Anatolian Studies Vol. 12 (1962), pp. 163-172 (10 pages) Published By: British Institute at Ankara <https://doi.org/10.2307/3642522>.
70. Янко, М. Т. Топонімічний словник України: словник-довідник. Київ: Знання, 1998.
71. <http://zim.az/bolnisi/1364-dllr-knd.html>
72. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Üsküp>

İxtisarlər

1. ARIƏB – Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsü
2. ATEL – Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti
3. İƏİD – İrəvan əyalətinin icmal dəftəri
4. ИГЗА – Историческая география Западного Азербайджана
5. NSMD – Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri
6. TMYK – Türkiyə'de Meskun Yerler Klavuzu
7. RLMTD – Rəvan livası müfəssəl təhrir dəftəri

SUMMARY

Qaliba Hacıyeva

HISTORICAL TRACES OF ANCIENT TURKISH TRIBES IN THE TOPONYMY OF WESTERN AZERBAIJAN

With this in mind, in the article, the genealogies of the ancient Turkic clans living in the oldest region of Azerbaijan, the Iravan Khanate, in the territory of present-day Armenia, and who played an important role in the formation of the ethnogenesis of the Azerbaijani Turks throughout history, are studied from an ethnological point of view. The Iravan Khanate of the Western region of Northern Azerbaijan, the ancient Turkic tribes that lived in the territory of present-day Armenia and the historical ethnotoponyms reflecting their names are involved in the research at the historical-linguistic level. The territorial integrity of Azerbaijan is determined based on the historical and etymological analyzes of many ancient ethnotoponyms of Turkish origin, which were changed for political purposes and subjected to terrorism. In the article, ethnotoponyms reflecting the names of ancient Turkic clans in Western Azerbaijan, which were changed by Armenians in different periods, were involved in research based on historical facts reflected in ancient and medieval sources, and ancient names were restored based on historical etymological analysis. The historical-territorial integrity of Azerbaijan is determined directly by means of ancient toponyms, which are a very valuable source in the study of the national and spiritual wealth of the Azerbaijani people, the ancient historical past. The study of existing toponyms in the historically lost territories belonging to Azerbaijan confirms that various Turkic clans such as Huns, Bulgars, Kimmerians, Oghuz, Kipchaks, Suvars, Khalajs, Afshars, Yivas, Dumbullu, who originally settled in this area from the earliest times, settled in these areas.

Keywords: Azerbaijan, toponym, ethnotoponym, Iravan Khanate, Caucasus, Armenia

QƏRBİ AZƏRBAYCANDAKI PALEOTOPONİMLƏRİN KONSEPTUAL TƏDQIQI

Zülfüyyə İSMAYIL

ismayilzulfiyye@yahoo.com

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Xülasə

Məlum həqiqətdir ki, ermənilər paleotoponimləri, urbonimləri ötən iki yüz il ərzində mənavi soyqırma məruz qoysalar da, tarixi faktları yer üzündən silmək mümkün olmamışdır. Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş paleotoponimlərin bərpası təxirəsalınmaz və aktual problemlərdən birini təşkil edir. Dərələyəz mahalına məxsus ölü kənd adlarının demək olar ki, hamısı başdan-başa səs komplekslərinə, fonetik quruluşuna, semantik yükünə görə türk-Azərbaycan advermə ənənələri əsasında təşəkkül tapıb formalaşmış, tarixi sənədlərdə daşlaşmışdır.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, paleotoponim, Dərələyəz, ermənilər*

Qərbi Azərbaycan məsələsi milli siyasətimizin ən mühüm hədəfini təşkil edir. Yeni dövrün reallıqları bu ümummillə mənafeədə dövlətimizin qarşıya qoyduğu yeni məqsədlərin həyata keçməsinə hər bir azərbaycanlının öhdəsinə yeni-yeni vəzifələr qoyur. Müzəffər Ali Baş Komandanımızın tarixi ədaləti bərpa etmək uğrunda mücadiləsi azərbaycanlıların vaxtilə mənfur düşmənlər tərəfindən didərgin salındıqları öz doğma yurd-yuvalarına qayıdışına nail olunmasına imkan yaratmışdır. Fəaliyyətə başlamış Qərbi Azərbaycan İcması da bu sahədə uğurla fəaliyyət göstərir. Qərbi Azərbaycana qayıdış missiyasının aktuallıq qazanması ilə vətəndaşlarımızın da qarşısında yeni fəaliyyət istiqamətləri və vəzifələri müəyyənənmiş, Qərbi Azərbaycan mövzusu elmi tədqiqatların baş mövzusunə çevrilmişdir. Hazırda bu sahədə ciddi nailiyyətlər, aktuallığı ilə seçilən maraqlı əsərlər ortaya qoyulmaqdadır.

Filologiya elmləri doktoru, professor Mahirə Hüseynovanın "XX əsrdə Dərələyəzdə urbisid və etnosid aktları" (Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalında mövcud olmuş kənd adlarının tarixi-etimoloji təhlili) adlı kitabı da bu sahədəki olduqca əhəmiyyətli əsərlərdən biridir. Fikrimizcə, bu əsər M.Hüseynovanın "Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin lingvistik etimoloji təhlili" adlı fundamental, irihəcmli monoqrafiyasının mövzu və mündəricə baxımından məntiqi davamıdır.

"XX əsrdə Dərələyəzdə urbisid və etnosid aktları" əsəri filologiya elmləri doktoru, professor, ictimai-siyasi xadim Həsən Mirzəyevin və bütün bədii yaradıcılığının nüvəsində, fəvqündə dayanan, şeir kitablarının bir çoxunun adında müşahidə etdiyimiz əzəmətli ANA obrazına - Nazlı xanımın əziz xatirəsinə ithaf olunub. Kitabın ilk səhifələrində qarşımıza çıxan Həsən Mirzənin dillər əzbəri olan "Hanı o səndəki el, Dərələyəz?!" şeiri tərtibatı ilə gözoxşayan olduqca ciddi əsərin ümumi məzmununa poetik ruh verməklə yanaşı, ağsaqqal xeyir-duası kimi səslənir.

Əsər Azərbaycan xalqının Ümummillə Lideri Heydər Əliyevin 18 dekabr 1997-ci ildə imzaladığı "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik

torpaqlardan kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" Fərmanı ilə başlayır, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 24 dekabr 2022-ci ildə Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşdə söylədiyi ciddi məzmun və vəzifələr ehtiva edən nitqi ilə davam edir. Dövlət başçımız Azərbaycan xalqının ümummilli düşüncəsini ifadə etdiyi tarixi çıxışında vurğulamışdır: "Qərbi Azərbaycan bizim torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər təsdiqləyir, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir... Biz öz keçmişimizi yaxşı bilirik. Qərbi Azərbaycandan olan hər bir insan öz ulu babalarının yaşadıkları yerləri yaxşı bilir...".

Əsər "Ön söz", 20-yə yaxın paraqraf, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Əsərin "Ön söz"ü bütövlükdə açar rolunu oynayır. Kitabda tədqiqata cəlb edilən məsələlərlə yanaşı, əsərin ümummilli mahiyyətini ortaya qoyur.

Məlumdur ki, sarsılmaz özlə malik olan milli dəyərlər sistemimizdə toponimlərin, ələlxusus da, urbonimləri xüsusi yeri vardır. Çünki bir torpağın aborigen sakini olmağın əsas sübutu: dialekt və şivə faktları və onomastik vahidlərdir. Bütövlükdə toponimlər torpağın köksünə vurulmuş möhürdür. Bəlkə də, mənfur qonşularımız havadarlarının dəstəyi ilə hər hansı tarixi sənədi və ya xəritələri saxtalaşdırmağa "nail oldular", amma dil faktların tarixin daş yaddaşında, xalqın hafizəsindən, tale kitabından silməyə heç bir qüvvənin gücü yetməz.

Kitabın "Dərələyəz mahalında mövcud olmuş kəndlər – coğrafi adlarımız əbədiyyət tariximizdir", "Dərələyəz mahalında kəndlər ölü olsalar da, toponimlər dil açıb danışır", "Toponimlər tariximizin şahidləridir", "Toponimlər tarixin aynasıdır", "Toponimlər xalqımızın qan yaddaşındadır", "Toponimlər tarixin ünvanıdır" və s. kimi paraqraflarda, əsasən Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan) ərazisində mövcud olmuş yaşayış məntəqə adlarının elmi-nəzəri əsasları, ayrı-ayrı coğrafi ərazilərdə yayılma arealları, leksik-semantik xüsusiyyətləri araşdırılmış və 2 əsirlik zaman kəsiyində erməni faşistləri tərəfindən Dərələyəz mahalında xarabalığa çevrilmiş kənd adlarının tarixi etimoloji təhlili öz əksini tapmışdır.

Müəllif urbonimləri xalqın ilkin yaranmış dövrlərindən onun dilinə, tarixinə, coğrafiyasına işıq tutan ən möhtəşəm mədəniyyət abidəsi kimi dəyərləndirir. Həqiqətən də, bu böyük abidələrimizin kökündə xalqımızın ilkin təfəkkür, mədəniyyət tərz, adət-ənənələri, etnik tərkibi, qədim tarixi və coğrafiyası, məşğuliyyət sahələrinin ən önəmli cəhətləri yaşamaqdadır. İndiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş yer-yurd adları Azərbaycan dilinin, ümumilikdə türk dillərinin ən dəyərli və etibarlı tarixi mədəniyyət xəzinəsi kimi sözdə yaşayan və əbədiləşən ulu mənəvi sərvətidir.

"Dərələyəz toponimləri vahid və monolit mədəniyyətin ayrılmaz komponentləri kimi", "Toponimlər xalqımızın uzaq tarixinin ədəbi-mədəni abidələri kimi", "Dərələyəz toponimləri Azərbaycan xalqının etnik coğrafiyasının adlandırma sistemi kimi", "Dərələyəz toponimləri etnomənəvi amillər kimi", "Qədim türk-Azərbaycan ruhunu özündə yaşadan Dərələyəz toponimləri", "Dərələyəz toponimləri qədim türkün milli mənlik şüurunun etnolinqvistik göstəricisi kimi", "Söz və toponimin bir-birilə qarşılıqlı semantik münasibəti" və s. paraqraflarda M.Hüseynova haqlı olaraq qeyd edir ki, qədim Oğuz yurdu olan indiki Ermənistanın hər bir guşəsində Qorqud Dədəmizin izləri görünməkdədir, toponimlər isə xalqımızın tarixi güzgüsüdür. Professor Mahirə Hüseynova Dərələyəz urbonimlərini tədqiq edərkən tarixi-müqayisəli və qarşılaşdırma metodlarında

istifadə edərək əsrlər, minilliklər ərzində fonetik və morfoloji dəyişikliyə məruz qalan coğrafi adların tarixi-lingvistik təhlil yolu bərpasına nail olmağa çalışmışdır. Həmçinin əsas problem kimi dilin müxtəlif səviyyələrində restavrasiya olunmuş formaları və bu formalar arasında qarşılıqlı əlaqələri düzgün müəyyənləşdirməkdən ibarətdir ki, o, təhlil prosesində bu cəhətlərə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir.

Əsərin ən maraqlı və diqqəti özünə cəlb edən paraqraflarından biri "Erməni-hay qaraçıların etnopsixologiyası və onların Dərələyəz mahalında dağıtdıqları yaşayış məntəqələrinin adları tarixi cədvəllərin dili ilə" adlanır. Həqiqətən də, dünyanı gözü qarşısında dədə-baba ocağımız, qədim yer-yurdlarımız, yaşayış məntəqələrimiz alt-üst edilib, xarabalığa çevrilmiş, bir sözlə ekoloji terror siyasəti həyata keçirilmişdir.

Müəllif yazır ki, erməni faşistləri Qərbi Azərbaycanda, o cümlədən Dərələyəz mahalında təkcə soydaşlarımıza məxsus yaşayış məntəqələrini darmadağın etməklə, əhalini soyqırma məruz qoymaqla məşğul olmamış, kənd adlarının dəyişdirilməsini də hiyləgərcəsinə yerinə yetirmişlər. M.Hüseynova bunların bir qismini də cədvəl əsasında sistemləşdirib vermişdir (5, s.173) məsələn: Ağkənd / Ağçadzor, Aynəzər / Axavnadzor, Başkənd / Vernaşen, Yengicə / Qondzak, Kotanlı / Karmiraşel, Paşalı / Zaritop və s. onlarla, yüzlərlə dəyişimə məruz qalan coğrafi adlarımız müəllif tərəfindən araşdırılmış dəyişdirildiyi tarix dəqiqliklə göstərilmişdir.

"Azərbaycanda erməni-hay terrorunun uzaq və yaxın tarixi", "Erməni-daşnak faşistlərinin Azərbaycan türklərinə qarşı apardıqları etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti", "Tarixi həqiqətlər sənədlərin dili ilə" adlanan paraqraflarda müəllif xüsusi vurğulayır ki, iki əsrdən artıq zaman kəsiyində ermənilər havadarlarının himayəsi və xüsusi qayğısı ilə Qərbi Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Dərələyəz mahalında da bütün milli irsimizə qənim kəsildilər, misli görünməmiş tarixi cinayətlər törətmişlər. Ermənilər təkcə soydaşlarımıza qarşı deyil, eyni zamanda tarixi yer-yurd adlarımıza qarşı da total şəkildə urbisid vandalizm aktları həyata keçirmişlər. Təkcə 1918-1920-ci illərdə Qərbi Azərbaycanda erməni şovinistləri tərəfində 300-dən artıq azərbaycanlı kəndi yerlə yeksan edilmişdir.

Müəllifin etimoloji təhlilləri göstərir ki, Dərələyəz mahalına məxsus ölü kənd adlarının demək olar ki, hamısı başdan-başa səs komplekslərinə, fonetik quruluşuna, semantik yükünə görə türk-Azərbaycan advermə ənənələri əsasında təşəkkül tapıb formalaşmış, tarixi sənədlərdə daşlaşmışdır. Hal-hazırda Dərələyəz mahalında 14 kənd istisna olmaqla bütün yaşayış məntəqələri yer üzündən silinmişdir. Amma kəndləri dağıtmaqla coğrafi adları tarixi sənədlərdən silmək, arxiv materiallarından çıxarmaq mümkün deyil. Mahirə xanım qeyd edir ki, genetik təsnifləndirmə cəhətində də Dərələyəz bölgəsində erməni sözü əsasında tarixən formalaşmış yer-yurd adları yoxdur, toponimlərin hər biri türk-Azərbaycan dilinin fonetik, leksik-semantik, morfoloji lingvistik ehtiyatları fonunda yaranmışdır.

Məlum həqiqətdir ki, ermənilər paleotoponimləri, urbonimləri ötən iki yüz il ərzində mənəvi soyqırma məruz qoysalar da, tarixi faktları yer üzündən silmək mümkün olmamışdır. Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş paleotoponimlərin bərpası təxirəsalınmaz və aktual problemlərdən birini təşkil edir. Tarixin daş yaddaşını vərəqləyib faktların dili ilə danışan bu əsər mənfur qonşuların ərazi iddialarına qarşı ən tutarlı cavab kimi razılıq və minnətdarlıq doğurur.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, ata-baba ocaqları Qərbi Azərbaycanda qalan, qəlbi hər zaman yurd həsrətilə döyünən, öz nisgilini poetik misralarda tez-tez dilə gətirən nəğməkar

şairə Mahirə Nağıqızı öz poeziyasında ürəyinin hayqırtısını oxucusu ilə bölüşürdüsə, tədqiqatçı-alim Mahirə Hüseynova Qərbi Azərbaycanın mədəni irsinin, ələlxusus da, aşiq və el şairlərinin linqvopoetikasının müxtəlif istiqamətlərinin monoqrafik tədqiqi ilə sistemli şəkildə məşğul olmuş və neçə-neçə sanballı əsərlərin müəllifi kimi vətənpərvər ziyalı mövqeyini ortaya qoymuşdur. İnandırmaq ki, dəyərli alimin bu əsərdə ortaya qoyduğu konsepsiya, irəli sürdüyü elmi arqumentlər tezliklə reallığa qovuşacaq. Dərələyaz mahallarında ermənilər tərəfindən məqsədyönlü şəkildə adları dəyişdirilmiş yurd yerlərimizə verilən üzdənirəq adların əvəzinə özlərinin qədimi adlarının verilməsi təmin olunacaq, ermənilərin məkrli siyasətinə birdəfəlik son qoyulacaq və Qərbi azərbaycanlılar dədə-baba ocaqlarına qayıdacaq. Qərubsəmiş yurdumuz öz insanının nəfəsilə isinəcək, düşmən tapdağında qalan yurd yerlərimiz də işğaldan azad olan torpaqlarımız kimi abadlaşacaq. Bizim olanın qədrini bizdən başqa heç kim dərk edə bilməz... Vaxtilə Azərbaycan Xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin mənfur düşmənlərə və onların havadarlarına qətiyyətlə səslənərək ifadə etdiyi kimi: *"Biz o torpaqlara mütləq qayıdacağıq!"* Ulu Öndərin siyasi kursunun layiqli davamçısı Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin apardığı məqsədyönlü siyasət və əldə olunan ciddi nailiyyətlər bizi addım-addım qədim və doğma yurd yerlərimizə doğru aparır!

ƏDƏBİYYAT

1. Aşiq Kamil Teymuroğlu. Vətənə baxıram həsrət gözüylə. – Bakı: Poliqraf AF, – 2015, – 128 s.
2. Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycan şivələrini leksikası. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011, – 440 s.
3. Cəfərova, A.C. Qərbi Azərbaycanın etno-mədəni mühiti: tədqiqlər, xatirələr, faktlar. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2023, – 176 s.
4. Ələkbərli, Ə.Y. Qədim türk-oğuz yurdu "Ermənistan". – Bakı: Sabah, – 1994, – 218 s.
5. Hüseynova, M.N. XX əsrdə Dərələyazda urbisid və etnosid aktları. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2024
6. Hüseynova, M.N. Aşiq və el şairlərinin poetikası (Dərələyaz mahalı üzrə). – Bakı: ADPU-nun nəşri, – 2017, – 171 s.
7. Mirzəyev, H.İ. Qərbi Azərbaycanın Dərələyaz mahalı. – Bakı: Elm, – 2004, – 855 s.

SUMMARY

Zulfiyya Ismayil

THE CONCEPTUAL STUDY OF PALEOTOPONYMS IN WESTERN AZERBAIJAN

It is a well-known fact that although Armenians subjected paleotoponyms and urbanonyms to spiritual genocide during the past two hundred years, it was not possible to erase historical facts from the face of the earth. Restoration of paleotoponyms that existed in the territory of Western Azerbaijan is one of the urgent and urgent problems. Almost all of the names of the dead villages belonging to Dəreləyaz district were formed based on Turkish-Azerbaijani adverbman traditions due to their sound complexes, phonetic structure, and semantic load, and were fossilized in historical documents.

Keywords: West Azerbaijan, paleotponymy, Dəreləyaz, Armenians

QƏRBİ AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNƏ KONSEPTUAL ELMİ BAXIŞ

(Professor Mahirə Nağı qızı Hüseynovanın "Qərbi Azərbaycan
paleotoponimlərinin linqvistik etimoloji təhlili" kitabı (2023) haqqında)

Ələddin EYVAZOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Ələddin Eyvazovun "Qərbi Azərbaycan toponimlərinə konseptual elmi baxış" məqaləsində professor Mahirə Nağı qızı Hüseynovanın "Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin linqvistik etimoloji təhlili" kitabı təhlil süzgəcindən keçirilməklə göstərilir ki, monoqrafiya çox vaxtında yazılmış və bu sahədəki boşluğu dolduran bir əsərdir. Əsər təkcə dilçilik baxımından yox, həm də siyasi-ideoloji və tarixi ədalət baxımından qiymətlidir. Müəllif haqlı olaraq öz tədqiqatını ən qədim toponimlərin tədqiqinə həsr etməklə sübut edir ki, bu ərazilərdə qədimdən bu yana heç bir erməni izi yoxdur. Bu torpaqlar yalnız Azərbaycan türklərinin məskəni olmuşdur.

Açar sözlər: paleotoponim, "art", "van", kut//quti etnonimləri, "Qəmərli", "Əkərək"

Giriş

İki yüz ildən artıq bir zamanda Azərbaycan torpaqlarının parçalanması, nəhayətdə, bu torpaqların böyük bir hissəsində saxta erməni dövlətinin yaradılması onunla nəticələndi ki, azərbaycanlı əhali zaman-zaman deportasiya olundu, qədim yer-yurd adlarımız məhv edilərək qondarma erməni adları ilə əvəz olundu və bu proses davam etməkdədir. Bununla da ermənilər və onların havadarları Azərbaycan türkünün izini bu torpaqdan silməyə cəhd etmişlər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev çox ciddi və kəskin şəkildə həmin iyrənc adların geri qaytarılmasını vacib bildi. Erməni iştahı o qədər yüksək idi ki, onlar həyasızcasına ərazi genişləndirmək, yeni-yeni torpaqlar əldə etmək iddiasında idilər. Son müzəffər qalibiyyətimiz bütün bu iddiaları alt-üst etdi.

Professor Mahirə Nağı qızı Hüseynovanın "Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin linqvistik etimoloji təhlili" kitabı (№ 1) çox vaxtında yazılmış və bu sahədəki boşluğu dolduran bir əsərdir. Əsər təkcə dilçilik baxımından yox, həm də siyasi-ideoloji və tarixi ədalət baxımından qiymətlidir.

Material və metodlar: Professor M.Hüseynova çox dəqiq və obrazlı şəkildə ermənilərin Azərbaycan toponimlərinə dövlət səviyyəsində "səlib yürüşü" kompaniyasını göstərərək 1935-1991-ci illərdə bunu həyata keçirdiklərini faktlarla sübut edir. Qədim Türk Abidələrində, konkret olaraq "Orxon-Yenisey" abidələrində işlənən "Gökman" oroniminin ermənilər tərəfindən "koğan" şəklində işlədilərək özününküləşdirmələrini sübut edir. Bu sözün türk abidəlkəri olan "Orxon-Yenisey" daş kitabələrində olduğu kimi, Dərələyəz mahalında da "Gokman" formasında olduğunu, - "Gok" komponentinin "göy" formasında "göylük yal" anlamını, "man" komponentinin bu günkü dilimizdə olan "qocaman", "azman" sözlərində işlənməsini müəllif haqlı olaraq sübut kimi göstərir.

Ermənilər saxta tarix uyduraraq antik dövrün türk-azərbaycan mənşəli toponimlərə daha çox təcavüz etmiş, onları tanınmaz hala salmışlar [№ 1. s 29]. Müəllif xəstə və yaramaz ermənilərin özləri haqda olan yüksək fikirlərini dəfələrlə böyük yangı ilə qeyd edir: "Ermənilər harada oldu iddia edirlər ki, guya Qafqaz, Kiçik Asiya, Orta Asiya, Qazaxıstan, Altay, hind-Avropa, Çin, Türkünstan da onların vətəni olub. Bu erməni xəstəliyi antik dövrlərdən as/sak mədəniyyətini türk xalqlarından qoparmağa xidmətin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır" [№ 1. s 30]. Göstərmək lazım gəlir ki, digər tədqiqat əsərlərində də ermənilərin bu həyasız addımları qeyd olunmuşdur: "Sak" etnosunun türk mənşəli olduğunu hər zaman təsdiq edən dünya türkoloqlarına məhəl qoymayan bu mənfur qurum car çəkir ki, Qarabağın qədim adı Artsaxdır. ("Ərsax" sözü-nün içərisinə bir "t" səsi əlavə edərək). Bəs, deyən yoxdur ki, ay işğalçı, "Ər-sax" kimin sözüdür?!" [№ 2. s 9].

Professor M.Nağı qızı çox qiymətli bir məsələyə toxunaraq yazır ki, ermənilər bir çox sözlərin etimoloji mənəbərini anlamadıqları üçün onları olduğu kimi saxlamışlar. Həmin sözləri – "Ararat", "Artaşat" sözlərini misal çəkərək göstərir ki, "Urartu" sözündəki "art" komponenti də qədim türkcədir. "Art" vahidinin Azərbaycan ərazilərində yer-yurd adlarında qalması bunu sübut edir. Məslən, Salvartı (Şahbuz), Arta (Lənkəran), Artaba (Astara) sözlərinə rast gəlmək mümkündür. Müəllif bu məsələdə T.Əhmədovun tədqiqatına istinad edir [Əhmədov T. –Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1991]. Kitabda qeyd edilir ki, "art" sözü müasir tuvin, şor, qırğız, kumık, Altay və s. dillərində "keçid", "dağ keçidi", "aşırım", "dağ aşırımı" mənalarında işlənir [№ 1.s 51]. Bu komponentin türk mənşəli olmasını E.V. Sevortyan da təsdiq etmişdir [№ 1.s 51].

Azərbaycanın görkəmli toponimistlərindən H.Mirzəyev, Q.Qeybullayev, B.Budaqov, Ə.Ələkbərli, İ. Bayramov, S.Sadiqova, C.Cəfərov və digərləri məqalə və kitablarında döndənə qeyd etmişlər ki, Qərbi Azərbaycan ərazisində (İndiki Ermənistan) mövcud olan toponimlərin 90 faizi türk mənşəlidir və 200 il bundan əvvəl bu regionda bir dənə də olsun erməni coğrafi adına təsadüf edilmir [№ 1. s 34].

Metod: Müqayisəli-tarixi metod

İldə olunan nəticələr: Monoqrafiyada da qeyd edildiyi kimi, "Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş paleotoponimlərin tarixi, coğrafi, linqvistik istiqamətlərdəki təhlili göstərir ki, indiki Ermənistan Azərbaycan türklərinin ta qədimdən yaşadıkları, özlərinə əbədi məskən seçdikləri yurd yerlərindən biri olmuşdur".

Müzakirə: Bu monoqrafiyadakı elmi nəticələr dilçilərlə yanaşı, ədəbiyyatşünaslar, tarixçilər, coğrafiyaşünaslar, mədəniyyət xadimlərinin maraq və müzakirə dairəsinə daxildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynova, M. Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin linqvistik etimoloji təhlili. 2023, 256 s.
2. Eyvazov, Ə. Naxçıvan qədim türk torpağıdır. Bakı: Elm, 2006.
3. Əliyev V. Zəngəzurda qalan izimiz. Bakı: 2004, 272 s.

SUMMARY

Aladdin Eyvazov

THE CONCEPTUAL SCIENTIFIC REVIEW TO WESTERN AZERBAIJAN TOPONYMS

(About The Book Titled 'Linguistic And Etymological Analysis
Of The Paleo-Toponyms Of Western Azerbaijan' (2023) By Professor Mahira Naghi)

The article entitled the "Conceptual scientific review to Western Azerbaijani toponyms" by Aladdin Eyvazov deals with the book named Linguistic and Etymological Analysis of Paleotoponyms of Western Azerbaijan by professor Mahira Naghi Huseynova. The author of the article has proved that the monograph was written in a very timely manner and this is a work that fills the gap in the field. The work is not only in terms of linguistics, but also is also valuable in terms of political-ideological and historical justice. The author rightly devoted his research to the study of the oldest toponyms proves that there are no traces of Armenians in these areas since ancient times. These lands were inhabited only by Azerbaijani Turks.

Keywords: *paleotoponym, "art", "van", kut/guti ethnonyms, "Gamarli", "Akarak"*

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN DƏRƏLƏYƏZ MAHALININ TÜRKBƏ MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏRİ

Ülviyyə İSGƏNDƏROVA

isgenderova.86@mail.ru

ORCID iD: 0000-0001-9875-1176

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

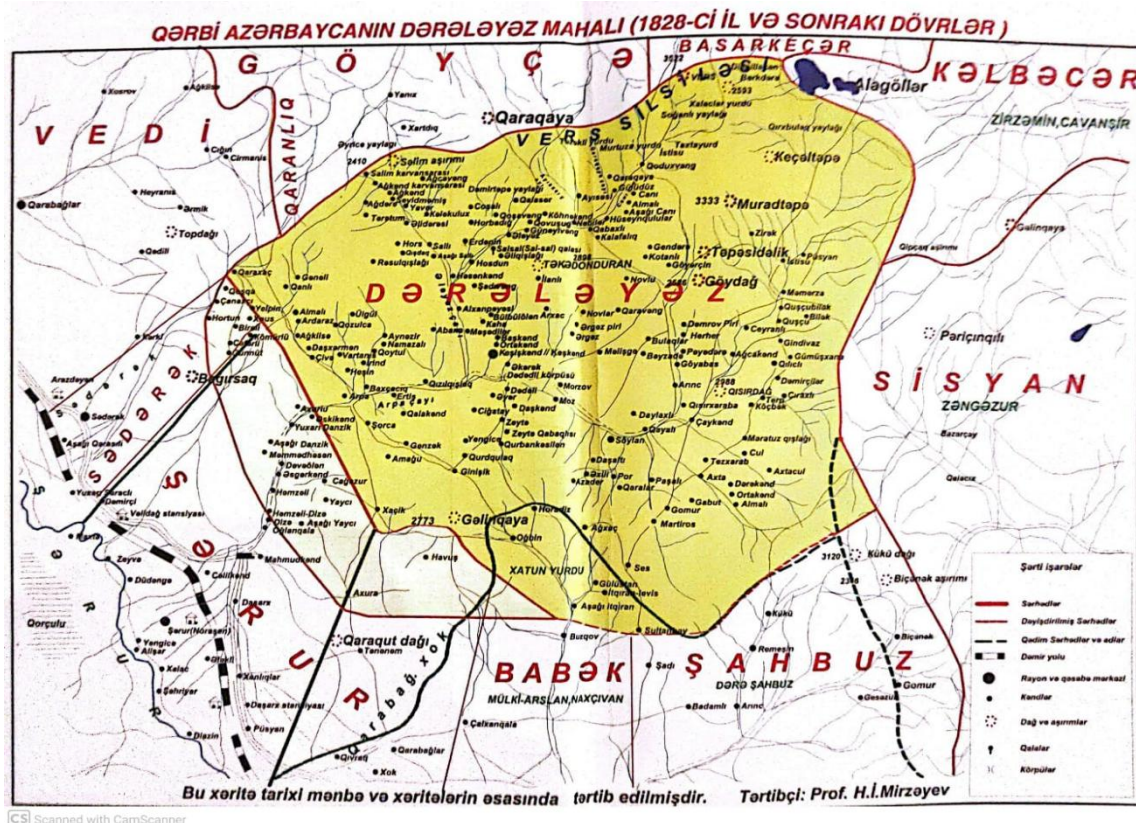
Məqalədə Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının türk mənşəli toponimləri araşdırılmışdır. Mahalın hidronim, oronim və oykonimlərini təhlil etməklə bir daha qədim oğuz yurdu olması təsdiqlənmişdir. Toponimlər xalqın qədim yaşayış məskənlərini müəyyənləşdirmək, bu ərazilərdə baş vermiş hadisələri qiymətləndirmək üçün tarixin ən qiymətli yadigarıdır. Belə ki, mənfur ermənilər soydaşlarımızı soyqırma məruz qoyduqları kimi, indiki Ermənistan ərazisində yerləşən oğuz mənşəli toponimləri də erməni mənşəli adlarla əvəz etməklə saxtalaşdıraraq mənəvi soyqırımı davam etdirmiş, Azərbaycan türklərinin izlərini silməyə çalışmışlar. Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yer, yurd adlarının araşdırılması, təhlil olunması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dərələyəzdə hər bir ərazinin: kənd, dağ, çay, yaylaq, qala və s. adları xalqın çoxəsirlik tarixindən xəbər verir. Buradakı toponimlərin formalaşmasında sözlər və coğrafi nomenlər mühüm mənbə rolunu oynayır. Buna görə də Dərələyəz bölgəsinin yer-yurd adlarının leksik-semantik xüsusiyyətləri təhlil edilmiş və nəticəyə gəlinmişdir ki, Dərələyəz mahalının toponimlərinin 90 faizdən çoxu türk mənşəlidir.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Dərələyəz mahalı, toponim, hidronim, oykonim*

Giriş

Toponimlər el obanın tarixinin araşdırılmasında əvəzedilməz canlı sənəddir. Xalqın tarixinə dair bütün faktları özündə saxlayan toponimlər yer-yurd adlarını mühafizə edərək gələcək nəslə ötürür. Bu baxımdan toponimlərin tədqiqi ən vacib problemlərdən olub, aktualdır. Təəssüf ki, zaman-zaman türk mənşəli adlarımızı azğın ermənilər dəyişərək yer-yurdla heç bir etnik-tarixi bağlılığı olmayan uydurma adlar vermişlər.

Qədim türk-oğuz məskəni olan Dərələyəz mahalına hal-hazırda Şərur rayonunun Axura, Həməzəli, Həməzəli-Dizə, Cağazir, Danzik, Havuş, Günnüt kəndləri, Ermənistanın Vedi rayonunun Çanaxçı, Hortun, Baxçacıq, Cəfərli, Qaşqa, Keşiş viranı və bəzi digər kəndləri daxil idi [5, s.589]. Şərur-Dərələyəz qəzası İrəvan quberniyasına daxil edildikdən sonra bu kəndlər Şərur və Vedi rayonu ərazisinə qatıldı.

Dərələyəz mahalı 1920-ci ilə qədər Azərbaycanın tərkibində olmuşdur. Uzun müddət Dərələyəz mahalı ilə Şərur bir inzibati bölgüyə aid olmuş, gah Naxçıvan əyalətinin, gah da İrəvan quberniyasının "Şərur-Dərələyəz" qəzası adlandırılmışdır. Onun sahəsi 2972,3 km² imiş. Qəzanın mərkəzi isə Şərurun Baş Nəraşen (Cəlilkənd) kəndi olmuşdur. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistan Sovet Respublikası yaranan zaman rus şovinistləri və erməni daşnaklarının, xüsusən türk düşməni olan Stalin, Mikoyan və Şaumyanın köməyi və təkidi ilə Azərbaycanın Zəngəzur, Göyçə, Qaraqoyunlu mahalları ilə birlikdə Dərələyəz mahalı da Azərbaycandan alınıb, Ermənistana verildi.

Dərələyəz mahalı 9 rayonun - Şərur, Sədərək, Babək, Şahbuz, Kəlbəcər, Vədi (Ararat), Qaranlıq (Martuni), Basarkeçər (Vardenis), Qarakilsə (Sisyan) rayonunun əhatəsində yerləşir. Yüksək dağ silsilələri ilə əhatə olunan Dərələyəz mahalında yüzlərlə oğuz türklərinə məxsus dağlar, yaylaqlar, aşırımlar, yollar vardır.

Material və metod. Məqalə tarixi mənbələr və ədəbiyyat materiallarının təhlilinə əsaslanaraq tarixi metoddan istifadə etməklə hazırlanmışdır [1], [2], [3], [4], [5], [6], [7], [8]. Professor H.İ. Mirzəyevin Dərələyəz mahalının 1828-ci ildən sonrakı dövrlərə aid tərtib etdiyi xəritəsindən də istifadə edilmişdir.

Təhlil və müzakirə. Böyük ərazini əhatə edən Dərələyəz mahalında xalqımıza məxsus saysız-hesabsız toponimlər vardır. Bu toponimlər 3 növə: oykonim, oronim və hidronimlərə bölünür. Oykonimlər müxtəlif tipli yaşayış məntəqələridir. Dərələyəz bölgəsinin oykonimləri leksik-semantik mənalara görə müxtəlif cür qruplaşdırılır. Şəxs adları, müxtəlif təxəllüs, ayama və ya titullardan törəmiş oykonimlər antroponimik oykonimlər adlanır. Bəyzadə, Namazlı, Seyid Məmiş, Sultan bəy, Qurd Əmir, Vay Hüseyn, Qoçu bəy və s. kimi kənd adları antroponimik toponimlərdir [5, s.473].

Xalqımızın soy-kökündə iştirak etmiş tayfa adlarından törəyən toponimlər isə etnooykonimlər adlanır. Kömürlü, Kotanlı, Dəmirçilər, Çanaxçı, Qılıclı, Cıraxlı, Cığatay kimi kənd adları, Xalaclar yurdu, Qazaxlar yurdu, Çərəli yerləri kimi toponimlər etnooykonimlərdir.

Nəsil, sülalə adlarına çevrilmiş şəxs adlarından törənən Şəkərbəyli, Cəfərli, Veysəlli, Pirəli, Həsənli, Dədəli kimi kənd adları və Bağırusağının yeri, Sultan yerləri, Seyidlərin yerləri, Paşa bağı, Xan arxı kimi biçənək, bulaq, otlaq və s. yer-yurd adları kimi işlənən etnotoponimlərdir.

Feili birləşmə modelində olan toponimlərə Bülbülölən, Leyliqaçan-Leyliköçən, İtqıran, Qurbankəsilən, Qıraqqəzər, Soyulan toponimləri aiddir.

Hidronimik terminləri əks etdirən toponimlərə İstisu, Novlar, Novlu, Çaykənd, Kəhrizlər, Bulaqlar, Qoşabulaq kimi kənd adları, Soyuqbulaq, Alagöllər kimi yaylaq adları daxildir. Soyuq bulaq, Gümüş bulaq, Daşbulaq, Turşsu, Turşbulaq, Kurbulaq, Qırxbulaq, Üçbulaq, Yastı bulaq, Kora bulaq, Süddü bulaq, Dambulaq, Qıjılı bulaq, Güngörməz bulaq kimi bulaq adları da hidronimik terminləri əks etdirən toponimlərdir. Qeyd etməliyik ki, kənd adlarını əks etdirən hidronimik oykonimlər ilk zamanlar su obyektlərinin adlarını bildirsə də sonralar həmin bulaq, çay və ya kəhrizin yanında yaşayış məntəqəsi salındıqdan sonra hidronimlər toponimləşərək oykonimə çevrilmişdir. Eyni zamanda relyef bildirən toponimlər yaşayış məntəqəsi salındıqdan sonra relyeflə yanaşı, yaşayış məntəqələrinin də adını ifadə etmişdir. Məsələn: ilk vaxtlar Gen dərə, Maral düz, Pəyə dərə, Ağ dərə, Daş xırman kimi relyefi-düzü, dərəni, xırmanı və s. bildirən toponimlər yaşayış məntəqələri salındıqdan sonra qəsəbə, kənd, oba və s. bildirmişdir.

Dərələyəz bölgəsində elə elə yaşayış məntəqələri vardır ki, onların mənşəyi dilçilik ədəbiyyatında hələ tam aydınlaşdırılmamışdır. Bunun isə əsas səbəbi tarixən türklərlə birlikdə albanların da burada yaşamasıdır. Alban məbəd və qəbirlərinin varlığı bunu təsdiq edir. Lakin vaxtında tədqiqatlar aparılmadığından hər faktı saxtalaşdıran ermənilər alban kilsə və abidələrinin işarə və yazılarını da qazıyaraq öz adlarına çıxarmış və çıxarmaqdadırlar.

Azərbaycan dilində çox aktiv işlənən -ca, -cə, -lar, -lər, -lı, -li, -lu, -lü, -ıq, -ik, -uq, -ük kimi şəkilçilər Dərələyəz bölgəsinin toponimiyasında əks olunmuşdur. Məsələn: Qozluca, Almalı, Siçanlı, Nəbilər, Qovuşuq, Novlar, Daylaxlı və s. kimi kənd adlarında qeyd edilən şəkilçilərdən istifadə olunmuşdur.

Dərələyəzdəki oykonimlərin bir çoxuna türklərin yayıldığı başqa ərazilərdə də rast gəlinir. Buna Dədəli oykoniminin Kırım, Bolqarıstan, Türkiyə, İran, Orta Asiya, Bolqarıstan və s. yerlərdə olması sübutdur.

Mikrotoponimlərin bir növü də Dərələyəz kəndlərindəki məhəllə və tayfa adlarını bildirən mikrooykonimlərdir. Onlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılır [5, s. 476]:

a) -çı-lar, -çü-lər, -çu-lar, -çi-lər tərkibli şəkilçilərlə düzələn mikrooykonimlər: Qalayçılar, Təkəçilər, Yayçılar və s.;

b) -lı, -li, -lu, -lü şəkilçiləri ilə nəsil və tayfa adlarından düzələn məhəllə və tayfa adları: Ayrımlı, Hətəmli, Çıldırlı, Bayramlı, Kəngərli, Hacısamı və s.;

c) -lı-lar, -lü-lər, -lu-lar, -li-lər tipli şəkilçilər vasitəsilə tayfa, nəsil, şəxs adlarından törənmiş məhəllə və tayfa adlarına Şahnazarlılar, Nurməmmədlilər, Gülməmmədlilər, Sonqulular, Alhüseynlilər, Küdüklülər və s.;

ç) -lar, -lər şəkilçili şəxs, nəsil və tayfa adlarından törəmiş tayfa və məhəllə adları: Allahverdilər, Həsənlər, Şahbazlar, Məmmədialılar, Qacarlar, Zərgərlər, Tatarlar, Boydarlar, Seyidlər və s.;

d) Birləşmənin ikinci tərəfinə "uşağı", "törəməsi", "öyü"//"əvi"//"evi" artırmaqla əmələ gəlmiş tayfa və məhəllə adları: Əmir uşağı, Cabbar uşağı, Şahbaz törəməsi, Əli öyü//evi//əvi və s.;

e) Birinci tərəfi dini titul, ayama, dini rütbə ilə, ikinci tərəfi cəm şəkilçilərindən ibarət məhəllə və tayfa adları: Məşədi Hüseynalılar, Kərbəlayı Piralılar, Hacı Namazlılar, Cəhrəbaşlılar və s. Qeyd olunmalıdır ki, bəzən kənddə məhəllələrə relyefə görə də ad verilmişdir. Məsələn: Çuxur məhlə, Aşağı məhlə, Dərə məhlə, Orta məhlə, Yuxarı məhlə, Çökək məhlə və s.

Müxtəlif relyefə malik olan Dərələyəzdə çoxlu relyef adları vardır. Elmi ədəbiyyatda relyef adlarına oronimlər də deyilir. Dərələyəz bölgəsində oronimik terminlərlə ifadə olunan relyef adlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar [7]:

Dərə: Gen dərə, Arpa dərəsi, Pəyə dərə, Cinli dərə, Cəvizli dərə, Zəylik dərəsi, Səmədin dərəsi, Şirinin dərəsi, Daş dərə, Sürüşkən dərə və s.

Dağ: Göydağ, Keçəl dağ, Allahaman dağı, Lül dağ və s.

Daş: Top daş, Dəlik daş, Qara daş, Güllədəyən daş, Adam daş və s.

Səngər: Aşağı səngər, Daş səngər, Şiş səngər və s.

Qaya: Salqaya, Sarı qaya, Boz qaya, Göyqaya, Qızıl qaya, Qaçaq qayası, Qara qaya və s. Ağıl: At ağılı, Daşlı ağıl, Güney ağıl və s.

Arxac: Daş arxac, İlanlı arxac, Binə arxac, Qoşa arxac, Qısqanlı arxac və s.

Tala: Safonun talası, Bəşir talası, Əyri tala, Böyük tala, Kiçik tala və s.

Yal: Göy yal, Baş yal, İsa yalı, Sallı yal, Böyük yal, Kiçik yal və s.

Yol: Ağdərə yolu, Selimin yolu, Arpa yolu, Göyçə yolu, Arazdəyən yolu, Quzu yolu və s.

Yer: Kollu yer, Xırman yeri, Sarı yer, Ağ yer, Tikanlı yer, Söyüdlü yer. Xınalı yer və s.

Yarğan: Ağ yarğan, Dal yarğan, Daş yarğan, Qırmızı yarğan, Sarı yarğan və s.

Gədik: Güllü gədik, Dal gədik, Daşlı gədik, Soyuqbulaq gədiyi və s.

Yoxuş: Ağ yoxuş, Sarı yoxuş, Əyri yoxuş, Daşdı yoxuş və s.

Düz: Paşa düzü, Ərikli düz, Daşlı düz, Güllü düz, Aynəzir düzü və s.

Burun: Yoğun burun, Sarı burun, Təkəndonduranın burnu və s.

Su: Yoğun su, Qarasu, Turşsu, İstisu və s.

Kaha: Keçi kahası, Güngörməz kaha, Nəbilərin kahası və s.

Zağa: Mahının zağası, Quzeyin zağası və s.

Bağ: Zalxanın bağı, Paşa bağı, Əlinin bağı, Həsən kişinin bağı, Şirinin bağı və s.

Yastana: Boz yastana, Baldırğannı yastana və s.

Meşə: Böyük meşə, Dağ meşəsi, Qara meşə, Hava meşəsi, Göydağın meşəsi və s.

Çinqıl: Yanığın çinqılı, Yastana çinqıl, Göyərçin çinqılı, Ayı çinqılı və s.

Biçənək: Abbasəlinin biçənəyi, Çuxur biçənək, Mirzəlinin biçənəyi: Quzey biçənək və s.

Tap: Duzdağın tapı, Nağdalının tapı, Taxtaların tapı, Böyük tap, Kiçik tap və s.

Demi: Qəmbərin demi, Noxud demi, Böyük dem, Şəmilin demi, Qatarın demi və s.

Kəfşən: Qabaq kəfşən, Ərəb kəfşəni, Güneyvəng kəfşəni və s.

Dəlik: Tülküdəliyi, Qurddəliyi, Təpəsidəlik və s.

Taxta: Calalın taxtaları, Ayısəsi taxtaları, Taxta yurd və s.

Yurd: Taxtayurd, Payızyurdu, Murtuzayurdu, Səlimin yurdu, Qısxanlıyurd və s.

Qəcəl: Göy qəcəl (Göy qəjəl).

Sal: Yekə sal.

Şam: Böyük şam, Cəlilin şamı.

Bərə: Təhməzin bərəsi, Cəlilin bərəsi və s.

Dərələyəz toponimiyasında istiqamət və cəhət bildirən "alt", "üst", "dal", "qüzey", "güney" terminləri də öz əksini tapmışdır. Məsələn: Qəbistanlığın üstü, Daşlı güney, Nəsin qüzeyi, Təpənin altı və s. Bundan başqa, dini mərkəz, pır, ocaq, vəng, məscid adlarını əks etdirən Oğuz qəbirləri, Dəmröv piri, Ərkəz piri, Palıd piri, Güneyvəng, Qaravəng kimi toponimlər də vardır.

Dərələyəz bölgəsində Arpa çayı hövzəsində yerləşən kəndlərdə bulaq, çay, göl və digər su obyektləri çox olduğu üçün burada hidronimlərin müxtəlif növləri yayılmışdır. Buradakı su obyekti adları-hidronimlər türk dilinin qayda-qanunları əsasında formalaşmışdır. Dərələyəz bölgəsinin terminlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar [5, s.479]:

Bulaq: Pır bulaq, Soyuq bulaq, Bol bulaq, Şor bulaq, Yastı bulaq, Otay bulaq və s.

Su: Qara su, Turş su, Qotur su, İsti su, Heşin suyu və s.

Çay: Arpa çayı, Qabaqlı çayı, Sallı çayı, Almalı çayı, Qara qaya çayı və s.

Gözə: Daşlı gözə, Dədəli gözəsi, Çinqılın gözəsi və s.

Göl: Təndir göl, Çala göl, Lal göl, Pristav gölü, Ördək gölü və s.

Arx Qalaser arxı, Köhnəkənd arxı, Qaraşum arxı, Nəbilər arxı, Çay arxı, Dəyirman arxı, Ayıqlən arxı, Köhnəkənd arxı, Ələyəz arxı və s.

Çeyil: Əmrəhin çeyili, Kərimin çeyili, Əbdüləlinin çeyili və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, Balkan bölgəsindən Çinə qədər göl, su, çay sözləri müxtəlif fonetik variantlarda türklər yaşayan ərazilərdə hidroqrafik termin kimi işlədilir.

Nəticə

Aparılmış tədqiqatların nəticələri göstərir ki, Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının toponimlərinin 90 faizdən çoxu türk mənşəlidir. Bu toponimlər hidronim (su obyektləri), oronim (relyef adları) və oykonimlər (yaşayış məntəqələri) kimi qruplaşdırılır. Azərbaycan tədqiqatçılarının araşdırmaları nəticəsində Ermənistanda "məhkum" olunmuş coğrafi adlar həyata gətirilmiş, onların dəyişdirilmə tarixi araşdırılmış, köhnə adlar bərpa edilmiş, uydurma toponimlərin adları çıxarılmışdır. Bir daha sübut edilmişdir ki, azərbaycanlılar indiki Ermənistan ərazisində gəlmə deyil, aborigen olmuşlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002, 346 s.
2. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi. Bakı: 2005, 432 s.
3. Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycan, Vedibasar. I cild, Bakı: 2000, s.589
4. Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanda soyqırma məruz qalmış toponimlərimiz. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 96 s.
5. Mirzəyev, H. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. Bakı: Elm, 2004, 855 s.
6. Mirzəyev, H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz. Bakı: 1997, 352 s.

7. Mirzəyev, H. Dərələyaz mahalının oronimləri və hidronimləri. Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu, №1-2 (20-21), Bakı: 2002, s.137-143
8. Səmədova, K. Qərbi Azərbaycan etnotoponimlərinin arealları. Bakı: Nurlan, 2008, 152 s.

SUMMARY

Ulviyyə İsgandarova

TURKIC – ORIGIN TOPONYMS OF THE DARALAYAZ DISTRICT IN WESTERN AZERBAIJAN

The article examines the toponyms of Turkic origin of Daralayaz District of Western Azerbaijan. By analyzing the hydronyms, oronyms and oikonyms of the district, it was once again confirmed that it was the ancient land of Oguz. Toponyms are the most valuable relic of the history to identify the ancient settlements of the people, to estimate the events that took place in these territories. As the disgusting Armenians exposed our compatriots to genocide, they continued the moral genocide by falsifying the toponyms of Oghuz origin located in the territory of Armenia with the names of the Armenian origin, and tried to erase the traces of Azerbaijani Turks. It is very important to study and analyze the names of places and the areas in the historical lands of Azerbaijan. In Daralayaz, the names of every area - village, mountain, river, meadow, castle, indicate the history of many centuries –old of the people. The words and geographical names play important source in the formation of the toponyms here. Therefore, the lexico-semantic characteristics of the names of the places in Daralayaz region were analyzed and it was concluded that more than 90 percent of the toponyms in Daralayaz district are of Turkish origin.

Keywords: Western Azerbaijan, Daralayaz district, toponym, hydronym, oikonym

KƏLBƏCƏR ƏDƏBİ MÜHİTİ: DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ (BƏHMƏN VƏTƏNOĞLUNUN YARADICILIĞI ƏSASINDA)

Sədaqət HƏSƏNOVA

ORCID iD: 0009-0002-9996-6229

Xülasə

Məqalədə Kəlbəcər aşığı mühitindən və bu mühitin nümayəndələrindən olan Bəhmən Vətənoğlu yaradıcılığının lingvistik xüsusiyyətlərindən danışılır. Qərbi Azərbaycanın Kəlbəcər bölgəsi saz-söz sənəti ilə məşhur olan yerlərimizdəndir. Bu qədim yurdu hər aşığa verilməyən "Dədə" adını qazanan Aşiq Şəmşir, aşiq şeirinin müxtəlif şəkllərində maraqlı örnəklər düzüb-qoşan Bimar Əli, şeirləri məclislərdə oxunan Dəmirçi Abbas, Qəmkeş Allahverdi, çağdaş dövrümüzdə Aşiq Elbrus Kəlbəcərli, Nurəddin Kəlbəcərli, Aşiq Yaşar Kəlbəcərli, Gözal Kəlbəcərli, Aşiq Şəhriyar Kəlbəcərli, Aşiq Əli Kəlbəcərli, Aşiq Qalib Kəlbəcərli, Aşiq Nazim Kəlbəcərli, Aşiq Şöhrət Kəlbəcərli, Aşiq Mehdi Kəlbəcərli kimi çox sayda nümayəndələri vardır. XX yüzillik Kəlbəcər aşığı mühitinin yetirdiyi istedadlı sənətkarlardan biri də Bəhmən Vətənoğludur. Söz adamlarının əsas qüdrəti onların dili ilə ölçülür. Çünki onların əsas sənətkarlığı dil-üslub keyfiyyətindəki yenilik və fərdiliklə müəyyən edilir. Bundan başqa, ayrı-ayrı ədəbi simaların dil-üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi iki cəhətdən faydalıdır:

- 1. Hər hansı bir söz ustasının yaradıcılığının lingvistik təhlili onun ədəbi dildəki mövqeyini müəyyənləşdirməyə kömək edir;*
- 2. Müxtəlif ədəbi simaların dil-üslub cəhətlərinin araşdırılması həmin müəllifin dövrünə aid ədəbi dilin əsas xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən, Bəhmən Vətənoğlunun şeir dilinin tədqiqatı cəlb edilməsi aktual məsələlərdən biridir. Əlinə qələm alan hər kəs bir tərəfdən ədəbiyyata xidmət edərsə, digər tərəfdən də dilçilik elminə müəyyən qədər töhfə verir. Bu mənada, aşiq yaradıcılığının ədəbi dilimizdə özünəxas mövqeyi vardır. Aşiq ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi Bəhmən Vətənoğlu da Azərbaycan dilinin özəlliklərindən istifadə edərək ona yeni keyfiyyətlər gətirməyi bacarmışdır.*

Açar sözlər: dil, söz, ifadə, üslub, mənə

Giriş

Azərbaycan qədim zamanlardan söz adamları ilə məşhur olmuşdur. Bu ölkənin adamları sazin-sözün qədrini bilmiş, söz deməyi, onu dərin mənalarda işlətməyi bacarmışlar. Bu ənənə indi də davam edir. XX yüzilin Kəlbəcər aşığı mühitinə aid olan nümayəndələrindən biri kimi Bəhmən Vətənoğlu maraqlı dilə malik söz adamlarındandır. Onun "poetik mükəmməlliyə və dərin ümumiləşdirmə gücünə malik olan qoşma və gəraylıları dillər əzbəridir" [Bəhmən Vətənoğlu, 2017, s. 508]. Bəhmən Vətənoğlunun yaradıcılığının dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə tədqiq edilməsi ədəbi-bədii dilimiz baxımından əhəmiyyətli işlərdəndir.

Material və metodlar. Tədqiqatın materialını Bəhmən Vətənoğlunun şeirləri və lingvistik nəzəri ədəbiyyatlar təşkil edir. Araşdırmada təsvir metodu və üslubi metod əsas götürülmüşdür.

Əldə olunan nəticələr

1. Bəhmən Vətənoğlu ümumxalq dilinə əsaslandığından onun əsərləri təsir qüvvəsinin dərinliyi ilə seçilir.
2. Bəhmən Vətənoğlu cinas və təzadın fərqli nümunələrini yaratmışdır.
3. Bəhmən Vətənoğlu Azərbaycan dilinin söz-ifadə yaradıcılığı prosesində fəallıq göstərərək ədəbi-bədii dilimizə yeni poetik örnəklər gətirmişdir.

Müzakirə. Bəhmən Vətənoğlunun dilində ən çox diqqəti çəkən əlamətlərdən biri dərinliyi ilə seçilən təzadlardır:

Yaxşılıq etdim naşıya
Yamanlığı dəydi mənə.
Ona yamanlıq eylədim,
Yüz dəfə baş əydi mənə [Bəhmən Vətənoğlu, 2017, s. 508].

Fikrin qüvvətləndirilməsini təmin edən üslub hadisəsi kimi təzad dilin iki səviyyəsinə - leksika və sintaksisə aiddir. Leksik-sintaktik vahidlərin bir-birinə qarşı durması dərin bədiiliyə yol açaraq üslub səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Bu məsələdə antonim səciyyəli sözlər əsas sayılır. Yuxarıdakı örnəkdə "yaxşılıq-yamanlıq" sözləri belə leksik vahidlərdəndir. Lakin son iki misrada antonim olmasa da, sözlərin bir-birinə antonimik bağlılığı özünü göstərir. Belə ki, burada sözlər deyil, fikirlər əks mənaya söykənir. Bu, poetik sintaksis əlaməti kimi diqqəti çəkir. Bu anlamda, aşağıdakı misralar da səciyyəvidir:

İstədim ki, kömək edim,
Əvəzində kötək yedim.
Xeyirinə bir söz dedim,
Əlli dəfə söydü mənə [Bəhmən Vətənoğlu, 2017, s.508].

Sözügedən örnəkdə də əksmənalı sözlərlə qarşılaşırıq. Buna baxmayaraq, təzadın gözəl bir örnəyini görürük. Burada təsvir və tərənnüm özü ziddiyyət ifadə edir, poetik obrazlar qarşılaşdırılır:

Mən Bəhmənəm, neçə kərə
Düşmüşəm böhtana, şərə.
Hörmət etdim bir nökerə,
Elə bildi bəydi mənə! [Bəhmən Vətənoğlu, 2017, s. 508].

Başdan-ayağacan fikir təzadı ilə dolu örnəklər Bəhmən Vətənoğlunun şeir dilində ecazkar təqdimi ilə seçilir.

Yaz getdi, yay ötdü, payız qurtardı,
Yollar ömrümüzü aldı, apardı.
Fırlana-fırlana il başa çatdı,
Həndəvər dağların zirvəsi qardı

[Bəhmən Vətənoğlu, 2017, s. 508].

Ritm və bölgü estetikliyinə malik olan bu bədii örnəkdə "həndəvər" sözü diqqəti cəlb edir. Milli vahidlərimizdən olan bu sözün mənası "ətraf, dövrə, yan-yörə" deməkdir [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II cild, s. 365]. Bu mənaları ifadə edən sözlərdən yalnız biri millidir (yan-yörə). Əslində, başlanğıc formasında verilən "həndəvər" sözü qrammatik

baxımdan ismin yönlük hal şəkilçisini qəbul etməliydi. Lakin əsərin dilində qrammatik normanın pozulması heç bir qüsura səbəb olmur. Ona görə ki, bədii dildə üslubiyyət qrammatikadan yüksəkdə dayanır və üslub gözəlliyi nöqsanları ört-basdır edə bilər. Həmin əlaməti aşağıdakı şeirdə də müşahidə edirik:

Qəlbi dağlar oda düşsə, yanmazlar,
Yaxşılığı yada salıb anmazlar.
Müxtəsər ki, qanmazları qanmazlar,
Qananları qanan başa çəkərmiş

[Bəhmən Vətənoğlu, 2017, s. 509].

Şeirin birinci misrasında cansız ismin kəmiyyətə görə uzlaşmada asılı sözün tərkibində canlılara xas olan şəkilçi ilə - lar² morfoloji əlaməti ilə işlənməsi ikinci və üçüncü misralardakı sözlərlə o qədər uyğunlaşır və səslənməsi ilə fonopoetik imkanları çoxaldan qafiyə təşkil edir ki, qrammatik normadan kənara çıxma faktını kölgədə qoyur. Burada söz sənətkarının dil üzərindəki əməliyyatı öndə gəlir. "Sənətkarın bədii əsər üzərində, dil üzərində işi xüsusi, şəxsi iş deyildir, umumxalq işidir. Ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatın taleyi bədii dilin vəziyyətindən çox asılıdır. Deməli, bədii əsərin dili məsələsi mühüm ictimai mənaya malikdir" [Adilov, 2020, s.253]. Bu cəhətdən aşağıdakı nümunə də maraqlıdır:

Mahala qar yağıb, elə qar yağıb,
Saçlara dən düşüb, telə qar yağıb.
Çölə çıxarsan ki, çölə qar yağıb,
Evə girərsən ki, içəri dardı [Bəhmən Vətənoğlu, 2017, s.508].

Şeirin digər bəndi nəsihətamiz xarakterə malikdir. Burada hikmətli, aforistik fikirlər aşığın "müəllifli atalar sözləri" sayıla bilər.

Dərəcəyin gülü dər vədəsində,
Verəcəyin borcu ver vədəsində.
Bəhmən, işlərini gör vədəsində,
Bir də baxarsan ki, ömür qurtardı

[Bəhmən Vətənoğlu, 2017, s.508-509].

Bəhmən Vətənoğlunun bütün əsərlərində dilçilik baxımından çox sayda yararlı faktlar əldə etmək mümkündür. "Başa çəkərmiş" rədifli qoşma fəlsəfi dili ilə həyat gerçəkliklərini ortaya gətirir. Burada bədii dilin mayasında dayanan söz və mənaların uyuşması şeirin dilini təbiiləşdirir:

Aman Allah, nə gec başa düşmüşəm,
İnsanları insan başa çəkərmiş.
İndi bildim, arifləri ariflər,
Nadanları nadan başa çəkərmiş

[Bəhmən Vətənoğlu, 2017, s.509].

Əsərin dilindən bəlli olur ki, şeirin məzmununda sözlərin leksik mənə qruplarının çoxluğu əlverişli poetik ortam yaradır. Fikrin düzgün, sərbəst anlaşılmasına və yetəri dərəcədə çatdırılmasına imkan yaradan sözlər müəllifin dilimizə münasibətini də təyin edə bilər:

Yaman gələr yaxşılara tən, demə,
Bu həyatı dərk etmişəm mən, demə.
Buynuzlaya-buynuzlaya, sən demə,
Heyvanları heyvan başa çəkərmiş

[Bəhmən Vətənoğlu, 2017, s.509].

Bəhmən Vətənoğlunun yaradıcılığında xalqımızın söz xəzinəsindən sənətkarlıqla istifadə onun dilini uydurmaçılıqdan uzaq tutur və səliqə-sahmanlı bir üslubun qiymətli incilərinin çoxalmasına xidmət edir. Sənətkarın dilimizə, onun sözlərinə hörmət və ehtiramı bütün əsərlərində hiss olunur. Bu hörmətin məzmununu sadə, bir-birindən dərin mənalı sözlər təşkil edir. Bəhmən Vətənoğlu yersiz dəbdəbədən, anlamsız pafosdan, lazımsız epitetlərdən uzaq olan söz adamıdır.

Düzü götürməzmiş əyrinin gözü,
Zalım bəyənməzmiş ədalət sözü.
Nanəcib olanda dövrənin özü
Nanəcibi yaman başa çəkərmiş [Bəhmən Vətənoğlu, 2017, s.509].

Bu nümunə də dilçilik elmi baxımından diqqətəlayiq fakta malikdir. Şeyrin məzmunundakı "yaman" sözü milli leksik-qrammatik vahidlərimizdəndir. Lüğətlərdə bu söz ümumi qrammatik məna baxımından düzgün olaraq sifət zonasına daxil edilir. Lakin dil-nitq materialları "yaman" sözünün omonimliyini təsdiqləyir və onun həm sifət, həm də ədat kimi işləndiyini göstərir. Bəhmən Vətənoğlunun yaradıcılıq örnəklərindən alınmış nümunələr də bu fikri təsdiq edir. Belə ki, o "çox" anlamında işlənərək mənanı qüvvətləndirərək ədat mövqeyində işlənir. Qrammatika kitablarında ədatların arasında həmin dil vahidi ilə qarşılaşırıq. Lakin onun ədat olduğunu sübut edən onlarla nümunə tapmaq olar.

Quşlar nəgmə dedi bahar gələndə,
Qaranquş torpaqdan yaxşı dən aldı.
Kərəm Əslisindən, Fərhad Şirindən,
Lələ ilhamını Yaxşıdan aldı [Bəhmən Vətənoğlu, 2017, s. 509].

Şəxs adları fərdi xarakter daşıyaraq adamların bir-birindən seçilməsinə aid olsa da, bədii dildə poetikliyi müxtəlif yönərdən aydınlaşdırmağa yararlı sözlərdir. Sözsüz ki, leksikanın, o cümlədən bədii dilin söz ehtiyatı baxımından zənginləşməsində onomastik vahidlərin özünəxas rolu vardır. Bədii dildə belə sözlər əsərin məzmun və ideyası baxımından da maraqlıdır:

Qoy yazım varağı, qalmasın ağı,
Kim çəkər həsrəti Bəhmənsayağı!
Çox da müqəddəsdi Gəncə torpağı,
Kəlbəcər yadıma düşdü, darıxdım [Bəhmən Vətənoğlu, 2017, s.510].

Xüsusi adlar elə linqvistik faktlardır ki, onlar dilin bütün tarixi mərhələlərində leksikanın tərkibində özünü göstərmişdir. Bədii dildə onomastik vahidlərdən fərqli məqsədlərlə istifadə olunur.

Bəhmənəm, çıxaydım Vətən dağına,

Yetəndə ömrümün axır çağına.
Yönüm qiblə deyə Kür qırağına,
Murovun başında qəbrim olaydı [Bəhmən Vətənoğlu, 2017, s. 509].

Buradakı "Vətən dağı" layiqli və uğurlu bir ifadə olaraq diqqəti çəkir. Bu dağ reallıqda konkret olaraq yoxdur. O, Bəhmən Vətənoğlunun bədii icadıdır, onun yaratdığı, yaxşı mənada və poetik keyfiyyətdə uydurduğu onomastik vahiddir. Lakin onu reallıqdan ayırmaq da düzgün deyil. Belə ki, oxucu onu vətəndəki dağların ümumiləşmiş obrazı kimi qəbul edir. Bu, əsərin mövzusunun həyatdan alınmasını təsdiq edərək müəllifin haqqında danışdığı məkanı dil qanunauyğunluqlarına uyğun təqdim etməsi kimi qiymətləndirilə bilər. Bundan başqa, bədii dildə toponimlərdən şərti istifadə halları ilə tez-tez qarşılaşmaq mümkündür. Bu anlamda, müəllifin bəhs etdiyi məkanın gizli qalması və ya qeyri-dəqiqliyi təbiidir. Belə bir fikir də yerinə düşər ki, bədii dildəki xüsusi ad heç bir məkanla bağlı olmayaraq sənətkarın bildirmək istədiyi fikirlər əsasında meydana çıxmışdır. Bu fikri məsuliyyətlə "Vətən dağı" bədii onomastika örnəyi haqqında demək olar. Burada sözün etimoloji xüsusiyyətindən çox semasioloji əlaməti və sintaktik rolu daha qabarıqdır. Onun mənası şeirin tərkibində gerçəkləşir və poetik ləyaqət kəsb edir.

Bir tərlan şığıdı o başdan yenə,
Dürr sözlər süzüldü o başdan yenə.
Oyanıb gördüm ki, obaşdan yenə,
Üfüqlər qızarıb yaxşı dan oldu [Bəhmən Vətənoğlu, 2017, s. 509].

Bəhmən Vətənoğlunun dilindəki bu cinaslar tarixi kateqoriya olan omonimliyin ən gözəl örnəklərindəndir. "Dilin eyni formalı müxtəlif dil vahidləri arasında omonimlik münasibəti ola bilər. Semasiologiyanın bir sıra məsələləri, xüsusən söz problemi, onun mənası omonimlərlə çox bağlıdır" [Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti, 2007, s.5]. "O başdan" sözünün üç fərqli məqamda işlənməsi, ən əsası onlardan birinin bitişik yazılaraq dilimizin qədim və doğma, lakin unudulmaq təhlükəsi qarşısında qalan vahidlərindən olan "obaşdan" zərfi kimi işlənməsi ilə müəllif xoş ovqat yaratmışdır. Buradakı "dan" sözü də maraqlı milli vahidlərdəndir. Dilimizin arxaik fonduna keçmiş bu söz "dan yeri", "dan ulduzu" ifadələrinin tərkibində qalmışdır. Lakin son zamanlar onun təklikdə müstəqil leksik vahid kimi işlənməsi hallarına Bəhmən Vətənoğlu və Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığında rast gəlirik:

Çəkilə zülmət gecələr, vaxt üzümə dan gətirə,
Azadlığın səhər yeli cansıza da can gətirə.
Haqqın səsi bayraq ola, Bakı, Təbriz qucaqlaşa,
Bu xoş günün müjdesini xalqa Zəlimxan gətirə [Yaqub Zəlimxan, 2005, s.180].

Unudulmuş milli sözlərimizin yenidən dilimizə qayıdışında söz sənətkarlarının əməyi yüksək dəyərləndirilməyə layiqdir.

Bəhmən, ömrümüzü bizdən kim aldı?
Səpəndə toxumu pis dən kim aldı?
Axı qismətini pisdən kim aldı?
Ölüm də payımı yaxşıdan aldı [Bəhmən Vətənoğlu, 2017, s.09].

Bu misralardakı ünvanı bəlli olmayan suallar Bəhmən Vətənoğlunun söz-fikir həyəcanını ortaya qoyur. Mərhum və seçkin alimimiz Məhərrəm Hüseynov bu haqda deyirdi: "Söz vahiməsi qarşısında həyəcanlanmadan, onun gözəgörünməz sehrinə düşmədən imzalar tündlüyündə seçilmək, öz sözünü demək qeyri-mümkündür" [Hüseynov, 2008, s.36].

Aşıq poeziyasının "dağlar" adlı əzəli və bəlkə də əbədi bir mövzusu, sevgisi, həsrəti var. Bəhmən Vətənoğlunun söz duyğularında dağlar yurd sevgisinin dərinliklərindən boylanır:

Utanmasam, uşaq kimi ağlaram,
Yamanca düşübdü yadıma dağlar.
İstəyirəm bir ah çəkəm ürəkdən,
Qorxuram alışa oduma dağlar [Cəmiləoğlu İ., <https://modern.az>]

Bəhmən Vətənoğlunun dilində sözcülük kimi qüsurla qarşılaşırıq. Onun dili zəngin ifadə imkanlarına malikdir. Bəhmən Vətənoğlunun hamımızı düşündürən, dünya haqqındakı fəlsəfi və məhzun fikirlərin ifadəçisi olan aşağıdakı misralarını unutmaq olmaz:

Dünya kiminə kef, kiminə dəhşət,
Bunları qanana yazıgım gəlir.
Duyub düşündükcə ömrün sonunu,
İnsanam, insana yazıgım gəlir [Cəmiləoğlu İ., <https://modern.az>]

Doğrudan da, sözlər ürəkdən gələndə ürəklərə dolur, dilin səmimiyyəti və sənətkarlığından vaz keçmək olmur. Bəhmən Vətənoğlunun dilində seçkin və poetik sintaksis faktları da diqqəti cəlb edir:

Axşam da qəribdi, mən də qəribəm,
Nələr ürəyimdən keçdi, darıxdım.
Zalım ayrılığın kamil ovçusu
Ox atdı, sinəmi deşdi, darıxdım [Bəhmən Vətənoğlu, 2017, s.510].

Burada "zalım ayrılığın kamil ovçusu" tamamilə təzə-tər, orijinal, müəllifin öz qələminə xas olan ifadələrdəndir.

Bəhmən Vətənoğlunun yaradıcılığının dil-üslub xüsusiyyətləri üzərində aparılan araşdırma təsdiq edir ki, xalq dilinə söykənən əsərlər təsir qüvvəsinin dərinliyi ilə yaddaşlarda qalır. Xalq dilinin bütün özəlliklərini ortaya qoyan ən önəmli qaynaq bədii üslubdur. Xalqın sənətkarları onun dili ilə tanınır, şöhrətlənir və bu dili də daha çox sənətkarlar yaşadırlar. Bəhmən Vətənoğlu da o sənətkarlar sırasındadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov, M. Bədii dilimizin bəzi məsələləri. Əsərləri, VIII c. Məqalələr (1955-1969-ci illər). Bakı: Elm və təhsil, 2020, s.253-259.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
3. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 168 s.
4. Bəhmən Vətənoğlu. Aşıq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: XalqBank, 2017, s.508-510.
5. Cəmiləoğlu, İ. İnsanam, insana yazıgım gəlir. <https://modern.az>
6. Hüseynov, M. Dil və poeziya. Bakı: Elm, 2008, 434 s.
7. Yaqub, Z. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 288 s.

SUMMARY

Sadagat Hasanova

THE LITERARY ENVIRONMENT OF KALBAJAR: LANGUAGE AND STYLE CHARACTERISTICS (BASED ON THE WORKS BY BAHMAN VATANOGLU)

The article talks about the linguistic features of the work of Bahman Vatanoglu, who is from the Kalbajar Ashiq milieu and the representatives of this milieu. The Kalbajar region of Western Azerbaijan is one of our places famous for the art of saz-soz. Ashiq Shamshir, who earned the title of "Dada", which is not given to every ashig of this ancient country, Bimar Ali, who arranged interesting examples in different pictures of ashig poems, Demirchi Abbas, Gamkesh Allahverdi, whose poems were read in gatherings, Ashiq Elbrus Kalbajarli, Nurettin Kalbajarli, Ashiq Yashar Kalbajarli, Gozal Kalbajarli in our modern times., Ashiq Shahriyar Kalbajarli, Ashiq Ali Kalbajarli, Ashiq Ghalib Kalbajarli, Ashiq Nazim Kalbajarli, Ashiq Shohret Kalbajarli, Ashiq Mehdi Kalbajarli have numerous representatives. Bahman Vatanoglu is one of the talented artists of the 20th century Kalbajar ashig environment. The main power of people of words is measured by their language. Because their main artistry is defined by innovation and individuality in the quality of language and style. In addition, the study of the linguistic and stylistic characteristics of individual literary figures is useful in two ways:

1. Linguistic analysis of the work of any wordsmith helps to determine his position in the literary language;

2. Researching the linguistic and stylistic aspects of various literary figures reveals the main features of the literary language of that author's time. According to the above, the involvement of Bahman Vatanoglu's poetic language in the research is one of the urgent issues. Everyone who picks up a pen serves literature on the one hand, and on the other hand contributes to the science of linguistics to some extent. In this sense, ashug creativity has its own position in our literary language. Bahman Vatanoglu, as a representative of Ashiq literature, managed to bring new qualities to the Azerbaijani language by using its features.

Keywords: *language, word, phrase, style, meaning*

QƏRBİ AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA TOPONİMLƏR

Nigar HƏSƏNOVA

AMEA Folklor İnstitutu

Xülasə

Qərbi Azərbaycan ərazisində yerli camaatın, türkdilli əhalinin mərhələ-mərhələ qədim yurd yerlərimizdən deportasiyası, soyqırırma məruz qalması ardıcıl həyata keçirilmişdir. 44 günlük savaşı, haqq-ədalət davamızın qələbə ilə sonlanması, tarixi ədalətin bərpası xalqımızda ruh yüksəkliyi, Qərbi Azərbaycana qayıdacağımız günə inam yaratmışdır. Xalqımız əzəli-əbədi torpaqlarına qayıdacağı günü səbirsizliklə gözləyir. Toponimlərin araşdırılması tarixi həqiqətlərin sübutu üçün tutarlı faktdır. Qərbi Azərbaycan ərazisindəki toponimləri Budaq Budaqov, Qiyasəddin Qeybullayev, Afad Qurbanov, Həsən Mirzəyev, İbrahim Bayramov və digər alimlərimiz müxtəlif aspektdə araşdırmışlar. Biz də məqalədə folklorumuzun, bu gün üçün ən aktual məsələlərdən olan Qərbi Azərbaycan folklorunun öyrənilməsinə istiqamətlənməyi vacib bildik. Bunun üçün həmin bölgənin insanları ilə söhbət zamanı topladığımız lent yazılarına, institutumuz tərəfindən Qərbi Azərbaycan insanlarından toplanaraq çap edilmiş "Qərbi Azərbaycan folkloru" kitabına müraciət etdik. Bu baxımdan yaşlı insanların söylədikləri folklor mətnlərində qeydə alınmış saysız-hesabsız qədim yer-yurd adlarımızdan bəzilərini bir daha diqqətə çatdırmağa, onların bir neçəsini etimoloji baxımdan araşdırmağa çalışdıq. Nəticə olaraq deyək ki, Qərbi Azərbaycan toponimlərini dərindən araşdırmalı, dünya ictimaiyyətinə çatdırmalı, dədə-baba torpaqlarımızın qədim adlarına yönəldilən soyqırımın qarşısını almalıyıq.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, İrəvan, folklor, dilçilik, toponimika, etnonimlər*

Folklor milli-mənəvi kimliyimizdir. "Folklor bir işıqdır... Millətin keçdiyi tarixi və keçəcəyi gələcək yolu aydınladan işıq... Folklor bir nurdur... Milli-mənəvi yaddaşı nurlandıran, milli ruhu diri tutan nur... Folklor bir enerji qaynağıdır... Folklor bir tarix kitabıdır... Xalqımızın etnik varlıq kimi meydana çıxmasından millət kimi formalaşmasına qədər keçdiyi təlatümlü yolun izlərini əks edən bir kitab...

Folklor həm də o yolun özüdür... Milli ruhumuzun, etnik kimliyimizin, mənəvi-əxlaqi dəyərlərimizin yaşadılmasını, nəsillənəsil ötürülməsini təmin edən yol... Bu yolun yolçularının varlığı, onlardan əldə edilən informasiyaların yazılı mətnə çevrilərək yenidən paylaşılması, kitablşaraq gələcək üçün qorunması həmin yolun bitməzliyi deməkdir... [9, 11].

Biz də məqalədə folklorumuzun, bu gün üçün ən aktual məsələlərdən olan Qərbi Azərbaycan folklorunun öyrənilməsinə istiqamətlənməyi vacib bildik. Bunun üçün həmin bölgənin insanları ilə söhbət zamanı topladığımız lent yazılarına, institutumuz tərəfindən Qərbi Azərbaycan insanlarından toplanaraq çap edilmiş "Qərbi Azərbaycan folkloru" [I cild, Bakı: 2023] kitabına müraciət etdik. Bu baxımdan yaşlı insanların söylədikləri folklor mətnlərində qeydə alınmış saysız-hesabsız qədim yer-yurd adlarımızdan bəzilərini bir daha diqqətə çatdırmağa, onların bir neçəsini etimoloji baxımdan araşdırmağa çalışdıq.

Qərbi Azərbaycan ərazisində yerli camaatın, türkdilli əhalinin mərhələ-mərhələ qədim yurd yerlərimizdən deportasiyası, soyqırırma məruz qalması ardıcıl həyata

keçirilmişdir. 44 günlük savaşın, haqq-ədalət davamızın qələbə ilə sonlanması, tarixi ədalətin bərpası xalqımızda ruh yüksəkliyi, Qərbi Azərbaycana qayıdacağımız günə inam yaratmışdır. Xalqımız əzəli-əbədi torpaqlarına qayıdacağı günü səbirsizliklə gözləyir. Toponimlərin araşdırılması tarixi həqiqətlərin sübutu üçün tutarlı faktdır. Qərbi Azərbaycan ərazisindəki toponimləri Budaq Budaqov, Qiyasəddin Qeybullayev, Afad Qurbanov, Həsən Mirzəyev, İbrahim Bayramov və digər alimlərimiz müxtəlif aspektdə araşdırmışlar. Qiyasəddin Qeybullayevin "Qədim Türklər və Ermənistan", "Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən", İbrahim Bayramovun "Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri", "Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi", Əziz Ələkbərlinin "Qədim türk-oğuz yurdu - Ermənistan", "Qərbi Azərbaycanda soyqırma məruz qalmış toponimlərimiz", Həsən Mirzəyevin "Dərələyəz toponimləri və şivə sözləri" və digər əsərlər bu gün faydalandığımız dəyərli kitablar sırasındadır.

Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olan yer-yurd adlarının öyrənilməsi bütövlükdə Azərbaycan onomastikası üçün əhəmiyyətli işlər aparılmasına səbəb olacaqdır. Onomastik vahidlər içərisində öz yeri olan toponimlər xalqımızın milli sərvətidir. Xalqımızın uzaq keçmişini özündə yaşadan toponimlər milli adlarımızın təsdiqidir. Akademik Budaq Budaqov qeyd edirdi ki, "Toponimika dilçilik elmindən kənar – lal, tarixsiz – köksüz, coğrafiyasız – məkansız olardı" [3, 101].

Toponimlərin etimoloji cəhətdən araşdırılması daim aktual olmuşdur. Qərbi Azərbaycan ərazisindəki toponimlərin araşdırılması nəticəsində sübuta yetirilir ki, bura qədim türklərin yaşayış məskəni olmuşdur. Ermənilər isə əzəli-əbədi torpaqlarımızın adlarını daim düşmən mövqedə dayanaraq qərəzli şəkildə saxtalaşdırmağa çalışmışlar. Bu da o məqsədə xidmət edir ki, qədim yurd yerlərimizin onlara məxsus olduğunu dünyaya sübut edə bilsinlər. Bu, tamamilə kökündən yanlış fikirdir, boş xülyadır.

Bəllidir ki, folklor da bir tarixdir. Buna görə də bayatılarımızda, xalq mahnılarımızda, əfsanə və rəvayətlərimizdə və digər folklor mətnlərində işlənən qədim yurd adımız İrəvan sözünə diqqət edək:

Onnan sora bibimgil İrəvanda qalıbdı. Sonradan 48-dəmi, 49-damı ordan göndəriblər. 48-də bir dəhmərriyiblər, 62-də bir dəhmərriyiblər. 62-də gəldilər. Onnar öz xoşuna gəliblər? Onnarın çoxdannan planı vardı ki, İrəvanı təmizdiyəy... Bu ermənilər sonradan gəlmədi ora. Oralar hamısı bizim yer-yurt oluf [6, I, 212].

Atam 1901-ci ildə anadan olandı. 1905-ci il yadına gəlirdi. 1988-dəki hamımızın yadındadı. Bizim azərbaycanlıları ermənilər öz vətənimizdən, öz İrəvanımızdan, öz ölkəmizdən – Dərələyəzdən, Vedidən, Göyçədən qıra-qıra, qavalıya-qavalıya çıxartdılar [6, I, 257].

İrəvan toponimi Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına tabe olan, bu qaydalarla əhatələnmiş sözdür. İrəvan toponimi qədim Azərbaycan torpaqlarında formalaşaraq inkişaf etmişdir. Şəhərin adı 1936-cı ilə qədər Erivan // İrəvan, sonradan isə Erevan // Yerevan adlandırılmışdır. Qədim türk torpaqları olan indiki Ermənistanın əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur. İrəvanın 9 minlik əhalisinin 7 mindən çoxu azərbaycanlı olmuşdur. Bu səbəbdən də ərazinin toponimləri türk mənşəli toponimlərdən ibarətdir. Ermənilər isə daim bu toponimləri saxtalaşdırmağa çalışmışlar. Bu toponimlərin öyrənilməsi hadisə və prosesləri ardıcıl izləməyə imkan yaradır. Bu toponim barəsində Budaq Budaqov, Qiyasəddin Qeybullayev, Vilayət Əliyev, İbrahim Bayramov və digər alimlərimiz fikirlər yürütmüşlər. Budaq Budaqov və Qiyasəddin Qeybullayev İrəvan

toponimi haqqında yazmışlar: "İrəvan – Ermənistanın indiki paytaxtının adı. VI-VII əsrlərdən məlumdur. Onun guya Urartu mənbələrində adı çəkilən Yerebuni qalasının adından ibarət olması uydurmadır. Toponim türk dillərində *ir, er* "dağın gündüşən tərəfi", "dalğavarı dağ zirvəsi", farsca *van* "yer" sözlərindən ibarətdir. Adın Yerevan forması İrəvan adının ermənicə yazılışdır. İrəvan adı ermənicə Erivan kimi tələffüz olunduğuna və qədim erməni dilində "e" səmindən əvvəl "y" səsinin əlavəsi və bu səsin "ye" kimi oxunması qaydasına görə oxunmasına görə toponim Yerevan formasındadır. V.Aslanov bu toponimin "ir" və "van" hissələrindən təşkil olunduğunu göstərir və yazır ki, *ir, ur* // or sözlərinin fonetik variantıdır. Oravan – "yolların birləşdiyi yer", "şəhər" yaxud "icma mərkəzi", daha dəqiq desək, yol tanrısına tapınan icmaların mərkəzi, (şəhər). Yerevan (İrəvan) toponimi Oravan sözünün fonetik variantı olduğundan türk mənşəlidir [1, I, s.89].

Qərbi Azərbaycanda bir sıra toponimlər haqqında və bu toponim haqqında İbrahim Bayramovun geniş elmi araşdırmaları da maraq doğurur. İbrahim Bayramov yazır ki, ermənilərin uydurduqları, əsl həqiqətdən çox-uzaq olan bu fikirlərlə razılaşmaq olmaz. Çünki bunlar tarixi həqiqətlərə kölgə salmaqla yanaşı, onu saxtalaşdırır [2, 140].

Vilayət Əliyev İrəvan toponiminin Erebuni sözündən olduğunu qeyd edir [4, 35]. İsmayıl Kazımov isə bu toponimin quruluşca "ir" "er" sözü və *van* yer, məkan anlamında apelyativdən ibarət olduğunu, "ərlər, igidlər ölkəsi" mənasını bildirdiyini yazır. Alim qeyd edir ki, "İrəvan" toponiminin türk mənşəli olmasını şəhər ətrafı yaşayış məntəqələrinin, su hövzələrinin adları da təsdiqləyir. "İrəvan" toponimi mənsub olduğu xalqın və dilin – Azərbaycan dilinin tarixi fonetik qanunlarına uyğun formalaşmışdır [5, 80, 87]. Bəlli olduğu kimi, İrəvan ərazisində Qıpçaq kəndi mövcud olmuşdur. Kəndin yaxınlığında Qıpçaq dağı, Qıpçaq düzü, Qıpçaq qalası var idi. Bu onomastik vahidlər "Dədə Qorqud" dastanında olan Qıpçaq Məlik antroponimi ilə səsləşir. Qıpçaq sözü Mahmud Kaşğarının lüğətində qeydə alınmışdır, Orxon-Yenisey abidələrində, oğuznamələrdə də müşahidə edilir. Bir sözlə, qıpçaqlar Azərbaycan, eləcə də digər türk xalqlarının – qazax, qırğız, özbək və digərlərinin etnogenezində əhəmiyyət kəsb edir.

İrəvan ərazisində Qaraman kalafası kəndi mövcud olmuşdur. Kənd yıxılsa, kalafasından məlum olar – atalar sözü işlənir ki, kalafa sözünün "dağıntı" anlamını verdiyi aydın olur. Qaraman etnonimi qədim türk tayfalarından birinin qoludur. Bu gün Yevlax rayonu ərazisində də Qaramanlı kəndi vardır. Eləcə də digər rayonlarımızda bu toponimin işləndiyi yer adlarına rast gəlmək mümkündür.

İrəvan toponimi haqqında bir sıra alimlər, səyyahlar məlumat vermişlər. Aydın olur ki, ermənilər bu toponimləri daim saxtalaşdırmağa çalışmışlar. Əslində burada eramızdan əvvəl qədim türk tayfaları yaşamışlar və bu yerin əzəli sakinləri olmuşlar. O səbəbdən burada mövcud toponimlərin çoxu etnotoponimlərdir və türk mənşəli sözlərdən ibarətdir.

Etnotoponimləri tədqiq etməklə türk tayfalarının etnogenezini öyrənmək mümkündür. Toponimlərin yaranmasında etnos adları əksəriyyət təşkil edir və böyük rol oynayır. Bu istiqamətdə araşdırmalar apararkən həm tarixçilərin, həm coğrafiyaşünasların, həm dilçilərin tədqiqatlarını nəzərdən keçirərək ümumi nəticə çıxarmaq gərəkdir. Qara Məşədiyev yazır ki, "etnogenez problemi o qədər mürəkkəb və coxcəhətlidir ki, onun həllində təkcə müəyyən elm sahəsinə mənsub mənbələrə istinad etmək mümkün deyil, bəzi hallarda hətta çətinidir. Lakin burası aydındır ki, ayrı-ayrı tayfalar və tayfa birləşmələri xalqların yaranmasında çox böyük rol oynamışdır. Həm də xalq heç də tayfaların sadəcə

yekcins birləşməsi deyil, müxtəlif etnik tərkibli tayfaların tarix boyu qaynayıb qarışmasından ibarətdir.

Qonşu xalqlar və xüsusilə tarix boyu mövcud olmuş müxtəlif etnik tərkibli tayfa birləşmələri ilə hərtərəfli etnogenetik və tarixi-mədəni əlaqələrini nəzərə almadan azərbaycanlıların və xüsusilə Azərbaycan dilinin mənşəyi məsələsini həll etmək olmaz. Bu əlaqələr isə müəyyən qədər məhz toponimik tədqiqat nəticəsində aydınlaşdırıla bilər. Çünki toponimik vahidlər bu prosesi özündə əks etdirir [7, 22].

Bu gün Qərbi Azərbaycan ərazisində azərbaycanlıların yaşamadığı səbəbindən toponimlərin işlədilməsi də passivdir. Buna görə də xalq yaddaşında olan folklor nümunələri gecikdirilmədən yazıya alınmalı, dil faktları – dilin xarakterik xüsusiyyətlərini daşıyan toponimlər gələcək nəsillərə ötürülməlidir. Çap edilmiş "Qərbi Azərbaycan folkloru" kitabında qeyd alınmış yer-yurd adlarına diqqət edək:

Elə güjdü ziyarət imiş, bibimin qaynatasının – Ağbal ağanın ziyarəti. Ağır seyid idi. *Şirəz* dılı idi [6, I, 90]; *Göyçə*də ən yaxşı gün dördüncü gün idi. Şəkidə onun əksidi. 4-cü günü burda yas mərasimi eliyillər [6, I, 111]; Yuxularda *Göyçə*də dağa çıxıram. Dağa çıxmaq yaxşıdı dana [6, I, 146]; *Cəyirli* kəndində atamnan Adəm bir yerdə işdiyirdilər. Adəm Cəyirli kəndində havalanmışdı. Gecə yatan kimi deyir, gördüm toy qapıya gəldi. Çalılar bir nəfər də qız. Deyir, mən bu qıza vurulmuşam, özü də erməni qızıdı. Ounuya-Oynuya gedirəm. Bir vaxt ayılıram ki, *Çayqaraqoyunnun* qəbiristənniyindəyəm [6, I, 174]; *Abaran* deyilən yerdə böyüy əriy bağları olub. *Əşdərayın* qozu adnan olubdu [6, I, 180]; 45 ildi burdayıq. Valla, *Dərələyəz*də aş dəmliyirdiy bayramlarda! Əyirdəy bişirirdiy o vaxdı. Xəmir yoğururdular, sacdarı qoyurdular ocağın üsdünə, yağı da tökürdülər. O xəmirdən kəsib, darağ varıydı, yun dəriyən darağ, onnan forma verirdilər. Orda, qızardırdılar xəmirrəri. Əyirdəy balaca olurdu [6, I, 181]; Kinoda var e, Rəsul – nənəmizin qardaşı olub. Ata nənəmizin. *Vedi* rayonunun *Avşar* kəndindəndi o [6, I, 197]; *Göyçə*nin taxılını Naxçıvana, *Dərələyəz*ə daşıyırdılar [6, I, 198]; Bizim camahatı ordan qovublar – *Təpəbaşın*nan. Nənəm deyirdi ki, *Ələyəz* tərəfdə, orda yeylağa çıxırmışdar *Ağrı dağ*ına. İndi Ararat deyillər, ama Arğıdı adı. Ələyəz dağında biz yeylağa çıxırdıx [6, I, 199]; *Çinqillix* adında yer oluf. Lətif dayı deyirdi, rəhmətdiy. Ora çinqillixdi, hündür yerdi. Gələni qırıflar bunnar (ermənilər – N.H.) [6, I, 200]; Orda *Qızılölən* kəndi var. Qızılölännəndi o Səfərgil. Onnar köhnə qaşqındılar, 1915-də gələnnərdi. Orda Uşunun ətrafında kənddər olub. *Tarpı*dı, nə bilim, *Quldərvişdi*, *Əştərəydi*, *Əştərəy* rayonumuzun adıdı. *Üşkilsəyə* də yaxın olub [6, I, 200]; Mənim babam olub, babamın dayısı, onun ləqəbi *ibişli* Yekəbaş Söyünmüş. Nənəm deyirdi ki, 17 havaya oynuyurdu, ən yaxşı oynadığı "Sarı gəlin"iydi [6, I, 213]; Bizim rayon oluf *Dərəçiçəy* rayonu, kəndimizin adı oluf *Qızılgül* kəndi. Göyçə gölünə yaxın yeri ydi. Yadımda belə qalır. Atam danışır [6, I, 223]; 42 bulax var idi kənddə. *Kəvsəndə* yüz cürə ot yeməli ot var idi. Böyün aparalar, böyün gedərəm o uçux evə [6, I, 225]; Bizim kənd, 3 kənd, 1 sovetliy idi: *Yarpızdı*, *Qızıləng*, *Yuxarı Zağalı*. İdarə ortada – *Qızıləng*də idi [6, I, 228]; Axşam maşın tutub getmişiy *Basarkeçərə*. Düz evə da. Veşimiz qalır axı [6, I, 228]; Bizim tayfanın adı *Tapannı* oluf. Əkən-piçən oluflar; Bizim *Kəsəmə*n kəndi vaxtiylə Qazaxdan gəlmədi [6, I, 257] və s.

Bəlli olduğu kimi, "kiçik bir qrup insanlara məlum olan mikrotoponimlərdə dilimizin bir çox qatlarındakı leksik vahidlər, şivə xüsusiyyətləri, yerli coğrafi terminlər və müəyyən tarixi hadisələr öz ilkin formasını qoruyub saxlayır. Strateji əhəmiyyəti çox böyük olan

hərbi-topoqrafik xəritələrdə bu ünvanlar öz dəqiqliyini, qədimliyini daha daha yaxşı mühafizə edib saxlayır. Bunun başlıca səbəbi müharibə zamanı hər daşın, hər yolun, hər dağın böyük əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Mikrotoponimlərdə işlənən coğrafi terminlər həmişə öz həqiqi mənalarda işlənir və relyefi düzgün əks etdirir. Xırman yeri, Ballı qaya, Şiş qaya, Çuxur yer, Pirin dalı və s." [8, 53].

Yer-yurd adlarının bir hissəsini antroponimlərdən yaranan mikrotoponimlər təşkil edir. Yurd sözü "Dədə Qorqud" dastanında da işlənmişdir: Gördilər kim uçarda quzğun qalmış, tazı tolaşmış, yurtda qalmış; Oğuz genə əyyamda gəlüb, yurdına qondı; Qaraca Çoban zərb eylədi, qaba ağacı yerilə-yurdilə qapardı, arxasına aldı, Qazanın ardına düşdi.

Folklor nümunələrimizdə çox müşahidə etdiyimiz yer adlarından olan Ələyəz sözünə diqqəti yönəldək:

Ələyəzin ucunna,
Bir nar götdüm xurcunna.
Qardaş məni yad etdi,
Bir arvadın ucunna [6, I, 345].
Ələyəz, Ələyəz budumu?
Arxı dolu sudumu?
Ələyəzə gözəl deyiblər,
Qız-gəlini budumu? [6, I, 345]

Ələyəz kənd adıdır. Dərələyəzin ən qədim yurd yerlərindən biridir. Həsən Mirzəyev Ələyəz dağının ətəklərində 5-6 yaşayış məntəqəsinin, çayın olması, da göstərir ki, bu tayfa adıdır. Alim daha sonra əlavə e"ə" formasında işlənir. dir ki, Ələyəz sözündə "ala" sözü "ələ" dormasına düşmüşdür. Məlum olduğu kimi, Cənub dialektində, o cümlədən İrəvan quberniyasında "a" səsi çox vaxt "ə" formasında işlənir. Qara-qərə, qardaş-qərdəş. Görünür, bu faktor da "a" səsinin "ə" kimi tələffüz edilməsinə təsir etmişdir.

Ələyəz "sözünün birinci hissəsindəki Ələ-Ala sözü yüksək mənasını bildirir, ikinci hissəsi isə yəz, qəz, ğuz, uz, kas, xəz formalarına düşən Alaqaz-Alağaz-Ələyəz-Ələqüz-Ələoğuz tayfa adıdır [8, 536].

Göründüyü kimi, "faktlar göstərir ki, ayrı-ayrı bölgələr və bu bölgələrə məxsus dialekt və şivələr onomastik vahidlər üçün tükənməz xəzinədir. Burada qəbilə, tayfa, sülalə, xalq, yer, şəxs (tarixi və mifoloji), abidə və sairəyə verilən adlar çox yaxşı mühafizə olunub saxlanılır, nəsil-dən-nəslə ötürülür. Bu onomastik vahidlərin köməyi ilə yaddaşlardan silinən, köhnəlib işləklidən düşən, forma və quruluşunu dəyişən sözləri yada salmaq, sirri açılmayan bir çox xüsusi adların sirrini açmaq, Azərbaycan xalqının tarixən hansı ərazilərdə yaşamasına, hansı xalq və ölkələrdə siyasi-iqtisadi əlaqədə olmasına dair çoxlu faktları üzə çıxarmaq mümkündür [8, 40].

Bu gün Qərbi Azərbaycan torpaqlarında nankor qonşular ucbatından azərbaycanlılar yaşamadığı üçün bir sıra toponimlər, xüsusən də mikrotoponimlər aktiv işlədilmir. Onların işləkliyinə çalışmaq, toplamaq, yazıya almaq, etimologiyasını araşdırmaq nəinki alimlərin, ziyalıların, hər bir azərbaycanlının vətəndaşlıq borcudur. Qərbi Azərbaycan toponimlərini dərindən araşdırmalı, dünya ictimaiyyətinə çatdırmalı, dədə-baba torpaqlarımızın qədim adlarına yönəldilən soyqırımın qarşısını almalıyıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov, V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. I, Bakı: 2002.
2. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi. Bakı: Elm, 2005. İsmayıloğlu, C. Yerevan sözünün etimologiyası. Ədəbiyyat və İncəsənət, 22 iyun 1990.
3. Budaqov, B. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı: API nəşri, 1986.
4. Əliyev, V. Azərbaycan toponimiyası (dərs vəsaiti). Bakı: ADPU, 1999.
5. Kazımov, İ. İrəvan toponiminin etimologiyası. Qərbi Azərbaycan toponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Optimist, 2023, 212 s.
6. Qərbi Azərbaycan folkloru. I cild. Bakı: 2023.
7. Məşədiyev, Q. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 1990.
8. Mirzəyev, H. Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri. 3-cü kitab. Bakı: Elm, 2006, 536 s.
9. Zəngəzur folklor örnəkləri. II cild. Bakı: Elm və təhsil, 2022, 432 s.

SUMMARY

Nigar Hasanova

TOPONYMS IN WESTERN AZERBAIJANI FOLKLORE

On the territory of Western Azerbaijan, the local community, the Turkic-speaking population, were consistently deported from our ancient homeland and subjected to genocide. The end of the 44- day war, the victory of our struggle for justice, the restoration of historical justice created high spirits and confidence in our people on the day when we return to Western Azerbaijan. Our people are looking forward to the day when they will return to their eternal land. The study of toponyms is a significant fact for proving historical truths. Budag Budagov, Giyasaddin Geybullayev, Afad Gurbanov, Hasan Mirzaev, Ibrahim Bayramov and other scientists studied place names in Western Azerbaijan in various aspects. In the article, we considered it important to focus on the study of our folklore, the folklore of Western Azerbaijan, which is one of the most pressing issues today. To do this, we turned to the tapes we collected during conversations with residents of this region, and to the book "Folklore of Western Azerbaijan" published by our Institute, collected from residents of Western Azerbaijan. From this point of view, we have tried to once again take a look at some of our countless ancient place names recorded in folklore texts spoken by ancient people and study some of them from an etymological point of view. In conclusion, we will say that we must deeply study the toponyms of Western Azerbaijan, bring them to the world community, and prevent genocide directed against the ancient names of the lands of our ancestors.

Keywords: *Western Azerbaijan, Iravan, folklore, linguistics, toponymy, ethnonym*

РЕЗЮМЕ

Нигяр Гасанова

ТОПОНИМЫ В ФОЛЬКЛОРЕ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

На территории Западного Азербайджана местная община, тюркоязычное население последовательно депортировалось с нашей древней родины и подвергалось геноциду. Окончание 44-дневной войны, победа нашей борьбы за справедливость, восстановление исторической справедливости создали в нашем народе приподнятое настроение и уверенность в тот день, когда мы вернемся в Западный Азербайджан. Наш народ с нетерпением ждет того дня, когда он вернется на свою вечную землю. Изучение топонимов является весомым фактом для доказательства исторических истин. Будаг Будагов, Гиясаддин Гейбуллаев, Афад Гурбанов, Гасан Мирзаев, Ибрагим Байрамов и другие ученые в разных аспектах изучали топонимы на территории Западного Азербайджана. В статье мы сочли важным акцентировать внимание на изучении нашего фольклора, фольклора Западного Азербайджана, что является одним из наиболее актуальных вопросов на сегодняшний день. Для этого мы обратились к кассетам, собранным нами в ходе беседы с жителями этого региона, и к изданной нашим Институтом книге «Фольклор Западного Азербайджана», собранной у жителей Западного Азербайджана. С этой точки зрения мы попытались еще раз обратить внимание на некоторые из наших бесчисленных древних топонимов, зафиксированных в фольклорных текстах, сказанных древними людьми, и изучить некоторые из них с этимологической точки зрения. В заключение скажем, что мы должны глубоко изучить топонимы Западного Азербайджана, донести их до мирового сообщества, предотвратить геноцид, направленный против древних названий земель наших предков.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, Иреван, фольклор, языкознание, топонимика, этнонимы

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN SÖZLƏRİN MAHMUD KAŞĞARININ "DİVANI-LÜĞƏT-İT-TÜRK" ƏSƏRİNDƏ İZLƏRİ

Almaz BƏDƏLOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

Orta əsr türkdilli yazılı abidələrdən biri olan "Divani-lüğət-it-türk" əsəri dahi türk dilçisi və ensiklopedisti M.Kaşğarının bizə miras qoyduğu dəyərli ensiklopedik mənbədir. Ərəblərə türkcə öyrətmək, türk dilinin yayılmasını təmin etmək üçün yazılmış əsər türk dillərinin ilk lüğəti hesab edilir. Lüğət, həmçinin dünya dilçilik elminin ən qədim nümunəsidir. Belə ki, dilçiliyin elə bir sahəsi yoxdur ki, tədqiqatçılar "Divan"-ı araşdırmasın, ona əsaslanıb, ondan yararlanmasın. Bu da ondan xəbər verir ki, qaynaq zəngin tarixi dil faktlarının külliyyatıdır. M.Kaşğarlı "Lüğət"də türk xalqlarının məskunlaşdığı ərazini, adətlərini, milli-mənəvi dəyərlərini, etnik xüsusiyyətlərini təsvir etmiş, bu xalqların leksikasının zənginliyini xüsusi vurğulamışdır. Bu barədə əsərin Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilməsinə təşəbbüs edən, onun ərsəyə gəlməsində böyük zəhməti və əziyyəti olan tanınmış türkoloq Ramiz Əskər yazır ki, "DLT universal bir əsər kimi bütün qrup, dil və ləhcələrin fəvqündə dayanan, onların arasında heç bir fərq qoymadan təxminən hamısını əhatə edən və özündə cəmləşdirən son dərəcə zəngin xəzinədir. Əsərdə min il bundan əvvəlki türklüyün bütün xüsusiyyətləri–başda dili və ədəbiyyatı olmaqla türkün tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, mənəvi-milli dəyərləri, psixologiyası, dünyagörüşü, həyat tərzi, adət və ənənələri, ailə, qohumluq, qonşuluq və ümumən, sosial münasibətləri, geyimi, silahları, mətbəxi, oyunları, əyləncəsi, bir sözlə, hər şeyi ideal şəkildə öz əksini tapmışdır. Mükəmməl məlumat və biliklər toplusu yaratmaq sahəsində Mahmud Kaşğari Qərbin Didro, Monteskyö, Volter və Russo kimi maarifçi-ensiklopedistlərini 7 əsr qabaqlamışdır. "Divan"-ın digər ən mühüm özəlliyi dünya dilçiliyi tarixində müqayisəli metodun əsasını qoyması, türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını yaratması və zəngin türk dilini köklü ərəb dili ilə qarşılaşdırmaq surətilə bu iki dilin müqayisəsini aparmasıdır" [1, s.3-4]. Bu da onu deməyə əsas verir ki, "Divan" türk tayfalarının dil-ləhcə fərqlərini, yayılma areallarını, həyat tərzi, tarixini, mifologiyasını, folklorunu, mədəniyyətini öyrənməyə imkan verir. Hətta dahi türk dilçisi M.Kaşğari özü bu barədə yazır: "Mahmud ibn əl Hüseyn ibn Məhəmməd" deyir: Allah-təala dövlət günəşini türklərin burclarında parlatdı; hökmranlıqları ilə fələklərin çarxını dolandırdı, onları türk adlandırdı, ölkə hakimliyini onlara tapşırı, zəmanə padşahlarını onlardan yetirdi, dünya xalqlarının idarəsini onların əllərinə tapşırı, onları hamıya ağa etdi və doğruluqda möhkəmləşdirdi. Onlarla yaxın olanları, onlarla birgə çalışanları əziz tutdu, bunlar onların sayəsində bütün arzularına çatdılar və pis adamların şərrindən qorundular. Buna görə də onların oxlarından salamat qalmaq üçün ağıllı adamlar onlara tabe olmalıdır. Bunun üçün ən yaxşı vasitə, onların öz dillərilə danışmaqdır, çünki onlar, öz dilləri ilə danışan adama diqqətlə qulaq asırlar və ona qarşı rəhmli olurlar. Əgər biri onlara sığınarsa, onu öz tayfalarından sayıb onu öz tayfalarının təhlükəsindən qoruyarlar; bununla birgə gələnlər də qoruna bilir" [2, s.55].

Əbəs yerə A.N.Kononov Mahmud Kaşğarının "Divan"ını müxtəlif türk xalqlarının tarixi, etnoqrafiyası, etnik tərkibi, dili, dini mənsubiyyəti, folkloru, coğrafiyası haqqında zəngin məlumat verən bir xəzinə adlandırmamışdır [3, s.17].

Qeyd etdiyimiz kimi, bu lüğət dilçiliyin bir sıra sahələri üçün tədqiqat obyektidir. O cümlədən də dialektoloji tədqiqatlar üçün qiymətli mənbədir. M.Şirəliyev haqlı olaraq, M.Kaşğarlına dialektoloq adlandıraraq bu əsəri də türk dillərinin dialektoloji lüğəti adlandırır [4, s.29].

Böyük türkoloq türk dillərinin dialekt və şivə məsələsinə də əsaslı şəkildə toxunur. Belə ki, onun "Uyğurların dili saf türkcədir, lakin öz aralarında danışdıqları zaman istədikləri bir ləhcələri də var" [5, s.103; 6, s.29] və "Comul boyunun çöl xalqı ayrı dilə sahibdir. Türkcəni yaxşı bilirlər. Kay, yabaku, tatar, basmil boyları da belədir. Hər boyun fərqli ləhcəsi vardır; bununla yanaşı, türkcə də yaxşı danışrlar" [6, s. 29-30]- deməsi bu dillərin müxtəlif dialekt və şivə xüsusiyyətləri olduğunu göstərir [7, s.56].

"Divan"-da 9000 minə yazın sözün etimoloji izahının verilməsi həm müasir Azərbaycan dili, həm də dialekt arealı üçün səciyyəvi olan leksikasının müəyyənələməsinə öz töhfəsini verir. Bu gün Azərbaycan dilçiliyində dialekt və şivələrin istər ümumi, istərsə də regional aspektdə araşdırılması Azərbaycan dilinin tarixi leksikasının linqvistik aspektdən öyrənilməsində olduqca əhəmiyyətlidir. Dil tarixi baxımından aktual və zəngin material olan dialekt və şivələrin əsaslı şəkildə tədqiqi bir sıra dil məsələlərin dərin qatlarının aydınlanmasında, etnik kimliyin ortaya çıxmasında olduqca vacib məsələlərdəndir. Baxmayaraq ki, dilin sürətli inkişaf mərhələsi dialekt və şivələrin arxaik fona keçməsinə zəmin yaradır, ancaq tarixi və linqvistik aspektdən aparılan araşdırma dialekt və şivələrdə yatan gizli məqamları aşkara çıxartmaqda xüsusi dərəcədə əhəmiyyətlidir. E.Əzizov yazır: "Azərbaycan dilinin dialekt leksikasının mühüm bir hissəsini arxaik sözlər təşkil edir. Dialekt leksikasında arxaik sözlər deyərkən biz vaxtilə Azərbaycan yazılı abidələrində işlənmiş, sonradan isə ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş, lakin şivələrin lüğət tərkibində saxlanmış sözləri nəzərdə tuturuq. Məlumdur ki, arxaizm adlandırılan bu və ya digər sözün konkret bir dilin əvvəlki dövrlərinə aid yazılı mənbələrində işlənməsi əsas şərtidir. Müəyyən bir sözün yazılı abidələrdə işlənməsi həmin sözün qədimliyinə, müasir şivələrdə işlənməsi isə bu sözün tarixən Azərbaycan dilinə mənsubluğuna dəlalət edir" [8, s.222-223].

Tarix və linqvistika elmi vasitəsilə biz şivələrin yaranma yollarını, əsas xüsusiyyətlərini (fonetikasını, leksikasını, morfologiyasını, sintaksisini), areallarını, paralellərini, mənsub olduğu etnosun məşğuliyyətini, adət-ənənələrini müəyyənləşdirib tarixin dərin qatlarına enə bilərik. Məhz Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin leksikasıdan məlum olur ki, qədim türk sözləri ədəbi dillə yanaşı, dialektlərdə də çoxluq təşkil edir və yaşayır. Dialekt leksikasının zənginləşməsinə xidmət edən bu sözlərin araşdırılması ərazinin etnik mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə də xidmət edir. Bu baxımdan Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikasının tarixi linqvistik xüsusiyyətlərinin araşdırılması olduqca aktual olub tarixi faktlarla zəngindir.

Bildiyimiz kimi, Qərbi Azərbaycan şivələrində zəngin türk qatı mühafizə olunur. Məhz ərazinin leksikasının tədqiqi, türk xalqlarının mədəniyyəti və sosial həyatı, türk dillərinin tarixi inkişafı, leksik vahidlərin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətləri haqqında dəyərli məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Erkən dövr mətnlərindən olan

"Divanü Lüğat-it-Türk" əsəri də Qərbi Azərbaycan şivələrində qədim türk sözlərinin mənası və istifadəsi haqqında ətraflı məlumat əldə etmək üçün qədim və əvəzsiz mənbədir.

Ə.Tanrıverdi vurğulayır ki, "Divan"dakı sözlərin xeyli hissəsi fonetik, semantik dəyişiklikliyə uğramadan müasir Azərbaycan ədəbi dilinə, bir hissəsi Azərbaycan dilinin qərb şivələrində ilkin forma və semantikasına uyğun formada işlənir [9, s.40-41]. Bu da onu deməyə əsas verir ki, Qərbi Azərbaycan şivələri də qərb qrup ləhcəsinə aid olduğuna görə qədim mənbədə Qərbi Azərbaycan şivələrinin izlərini araşdırmaq dilin dərin köklərini öyrənməyə imkan yaradacaq. Bu haqda M.Hüseynova qeyd edir ki, lüğətdə fonetik, morfoloji, leksik-semantik resurslar üzrə söz qatlarına rast gəlmək mümkündür. Hətta bu dialektizmlərin bəziləri Azərbaycan dilinin bir sıra şivələrində hazırda özlərini qoruyub saxlamışdır [18, s.115].

M.Kaşğarlının "Divanü Lüğat-it-Türk" əsərində Qərbi Azərbaycan şivələrinin izlərini müəyyən etmək üçün, əsərin dil və leksik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Aşağıda "Divanü-lüğəti-it-türk" əsərində də qeydə alınan bir neçə Qərbi Azərbaycan şivələri nümunəsini tədqiqatə cəlb etmişik.

Anarı. Bu söz "o tərəf, o yan" mənasını bildirir [13, s. 28]. M.Kaşğarlıda bu sözü "anqar" kimi qeyd edilib və mənası "ona" deməkdir [12, s.35]. Onu da qeyd edək ki, "Orxon Yenisey" abidələrində "anar, anaru" sözlərinə rast gəlinir ki, onun da mənası "ona doğru"dur [14, s.123]. Leksik vahidin izlərinə "Kitabi-Dədə Qorqud"da təsadüf edilir. Bu barədə Ə.Tanrıverdi göstərir ki, "o tərəfə" anlamlı "Anaru" sözü "Dastan"da az işlənən vahidlərdəndir (urur, yönün anaru sağrısın ərinə döndürür). K.Ramazanov göstərir ki, şivələrimizin əksəriyyəti üçün səciyyəvi olan o tərəf, o yan anlamlı, "anrı" sözü qərb ləhcəsində anrı//anara//anırı fonetik variantlarında işlənəməkdədir. Qərb ləhcəsində "anrı" sözünün tərəf sözü ilə yanaşı, işlənməsinə də təsadüf edilir. Məsələn, "Anrı tərəflər bizimdi". Şivələrimizdəki "anrı" sözü barədə R.Rüstəmov yazır: "Qərb qrupu dialekt və şivələrində anrı işarə əvəzliyi daha çox işlənir ki, bu da o (bu) mənasını ifadə edir". Göründüyü kimi, müəllif daha çox qərb ləhcəsi üçün səciyyəvi olan "anrı" sözünü işarə əvəzliyi hesab edir. "Kitabi-Dədə Qorqud"un "İzahlı lüğəti"ndə də "anaru" sözü əvəzlik kimi verilmişdir [15, s.230-231]. Qədim türk sözləri lüğətində də "anaru" leksik vahidi "ol" əvəzliyi formasında öz əksini tapmışdır [16, s.46]. Bildiyimiz kimi, qədim yazılı abidələrdə "ol" formasında işlənən işarə əvəzliyi müasir ədəbi dildə "o" şəklində işlənir. Nəticə etibarilə, düşünürük ki, "anqar, anar, anaru, anrı" vahidləri anarı sözünün başqa fonetik variantıdır. Qərbi Azərbaycanın Ağbaba şivəsində "anarı", Cəmbərək şivəsində "anarı, anqırı" (velyar n səsi ilə) formasında işlənir [10, s.44-45]. Ədəbi dil üçün arxaikləşmiş "anarı" leksik vahidi Azərbaycanın Gəncə, Tovuz, Qazax, Şəmkir rayonları şivələrində də "anarı, anrı" şəklində rast gəlinərək "o yan, o tərəf, o biri tərəf, kənar" mənalarını ifadə edir [11, s.24]. Tədqiqat zamanı bu söz "anarı-bəri, anqırı-bəri" kimi sözlərdə də mühafizə olunur və "o tərəf-bu tərəf, ora-bura" mənasını bildirir [13, s.28; 10, 44-45]. Lakin bu leksem Gəncə, Tovuz şivələrində "anarı-bəri, anrı-bəri" sözlərində işlənərək "xırda-xuruş, şey-şüy" mənasındadır: "Uşaqlara bir az anrı-bəri almışam" [11, s.24]. Yalnız Gəncə şivəsində "anarı-bəri danışmaq" ifadəsi işlənir ki, o da "hərzə-hərzə danışmaq" deməkdir [11, s.24].

Ayama. "DLT"-də rast gəlinən vahidlərdən biridir. Bu söz lüğətdə "ayağ", "ayamaq" formalarında rast gəlinir. Mənası "ləqəb, taxma ad, ləqəb vermək, qorumaq" deməkdir [18].

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında "ayama" sözünün istifadə edilməsinə dair nümunələrə təsadüf edilir. Məsələn, dastanda belə bir ifadəyə rast gələ bilərik: "Qazan Beg ayama Qazan xan deyü ayğır ərən" [17]. "Ayama" sözü, qədim türk dilində və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında, adətən, şəxslərə verilən xüsusi adlar, ləqəblər və ya titullar üçün istifadə edilən bir ifadədir. Bu, bir şəxsin xüsusiyyətlərini və ya onun göstərdiyi qəhrəmanlıqları ifadə etmək üçün verilən ad ola bilər. Qədim türk cəmiyyətlərində insanlara verilən adlar və ləqəblər onların cəmiyyət içindəki mövqeyini, şəxsiyyətini və ya göstərdikləri qəhrəmanlıqları əks etdirirdi. "Ayama" sözü də bu cür ləqəb və adların ifadəsi üçün istifadə edilən bir söz olaraq diqqət çəkir. Bu söz Oğuz türklərinin dilində və mədəniyyətində şəxslərə verilən xüsusi adların və ləqəblərin əhəmiyyətini və funksiyasını vurğulayır. Dastanda bu cür sözlərin istifadəsi, qədim türk dillərinin və mədəniyyətinin dərinliklərini başa düşmək üçün əhəmiyyətlidir.

Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı şivəsində işlənir. Eyni zamanda Azərbaycanın Culfa, Naxçıvan, Culfa, Ordubad, Şahbuz, Şərur rayonlarının şivələrində istifadə edildiyini də qeyd etmək olar [11, s.29]. "Ayama" sözü Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, İrəvan şivələrində "ayama-qaxı" vahidinin birinci komponenti olaraq kobud söz, söyüş, şər, böhtan mənasını ifadə edir [13, s.36]. "Ayama" sözü göründüyü kimi, qərb qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik vahiddir.

Böyür. Bu söz "Divan"da "böğür" formasında rast gəlinir və mənası "böyrək" deməkdir [12, s.104]. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da qeydə alınmışdır [17, s.318]. Qədim türk sözləri lüğətində də eyni səslənmədə və mənada təsadüf edilir [16, s.116]. "Böğür" sözü, insan bədəninin yan tərəfləri və ya böyrəkləri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu Oğuz türklərinin fiziki təsvirlərində və bədən hissələrinin təsvirində istifadə edilən bir sözdür. Döyüş və savaş təsvirlərində, qəhrəmanların yaralanmaları və ya zədələnmələri təsvir edilərkən "böğür" sözü işlədilir. Məsələn, ox və ya qılınc yarası alan bir qəhrəmanın yan tərəfinin təsviri zamanı bu söz istifadə oluna bilər. "Böğür" sözü qədim türk dilinin fonetik xüsusiyyətlərini əks etdirir. Sözü tərkibindəki sait və samit səslər, qədim türk dilindəki səslərin müasir türk dillərindəki formaları ilə müqayisə edilə bilər. "Böğür" sözünün etimologiyası, türk dillərində və dialektlərindəki oxşar sözlərin mənşəyi ilə bağlı tədqiqatlar aparmağa imkan verir. Müxtəlif türk dillərindəki bənzər formalar, bu sözün qədim türk dilində geniş istifadə olunduğunu göstərir. İnsanın və heyvanın daxili orqanlarından biri "böyrək" adlanır. Bu leksik vahid Azərbaycan ədəbi dilində "böyrək", özbək dilində isə "büyrək" fonetik tərkiblərində işlənir. Özbək dilində işlənən sözün fonetik variantı Azərbaycan dilinin Şimal qrupu dialekt və şivələri üçün səciyyəvidir [19, s.69].

Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Qəmərli, Zəngibasar şivələrində işlənən "böyür" sözü "kənar, yan, yaxın, yan tərəf, bədən böyrək olan tərəfi" mənalarını bildirir [10, s.74]. Araşdırma zamanı aydın olur ki, bu vahid qərb şivələri üçün xarakterikdir.

Çalma. "Divan"da qeydə alınan sözlərdən biridir. "Təzək, gərmə, quru təzək" deməkdir [12, s.128]. Qərbi Azərbaycanın Kalinino rayonu ərazisində işlənərək "yaylıq, baş örtüsü" mənasını bildirir [13, s.83]. Bu söz Azərbaycanın Kəlbəcər, Füzuli, Ağdam, Xocalı, Qazax, Ağdaş, Gədəbəy, Goranboy, Şəki, Quba, Ordubad rayonlarının şivələrində eyni fonetik səslənmədə rast gəlinərsə də, omonimlik xüsusiyyətini daşıyaraq müxtəlif mənaları ifadə edirlər. Belə ki, "çalma" leksemi "suqabı, dəryaz, xəşil, nar, heyva və s. çubuqlarından

hazırlanmış böyük süpürgə, baş yaylığı" mənasında işlənir [11, s. 88]. Nəticədə onu deyə bilərik ki, "çalma" vahidi işləkliyi etibarilə geniş dialekt arealına sahibdir.

Çanax. "Divan"da çanak şəklində qeydə alınıb, qab-qacaq (oğuzca); çanax; duzqabı; ağacdan oyulmuş qab" [12, s.129], "kəkələyən, qorxaq, laqeyd" mənalarını ifadə edir [18]. Göründüyü kimi, "çanax" sözü omonimlik xüsusiyyəti daşıyır. Qədim türk sözləri lüğətində "çanaq" şəklində rast gəlinir [16, s.138]. "Çanaq" sözü, Oğuz türklərinin mədəniyyətində mühüm yer tutan yemək və içki mədəniyyətini əks etdirir. Qədim dövrlərdə insanlar üçün qab-qacaq əşyaları mühüm əhəmiyyət daşıyırdı, çünki bu əşyalar yalnız qida qəbulunu deyil, həm də sosial və dini mərasimləri əks etdirirdi.

Qərbi Azərbaycanın İrəvan, Vedi, Zəngibasar, Basarkeçər, Kalinino, Dərələyəz, Çəmbərək şivələrində də omonimliyini qoruyub saxlayır. Geniş areallığa sahib olan vahid "qab (pendir düzəltmək üçün istifadə olunan əşya), ölçü qabı, musiqi aləti sazın dairəvi hissəsi" mənalarını bildirir [13, s. 84]. Bu sözə Azərbaycanın Ağdam, Gədəbəy, Laçın, Naxçıvan, Xanlar, Şəki, Zəngilan rayonlarının şivələrində rast gəlinir [10, s.89]. Bu da çanax sözünün geniş areallıq xüsusiyyətinə sahib olduğunu göstərir.

Nəticədə onu qeyd etmək istərdik ki, Qərbi Azərbaycan qədim türk diyarı olub Azərbaycanın ayrılmaz hissədir və Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində xüsusi yeri vardır. Aktuallığı ilə diqqət çəkən Qərbi Azərbaycan şivələri cənub, qərb və qismən şərq ləhcələrinin xüsusiyyətlərini daşıyır. Məhz ərazinin dialektoloji mənzərəsinin kiçik bir hissənin tədqiqatı cəlb edilməsi bizə onu deməyə əsas verir ki, qədim yazılı mənbələrdə, xüsusilə də Mahmud Kaşğarının "Divan"da zəngin leksik qat mövcuddur. Bu qədim türk leksik qatının öyrənilməsi dil tarixi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki dil tarixi, bir dilin zamanla necə dəyişdiyini, inkişaf etdiyini və yayıldığını araşdıran bir elm sahəsidir. Eyni zamanda dilin müxtəlif dövrlərdəki vəziyyətini və bu dövrlər arasında necə dəyişikliklər keçirdiyini incələyir. Bu sahə fonetik, morfoloji, sintaktik və leksik dəyişiklikləri öyrənməklə yanaşı, dilin sosial və mədəni kontekstdə necə inkişaf etdiyini də araşdırır. Bu mənada "Divan-lüğət it-türk" əsəri türk dillərinin tarixini və müxtəlif bölgələrdəki şivələrinin xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün dəyərli bir qaynaqdır. Qərbi Azərbaycan şivələrində əksini tapan bu tipdən olan leksik vahidlərin izləri, türk dillərinin geniş coğrafiyada yayılmasının və tarixi inkişafının göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ramiz Əskər. Dahi türk dilçisi Mahmud Kaşğari. Bakı: Füyüzat, 2020, 176 s.
2. Mahmud Kaşğari. "Divanü lüğət-it-türk"ün Xalid Səid tərcüməsində. 4 cildə, I cild, Bakı: Elm və təhsil, 2024, s.55.
3. Кононов, А. Н. Изучение, Дивану Лугит Ит-Турк" Махмуда Кашгарского в СССР // Советская тюркология. 1972. № 1. с.17.
4. Ширалиев, М.Ш. Махмуд Кашгари как диалектолог//Советская тюркология. №1, Баку: 1972, с.24-30 .
5. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-Türk (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər). I cild. Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
6. Divanü Lüğət-it-Türk" Tercümesi (Çeviren Besim Atalay), I cild. Ankara: 1985, 530 s.

7. Quliyeva, Y. Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it-türk əsərində türk dillərinin ümumi mənzərəsi // Dövlət və din, № 10(39) oktyabr, Bakı: 2015, s.54-62.
8. Əzizov, E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Dialekt sisteminin təşkili və inkişafı (dərs vəsaiti), Bakı: Bakı Universiteti, 1999, 354 s.
9. Tanrıverdi, Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 538 s.
10. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 440 s.
11. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
12. Mahmud Kaşğari. "Divanü lüğat-it-türk". Dörd cildə. IV cild (indeks), Bakı: Ozan, 2006, 752 s.
13. Bədəlova, A. Qərbi Azərbaycan şivələri lüğəti. Bakı: ADPU, 2022, 431 s.
14. Rəcəbli, Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I hissə. Bakı: Nurlan, 2006, 648 s.
15. Tanrıverdi, Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud"un söz dünyası". Bakı: 2006, 471 s.
16. Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969, 676 стр.
17. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
18. Divan-i Luqat-i it-Türk Dizini ديزينى الترك لغات ديوان Hazırlayan: Türk Dil Kurumu PDFləşdirən: Mehran Bahari – 2003
19. Hüseynova, M. Mahmud Kaşğarının "Divani-lüğət-it-türk" əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı: 2022, 241 s.

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN FONOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aynur NAMAZOVA

aynamaz@mail.ru

ORCID iD: 0009-0001-2498-8880

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Köklü bir dil olan türk dili tarix boyu geniş bir coğrafiyada çox müxtəlif əsərlərlə təmsil olunmuşdur. Dilimiz Gök türklərindən günümüzə qədər səs və forma dəyişikliyi ilə inkişaf etmiş, qonşu mədəniyyətlərin təsiri ilə müxtəlif dinlərin lüğət tərkibinin təsirinə məruz qalmışdır. Bu uzun müddət ərzində türk dili də müxtəlif əlifbalarla yazılmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, zəngin və rəngarəng mətnlər türkcənin fonetik və morfologiya baxımından mərhələli inkişafını izləməyə imkan verir. Tarix boyu yazılan mətnlərdə dilin türk/türk/türk dili/türk dili ümumi termini ilə adlandırılması da bu davamlılığın nəticəsidir. Dilimizin adı uyğur, qaraxani, çağatay və s. bu terminlərin istifadəsi tədqiqatçılara məxsusdur. Tarix boyu xüsusilə fonetika və fonetika baxımından yaşanan çətinliklər türkcənin köklü tarixi, tarixi mətnlərdəki dialekt xüsusiyyətləri və fərqli yazı sistemləri ilə izah edilə bilər. Qapalı /é/ saiti və uzun sait məsələsi ən tipik mübahisələrdən biridir. Kaşğarlının məşhur lüğətində sait və samitlər baxımından ilk linqvistik qeydlər də vardır. Lüğətin müxtəlif yerlərində hərflər və onların səs dəyərlərinə dair fikirlər bu müzakirələrə rəhbərlik etməyə davam edir. Maraqlıdır ki, lüğətdə uzun sait haqqında geniş məlumat olsa da, qapalı /e/ qeyd edilmir. Bağlı saiti /é/ xaricindəki səkkiz saiti üç münasibət (damaq, dodaq və delik) baxımından simmetriyası və bugünkü türk yazılı dil və şivələrində qapalı /é/ varlığı müxtəlif müzakirələrə səbəb olur. Bu araşdırmada türkcənin tarixi keçmişi izah edilmiş, adı çəkilən saitlərlə bağlı müzakirələrə yer verilmiş, D.Kristalın fonetika və fonologiyaya verdiyi təriflər əsasında türkcənin sait və samit sisteminin tarixi gedişatı müzakirə edilmişdir.

Açar sözlər: *Türk dili, tarixi türk yazı dilləri, fonetik, fonologiya*

Giriş

Mövzunun aktuallığı türklərin tarix boyu yayıldığı Orta Asiya, Şərqi Avropa və Yaxın Şərqdəki geniş torpaqlar təbii diferensiaslaşma prosesi ilə ana dilinin dialekt kimi meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Türkcə VIII əsrin əvvəllərindən mövcud olmuş ilk yazılı sənədlərdə belə bəzi dialekt fərqləri var: əski türk yazılarında və bəzi əski uyğur əlyazmalarında; saitlər üçün /ı/ > /a/ (bomayan > bolayan “olsun”, kañgimiz > kañgamaz “atamız”, atlığ > atlağ “məşhur”) /i/ > /e/ (temirin > temiren “dəmirdən, ilə dəmir”; kelt bizim > keltemez “biz gəldik”) və samitlər üçün /ń/ > /n/ ~ /y/ (ańığ > ańğ ~ mayığ “pis”, köñür- > kəndli- “yanmaq”). Bu köhnə dil dövrünün mütəxəssisi olan filoloqlar /ñ/ > /ğ/ (bardıñ > bardığ “gittin”, ötüñ > öltüğ “öldün” və s.) kimi fonetik dəyişikliklərin və ya fərqlərin olduğunu bildirirlər [2].

Lakin türklərin danışdığı dilində bu fonetik dəyişikliklər, XI əsrin üçüncü rübündən etibarən Mahmud Kaşqari özünün “Divanu Lugati't-Türk” adlı yeganə əsərində şüurlu və əhatəli şəkildə ilk dəfə qeyd etmişdir. O, əsərində onu dövlət dili kimi müəyyən etmiş və onu

Ha-Kaniyenin "hakimiyyət dili" adlandırdığı və dövlət dili kimi önə çəkdiyi Qaraxanlı türkcəsindən əlavə, oğuz və qıpçaq boylarının (tebe > teve ~ deve, tamğaq > tamaq "damak") dialekt xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirmişdir. Əhali sıxlığına və siyasi uğurlarına görə türk dili tarixinin ən əhəmiyyətli dilləri arasında ilk fonetik qeydlər kimi böyük dəyərə malikdir [3].

Türkologiyanın banilərindən olan V.V.Radloff (1837-1918) özünün qabaqcıl əsəri olan "Vergleichende Grammatik der nördlichen Türkssprachen, I. Theil. "Fonetik dernördlichen Türkssprachen"də (Leypsiq 1882) XIX 19-cu əsrin sonlarında formalaşan çağdaş Türk Dünyasının dil varlığı haqqında çox dəyərli qeydlər vermiş və bununla da müasir türk fonetik məktəbinin başlanğıcını qoymuşdur.

Çağdaş türk ləhcələrinin və yazı dillərinin fonetik quruluşunun tam təsviri L.Bazinin dediyi kimi, bulanıqlıq və uyğunsuzluq təəssüratı yaradır, halbuki türk ləhcələrinin fonoloji təhlili belə geniş bir əraziyə yayılmışdır, yəni tədqiq fonemlərin sırasını, sadə və aydın bir quruluş tutma imkanı verir [6].

Günay Karaağaç çox açıq şəkildə ifadə etdiyi kimi; Fonema sözün mənasını, sözün və morfemlərin sərhəddini ayıran səsdır, məna daşıyıcısı deyil, məna dəyişdiricisi olan ən kiçik dil vahididir; Fonem məna dəyişikliyinə səbəb olduğu müddətcə mövcud ola bilər; Məna dəyişikliyinə səbəb olmayan fonemik dəyişikliklər eyni fonem daxilindədir [7]. Bu qısa təsvirdə əvvəlcə şəxsi və ya regional fonetik dəyişikliklər kimi başlayan, lakin zaman keçdikcə ictimai və ya milli xarakter alan səsləri təsvir edəcəyik. Çağdaş türk yazı dillərinin səs quruluşuna diqqət yetirərək, dəyişliyin qalıcı nəticələr doğuran tərəflərinə diqqət çəkmək istəyirik.

19-cu əsrdə M.A.Castren, O.Böhtling, A.Vambery kimi qabaqcıllarla başlayan türk dili araşdırmalarında V.Tomsen, V.Radloff, V.Bang-Kaup və tarixi-müqayisəli üsulla işlənmiş fonemlərin ilk yazılı mətnlərin göründüyü Əski türk dövründən (miladi 8-ci əsrin əvvəllərindən) izlənən səs quruluşu daxilində nəzərə alınması ənənəsi mövcuddur.

Türk dilində hər hecanın sütunu olan saitlər və bir-biri ilə tamamilə simmetrik düzülmə göstərən səkkiz ilkin fonem aşağıdakı cədvələ bağlana bilər.

Səkkiz saitdən ibarət bu cədvəl daha səkkiz uzun fonem əlavə olunur, yəni burada göstərilən saitlərin də eyni xüsusiyyətlərə malik uzun tipləri var [8; 9].

Türkologiyada çox bəhs edilən və e-i arasında dəyər daşıyan orta aralıq /é/ səsinin heç bir fonoloji dəyəri yoxdur və yuxarıdakı simmetriyanı pozduğu açıq-aydın görünür [10]. éki "iki", él "xalq", ész "dost", ét "təşkil etmək" kimi sözlərdəki qapalı /é/ saiti 1896-cı ildə Orxon Yazılarını deşifrə edib nəşr etdirən V.Tomsen tərəfindən müəyyən edilmişdir.

Çağdaş türk dillərinin təsviri tədqiqatlarında K.H.Mengesdən E.R.Tenişevə qədər bu doqquzuncu sait allofon kimi, lakin fonetik varlıq kimi göstərilmişdir. Bu sait haqqında belə düşünüən mütəxəssislərdən Tələt Təkin Orxon türkcəsində yalnız birinci hecda mövcud olan qapalı sait /é/ qısa formasını éki "iki", kéri "geri", kéyik kimi təsvir edir. "vəhşi heyvan", yégirmi "iyirmi" və s. Sözlərdə uzun formanı aşkar edərkən uzun formanı yakut və türkmən dilləri ilə müqayisə edirik: bér-sosyal (> Yak. bier-), bész "beş" (> Yak. bieş), yé-"yemək" (yak. sie) -, yéti "yeddi" və s. göstərmişdir.

Yalnız birinci hecaya məxsus tarixi səs olan bu qapalı /é/ səsinə müasir tatar və başqırd dillərində /i/ > /é/ dəyişməsi ilə sözdəki hər hecda rast gəlinən ikinci dərəcəli fonemlə qarışdırmaq olmaz: ET birinçi > béréncé, bilgin- > bétérdé və s. Əski türkcədəki bütün orijinal /i/ saitləri İdil-Ural dilindədir.

Tatar-başqırd dillərində müntəzəm olaraq /é/-ə çevrildiyinə görə Ümumi türk morfolojiyasındakı {ı / i} qarşılığı {ı / é} ilə əvəz edilmişdir (Məs. ET, Kyp. Kzk. kir- "kirmak" / kir- "girmək" halbuki Tat kërëz "kirli, təmiz" və s.)

Səslərdəki fonetik hadisələrin, ümumiyyətlə, əlifba sırası ilə verildiyi təsviri qrammatik ənənədən kənarda hazırlamağa çalışdığımız "Bugünkü Qıpçaq türkcəsi - tatar, qazax və qırğız ləhcələrinin müqayisəli qrammatikası" adlı doktorluq dissertasiyasında fonetik hadisələrin göstərildiyi kimi:

- 1) mövqe baxımından, əvvəlində - ortada - sözün sonunda;
- 2) miqyasda və ya miqyasda müntəzəm və qeyri-müntəzəm;
- 3) keyfiyyətlərinə görə tarixi, qrammatik və danışiq dili kimi təsnif edilmiş və müzakirə edilmişdir [12].

Burada çağdaş türk yazı dillərində tarixi səs dəyişiklikləri şəklində xarakterik nəticələr verən müntəzəm və daimi dəyişikliklərə diqqət çəkməklə kifayətlənəcəyik; Dildə məhdud sayda nümunələri olan nizamsız dəyişikliklər (ET biş- > TT. piş- "pişmək"; bar- > var- "armak" və s.) və *sevmək-e > sevmək > olan. anidir və müasir dilin sevmək üçün istifadəsində heç bir daimi nəticəsi yoxdur kimi qrammatik səs dəyişiklikləri nəzərə alınmayacaq. Bundan əlavə, türk yazı dillərinin ana dili olan qrammatik yazarların zənginlik və müxtəliflik üçün əsərlərinə əlavə etdikləri dialekt (ləhcə) xüsusiyyətləri də burada maraq doğurur.

Volqa-Ural bölgəsinin türk yazı dillərində dairəvi saitlərin müntəzəm dəyişməsi bütün Türk Dünyasından fərqli və çox güman ki, alt dil qatına aid olan xüsusiyyəti göstərir. Arxa damaq /o/ > /u/ və ön damaq /ö/ > /ü/ daralması tatar, başqırd və qismən çuvaş dilləri üçün xarakterikdir: müq. *toğız "doqquz", Kzk. toğız, Krg. toğuz, türk. doqquz, Kheart. toğız, Kmk. Amma Tat tozsuzdur. tuğız, *toğ "tok", türk. dolu, Az. toğ, Kzk. toğ, Kmk. toğ, Nog. toğ, Krç-Blk. toğ, Tat. Sədr tuğ [10; 12]. Əksinə, eyni dil zonasındakı tatar və başqırd dillərində /u/ > /o/ və /ü/ > /ö/ genişlənmələri də müntəzəm olaraq dəyişirdi: ET bus- > Tat. pos "pusquda gizlənən"; butı- > bota- "budamaq"; kuç- > qoç- "qucaqlamaq"; kus- > qos- "qusmaq"; kuđ- > qoy- "tökülmək"; qırı- > qori- "qurutmaq"; tur- > tor- "ayağa qalxmaq, durmaq"; tut- > tot- "tutmaq"; yum- > yom- "yuma"; udmaq- > yot- "udmaq"; uç- > oç- "uçmaq"; unut- > onit- "unutmaq" // ET əyilmək- > Tat. bök- "əymək"; bü- > bör- "bürmək"; küđ- > köt- "gözləmək"; ash- > köl- "gülmək"; küy- > kənd- "yandırmaq"; sur- > keçmiş "sürümək"; tür- > tör- "yuvarlamaq"; türt- > tört- "soxmaq"; tüş- > töş- "arzu-mek"; üz- > yon- "üzmək" [13]. Tatar-başqırd dilindəki bu vokalizm tarixən müntəzəm sait dəyişmələrinin yeganə nümunəsi kimi diqqəti çəkir.

Türk sait quruluşunda görünən {ET yasar- > yeser-} {*başgar- > bacar- > becer-} {büt- > bit- halbuki bütün < büt-; Bir çox tarixi dəyişikliklər, məsələn, bürge > flea} {bıçuk > yarım halbuki bıçaq < bıçaq-} nizamsız xarakteri ilə qrammatika daxilində fonetika deyil, yalnız hər sözün etimoloji təhlili kontekstində fərdi tədqiqat obyektinə ola bilər.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, türk fonologiyasında sait uyğunluğu ən əsas xüsusiyyətdir: Sözün heca quruluşunda ön damaqdan və ya arxa damaqdan başlayan və sözün sonuna qədər davam edən ardıcılıq "damaq" adlanan prinsipdir. ahəng" dilində (TT. miş-tır; ön damaqda e-kil-mə-di-lər və s.). Birinci hecada dairəvi saitlə başlayıb dairəvi saitlə davam edən sözlərdən yaranan "dodaq ahəngi" (TT. o-tur-muş-tur; gör-rül-dü-ğü-nü

və s.) aşağıdakı hecalarda, dodaqların mövqeyi və səkkiz saitlərin yuvarlaqlığı maraq kəsb edən bir xüsusiyyətdir.

Mövcud olmadığı üçün ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Əslində yazılı dil tarixində və çağdaş yazı dillərində dodaq ahənginin hər zaman mükəmməl şəkildə mövcud olmadığı görünür: Məsələn. Orh. korruptin "korupsiyaya uğradı", öldü "öldü" 2; Qədim uyğurca. kögüzi "sinə", uni "səs"; [14] Köhnə Anadolu türkcəsi. bax- "görünmək", doqın- "toxunmaq", uyın- "əzim etmək, hörmət etmək", dutış- "od tutmaq", bulış- "görüşmək", qoht- "iyləmək", süzil- "üzmək" və s. [15].

ƏDƏBİYYAT

1. Tekin, Ş. Eski Türkçe. Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Cilt. 2. Baskı. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü; 1992. p.69-119.
2. Tekin, T. Orhon Türkçesi Grameri. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 9. 1. Baskı. Ankara: Sanat Kitabevi; 2000.
3. Killi, G. Türk Diyalektoloji Araştırmalarının Eşsiz Kaynağı: Dîvânu Lugâtî't- Türk. Özönder SB, editör. Kaşgarlı Mahmud Kitabı. 1. Baskı. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları; 2008. p. 375-406.
4. Tenişev, ER, Radlov vv. Fonetist i Grammatist. Tyurkologičeskiy Sbornik 1971. vıp. 1. Moskva: Akad. Nauka. 1972. p. 32-41.
5. Temir, A. Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri, Hayatı-İlmî Kişiliği- Eserleri. 1. Baskı. Ankara: TDK yayınları; 1991.
6. Bazin, L. Structures et tendances communes des langues turques (Sprach- bau). Philologiae Turcicae Fundamenta-ı, Wiesbaden; 1959. p. 11-9.
7. Karaağaç, G. Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü. 1. Baskı. Ankara: TDK yayınları; 2013.
8. Räsänen, M. Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen. 1. Auflage. Helsinki: Studia Orientalia; 1949.
9. Tekin, T. Türk Dillerinde Birincil uzun Ünlüler. 1. Baskı. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 13; 1995. p. 17.
10. Serebrennikov, B.A., Gadjieva N.Z. Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tar- ihî Grameri (Çev: Hacıyev T, Öner M). 2. Baskı. Ankara: TDK yayınları; 2018.
11. Tekin, T. A Grammar of Orkhon Turkic. 1 st ed. Bloomington: indiana university Publications uralic and Altaic Series. 1968;69:261-73.
12. Öner, M. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. 1. Baskı. Ankara: TDK yayınları; 1998.
13. Sırtı, E. Kıpçak Lehçelerinde Kök Fiiller (Tarihî-Karşılaştırmalı Söz varlığı İncelemesi). Baskı. Ankara: TDK yayınları; 2019.
14. Eraslan, K. Eski uyğur Türkçesi Grameri. 1. Baskı. Ankara: TDK yayınları; 2012.
15. Mansuroğlu, M. Eski Osmanlıca. Tarihî Türk şiveleri. 1. Baskı. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları; 1979.

SUMMARY

Aynur Namazova

PHONOLOGICAL FEATURES OF THE TURKIC LANGUAGES OF THE OGHUZ GROUP

As a language with profound roots, Turkish has been represented by a wide range of works throughout a vast geographical area throughout history. Our language has changed in sound and form from the time of the Kok-Turks to the present day, and has been influenced by the lexicon of numerous religions and neighboring civilizations. Throughout this lengthy process, Turkish was also written using a vast array of alphabets. Despite this, the rich and varied texts make it possible to track the historical evolution of Turkish in terms of phonetics and morphology. As a result of this continuity, the language has been referred to in historical writings as Türkçe/Türkî/Türk tili/Türk dili 'Turkish'. Our language is known as Uighur, Karakhanid, Chagatai, etc. Researchers are responsible for utilizing certain terminology. The challenges encountered throughout history, particularly in terms of phonetics and phonology, can be attributed to the deeply embedded history of Turkish, dialect characteristics in ancient documents, and diverse writing systems. The closed /é/ vowel and the problem of long vowels are among the most common topics of debate. Additionally, Kaşgarlı's famous dictionary has the first linguistic data about vowels and consonants. In many sections of the dictionary, opinions on letters and their sound values continue to shape these arguments. It is notable that the dictionary has a great deal of information regarding long vowels yet does not address the closed /é/ topic. Eight vowels, omitting the closed /é/ vowel, produce symmetry in terms of three connections (palate, lip, and opening). However, the presence of the closed /é/ vowel in modern Turkic languages and dialects generates a variety of perspectives. This study demonstrates the historical context of Turkish, discusses the listed vowels, and examines the historical development of the Turkish vowel and consonant system using the phonetic and phonological definitions of D. Crystal.

Keywords: Turkish, historical Turkic languages, phonetics, phonology

ORTA ƏSR İRƏVANLI TƏBİBİN ƏSƏRİ ƏLYAZMALAR XƏZİNƏSİNDƏ

Mətanət MURADOVA

metanet20102010@mail.ru

Məsmə MAHMUDOVA

mahmudova.mesme@mail.ru

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Zəngin əlyazma kitabları xəzinələrindən sayılan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu elmin müxtəlif sahələrini əhatə edən – tibb və astronomiya, riyaziyyat və minerologiya, poetika və fəlsəfə, teologiya və hüquqşünaslıq, qrammatika, tarix və coğrafiya, bədii nəsr və poeziyaya aid Azərbaycan, türk, ərəb, fars və başqa dillərdə zəngin və nadir əlyazma kolleksiyasına malikdir.

Bundan əlavə, həmin institutda XIX-XX əsrlərdə yaşamış Azərbaycanın görkəmli elm və ədəbiyyat xadimlərinin şəxsi sənədləri, tarixi sənədlər və fraqmentlər, əski çap kitabları, əvvəlki dövrlərin qəzet və jurnalları, mikrofilm və fotosurətlər mühafizə edilməkdədir. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan 12 minə qədər əlyazmanın 453-ü tibbə aiddir. Həmin əlyazmaların 60-ı türk, 73-ü ərəb və 320-i fars dilində yazılmışdır.

Onların arasında həm orta əsr Azərbaycan alimlərinin əsərləri, həm də vaxtı ilə Azərbaycanda geniş şöhrətə malik olmuş əcnəbi müəlliflərinin kitabları vardır.

2005-ci ilin payızında Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan üç nadir orta əsr tibb əlyazması YUNESKO tərəfindən, rəsmi olaraq, "Dünya Yaddaşı" Proqramının Reyestrinə daxil edilmişdir. Həmin siyahıya dünyanın ən unikal və əvəzolunmaz yazılı abidələri daxildir. Qərarı təsdiqləyən sertifikat Əlyazmalar İnstitutunda YUNESKO-nun baş katibi Koşişiro Matsuura tərəfindən təqdim edilmişdir.

XVIII əsrdə yaşamış görkəmli Azərbaycan həkimi və alimi Hacı Süleyman Qacar İrəvani 600-dən artıq dərman bitkisi növünü təsvir etmişdir. O, Azərbaycanın siyasi və mədəni tarixində mühüm rol oynayan və İrəvan xanlığını idarə edən Qacar nəslinin nümayəndəsidir.

Hacı Süleyman Qacar İrəvani Azərbaycanın məşhur mədəniyyət mərkəzi olmuş İrəvan xanlığının paytaxtı İrəvan şəhərində anadan olmuşdur.

Onun fars dilində yazdığı "Fəvaidül-hikmət" ("Hikmətin faydası") əsəri nəinki Azərbaycanda, eləcə də Orta Asiya və İranda böyük şöhrət qazanmışdı. Bu kitab orta əsr əczaçılıq ensiklopediyasıdır və minlərcə dərman bitkisinin, heyvan və mineralın müalicəvi keyfiyyətlərindən bəhs edir. "Fəvaidül-hikmət" əsərinin nadir əlyazma nüsxələri AMEA Əlyazmalar İnstitutunda və eləcə də İran və Misirdə saxlanılır.

Bəzi kataloqlarda onun adı "Kitabül-hikmət" ("Hikmət kitabı") kimi də göstərilir. Kitab iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə dərman xassələrinin əlifba sırası ilə siyahısı verilib. İkinci hissə isə orta əsr farmakoloji terminlərin izahlı lüğətidir. Burada bitki, heyvan və mineralların Azərbaycan, türk, ərəb, fars, yunan, çin, hind və başqa dillərdə adları verilmişdir.

Hacı Süleyman Qacar İrəvaninin AMEA Əlyazmalar İnstitutunda "Fəvaidül-hikmət" əsərinin iki əlyazma nüsxəsi saxlanılır. B-39 şifri altında mühafizə olunan əlyazması

h.1249/m. 1833-cü ildə köçürülmüşdür, müxtəlif xəstəliklərin törənmə səbəbləri, əlamətləri, onların müalicə üsulları haqqındadır. Əlyazmada tibbi terminlər lüğəti vardır. Əsər Şərq istehsalı, təbii rəngli vərəqlərə köçürülmüşdür. Mətn qara, sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Səhifələnmə Şərq üsulu ilə aparılmışdır.

Əsər ... هنر است از بسم الله الرحمن الرحيم...مفردات عظیم الخواص حمد بیغایت... Əsər ... هنر است از بسم الله الرحمن الرحيم...مفردات عظیم الخواص حمد بیغایت... sözləri ilə başlayıb, ... هنر است از بسم الله الرحمن الرحيم...مفردات عظیم الخواص حمد بیغایت... sözləri ilə bitir.

Əlyazmanın ölçüsü 16,5x21sm, həcmi isə 155 vərəqdır.

Hacı Süleyman Qacar İrəvaninin "Fəvaidül-hikmət" əsərinin ikinci nüsxəsi D-182 şifri altında mühafizə olunur. Həmin nüsxə Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşı Kəlamə Abbasova tərəfindən fars dilindən tərcümə edilərək çap olunmuşdur.

GÖYÇƏ MAHALI – GÖY ÇİÇƏYİM

("Göyçə mahalı Kəsəməni: bir kəndin tarixindən səhifələr: elmi-tarixi qeydlər, portretlər, publisistik düşüncələr, səcərələr" kitabı kontekstində)

Almaz Ülvə BİNNƏTOVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Vətən müharibəsində Qələbəyə həsr olunmuş Zəfər Paradında Ali Baş Komandan İlham Əliyevin çıxışından: "Zəngəzur, Göyçə mahalı, İrəvan bizim doğma torpağımızdır. Biz qayıdacağıq! ... Azərbaycan əhalisi öz dədə-baba torpaqlarına qayıdacaq. Üçtərəfli 10 noyabr Bəyanatında göstərilir: Bütün qaçqınlar öz doğma torpaqlarına qayıtmalıdır. Bizim doğma torpağımız Zəngəzurdur, bizim doğma torpağımız Göyçə mahalıdır, İrəvandır. Biz qayıdacağıq, əlbəttə..."

10 dekabr 2020, 13:30.

Tezis

Kiçik Qafqaz sıra dağlarının və Şahdağın ətəklərində yerləşən Göyçənin tarixi soraqları Dədə Qorqud dastanlarından gəlir. Göyçənin etnoqrafiyası bir daha adamı inandırır ki, ilk türk yurdunun binəsi Göyçədən başlayıb.

Folklor Göyçədən başlayır - ifadəsi Göyçə haqqında sözün riyazi dəqiqliklə biçilmiş düsturudur. Üç kəlməlik bu möcüzəvi gerçəklik akademik Yaşar Qarayevin apardığı tədqiqatlara, izlədiyi elmi mənbələrə, rastlaşdığı və mütləq etdiyi folklor nümunələrinə istinadən Göyçə barəsində yazdığı elmi məqaləsindən götürülmüşdür.

Göyçə yaranışı, təbiəti, adət-ənənəsi ilə bütövlükdə milli folklor nümunəmiz idi. Yaraşıqlı dağlar əhatəsində olan Göyçə mahalına Göyçə gölü bir ayrı gözəllik verirdi. Elə bil bir cüt sona idilər – Göy yamaclı dağlar-düzlər və Göy dəniz. İkisi də gömgöy, Göyçə idi. Bu yurdun sazı təsdiq edir ki, yaşı bilinməz, zirvəsi görünməz tarixi var.

Göyçə gölü sahilləri boyunca geniş bir ərazini əhatə edən Göyçə mahalı–Kəvər, Qaranlıq, Basarkeçər rayonları və Çəmbərək (Toxluca, Ağbulaq, Şorca, Ardanış, Cil) rayonundan isə 5 kəndindən ibarət idi.

Basarkeçər - bu ərazilərin ən böyüyü idi. 1150 kv. km sahəsi əhatə edən Basarkeçər rayonu Gədəbəy və Kəlbəcərlə dağ qonşuları - həmsərhəddir. Rayonun bütün əhalisini türklər təşkil etsələr də, çar hökumətinin 1828-ci ildə İran ilə bağladığı Türkmənçay və 1829-cu ildə Türkiyə ilə bağladığı Ədirnə sülh müqaviləsinə əsasən həmin ölkələrin ermənilərinin xeyli qismi Göyçə gölü ətrafında yerləşdirilmişdi ki, bununla da Göyçəyə murdar erməni nüsxələri atılmışdı.

Ermənilərin "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq iddiaları ilə Göyçə həmin vaxtdan deportasiyalara məruz qalıbdır. Bir neçə dəfə çar imperiyası azərbaycanlıları öz köçürülmə siyasətləri ilə yer-yurdlarından didərgin etdilər. 1918-1919-cu illərdə qəddar Andronikin açıq terroru göyçəlilərin yaddaşından tarix ötsə də silinməmişdi. Həmin terrorla Göyçə əhli yurdundan pələng olmuşdu. Rus imperiyası çar şinelini çıxarıb sovet Şinelini geydi. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulanda suveren respublika ərazisi yaratmaq üçün Göyçə, Zəngəzur, Zəngibasar mahalları və s... torpaqlarımız qeyd-şərtsiz erməni ərazisinə çevrildi. Onda 1921-ci il idi. Ancaq bununla kifayətlənməyən imperiya sovet siyasəti ilə

1948-53-cü illərdə Zəngibasardan (Masis rayonu ərazisindən) o cümlədən Göyçədən Azərbaycan türklərini yenidən köçürməyə başladılar. Bu köçürülmə siyasəti tarixdə "ağ genosid" adlanır.

1985-ci ilin "yenidənqurma"sı növbəti köçürülmə siyasətinə başladı. Ermənistanda, o cümlədən Göyçədə bir nəfər də türk qalmadı. Rus-erməni silahlı birləşməsi ilə 1988-ci ildə əhali bütünlüklə məcburi olaraq yurdundan çıxarıldı. Nəhayət, 1988-ci il dekabrın 10-da Ermənistanı "türklərsiz respublika" elan etdilər. Basarkeçər rayonu – Göyçə bütünlüklə erməniyə qaldı.

Erməninin xəyanətcar xislətlərindən biri də vaxtaşırı toponimləri məhv etmək, qədim adların izini itirmək, yeni süni tarix yaratmaq olubdur.

Axırıncı illərin məlumatına görə, Basarkeçərdə 34 kənd var idi. 24 türk, 7 erməni, 3 qarışıq, 60 min nəfər əhalinin 40 mini türklər idi. bu erməni statistikasına idi. Basarkeçərin Babacan, Pəmbək, Dərə, Satanağac (Hacıqərib, Güney), Şişqaya, Göysu, Kəsəmən, Qaraiman, İnəkdağı, Canəhməd, Ağyoxuş, Subatan, Zəd, Ağkilsə, Sərzibil (Zərkənd), Nərimanlı, Qayabaşı, Qoşabulaq, Daşkənd, Aşağı Zağalı, Yuxarı Zağalı, Aşağı Şorca, Yuxarı Şorca, Kiçik Məzrə, Böyük Məzrə, Qanlı, Çaxırlı, Tüstülü, Kərkibaş, Torf, Gödəkbulaq, Qırxbulaq, Yarpızlı, Qızılvang – bu kəndlərin hamısı türk toponimləri və əhalisi də türkdür. Ona görə də bu statistika düzgün deyil, süni şəkildə ermənilərin sayını artırır.

Erməni Şahdağı silsiləsindəki – Kəsəməndəki qayaların, çəmənlərin, otların, çiçəklərin, dərələrin adlarını bilmir. İnanıram ki, biz o dağlar-daşlar üçün darıxdığımız kimi, o cansız-dilsiz, amma ruhu olan dağlar daşlar, qayalıqlar da bizim üçün darıxırlar. Adları çəkilmədikcə həsrət-həsrət əriyirlər. Biz gedib çıxmasaq dərddən dağlar iki yerə bölünəcək - hər şey torpağa gömüləcək. Bax, onda Göyçənin qiyamət günü olacaqdır. Hələ ki, səbr edib bizi gözləyirlər.

Vaxtilə bizim Ülvi –1990-cı ilin 20 yanvar gecəsində imperiyanın vəhşi soldatlarının qurbanı olan şəhid-şair Ülvi Bünyadzadə "Hələ səbr edirəm" adlı şeirində yazıb:

*Göyçənin keçmiş müdhiş olubdu.
Əgər araşdırsan qoca tarixi.
Köhnə daşları var, üstü yazılı,
Gah alban hərfi, gah da ki, mixi.
Hələ oxunmayıb onların biri,
Bəlkə də oxunub, sonra gizlənilib.
Amma yaddaşlarda qalan tarixdən,
Görürəm həmişə Göyçə gizlənilib.
Hələ ulu Göyçə bir vaxt gələcək,
Cavab istəyəcək tutub yaxandan.
Haraya qaçsan da məzar olacaq,
Qarabağ sənə də "hinger Poqosyan".
Bax, onda gedəcəm Göyçə elinə,
Qanlı tarixini yazacam bir-bir.
Yəqin çatacağam o xoşbəxt günə,
Hələ səbr edirəm, mən hələ səbr.*

Göy çiçəkli göyçək Göyçəm, gözlə, biz bir məqam axtarır, fürsət gözləyirik.

Bir də gördün budu haa... dağına-daşına səpələnmişik, qucaq-qucaq gülündən-çiçəyindən dəririk. Sənə türk oğlu - türk qızı yaraşır, Od yurdum.

Haqqında bəhs etdiyim kitabda bir kəndin əsrlər arxasında qalan tarixindən - etnoqrafiyasından, milli adət-ənənəsindən, qaçqınlıq-qırğınlıq taleyindən, relyefindən, inzibati ərazisindən, tanınmış ziyalılarından, ictimai-siyasi həyatından, nəhayət, yeddi arxadönen deyilən nəsil-səcərəsindən bəhs edilir. Elə isə bu kənd harada, hansı bölgədə yerləşir? Bax, beləcə tanışlıq məqsədi ilə və həmin ərazilərin türk tarixində xüsusi önəm daşdığını nəzərə alıb, bir az əhatəli məlumat verməyi özümüzə borc bildik. Bir çox elmi kitablara, məqalələrə, araşdırmalara nəzər salmağa çalışdıq, nə oxuduqsa, onları sizə də təqdim etmək istədik, gəlin, oxuduğumuz həmin səhifələri – Göyçə mahalı və Göyçə gölü, Basarkeçər və Kəsəmən adlı sətirləri birlikdə yenidən vərəqləyək və tədqiq edək.

AĞBABA-ŞÖRƏYEL FOLKLOR TƏHKİYƏ STRUKTURUNDA EPİK, LİRİK ƏVƏZLƏNMƏSİ

Tahir NƏSİB

tahirnesibli@yahoo.com

AMEA Folklor İnstitutu

Dünya folklorşünaslığında türk epik yaradıcılığının, söyləyicilik mədəniyyətinin fərqli dil ailələrinə daxil olan xalqların folkloruna, xüsusən də dastançılığına güclü təsir etməsi haqda elmi qənaətlər əhəmiyyətli yer tutur.

Şifahi yaradıcılıq ənənəsinə, söyləyicilik mədəniyyətinə aid olan təkrarsız xüsusiyyətlər sırasında, epik folklor janr mətnlərində və söyləyicilərin çıxışlarında (repertuarında) nəsr-nəzm əvəzlənməsi də xarakterik cəhət kimi formalaşmışdır. Bu cəhəti epik, lirik əvəzlənməsi də adlandırmaq olar. Bu xüsusiyyətə qədim türk yazılı daş abidələrində də rastlanır. Tədqiqatçılar həmin abidələrin mətnlərini forma və məzmun əlamətlərinə görə nəsr, nəzm, eləcə də nəsr-nəzm əvəzlənməsinə aid nümunələr kimi qəbul edirlər. Epik ənənədə lirik parçaların xorla ifası halları da geniş yer alıb.

Türk xalqlarının söyləyicilik mədəniyyətinə aid ifaçılıq tərzlərində birgə (kollektiv) nəğmə oxuma ənənəsinin mənşəyi qədim şamançılıq ayinlərinin icrası zamanı şamanla birlikdə kütlənin də qoşulması ilə əlaqəlidir. Bu cəhət monqol epik ənənəsində, ifaçılıq tərzlərində "seq-daralqa" xüsusiyyəti kimi qorunub. "Seq-daralqa" fasiləsi zamanı xurçilər (söyləyicilər) dinlənilirlər, dinləyicilər isə ona kömək üçün birlikdə xüsusi nəqarətlər oxuyur, nidalar səsləndirirlər.

"Dədə Qorqud", "Manas", "Alpamış", "Maaday Qara" və s. dastanların məzmunundan açıqca bəlli etmək olar ki, qədim dövrdə xalq şönlərində, ziyafətlərində cəmiyyətin üzvləri, iştirakçılar nüfuzlarına, cinsiyyətinə, yaşına görə bölünərək özlərinə aid edilmiş tərəfdə şənlənirdilər.

Atila haqda tarixi məlumatlarda siyasi-hərbi qələbələrə həsr olunmuş hun toplanışlarında ozanların çıxışları zaman kütləvi surətdə nəğmə oxumaq ənənəsinə rastlanmır. Belə təntənəli yığıncaqlarda ancaq xalq arasında tanınmış söyləyicilər qəhrəman əcdadlar, müasirləri olan xaqanlar, xanlar haqda mədhiyyələr demək hüququna malik olurdular. Kütlə isə ozanların həyəcanlarına, coşmalarına uyğun olaraq alqışlar, nidalar deyirdilər. Kütlənin ozanlara kortəbii surətdə təbə olmasının əsas səbəbi onların da xalq arasında şamanlarla, dəmirçilərlə, dastan qəhrəmanları ilə birlikdə eyni dəyərdə (statusda) tutulmasından irəli gəlirdi.

Ural-altayların qanunlarına, törələrinə görə qadınlar ailədə, cəmiyyətdə yüksək yerdə dururdular, öz doğmalarına aid olan mühitdə tam sərbəst idilər. Ancaq bütün bunlarla yanaşı, yad kişilərin olduğu məclislərdə iştirak edə bilməzdilər. Türk xalqlarının epik ənənə, söyləyicilik mədəniyyəti tarixində qadın mənşəli söyləyicilər haqda məlumata rastlanmadığına, həm də onlara kişi məclisləri qadağan edildiyinə görə düşünmək olar ki, müasir dövrdə yaranmış xüsusiyyət – hər iki cinsdən olan fərdlərin birlikdə nəğmə oxuma adəti sonrakı siyasi-mədəni hadisələrlə əlaqəlidir.

Ağbaba-Şörəyel mahalında xalq adət-ənənələri, toy, nişan mərasimləri özünəməxsus qaydalarla icra olunur və proses əsasən epik məcrada davam edir, lakin epik davamlılıq zamanı lirik məqamlara da yer verilir. Bu daha çox yallı və ya tədbirin bir məqamında səsləndirilən mahnı və nəğmələrdə özünü göstərir. Onların özünəməxsus adları da var; tırnqılar, nanaylar. Tırnqı və nanaylara aşağıdakı nümunələri misal göstərə bilərik:

Ağbaba, İrəvan tırnqıları, nanayları:

Ağbaba	İrəvan
Seçkin oldum qohum-qardaş içinnən, Yola düşdüm, gəldim oba köçünnən. Yurd həsrəti od tək keçdi içimnən, O dağlardan bu dağlara gəlmişəm. Seçkin oldum vətənimnən, elimnən, Qonum-qonşu, köyüm çıxdı əlimnən. Danışanda nalə qopur dilimnən, O dağlardan bu dağlara gəlmişəm.	Bir quşa dönəydim uçaydım geri, Bir də dolanaydım o doğma yeri. İrəvan deyilən bəridir, bəri Tanrı, özün yetir o yurda məni. Bir quşa dönəydim, ötəydim ora, Bəlkə bitişərdi sinəmdə yara. Burda qəriblikdə düşmüşəm dara, Tanrı, özün yetir o yurda məni [1,17].

Epik təhkiyədə yer alan bu lirik parçaları monqol uligerlərindəki lirik parçaların yerinə yetirdiyi funksiya ilə əlaqələndirə bilərik. Əsas mətnin təhkiyə sonluğunda "uligerey udeşelqe" – uligerin yola salınması hissəsi gəlir. Mərasimlərin bitışı də çox vaxt gəlin tərifi və "xoşgəldin" lirik əvəzlənməsi ilə tamamlanır. Uligerlərdə əsas hissələrdən başqa "seq daralqa" – nəğmə şəklində ifa olunan 4-8 misradan ibarət xüsusi şeir növü də istifadə olunur. "Seq daralqa" daha çox "Qeser"-in buryat mətnləri söylənəndə işlədilir [3, 34]. "Seq daralqa" çorçiyə kömək məqsədi üçün ifa olunur. Çorçi söyləmə zamanı yorulduqda, nəfəs alıb dincəlməsi və onu ruhlandırmaq üçün dinləyicilər birlikdə (xorla) "seq-daralqa" oxuyurlar. "Seq daralqa" həm də xüsusi fikir-ideya yükü daşıyır. Bununla dinləyicilər uligerin əvvəlini başlayır, sonunu bitirirlər. "Seq daralqa" ilə dinləyicilər uligerçinin söylədiklərinə öz münasibətlərini bildirirlər. Dastan qəhrəmanına uzaq səyahətlərdə xoş arzularını çatdırırlar [3, 34]. Uliger bitənə kimi "seq-daralqa"-dan bir-neçə dəfə istifadə olunur. Misal üçün, "Qeser"-in ifası zamanı 13 dəfə "seq-daralqa" oxunur. Hər bir "seq-daralqa"-dan sonra "Ay-duun-eey!" nəqarəti oxunur. Tədqiqatçılar bunun mənasını açıqlaya bilmirlər. Oxşar nida sözünün nəqarətin "Aoy" şəklində fransızların "Roland haqda nəğmə"-sində də işlənməsi qeyd olunur [3, 35]. Lakin bənzəri nəqarətin türk folklorunda da işlədilməsi yeni əsaslı fikirlər yaradır. Ağbaba – Şörəyeldə (Şirak-El) XX əsrin 60-cı illərində (yəqin ki, çox əvvəllər də məlum imiş) toy-düyündə zurna-davulla yallı oynanan zaman yaşlılar tərəfindən birdən yallı dayandırılır və xorla oxuyurdular:

Ay duy-duy, can duy-duy!
Gedim anama deyim gəlim,
Bir şiş kabab yeyim gəlim,
Ay duy-duy, can duy-duy! [4, 129]

Bu nəqarətlə bir-neçə bənd mahnı (nanay) oxunduqdan sonra təkrar zurna-davulla yallı davam etdirilirdi. Yallı bitənə kimi bu hal bir-neçə dəfə təkrarlanırdı.

Q.D.Sanjeyev monqol-buryat mifologiyasında göy kultunu (tək tanrı) və şamançılığın yuxarıda yerləşən hamı ruhlarını dini mahiyyətli, əsaslı məzmununda işlənmiş inanc sisteminin ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edir. Bu cəhətdən də "göyün çağırılması" (müraciət,

sitayış) mənası verən "tenqeri duudax" mərasimini (ayin) həmin kultla əlaqələndirir [2]. "Seq daralqa"da da, qeyd edildiyi kimi, dinləyicilər çorçiyə, uligerin özünün ruhuna, qəhrəmanın savaşlarda qalib gəlməsinə xoş niyyətlər ifadə edir, istəklər diləyirdilər. Şübhəsiz ki, bu məqsəd üçün ancaq yüksək ruh halıyla uca göyə, tanrıya dua edib güvənmək olardı. Buradan da "tenqeri duudax", göyü (tanrını) çağırmaq ayini ilə "ay-duun-ey!" "seq daralqa" nəqarətinin eyni ruh halını bildirməsi aydınlaşır. Həmin qədim yüksək ruh halı özünü zamanın təsiri ilə zəifləmiş səviyyədə, adi həyatı məzmununda "Ay duy-duy, can duy-duy" nanay nəqarətində də qoruyub saxlayıb.

Zirvəsi daima qarla örtülü Ağbaba dağının (3142 m) təpəsində Ağbaba ziyarətgahının yerləşməsinin həm müqəddəs dağ kultu, həm şamançılıq inanclarında əcdadların ruhunun ağ işıq olub dağın zirvəsində, göydə süd gölü yaratması təsəvvürü, həm də "tenqeri duudax" anlayışı ilə birbaşa inanc, ruh əlaqəsi var. Ağbaba adının özü də şaman inanclarında xeyirxah ruhların göydə təbəqələşməsində 6-cı qatda oturan kişi mənşəli Apa Akın (Ak Ata, Ak Apa Ağbaba) təsirindən yaranıb.

"Seq daralqa"da dinləyicilər dastan qəhrəmanlarını hərbi yürüşlərə yola salanda "ureer!" nidası səsləndirirlər [3, 34]. Buradan da türklərdə və onların təsirinə düşmüş slavyanlarda döyüşçülərin ruhlandırılması üçün işlədilən "ura!.." nida sözünün mənşəyi aydınlaşır. Çox yəqin ki, "Ay-duueey!", "tenqeri duudax" çağırışlarındakı "duu...", "uu..." hissəsi şenadan (börü) törəmə əcdad əfsanəsinə görə hami, xeyirxah ruh sayılan boz qurdun ulaması və onun şamançılıqda çağırılması təsəvvürü ilə yaradılıb. Qurdun gəlişi təhkiyənin hadisə nəqlətmə hissəsində yer alırsa, onun çağırışı ilə əlaqədar mətnlər lirik notları və parçaları formalaşdırır. Xeyirxah xilaskar boz qurda ural-altaylarda həm də tanrıya yaxın keyfiyyətlər aşılarmışdı. Şaman inanclarında totem, onqon qəbul edilən heyvanların, quşların səslərinin, hərəkətlərinin təqlid və təbliğ edilməsi ayinlərin əsas elementlərindən olmaqla həm də təhkiyədə lirik parçaların invariantlarından qəbul edilə bilər.

Epik folklorda hadisələrin davamı zamanı təhkiyədə lirik parçaların yer alması qəhrəmanlara ruh yüksəkliyi gətirir və onların gücünü Tanrı qüdrəti, əcdad ruhu ilə əlaqələndirir. Mərasimlərdə, evlilikdə, yeni başlanğıclarda isə lirik parçalar müqəddəs ruhların, tanrının qutunu, xeyir-duasını sosial mühitlə uzlaşdırır.

Qərbi Azərbaycanın istənilən bölgəsinin adət-ənənəsini, folklorunu araşdırdıqda qarşımıza çıxan faktlar buranın qədim oğuz yurdu olması və ural-altay mədəniyyəti ilə sıx əlaqədə yaranıb inkişaf etməsi fikrini əsaslandırmağa yardım edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov, T. Ağbaba aşiq mühiti. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 196 s.
2. Дугаров, Б.С. Сакральный мир бурятской Гесериады. Небесный пантеон и генезис героя. 2005 Улан-Уде. Dissercat<http://www.dissercat.com/content/sakralnyi-mir-buryatskoi-qeseriady-nebesnyi-panteon-i-genezis-qeroya/#ixzz2iqa2N04k>. 27.
3. Героический эпос о Гэсэре. Иркутск. Издат. Гос. Университета. 1969. 348 стр.
4. Nəsib, T. Türk epik ənənəsi və "Qeser" dastanı. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, AMEA Folklor İnstitutu, Bakı: 2015, 165 s.

GÖYÇƏLİ AŞIQ NƏCƏFİN YARADICILIQ YOLU

Xumar MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Məqalədə Aşıq Ələsgər məktəbinin davamçısı olan Aşıq Nəcəfin həyat və yaradıcılıq yoluna nəzər salınır. Qeyd olunur ki, Aşıq Nəcəfin yaradıcılığı forma baxımından öz müxtəlifliyi ilə fərqlənir. O, demək olar ki, aşıq şeirinin bütün şəkillərindən istifadə etmişdir. Aşıq Nəcəf yaradıcılığı dil və üslub baxımından zənginliyi özündə ehtiva edən qoşmalar, təcnislər, gəraylılar, divanilər, müxəmməslər, deyişmələr və qəzəlləri özündə əks etdirir. Aşığın müxtəlif məzmunu özündə əks etdirən qoşmalarına nəzər saldıqda onun sevgiyə, dostluğa, zamanəyə olan münasibətini açıq-aydın şəkildə görmək olar. Ümumiyyətlə, Aşıq Nəcəfin bütün şeirləri orijinal səciyyə daşıyır.

Açar sözlər: *aşıq yaradıcılığı, poeziya, qoşma, təcnis, gəraylı*

Aşıq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri Aşıq Ələsgər ocağının yetirməsi olan Göyçəli Aşıq Nəcəfdir. Aşıq Nəcəf Aşıq Ələsgərin qardaşı Xəlilin oğludur. İstedadlı aşıq ilk təhsilini mollaxanada almış, bununla yanaşı, saz sənətinə böyük maraq göstərmişdir. Qonşu olduqlarından tez-tez əmisinin evinə gedən Nəcəf aşıq sənətinin bütün sirlərini məhz əmisindən öyrənmişdir. Məhz gələcəkdə görkəmli bir aşıq kimi yetişməsində təbii ki, bu mühitin böyük rolu olmuşdur. On yeddi yaşında ikən atasının vəfat etməsi ailənin bütün qayğılarının Nəcəfin üzərinə düşməsinə səbəb oldu. Azğınlaşmış erməni quldurlarının torpaq iddiaları, yaşatdıqları qan donduran cinayətlər nəticəsində Aşıq Nəcəf və ailəsi öz doğma ata-baba yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Aşıq iki bacısı, ana və qardaşını əmisi şair Məhəmmədin himayəsində Kəlbəcərə köçürdü və 1921-ci ilədək orada yaşadılar. Keçmiş Sovetlər Birliyinin təşəkkülündən sonra Aşıq Nəcəf yenidən ailəsi ilə birlikdə doğma yurduna qayıtmış, təsərrüfatla məşğul olmuş, bununla yanaşı, aşıqlıq sənətinə də yenidən maraq göstərmişdir. Aşıq Ələsgər sənətinin hərarətindən bəhrələnərək şan-şöhrət qazanan Aşıq Nəcəf öz istedadı ilə qısa zamanda hər kəs tərəfindən sevilmişdir. Qeyd edək ki, Aşıq Nəcəf yaradıcı fəaliyyətə 1925-ci ildən başlamışdır. Əsasən, doğma eli olan Göyçədə, Gəncəətrafı rayonlarda, Qarabağda və Azərbaycanın digər ərazilərində təşkil olunan el şənliklərində sazı-sözü ilə insanların hörmət və ehtiramını qazanmışdır.

1941-1945-ci illər II Dünya müharibəsi zamanı Aşıq Nəcəf də ordu sıralarında hərbi xidmətə çağırılmış, ancaq xəstələnməsi ilə əlaqədar 1942-ci ildə ordu sıralarından tərxis etdilər. Vəziyyəti yaxşılaşdıqdan sonra Aşıq Nəcəf öz yaşadığı kəndə kolxoz sədri təyin edilmişdir. 1945-ci ilədək bu vəzifəni icra etmişdir. Müharibə bitdikdən sonra isə Aşıq Nəcəf yenə də öz sözünü sazı ilə demiş, xalqın dərin məhəbbət və rəğbətini qazanmışdır. O, el arasında öz dərin biliyi və istedadı ilə tanınmış, təvazökarlığı, mehribanlığı, aşıqlıq ədəb-ərkanı ilə insanların qəlbində taxt qurmuşdur.

Aşıq Nəcəf 1968-ci ildə, ömrünün 68-ci baharında dünyasını dəyişmişdir. O, Ağkilsə kəndi qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur. Qeyd edək ki, Aşıq Nəcəf zəngin ədəbi irsə malikdir. O, saz götürdüyü zamandan şeir yaradıcılığı ilə məşğul olmuş, aşıq şeirinin ən gözəl nümunələrini yaratmışdır. Aşıq Nəcəfin əsərləri 1950-ci ildən başlayaraq

toplanmışdır. Onun əsərlərinin toplanıb nizama salınmasında bacısı oğlu Aşıq Haqverdi və qardaşı oğlu İlhamın böyük əməyi olmuşdur.

Aşıq Nəcəfin yaradıcılığı forma baxımından öz müxtəlifliyi ilə fərqlənir. O, demək olar ki, Aşıq şeirinin bütün şəkillərindən istifadə etmişdir. Aşıq Nəcəf, həmçinin qəzəl yaradıcılığı sahəsində də öz qələmini sınamış, bu sahədə də böyük uğur əldə etmişdir. Onun əsərlərinin böyük bir qismi filologiya elmləri namizədi, ələsgərşünas alim İslam Ələsgər tərəfindən toplanaraq "Ələsgər ocağı" (1991) və "Sazlı-sözlü Göyçə" (1999) adlı kitablarda özünə yer tapmışdır. Qeyd edək ki, Aşıq Nəcəfin ədəbi irsindən dörd yüz iyirmiyə qədər şeiri məlumdur. Aşığın anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə İslam Ələsgərin tərtibatçılığı ilə "Göyçəli Aşıq Nəcəf" kitabı işıq üzü görmüşdür. Kitaba aşığın beş min misradan artıq olan üç yüz əlli şeiri daxil edilmişdir.

Aşıq Nəcəf yaradıcılığı dil və üslub baxımından zənginliyi özündə ehtiva edən qoşmalar, təcnislər, gəraylılar, divanilər, müxəmməslər, deyişmələr, qəzəlləri özündə əks etdirir. Aşığın müxtəlif məzmunu özündə əks etdirən qoşmalarına nəzər saldıqda onun sevgiyə, dostluğa, zamanəyə olan münasibətini açıq-aydın şəkildə görmək olar. Onun "Ağlama" qoşmasına baxaq:

Asanlıqla müşgül işlər düzələr,
Ala gözlü nazlı yarım, ağlama!
Xəstələr sağalar, gedənlər gələr,
Canda qalmaz dərd-azarım, ağlama!
Ağlayanda, din imanım alırsan!
Tökürsən, bədəndən qanım alırsan,
Nəcəfəm, cəsəddən canım alırsan,
Tuti dilli işvəkarım ağlama!

Aşıq Nəcəf bu qoşmasında yarı üçün ağlayan, onun ağlamasına dözə bilməyən, ağladıqca cəsəddən ruhunun çıxacağını vurğulayan bir aşıq obrazı yaratmışdır. Məhz bu qoşma sevgi hisslərinin sarsılmaz tellərlə aşıqla məşuq arasında olan bağlılığını ifadə edir.

"Ağrı dağı" qoşmasında əzəmətli Ağrı dağına olan heyranlığın vəsfi öz ifadəsini tapmışdır:

Xilqətin Kərəmi gələndə cuşa,
Xəlv eyləyib səni bir, Ağrı dağı!
Baxdıqca köysünə, çoxdu tamaşa,
Daş-toprağın gövhər-dürr Ağrı dağı!

Bu misralar şairin Ağrı dağa olan valehliyinin aydın təcəssümüdür.

Aşıq Nəcəf, eyni zamanda təcnis müəllifi kimi də şöhrət qazanmışdır. Onun təcnisləri müxtəlif səpkidə qələmə alınmış, Azərbaycan aşıq poeziyasının inciləri sırasına düzülmüşdür.

Səhər-səhər canan çıxıb seyrana,
Bəzənib yaşıla al-ala gördüm.
Dəstə-dəstə dərib tutub dəstində,
Sancıbdı buxaqa, a lala gördüm.

Bu misralarda aşıq sevgilisinin gözəlliyinin vəsfini təsvir edərək ona olan həsrətini, nisgilini ifadə edib. Ümumiyyətlə, Aşıq Nəcəf öz yaradıcılığında bədii təsvir, bədii ifadə

vasitələrindən yerli-yerində istifadə etmiş, aşiq şeirinin inkişafına öz töhfələrini vermişdir. Aşığın gəraylıları da bu baxımdan diqqəti cəlb edir. "Bir gün" adlı gəraylıda oxuyuruq:

Aldanma qurğu-büsata,
Eyləyərsən hazar bir gün.
Çox güvənmə köhlən ata,
Yıxar səni əzər bir gün.
Çatırıbsan xoş muraza,
Bir bu qədər gəlmə naza.
Yəqin bil ki, qəhri-qəza
Tapar səni, gəzər, bir gün.

Yuxarıdakı misralardan göründüyü kimi, aşiq insanları lovğalanmamağa çağırır, güvəndiyi "köhlən at"ın bir gün onu "əzəcəyini" işarə edir. Təqdim edilən gəraylıda əsas ideya insanların haqq yoluna dəvət edilməsi, onların heç zaman sadəlik və mərhəmət hisslərini əldən verməməsi mövzusunda özünü göstərmişdir.

Aşiq Nəcəfin divaniləri də onun yaradıcılığında mühüm yer tutur. "Gəl" divanisi bu baxımdan təqdirəlayiqdir. Aşiq yazır:

Əgər mərdsən, bu meydana
Saz götür, mərdana gəl.
Həqiqətdən kəlmə kəsək,
Danış, xoş zəbana gəl!
Mərifətlə məclis apar,
Görənlər əhsən desin;
Hərcayıyla aşna olma,
Sirr vermə nadana, gəl.

Aşiq burada mərdliyi, cəsarəti, mərifətli olmağı tərənnüm edərək insanları ikiüzlü, riyakar olmamağa səsləyir, onları mərd və əzmkar olmağa çağırır.

Aşığın müxəmməsləri də üslub baxımından orijinal səciyyə daşıyır. Onun "Gəlinə" müxəmməsi bu baxımdan maraqlıdır.

Canımı qurban eylərəm,
Gözləri göyçək gəlinə;
Boy uca, gərdan mina,
Top qarabirək gəlinə;
Başında tirmə şalı,
Əynində ipək gəlinə;
Yaranmışdı yoxdu tayı,
Yer üzündə tək gəlinə.

Bu misralar aşığın gəlinə, qadına olan hörmət, sevgi və məhəbbətinin ən gözəl nümunəsidir. Aşiq Nəcəf, eyni zamanda qəzəl müəllifi kimi də tanınmışdır. Onun "Dedim, ey dost, məni sən dərdə düçar eyləmişən" qəzəlində məşuqun əlindən usanan aşiq obrazının şahidi oluruq:

Dedim, ey dost, məni sən dərdə düçar eyləmişən,
Artırıb dərdi qəmim, canda həza eyləmişən.

Göstərib gül camalı sən məni candan eyləyib,
Yandırır atəşinə, cismimi nar eyləmişən.
Aşıqə bircə busə vermək üçün canın alıb,
Əl tutub, sövdə vurub, böylə bazar eyləmişən.

Aşıq həsrətini ifadə edərkən qəzəlin emosional təsir gücünü artırmaq baxımından yerli-yerində bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə etmişdir.

Ümumiyyətlə, Aşıq Nəcəf Göyçə mahalının görkəmli aşıqlarından biri kimi şöhrət qazanmış, onun yaradıcılığında, müraciət etdiyi bütün aşıq şeir şəkillərində Dədə Ələsgərin ruhu, nəfəsi hiss edilməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələsgər, İ. Göyçəli Aşıq Nəcəf. 2014
2. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_a%C5%9F%C4%B1q_s%C9%99n%C9%99ti
3. <https://edebiyatqazeti.az/news/diger/95-asiq-edebiyatinin-milli-ve-tarixi-ozelliyi>
4. <https://goyce.az/news.php?id=57>

SUMMARY

Khumar Mammadova

CREATIVE WRITING BY GOYCHALI ASHIG NAJAF

In the article it deals with the life and creative path of Ashiq Najaf, a follower of the Ashiq Alasgar school. It is noted that Ashiq Najaf's creativity is distinguished by its diversity in terms of form. He used almost all the images of his love poem. The creativity of Ashiq Najaf includes couplets, tajnis, garaylis, divanis, mukhammas, dialogues, ghazals, which contain richness in terms of language and style. If you look at Ashikh's couplets, which contain different contents, you can clearly see his attitude towards love, friendship, and time. In general, all of Ashiq Najaf's poems are original.

Keywords: *ashiq creativity, poetry, couplets, tachnis, gerayli*

РЕЗЮМЕ

Хумар Мамедова

ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ ГЕЙЧЕЛИ АШИГА НАДЖАФА

В статье рассматривается жизненный и творческий путь Ашика Наджафа, последователя школы Ашика Алесгара. Отмечается, что творчество Ашика Наджафа отличается разнообразием форм. Он использовал почти все образы стихотворения ашика. Творчество Ашика Наджафа включает куплеты, таджнисы, гарайлы, диванисы, мухаммы, диалоги, газели, обладающие богатством языка и стиля. Если посмотреть на двустушие Ашиха, которые имеют разное содержание, то можно ясно увидеть его отношение к любви, дружбе и времени. В целом все стихи Ашика Наджафа оригинальны.

Ключевые слова: *ашик творчество, поэзия, куплет, таджнис, гарайлы*

QƏRBİ AZƏRBAYCANLILARIN FOLKLORUMUZDA ÜRƏKDAĞLAYAN YURD NİSGİLİ

Sədaqət NEMƏTOVA

sedaqetnemet@gmail.com

ORCID iD: 0009-0001-5682-1639

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Qərbi Azərbaycandan köç edənlərin çəkdiyi məşəqqətlər lirik poeziya misralarında öz təsirli ifadəsini tapır. Bu poetik kompozisiyalar köç edənlərin mübarizələrinin dərin emosional və təcürbi aspektlərini çatdırmaq, onların səyahətlərinin, yerdəyişmələrinin və yeni şəraitə uyğunlaşmaqda üzləşdikləri çətinliklərin mahiyyətini əks etdirən vasitə rolunu oynayır.

Qərbi Azərbaycandan köç edənlərin üzləşdiyi çətinliklər lirik şeir, bayatı, ağı misraları vasitəsi ilə təsirli ifadəsini tapmışdır. Bu misralarda köç edənlərin məşəqqətlərinin emosional və təcürbi ölçüləri qabarıq şəkildə əks etdirilərək, oxucularla dərin səviyyədə rezonans doğuran güclü bir hekayə yaradır. Üstəlik, lirik poeziya köç edənlərin öz daxili hisslərini ifadə etmək və köçkün emosional relyefi ilə hərəkət etmək üçün kataral çıxış imkanı yaradır. Diqqətlə seçilmiş sözlər və təlqinedici obrazlar vasitəsilə şairlər tanışlıq həsrətini, ayrılıq ağrısını, çətinliklər qarşısında yaranan möhkəmliyi çatdırırlar. Bu misralar dərin transformasiyaya uğramış bir cəmiyyətin paylaşılan təcrübələrini ifadə edən kollektiv səsə çevrilir. Mahiyyət etibarilə lirik poeziya misraları Qərbi Azərbaycandan olan köç edənlərin məşəqqətlərinin güclü və davamlı sübutu kimi xidmət edir, onların təcrübələrini əbədiləşdirir və insan hekayələrinin daha geniş qobeleninə töhfə verir.

Məqalədə qaçqın həyatı yaşamaq, köçəri məsələlər, vətənə baxışlar xüsusi təsvir edilmiş, Azərbaycan folkloru Azərbaycan türk taleyinin poetik tərcüməçisi olmuşdur. Təqdim olunan məqalədə bu kimi məsələlər təhlil edilmiş və maraqlı nəticələr araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Göyçə, qaçqın, köçkünlik, Vətən, el-oba*

Giriş

Böyük türk şairi Yavuz Bülənd Bakilər "Bizim türküümüz" adlı şeirində yazır:

Bizim türküümüzdə qürbət var artıq,

Həsrət var, ürək var, torpaq var, balam. [12, s. 179]

Taleyin hökmü ilə dünyanın dörd bir tərəfinə səpələnmiş türk ellərinin bayatılarında, ağlarında, xoyrat və manilərində, eləcə də şairlərinin şeirlərində qürbət ağrısı, qürbət acısı yaşamaqdadır.

"Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış" adlı kitabında Cavad Heyət yazır: "Bu gün türkdilli ellər Balkanlardan Sakit okeana qədər, Quzeydə Şimal dənizindən Güneydə Tibetə qədər geniş bir məntəqədə yaşayırlar. Xalqın əksəriyyətini təşkil edən türklər Türkiyə, Qərbi və Şərqi Türküstan, Azərbaycan, Başqırdıstan, Çuvaşistan, Yakutistan və Altay dağları - Baykal dənizası arasındakı Altay, Xakes və Tuva əyalətlərində və xalqın daha azını təşkil etmək üzrə Yuqoslaviyada, Polşada, Rumınyada, Bolqarıstanda, İraqda,

Suriyada, Əfqanıstanda, Kıbrısdə və İranın müxtəlif əyalətlərində toplu halda yaşayırlar" [3, s. 9].

Torpaqlarımız nə qədər böyük, ucsuz-bucaqsızdırsa, dərdlərimiz, ağrı-acılarımız, həsrətlərimiz də bir o qədər böyükdür. Qədim dövrlərdən bu günə zamanın sərt rüzgarları türk ellərinin başı üstündən əsib, torpaqlarımız yağmalanıb, qız-gəlinlərimiz əsir-yesir olub, eldən-elə, diyardan-diyara sürüklənərək qaçqın, köçkün taleyi yaşamışıq. Tarix yazmaqdan çox tarix yaradan ulu babalarımız, ulu nənələrimiz dərdlərini sözə, ağrıya, bayatıya çevirərək yaddaşlara yazıblar. Hər bayatı, hər ağrı öz mənə yükünə görə böyük-böyük kitablardan, dastanlardan daha artıq xalqın taleyi haqda gələcək nəsillərə məlumat verib.

Dərd, qəm şələlərinin ağırlığına mərdliklə sinə gələn babalarımız, nənələrimiz sözlə öz dərdlərini yüngülləşdirməyə çalışıblar:

Lələ mənəm, Lələ mən,
Yük altdayam hələ mən.
Dərddən, qəmdən, hicrandan
Bağlamışam şələ mən. [1, s.98]

Tarix boyu xalqımız çox məşəqqətlərə sinə gərrib. Qaçqın, köçkün, sürgünlük taleyi yaşayıb. Təbiidir ki, bütün bu proseslər xalqın həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatında izsiz qalmayıb. Filologiya elmləri doktoru Bəhlul Abdullanın dili ilə desək:

"Tarixi hadisələri özündə yaşatmaq baxımından dastanlara sığmayan bir həsrət, bir yangı hissi ifadə edən bayatılar xüsusi səciyyə daşıyır". Burada istismarçılara nifrət, qürbət diyara düşənlərin vətən həsrəti, dostluq, sədaqət, sevgi motivləri azad, xoşbəxt həyat uğrunda mübarizə, qəhrəmanlıq hissləri və s. ilə birlikdə tarixdə doğrudan-doğruya baş vermiş hadisələr də bədii biçimdə əks olunur. Bayatıların qorunub saxlanması ərəblərin, monqolların Azərbaycanda törətdiklərinə bədii də olsa, sənəd tək şahidlik edir:

Ərəb gəldi, hay verin,
Nə istəsə pay verin.
Aza duran deyillər,
Gətirin tay - tay verin.

Apardı tatar məni,
Qul kimi satar məni.
Yarım vəfalı olsa,
Axtarib tapar məni.

Apardı batı məni,
Qul edib satı məni.
Yollar uzun, mən yorğun
Doğrayır çatı məni [1, s.4]

Misal gətirdiyimiz bayatıların hər üçündə bir elin dərdi, nisgili, arzusu yaşayır. Uzun yolların yorğun yolçularına çevrilən, bağlı qollarını çatılar doğrayan, qul kimi bazarlara çıxarılan, var-dövləti talan olan ulu yurddaşlarımızın, nənə-babalarımızın ürək ağırları, qəlb göynərtiləri bu gün də ürəyimizi sızım-sızım sızıldadır:

Ərəb qapdı fəsimi,
Su kəsdi nəfəsimi.
Gedin anama deyin
Yaxşı tutsun yasımı [1, s. 96]

Göründüyü kimi, bu ağrı-bayatıda da ərəb işğalı, ərəb zülmü köz kimi ürəyi yandırır.

Qürbət ağrı-acısı bayatılarımızda daha çox işlənib. Qürbət diyarda çəkilən Vətən dərdi elə bayatıların, ağıların yaranmasına səbəb olur ki, bu yazılarda da müəyyən bir tarixi dövr, zaman yaşayır.

Aşıq itkin diyara,
Xalın itkindir yara.
Səni məndən edəni
Düşsün itkin diyara [1, s. 95]

Sürgünə göndərilən, əsir aparılan, qaçqına, köçkünə çevrilən, könülsüz olaraq başqa yerlərə ərə verilən qızların qəlb ağrıları, könül fəryadları şeirlərə, bayatılara, ağılara çevrilib.

XVII əsrdə beş Azərbaycan qızını tatar xanına əsir aparıblar. Onların içərisində Gülşad adlı bir şairə də olub. Bu barədə Əzizə Cəfərzadə belə yazır: "Bu beş qəlbin əzabları - üç əsrin sarsıntıları, qeylü-qalı arasında çoxdan itib, əriyib, unudulub. İtib? Əriyib? Unudulub? Yox, bu beş "yesir qızın" biri - Gülşad – şairə imiş, özünün və rəfiqələrinin qüssələrini qələmə alıb və beş qəlbin harayı itməyib. Didilib tökülmüş cüng səhifələrindən gül ləçəyi kimi bir "ah", bir giley, bir həsrət nəğməsi üç əsrin başı üstədən gəlib bu günə çatıb".

Beş qız idik bir aranda, bir yerdə,
Ya ilahi, dərman elə bu dərdə.
Canım durna, hər vətəndə, hər eldə,
Bizdən salam olsun əcəm elinə.

XVII əsrdən, İstanbul şəhərindən gələn bu qəmli sədaya XIX əsrin əvvəllərində Tehrandan başqa bir şairənin yanıqlı səsi səs verir:

Mən aşiqəm, qara bağ,
Qara salxım, qara bağ,
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ.

Bu şeir Ağabəyim ağanıdır. İbrahim Xəlil xanın qızı, İran hökmdarı Fətəli şahə ərə verilmiş Azərbaycan qızının "qızıl qəfəsdə" yazdığı şeir" [2, s.11].

Zaman yel qanadlı atlarını çapıb keçir. İllər, əsrlər dəyişir. Ancaq yenə də öz elindən, obasından ayrı düşənlər, qaçqın, köçkün həyatı yaşayanlar olur. Bu ağrı-acılar isə yenə yeni-yeni şeirlərin, bayatıların yaranmasına səbəb olur.

XX əsrdə Azərbaycan xalqı dəfələrlə öz doğma yurdundan qaçqın, köçkün olub. 1905-1907-ci illər, 1918-1920-ci illərdə erməni daşnakları Azərbaycan ellərini xarabazara çevrilib. 1948-1953-cü illərdə yüz minlərlə soydaşımız ata-baba yurdları olan Qərbi Azərbaycandan qovulub. Soydaşlarımızın son köçləri də 1988-ci ildə başlandı. 1988-ci ildə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıları öz dədə-baba torpaqlarından qovdular. Sonra isə Dağlıq Qarabağda yaşayan soydaşlarımız doğma ev-eşiklərindən didərgin düşdülər. Min bir əzaba, dərdə düşər olan soydaşlarımız Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Zəngilan, Qubadlı və

s. rayonlarımızın, şəhərlərimizin, kəndlərimizin itkisi ilə üz-üzə dayandı. Bu ağrı-acılar Azərbaycan ədəbiyyatında, folklorunda öz bədii əksini tapdığı kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaşayıb-yaradan şairlərin yaradıcılığında da izsiz qalmadı. Eyni zamanda yaranan folklor nümunələrimizdə də biz bu ağrı-acılarla üz-üzə gəldik:

Gülləri solan dağlar,
Oxlanıb duran dağlar.
O sərin yaylaqların
Olubdur viran dağlar [7, s. 32]

Əsir, əsir ağılaram,
Çox kəm, kəsir ağılaram.
Düşdüm qürbət ellərə
Oldum yesir ağılaram [7, s. 35]

Elindən, obasından ayrı düşən insanların yurd, Vətən sevgisi son illər yaranan bayatıların əsas mövzunu təşkil edir. Vətənin yağı tapdağında qalması, yurd-yuvanın dağılması ağır, sağalmaz yara kimi hər bir insanı narahat edir, düşündürür:

Mən aşiq budağından,
Budağın yarpağından,
Gedəydim Vətənimə
Öpəydim torpağından.

Aşıq, çağırım səni,
Qəmdən yoğurum səni.
Yurdum, yuvam dağılıb
Hara çağırım səni [7, s. 37]

Göründüyü kimi, bayatıda böyük bir ağrı yaşamaqdadır. Aşıq həmişə el-obadan deyər, gülər, söz açar, dastan söyləyər. Ancaq lirik qəhrəmanın ürəyi o qədər dərd-qəmlə yüklənib ki, o aşığı çağırmağa yer tapmır. Çünki Vətəndən didərgin düşən, qaçqına, köçkünə dönən "hara çağırım səni", - deyərək ah-nalə çəkir.

Bəzən bayatılarımızda dərdin, qəmin tüğyan etməsinə səbəb olan amillər qabarıq verilir. Bayatını yaradan insanlar konkret bir ünvanın adını çəkməklə öz dərdinin də ünvanın göstərir:

Ay mənim, Şuşam mənim,
Taxtımdan düşən mənim.
Qoy ellerim qayıtsın
Səcdənə düşəm sənin [7, s. 32]

Vətənə, doğma od-ocağa uzaqdan qaçqın, köçkün kimi baxmaq sağalmaz, çəkilməz dərddir. Səni ev-eşiyindən didərgin salalar, taxtında əyləşələr, bu sənin ürəyini göynətməzmi? Səni yandırmazmı?

Əzizim xan oturub,
Xan düşüb, xan oturub

İndi gözəl Şuşada
Yağı düşmənin oturub [7, s. 30]

Nə böyük dərddir, əzabdır Vətəninə Vətənsiz olmaq. Bu dərdi çəkən ürək gərək daşdan ola ki, bu böyüklükdə dərd ona təsir etməsin:

Əzizim eli haray,
Bağlanıb yolum haray.
Əsir düşdüm vətəndə
Çağıraram elim haray [7, s. 31]

İnsan sanki dünyaya əzab çəkmək üçün gəlib. Eli-obası dağılan insan bəzən quşa da həsəd aparır. Özünü bir quş qədər bəxtiyar hesab edə bilməyəndə onun könül dünyası dağılır, viran qalır:

Laçının ab - havası,
Laçın qartal yuvası
Dağıtdılar yuvamı
Qartalın var yuvası [7, s. 32]

Digər bir bayatıda da eyni dərd, eyni nisgil, eyni həsəd var.

Əzizim havası var,
Hər dərдин dəvası var.
Yaman düşdüm çöllərə
Quşun da yuvası var [7, s. 52]

Qaçqın, köçkün taleyi yaşayan insan bir də ona görə özünə qayıda bilmir ki, onun təkcə evini, könül dünyasını deyil, bağlandığı, könül verdiyi hər bir şeyini əlindən alıblar. Ona görə də qoyub gəldiyi gül-çiçəkli dərələri, dağları yadına düşən şair qəlbi köçkünün, qaçqının dilindən qopan hər bir bayatıda qəm, nisgil, dərd, ələm yaşayır:

Mən aşiq gül-çiçəyim,
Qalxmasın mil çiçəyim.
Ellərin əsir olub
Sən də sol gül-çiçəyim [7, s. 90]

Ancaq insan nə qədər ağır - acı ilə üzləşsə də inamını, sabaha olan ümidini itirmir. İnanır ki, yenə də öz evinə - eşiyinə, doğma ocağına, Vətəninə qayıdacaq:

Aşıq, vəfalım Şuşam,
Xan tək vəfalı Şuşam.
Qoynunda bir gəzəydim,
Yanı səfalı Şuşam [7, s. 92]

İnsan üçün ən ağır dərd Vətənin əsir düşməsidir. Vətən yağı tapdağında qalanda, onun övladları qaçqına, köçkünə, əsirə çevriləndə bu dərd daha dözülməz, daha çəkilməz olur:

Əzizim kəsir oldu,
Qəm qəmdən kəsir oldu.
Düşdü ayaqlar altda

Vətənim əsir oldu [11, s.105]

Bölünən, parçalanan Vətənin hər bir əzabı onun hər bir vətəndaşının könül ahı, könül yarasıdır:

Günəşimin sarısı,
Yox vətənin yarısı. Millətim qaçqın olub,
Çəkir Vətən ağrısı [11, s.105]

Erməni vəhşiliyi, insanlığa yaraşmayan hərəkətlər, körpələrə, qocalara belə zülm eləyənlər insanlıq simasını itirəndə hər bir cinayətə qol qoyurlar.

Erməni qan eylədi, Necə fəğan eylədi. Girdi güllü bağımı
Necə viran eylədi [11, s.105] Aşıq balam ağlaram,
Solub qalam ağlaram. Yurdum, yuvam dağılıb,
Ölüb balam ağlaram.

"Azərbaycan folkloru antologiyası" silsiləsində yenidən nəşr olunan "Naxçıvan folkloru" kitabında yazılan "Naxçıvanın söz xəzinəsi" adlı ön sözdə deyildiyi kimi: "Ulu türk yurdu, qədim intibah mərkəzlərindən olan Naxçıvan zaman-zaman tarixin yaddaşına möhtəşəm bir Naxçıvannamə yazıb.

Burada yurdun söz xəzinəsi, öz xəzinəsi yaranıb: kəlməsi, cümləsi, ilməsi, cəlvəsi sehrdi, möcüzədi..." [8, s.15].

Hər bir dərddin, əzabın başlanğıc nöqtəsi var. Azərbaycanda qaçqın, köçkün taleyi yaşayan insanların dərddinin kökündə ermənilərin əsrlər boyu xalqımıza qarşı yeritdikləri məkrli siyasət dayanıb. Eldə gözəl bir məsəl var: Arxalı köpək qurd basar. Ermənilər də böyük dövlətlərin məkrli siyasətindən güc alaraq xalqımızın başına müsibətlər gətiriblər:

Ezizim arxasızdı,
Su axıb arxa sızdı.
Neyləsin bu yazıq el
Əzəldən arxasızdır [10, s.94]

Bilmirəm nə dəmdəyəm,
Təlsiz bir bəndəyəm.
Yuvasız bayquş kimi
Gündə bir vətəndəyəm [8, s.319]

Naxçıvanda yaranan bayatıların bir qisminə də Arazın o tayında yaşayan qardaş-bacılarımızdan aralı düşməyin ağrısı, nisgili var:

Yaralı bir quşam men,
Çətin daha uçam men. Qonmuşam Araz üstə
Qəm sarıdan başam mən [8, s.372]

Görünən Savalandı,
Sultandı, savalandı
Nə dərdimə dərman var,
Nə yaram sağalandı [95, s.281]

Əsrlərdən bəri bölüm-bölüm bölünən Vətənimizin o qədər ağırları, nisgilləri var ki, "meşələr qələm, dəryalar mürəkkəb" olsa belə, yenə də yazdıqca tükənən, qurtaran deyil:

Çalıldı,
Nə tikan, nə çalıldı. Qürbətdə qalan elin
Biri də Borçalıdı [5, s.162]

Və yaxud:

Göyçədi,
Köksü göyçə - göyçədi.
Viran qalan elimin
Birisi de Göyçədi [50, s.166]

Yad əlində haray çəkən torpaqlarımız, ağı, bayatı deyən dillərimiz var. Bir Kərkük xoyratında deyildiyi kimi:

Yad əlində
Qalmasın yad əlində.
Bir ölkə viran olub
Qalmasın yad əlində [6, s.194]

Biz də bir həqiqətə inanırıq ki, bizim torpaqlarımız da yad əlində qalmayacaq.

Qaçqın və köçkünlərimiz öz ev-eşiklərinə, doğma yurdlarına qayıdacaq. Onda nisgil dolu bayatılarımız, şeirlərimiz də tarixin arxivlərində bu günlərimizin canlı şahidləri kimi yaşayacaq. Bu sözləri dediyim anda belə yenə də gözlərim yol çəkir. Xəyalım uzaq-uzaq elləri, obaları dolaşır. Ulu Şəhriyar demişkən:

Bir uçaydım bu çırpınan yelinən,
Bağlaşaydım dağdan aşan selinən,
Ağlaşaydım uzaq düşən elinən,
Bir görəydim ayrılığı kim saldı?
Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı? [4, s.97]

Biz də bir ümidin işığında yaşamaqla, işıqlı bir sabaha yol gedirik. Bu yolumuzun sonu işıqlı olsun. Qaçqınsız, köçkünsüz, bütöv bir el görək, məmləkət görək.

Material və metodika. Mövzuya aid ədəbiyyat, folklor materialları toplanılmış və işin metodikası hazırlanmışdır. Mövzu işlənərkən tarixin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində, o cümlədən Azərbaycan və Naxçıvan MR-də ədəbiyyat və folklor tədqiqatları aparan alimlərin monoqrafiya, metodik vəsait, folklor materialları və müasir tələblərə cavab verən iş təcrübələrindən istifadə olunmuşdur [1, s.82; 3, s.56-72; 4, s.150-165].

Təhlil və müzakirə. Əvvəldə qeyd etdiyimiz alimlərin metodikalarından, apardıqları tədqiqat işlərinin nəticələrindən, folklor, ədəbiyyat və metodik vəsaitlərindən istifadə edərək, bölgədə erməni vəhşiliyi, insanlığa yaraşmayan hərəkətlər, körpələrə, qocalara belə zülm eləyənlər insanlıq simasını itirəndə hər bir cinayətə qol qoyurlar. Beləliklə, Qərbi Azərbaycan bölgəsinin adət-ənənələri, mərasimləri zəngin etnoregional spesifikaya malikdir. Bu özünəməxsusluq avtohton həyatla müəyyənləşir. Başqa sözlə, Qərbi Azərbaycan mərasimləri bütün struktur elementləri ilə bölgəyə bağlıdır: bölgənin təbiəti, relyef spesifikasiyası, havası, suyu bu mərasimlərin quruluşunu, tərkib elementlərini, regional koloritini şərtləndirmişdir. Bu da öz növbəsində Qərbi Azərbaycan folklor mühitində mərasimləri etnoregional özünüifadə və davranışın fonnulları kimi səciyyələndirməyə imkan verir.

Nəticə

Məqalədə qaçqın həyatı yaşamaq, köçəri məsələlər, vətənə baxışlar xüsusi təsvir edilmiş, Azərbaycan folkloru Azərbaycan türk taleyinin poetik tərcüməçisi olmuşdur. Təqdim olunan məqalədə bu kimi məsələlər təhlil edilmiş və maraqlı nəticələr araşdırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı antologiyası (Tərtib edən: Abdulla Bəhlul), Bakı: Çapıoğlu, 2004.
2. Azərbaycanın aşiq və şair qadınları. Bakı: Gənclik, 1991.
3. Heyət Cavad. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı: Azərnəşr, 1993.
4. Hüseynəliyeva, L. Kişilər ağlayanda. Bakı: Yurd, 2000.
5. İraq - Kərkük bayatıları. Bakı: Yazıçı, 1984.
6. Kərimli, X. Mənə elə gəlir ki... Bakı: Nurlan, 2008.
7. Quliyev, E. "Heydərbabaya salam" necə varsa. Bakı: Elm, 2001.
8. Naxçıvan folkloru, I cild. Bakı: Sabah, 1994.
9. Naxçıvan folkloru, I cild. Naxçıvan: 2010.
10. Naxçıvan folkloru. Bakı: Nurlan, 2007.
11. Nemətova, S. Poetik yaddaşımızda ağılar. Naxçıvan: Qızıl dağ, 2007.
12. Nemətova, S. Ağı janrı: funksiya və poetik imkanlar. Naxçıvan: Əcəmi, 2019.

SUMMARY

Sadagat Nematova

THE HEARTBREAKING HOMELAND LONGING OF WEST AZERBAIJANIS IN OUR FOLKLORE

The hardships suffered by those who migrated from Western Azerbaijan find their effective expression in the verses of lyrical poetry. These poetic compositions serve as a means of conveying the deep emotional and experiential aspects of the migrants' struggles, reflecting the essence of their journeys, displacements, and the difficulties they face in adapting to new circumstances. The difficulties faced by those who migrated from Western Azerbaijan found an effective and effective expression through lyric poetry, bayati and lament verses. The emotional and experiential dimensions of the migrants' hardships are vividly reflected in these verses, creating a powerful story that resonates with readers on a deep level. Moreover, lyric poetry provides a cathartic outlet for migrants to express their inner feelings and move through the emotional terrain of displacement. Through carefully chosen words and evocative images, poets convey the longing for familiarity, the pain of separation, and the resilience in the face of difficulties. These verses become a collective voice that articulates the shared experiences of a profoundly transformed society. Essentially, the lines of lyric poetry serve as a powerful and enduring testament to the hardships of migrants from West Azerbaijan, immortalizing their experiences and contributing to the larger tapestry of human stories. Living life as a refugee, nomadic issues, views of the motherland are specially described in the article, Azerbaijani folklore has become a poetic translator of Azerbaijani Turkish destiny. In the presented article, such issues were analyzed and interesting results were investigated.

Keywords: Western Azerbaijan, Goyche, refugee, displacement, homeland, village

GÖYÇƏ AŞIQ MÜHİTİNİN HAQQ OZANI AŞIQ ƏLƏSGƏR ŞEİRLƏRİNDƏ AFORİZMLƏŞMİŞ İFADƏLƏR

Çinarə RZAYEVA

cinarerzayeva@yahoo.com.tr

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Xülasə

Qərbi Azərbaycan elinin görkəmli aşığı Aşıq Ələsgər yaradıcılığı zənginliyi ilə seçilir. Məqalədə ustadlar ustadı Aşıq Ələsgərin zəngin yaradıcılığı tədqiqata cəlb edilmiş, aforizmlər seçilmiş bir sıra təhlillər edilmişdir. Aşığın yaradıcılığında həm xalq hikmətləri, həm də özünəməxsus aforizmlər geniş yer alır. Məqalədə Aşıq Ələsgərin şeirlərində işlənən atalar sözləri, xalq deyimləri seçilmiş, müqayisəli şəkildə təhlil süzgəcindən keçirilmişdir. Təhlillər zamanı məlum olmuşdur ki, görkəmli ustad tərəfindən bu janrların bir qismi olduğu kimi, bir qismi isə məzmunu saxlanılaraq, müəyyən dəyişikliklər edilərək işlədilmişdir. Bütün bu deyilənlər məqalədə nümunələr göstərməklə əsaslandırılmışdır.

***Açar sözlər:** Qərbi Azərbaycan, Aşıq Ələsgər, atalar sözləri, aforizmlər, şifahi xalq ədəbiyyatı*

Göyçə mahalının yetirməsi olan Aşıq Ələsgərin zəngin yaradıcılığı o qədər mükəmməldir ki, sonrakı dövr aşığılarına da ilham mənbəyi olmuşdur. Elə buna görə də Aşıq Ələsgərin ustadlığını digər aşığıların yaradıcılığında açıq-aydın şəkildə görmək olur. Görkəmli aşığın zəngin yaradıcılığı mövzu dairəsi baxımından da çox geniş və hərtərəflidir. Bu zənginlikdə atalar sözlərinin də xüsusi rolu var. Xalq dilini sevən aşiq xalq yaradıcılığına müraciət etməklə xalqın, oxucusunun sevgisini qazanmış, əsərlərinin axıcılığı ilə onların ürəyinə, zehninə daha tez həkk olmuşdur.

İnsanlara düzgün yön verən atalar sözlərinin tarixi çox qədimdir. Bu janrın özünəməxsus bir çox xüsusiyyətləri var. Əsasən atalar sözlərində hökmlük, nəsihət, təcrübə özünü göstərir. Görkəmli alim Ə.Mirəhmədovun təbirincə desək: "Atalar sözü - şifahi xalq ədəbiyyatının ən çox yayılmış formalarından biri; həyatın bütün sahələrini müşahidə etmək və sınaqdan keçirmək sayəsində yaradılan, şifahi nitqdə və yazılı ədəbiyyatda çox işlədilən, bir və ya bir neçə cümlədən ibarət hikmətli sözlər" dir [9, s. 19]. Həmçinin "atalar sözlərində atalarımızın keçib gəldiyi yol, yaşadıkları həyat, sevincləri və çəkdikləri əziyyətlər, məna dolu nəsihətləri, keçmişdə yaşamış əcdadlarımızın adət və ənənələri əks olunmaqdadır" [8, s. 5]. Bütün bu deyilən xüsusiyyətləri özündə daşıdığına görə bu janr dəyərli və qiymətlidir. Buna görə də dərin mənası olan hikmətli sözlər bir çox şair və yazıçıların ilham mənbəyi olmuşdur. Eləcə də aşığıların. Ustadlar ustadı olan Aşıq Ələsgər yaradıcılığı da bu hikmətli sözlər baxımından zəngindir. Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında atalar sözləri və məsəllər istər birbaşa, istərsə də dolayı yolla öz əksini tapır. Bəzi hikmətli sözləri olduğu kimi şeirlərində işlətməmiş, bəzilərini isə biraz dəyişərək, ya şeirinin qafiyəsinə uyğunlaşdırmış, ya da özünün təfəkkürünə görə əlaqələndirmişdir. Aşığın əsərlərində işlətdiyi hikmətli sözlər forma olaraq bir qədər dəyişsə də, mahiyyət və məna olaraq eyni atalar sözlərini ifadə edir.

Dövrünün aşığına ustad dərsi verən, ustadlar-ustadı Aşıq Ələsgərin yaradıcılığını təhlil etdikdə görürük ki, hətta özü belə xeyli sayda hikmətli sözlər, aforizmlər yaratmışdır. Tədqiqat zamanı o hikmətli sözlərə də müraciət edəcəyik.

Görkəmli aşığın şeirlərində rast gəldiyimiz atalar sözlərinin bir qisminə nəzər yetirək:

Nütfəsində əyri olan
Tez göstərər isbatın;
Hər ağac kökündən bitər,
Hər meyvə gözlər zatın.
Hərcayı hədyana sayar,
Naşı bilməz qiymatin;
Əhli-irfan məclisində
Gövhərmisaldı yüküm [2, s.121].

Göstərilən nümunədə "Ağac kökü üstə bitər", "Ot öz kökü üstə bitər" [4, s.194], "Ağac kökündən su içər" [4, s.242] və s. bu qəbildən olan atalar sözlərinin mahiyyətini özündə daşıyan "Hər ağac kökündən bitər" ifadəsi kimi işlətmişdir. Böyük bir mənanı özündə əks etdirən bu atalar sözü bu gün də xalq dilində çox işləkdir. Əgər bir insan yaxşı ailədə doğulub böyüyürsə, onun pis olma ehtimalı çox azdır. Nəyəsə görə pis olsa da, sonra etdiklərini dərk edib, yenidən öz kökünə qayıdacaq. Çünki kökü salamatdır. Ya da bunun əksi, əgər bir övlad pis ailədə böyüyübsə, o yaxşı, keyfiyyətli insan kimi görünsə də, nə vaxtsa o özünün əslini büruzə verər. Bu zaman qarşıdakı -nə gözləyirdiz bəs? atalar deməyib ki, "ağac kökü üstə bitər" ifadəsini işlədər. Ehtimal ki, bu atalar sözü də bunun nəticəsində yaranıb. Deməli, kökü nədirsə, ağac da odur.

Aşığın başqa bir şeirində qələmə aldığı atalar sözünə nəzər salaq:

Qəza tutdu, qədər məni budadı,
Ağlatdı dostları, güldürdü yadı,
Zəhrimara döndü ağzımın dadı,
Əlimdə şərbətim ağı kəsildi [2, s.57].

Göstərilən nümunədə "Dost ağlar, düşmən gülər" [3, s.139] atalar sözü. "Ağlatdı dostları, güldürdü yadı" misrası ilə əvəzlənmişdir. Eyni mənanı ifadə edən bu misra, həqiqətən də, çox dəyərli fikirdi. Aşıq burada çox gözəl yanaşmış və yaxşı bir misra ilə böyük fikri ifadə etmişdir. Həqiqətən də, həyatda dostunu ağladan düşməni, yadı sevindirər, onu güldürər. Axı qədim zamanlardan dostun dəyərli varlıq olduğunu hamı yaxşı bilir. Çünki "dostluq sözlərə sığmayan bir münasibətdir" [7, s.93]. Bu münasibət əsasən uşaqlıqdan başlayır. Buna görə də dostu ağlatmaq, üzümək lazımdır. Əksinə düşməni üzümək, ağlatmaq üçün dost sevinməlidir. Atalar yaxşı deyib: "Dost sevinər, düşmənin gözü çıxar" [3, s.140].

Ustad Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı zəngin olduğu üçün maraqlı və dəyərli fikirlərlə tez-tez rastlaşırıq:

Könlüm yasdan çıxmır, qəlbim qaradan,
Bu dərdü möhnətdən, bu macəradan.
Dövlət getdi, hörmət qalxdı aradan,
Qapımızdan dost ayağı kəsildi [2, s. 57].

Bəli, vaxtı ilə atalarımız yaxşı deyib: "Bağda ərik var idi, salam əleyk var idi, bağda ərik qutardı, salam əleyk qutardı" [3, s.65]. Bu atalar sözünün məzmunu aşığın yaradıcılığından verdiyimiz nümunədə "Dövlət getdi, hörmət qalxdı aradan" misrası ilə əvəzlənmişdir. Formacan bir-birinin əksi kimi görünən bu dəyərli fikir mənə baxımdan atalar sözü ilə eynidir. Bəzi keyfiyyətsiz, statusa önəm verənlər üçün dövlət, mal-mülk getdisə, deməli, həmin adam üçün hörmət itdi. Hörmət itmək hər şeyin itməsi deməkdir. Atalar sözündə qeyd edildiyi kimi, Allahın salamı belə itir. Sonuncu misrada aşiq da yerində qeyd edir ki, dövlət getdi, dost bildikləri insanların ayağı kəsildi. Deməli, dost bildiklərimiz o insanlar həqiqi dost deyilmiş. Hər şeyi varda, dövlətdə görən insandan uzaq durmaq lazımdır. Aşiq Ələsgərin başqa bir şeirində dostla bağlı yenə gileyini görürük:

On bir aydı, mənim üzüm gülmədi,
Qəza qəhri məndən heç üzülmədi,
Yaxşı dostlar yaman gündə gəlmədi,
Dost sarıdan çox mükəddər olmuşam [2, s.72].

Nümunədən görünür ki, aşığın yaşadığı pis günlərdə dostları onu görməyə gəlməmiş. Ehtimal edirik ki, "Yaxşı dost yaman gündə məlum olar" [3, s.409] atalar sözündən yola çıxaraq "Yaxşı dost yaman gündə gəlmədi" misrasını qələmə almışdır. Çünki aşiq da bilir ki, atalarımız "Əsil dost yaman günün dostudu" deyib" [3, s.178]. Nümunədən görünür ki, Aşiq Ələsgər dərddli günlərində gözü yaxşı bildiyi dostlarını axtarıb, xalq dili ilə desək, "gözü qapıda qalıb", onlar da gəlməyincə ürəyini qələmə tökərək "Olmuşam" qoşmasında gileyini, narazılığını bildirmişdir.

Aşiq Ələsgərin cıqalı təcnisində də dostla bağlı atalar sözünə rast gəlirik. Həmin nümunədən oxuyuruq:

Mərifət bəhrində qəvvasam deyən,
Gir dərin dəryaya, çalxan, üz ha üz.
Mən aşığam, üz ha üz,
Sonam, göldə üz ha üz.
Bivəfadan yar olmaz,
Ömür üzsən, üz, ha üz.
Qarı düşman bir də gəlib dost olmaz,
Əlin tutub yalvarasan üz ha üz [2, s.107].

İstedadlı aşığın qələmə aldığı bu bəndin üçüncü misrasında qeyd etdiyi fikir "Qarı düşman dost olmaz" [4, s.252], "Qarı düşman dost olmaz əyridir bir damarı" [4, s.159], "Əski düşman dost olmaz, eski dost düşman olmaz" [4, s.109], "Əgri düşmən dost olmaz" [3, s.167] atalar sözlərini əks etdirir:

Demək olar ki, göstərdiyimiz nümunələrin hamısı eyni mənanı ifadə edir. Aşiq Ələsgərin qələmə aldığı misra "qarı düşmən dost olmaz" hikmətli sözünə "bir də gəlib" ifadəsini əlavə edərək misrasını tamamlamışdır. Bu da onun fikrə yanaşma tərzini göstərir. Belə dəyərli hikmətli sözlərin istər aşiq yaradıcılığında, istərsə digər yazıçı və şairlərin yaradıcılığında işlənməsi ilə həmin əsərlərin sanbalını bir az daha artırmış olurlar. Həmçinin hikmətli sözlərə ustad aşiq tərəfindən fərqli baxış açısından yanaşmanı da görürük.

Bildiyimiz kimi, insan üçün söz önəmlidir. İstər kişi, istərsə qadın verdikləri sözlərindən dönməməli, bir söz deyildisə, onun üstündə durmalı, dediyi sözü yerinə yetirməlidir. Hələ ta qədim zamanlardan dədələrimiz, babalarımız, atalarımız demişdir ki, "kişinin sözü bir olar" [4, s.149]. Bu dəyərli fikir də aşığın yaradıcılığında önəmli yer tutur. "Yaxşıdır" adlı qoşmasında bu atalar sözünün mənasını ifadə edən fikri qələmə almışdır:

Arif olan, gəlin sizə söyləyim,
İyid sözü mərd-mərdana yaxşıdı.
Kişi gərək dediyindən dönməsin,
Bülgərdən bir zənana yaxşıdı [2, s.82].

Bu bəndin üçüncü misrasında "kişi gərək dediyindən dönməyə" fikri atalar sözlərindən alınmış və məzmun baxımından "Kişi öz sözünün ağası olar" [4, s.149], "Kişinin sözü ilə işi bir olar" [3, s.257] hikmətli sözlərini əhatə edir.

Xalq hikmətinin işləndiyi başqa bir təcnisindən oxuyuruq:

Ələsgər də eşq içində qaladı,
Şirin canın atasına qaladı.
Ər iyidin canı getsə, qala adı,
Nakəslərin dəhr içində nə də adı! [2, s. 103]

Bu şeir parçasının üçüncü misrasını "Ər iyidin canı getsə, qala adı" oxuyanda, "İgid ölər adı qalar", "İgid ölər, adı qalar, müxənnətin nəyi qalar" bu kimi atalar sözünü yada salırıq. Həmişə məlumdur ki, bu xalq hikmətində igidliyin ölməz olduğu vurğulanır. Təbii ki, igidlik burada ümumi mənada götürülmüşdür. Bura bir çox peşə sahibləri də daxildir. Gərək istənilən peşə sahibi-sənətkar, yazıçı, şair, aşıq, alim və bu kimi digər peşə sahibləri öz işlərinə sevgi ilə yanaşmış, bilik, bacarıq, igidlik, mərdlik, cəsarət göstərsin ki, özü olmayanda, yəni dünyasını dəyişəndə adı qala. Aşıq Ələsgərin də bu şeirində deyildiyi kimi "ər iyidin canı getsə, qala adı".

Ustad aşığın yaradıcılığında "Yaman at" adlı qoşması diqqətimizi çox çəkdi. Qeyd edək ki, "yaman at" adlı qoşma Aşıq Ələsgərin digər kitabında "Bu dünyada üç şey başa bələdi" adı altında verilmişdir. Aşıq bu qoşmada bir bənddə bir neçə xalq hikmətini məharətlə işlətmişdir. Həmin qoşmadan oxuyuruq:

Bu dünyada üç şey başa bələdi;
Yaman oğul, yaman arvad, yaman at.
İstəyirsən qurtarasan əlindən,
Birin boşla, birin boşla, birin sat [1, s.105].

Bu bənddə işlənən həmin atalar sözlərini xatırlayaq:

Arvadın pisdi, boşla [3, s.47], Qonşun pisdi, köç qurtar, dişin ağrıyır, çək qurtar, arvadın pisdi, boşla qurtar, halın pisdi, öl qurtar [3, s.297], Atın yaman sat, qardaşın yaman qaç, arvadın yaman at" [5, s.18].

Arvadla, atla bağlı verilən atalar sözləri həmin şeir parçasında ifadə olunmuşdur. Nümunələrdən də görünür ki, pis olan nə varsa ondan uzaqlaşmaq olur, bir övladdan başqa. Övladı atmaq olmadığına görə də ustad aşıq burada onu boşlamaq ifadəsini qələmə alaraq bir daha oxucusuna çatdırır ki, övladı atmaq olmaz. Yaxşı deyiblər: "Evlad dəniz suyudur nə içilir, nə vaz keçilir".

Xalq hikməti ilə yanaşı, xalq deyimlərinin də izlərini aşığın yaradıcılığında görürük. Çünki xalq deyimləri ta qədim zamandan bu günə kimi xalqımızın dillər əzbəri olmuşdur. Buna görə də bir çox yazılı əsərlərdə bunu açıq şəkildə görürük. Aşıq Ələsgər yaradıcılığında xalq deyimlərini işlətməklə əsərlərinin emosionallığını artırmış, məna çalarını genişlətməmişdir. Ustad sənətkarın yaradıcılığında işlənən həmin məsəllərdən bir neçəsini tədqiqata cəlb etməyimiz yerinə düşər:

Gəldi yaz ayları, həsrət çəkər xak,
Deyər: – Neysan gələ a yağa-yağa.
“Lənət şeytana!” – de, şər işdən əl çək,
Şeytan səni salar ayaq-ayağa [2, s. 101].

Göstərilən bənddə qələmə alınan “Lənət şeytana!” ifadəsi “Kor şeytana lənət”, “Lənət kor şeytana”, “Lənət şeytana” və s. kimi variantları ilə xalq deyimlərində yer almışdır. Bu deyimlərdən insanı “pis fikirdən daşıdırmaq” [6, s.325] üçün istifadə olunur. Elə aşıq özü də həmin deyimdən sonra mənasını da qeyd edir ki, şərdən uzaq ol, əl çək, yoxsa şeytan səni ayaq altına salar. Görünür ki, bu xalq deyimi də istedadlı aşığın diqqətini çəkmiş və şeirlərində qələmə alaraq oxucusuna çatdırmışdır.

İstedadlı aşıq təkcə atalar sözləri və məsəlləri yaradıcılığında əks etməklə kifayətlənməmişdir. O, həmçinin özünə məxsus dərin mənalı aforizmlər də yaratmışdır.

Aşıq Ələsgərin işlətdiyi hikmətli sözlər nəsihət xarakterlidir. Bu hikmətli sözlərin təsiri çox böyükdür. Hətta bu dəyərli sözləri eşidən hər bir kəs fikrində yaxşı mənada dəyişikliklər edib, düzgün qərarlar verə bilər. Aşıq Ələsgərin qələmə aldığı bir neçə aforizmlərə nəzər yetirək:

Ahən gəzər, səngə verər mər dana,
Mərd oğulun qəhrin çəkər mərd ana.
Mərd iyid meydanda durar mərdana,
Müxənnət yapışar ayağa, Qarqar [2, s. 89].

Və yaxud:

Bir mərd ilə ülfət qılan
Axır bir gün mərd olu,
Namərd ilə ülfət qılan
Çöl-biyaban dərd olu [2, s. 236].

Aşıq burda nə gözəl ifadə edir. Mərd ilə oturub duran bir gün mərd olar. Namərdlə oturub duran isə namərd olar. Atalar boşuna deməyib ki, “Dostunu mənə de, deyim sən kimsən”. Bu bənddə aşıq bütün gənclərə düzgün və gözəl yol göstərir. Hər kəs gərək münasibət qurduğu adama fikir verə, özünə yaxşı yoldaş seçə. “Çünki dost evini dost yıxar”, “Mərd ilə gəzən mərd olar, namərd ilə gəzən biyaban-gərd”.

“Olmaz” adlı qoşmasında da dərin mənanı özündə cəmləyən aforizminə rast gəlirik:

Bu dünyada mən təcrübə elədim,
Nakəs körpüsündə heç bünyad olmaz.
Bir mərd ilə ağı yesən, şirindi,
Yüz namərdlə şəkər yesən, dad olmaz [2, s.70].

Bu bəndi oxuyanda "İcmə namərd əlindən su, abi-həyat olsa da" [3, s.225], "Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni, yatma tülkü kölgəsində qoy yesin aslan səni" [3, s.252] atalar sözlərini xatırlamış oluruq. Bu atalar sözləri xatırlansa da, aşiq burada özünəməxsus tərzdə fikir ortaya qoymuşdur. Və bu fikirlər hər kəs üçün çox önəmlidir.

Yuxarıda verdiyimiz aforizmlərdən aydın görünür ki, Aşiq Ələsgər hər zaman haqq yolunu seçmişdir. O həm özü heç kimə boyun əyməyir, həm də oxucusunu haqsızlığı qəbul etməməyə, boyun əyməməyə səsləyir. Çünki insan hər zaman ədalətli, mərd olaraq şərəfli ömür yaşamalıdır.

Aparılan araşdırmalar göstərdi ki, istedadlı aşiqin yaradıcılığı bir-birindən təsirli, rəngarəng folklor nümunələri, xüsusən də atalar sözləri və xalq deyimləri ilə zəngindir. Ustad aşiq əsərlərində atalar sözləri və xalq deyimlərindən özünəməxsus ustalıqla elə yerli-yerində istifadə etmişdir ki, uzun illər keçməyinə baxmayaraq, öz dəyərini itirməmiş, əksinə daha da sevilən və dəyərli olmuşdur. Yaradıcılığında müraciət etdiyi hikmətli sözlər, istərsə də özünün yaratdığı dəyərli fikirlər özündə böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Bu da onu göstərir ki, ustad aşiq hər kəs üçün önəmli olan deyimlərə, fikirlərə daha çox üstünlük verərək onları qələmə almışdır.

Aşiq Ələsgər əsərlərinin təhlili göstərdi ki, onun zəngin yaradıcılığı istər Qərbi Azərbaycan folklorunun araşdırılmasında, istər digər bölgələrin folklor nümunələrinin öyrənilməsində istinad ediləcək mükəmməl mənbələrdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşiq Ələsgər. (Bütün əsərləri). Bakı: "Ol" MMC, 2014, 504 s.
2. Aşiq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 400 s.
3. Atalar sözləri. Bakı: Nurlan, 2013, 476 s .
4. Atalar sözləri. Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
5. Atalar sözü, elin sözü. Təbriz: 2005, 173 s.
6. Bəhrüz Həqqi. Türk deyimləri. Bakı: Nurlan, 2005, 535 s.
7. Rzayeva, Ç. Folklor mətnlərinin uşaqların formalaşmasında rolu. Naxçıvan: Əcəmi, 2021, 136 s.
8. İbrahim Yoldaşev, Mühittin Gümüş. Türkçe açıklamalı özbek ata sözleri. Ankara: 1995, 191 s.
9. Mirəhmədov, Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1998.

SUMMARY

Chinara Rzayeva

APHORISTIC PHRASES IN POEMS BY ASHIQ ALASGAR, THE POET OF GOYCHA ASHIG ENVIRONMENT

Ashiq Alasgar, a prominent lover of West Azerbaijan, stands out for his richness of creativity. In the article, the rich creativity of Ashiq Alasgar, the master of masters, was involved in the research, and a number of analyzes were made of selected aphorisms. Both folk wisdoms and unique aphorisms take a large place in Ashiq's work. In the article, proverbs and folk idioms used in Ashiq Alasgar's poems were selected and analyzed in a comparative manner. During the analysis, it became clear that some of these genres were used by the outstanding master as they were, and some of them were used with their content and certain changes. All this is justified by showing examples in the article.

Keywords: Western Azerbaijan, Ashiq Alasgar, proverbs, aphorisms, oral folk literature

РЕЗЮМЕ

Чинара Рзаева

В СТИХАХ АШИКА АЛАСГИРА, ИСТИННОГО ПОЭТА СРЕДЫ ГОЙЧЕ АШИК АФОРИСТИЧЕСКИЕ ВЫРАЖЕНИЯ

Ашиг Алескер, выдающийся любитель Западного Азербайджана, выделяется своим богатством творчества. В статье к исследованию привлечено богатое творчество Ашика Алесгара, мастера мастеров, а также сделан ряд анализов избранных афоризмов. Большое место в творчестве Ашика занимают как народные мудрости, так и уникальные афоризмы. В статье отобраны и проанализированы в сравнительном порядке пословицы и народные фразеологизмы, использованные в стихах Ашига Алескера. В ходе анализа выяснилось, что некоторые из этих жанров использовались выдающимся мастером как есть, а некоторые - со своим содержанием и определенными изменениями. Все это обосновано показом примеров в статье.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, Ашиг Алескер, пословицы, афоризмы, устная народная литература

FOLKLORDA VƏTƏN HƏSRƏTİNİN YANĞINLARI VƏ HƏYATLA ƏLAQƏ

Sahilə ABBASOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

"Folklorda Vətən həsrətinin yanğınları" tarixinə ekskurslar bizə nələri dedi, nələri öyrəndik və nələri də öyrənmək istəyirik. Adam 5 günlüyə evindən uzaq olur, bir yerdə qalanda öz doğma yatağına, otağına, evinə-eşiyinə, həyat-bacasına qayıtmağın həsrəti ilə yaşayır. Qayıdan vaxta az qalmış gecəni diri gözlü açır, çimir edə bilmir. Qərqlikdən qurtulmaq istəyir. Yanıb-yaxılır, qovrulub-bişir. Söz olub, söz demək istəyir, kədərdən üzülüb, qəmdən sınıb tökülür. Haqq aşığı kimi bülbül olub dil-dil ötməyə başlayır:

*Tək bir nəğmə oxuyur bülbül, ömrü uzununu,
Nə haqdadı o nəğmə, bir kimsə bilmir bunu.
Vətən nəğməsidir o, inan buna ey könül.
Başqa nəğmə olsaydı, çoxdan bezərdi bülbül.*

Hələ beş günlüyə evindən çıxanda insan bu qədər vüsəl həsrəti çəkir. Bəs 30 il uzaq düşəndə hansı həsrət nəğmələri yaradır. Öz sözlərini, nəğmələrini xalq deyimlərinə qatmış olur. Belələri bizim ədəbiyyatın içərisində vardır və biz onları folklor adı altında məktəbdə öyrətməli oluruq. Məqalədə həsrətin yarandığı ədəbiyyat nümunələrinin bugünkü zəfər marşımızın sədalarına uyğun necə öyrətmək istəyimizdən bəhs etməyi qarşıya məqsəd qoymuşuq.

Açar sözlər: *Vətən, həsrət, yanğın, ibtidai təhsil, folklor, öyrədici, tərbiyə, inkişaf, optimal metodika*

Giriş

Folklor tərtibçiləri deyilən belə bir ifadə var. Onlar kimlər olub? Biz onlarla şagirdləri yaxından tanış etməliyik. Azərbaycan folklorşünaslığında ilkin məxəz klassik ədəbiyyatdan öyrənilənlərdir. Misal üçün: Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" poemasında "Zülmət dünyasına səyahət", "Diriliş suyu", "At hissiyyəti", "Zülmətdə", "Bir daş var, götürən də peşmandır, qaytarıb qoyan da", "Koroğlu" dastanında folklordan folklorlaşmış yeni deyimlər var: "Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin də, Koroğlu", "Heç igid yoxsul olmasın", "İgid bir qaşığı qanından ötrü ah çəkməz", "Tüfəng çıxdı, mərdlik itdi, ay haray", "Mənmi qocalıram, yoxsa zamanəmi?", "Hər adama Koroğlu deməzlər", "Gördün ki, düşmən güc gəldi, qov bir yana, qaç bir yana", "Qaçmaq da igidlikdəndir", "Mənə qara deyən gözəl, qaşların qara deyilmi?", "İgiddə igiddən çəkərmə minnət?", "Uca-uca dağ başında yaz bir yana, qış bir yana, titrəyir ağzın içində, dil bir yana, diş bir yana", "Aşıq, bizə Təke-Türkman deyərlər", "Əgər igidsənsə, gəl, apar məni", "Həmzə, incitmə Qıratı", "Ana, halal eylə mən gedər oldum", "Alma gözlüm, qız birçəklim, Qırat gəl" və s.

"Qaçaq Nəbi" dastanından dil-ağıza düşən deyimlər də bu gün nitqimizdə çox işlənir: təkrar da olsa qeyd etməliyik ki, folklor motivli deyimlər, məsəllər, qarğışların yeni variantda formalaşması prosesi sürətlə getməkdədir.

Beləliklə, ibtidai və orta təhsildə bu məxəzlər öyrədildiyindən, folklor nümunələri ilə danışmaq nitq mədəniyyətinin zənginlik ampulasıdır.

Folklorla diqqəti istiqamətləndirən ikinci məxəz yenə də məktəb açıb, maarifi yayan şairlərimiz olmuşdur. Görkəmli ədibimiz və folklor motivli əsərlər yazan S.Ə.Şirvaninin bu sahədə böyük xidmətləri var. Onun "Dəvə və eşşək", "Qaz və Durna", "Molla və Çoban", habelə Abdulla Şaiqin "Tülkü həccə gedir", "Aslan və öküz" kimi əsərləri də bu silsilədənir. Folklor motivli əsərlər yeni folklor variasiyaları ilə, zənginləşdirmə imkanları ilə dərsliklərimizə gətirilir, təhsilin məzmununa çevrilir. M.Ə.Sabirin "Yalançı Çoban" və "Molla Nəsrəddinin yorğanı" kimi müasir folklor motivli bayatılar, məsəllər, rəvayətlər, əfsanələr, müdrik kəlamlar, laylalar, əzizləmələr öz inkişafının yüksəliş mərhələsini yaşayır. Bu yüksəlişin də öz səbəbləri var ki, onları müəllimə, tələbəyə, şagirdlərə çatdırmaq əhəmiyyətsiz görünməməlidir.

Folklorun canı, qanı oxşamalar, əzizləmələr, laylalar, bayatılarla yoğrulub. Bu həqiqəti danmaq olmaz. Onların da ideya məzmununda bir arzu, istək, həsrət, kövrək ürək, ağlar göz, yanar qəlb nidaları vardır. Belə olduqda müasir folklorun, folklor motivli əsərlərin yaranması təbii prinsipdir.

Xalqımız keçən əsrdən bəri öz dədə-baba yurdundan, vətəninə qaçqın düşüb, əzizlərinin uyuduğu müqəddəs yerləri məcburən qoyub, uzaq-yaxın ərazilərə səpələnmişdir. Qərbi Azərbaycandan qaçqın düşmə halları 1948-1953-cü illərdən başlayıb. Onların sayı yüz min nəfər təşkil edib və dünyanın hər yerinə gedib çıxıblar. Bu mərhələ dövlət səviyyəsində də olsa, çox ağırlı-acılı keçmişdir. İkinci dalğa 1988-ci ildən bütövlükdə, nəinki Qərbi azərbaycanlıları əhatə etmişdir, həmçinin də Qarabağ və Qarabağ ətrafı Azərbaycan rayonlarından 1,5 milyon insan qaçqın həyatı keçirmişdir. Son 30 ildə xalqımız erməni faşistlərinin məhdudiyyətlərinin əzabını çəkmiş, ata yurduna həsrət dolu nəzərlərlə yalnız yuxularında baxmışlar. Məgər bu həsrət yangın alovu nənələrimizin bayatılarına səbəb olmayıbmi? Şairlərimiz həmin odun-alovun içində yana-yana "Kəndimiz", "Bulağımız", "Bizim çeşmə", "Gələ bilmirəm", "Bağışla yurdum", "Qonaq getmişdim kəndimə" kimi folklor həsrətli, vüsəl arzulu nənələrin iç dünyasını ifadə etməyiblərimi?

Hazırda tələbələrə öyrətdiyimiz "Kəndim məni tanımadı" şeiri 2020-ci ilin 8 noyabrından sonra Qarabağa – öz doğma kəndinə gedən bir insanın dilindən səslənmişdir. Folklor motivli bayatı belə səslənir: "Otuz ildən sonra, nəhayət, kəndimə getdim, kəndimə". Həsrət vüsəla dönmüşdü. Düşüncələrim bu sətrlərə çevrildi:

Qonaq getmişdim kəndimə,
Kəndim məni tanımadı.
Dəyişmişəmmi sən demə
Kəndim məni tanımadı.

Elə bildim küsüb məndən,
Əllərini üzüb məndən.
Soyuq-soyuq baxıb gəndən,
Kəndim məni tanımadı.

Sorğuya-suala tutdu,
Dedim yurdum həmin yurddu.
Niyə belə tez unutdu,
Kəndim məni tanımadı.

Dedim bu bizim çeşmədi,
Doyunca ondan içmədim.
Heç nə yadına düşmədi,
Kəndim məni tanımadı.

Monoloq, hekayət dillərdə, ağızlarda dolaşır. Artıq bu hekayəti ibtidai təhsil fakültəsində dərs deyən müəllimlər tələbələrə öyrətmirlər. Axı onlar gələcək ibtidai sinif müəllimləri olacaq və Azərbaycan dili fənnindən folklor ədəbiyyatının necə oxumaq və söyləmək bacarıqları aşılacaq. İbtidai təhsildə folklor janrından bu cür ədəbi özüllər qısalır və şagirdlərə necə öyrətməyin yolları müəyyənləşdirilir.

Motivasiya belədir:

Sual: İndi Qarabağ torpaqlarına qayıdış haqqında nə bilirsiniz?

Tələbələrin cavabları dinlənilir. Ümumiləşmiş cavabı lider tələbə açıqlayır:

Tək-tək də olsa, yurda qayıdış başlayıb. Xeyli sayda insan öz kəndinə gedib, doğma yerləri ziyarət edə bilib. Lakin ermənilər bu otuz ildə hər yeri xaraba qoymuşdur. Kənddə həyətləri, bağları, evləri belə tanımaq olmur. Ərazilər minalanmışdır.

Oxu başlayır: tələbələr hər bir bəndə dair qeydlər götürürlər:

1. Kənd məni tanımadı, çünki mən özümdə bu 30 ildə dəyişmişəm;

2. Kənd sanki öz sakinindən küsmüşdür;

3. Məni sorğu suala tutdu;

4. Yenə tanımadı;

5. Çeşməmizi tapdım, suyundan içdim, yenə də heç nə yadına düşmədi. Çünki 30 il çox uzun vaxtdır.

Müzakirələrdən bu suala cavab axtarılır:

Kəndlərimizi azad etməyin uzun çəkməsinin səbəbi nə olmuşdur?

Tələbələr:

1. Danışıqlar aparmışıq;

2. Məsələnin sülh yolu ilə düzəliş biləcəyinə inanmışıq;

3. Güc toplamışıq, hazırlaşmışıq;

4. 44 günə düşməni yurduumuzdan qovmağı bacarmışıq.

Ümumiləşdirmə: müəllimin nəzərinə metodik kömək:

2020-ci ilin sentyabr ayının 27-dən noyabrın 8-nə kimi ordumuz Koroğlu sərkərdəliyini altında qoç kimi vuruşmuşdur.

Yeni müharibə forması və qaydası.

Şuşaya kanatlarla, kəndirlərlə qalxıb, erməniləri bıçaqla məğlub olmağa, qaçmağa vadar etmək. "Şuşa Azərbaycandır" şüarı altında Ali Baş Komandana məlumat (raport) vermək.

Nəticə

Folklor materialı nəticə etibarilə müasirliklə əlaqələndirilərək öyrədilir, folklorda vətən həsrəti, yağısı da bu şeirlərlə söndürülür.

Babalarımızın əfsanəvi qəhrəmanlığı ilə tərbiyə olunmasaydıq, Qarabağı azad edə bilməzdik. Vətən həsrətinin yağısında yanıb bişməsəydik və bərkiməsəydik, Şuşanı azad etməyi bacarmazdıq. ...biz Koroğluya da inanırıq, Simurq quşuna da, Məlikməmmədə də.....

Qazandığımız bu zəfər nümayişini Azadlıq meydanında keçirərək dünyaya bizim nizami ordunun məğrur simasını göstərdik. Şəhidlərimizi andıq, qazilərimizi alqışladıq. Bizim insanlarda qələbəyə inam ruhunu yaradan əfsanələrə inandıq ki, əfsanəvi döyüşlər keçirdik və qələbələr qazandıq.

Folklordakı həsrət yağınlığında bişib-bərkimək budur. Dərsi həyatla, keçmişimizlə və bu günümüzlə belə əlaqələndirmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. I-IV siniflər üzrə "Azərbaycan dili" dərslikləri və müəllim üçün metodik vəsaitlər (MMV) 2018-2022-ci il nəşrləri.

NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNİN GÖRKƏMLİ ŞAİR-DRAMATURQU - KƏMALƏ AĞAYEVA

Günay ŞİRƏLİYEVƏ

shiraliyeva-gunay@mail.ru

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Xülasə

Naxçıvan diyarı ən qədim zamanlardan indiyə qədər Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatının inkişafı və çiçəklənməsi sahəsində də özünəməxsus rol oynamış, mühüm ədəbi-mədəni mühit mərkəzlərindən biri kimi məşhur olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatını təmsil edən yazıçı və şairlərin böyük bir dəstəsi Naxçıvanda yaşayıb-yaratmışdır. M.Nəsirli, H.Razi, H.İbrahimov, Ə.Yusifli, H.Arzulu, A.Qasimov, E.Qasimova, Həsən Valeh, Elman Həbib, V.Məmmədov, İ.Yusifli, X.Kərimli, M.Qasımzadə və başqaları doğma diyarda ədəbi mühitin canlanması və inkişafına öz töhfələrini vermiş sənətkarlardır. Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirdiyi qələm sahiblərindən biri də şair-dramaturq kimi tanınan Kəmalə Ağayevadır. Hələ ötən əsrin ortalarından başlanan və vaxt keçdikcə daha da qüvvətlənən, rəngarəng forma və məzmun zənginliyi ilə seçilən yaradıcılığı, narahat poetik düşüncələri ilə bu istedadlı şair Azərbaycan ədəbi ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmiş, geniş oxucu kütləsinin maraq və sevgisini qazanmışdır. Onun obrazlı düşüncəsini əks etdirən əsərləri müasirlərinin düşüncələri və əxlaqi keyfiyyətləri, Vətən haqqında təmiz hissləri, təbiət və məhəbbət duyğuları, həyatın mürəkkəb problemləri qarşısında insanın axtarışları, dünyada əmin-amanlıq, haqq, ədalət arzuları, din-iman, tanrıya tapınmaq duyğuları ilə bağlı olmuşdur. A.Kəmalənin yaradıcılıq fəaliyyətinin geniş məşabına kövrək və həzin məhəbbət duyğularını, dünya, insan, zaman haqqında fəlsəfi düşüncələrini, vətənpərvərlik hissləri və vətəndaşlıq ləyaqətini əks etdirən lirik, epik, dramatik əsərləri daxildir. Yurd sevgisi, Vətən və ona məhəbbət, Azərbaycan adlı məmləkət, onun tarixi, ulu keçmişi, maddi-mədəniyyət abidələri, unudulmaz ağır günləri, çiçəklənən çağları şairəni daima məşğul edən mövzulardan olmuşdur. Vətənpərvərlik mövzusu şairənin yaradıcılığının ana xəttini təşkil etmiş, müqəddəs vətən torpağına aid nə qədər əsərlər yazmışdır. Məqalədə də şairənin yaradıcılığında mühüm yer tutan vətənpərvərlik mövzusunə müraciət edilmiş, şeirləri təhlilə cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan ədəbi mühiti, yaradıcılıq, dramaturq, Kəmalə Ağayeva, vətənpərvərlik, lirik, epik, dramatik əsərlər*

Naxçıvan diyarı ən qədim zamanlardan indiyə qədər Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatının inkişafı və çiçəklənməsi sahəsində də özünəməxsus rol oynamış, mühüm ədəbi-mədəni mühit mərkəzlərindən biri kimi məşhur olmuşdur. Bütövlükdə Azərbaycanda ədəbi-estetik fikrin tarixi inkişaf mərhələləri ilkin sivilizasiya mərkəzlərindən olan Naxçıvan bölgəsinin adı ilə bilavasitə, sıx şəkildə əlaqədardır. Görkəmli ədəbiyyatşünas, akademik İ.Həbibbəylinin yazdığı kimi, Naxçıvanda ədəbi düşüncənin tarixi az qala insanlığın yaranma tarixi ilə üst-üstə düşür [8, 48]. "Kitabi-Dədə Qorqud" və digər xalq ədəbiyyatı nümunələrində Naxçıvan motivləri, regionun özündə

formalaşmış və ümummillə folklorumuzu, xalq bədii düşüncəsini zənginləşdirən nümunələr bu dediklərimizə sübutdur.

Orta əsr Azərbaycan elm, mədəniyyət və ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri – Kəmaləddin Naxçıvani, Əhməd ən-Nəşəvi, Nəcməddin Naxçıvani, Nəsirəddin Tusi, Hinduşah Naxçıvani, Sadiq bəy Ordubadi, Məhəmməd Naxçıvani, Baba Nemətulla Naxçıvani və başqa alim, mütəfəkkir-şairlər Naxçıvan torpağının yetişdirdiyi nadir şəxsiyyətlərdir.

Tarixin bütün dövrlərində Naxçıvan Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında öz çəkisi ilə seçilmiş və bütün bunlar da bölgənin ədəbi mühitinə müstəsna təsir göstərmişdir.

XIX əsrin birinci yarısında klassik ədəbi ənənələri və yeni maarifçi baxışları özündə əks etdirən Heyranxanım və Qönçəbəyimin yaradıcılığı, Azərbaycanda məşhur olan səkkiz ədəbi-məclisdən biri kimi şöhrət qazanan "Əncüməni-şüəra" ədəbi məclisi Naxçıvan ədəbi mühitinin səciyyəvi cəhətlərini özündə yaşadır. Həmin əsrin ikinci yarısında M.T.Sidqinin unikal ədəbi-pedaqoji irsi və məktəbdarlıq fəaliyyəti, ötən əsrin ilk əvvəllərində dahi C.Məmmədquluzadənin, E.Sultanovun, Ə.Qəmküsarın milli düşüncənin və qeyrət hissənin ifadəsi olan yaradıcılıqları, Hüseyn Cavidin bəşəri humanizmin təntənəsinə çevrilmiş şah əsərləri, M.S.Ordubadinin tarixi romanları ümum-Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətini əlçatmaz yüksəkliklərə qaldırmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatını təmsil edən yazıçı və şairlərin böyük bir dəstəsi Naxçıvanda yaşayıb-yaratmışdır. M.Nəsirli, H.Razi, H.İbrahimov, Ə.Yusifli, H.Arzulu, A.Qasimov, E.Qasimova, Həsən Valeh, Elman Həbib, V.Məmmədov, İ.Yusifli, X.Kərimli, M.Qasımzadə və başqaları doğma diyarda ədəbi mühitin canlanması və inkişafına öz töhfələrini vermiş sənətkarlardır.

Belə qələm sahiblərindən biri də Naxçıvan ədəbi mühitində görkəmli şair-dramaturq kimi tanınan Kəmalə Ağayevadır. Hələ ötən əsrin ortalarından başlanan və vaxt keçdikcə daha da qüvvətlənən, rəngarəng forma və məzmun zənginliyi ilə seçilən yaradıcılığı, narahat poetik düşüncələri ilə bu istedadlı şair Azərbaycan ədəbi ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmiş, geniş oxucu kütləsinin maraq və sevgisini qazanmışdır. Onun obrazlı düşüncəsini əks etdirən əsərləri müasirlərinin düşüncələri və əxlaqi keyfiyyətləri, Vətən haqqında təmiz hissləri, təbiət və məhəbbət duyğuları, həyatın mürəkkəb problemləri qarşısında insanın axtarışları, dünyada əmin-amanlıq, haqq, ədalət arzuları, din-iman, tanrıya tapınmaq duyğuları ilə bağlı olmuşdur.

Mənəvi saflıq, əxlaqi təmizlik, ülvə hisslərin tərənnümü və yüksək bədii əksi sovetlər dövrünün sərt ideoloji tufanında da, milli müstəqillik əldə edildikdən sonra da şairənin izlədiyi, xüsusi əhəmiyyət verdiyi ədəbi-estetik prinsiplərdir. İnsanın, bütövlükdə mənəvi-təbii gözəlliyin ölməzlik ideyasına bağlandığına, lirizmin vüsətinə görə onun əsərləri oxunaqlı, sevilən bədii nümunələrdir. Şairə "günün mövzusunu" yox, insanlığı əbədi məşğul edən dəyərləri vəsf etməyi üstün tutur, məhəbbətin ruhani mahiyyətini, yüksək mənəvi qiymətini özünəməxsus tərzdə, deyimdə mənalandıra bilir.

Lirikasında mənəvi saflıq, təmizlik aparıcı bir istiqamət olmaqla yanaşı, mövzu, ideya, fikir, forma cəhətdən zənginlik və müxtəliflik K.Ağayevanın yaradıcılığı üçün səciyyəvi keyfiyyətdir. Onun lirik "mən"inin hiss və düşüncələrinin sferasını dəqiqləşdirmək, konturlarını cizmaq istəsək, əsrinin, zamanının mürəkkəb mənəvi, əxlaqi

problemləri bütün tamlığı və zənginliyi ilə canlanmış olar və əhəmiyyətli budur ki, o, gözümüzün qarşısında həmin problemlərin passiv seyrçisi kimi deyil, fəal iştirakçısı olur.

Kəmalə Ağayevanın yaradıcılığı çox şaxəlidir. Onun yaradıcılığında Vətən təbiəti və onun gözəllikləri xüsusi yer tutur. Bu mövzuda yazdığı lirik nümunələr Vətən gözəllikləri, onun sıra dağları, ayna bulaqları, meşələri, çəmənlikləri kimi də mənalandırılır.

Vətənpərvərlik, Vətəni sevmək, onu göz bəbəyi kimi qorumaq, onun gözəlliklərinə heyran olmaq, dağına, daşına, torpağına vurulmaq hər bir insan üçün ali hissdır, doğma duyğudur. Azərbaycan məmləkəti ulu babalarımızın yadigarı, bu günkü yaşayışımızın qarantı, sabaha yolumuzdur. "Vətənə sevdalıyam", - deyən və kitablarının birini belə adlandıran Kəmalə Ağayevanın lirikası bu mövzuda olan şeirlərlə zənginləşir, kamillik qazanır. Vətənpərvərlik mövzusu şairənin lirikasında yüksək poetik gözəlliklə ("Azərbaycan vətənimdir" şeirində olduğu kimi), həzin, insani bir sevgi ilə də ("Vətən sevgisi") əks olunur. O, çılgınlıqla, yüksək ötkəmliklə, həm də qürur hissi ilə doğma yurdunun Azərbaycan adlı bir məmləkət olduğunu və bu "etiketi" iftixarla daşdığını bəyan edir:

Odlar yurdu övladıyam,
Azərbaycan vətənimdir.
Bir kimsəyə verməm onu,
O mənimdir, o mənimdir.
Vətənimdir, Vətənimdir!

Yağı, göz dikmə yurduma,
Bir bax yenilməz orduma!
Tanrım da gələr yardıma,
O mənimdir, o mənimdir,
Vətənimdir, Vətənimdir [5, s.19].

Kəmalə Ağayevanın yaradıcılığında Vətən təbiəti və onun gözəllikləri xüsusi yer tutur. Bu mövzuda yazdığı lirik nümunələr Vətən gözəllikləri, onun sıra dağları, ayna bulaqları, meşələri, çəmənlikləri kimi də mənalandırılır.

Məlumdur ki, əsərlərində xalqdan və xalq adından danışan qələm sahibləri çoxdur, lakin onların heç də hamısı xalqın sevimlisinə, güman yerinə çevrilmir [6, 5]. Bu baxımdan Kəmalə xoşbəxt sənətkardır. O, torpağa, Vətənə, xalqa, el-obaya bağlıdır. Şairə Vətən gözəlliklərinin vurğunudur. Bu məftunluq poetik mükəmməlliyə malik misralardan boy verir:

Yaz dumanı qondu daha,
Döndü dağda bir duvağa.
Gözüm qaldı baxa-baxa,
Heyran oldum gözəlliyə [5, s.161].

Vətən təbiətinin gözəlliklərinə heyran olan şairənin "Oduna yandığım dağlar" şeiri incə lirika nümunəsi olaraq könül oxşayır və yadda qalır:

Üzünə şəfqədən duvaq çəkirsən,
Başı dumanlardan cunalı, dağlar.
Elə bil dünyadan gəlin köçürsən,
Ayağı lələdən xınalı, dağlar [2, s.190].

Bu, kiçik bir şeir parçası deyil, sanki mahir bir rəssamın yaratdığı lövhədir. Burada hər şey konkret, təsvirə gələn, bəzən gözəl bir günündə dağların füsunkar gözəlliklərini sanki gözlə görür, ürəyimizlə duyur, hiss edirik.

Vətən təbiətinin gözəlliklərini axıcı bir dillə təsvir edən şairə həm də kövrək ruhuna sadıq qalaraq, çox həzin notlarda kədərini də bildirir. Poetik bir ab-havaya malik bu şeirlərində Kəmalənin istəyi saflıq, mehribanlıq, gözəllik, halallıq və vəfadır. O istəyir ki, dünya gözəllikləri qarşısında insanlar da təmiz, pak və istəkli olsunlar. Onun bənzətmələri, obrazlı ifadələri bu məqsədə yönəldilir. O, insanı bulaq kimi saf, dağlar kimi möhkəm, qürurlu və əzəmətli, güllər kimi incə və gözəl görmək istəyir:

Ya rəbb, bəs bu qədər heyran olarkən,
Nədən bənzəmirik qönçə güllərə?
Olsa güllər kimi paklığa həmdəm,
Olardı yaraşlıq əziz ellər... [2, s.79-80].

Kəmalənin yaradıcılığında Vətən dağları əzəmət, vüqar rəmzidir, bir də ki, bu obraz – dağlarla şairin mənəvi təlatümləri arasında üzvi bir bağlılıq, nəcib bir oxşarlıq, bənzərlik var. Şairə Vətən dağlarına öz hiss və duyğularını bölüşə biləcək bir "obraz" kimi baxır. O, dağların əzəməti, dəyişkənliyi ilə öz ruhi təlatümləri arasında bir yaxınlıq, doğmalığ axtarır. Şairənin lirikasında dağların həsrətində olmaq insana, yurda, doğmalara həsrət qalmaq səviyyəsinə yüksəlir. "Dağlar ayrıldı məndən" şeirində olduğu kimi:

Vüsal günü gələcəkmi?
Üzün bir də güləcəkmimi?
Gözüm səni görəcəkmimi,
Ayağına düşəm, dağlar [5, s.71].

Vətən təbiəti və onun lövhələri şairənin yaradıcılığında ictimai motiv kimi canlanır. Təbiət sadəcə olaraq təsvir vasitəsi, füsunkar, göz oxşayan gözəllik kimi götürülmür, əksinə mənəvi-əxlaqi hisslər, duyğular mənəviyi kimi mənəviləndirilir. Uca dağlar, gur çaylar, şirin nəغمəli bulaqlar şairənin ruhi vəziyyətinə uyğun gəlir. Şairənin həzin, kövrək duyğuları, insanlara ünvanlanmış mərhəmətli, lütfkar olmaq kimi çağırışları nəticə verməyəndə ümid və müraciət yeri axar bulaq olur. Məhz bulağa sözünü demək, içini açmaq, etibar edib ürəyini orda qoyub getmək istəyən şairə bulağa xitabən yazır:

Səsin məni məndən aldı,
Suların sehrinə saldı.
Mən gedirəm, ürək qaldı,
Onu saxlarsan, ay bulaq [5, s. 70].

"Yasəmən" şeirində isə təbiətlə xalqın taleyi qarşılaşdırılır. Həm də Vətən torpağının qədim, füsunkar bir parçası olan Qarabağ, Cıdır düzü coğrafi ad kimi, yurd yeri kimi sadalanır, əxlaqi-mənəvi meyarlar kimi təqdim olunur. Təbiət vahidləri Vətən və vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin əksi kimi canlandırılır:

Ey gül, sən aç barı bu könlümüzü,
Bir də güləcəkmimi elimin üzünü?

Yoxdur Qarabağım, yox Cıdır düzü,
Yurdumun parçası hanı, yasəmən?

O gün olaydı ki, ey könül gülü,
Güləydi sənintək yurdumun eli.
Kaş ki, açılardı Qarabağ yolu,
Qovaydıq dağlardan çəni, yasəmən [5, s.68].

Vətən təbiəti mövzusu A.Kəmalənin həmişə maraq dairəsində olmuşdur. Şairə insan-təbiət yaxınlığını yüksək bədii boyalarla, sənətkarlıqla vəsf edə bilmişdir. İnsanın təbiətin bir üzvü olduğunu, insanla dünya, təbiət arasında bir ahəngin kökləndiyini tərənnüm edən şairə, təbiətin simasında ulularımızın ruhunu, mərdliyini ifadə edə bilmək qüdrətini doğrudan-doğruya nümayiş etdirə bilir. Maraqlıdır ki, şairə Naxçıvan dağlarından, digər bölgələrdəki dağlardan danışanda sanki bu təbiət vahidlərinin özünəməxsus əlamət və keyfiyyətlərindən söz açmaq istəyir və buna da nail olur. Min bir əfsanəni özündə əks etdirən, ulu tariximizin hünər nişanəsinin rəmzi olan Naxçıvan dağları xalqımızın uzaq əsrlərdən üzübəri gələn yolunun simvoludur desək yanlışdır. Həqiqətən də, Naxçıvan dağları bu bölgənin tarixini yaşadan, onun hünər və qəhrəmanlıq tarixinin səhifələrini özündə ehtiva edən abidə-kitabələrdir.

Vətənin torpağını, daşını gül kimi qoxulamaq gərəkdir. Bütövlükdə Vətən gözəllik simvoludur. Vətən, əbədi məskən seçdiyimiz torpaq, gözüümüzün nuru, könül məbədimizdir. Bu əbədi dünyada bizə düşən gözəl qismət, əziz pay kimidir Vətən. Şair "Vətən sevgisi" şeirində də situasiyanı məhz bu cür mənalandırır.

Akademik Məmməd Cəfər yazır: "Vətənin nadir, təbii gözəlliklərini şeirdə tərənnüm etmək, vətən təbiətini sevmək və sevdirmək çox mühüm əhəmiyyəti olan məsələdir. Heç kəs deməz ki, bunlardan yazmayın, ancaq necə yazmaq, hansı fikirlə, hisslə yazmaq lazımdır? Əsl məsələ bundadır" [7, s.99].

Kəmalə Ağayeva istedadlı bir qələm sahibi kimi bu "əsl məsələni" şeirin xeyrinə həll edə bilib:

Günəş diyarıdır, gül diyarıdır,
Azərbaycan adlı el diyarıdır,
Ulu babaların yadigarıdır,
Sabaha yolumdur vətənim mənim [2, s.6].

Azərbaycan təbiətinin əsrarəngiz gözəllikləri, füsunkar mənzərələri, müxtəlif fəsillərin yaratdığı ovqat, əhvali-ruhiyyə A.Kəmalənin əsas mövzularındandır.

Kəmalə Ağayevaya görə, vətən sevgisi ən ali, yüksək və müqəddəs duyğulardır. Hər bir insan mənsub olduğu vətəni sevməyi, onu əzizləməyi və qorumağı bacarmalıdır. Kim Vətən və xalq hissindən məhrumdursa, insani hisslərdən də məhrumdur. İnsanın yaşayışı, həyata sevgisi doğma yurda, Vətənə sevgisi ilə ölçülür. İnsanın ucalığı, böyük amallar və məqsədlər uğrunda mübarizə əzmi də Vətən sevgisindən qida alır.

Qürbətdə yaşamaq dözülməz əzab, sağalmaz dərddir. Vətən həsrəti ilə yaşamaq, həmişə Vətənə can atmaq, doğulduğu, boya-başa çatdığı yurda yetişmək istəyi qürbətə düşünlərin arzu-diləyi olur:

Gəzirəm bu eldə bir qərib kimi,
Eldən uzaqdayam, eldən uzaqda.
Burda gözəllik də sıxır qəlbimi,
Bülbüləm, qalmışam güldən uzaqda [3, s. 58].

Şairə üçün bir ovuc torpaq da, adi bir daş da Vətəndir. Qürbətdə kəfən də insana həsrət köynəyidir:

Bir quru yarpaq da,
Bir adi daş da,
Bir ovuc torpaq da
Vətəndir mənə.
Qürbətdə ölərsəm,
Qədərdən olar.
Bir həsrət köynəyi
Kəfəndir mənə [1, s.15].

Kəmalənin poeziyasında Azərbaycan diyarı, onun qədim, ulu tarixi və möhtəşəm abidələri, unudulmaz ağır günləri, çiçəklənən çağları lirik və epik səpgidə təsvir və tərənnüm olunur. "Arpaçayın nəğməsi", "Gəmiqaya", "Möminə xatun məqbərəsi", "Əcəmi", "Oğlanqala – Qızqala", "Apardı sellər Saranı", "Solan qönçələr", "Ata yurdum", "Əlixan məhəlləsi", "Köhnəqala", "Mənim azad respublikam", "Qız qalası", "Xəzər", "Bakı", "Azərbaycan", "Mənim gülüstanım", "Vətənə sevdalıyam" və başqa şeirlərində şairənin Vətən haqqında könül çırpıntıları səslənir. Şairə "Əlincə qalası" şeirində qədim tariximizin qəhrəmanlıq səhifələrindən birini yada salır:

Tariximin daş yaddaşı Əlincə!
İgidlərin məhək daşı Əlincə!
Həm sevincim, həm göz yaşım Əlincə,
Baş əymədin sən düşməni, qılınca.

Sinəm üstə izlər qaldı yadigar,
Nəimdən məzar qaldı yadigar,
İgidlərin özü yoxdu, adı var,
Bir göl varmı "Zeynəbgölü" göluncə? [2, s.44].

A.Kəmalənin yaradıcılığına həsr olunmuş bir məqalədə deyildiyi kimi, yaranandan abidəli, qoynu min əfsanəli, hünərdən nişanəli Naxçıvan dağları haqqında onun qədər qüdrətli söz deyən ikinci bir şair tanımırıq. O, Naxçıvan dağlarını "göylərin hilalı" adlandırır, hər daşını kitabəyə bənzədir, zirvələrinə "nur dolu piyalə" - deyir [10].

Şairənin "Gəmiqaya" şeirində oxuyuruq:

Ey qədimlik nişanəmiz – Gəmiqaya,
Gerçəyimiz, əfsanəmiz – Gəmiqaya.
Daş sinəndə sirləri var bu dünyanın,
Uzaq-uzaq zəmanəmiz – Gəmiqaya.

Sənin o daş vücudunu qucmaq gərək,
Tarix dolu sirlərini açmaq gərək,
Zirvəndəki zirvələri görmək üçün,
Bir quş olub başın üstə uçmaq gərək [3, s.43].

Göründüyü kimi, şairənin min illərin həqiqətlərini əfsanələr şəklində yaşadan Vətən torpağının bir parçası Gəmiqayanı əcdadlarımızın izini qoruyub saxlayan daş sinəmiz kimi mənalandırması olduqca təbiidir. Bu maddi və mənəvi abidəni bir quş kimi ucalıqdan seyr etmək, həqiqi vətəndaş heysiyyətidir. Vətənin daş vücudunu qucmaq ona sonsuz məhəbbətin ifadəsidir. Şairənin ülvi, müqəddəs duyğuları məhz belə ifadə etmə qüdrəti diqqət çəkəndir.

Akademik İ.Həbibbəyli yazır: "Sənətkarın tərcümeyi-halı, taleyi və həyatı daha çox onun yaradıcılığında öz əksini tapır" [9, s. 290].

Vətən məfhumu şairə üçün tam, bitkin bir məslək, idealdır, sonsuz sevginin, məhəbbətin simvoludur. Şairə yalnız böyüyüb boya-başa çatdığı Naxçıvan torpağı, onun təbiəti ilə öyünür, əksinə, Azərbaycan deyilən məmləkətin insanlarına, füsunkar gözəlliklərinə vurğunluğu, məhəbbəti ilə diqqəti çəkir. Üstündə gəzdiyi torpağa bağlılığı, vətəndaş qeyrəti şairəyə imkan verir ki, Vətənin bütün bölgələrini, təbii gözəlliklərini, meşələrini, çöllərini, dağlarını, bağlarını sevə-sevə tərənnüm etsin. "İçərişəhər", "Qəbələ dağları", "Xan sarayı" və s. bu kimi onlarca şeirlərində açıq səma altında misilsiz muzeyi xatırladan doğma yurdun vəsfini görürük. Qeyd olunduğu kimi, "bu şeirlərdə vətəndaş mövqeyi, baş verən hadisələrə həssas şair münasibəti özünü göstərir" [11, s.339].

Kəmalə Ağayevanın vətən sevgisi hədsiz-hüduzsuzdur. Adıca daş da, bir ovuc torpaq da, açan çiçək, axan bulaq, əsən külək də müqəddəsdir. Çünki onlar vətən ünvanlıdır, vətən gözəlliyi onlarda təcəssümünü tapır.

"Poeziya bizə hər şeydən əvvəl, bol-bol yaşamaq, gur nəfəs almaq üçün mənəvi bir vətən kimi lazımdır" [12, s.50]. Məhz bu anlamda, Kəmalə Ağayeva öz şeirini oxucu üçün mənəvi bir vətən sevgisinə çevirə bilmişdir. Çünki o, vətənlə bağlı duyğuların sadəcə tərcümeyi-halını yazmır, təkcə vətənin poetik xəritəsini yaratmır. Onun Vətən mövzulu şeirləri bütöv bir Azərbaycannamədir. Odur ki, şairə "nə şöhrət istəmə, nə şan dünyada", çünki "Azərbaycan adlı bir şöhrətim var" - deyir.

O yerdə ki, ana torpağa, ulu Vətənə heyranlıq var, Kəmalə xanımın şeirləri orda yazılır:

Ömür dalğalıdır yolların kimi,
Fəqət mehribansan ellərin kimi.
Heç gül də görmədim güllərin kimi,
Güllü-gülüstanlı, Azərbaycanım! [4, s.47].

O yerdə ki, vətənə bir Məcnunənə eşq var, orda şairə vətən sevdalıdır, könlünü ona açır:

Əsən yellərinə telimi verdim,
Ayna çeşmələrə əlimi verdim,
Quru səhralara könlümü verdim,
Sevdim, sevgilimdir vətənim mənim [5, s.6].

Bəli, Vətənə sevdalı olanda, quru səhralara könül verməklə öyünmək olar. Öz mənəvi platformasını sənət dili ilə müəyyənləşdirməyə, təsdiqləməyə cəhd göstərmək Kəmalə Ağayeva yaradıcılığında çox qabarıqdır.

Vətənə həsr etdiyi şeirləri şairənin qəlbinin ən kövrək tellərini titrətdiyi üçündür ki, bu şeirlərin hər biri nəğmə kimi şirindir, axıcıdır:

Elə heyran idim bu aləminə,
On addım kənarda qəribsəyirdim.
Sanki üfüqlər də sənənin şənində
Bu axşam daha çox gülümsəyirdi [2, s.11].

Bu misralar sanki doğma Naxçıvanın kətana köçürülmüş əsrarəngiz gözəlliyini əks etdirir. "Üfüqlərin bu axşam daha çox gülümsəməyi" - uğurlu tapıntıdır.

Nəfəsinlə torpaq erkən oyanır,
Lalələrin şəfəqinə boyanır.
Gözəlliyin üfüqlərdən boylanır,
Gözəl məkanım mənim,
Azərbaycanım mənim [2, s.8].

Vətənin təbii gözəlliklərindən doymayan şairə təbiətlə bir gülür, bir kədərlənir:

Bu nəğməni aparıram sinəmdə,
Qoy sinənə bənzəsin bu sinəm də.
Bil ki, sənənin odun, közün sönəndə,
Mənim qəlbim dərd bölənə bənzədi [2, s.43].

Vətənpərvərlik vətən məhəbbətindən qaynaqlanır. Bu məhəbbət isə hədsiz-hüduzsuzdur.

Beləliklə, şairə K.Ağayeva Vətən sevgisinin insan duyğularının ən alisi, ən yüksəyi və ən müqəddəsi olması qənaətini, fikrini şeirlərində yüksək bədiiliklə ifadə edə bilib. Vətənsiz və imansız yaşamaq, bütün insani hisslərdən məhrum olmaq deməkdir. Gələcəyimiz olan övladlarımıza bu müqəddəs hissləri aşılamaq, Vətən sevgisi ilə alovlandırmaq və onu qorumağı öyrətməyi bacarmaq lazımdır. Bu hissləri bizlərə Kəmalə Ağayeva yaradıcılığı tərbiyə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayeva, K.A. Sən olmasaydın. Bakı: Azərnəşr, - 1974.- 139 s.
2. Ağayeva, K.A. Arpaçayın nəğməsi. Bakı: Yazıçı, - 1978.- 92 s.
3. Ağayeva, K. A. O dağlarda gözüm qaldı. Bakı: Yazıçı,- 1987.- 163 s.
4. Ağayeva, K.A. Tanrıya heyranam mən. Bakı: Elm və həyat,- 199.- 160 s.
5. Ağayeva, K. A. Vətənə sevdalıyam. Bakı: Nurlan, -2004. - 132 s.
6. Axundlu, Y.İ. İstiqlal şairləri. Bakı: Elm, -1998. -126 s.
7. Cəfər, M.Y. Həyatın romantikası. Bakı: Azərnəşr, -1968. -172 s.

8. Həbibbəyli, İ.Ə. Naxçıvanda ədəbi-mədəni mühit: tarixi proses və müasir inkişaf istiqamətləri / Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri mövzusunda beynəlxalq simpoziumun materialları. Bakı: Təhsil, -2006, -s. 48-54
9. Həbibbəyli, İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan,- 2007. -696 s.
10. Xəlilzadə, F. Şeirli çəmənlərin çiçəyi // Azərbaycan qəz., Bakı: -2006. -29 iyul
11. Kərimli, X.A. Mənə elə gəlir ki. Bakı: Nurlan, - 2008. -208 s.
12. Qarayev, Y.V. Ədəbi üfüqlər. Bakı: Gənclik, - 1985. -289 s.

SUMMARY

Gunay Shiraliyeva

PROMINENT POET-PLAYWRIGHT OF THE NAKHCHIVAN LITERARY ENVIRONMENT - KAMALA AGHAYEVA

The land of Nakhchivan has played a unique role in the development and flourishing of Azerbaijani culture and literature since ancient times and has become famous as one of the important centers of literary and cultural environment. A large group of writers and poets representing Azerbaijani literature lived and created in Nakhchivan. M. Nasirli, H. Razi, H. Ibrahimov, A. Yusifli, H. Arzulu, A. Gasimov, E. Gasimova, Hasan Valeh, Elman Habib, V. Mammadov, I. Yusifli, Kh. Karimov, M. Gasimzadeh and others are artists who contributed to the revival and development of the literary environment in their native land. One of the authors of the Nakhchivan literary environment is Kamala Aghayeva, who is known as a poet-playwright. This talented poet attracted the attention of the literary community of Azerbaijan with his creativity, distinguished by its colorful form and wealth of content, which started in the middle of the last century and grew stronger over time, and gained the interest and love of a wide readership. His works reflecting his figurative thinking were related to the thoughts and moral qualities of his contemporaries, pure feelings about the Motherland, feelings of nature and love, man's search in the face of complex problems of life, dreams of peace, truth, justice in the world, religion and faith, feelings of worshipping God. A. Kamala's wide range of creative activity includes lyrical, epic, dramatic works that reflect fragile and sad feelings of love, philosophical thoughts about the world, people, time, patriotic feelings and civic dignity. Love of country, Motherland and love for it, the country called Azerbaijan, its history, great past, material and cultural monuments, unforgettable hard days, and prosperous times have always been the topics that occupied the poetess. The theme of patriotism formed the main line of the poet's creativity, she wrote many works related to the sacred homeland.

In the article, the topic of patriotism, which has an important place in the work of the poetess, was addressed, and her poems were analyzed.

Keywords: *Nakhchivan literary environment, creativity, playwright, Kamala Aghayeva, patriotism, lyrical, epic, dramatic works*

РЕЗЮМЕ

Гюнай Ширалиева

ВЫДАЮЩИЙСЯ ПОЭТ-ДРАМАТУРГ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЫ НАХЧЫВАНА - КАМАЛА АГАЕВА

Земля Нахчывана с древних времен играла уникальную роль в развитии и расцвете азербайджанской культуры и литературы и прославилась как один из важных центров литературной и культурной среды. В Нахчыване жила и творила большая группа писателей и поэтов, представлявших азербайджанскую литературу. М. Насирли, Х. Рази, Х. Ибрагимов, А. Юсифли, Х. Арзулу, А. Гасымов, Э. Гасимова, Гасан Валех, Эльман Хабиб, В. Мамедов, И. Юсифли, Х. Керимов, М. Гасымзаде и другие — художники, внесшие вклад в возрождение и развитие литературной среды на родине. Одним из авторов литературной среды Нахчывана является Камала Агаева, известная как поэтесса-драматург. Этот талантливый поэт привлек внимание литературной общественности Азербайджана своим творчеством, отличающимся красочной формой и богатством содержания, которое началось в середине прошлого века и со временем окрепло, завоевало интерес и любовь широкого круга читательской аудитории. Его произведения, отражающие его образное мышление, были связаны с мыслями и нравственными качествами современников, чистыми чувствами к Родине, чувствами природы и любви, поисками человека перед лицом сложных жизненных проблем, мечтами о мире, истине, справедливости в мире, религия и вера, чувства поклонения Богу. Широкий спектр творческой деятельности А. Камалы включает лирические, эпические, драматические произведения, отражающие хрупкие и грустные чувства любви, философские мысли о мире, людях, времени, патриотические чувства и гражданское достоинство. Любовь к стране, Родине и любовь к ней, стране под названием Азербайджан, ее истории, великому прошлому, материальным и культурным памятникам, незабываемым трудным дням, благополучным временам всегда были темами, которые занимали поэтессу. Тема патриотизма составила основную линию творчества поэтессы, она написала множество произведений, связанных со священной Родиной. В статье затронута тема патриотизма, занимающая важное место в творчестве поэтессы, и проанализированы ее стихи.

Ключевые слова: Нахчыванская литературная среда, творчество, драматург, Камала Агаева, патриотизм, лирические, эпические, драматические произведения

XANLIQLAR DÖVRÜ VƏ XIX ƏSR İRƏVAN-AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ MÜHİTİ

Tahirə MƏMMƏD

tahire.mammed@yahoo.com

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

İrəvan ədəbi mühitinin təşəkkül mərhələsi orta əsrlərdən başlasa da, onun tam formalaşması xanlıqlar dövrü və XIX əsrə təsadüf edir. Əldə olan mətnlər sübut edir ki, bu məkanda yaşayıb-yaradan şair və yazıçıların yaradıcılığı çox güclü və davamlı ənənələr üzərində qurulmuşdur. İrəvanın keşməkeşli taleyi ədəbi mühitin nailiyyəti və mirası olan kitablardan, əlyazmalardan da yan keçməmişdir. Rus işğalından sonra ədəbi abidələrin, əlyazmaların çoxu məhv və talan edilmiş, mənimsənilmiş, mümkün qədər həmin irsin sahiblərindən uzaq tutulmuşdur. Repressiya illərində əlyazmalar kütləvi surətdə sıradan çıxarılmışdır. Ona görə də əldə olan və haqqında məlumat verilən mətnlərin İrəvan ədəbi mühitinin mənzərəsini tam əks etdirdiyini söyləmək olmaz. Darmadağın edilmiş qaynaqlar içərisində bizə çatan ilk ədəbi nümunələrdən biri Məhəmməd Hüseyn İrəvaniyə aiddir. "O, 1657-ci ildə Sədi Şirazinin "Gülüstan" əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir" [6, 131].

Xanlıq dövründən əvvəl aşiq yaradıcılığının daha yaygın olduğu İrəvan ərazisində XVIII əsrdən başlayaraq klassik poeziya istiqaməti üstünlük qazanır.

İrəvan xanlığının ən məşhur şairlərindən biri xanlığın münşisi, üç dildə yazıb-yaradan Mirzə Məhəmməd Müslim (təxəllüsü-Qüdsi) idi. Tarix elmləri doktoru Eynulla Mədətli cənublu soydaşımız Səməd Sərdarianın "İrəvan müsəlman yurdu olmuşdur" kitabından bəhs edərkən Qüdsi haqda yazılanlar üzərində xüsusilə dayanmış və onun İranda saxlanan divanı, divana daxil edilən 300 beytlik "Tousife-İrəvan" ("İrəvanın vəsfi") məsnəvisi haqda elmi məlumat vermişdir [8,196-199]. Həmin məsnəvidə İrəvan məhəllələri ilə vəsf olunduğundan o, təkcə ədəbi yox, həm də tarixi məxəz dəyəri qazanır. Səməd Sərdarian İrəvani nisbəsi ilə tanınmış 12 şair haqqında məlumat vermişdir.

Xanlıqlar dövrünün digər bir şairi Bahardır. Türkiyədə yaşayan həmyerlimiz, Kastomonu Universitetinin professoru Vüsalə Musalı XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəlləri İrəvan şairlərindən Bahar haqqında yazır: "Əsil adı Əli olan Bahar təxəllüslü şair haqqında yeganə məlumatı Arif Hikmətin təzkirəsindən alırıq. Bahar Azərbaycanın tarixi torpaqlarından olan İrəvan mahalında doğulmuş, daha sonra Osmanlı ölkəsinə köçmüşdür. Bir müddət Üsküdar qazılıq etmişdir. Çox savadlı bir insan olan Bahar türk və fars dillərində şeirlər yazmış, kimya elminə maraq göstərmişdir. O, 1813-cü ildə vəfat etmişdir" [12,114].

Əldə olan nümunələr əsasında deyə bilərik ki, xanlıqlar dövrü, eləcə də bütövlükdə XIX əsr İrəvan ədəbi mühitində yazılı poeziyada aşiq şeiri tərzində yazılan nümunələr olsa da, klassik şeir ənənələrinin davamı özünü daha aydın göstərir. XIX əsr şairlərinin fəaliyyətində o dövr üçün bütün Azərbaycan ədəbiyyatına xas olan bir cəhət də mövcuddur. Onlar da digər bölgələrimizdə olduğu kimi, məktəbə, maarifə önəm verir və dərslilər yazır, klassiklərdən tərcümələr edirdilər. Bu cür fəaliyyət XIX əsrdə

Azərbaycanda mövcud olan ədəbi məclislərin təmsilçiləri tərəfindən yerinə yetirilirdi; məktəbdarlıq onların əsas missiyalarından biri idi. Ədəbi məclislərin fəaliyyətinə nəzər saldıqda onların məğlub olmuş xanlıqların varisləri və regionun imkanlı şəxsləri tərəfindən himayə olunmasının şahidi oluruq. Vaxtilə xan sarayında toplanıb bir araya gələn sənətkarlar sonralar da məclislər təşkil edir, fikir mübadiləsi aparırdılar. Klassik ənənənin qorunub yaşaması, maarifçiliyin təşəkkülü, satiranın inkişafı, yeni ədəbi-intellektual nəslin yetişməsi sahəsində ədəbi məclislərin böyük rolu olmuşdur. XIX əsr İrəvan şair və yazıçılarının da fəaliyyəti ədəbi məclis təşkilatçılığı ilə üst-üstə düşür. Bu dövrdə İrəvan ədəbi məclisinə Bəzmi təxəllüsü ilə tanınan Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadə rəhbərlik etmişdir. Azərbaycanın əksər XIX əsr şairləri kimi Bəzmi də klassik şeir ənənələrinə daha yaxın olmuş, divan poeziya janrlarında yazıb, yaratmış, eyni zamanda həcv və satirik şeirlər müəllifi kimi də tanınmışdır. Bəzmi ticarətlə məşğul olub, İrəvanın ən zəngin şəxslərindən biri kimi tanınmışdır.

İrəvan ədəbi mühitinin bir xarakterik cəhəti də xanlığın süqutundan sonra şair və yazıçıların oradan zaman-zaman mühacirətə üz tutmasıdır. Bunu İrəvandan kənar fəaliyyət göstərən İrəvani nisbəli şair və yazıçıların çoxluğu göstərir.

İşğaldan sonra Qafqazın əsas əhalisi olan azərbaycanlıları sıxışdırmaq və vətənlərini kişiltmək məqsədilə çar Rusiyası tərəfindən, mümkün qədər, Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına maneələr törədilməyə çalışılırdı. Belə bir fakta diqqət yönəltmək vacibdir ki, XIX əsr Azərbaycan müəllifləri çar Rusiyasının tərkibində olan vətənlərindən bəhs edərkən onu daha çox Qafqaz adlandırmışlar. Həmin şairlər Azərbaycanı yox, bütün Qafqazı öz vətənləri hesab edirdilər. İşğalçı güclərin təzyiqi və kənardan köçürülən qeyri-türklərin hesabına yavaş-yavaş Qafqazın əsil sahiblərinin, türklərin-azərbaycanlıların vətəni olması anlayışı pozulmağa başladı. Daha sonra aboregenliyin kimə məxsus olması haqda saxta nəzəriyyələr meydana çıxıb inkişaf etdi.

Azərbaycanlı ziyalıların öz kitablarını çap etdirmək üçün İrəvanda mətbəələri yox idi. İrəvan tarixi, mədəniyyəti ilə bağlı qiymətli tədqiqatlar müəllifi olan İsrafil Məmmədov yazır: "90-cı illərədək (XIX əsr –T.M.) İrəvanda Azərbaycan dilində kitab, qəzet və məcmuə çap edə bilən mətbəə yox idi. Yerli müəlliflər istər-istəməz öz əsərlərini başqa-başqa yerlərdə nəşr etdirməli olurdular" [10,543]. Bunun üçün daha çox Təbrizə üz tuturdular. "İrəvanlı şairlər arasında ilk dəfə Molla Hüseyn İrəvaninin kitabı ana dilində çap olunmuşdur. Onun 201 səhifəlik rəsmli "Müseibnamə" kitabı 1888-ci ildə Təbrizdə nəşr edilmişdir. Bir il sonra isə Təbrizdə Mirzə Ağa Əli Həkim İrəvaninin divanı çap olundu. 239 səhifəlik bu divan Azərbaycan və fars dillərində çap edildi" [13,160]. Kitabların kənarda çap olunması indi bir çox İrəvanlı şairin, əgər o, İrəvani nisbəsini daşımırsa, mənsub olduğu yeri müəyyənləşdirməkdə çətinlik törədir.

İrəvanda Azərbaycan dilində kitab və jurnalların dərc olunması üçün mətbəələr XX əsrin əvvəllərində meydana gəldi.

Qaynaqlardan aldığımız məlumatlar XIX əsr İrəvan ədəbi mühitinin zənginliyini sübut edir. Mətnlər göstərir ki, bu dövrə aid çoxlu divanlar, məsnəvi və mənzumələr, lirik, satirik şeirlər var. Ədəbiyyat əsasən ana dilimizdə yaranmış, farsca şeirlər, məsnəvilər də yazılmış, ərəbcə yazmaq ənənəsi isə cüzi miqdarda özünü göstərmişdir.

İrəvanın gerçək və aboregen sakinlərinin azərbaycanlılar olmasını onun ənənələr üzərində qurulan ədəbi mühiti də sübut edir. Ermənilər gəlmə olduqları üçün Azərbaycan

ədəbiyyatı və mədəniyyəti, dili əsasında özlərini bir xalq kimi yenidən yaradırdılar. XIX əsrdə bütün Qafqazda, təbii olaraq, Azərbaycan dili və mədəniyyəti aparıcı mövqeyə malik idi. Azərbaycan ədəbiyyatı həm divan, həm də xalq ədəbiyyatı istiqamətlərində sahib olduğu zəngin ənənələri ilə erməniləri də öz nüfuz dairəsinə almışdı. Dilimizin musiqililiyi, ahəngdarlığı, şeir kimi axıcılığı erməni müəlliflərində həsəd doğururdu. Azərbaycan bayatılarının tərcüməsi haqda X.Abovyanın qeydləri onların təsirlənmə, öyrənmə yollarından birini göstərir: "Tərcümələrini də elə etmişəm ki, xalqımızın ürəyincə olsun. Bayatıları yazmaqda məqsədim budur: bəzən məclisdə, süfrə başında ermənilər belə türksayağı şeirlər deyirlər. Yaxşı olar ki, bunları erməni ermənisayağı desin ki, yavaş-yavaş dil də şirinləşsin. Çünki mahnılardan başqa heç bir şey dili bu qədər şirinləşdirməmişdir" [14,152]. Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin təsiredici gücündən faydalanmağın rolunu arayan X.Abovyan yazırdı: "...özünün poetikliyi, səslənməsi və axıcılığına görə tatar dili [Azərbaycan dili-T.M.] qrammatik baxımdan bütün dillər arasında yeganə dildir [X.Abovyan. Əsərlərinin tam külliyyatı, V cild, İrəvan, 1950, s.174]" [1,10]. Eyni münasibəti – Azərbaycan dili, mədəniyyəti, ədəbiyyatından bəhrələnməyin faydalılığını XIX əsrin başqa tanınmış erməni müəllifi, rusiyalı, Avropa və Asiyanın bir çox ölkələrində səyahətdə olub onların mədəniyyətilə tanış olan Nalbandyan da ifadə etmişdir. Araşdırma və müşahidələri nəticəsində belə qənaətə gəlmişdir ki, "Qədim nəğmə və mahnıların havaların əksəriyyəti türklərdən götürülüb. Mən, ermənilərin yaşadıkları çox yerləri dolaşmışam, həmişə də çalışmışam ki, sırf ermənicə deyilmiş bir söz eşidəm. Lakin həmin sözü dinləmək indiyə kimi nəsibim olmayıb [M.Nalbandyan. Əsərlərinin tam külliyyatı, I cild, İrəvan, 1945, s.276.]" [1,15]. Erməni müəlliflərin dilindən səslənən bu cür fikirlərin sayı-hesabı yoxdur. Onların özlərinə istinadən belə qənaətə gələ bilərik ki, İrəvana, eləcə də ətraf ərazilərə köçürülən ermənilər burada təkcə torpaq yox, həm də bizim, yerli xalqın mədəniyyətini qazanırdılar. Əgər bu məkanın əzəli vətəndaşları onlar olsa idi, əksinə proses yaşanardı. Biz onlardan faydalanardıq. Ancaq özlərinin də etiraf etdiyi kimi, İrəvanın və onun ətraf ərazilərinin davamlı ədəbiyyat ənənəsi və yaradıcı gücü məhz azərbaycanlılara aid idi.

Ermənilər öyrənməklə qalмайıb, Azərbaycan ədəbiyyatına aid mətnləri, onların müəllifliyini də mənimsəyirdilər. XIX əsr İrəvanının mötəbər şəxslərindən biri olan Fazil xan İrəvaninin "Qızılgül və bülbül" əsəri bu taleyi yaşamışdır. "...Fazil İrəvaninin "Qızılgül və bülbül" adlı əsəri 1812-ci ildə Sankt-Peterburqda erməni və rus dillərində, 1826-cı ildə Parisdə erməni dilində, 1832-1833-cü illərdə iki dəfə dalbadal fransız dilində, 1892-ci ildə alman dilində çap olunaraq İrəvanlı Xocens Markar Geğamyanın orijinal əsəri kimi erməni, rus, fransız, alman oxucularına təqdim edilmişdir. Əsəri fransız dilinə Vayye de Floribal, alman dilinə Yozefon Hammer tərcümə etmişlər. Fransalı tədqiqatçı 1892-ci ildə məsələyə aydınlıq gətirərək bildirmişdir ki, "Qızılgül və bülbül" türk müəllifi Fazil İrəvaninin əsəridir" [10,544].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycanın Rusiyada və Qərb ölkələrində tanınmış digər bir yazıçısının da müəllifliyini ermənilər mənimsəmişdir. O, İran dramaturgiyasının banisi Mirzə ağa Təbrizidir. Mirzə Ağanın dram əsərləri (əsərlər farsca yazılmışdır) Berlində səhvən Mirzə Melkümün adı ilə çap olunmuş və bununla da Mirzə Melküm bir çox qaynaqlarda İran dramaturgiyasının banisi kimi tanınmışdır [11,176-177]. Üzeyir Hacıbəylinin əsərlərini özlərininki kimi təqdim etmək, Amerikada, Avropada

səhnələşdirib erməni müəlliflərin adı ilə tanıtmaq dərəcəsində yalan cürətlisidirlər. Bu cür faktlar həddindən artıq çoxdur. Qərbi Azərbaycandan kənarda doğulub böyüyənlərin əsərlərini özlərininki kimi tanıdırlarsa, indi Ermənistan adlanan coğrafiyada, tarixi vətənimizdə yaranan mədəniyyəti dünyaya daha çox erməni hadisəsi kimi təqdim etmələri daha asandır.

XIX-XX əsr Azərbaycanında ədəbiyyat və mədəniyyəti birləşdirən ortaq mərkəzlər çox idi. XIX əsr yazıçılarının bir araya gəlməsində "Əkinçi", "Kəşkül", "Ziyayi-Qafqaziyyə", "Kaspi" kimi mətbuat orqanlarının mühüm rol oynayırdı. İrəvan ziyalıları adı çəkilən qəzet və jurnalları yaxından izləyir, həmin mətbuat orqanlarının platformasını bəyənir və orada müəllif kimi iştirak edirdilər.

İrəvandakı gimnaziya və seminariyada, İrəvan quberniyası mərkəzi idarəetmə orqanlarında Azərbaycan ziyalılarının fəaliyyəti bu məkanın Azərbaycanın mədəni mərkəzlərindən biri olmasından xəbər verir. Çarizmin işğalından sonra azərbaycanlılara qarşı yürüdülmən soyqırımı və deportasiya siyasəti soydaşlarımızın sayını azaltsa da, yenə əhali və ziyalı üstünlüyü özünü qoruyub saxlayırdı. Ona görə də təkcə İrəvan şəhərindən yox, ətraf bölgələrdən də olan ziyalılar işləmək üçün bu şəhərə üz tuturdular. Eynəli bəy Sultanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Firidun bəy Köçərli kimi ziyalıların İrəvandakı maarifçilik fəaliyyəti İrəvan ədəbi mühitinin Azərbaycanın digər bölgələri ilə bütövlüyünün göstəricisidir.

Eynəli bəy Sultanov siyasi-mədəni, xüsusən publisistik fəaliyyəti ilə İrəvan ədəbi mühitinin inkişafına öz töhfələrini vermişdir. Əslən Naxçıvandan olan Eynəli bəyin yeniyyətə yaşlarından təhsillə əlaqədar İrəvanda yaşaması, əmək fəaliyyətinin əhəmiyyətli bir dövrünü orada keçirməsi onu İrəvan ziyalı mühitinin əsas simalarından birinə çevirmişdi. Eynəli bəyin təhsili, İrəvan quberniyası Dairə məhkəməsində fəaliyyətinə arxiv sənədləri ilə aydınlıq gətirən akademik İsa Həbibbəyli yazır: "Ermənistan Dövlət Tarix arxivindəki "İrəvan kişi gimnaziyası" adlı fondan əldə etdiyimiz sənədlər Eynəli Sultanovun 1880-1886-cı illərdə bu təhsil ocağında oxuduğunu qəti şəkildə sübuta çatdırır" [2,321]. İsa müəllimin üzə çıxardığı sənədlərdən bəlli olur ki, Eynəli bəy Dairə məhkəməsində "...birinci dərəcəli dəftərxana xidmətçisi (18 may 1892-ci ildən), İrəvan Dairə məhkəməsində tərcüməçi (10 oktyabr 1893-cü il tarixdən), məhkəmə katibinin köməkçisi (1 yanvar 1894-cü ildən) vəzifələrində işləmiş, hətta Dairə Məhkəməsində üçüncü stolun rəisi olmuşdur. Hüquq idarələrində təcrübə qazanan Eynəli bəy Sultanov prokurorluq orqanlarına işə keçirilmiş, 1897-1903-cü illərdə Dairə Məhkəməsi prokurorunun köməkçisi vəzifəsini daşımışdır " [2,324]. İsa müəllim 1905-1908-ci illərdə Eynəli bəyin "Kaspi" qəzetinin İrəvan və Naxçıvan üzrə müxbiri olması, 1906-cı ildən İrəvan Dairə Məhkəməsi prokurorunun Naxçıvan mahalı üzrə köməkçisi vəzifəsini daşması, 1907-ci ildən Dövlət Dumasına deputat seçilməsi haqda da sənədlərə əsaslanan məlumat verir.

Dövlət məmuru kimi mühüm vəzifələr daşıyan E.Sultanov hər şeydən öncə millətini sevən maarifçi idi və İrəvan ziyalıları arasında da maarifçilik fəaliyyəti ilə seçilirdi; mətbuatda fəal iştirak edir, hekayələr yazır, tərcüməçiliklə məşğul olur, qadın azadlığına aid yazdığı dram əsəri – "Tatarka" İrəvanda çap edilib yayılır. "Görkəmli ədib folklor toplayıcısı kimi də fəaliyyət göstərmiş, 1886-1890-cı illərdə - 4 il müddətində İrəvan

quberniyasını və Naxçıvanı dolaşaraq 3 mindən çox atalar sözü, bir neçə aşığın yaradıcılığından nümunələr toplamışdır" [16,6].

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri İrəvan ziyalı mühitinin formalaşmasında Cəlil Məmmədquluzadənin də xidmətləri olmuşdur. 1887-ci il bir neçə ay İrəvan Quberniyası Uluxanlı məktəbində müəllim işləmiş, daha sonra İrəvandakı məmurluğu illərində əsas vəzifəsi ilə bərabər, maarifçilik fəaliyyəti ilə də məşğul olmuşdur. "İrəvan qəza polis idarəsində üçüncü dərəcəli dəftərxana xidmətçisi, İrəvan ədliyyə orqanlarında dava vəkili vəzifələrində çalışmışdır" [3, 119].

Dövlət məmuru və maarifçi-yazıçı kimi İrəvanda fəaliyyət göstərən, oradakı azərbaycanlıların mövqeyini möhkəmlətməyə çalışan ziyalılardan biri də erməni terrorunun qurbanı olmuş Məmmədqulu bəy Kəngərliyədir. İrəvanda uzun müddət vəkili işləmiş, maarifçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, oğlanlar və qızlar üçün məktəblər açmışdır.

İrəvan ədəbi mühitinin fəal təmsilçilərindən biri də, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Firidun bəy Köçərliyədir. 1881-ci ildə İrəvanda açılan kişi gimnaziyası və müəllimlər seminariyasının o dövrün ziyalıları bir araya gətirməsi, yeni ziyalılar nəslinin yetişdirilməsinə görə Azərbaycan tarixində mühüm rol oynamışdır. Eynəli bəy Sultanov, Əziz Şərif, Mustafa bəy Topçubaşov, Əziz Əliyev, Heydər Hüseynov, Əhməd Rəcəbli, Səid Rüstəmov, onlarla digər məşhur elm, mədəniyyət xadimləri İrəvan Kişi Gimnaziyasını bitirmişlər. "Firidun bəy Köçərli 10 il (1885-1895-T.M.) burada tatar dili (Azərbaycan dili) və hazırlıq sinfində hüsnxət müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdir" [4]. Görkəmli maarifçi, ədəbiyyatşünas paralel olaraq İrəvan Müəllimlər Seminariyasında da işləmişdir. "İrəvan Müəllimlər Seminariyasının ilk müəllimlərindən biri Firidun Bəy Köçərli olmuşdur ki, o burada 10 il dərs demiş və geniş mədəni-maarif işləri aparmışdır" [4].

Firidun bəy Köçərlinin İrəvanda işləməsinə qorunub saxlanan məlumat və mətnlərə görə ədəbi taleyimizin gətirməsi kimi də səciyyələndirmək olar. Məhz onun fəaliyyəti nəticəsində İrəvanda yazıb yaradan bir çox şairlərimiz haqda məlumat əldə edə bilirik. "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabının ikinci cildində [7] Firidun bəy Köçərli XIX əsr İrəvan şairlərindən Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadə "Bəzmi", Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Axund Əhmədov "Müttələ", Hacı Seyid Rza Əmirzadə "Sabir", əslən İrəvandan olub Təbrizdə, Tiflisdə yaşayan Mirzə Əlixan Şəmsül-hükəma "Ləli"dən bəhs edir və onların yaradıcılığından nümunələr verir.

İrəvan şairləri haqda məlumat əldə etdiyimiz qaynaqlardan biri də Məhəmmədəli Tərbiyətin "Danışməndani-Azərbaycan" əsəridir [15]. Bu təzkirədə müəlliflər haqda məlumatlar qısa şəkildə təqdim olunmuşdur. Çox az müəllifə geniş yer ayrılıb. Təzkirədə Aşub İrəvani, Aşüftə, Danış Mirzə Rzaxan, Dəlil İrəvani, Ləli, Hacı Mirzə Əbdülkərim İrəvani, Müttələ, Sabir Hacı Rza Dilməni, Hərif, Höccət haqqında qısa informasiyalar var. Tərbiyət şairləri təqdim edərkən, heç də onların hamısının haradan olduğunu göstərməmişdir. Bu mənada, məkanı göstərilməyən müəlliflər içərisində də irəvanlılar ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmmədəli Tərbiyət, Firidun bəy Köçərli, Səməd Sərdariyanın haqqında məlumat verdiyi şairlər, demək olar ki, XIX əsrə aiddir.

XIX əsrin irəvanlı şairlərdən olan Hüseyn Kami haqqında məlumata isə Türkiyə qaynaqlarında rast gəldik. Mahmud Kamal İnal ondan qafqazlı şair kimi söz açır.

"Aşınalarından bir şəxsin verdiyi məlumata görə vaxtilə İstanbulda Validə səmtində yaşayan rus təbəəsindən Rəvanlı mətbəəçi Hacı Abbasın oğludur... Təqribən 1878-ci (h.1295) ildə doğulmuşdur" [5,785]. Kaminin özünün və ailəsinin İrəvandan köç etmə səbəbi və vaxtı bilinmir. Atasının mətbəəsinin olması və hacı titulu daşması, Kaminin Mədreseyi-ədəbiyyəni bitirib Babi-alidə mətbuat idarəsində məmur kimi çalışması, XX əsrin əvvəllərində cəmiyyətdə öz mövqeyi ilə seçilən biri olması onu göstərir ki, ailəsi İrəvanın zəngin və nüfuzlu dairələrinə mənsubmuş. Çox güman ki, çar Rusiyasının İrəvanda həyata keçirdiyi erməniləşdirmə siyasəti nəticəsində mühacirətə üz tutublar. Mahmud Kemal Hüseyn Kaminin "Divançei-dəhri" adlı şeirlər toplusunun çap edildiyini və onun əsasən satirik şeirlər yazdığını bildirir. Bundan əlavə, "Sabahı-hürriyyət" adlı dram əsərinin teatrda oynanıldığını və buna görə xalqın rəğbətini qazandığını göstərir. "Son əsr türk şairləri" kitabına Hüseyn Kaminin satirik məzmunlu "Su" mənzuməsi də daxil edilmişdir.

Ayrı-ayrı qaynaqlardan, elmi tədqiqat əsərlərindən məlum olur ki, XIX əsr İrəvan ədəbi mühiti Azərbaycan ədəbiyyatının çox zəngin qolunu təşkil edir. Fərqli mənbələrdə 40-dan yuxarı XIX əsr İrəvan-Azərbaycan şairinin adına rast gəlirik. Onların yaradıcılığında klassik divan ədəbiyyatı ənənələri üstünlük təşkil etməklə bərabər, satirik, maarifçi, xalq şeiri tərzində nümunələr də var. "Əkinçi" qəzetinin İrəvanda yayılması, irəvanlı müəlliflərin mətbuatda iştirakı, üsuli-cədid təhsil sisteminə keçid ədəbi mühitdə maarifçiliyin inkişafına yol açdı.

XIX əsr və XX əsrin ilk onillikləri İrəvan-Azərbaycan ədəbi mühitinin əsas təmsilçiləri haqda Ziyəddin Məhərrəmov "İrəvanda məktəbdarlıq və maarifçilik (1800-1920-ci illərdə ədəbi-mədəni mühit)" monoqrafiyasında ensiklopedik məlumat verir [9, 90-119].

Faktlar göstərir ki, İrəvan-Azərbaycan ədəbi mühiti həmin şəhərdəki azərbaycanlıların taleyinə, tarixi mövcudluğuna uyğun şəkildə yaranmış, inkişaf etmiş və deportasiyaya uğramışdır.

Qərbi Azərbaycana böyük qayıdış İrəvan və eləcə də tarixi vətənimizin digər bölgələrində etnik çoxluğu təmin etməklə bərabər, Azərbaycan ədəbi mühitinin də doğma ənənələr üzərində inkişafını bərpa edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı, İ. Azərbaycan həqiqətləri (erməni mənbələrində), Bakı: Elm və təhsil, 2015
2. Həbibbəyli, İ. "Yazıçı-publisist Eynəli bəy Sultanov". İsa Həbibbəyli. Şəxsiyyət və Zaman. Bakı: Elm və təhsil, 2017, s-321-337.
3. Həbibbəyli, İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2009
4. Hüseynzadə, R. İrəvan pedaqoji mühiti: İrəvan kişi gimnaziyası, İrəvan Müəllimlər Seminariyası, İrəvan qız gimnaziyası. www.aqra.az > irəvan-pedaqoj.
5. İnal, M. Son Asır Türk Şairleri. Cilt 2, İstanbul, Devlet kitapları, Milli Eğitim Basımevi, 1969
6. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. (Elmi redaktor Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., prof. Yaqub Mahmudov). Bakı: Azərbaycan, 2010

7. Köçərli, F. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1981
8. Mədətli, E. Səməd Sərdarianın "İrəvan müsəlman yurdu olmuşdur" kitabı". "Tarix və onun problemləri" jurnalı, 2002, № 2, s., 196-199
9. Məhərrəmov, Z. İrəvanda məktəbdarlıq və maarifçilik. (1800-1920-ci illərdə ədəbi-mədəni mühit). Bakı: Nurlan, 2010
10. Məmmədov, İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı: Adiloğlu, 2002
11. Məmmədzadə, H. Mirzə Fətəli Axundov və Şərq. Bakı: Elm, 1971
12. Musalı, M. Azərbaycan şairləri Osmanlı təzkirələrində. Bakı: Nurlan, 2009
13. Mustafa, N. İrevan şəhri (Türk-İslam varlığı nasıl yok edildi). Ankara: Berikan Yayınevi, 2015
14. Seyidov, M. Azərbaycan-erməni mədəni əlaqələri. Bakı: Elm, 1976
15. Tərbiyət, M. Danışməndani – Azərbaycan. Azərbaycanın görkəmli elm və sənət adamları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı
16. Yurdoğlu, (Məmmədov) E. Milli mədəniyyət tariximizdə Eynəli bəy Sultanov imzası: alovlu publisist və fədakar ziyalı kimi. 525-ci qəzet.- 2011.- 5 may.- s.6.

QƏHRƏMANLIQ DASTANLARINDA QƏRBİ AZƏRBAYCAN

Yusif SƏFƏROV

seferovyusif3@gmail.com

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra erməni silahlı qüvvələri ərazilərimizin 20 faizini işğal etdi. BMT işğal edilmiş ərazilərimizin qaytarılması barədə dörd qətnamə qəbul etməsinə baxmayaraq, Ermənistan ərazilərimizi 30 ilə yaxın işğal altında saxladı. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan ordusu ərazilərimizi 44 günlük müharibə və 23 saatlıq antiterror əməliyyatı nəticəsində işğaldan azad etməklə ölkəmizin ərazi bütövlüyü təmin edildi. Məqalədə bildirilir ki, indiki Ermənistan ərazisi ən qədim dövrdən Oğuz-türk yurdunun bir bölgəsidir. Bunu təsdiq edən tutarlı tarixi-coğrafi, ədəbi-mədəni qaynaqlardan biri "Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu" və "Qaçaq Nəbi" dastanlarıdır. "Dədə Qorqud" boylarında bir çox hadisələr, yer-yurd, qala, yaylaq, dağ, göl adları Qərbi Azərbaycanla bağlıdır. Qara dənizdən Göyçə və Xəzər dənizinə, Dərbənddən Ərzincana, Suriya sərhədlərindən Mil-Muğan düzüünə qədər böyük coğrafiya Oğuz elləridir. Oğuzların istirahət yerləri Göyçə, Zəngəzur, Qarabağ yaylaqları idi. "Dədə Qorqud" boylarında bu yaylaqların inikası vardır. Göyçə gölünün cənubunda Çənlibel dağı, bura yaxın Gədəbəy ərazisində "Koroğlu" qalası qərar tutur. "Qaçaq Nəbi" dastanında Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur, Şərur-Dərələyəz bölgələri Qaçaq Nəbinin əsas hərəkət xəttini təşkil etmişdir. Dastandakı hadisələr, ondakı epik və lirik lövhələr Zəngəzurla sıx əlaqəlidir. Sanki Nəbinin qəhrəmanlığı dastanda Zəngəzur dağlarının əzəmətilə epik vüsətə çatır. Araşdırmadan görünür ki, adları çəkilən qəhrəmanlıq dastanlarının bəzi boy, qol və epik-lirik hissələri Qərbi Azərbaycan coğrafiyası, onun ədəbi-mədəni mühitilə bağlıdır. Bu ədəbi-mədəni irsin yaranmasında indiki Ermənistan ərazisindən didərgin salınmış soydaşlarımızın, onların ulu babalarının da əməyi vardır.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, dastan, Göyçə, Oğuz elləri*

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra erməni daşnakları əsassız ərazi iddiası ilə rus himayədarlarının köməyi ilə ərazimizin 20 faizini işğal etdi. Etnik təmizləmə apararaq Ermənistandakı azərbaycanlıları doğma yerlərindən qaçqın saldılar. Qarabağla birlikdə 1 milyon 300 min soydaşımız doğma yer-yurdundan didərgin düşdü. Onlara küllü miqdarda maddi və mənəvi ziyan vuruldu. Ermənistan tutduğu ərazilərimizi 30 ilə yaxın işğal altında saxladı. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qalib Azərbaycan ordusu işğal edilmiş əraziləri 44 günlük müharibə və 23 saatlıq antiterror əməliyyatı ilə azad edib, ölkəmizin ərazi bütövlüyünü təmin etdi.

Xatırladaq ki, indiki Ermənistan ən qədim dövrlərdən ulu Oğuz-türk yurdunun bir bölgəsidir. Azərbaycanın bu bölgəsində xalqımız qədim mədəniyyət, zəngin ozan-aşıq poeziyası, qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları yaratmışdır. Bu sırada "Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu" və "Qaçaq Nəbi" dastanlarından bir çox vacib məqamları araşdırmağı zəruri hesab edirik.

"Dədə Qorqud" boylarında bir çox ədəbi-bədii, tarixi-coğrafi məlumatlar Qərbi Azərbaycanın Göyçə, Dərələyəz, İrəvan, Zəngəzur ərazilərilə bağlıdır. Qara dənizdən Qafqaz dağları və Xəzər dənizinə, Dəmirqapı Dərbənddən, Ərzincana, cənubda Suriya sərhədlərinə, şərqdə Mil-Muğan düzü də daxil olmaqla böyük bir coğrafiya qədim Oğuz-türk yurduudur. Akad. V.V.Bartold da eposun yaranma yeri ilə bağlı belə nəticəyə gəlmişdi ki, Dədə Qorqudun adı ilə bağlı bu epik silsilə Qafqaz mühitindən kənarda formalaşa bilməzdi [3, s.120]. Dastanın "Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu"na görə, oğuzların Ağqoyunlu boyundan olan Qanturalı Trabzonlu qızı Selcan xatunla ailə qurmuşdu. Ağqoyunluların sonralar mərkəzi Diyarbəkir olan Oğuz dövlətini idarə edən də Bayandurlar sülaləsi idi [10, s.41]. Qərbi Azərbaycanda onlarla kənd və yer-yurd adları bu sülalə və "Dədə Qorqud" boylarındakı adlarla bağlıdır. Bunlar açıq şəkildə Qərbi Azərbaycanın Oğuz-türk yurdunun tarixi bir bölgəsi olduğunu göstərir. "Dədə Qorqud" boylarında oğuzların Azərbaycanda qışlaq yerləri Mil-Muğan düzü, yaylaq yerləri də daha çox Qarabaq, Zəngəzur və Göyçə ətrafı yaylaqlar idi [10, s. 42].

"Dədə Qorqud" boylarında adı "Arqubeli" şəklində işlənən Ağrı dağı və İqdir ətrafı yer-yurd adlarından başqa əsərlərdə də söz açmışıq. Bu barədə türk alimi dosent-doktor Zeynalabdin Makas da məlumat vermişdir. Bu məqalə də Sürməli, Ağrı dağı, İrəvan bölgələrinin Oğuz-türk yurdunun mərkəz ərazilərindən olduğunu təsdiqləyən nəticələrdən biridir [9, s. 189-201].

Qərbi Azərbaycanda "Dədə Qorqud" boylarında Oğuz yurdu kimi adı çəkilən əsas yerlərdən biri də Göyçə mahalıdır. Göyçə cənubda Ağlağan təpəsi, Çənlibel dağları, Şirak yaylası ("Dədə Qorqud" da Şirokez yaylası), Səlimgədiyi, şimalda Murğuz, Şahdağ silsiləsi ilə əhatə olunub. Göyçənin cənubundakı Çənlibel dağları Koroğlu yurduudur. Gədəbəydə də "Koroğlu" qalası var.

Dastandakı Bütöv Oğuz - İç Oğuzla Dış Oğuzun birliyindən ibarətdir. Ölkədəki siyasi idarəçilik Bayandur xana məxsusdur. Oğuzlardakı iki hakimiyyət qanununa görə, ölkəni xaqanın müavini Qazan xan idarə edirdi. Bütöv Oğuz elində İç Oğuz siyasi mərkəz olmaqla Kürlə-Araz çaylarının arasını və ətrafını tutan Aran, Mil-Muğan, Qarabağ torpaqlarını əhatə edirdi. Dış Oğuz da Dərbənd, Göyçə, Vedibasar, İrəvan, Dərələyəz, Şərrur-Naxçıvan, Diyarbəkir, Bayburd və s. bölgələri əhatə edirdi [7, s.263].

Qorqudşünaş alim M. Təhmasib yazırdı ki, "Dədə Qorqud" boyları dastan kimi, bitkin bədii əsər olaraq qədim Azərbaycanda yaranmışdır. Görkəmli alim "Şimali Qafqaz dastançıları miladdan əvvəlki XIII-VII əsrlərdə oğuzları yaxşı tanıyırmışlar" qənaətinə gəlməklə Qafqazda oğuzçuluğun çox qədim tarixi olduğunu söyləmişdir [13, s.14].

"Dədə Qorqud" boyları Qafqaz və Ön Asiyada yaşayan türklərin etnik mədəniyyəti və tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz bir mənbədir. Ona görə bu eposa tarixçilər də müraciət edir. Tarixçi alim Y. Mahmudov "Dədə Qorqud" boyları ilə bağlı yazır ki, oğuzçuluğun real tarixi bundan ibarətdir ki, Azərbaycan əski dövrlərdən ümumtürk məkanının tərkib hissəsi olub, böyük türk dünyasının şimalını cənubu ilə, şərqini qərbi ilə birləşdirən körpü rolunu oynayıb. Qədim türklərin aramsız oturaq məkanı olan gözəl iqlimli, səfəli Qafqazda ümumtürk mədəniyyəti daha erkən formalaşmış, Azərbaycan türklərinin bir xalq kimi təşəkkülü bu regionda baş vermişdir [8, s.19-20].

Eposda indiki Ermənistanın sərhədinə lap yaxın olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının Salvartı, Köksü gözəl, Göygöl yaylaqları və başqa tarixi-coğrafi ərazilər

qədim Oğuz elinin bir bölgəsidir. Amma dastanın əsas tarixi-coğrafi arealı Qafqaz və Ön Asiyanın çox hissəsidir [12, s.111]. Köksü gözəl, Salvartı Zəngəzur silsiləsinin Qırıqlar dağları yaxınlığında yerləşən səfalı yaylaqlardır. Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, M.Ergin Oğuz ölkəsi dedikdə Gürcüstan-Pasinlər-Ağrıdağı üçbucağı içində qalan Araz çayının qolları keçdiyi bölgəni nəzərdə tutur. Alim əvvəl qeyd edir ki, "Dədə Qorqud" kitabında göstərilən hərəkət alanı geniş anlamı ilə Qafqazdan Mərdinə, Trabzon və Bayburddan Araz və Kür çaylarının aşağısına qədər bölgəni içinə alır [5, s.51]. Aparılmış tədqiqatlardan neçə belə misallar göstərmək olar ki, indiki Ermənistan, yəni Qərbi Azərbaycan bölgəsi Oğuz ölkəsinə aiddir.

Qərbi Azərbaycanın Göyçə, Şirokuz, Sürməli, Zəngəzur, Naxçıvanın Dərəşam, Əlincə qalası əraziləri eposun "Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu"nda hadisələrin əsas hərəkət yolunu təşkil edir. Adı çəkilən boyə görə, Uşun Qocanın Əgrək adlı oğlu Qazan xanın iznilə 300 nəfərlik dəstə ilə Şirokuz kənarından Göyçə dənizədək yürüşə çıxdı. Əgrək Əlincə qalası yanındakı qoruğa düşdükdən sonra qara təkurun altı yüz nəfərlik dəstəsi hücum edib onları qırdı və Əgrəyi Əlincə qalasında dustaq etdi. Səgrək Qazan xandan izin alıb Əlincə qalasına gedib, qardaşı Əgrəyi dustaqlıqdan xilas edir [7, s.284.292].

Beləliklə, "Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu"na görə, Səgrək Göyçə dənizi ətrafından çıxaraq Şirak yaylası, Ağrı və Ala dağların ətəklərindən keçərək Dərəşam məntəqəsində Araz çayını keçib Əlincə qalasına çatır və qardaşı Əgrəyi dustaqlıqdan azad edir. Bu boyda tarixlə səsləşən məqamlar çoxdur. Bunlardan birincisi Səgrəyin səfərə başladığı Göyçədən Əlincə qalasına qədər adları çəkilən yerlər, gol, çay, dağ və yaşayış məntəqələri Oğuz elində. Onuncu boydakı Uşun Qoca da tarixi şəxsiyyətdir. O, Uşun tayfasındandır [11, s. 202].

Araşdırmalar göstərir ki, Dədə Qorqud Məhəmməd peyğəmbərlə görüşdükdən sonra oğuzlar islam dinini qəbul etmişlər. "Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu"nda Əlincə qalası ilə bağlı hadisə Məhəmməd peyğəmbərdən sonrakı dövrlə səsləşir. Tarixi məlumatlara görə, Ağqoyunlu dövlətinin banisi Qara Yülük Osman bəyin nəsil şəcərəsinin 14-cü babası Şəktur xan ərəb xəlifəsi Məmunun müasiri olmuş və Əlincə qalasını öz tabeliyinə almışdır. Bundan başqa, Əlincə qalası xəlifə Harun ər-Rəşidin müasiri olmuş Oğuzun nəsil şəcərəsinə daxil olan Qıpçaq xanın da tabeliyində olmuşdur [11, s.196]. Bu məlumatlar göstərir ki, Harun ər-Rəşidin müasiri olmuş Qıpçaq xan Əlincə qalasını aldıqdan sonra bu bölgə xristian qıpçaqların əlində idi. Beləliklə, Əlincə qalası Qıpçaq xanın tabeliyində təxminən Harun ər-Rəşidin hakimiyyətdə olduğu 786-809-cu illər arasında, xəlifə Məmunun müasiri Şəktur xanın öhdəsində isə 833-cü ildən sonra olmuşdur. Deməli, Əgrəyin Əlincə qalasında dustaq olduğu və qardaşı Səgrək tərəfindən azad edildiyi təxminən VII əsrin sonlarına, yaxud VIII əsrin 30-cu illərindən sonraya təsadüf edir. Boyda "kafir" adlandırılanlar isə o vaxt müsəlmançılığı qəbul etməmiş qıpçaq türkləridir.

Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur və Dərələyəz bölgələri ilə bağlı dastan örnəklərindən biri də "Qaçaq Nəbi"dır. Dastandakı hadisələrin çoxu Zəngəzur, Dərələyəz və Naxçıvan bölgələrində XIX əsrin ikinci yarısında baş vermiş hadisələrlə bağlıdır. Nəbinin Naxçıvan, Dərələyəz və Zəngəzur mahalındakı Çar hakimiyyətinə qarşı mübarizə ilə bağlı sovet mətbuatında məqalələr çap olunmuşdu. Burada da bəzi məsələlərə nəzər salınacaqdır.

1885-ci ildə Naxçıvan qəza rəisliyinin tərtib etdiyi xəritədə Nəbinin dəstəsinin ən çox Zəngəzur, Şərur-Dərələyəz bölgələrində hərəkət etdiyi göstərilirdi. Folklorçu Ə.Tahirovun 1938-ci ildə çap etdirdiyi kitabın son illər edilmiş təkrar nəşrində də maraqlı məlumatlar

verilib. Bunlardan birində deyilir ki, Qırıqlar dağındakı döyüşdən sonra bura yaxın olan Çətəndaşda da döyüş baş verib. Burada Nəbinin dəstəsindən Telli Qara vurulub. Dastanda Həcərin dilindən belə bir şeir deyilir:

Telli Qara Çətəndaşda vuruldu,
Nəbinin dəstəsi onsuz qırıldı,
Çətəndaş üstünə qoşun sürüldü
Hardasan-hardasan ay Qaçaq Nəbi,
Dəstəsi özündən ay qoçaq Nəbi [4, s. 36].

Tarixçi alim, mərhum Əli Əliyevin "Qaçaq Nəbi" adlı məqaləsindən görünür ki, Azərbaycanın çox bölgələrində Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı 1857-ci ildən silahlı kəndli dəstələri yaranmış, onların mübarizəsi 1860-cı ildən 1900-cü ilə kimi Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəz, Vedi, Göyçə və Zəngəzur qəzalarında ciddi xarakter almışdır [6, s.173-175]. Buna görə də Qərbi Azərbaycanın bu ərazilərində Nəbi ilə bağlı yarım-tarixi rəvayətlər yaranmışdır. Bunların bir hissəsi tərəfimizdən yazıya alınmışdır. Lakin Qərbi Azərbaycan bölgələrindən türk-müsəlman əhalisinin ermənilər tərəfindən 1988-89-cu illərdə yurdlarından didərgin salındığından belə rəvayətlərin yazıya alınması çətinləşdi. Sonralar əslən Dərələyəzdən olan prof. Həsən Mirzə "Dərələyəz folkloru" kitabını nəşr etdirdi.

"Qaçaq Nəbi" dastanının Qərbi Azərbaycan mühitilə bağlı bəzi hissələrinə nəzər salmazdan əvvəl repressiya qurbanı olmuş Bəhlul Behcətin "Qaçaq Nəbinin tarixi" adlı əsərindən tanınmış folklorşünas, prof. İ. Abbaslı öz əsərində sitat vermişdir. Bu sitatın qısa məzmunundan məlum olur ki, Nəbinin qaçaq düşməsinin səbəbi sosial ədalətsizliyə qarşı barışmazlığı olsa da, onun iki dəfə Çar Rusiyasının yerli hakimləri tərəfindən həbs olunması bu işə xüsusi təkan vermişdir [1, s.14].

Qaçaq Nəbi hərəkəti Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvan və Cənubi Azərbaycanın Araz çayı ilə bağlı bölgələrində baş vermişdi. Amma dastan hadisələri, ondakı epik və lirik lövhələr Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur dağları ilə çox əlaqəlidir. Elə bil ki, Nəbinin qəhrəmanlığı dastanda Zəngəzur dağlarının əzəmətilə epik vüsətə çatır.

Bunlar onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycanın adı çəkilən bölgələri XIX əsrin ikinci yarısında Qaçaq Nəbi və silahdaşlarının rus çarizminin əsarətinə, müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizə meydanına çevrilmişdir. Zəngəzur dağ silsiləsindəki Üçtəpə, Ərikli, Salvartı, Qırıqlar dağları Nəbinin alınmaz səngərlərinə çevrilmişdir. Qaçaq Nəbi hərəkəti Çar Rusiyasının ölkəmizin ərazisinin ilhaqına qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsi idi. Xalq da Nəbiyə mahnılar qoşub, haqqında rəvayətlər yaratmışdır.

Dastana görə, Naxçıvan naçalnikli Slavaçinski Nəbinin bu tərəflərdə olduğunu Səlim bəyə xəbər verir. Səlim bəy böyük bir qüvvə ilə Naxçıvana gəlir. Nəbi isə Salvartı dağına qayıdır. Səlim bəy də Salvartı dağına gəlir. Nəbinin sonra Qırıqlar dağında olduğunu eşidən bəylər böyük bir qüvvə ilə ora gəlirlər. Nəbinin dəstəsi mühasirəyə alınır. Atışma zamanı Nəbinin dəstəsindən bir nəfər vurulur [1, s.78]. Bu məlumatda adları çəkilən Salvartı, Qırıqlar dağları Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə indiki Ermənistan arasında sərhəddir. İndiki Ermənistan isə Azərbaycanın qərb bölgəsidir.

"Qaçaq Nəbi" dastanının Ə.Tahirov variantının 2005-ci il çapında B.Behcətin Qaçaq Nəbi ilə bağlı topladığı parçalarda Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz, Zəngəzur yer adları var.

Dastanın aşağıdakı şeir bəndində adı çəkilən Üçtəpə dağları da Qərbi Azərbaycanın yaylaqlarından biridir.

Üçtəpə dağları üstündə sazaq
Bir yanı Naxçıvan, bir yanı Dizaq,
Nəbinin üstünə gəlibdir kazaq,
Qaçaq Nəbi gəlib bir ad elədi
Ginkur bəyi tutdu bidad elədi [1, s. 36].

Bu şeir Nəbinin Üçtəpə dağında Ginkur bəyi öldürməsilə bağlı söylənmişdir.

"Qaçaq Nəbi" dastanının yaranmasında el aşıqlarının əməyi şübhəsizdir. Folklorşünas Ə.Axundovun yazdığına görə, belə aşıqlardan biri XIX əsrin ikinci yarısında yaşamış Aşıq Əhməd olmuşdur. O da qaçaq həyatı keçirmiş, həbsə alınmış, son nəticədə çar polisləri tərəfindən öldürülmüşdür [2, s.191]. Aşıq Əhmədin qaçaq olması Dərələyöz, o sıradan Sisyan, Qafan bölgələrinə yaxından bələd olmağa imkan vermişdir. Nəticədə Nəbinin vuruşduğu Qərbi Azərbaycanın bu bölgələri, dağları, yaylaqları dastanda aydın əks olunmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, məqalədə adları çəkilən dastanların bəzi boy, qol və epik-lirik hissələri Qərbi Azərbaycanın tarixi-coğrafi, ədəbi mühitilə bağlıdır. Dastanlardakı hadisələrin bir qismi Qərbi Azərbaycan ərazisində baş verib. Bu hadisələr isə zaman keçdikcə ustad-yaradıcı aşıqlar tərəfindən dastanlaşdırılıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı, İ. "Ön söz", "Qaçaq Nəbi" dastanı. Bakı: 2005.
2. Axundov, Ə. XIX əsrdə yetişmiş görkəmli aşıqlar haqqında, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, I k. Bakı: 1961.
3. Bartold, V.V. Türk eposu və Qafqaz. Dədəm Qorqudun Kitabı. Moskva: 1962 (rus dilində).
4. Behcət, B. Qaçaq Nəbi haqqında xalqın qoşduğu bədii dastan parçaları, "Qaçaq Nəbi", Bakı: 2005.
5. Ergin, M. "Dədə Qorqud"un coğrafiyası. Dədə Qorqud kitabı, 3-cü basqı, Ankara: 1994, s.51-54.
6. Əliyev, Ə. Qaçaq Nəbi. "Azərbaycan" jurn., 1958, № 11, s. 173-175
7. "Kitabi-Dədə Qorqud", Bakı: 1962.
8. Mahmudov, Y. "Dədə Qorqud kitabı" -Xalqın yaratdığı və yaşatdığı tarix. Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). Bakı: s.18-35.
9. Makaş, Z. "Dədə Qorqud"da İğdır və Çevrəsi toponimləri, Uluslararası türk kültüründə Ağrı dağı simpoziumu. Ankara: 2009, s.189-201
10. Səfərov, Y. Aşıq yaradıcılığında Qərbi Azərbaycan. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2023.
11. Səfərov, Y. Azərbaycan folklorunda tarixilik. Bakı: 2005.
12. Səfərov, Y. Əsərləri, V cildə, IV c. Folklorşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıq araşdırmaları. Naxçıvan: 2023.
13. Təhmasib, M. Bir tarixi həqiqətin eposdakı izləri. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, VI k. Bakı: 1981, s.3-19.

SUMMARY

Yusif Safarov

WESTERN AZERBAIJAN IN HEROIC EPICS

The article shows that after Azerbaijan regained its independence, Armenian armed forces occupied 20 percent of our territories. Despite the fact that the UN adopted four resolutions on the return of our occupied territories, Armenia kept our territories under occupation for nearly 30 years. The territorial integrity of our country was ensured by freeing our territories from occupation as a result of a 44-day war and a 23-hour anti-terrorist operation, under the leadership of Supreme Commander Ilham Aliyev. The article states that the current territory of Armenia has been a region of the Oghuz-Turk homeland since ancient times. One of the reliable historical-geographical, literary and cultural sources that confirm this are the epics "Kitabi-Dade Gorgud", "Koroglu" and "Qaçaq Nabi". In "Dade Gorgud" stories, many events, place-home, castle, meadow, mountain, lake names are related to Western Azerbaijan. From the Black Sea to Goycha and the Caspian Sea, from Darbend to Erzincan, from the borders of Syria to the Mil-Mugan Plain, Oghuz provinces are geographically large. The resting places of the Oguz were Goycha, Zangezur, Karabakh plains. "Dade Gorgud" is the site of these meadows. To the south of Goycha lake, Çanlıbel mountain and "Koroğlu" fortress are located in Gadabey area near here. In the saga "The Fugitive Nabi", the Zangezur, Sharur-Daraleyz regions of Western Azerbaijan formed the main line of movement of the Fugitive Nabi. The events in the saga, the epic and lyrical plates in it are closely related to Zangezur. It is as if Nabi's heroism reaches an epic scale with the magnificence of the Zagezur mountains in the epic. It appears from the research that some length, length and epic-lyrical parts of the mentioned heroic epics are related to the geography of Western Azerbaijan and its literary and cultural environment. Our compatriots who were displaced from the territory of Armenia and their great-grandfathers also contributed to the creation of this literary and cultural heritage.

Keywords: Western Azerbaijan, epic, Goycha, Oghuz provinces

DƏRƏLƏYƏZ: HƏSRƏTİN ANA LAYLALARI ŞAIRƏ MAHIRƏ NAĞIQIZININ BAYATI MOTİVLƏRİNDƏ

Əbülfəz ƏZİMLİ

ezimliebulfez@yahoo.com.tr

ORCID iD: 0009-0001-1327-3425

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

"Dərələyəz - ağır eldi". Şairə Mahirə Nağıqızının sözləri - həsrətin baş dağdır. Başdaşılarında yazılan yazılar kimidir - bütün dərələyəz yurd-yuvaları, məkanları məzar yerləri kimi hüznli və ələmlidir. Dərələyəz, həsrətin nazı. Nazın həsrəti: "Sinəmdə oxum, Vətən". Dərdini söyləyəcək bir sakini də yoxdur. Məzar evlərinin halından xəbərsiz olan övladların, məxsusən daha dərinlərə gedən Ana dərdlərinin bayatısıdır. Ana laylaları sinədə oyuq açan ox kimidir: Nazlı anaların dərdləri, nisgilləri beşik kimi yırğalanar. Həsrət çəkən elin və onun sakinlərinin dərdi dağdan ağırdır. Anaların simasında Dərələyəz nağıllı, dastanlı, laylalı eldi. Bu ağırlığın hikmətindəndir ki, şairə Mahirə Nağıqızının hər bəndində və tam olan hər laylasında Məkanın bağı deşilir - dərdi hər sözlə eşilir. Dərdsiz olmaq olmaz bu müsbətlər zəmisində olan yurdun, ellərin və onların nisgilli sakinlərinin-anaların: Nazlı anaya bənzər dərdlər, vəsflər və həsrətlər. Ağlar tərzində deyilən bayatılarda, Nazlı ananın həmyurdları, Qovuşuq, Ələyəz, Ayısəsi, Gülüdüzü, Qabaqlı xanımlarının dərdləri, nisgilləri, fəryadları dil açır. Bir bayatısındakı sualların özündə həsrət və dərdlər dilə gəlir: "Çəmənlə gülsüz olurmu?", - olmaz. Ya "Çaylar selsiz olurmu?",- olmaz; Ya: "Qərib olan kəslərin Ruhu elsiz olurmu?", - olmaz, olmaz, olmaz! Bayatını-laylanı nazlı söyləyən ananın fəryadında nə qədər nazlar var - həsrət də naz çəkir, dərd də, nisgil də, göz yaşı da. Mahirə Nağıqızının Dərələyəzdən bəhs edən bütün şeirləri bayatılıdır. Ən üstün bayatı Nazlı anaların köksündən fəryad edərdi. Fəryadları həm özünü yandırardı, həm də onu dinləyənləri. Mahirə xanımın bayatı düzgülərində dərd dil açır, bağçalarda güllər açar kimi. Dərd ki, yerindən oynadı - onun ağrısına hansı qəlb dözə bilər. Heyrətin Nazlı ana yanğısı - Dərələyəzdən axan Ələyəz yelinin simfoniyasıdır. Nə qədər Nazlı analar var idi - o kəndələrdə, məkanlarda o simfoniyanın sızılırları yatır. Bayatılı-laylalı söyləmlər - Nazlı anaya üz tutub. Nazlı ananın simasında Dərələyəz xanımlarının, qız-gəlinlərinin həsrəti qaynar qazan kimi olub. Laylalar nənniləri yırğalayan kimi, ana mehrindən gələn bir gizlin halda olar nənndə yırğalanan övladlar. Nazlı anaların səsinə və sözündə, hər ahında nə qədər kövrəklik var. Nazlı anaların üzü gülməzdi, Dərələyəz ellərinin həsrətindən bayatı söylərdi. Dərdindən ağır dərdlər dil açar. Dərd - sevilən dərddir, nazı çəkilən dərddir, nisgilindən insanın ruhu titrəyən fəryadın iradəsidir. Dərələyəz mənzərələri Nazlı ananın nisgilindən nakam qaldı. Bu nisgillə şairə Mahirə Nağıqızının poetik səmasında yeni fəryadlar yüksəlir - bu, Nazlı ananın həsrət yanğısıdır ki, dərdini çəkə bilmədi elinin-obasının, nisgilli köçdü bu dünyadan.

Açar sözlər: *Dərələyəz, Nazlı ana dərdi, Mahirə Nağıqızı, qovuşuq dərdlər*

SUMMARY

Abulfaz Azimli

DARALAYAZ: LULLABIES OF LONGING IN THE BAYATI MOTIVES BY THE POET MAHIRA NAGHI

"Daralayaz - it's hard." Poet Mahira Nagygyzi's words are a mountain of longing. It's like the inscriptions written on the headstones - all the homes and places of Darelaz are sad and painful like graves. Daralayaz, the song of longing. Naz's longing: "I read in my chest, Homeland". There is no inhabitant to tell his problems. The grave is the staleness of the children who are unaware of the condition of their houses, especially the deeper problems of the mother. Mother's lullabies are like an arrow that pierces the chest: The sorrows of tender mothers, their relationships rock like a cradle. The pain of the yearning hand and its inhabitants is heavier than the mountain. In the face of mothers, Darelaz became a storyteller, a legend, a lullaby. It is from the wisdom of this weight that the heart of Mekan is pierced in every stanza and in every complete lullaby of the poetess Mahira Nagygyzi - pain is heard with every word. There is no trouble-free life in the background of these calamities. Sorrows and praises and longings like a doting mother. In the oldies, which are told in the style of laments, the pains, sorrows, and cries of Nazli's compatriots, Kovushuq, Alayaz, Ayisesi, Guluduzu, Gabagli, are spoken. Longing and sorrows are expressed in the questions in Bir Bayati: "Is the grass without flowers?" - no way. Or "Do the rivers never flood?" - no; Or: "Does the soul of strangers become helpless?" - no, no, no! How many charms are there in the cry of a mother who flirtatiously sings her lullaby - longing also flirts, pain, sorrow, and tears. All the poems of Mahira Nagygyzi about Darelaz are stale. The most excellent Bayaty Nazli would cry from the roots of mothers. His cries would burn both himself and those who listened to him. Mahira khanum's stale sentences are full of sorrow, like flowers blooming in gardens. The pain is gone—what heart can bear its pain. Heyretin Nazlı Ana Yığışı is a symphony of Elayaz wind flowing through Darelaz. How many Nazlians were there - in those villages and places, the whining of that symphony lies. Bayatılı-Lylali sayings - Nazli turned to his mother. In the face of Nazli mother, the longing of Darelaz ladies and daughters-in-law was like a hot cauldron. Just as lullabies rock the nannies, the children rocking in the nannies are in a secret state of Mother's love. There is so much fragility in the voice and words of the tender mothers. The face of tender mothers would not smile. Darelaz used to say byat about the longing of her hands. Heavier pains than his pain. Pain is the pain that is loved, it is the pain that is cherished: relative to it, the human soul is the will of the cry that trembles. The landscapes of Darelaz were ruined by the relative of Nazli mother. With this nisgil, new cries rise in the poetic sky of Poet Mahira Nagygyzi - this is the longing fire of Nazli's mother, who could not bear the pain of her family: nisgilli has left this world.

Keywords: Darelaz, Nazli mother's sorrow, Mahira Nagygyzi, kovushug sorrows

ƏLİ VƏLİYEVİN "BUDAĞIN XATİRƏLƏRİ" AVTOBİOQRAFİK ROMANINDA ZƏNGƏZUR

Səba NAMAZOVA

seba8080@mail.ru

ORCID iD: 0000-0002-7986-3073

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Əli Vəliyev ilk təhsilini doğma kəndində almasına rəğmən, erməni vandallarının törətdiyi qanlı qırğınlardan sonra erkən yaşlarından öz yurdundan ayrı düşmüş, onun ömür yolu saysız dolanbaclardan keçmişdir. Həm yetimliyən, həm də yurdsuzluğun əziyyətlərini görmüş Əli Vəliyev qarşılaşdığı çətinliklərə mərdliklə sinə gərmiş, hələ uşaqlıq illərindən etibarən yaşadığı ağır günlər onun təxəyyülündə çeşidli mövzuların yaranmasına səbəb olmuşdur. Əli Vəliyev repressiya dönməsində Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvlüyünə qəbul olunmuş, ömrünün sonuna kimi də qələmini yerə qoymayaraq məhsuldar şəkildə yaradıcılığına davam etmişdir. Görkəmli sənətkarın yaradıcılıq bioqrafiyası olduqca zəngindir. Azərbaycan ədəbiyyatına diqqətəlayiq ədəbi töhfələr vermiş Əli Vəliyev "Nənəmin cəhrəsi", "Madarın dastanı", "Qarlı dağlar", "Qəhrəman", "Sovqat", "Gülşən", "Çiçəkli", "Ürək dostları", "Zamanın ulduzları", "Turaclıya gedən yol", "Ana qız", "Bir cüt ulduz", "Samovar tüstülənir", "Durna qatari", "Qarabağda qalan izlər", "Zəngəzur qartalları", "İşığa doğru" kimi çox sayda əsərlərin müəllifidir. O sırada yazıçının 1957-ci ildə qələmə aldığı və ötən əsrin əvvəllərini, xüsusilə də erməni daşnaklarının Zəngəzurdə törətdikləri faciələri özündə ehtiva edən "Budağın xatirələri" adlı avtobioqrafik əsəri bədii imkanları və ideya-məzmun xüsusiyyətləri ilə nəzəri daha çox cəlb edir. Əsərdə cərəyan edən hadisələrin mahiyyətinə vardığıca bizə elə gəlir ki, bu faciələr 1918-1920-ci illərdə deyil, məhz 1988-1990-cı illərdə baş vermişdir. Belə ki, erməni vandalları eyni plan əsasında azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərə hücum edərək onların mülklərini, evlərini talan etmiş, insanlara işgəncələr verərək soydaşlarımızı öz yurdlarından didərgin salmış, xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirmişlər. "Budağın xatirələri" əsəri əslində işğala məruz qalmış kəndlərimizin bədiiləşmiş obrazıdır. Yazıçı romanının giriş hissəsində doğma kəndi Vüqarlını belə təsvir edirdi: "Kəndimiz Salvartı dağının atəyindədir. Kövsənimizdən üç el yolu keçir. Camaatımız bunlara cada deyir. Yazın qırx beşindən payızın ortalarına qədər bu yollar boş qalmır. Əriş-arğac kimi tərəkəmə köçünün ardı-arası kəsilmir. Mahalın ən böyük kəndində biz yaşayırıq. Atasından, qardaşından təzə ayrılıb özünə comalaq tikənləri nəzərə almasaq, buraya "beş yüz evli Vüqarlı" deyirlər [Vüqarlı Ağdö kəndinin romandakı obrazıdır - S.N.]". Qeyd edək ki, əsərdə həm kəndin təsviri verilmiş, həm də ətraf qonşu yaşayış məskənləri haqqında zəngin məlumatlar yer almışdır. Romanda Əli Vəliyev onu da vurğulamışdı ki: "Bizim kövsənə Gorusun arası dağlı-dərəli, təpəli yerlərdir. Buraların axar-baxarı çox gözəldir. Dərələrdən atır qalxır. Təpələr yaşıl dona bürünüb. El yolunun altı, üstü çiçəklə bəzənib. Bizim kəndlə Gorus şəhərinin arasında Arpa, Buğda təpələri, Göbək daşı, Yantəpə, Üçtəpə, Soyuqbulaq, Göybulaq, Yeddibulaq kimi yerləri görür, bir çox müsəlman tacirinə rast gəlirdim. Yolum enişli-yoxuşlu, səfərim uzaq idi". Göründüyü kimi, buradakı yer adlarının hamısı türk sözləridir. "Budağın xatirələri"ni oxuduqca xəyalən sanki müəlliflə birgə əzəli yurd yerlərimizi seyr edir, qeyri-adi mənzərələr, misilsiz gözəlliklər göz önündə canlanır. Əsərdə qarşılaşdığımız xeyli sayda toponimlər Ağdö kəndinin, ümumən, Zəngəzur mahalının qədimliyindən və buranın məhz türklərə məxsusluğundan soraq verir. Əli Vəliyev əsərdə onu da qeyd edirdi ki: "Mahalda müsəlman kəndləri içərisində bizim kənd ən böyüyü idi".

Açar sözlər: Əli Vəliyev, Zəngəzur, roman, müəllif, yaradıcılıq, yurd yeri

DƏRƏLƏYƏZ ƏDƏBİ MÜHİTİ: ŞAİR RZAQULUDAN HƏSƏN MİRZƏYƏ QƏDƏR

Seyfəddin EYVAZOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Seyfəddin Eyvazovun "Dərələyəz ədəbi mühiti: şair Rzaquludan Həsən Mirzəyə qədər" məqaləsində Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalında XIX əsrin sonu və XX əsrdə yaşamış el şairləri və şifahi ədəbi mühiti, o cümlədən aşiq yaradıcılığı haqda məlumat verilir. Buraya Göyçə aşiq mühitinin təsiri ilə formalaşmış Sallılı şair Rzaqulu, Horslu şair Bayram, Ələyəzli Aşiq Əli, daha sonra Şərur rayonuna köçən Aşiq Hüseyn Arpaçaylı, Aşiq Bəhmən, Aşiq Həmid və başqaları daxildir. Ən sonda əslən Dərələyəzin Qovuşuq kəndindən olan və Bakıda ADPU-da kafedra müdiri olmuş professor, millət vəkili Həsən Mirzənin poetik yaradıcılığı daxildir.

Açar sözlər: *Aşiq Həmid, Rzaqulu, Həsən Mirzə*

Giriş

Dərələyəz mahalı Arpaçay vadisi boyunca geniş bir ərazini əhatə edir. Aşağıdan Şərur rayonu, yuxarıdan Göyçə aşırımı, Şimal-Şərqdən Kəlbəcər Alagölləri, Şərqdən Zəngəzur mahalı bu ərazinin sərhədləridir. Göyçədən Naxçıvana gəlmək üçün ilin qış olmayan fəsilərində Dərələyəzdən keçib gəliblər. Aşiq Ələsgər dəfələrlə Sallıda məclis qurub və insanlar da ona qulaq asıblar, bədahətən dediyi şeirləri yerindəcə əzbərləmişlər. Ona görə də bu yurd özünün söz adamları ilə də məşhur olub. Aşiq Cəlil haqqında müəyyən tədqiqat aparanlar göstərmişlər ki, "Cəlili" aşiq havacatı onun adı ilə bağlıdır. Filologiya elmləri doktoru, professor Yusif Səfərovun "Aşiq yaradıcılığında Qərbi Azərbaycan" kitabında [№ 1] göstərilir ki, Aşiq Ələsgər Naxçıvana səfər etmişdir. Bu barədə Aşiq Ələsgərin 150 illik yubileyi münasibətilə buraxılmış iki cildlik əsərlərində də məlumat vardır [№ 2].

Material və metodlar. Şair Rzaqulu XIX əsrin sonu, XX əsrin əllinci illərində bir dövrdə yaşamış və o qədər məşhur olmuşdur ki, 1937-ci il repressiyasından qorxaraq, az qala şairliyini danmışdır. Ancaq adamlar onun şeirlərini diləzbəri etmiş, sözləri bu gün də yaşlı dərələyəzlilərin (onlar bədnam qonşularımızın məlum münasibətindən 50-ci illərdən başlayaraq son qarşıdurmaya qədər 1988-1990-cı illər Sallı kəndindən perikmiş, Şərurun kəndlərindən tutmuş, Bərdənin İmirli (Xəritədə Əmirli yazılır) kəndinə, habelə, Bakıya qədər köçüb-getmişlər) yaddaşlarında, cib dəftərcələlərindədir.

Şair Rzaqulunun axar çaya xitabən deyilmiş "Gedirsən" rədifli şeiri (bağlaması) onu az qala hökumətdə sorğu-suala aparıb çıxaracaqmış. Şeirin məzmunu hökumət adamlarına bir "xeyli" siyasi görünürmüş:

Xudam səni bəxş eyləyib cahana,
Söylə görüm, nə iqbala gedirsən.
Adın düşüb dildən-dilə dahana,
Bir hilalsan, bir hilala gedirsən.
Yaranmışlar olub bir sənə tabı,

Nə gecə dincəlir, nə yatır xabı.
Yığılır bir yerə, əldə tənabı,
Cəhd eyləyib qeylü-qala gedirsən.
Hirslənəndə səngi vurursan səngə,
Dönürsən aslana, misli-pələngə.
Hövsələn yatanda çökürsən hängə
Cilovdarnan hər mahala gedirdən.

Şair Rzaqulu ilə Sair Bayramın dəyişməsi də maraqlıdır. Bu barədə məqalədə bəhs edilmişdir.

Ən sonda bildirmək istərdik ki, mənfur ermənilərin törətdiyi son deportasiyadan sonra Dərələyəzin Bakıda olan ağsaqqal ziyalı, professor, millət vəkili Həsən Mirzəyev bu deportasiyaya dözmədi və buna poetik şəkildə cavab verdi. Professor Mahirə Nağıqızının təbirincə desək, professor Həsən Mirzəyev "Dərdi dərin Həsən Mirzə" oldu. Onun "Hanı o səndəki el, Dərələyəz?" şeirini də məqalədə şərh etmişik.

Metodlar: Bu yazı həm şifahi şəkildə toplanmış materiallara, həm də yazılı mənbələrə istinadən müqayisəli metodla yazılmışdır.

Əldə olunan nəticələr: Göründüyü kimi, Dərələyəz ədəbi mühiti xalis Azərbaycan türkünə məxsusdur. Dərələyəzin bütün kəndlərində azərbaycanlılar yaşamışlar. Kənd, dağ-daş, yer-yurd, çay, örüş yerlərinin hamısı azərbaycanlılara məxsusdur [№ 3].

Müzakirə: Bu haqda bir çox müəlliflərin əsərlərinə müraciət etmək olar. Həm dilçilərin, həm coğrafiya mütəxəssislərinin, həm də ədəbiyyatşünasların əsərləri bu istiqamətdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Səfərov, Y. Aşıq yaradıcılığında Qərbi Azərbaycan. Naxçıvan: 2023, 191 s.
2. Aşıq Ələsgər. Birinci və ikinci kitab. "Elm" nəşriyyatı, Bakı: 1972.
3. Hüseynova, M. N. "Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin linqvistik etimoloji təhlili" kitabı, 2023.
4. Eyvazov, S. Dərələyəz xatirimdə necə qalıb? "Dərələyəz" qəzeti. 1999.
5. İnternet resursları

SUMMARY

DARALAYAZ LITERARY ENVIRONMENT: FROM THE POETS RZAGULU TO HASAN MIRZA

The article entitled "Daralayaz literary environment: from the poets Rzagulu to Hasan Mirza" by Seyfaddin Eyvazov draws attention to the poets and folklore in the Daralayaz province of Western Azerbaijan at the end of 19th century and in 20th century. Moreover, the article identifies the Goyca ashig environment, the poets: Rzagulu from Salili, Bayram from Horslu, Ashig Huseyn Arpachayli who took refuge in the Sharur district later, ashig Hamid etc. The article also touches upon the poetic creativity of Hasan Mirza who was the professor and MP and the chairman of the chair at Azerbaijan State Pedagogical University in Baku and originally from the village of Kovushuq in Daralayaz.

Keywords: Ashiq Hamid, Rzagulu, Hasan Mirza

ZAVUR VEDİLİ YARADICILIĞINDA YURD HƏSRƏTİNİN POETİK İFADƏSİ

Elxan MƏMMƏDOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Azərbaycanlıların ən qədim dövrlərdən məskunlaşdığı yurd yerlərindən biri də indiki Ermənistan ərazisinə daxil olan Qərbi Azərbaycan torpaqlarıdır. Qərbi Azərbaycanın Vedibasər mahalı da bu mənada istisna təşkil etmir. Həmin mahalın Xalisə kəndində doğulub boya-başə çatan şair Zaur Vedili yeniyetmə yaşlarından öz doğma vətənindən didərgin salınmış, məcburən doğulduğu torpaqlardan köçkün düşmüşdür. O, yaradıcılığa 13 yaşında Qərbi Azərbaycanda başlamış, 14 yaşında isə ailəsi ilə birlikdə məcburi köçkün kimi Naxçıvan şəhərinə pənah gətirmişdir.

Bundan sonrakı bədii yaradıcılığına Zaur Vedili imzası ilə davam edən Zaur Cəlilovun mövzuları arasında doğma kəndinə, el-obasına, uşaqlıq illərinin keçdiyi yerlərə həsrət də geniş yer tutmağa başlayır. İstər doğma kəndi Xalisəyə həsr olunan şeirlər, istər gözünü açdığı gündən başlayaraq yaddaşına hopmuş yerlərin intizar dolu təsviri, ata-baba yurdunun zəhmətkeş insanları, qayğıkeş sakinləri, bütövlükdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı amansız rəftarı Zaur Vedilinin ən çox müraciət etdiyi mövzular arasında yer tutmuşdur.

Ədəbiyyatın tarixdən daha çox tarixə xidmət edən bir sənət sahəsi olduğunu etiraf etmək lazımdır. Hətta əminliklə söyləmək olar ki, tarix əgər rəsmi və statistik təsvirlərlə bu prosesə xidmət edirsə, ədəbiyyat həm də duyğulara, hisslərə, düşüncələrə, həm də gələcək nəsillərin təfəkkürünə təsir edərək yaşanmış keçmişin daha dolğun və təsirli şəkildə yaddaşlara yazılmasına və unudulmamasına xidmət edir. Bu mənada Zaur Vedilinin də bədii yaradıcılığında, eləcə də müxtəlif publisistik əsərlərində Qərbi Azərbaycan probleminin bədii boyalarla təqdimi xüsusi çəkiyə malikdir.

Hər hansısa bir şairin, yazıçının əsərlərinə hoparaq gələcəyə daşınan tarixin uzunömürlülüüyü danılmaz faktdır. Qədim yunan tarixini əgər Homerin əsərlərindən, İran tarixini Firdovsinin “Şahnamə”sindən oxuduğumuz gerçəyi də yuxarıda söylədiyimiz fikirləri təsdiq edir.

Öz təbiəti etibarını ilə insanların saz-söz sənətinə daha çox maraq göstərməsi, bağlı olması da Qərbi Azərbaycanda yaşayan əhali arasında bədii yaradıcılığa meyl edənlərin daha çox olduğunu deməyə əsas verir. Zaur Vedili də məhz belə insanlardan biridir ki, onun əsərlərinə hopmuş yurd həsrəti, vətən dərdi, Vedibasər mahalının havası, suyu, doğma kəndi Xalisanın hər bir cizgisi bir şairin əsərlərinin timsalında böyük bir yurdun, tarixi prosesin, yaşanmış hadisələrin üzə çıxarılmasında böyük rol oynayır. Zaur Vedili yaradıcılığında yurd həsrətinin poetik ifadəsi də bu mənada aktualıq kəsb edir və biz də dəyərli şair həmkarımızın ortaya qoyduğu bədii nümunələri bu prizmadan tədqiqat süzgəcindən keçirməyə çalışdıq.

Yaradıcılığının ana xəttini vətən həsrəti təşkil edən şairin ilk şeirlər kitabının adı da məhz yurd intizarından doğaraq ortaya çıxıb. 1998-ci ildə nəşr olunan kitabının adını “Vedi həsrəti” qoyması da təsadüfi deyil. Kitabda yer alan şeirlərin əksəriyyəti Zaurun ilkin

yaradıcılıq nümunələridir ki, burada da yurd həsrətinin poetik təqdimatı daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Həmin şeirlərə nümunə olaraq "Həsrətin dağ dərdi", "Könlüm gecə-gündüz vətən arzular", "Bizdən inciyər", "Soruşun məni" və digərlərinin adlarını çəkməyə bilərik. Kitabın adını daşıyan poemada isə Zaur öz vətən yanğını bu və bu kimi misralarla dilə gətirir:

İndi bürünübdür qara libasa,
Yaralı qoyubdur ovçu maralı.
Ayrılıq içində batıbdır yasa,
Başı min bəlalı Vedi mahalı.

Başının üstünə çən-duman çökən,
Dağların artıbdır qəzəb hiddəti.
Odlu ürəklərə, odlu dağ çəkən,
Vedi həsrətidir, Vedi həsrəti [10, s.48].

Zaurun ikinci kitabı da birbaşa yurd həsrətinin ağrısından doğub. 2000-ci ildə nəşr olunan "Haray" kitabında "Ata qəbri, oğul səbri" və "Haray" poemaları birbaşa Vedibasər mahalının Xalisa kəndindən çıxan insanların ağrı-acılarıyla doludur. Əgər "Ata qəbri, oğul səbri" poemasında müəllimi olmuş dayısı Hidayət Əsəd oğlunun unudulmaz xatirəsi şair təfəkküründə yurd həsrəti ilə paralel təqdim olunursa, "Haray" poemasında yaxın coğrafiyamızda tarix boyu mənfur qonşularımızın başımıza gətirdikləri ağlasığmaz faciələr, həmçinin müxtəlif dövrlərdə torpaqlarımızın əlimizdən alınmasından doğan vətəndaş harayını eşidirik. Zaur Vedili haray çəkərək bunlara bir "dur" deməyimizi istəyir. Təkcə bizim yox, dünyanın da bu cür zülmələrə, haqsızlıqlara biganə qalmaması üçün birlikdə haray çəkməyimizi arzulayır. Poemada yer alan aşağıdakı misralar bu irihəcmli əsərin mahiyyətini, daha çox isə yaşanmış tarixi hadisələrin nəticəsində ortaya çıxan reallığın əsl üzünü göstərərək daha aydın ortaya qoyur:

Son yüz il ərzində bu ermənilər
Bizlə cəngə çıxdı gör neçə dəfə?
Qara libas geydi açılan səhər,
Od-alov ələndi dörd bir tərəfə.

Sübh çağı qalmışıq sanki zülmətdə,
Bahar ömrümüzü boran alıbdır.
Əcdadım iz salan o məmələkətdə
Bir gör nəmərd necə məskən salıbdı?

Neçə türk mənşəli yer adlarını,
Dəyişib etdilər tariximə qəsd.
Düşmən açan zaman qanadlarını,
Biz niyə buraxdıq onları sərbəst? [6, s.187-188].

Zaur Vedilinin harayında bizlərin hədsiz dərəcədə humansitliyimizin, mərhəmət hissinə sahib olmağımızın, qonaqpərvəliyimizin, səmimiyyətimizin başımıza gətirilən

müsibətlərdə az rol oynamadığının təəssüf dolu etirafı var. "Qanıçən düşməne "dost" deyə deyə öz gözümüzü öz əlimizlə oymağımız" gerçəyi də şairin misralarında öz əksini tapıb.

"Haray" kitabının ön sözündə müəllifin bu etirafları da onun yaradıcılığında vətən həsrətinin hansı səviyyədə yer aldığını anlamaq baxımından diqqətə layiqdir. Zaur Vedili "Qəlbimin gözü ilə gördüklərim" ön sözündə yazır: "Doğma kəndimizdə vur-tut on dörd bahar yaşadır. 1988-ci ildə yüz minlərlə soydaşımız kimi yurd-yuvamızdan didərgin düşdük. Hərə bir yana üz tutdu. Biz ailəliklə Naxçıvana pənah gətirdik.

Erkən yaşımdan gözlərimin nurunu itirmişəm. Amma qəlbimin gözü ilə görürəm. Dağın-daşın rəngini görürəm, bağın-bağcanın rəngini görürəm, seincin, kədərin rəngini görürəm. Ən əsası isə inamın rəngini görürəm. Bir gün doğma yurd-yuvamıza, el-obamıza qayıdacağımıza inanıram.

Bu inamdır məni yaşadan. İçimdən bir haray qopur. Sən də haray çək, qardaş. Siz də haray çəkin, qardaşlar! Mən, sən, o haray çəksək, əl-ələ verib, çiyn-çiynə dayansaq, nəinki Vədi, hətta ulu məmləkətimizin paramparça olmuş Qərbi də, Şərqi də, Şimalı da, Cənubu da bütövləşəcək" [6, s.3-4].

Zaur Vedilinin bu inamı və bu inamdan doğan harayı son illərdə dünya miqyasında bütün sahələrdə öz gücünü göstərməyə nail olan dövlətimiz tərəfindən də çəkilməkdədir. Bu inamın səsi kimi çəkilən haray sızıltılı haray deyil, qələbə arzulu, zəfər əminli, irəli əmrli bir haraydır. Dövlətimizin siyasət meydanında çəkdiyi haraya alimlərimiz elmi tribunlardan səs verirlər. Bu səslər arasında isə şair və yazıçılarımızın, publisistlərimizin harayı daha duyğulu, daha ötkəm səslənir və Zaur Vedili harayı da o səslərin ön tezliyindən eşidilir.

Adıçəkilən kitabda yer alan "Bu dərdi kim unudar", "Oxuma, Qədir", "Vedidə", "Vədi mənə, mən Vədiyə bağliyam", "Vedililər, Vədi bizsiz qalıbdır", "Xalisada qalıbdır", "Xalisanı", "Durnaları dönməz olub yurduğun", "İtirmişəm", "Vətən həsrəti" və bu kimi şeirlərin hər birində Zaurun şair könlünün vətən telləri həsrət nəğmələri üstündə haray çəkir. "Vətən həsrəti" şeirində şair yazır:

Əsən küləklərin şimşək atında,
Uçuram xəyalən vətənə sarı.
Köksümü göynədən həsrət odunda,
Ərimir qəlbimin şaxtası, qarı [6, s.53].

Zaur Vedilinin növbəti kitablarından biri "Ürəyimdə yanan işıq" adlanır ki, həmin şeirlər toplusunda da vətən həsrətinin poetik təqdimatını bir çox şeirlərdə görmək mümkündür. Kitabın "Tarix bağışlamır unutqanlıq" bölməsində toplanmış şeirlərin hər birində bu həsrətin yangısı köz kimi işarır. "Narahatam mən", "Tarix bağışlamır unutqanlıq", "Yurduğun" kimi şeirlərdə Zaurun vətən həsrətini duymaq çətin deyil.

Maraqlıdır ki, Zaur Vedili nəzmin müxtəlif janrlarında öz vətən həsrətini ifadə etməyə nail olmuşdur. Bir çox poeziya nümunələri ilə yanaşı, onun aşiq şeiri janrlarında qələmə aldığı poetik nümunələrdə də Vədi ayrılığından yaranan hicran göynərtilərini oxuya bilirik. Şairin aşiq şeirinin çox çətin janrlarından biri olan dodaqdəyməz janrında qələmə aldığı "Alışır ağızda dil qadir Allah" adlı dodaqdəyməzində doğma kəndinə olan həsrəti görə bilirik:

Eşitdikcə dağlar çəkən harayı,
Xalisa həsrəti qış edir yayı.

Qaranlıq zindandır hicran sarayı,
Hicranı taledən sil, qadir Allah! [9, s.69].

Bundan əlavə, Zaur Vedilinin aşiq şeirinin digər bir janrı olan deyişmədə də vətən həsrəti misralarda özünə yer tapmışdır. Xalidə Vənəndli ilə deyişməsinin bir neçə bəndində Zaurun vətənə qovuşmaq arzularını oxuyur, narahatlığını hiss edirik. Həmin deyişmənin müxtəlif hissələrindən 3 bəndə diqqət edək:

Dərdlərimi ağ kağıza açıram,
Xəyalımda o yerləri qucuram.
Vətənimin arzusuyla uçuram,
Qucağında yatacammı, nə bilim?

Qorxum odur həsrət odu sönməyə,
Gələn karvan bir də geri dönməyə.
Kaş ki, ümid zirvələrdən enməyə,
Vüsal tamın dadacamı, nə bilim?

Mən Zauram, övladıyam vətənin,
Arzuların gerçək ola kaş sənin.
Görən bir də Xalisanın, Vedinin
Havasını udacamı, nə bilim? [9, s.78].

Yuxarıdakı deyişmədən gətirdiyimiz misralardakı hissləri Zaur Vedilinin şairlərdən Rəhilə Elçinlə, Maarif Təmkinlə, Qafar Qəriblə olan deyişmələrində də müşahidə etmək olur.

Şairin "Ürəyimdə yanan işıq" kitabının bir bölməsi "Bayatılar" adlanır. Bu bayatılar, demək olar ki, əksəriyyəti birbaşa vətən həsrətiylə dilə gələn misralardır. İstər Vədi mahalının, istər Xalisa kəndinin adıyla bağlı olan bayatıların hər bir Zaurun içindəki yurd həsrətinin böyüklüyündən xəbər verir. Həmin bayatıların bir neçəsinə baxmaqla ümumi mənzərəni gözlərimiz önündə canlandırma bilərik:

Əzizim Xalisada,
Gözüm var Xalisada.
Qoynundan ayrılısam da
İzim var Xalisada [9, s.87].

Gözümün yaşı, Vədi,
Yaz eylər qışı Vədi.
Mən ölsəm, qəbrim üstə
Gəl ol başdaşı, Vədi [9, s.87].
Vedinin dağı qaldı,
Bağçası, bağı qaldı,
Doğması qərib oldu,
Qoynunda yağı qaldı [9, s.87].

Bu cür onlarla bayatını təqdim etmək olar ki, hər birində Zaur Vedilinin vətən həsrətini, yurd yangısını, doğma yerlərə olan darıxma hissənin böyüklüyünü görə biləsən.

Bütün bunlara baxmayaraq, Zaurun içində bitməyən bir inam, ölməyən bir ümid var ki, yenidən öz doğma yurduna, qədim türk torpaqlarına geri dönəcəyik. Bu cür hisslərin yer aldığı bayatılarında Zaur fikirlərini bu cür ifadə edir:

Vedinin başı duman,
Qayası, daşı duman.
Dönəcəyəm o yurda,
Ürəyimdə var güman (9, s.87).

Əynimdə donum çıxa,
Ox dəyə, qanım çıxa.
Allahdan arzum budur,
Vətəndə canım çıxa [9, s.89].

Şairin atasının əziz xatirəsinə həsr etdiyi "Ürəyimdə yanan işıq" [9, s.102-126] poemasında da Vədiyə qovuşma arzuları, Xalisa kəndinə olan həsrət müxtəlif situasiyalarda poetik dillə təqdim olunmuşdur.

Zaur Vedilinin "Duz səpilmiş yaramız" kitabının adından da göründüyü kimi, o, məcburi köçkünlük dərдинin, vətən həsrətinin, doğma yurd-yuvasından ayrı düşməyin yaraya tökülmüş duz kimi acı verdiyini ifadə etmək istəmişdir. Bu kitaba ön söz yazmış görkəmli ədəbiyyatşünas alim, tənqidiçi professor Hüseyn Həşimli Zaurun yeni bədii nümunələrini oxuduqdan sonra fikirlərini ifadə edərkən yurd həsrətinə də toxunmadan keçə bilmir: "Şair qaçqın və köçkünlərin nisgilini, yurd həsrətini, el-oba yangısını, Xalisa kəndindən ayrı düşməyin oyatdığı kədər dilə gətirərək yaşantılarını oxucularla bölüşür" [2, s.6]. Təsadüfi deyil ki, kitabı açan kimi "Xalisadan ayrılanda" adlı şeirlə qarşılaşırsan. Həmin şeirdə Zaur fikirlərini dilə gətirərək doğma kəndinə olan həsrətini bu şəkildə oxucuya təqdim edir:

Bir mizrabsız tar kimiyəm,
Gün altında qar kimiyəm.
Yarsız qalan yar kimiyəm,
Xalisadan ayrılandan.

Nə gecəm var, nə gündüzüm,
O yerlərdə qalıb gözüüm.
Yox qəlbimdə daha dözüüm,
Xalisadan ayrılandan.

Tutub məni həsrət oxu,
İtirmişəm varı, yoxu.
Gözlərimə getmir yuxu
Xalisadan ayrılandan [5, s.10].

Bundan əlavə, kitabdakı "Ürəyim", "Darıxırmı görəsən", "Elə bil Xalisa qoxdu o güllər", "Bu köç geri dönəcəkmi", "Yurd itkisi", "Kövrəltmə məni", "Kəndimə getməyim gəlir", "Mən də Vediliyəm, sizin eldənəm", "Bu yurd", "Dəyişməyəm" və bu kimi onlarla

şeyrin adını çəkmək olar ki, hər birində Zaur Vedilinin vətən həsrətinin, yurt nisgilinin poetik ifadəsi öz əksini tapıb. Bu şeirlərdə qarşımıza çıxan "Qürbət eldə açan hər gül-çiçəyi Yurdundakı solmuş gülə dəyişməyəm" [5, s.26], "Vətənsiz ürəyim dərdlidir, dərdli" [5, s.17], "Ondan ağır bəla hanı? Ağır dərdədir yurd itkisi" [5, s.14], "Yurd ətri dərmandır ağır naxoşa" [5, s.13], "Yenə ata yurdu düşüb yadıma, Nanə yarpağıtək əsir ürəyim" [5, s.10] və yüzlərlə bu cür misralarda didərgin bir şairin vətən həsrətinin qoxusunu duyursan.

Durnaları gələndə qayıdacağam" adlı şeirlər kitabında da bu yurd həsrətinin poetik ifadəsi eyni şəkildə davam edir. Bu kitaba dəyərli şair, mərhum Vaqif Məmmədov Zaurun poetik təfəkkürünü çox yaxşı təhlil edən bir ön söz yazıb. Həmin ön sözdə də müəllifin bütün yaradıcılığının, demək olar ki, yarıdan çoxunu təşkil edən vətəndən ayrı düşməyin yaratdığı ovqat şərh edilib. Vaqif Məmmədov bu mövzuya işarə edərək yazır: "Zaur Vedilinin, demək olar ki, bütün yaradıcılığına həkk olan, çökən torpaq həsrəti, vətən sevgisi onu digər qələm dostlarından, yaşıdlarından fərqləndirir. Ancaq fərəhli haldır ki, vətənə həsrəti, əldən gedən yurd həsrəti mövzusunda ən kövrək, ən nisgilli şeirlər yazmağı bacaran Zaur Vedili heç vaxt bədbinləşmir, illərdən bəri qaçqınlıq taleyi yaşayıb rahatlığı olmayan, qürbətə bütün ağrı-acılarını görən şair əldən gedən torpaqlarımızın qayıdacağına əminliyini bədii sözün qüdrəti ilə bəyan edir və o torpaqlara qayıdış günü özünü dünyanın ən bəxtəvər insanı olacağını bildirir" [3, s.5].

Vaqif Məmmədovun haqqında bəhs etdiyi həmin poetik nümunəni məhz bu kitabda oxumaq mümkündür. Şair "Qayıdış arzusu gerçəkləşəndə" şeirində deyir:

Yoxdur rahatlığım illərdən bəri,
Qürbətdə çəkirəm hər dərdi-səri.
Olaram dünyanın ən bəxtəvəri,
Qayıdış arzusu gerçəkləşəndə.

Vedili günləri yaşasam təkrar,
Onun qışını da sanaram bahar.
Diz çökər önümdə, həsrət, intizar,
Qayıdış arzusu gerçəkləşəndə [4, s.23].

"Kəndim üçün darıxıram", "Ana yurdu həsrəti", "Bizim dağlara", "Ay qərib kəndim", "Ana yurdu bağrı qandı" kimi şeirlərin hər birinin adı Zaur Vedilinin vətən həsrətinin miqyası barədə məlumat verir.

Şairin digər şeir kitablarından birinin adı da həsrət doludur: "Qərib yurduma salam". 2011-ci ildə nəşr olunmuş şeirlər toplusunda Zaurun bundan əvvəl yazdıqlarını təkrarlamayan bədii nümunələri yer alıb. Buradakı şeirlərdə də yurd həsrətinin poetik ifadəsi qarşımıza çıxır. Bu kitaba ön söz yazmış mərhum yazıçı, folklorşünas alim Rafiq Babayevin müşahidələri daha tutarlı səslənir: "İndi nisgilin, acı ayrılığın bir adı da Vedidir. Elə bilirsən, Vedi sözü şair Zaur Vedilinin adında daha qəmli, daha başı bəlalı görsənir – bu adın dərdi dünyanın özündən böyükdür: şairin misraları bu dərdin atəşində qovrulur, nisgili ovunmur, ağrısı səngimir" [1, s.4]. Rafiq müəllimin dediyi ovunmayan nisgil, səngiməyən ağrı kitabın adını daşıyan poemanı oxuyanda hər misrada adamın üzünü qarsan atəş kimi hiss olunur. Şəhriyarın məşhur "Heydərbabaya salam" poemasının

üslubunda yazılmış bu nümunədə Zaurun vətən həsrəti, yurd nisgili oxucu könlündə də qubar ab-havası yaradır:

Qərib yurdum, vallah məni qınama,
Etibarsız deyiləm mən anama.
Əgər bir də qovuşsam sən sonama
Nura dönər bəxtimdəki qaranlıq,
Abadlaşar qəlbimdəki viranlıq [7. s. 126].

Poema başdan sona kimi şairin obraz olaraq müraciət etdiyi “Qərib yurdu” ilə dərdləşməsi şəklində davam edir. Hətta poemada biz Xalisa, Şidli, Dəvəli, Qədli, Yenice, Kolanlı və Vedibasər mahalının, demək olar ki, bütün kəndləri ilə də tanış oluruq. Çox axıcı və diləyatımlı üslubuyla bu poema bu gün belə Vedibasər mahalının sözlə çəkilmiş xəritəsi kimi təqdim oluna bilər. Oxucunu poetik bir coğrafi gəzintiyə çıxaran Zaur Vedili poema boyu həsrət sacında qovrulan qərib görkəmində nəzərə çarpır.

Zaur Vedilin istər “Bizi sevgi yaşadacaq”, istər “Ay şahiddir sevgimizə” kitablarında da Qərbi Azərbaycan motivli bölmələr özünə yer tapıb. Bu bölmələrdə də şairin yurd həsrəti, vətənlə bağlı arzuları poetik təqdimatla oxucunun ixtiyarına verilib.

Şairin ən son nəşr olunan kitabı “Unudulmaz xatirələr” adlanır. 2023-cü ildə nəşr olunmuş həmin kitab bütövlükdə Qərbi Azərbaycan mövzusunda həsr olunub. Bu kitabdakı şeirlər arasında Zaurun son illərdə qələmə aldığı vətən, yurd intizarı bir şeirdə ümid dolu inamla belə dilə gətirilib:

Ey anam Xalisa, gözümün nuru,
Zaur səni sevir, sən də Zauru.
Gec-tez dağıdaraq bu qara toru,
Bilirəm, biz yenə qayıdacağıq [8, s.11].

Zaur Vedili yaradıcılığını bütöv halda tədqiqata cəlb edəndə yurd həsrətinin böyük bir bölmədə ələ alınması zərurəti ortaya çıxır. Tanış olduqca belə bir əminlik yaranır ki, Zaur Vedili yurd həsrətindən qovrularaq şeirlərini qələmə alır. Bütün bunlar isə belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, şairin ana mövzusu Vədi ayrılığının kədəri, Xalisa kəndinin həsrətinin ağrısıdır. Bütün bu mövzuları qələmə alarkən Zaur Vedilin poetik yeniliklərdən uzaqlaşmaması isə onun ciddi bir qələm sahibi olduğunu göstərir. Öz şair təfəkküründən yeni poeziya nümunələri ərsəyə gətirən Zaur Vedili yaradıcılığındakı yurd həsrətinin poetik ifadəsi ümumilikdə bir xalqın öz doğma el-obalarına olan bağlılığın tərənnümüdür. Bu şeirlərdəki bir gün ata ocaqlarına qayıtmağa olan inam hissi isə son illərdə dövlət səviyyəsində həyata keçirilən Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyası çərçivəsində Zaur Vedilin öz arzularına qovuşacağına olan əminliyi də artırır. İnanırıq ki, ömrünün 50-ci ilini yaşayan şairin yaxın gələcəkdə Vedidə, Xalisa kəndində öz ata ocağındakı evində, həyatında qələmə aldığı vüsəl həyəcanlı şeirlərini də oxuyacağıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev, R. Ömrümün qara telinə yağan qar. "Qərib yurduma salam" kitabına ön söz. Bakı: Şirvannəşr, 2011, 156 s., s.3-6.
2. Həşimli, H. Həqiqətin şeiriyyəti, şeiriyyətin həqiqəti. "Duz səpilmiş yaramız" kitabına ön söz. Bakı: Şirvannəşr, 2006, 200 s., s.5-8.
3. Məmmədov, V. Vedisiz Zaur Vedilinin şeir dünyası, yaxud dərdlə dostluq eyləyən şair. "Durnalar gələndə qayıdacağam" kitabına ön söz. Bakı: Şirvannəşr, 2009, 160 s., s.3-8
4. Vedili, Z. Durnalar gələndə qayıdacağam. Bakı: Şirvannəşr, 2009, 160 s.
5. Vedili, Z. Duz səpilmiş yaramız. Bakı: Şirvannəşr, 2006, 200 s.
6. Vedili, Z. Haray. Naxçıvan: Əcəmi, 2000, 206 s.
7. Vedili, Z. Qərib yurduma salam. Bakı: Şirvannəşr, 2011, 156 s.
8. Vedili, Z. Unudulmaz xatirələr. Naxçıvan: Əcəmi, 2023, 160 s.
9. Vedili, Z. Ürəyimdə yanan işıq. Bakı: Şirvannəşr, 2005, 160 s.
10. Vedili, Z. Vədi həsrəti. Bakı: Elm və həyat, 1998, 64 s.

"İRƏVANI" İMZASI İLƏ TANINAN AZƏRBAYCAN ZİYALILARI

Şərəbanı MƏMMƏDOVA

sherebani@gmail.com

ORCID iD: 0000-0002-8425-5080

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə İrəvan şairlərinin fəaliyyətindən, onların yaradıcılığının qiymətləndirilməsi və bu sənətkarların ədəbiyyat tariximizdəki rolundan bəhs olunur. "Mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra" şəhəri olan İrəvan böyük alimlər və müctəhidlər yetirmiş, elm və mədəniyyət tariximizə "İrəvani" təxəllüsü ilə daxil olmuş bir çox alim, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimi mədəniyyətimizə önəmli töhfələrini vermişdir. Əslən İrəvandan olan, xarici ölkələrdə "İrəvani" soyadı və təxəllüsü ilə yazıb-yaradan onlarla elm və mədəniyyət xadimləri haqqında məlumatlar mövcuddur. Dəlil İrəvani, Daniş Mirzə Rzaxan, Əbülqasim İrəvani, Mollabaşı Hacı Mirzə Əbdülkərim İrəvani-Təbrizi, Bəzmi, Ləli, Müttəllə, Sabir Haçı Rza Dilmani, Fəzləli Təbrizi, Hərif, Höccət, Şakir İrəvani, Fəxri İrəvani, Qabil İrəvani, Qüdsi İrəvani, Nazim İrəvani adlı sənətkar və alimlərdən bəhs etmişdir. Firidun bəy Köçərli "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsərinin müəllifi olaraq adları çəkilən müəlliflər haqqında daha geniş məlumat vermiş, əsərlərindən nümunələri təhlilə cəlb etmişdir. İrəvani imzası daşıyan, lakin İrəvandan kənarda yaşayan elm və mədəniyyət xadimləri haqqında da məlumat verilmiş, onların tərcümeyi-halı və yaradıcılığı haqqında mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, İrəvani, imza, şair, təxəllüs*

Giriş

Bu gün Ermənistan dövləti kimi təqdim olunan qədim Azərbaycan torpaqlarında - İrəvan ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi mühitinin görkəmli nümayəndələri yaşayıb-yaratmış, Şərq elmində, ədəbiyyatında, mədəniyyətində müstəsna rol oynamışlar. Orta əsrlər tarixi mənbələrində adı Rəvan və İrəvan kimi çəkilən şəhərin azərbaycanlılara mənsub olmasını beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaq məqsədilə elmi araşdırmaların aparılması və nəşr edilməsi vacibdir. Araşdırılan faktlar - Qərbi Azərbaycan, xüsusilə İrəvan ərazisində yaşayıb-yaradan yazarların həyat və fəaliyyəti - bu torpaqların əsas sakinlərinin kimliyini təsdiq etmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

"Mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra" şəhəri olan İrəvan böyük alimlər və müctəhidlər yetirmiş, elm və mədəniyyət tariximizə "İrəvani" təxəllüsü ilə daxil olmuş bir çox alim, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimi bu xəzinəyə önəmli töhfələrini vermişdir. Əslən İrəvandan olan, xarici ölkələrdə "İrəvani" soyadı və təxəllüsü ilə yazıb-yaradan onlarla elm və mədəniyyət xadimləri haqqında məlumatlar mövcuddur. Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyət "Danişməndani-Azərbaycan" adlı əsərində Dəlil İrəvani, Daniş Mirzə Rzaxan, Əbülqasim İrəvani, Mollabaşı Hacı Mirzə Əbdülkərim İrəvani -Təbrizi, Bəzmi, Ləli, Müttəllə, Sabir Haçı Rza Dilmani, Fəzləli Təbrizi, Hərif, Höccət adlı sənətkar və alimlərdən bəhs etmişdir. 2 cildli "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsərinin müəllifi Firidun bəy Köçərli adları çəkilən

müəlliflər haqqında daha geniş məlumat vermiş, əsərlərindən nümunələri təhlilə cəlb etmişdir. 1885-1895-ci illərdə İrəvan gimnaziyasında müəllim işləyən Firidun bəy Köçərli İrəvan ədəbi mühitinin nümayəndələrinin əsərlərini toplamış, İrəvan şairlərinə ayrıca bölmə həsr etmişdir. Onun şəxsi arxivində mövcud olan 36 səhifə həcmində bir dəftər, Ləlinin (Mirzə Ağca Əli İrəvani) şeirlərinin əlyazmalarından ibarət 8 səhifə həcmində digər bir dəftər 1937-ci ildə "NKVD" tərəfindən məhv edilmişdir. Bu dəftərlər Bəzminin (Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadə), Mütəllənin (Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Axund Əhmədov), Sabirin (Hacı Seyid Rza Əmirzadə) şeirlərindən ibarət idi.

2001-ci ildə Tehranda "Zufa" nəşriyyatı tərəfindən çap olunan "İrəvan müsəlman sakinli şəhər olmuşdur" ("İrəvan yek vilayətə muselman neşin bud") kitabında görkəmli Azərbaycan alimi, uzun müddət Təbriz radio-televiziyasında çalışmış Səməd Sərdariniya (1947-2008) Əziz Dövlətabadinin 1991-ci ildə çap olunan "Qafqazda fars dilində yazılan şeirlər" kitabına istinadən "İrəvani" imzası ilə şeirlər yazan 12 şair – Aşüftə İrəvani, Aşub İrəvani, Çəsmə İrəvani, Bidil İrəvani, Höccət İrəvani, Hərif İrəvani, Dəlil İrəvani, Şakir İrəvani, Fəxri İrəvani, Qabil İrəvani, Qüdsi İrəvani, Nazim İrəvani kimi Azərbaycan dilində və farsca yazan şairlər haqqında qısa məlumatlar və onların şeirlərindən nümunələr daxil etmişdir [Səməd Sərdariniya, 2014, s. 197-216]. Azərbaycan torpaqlarında qondarma bir erməni dövləti qurulduğunu, yüzilliklər boyu Azərbaycan şəhəri olan İrəvanın necə Erivan olmasını uzun illər apardığı araşdırmalarının nəticəsi olan 247 səhifəlik bu kitabda tarixi tarixi-elmi faktlarla əks etdirmişdir.

"Danışməndani-Azərbaycan" əsərinin müəllifi, Fəzləli İrəvani (Təbrizi), Hərif İrəvani, Höccət İrəvani, Danış Mirzə Rza xan kimi ziyalılar haqqında da məlumat verilmişdir.

Material və metodlar. İrəvani kimi tanınan bir çox alimlər - Ayətullah Şeyx Əbdül-Kərim İrəvani, Şeyxülislam Fazil İrəvani, Hacı Şeyx Nəcəfi İrəvani, azərbaycanlı fəqih Ayətullah Hacı Şeyx Məhəmməd Təqi (təxminən 1915-ci ildə İraqın Nəcəf şəhərində dünyaya gəlib, əslən İrəvandan olub), Həzrət Ayətullah Mirzə Yusif İrəvani kimi alimlər yaşayıb fəaliyyət göstərmişlər.

Əsl adı Kəlbəhüseynbəy olan Aşüftə İrəvani İrəvan əyanları ailəsinə mənsub olmuş, əmisi Hacı Molla Məhəmmədin şəhərin şeyxülislamı olması haqqında məlumat vardır. Mənbələrdə göstərilir ki, Aşüftə Tehranda Zilli Sultan Əlişah yanında qulluq etmiş, şeirləri də söhbəti kimi məlahətli və cazibədar olmuşdur.

Qılıncın altındayam istərəm bir baxasan,
Qiyamətdə qorxuram məndən utanasan
Yalvardım mən dilbərə öpüş verib al canı,
Dedi Məcnun olmusan buna zəminin hanı?(Məhəmmədəli Tərbiyət, 1987, s.35)

Aşub İrəvani Əsl adı Mirzə İsmayıl olmuş, Fətəli şah Qacarın məddahlarından sayılmışdır. O, İrəvan xanı Hüseynqulu xan və qardaşı Həsən xan tərəfindən Müslümün oğlanlarının məzarı üzərində ucaldılmış günbəz binasının inşa edilməsi tarixini nəzmə çəkmişdir. Vaxtilə İrəvanda müsəlman qəbirlərinin üzərində tikilmiş günbəzlər, o cümlədən bu abidə də yerlə-yeksan edilmişdir.

Fətəli şah Qacarın müasirlərindən olan Dəlil İrəvani şahı mədh edən qəsidəsinin axırında İrəvan xanı Hüseynqulu xanın bünövrəsini qoyduğu İrəvan məscidinin binasının tikilməsi tarixinə işarə etmişdir.

Bina tarixini Dəlil rəqəmə saldı
Ondan tarixi bir məscid binası qaldı
(Əz işan məscidi nikust bərpa:
Hicri qəməri 1238/ 1822) ?[Məhəmmədəli Tərbiyət, 1987, s.77]

"Mütəllə" təxəllüslü şair kimi tanınan Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Axund Əhmədov 1832-ci ildə (hicri qəməri 1248) Bərağuş qəsəbəsində anadan olmuş, gənc yaşlarında Təbriz mahalından İrəvana gəlmiş, ömrü boyu İrəvanda yaşayıb fəaliyyət göstərmiş və 1894 (hicri qəməri 1312) - cü ildə orada vəfat etmişdir. Bəzi mənbələrdə isə şairin vəfat tarixi 1892-ci il (hicri 1310) göstərilmişdir. Mirzə Kazım Mütəllə ərəb əlifbasının islah edilməsi və dəyişdirilməsi haqqında risalə yazmış, xüsusilə "əlif", "vav", "ye" hərflərinin islah edilməsi və təkmilləşdirilməsi fikrini irəli sürmüşdür. Şair Mirzə Fətəli Axundzadə kimi Azərbaycan dilinin fonetik imkanlarını əks etdirmədiyini və geriliyin səbəbini ərəb əlifbasının çətinliyi ilə izah edirdi. "İslam millətinin xətti və kitabəti və yazı aləti o qədər dolaşq və və çətindir ki, tifi üçün onu öyrənməkdən ağır şey bulunmaz" [F.Köçərli, 2005, s.225]. F.Köçərli bu risalənin "Kəşkül" qəzetinə göndərildiyini, lakin çap olunmadığını, orijinalının onun əlində olmasını da qeyd etmiş, risalədən hissələr də vermişdir. İrəvan ziyalı Mirzə Kazım kimi Mirzə Abbas Məhəmmədov İrəvanda məktəbdarlıqla məşğul olmuşdur. O, ibtidai məktəb şagirdləri üçün kitab tərtib etmiş, kiçik hekayə, nağıllar və düzgüldən ibarət həmin kitab uşaqları oxuyub-yazmağa həvəsləndirmək məqsədilə yazılmışdı. Mirzə Abbas Məhəmmədova istinadən Mütəllə bütün şeirlərini farsca yazdığı göstərilir. Buna baxmayaraq, Firidun bəy Köçərli Mirzə Kazımın həm fars, həm də Azərbaycan dillərində yazdığı şeirlərdən nümunələr gətirmişdir.

Ay afərin gül oğlum /Gül oğlum, bülbül oğlum / Dərsi oxu rəvanla/Sonra danış, gül, oğlum/ Oğlum, oğlum, naz oğlum / Dərsindən qalmaz oğlum / Bülbül kimi dərs oxur /İstər çox, ya az oğlum! Dəftəri var tərtəmiz/Kitabı ondan əziz / Kağızları rənbərəng /Oğlum, gətir, yaz görək!

İrəvan şairləri arasında məşhur olan "Bəzmi" təxəllüsü ilə şeirlər yazan Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadə 1846-cı ildə (hicri 1262) İrəvan şəhərində anadan olmuş, XIX əsr Azərbaycan şairi, jurnalisti və maarif xadimi Mirzə Məhəmmədətağı Sidqi Naxçıvaninin məktəbində təlim almış, öz fitri istedadı sayəsində qısa müddətdə fars və türk dilini mükəmməl öyrənmişdir. İsmayıl Kazımzadə İrəvanın sərvət sahibi tacirlərindən olsa da, gözəl təbi, şirin danışığı ilə şəhərin əyanları arasında, xüsusən də şairlər içərisində əziz və hörmətli olmuşdur. Firidun bəy Köçərlinin yazdığına görə, Bəzminin farsca və türkcə bir kitablıq şeirləri olsa da, toplayan olmamışdır. Bəzminin şeirlərinin çoxu qəzəl, rübai və müxəmməs janrında olmuşdur. Bunlarla yanaşı, Bəzminin həcrləri və satirik məzmunlu şeirləri də olmuşdur. Firidun bəy Köçərli Məşədi İsmayıl Kazımzadənin həm də "Əndəlib" ("Bülbül") təxəllüsü ilə yazıb-yaratdığı nümunələrə yer vermişdir. İsmayıl Kazımzadə, həmçinin ömrünün son 20 ilini maarifə həsr etmiş, İrəvanda məktəb açmışdır. "Bizim məktəblərdə babadan bəri işlənən köhnə qayda ilə dərs keçməyin qüsurluğunu anlayıb, yeni əlifba tərtib edən ədib gülünc hədəfinə

çevrilmişdi. Məhəmmədəli Tərbiyət isə öz təzkirəsində Bəzmi təxəllüslü iki şairin adını çəkəndə, onların heç biri İrəvanlı Məşədi İsmayıl Hacı Kazımzadə deyil!".

XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış digər irəvanlı şair "Sabir" təxəllüsü ilə şeirlər yazan Hacı Seyid Rza Əmirzadədir. Məhəmmədəli Tərbiyət şairi Sabir Hacı Rza Dilmani adı ilə anmışdır. Seyid Rza 1846-cı ildə Xoy şəhərində anadan olsa da, 27 yaşından ömrünün sonunadək İrəvan şəhərində yaşamışdır. Firidun bəy Köçərli Seyid Rzanı xoşsöhbət, rəvan təbə malik zərif bir şair kimi xarakterizə edir. Firidun bəy şairin mədh, həcv və qəsidə janrındakı yazmasını bəyənmədiyini də ifadə etmişdir. Şairin İrəvana gəlməsi vaxtı Həsən bəy Zərdəbinin "Əkinçi" qəzetini çap etdirdiyi vaxta təsadüf etmişdir. Seyid Rza Əmirzadə imzası ilə "Əkinçi" qəzetində şairin nəsr və nəzmlə yazılmış yaradıcılıq nümunələri dərc olunmuşdur. XIX əsrin sonlarında Hüseyn Əfəndi Qayıbov "Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir" adlı topluya Azərbaycan şairinin şeirlərindən nümunələr daxil etmişdir. Hazırda AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan həmin "Məcmuə"də Seyid Rza Əmirzadənin müxəmməs, müstəzad, tərkibbənd və tərcibəndlərindən nümunələr də öz əksini tapmışdır. Seyid Rza 1896-cı ildə (hicri 1312) İrəvan şəhərində təqribən 60 yaşında vəfat etmişdir. Firidun bəy isə vəfat tarixini 1322-ci il olaraq qeyd etmişdir. "Zəri" təxəllüsü ilə şeirlər yazan Mirzə Abbas Seyid Rza Sabirin doğum və vəfatı tarixini məzar daşı üstünə həkk etmək üçün qitə (iki beytdən ibarət şeir) yazmışdır. Bu qitədə Tərbiyətin dediyi kimi şairin ölüm tarixi şairi-şirinməqal sözləri ilə qeyd edilmişdir.

İrəvanlı şairlərdən biri də "Ləli" təxəllüsü ilə şeirlər yazan Mirzə Ağə Əli İrəvani (Mirzə Əlixan) Hacı Ağə Mirzə İrəvaninin oğludur. Firidun bəy Köçərli "Azərbaycan ədəbiyyatı"nda Ləli Mirzə Ağə Əli İrəvanini Mirzə Əlixan Şəmsül-Hükəmə ("Ləli") kimi təqdim edərək [F.Köçərli, 2005, s.232] onun şeirlərindən iki nümunə vermişdir. O, 1845-ci ildə (hicri 1325) Təbrizdə anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini mollaxanada almışdır. Kiçik yaşlarından atası Hacı Ağə Mirzə ilə bərabər Təbrizə getmiş, ədviyyat ticarəti ilə məşğul olmuş, sonra isə nüsxəbəndlik (*qədim tibb kitablarına baxıb dərman yazan ara həkimi*) etmişdir. Daha sonra Mirzə Ağə Əli İstanbulda tibb fakültəsini bitirmişdir. Təbrizə qayıtdıqdan sonra həkim kimi şöhrət qazanmış, nəhayət, Tehrandə Nəsrəddin şahın saray həkimi olmuşdur. Şərq və Qərb ölkələrini şahla bərabər gəzməmiş, fransız dilini bildiyi üçün həm də şahın tərcüməçisi olmuşdur. Şeirlərini fars və Azərbaycan dillərində yazmışdır. Firidun bəy şeirlərinin əksəriyyətinin türkcə olması haqqında məlumat vermişdir [F.Köçərli, 2005, s.232]. Onun şeirləri, hikmətli kəlamları zərbi-məsəl kimi istifadə olunmuşdur. Sadə və aydın, hər cür mürəkkəblikdən uzaq, eyni zamanda dil şirinliyinə və gözəl məzmununa malik qəzəl, qəsidə, mərsiyə, mədhiyyə və həcvlərdən ibarət divanı 1882, 1898 və 1907-ci illərdə kütləvi tirajla çap edilmişdir. Ləli Mirzə Ağə Əli İrəvaninin təkmilləşdirilmiş "Divan"ı 1944-cü ildə iki cildə Təbrizdə kütləvi tirajla çap edilmişdir. Ləli Mirzə Ağə Əli İrəvani 1907-ci ildə Tiflisdə vəfat etmişdir. Məhəmmədəli Tərbiyət aşağıdakı qəzəlin müəllifi ləlini hesab edir:

Sənin fərağında mən əl çəkdim varlığımdan

Ölüm mənə yaxşıdır sənin ayrılığından [Məhəmmədəli Tərbiyət, 1987, s.190].

Əslən İrəvandan olan Mollabaşı Hacı Mirzə Əbdülkərim İrəvani - Təbrizi 1877-ci ildə (hicri 1294) vəfat etdiyi göstərilir. Onun əruz elmi və fars dilinin qrammatikası haqqında risalə yazması və 1845-ci ildə (hicri 1262) Təbrizdə çap etdirməsi, Qafiyə haqqında əsər

yazması, lakin əlyazma şəklində olması haqqında məlumat da vardır [Məhəmmədli Təbiət, 1987, s.226].

Daniş Mirzə Rza xan - Daniş Hacı Hüseyn İrəvaninin oğludur. 1853-cü ildə (hicri 1270) Təbrizdə anadan olmuş, Tiflis, Peterburq və İstanbulda İran dövlətinin konsulu və səfiri olmuşdur. Dünyada ümumi sülhün bərpa edilməsi, insan ömrünün uzadılması fars əlifbasının izahı haqqında nəzm və nəslərə əsərlər yazması haqqında məlumat vardır. Müntəxəbatı-Daniş əsəri 1888-ci il (hicri 1306) çap edilmişdir [Məhəmmədli Təbiət, 1987, s.74].

Dövrünün görkəmli alimi, fəqihi, müctəhidi Ayətullah əl-Üzma Mirzə Fəzləli Müctəhid İrəvani 1861-ci ildə Təbrizdə anadan olub. Mirzə Fəzləli İrəvani, həmçinin şair olub. Onu tanıyan şairlər ona "Səfa" ləqəbi vermişdilər. "Danişməndani Azərbaycan" təzkirəsində onun Hədəiqul-arifin" (Ariflərin bağları) adlı əsərinin mövcudluğu haqqında məlumat verilir. Alim üç cildə "Riyazül-Əzhar" və "Səfərnəməyi Avropa" əsərlərini yazmışdır. Onun "Divani-Əşar" əsəri ərəb və fars dilində çap edilib. Mirzə Fəzləli Müctəhid İrəvani 1909-cu ildə vəfat edib və Təbrizdə dəfn olunub.

Hərif İrəvani haqqında məlumat verən Təbiyyət onun İrəvandan olması, Abbas Mirzə Naibülsəltənəyə qəsidə yazdığını bildirir və ondan iki misra nümunə verir:

Əcəm Novruzu gəldi, isfənd gülləri getdi

Azər ayı da ötdü, bahar günləri yetdi [Məhəmmədli Təbiət, 1987, s.387].

Höccət İrəvaninin İrəvandan olması, Fətəli xan Səbanın qəsidəsinə cavab olaraq İrəvan sərkərdəsinin dilindən qəsidə yazdığı haqqında məlumata rast gəlirik [Məhəmmədli Təbiyyət, 1987, s.392].

Əsl adı Əli xan olan şair Nazim İrəvani, şeirlərini "Şakir" təxəllüsü ilə yazan, kor şair Şeyx Musa İrəvani, yüksək şairlik təbinə malik olan, xalq arasında hörmət-izzət qazanan Çəsmə İrəvani, "Şəhab" təxəllüsü ilə yazan Məhəmməd xan Qacar İrəvaninin digər oğlu, cavanlığında kamil təhsil alan, qəzəl yaradıcılığında xeyli mahir olan Həsən, "Qabil" təxəllüsü ilə yazan Məhəmməd xan Qacar İrəvaninin üçüncü oğlu Hüseynəli də İrəvani imzasını daşımışlar.

"İrəvani" kimi tanınan Məhəmməd ibn Hüseyn Rəvani Sədi Şirazinin Gülüstən əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. 1657-58-ci illərdə tamamladığı 107 vərəqdən ibarət "Tərcümeyi Gülüstən" Təbriz Milli Kitabxanasında saxlanılır. Nəsx xətt ilə köçürülmüş bu əlyazma Azərbaycan kitabşünası Hacı Məhəmməd Naxçıvani tərəfindən 1923-cü ildə kitabxanaya hədiyyə edilmişdir.

Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvani 1752-1808-ci illər arasında İrəvanda doğulmuş və yaşamışdır. Mirzə Məhəmməd Müslüm İrəvan xanlığının münşisi (katibi) olmuş, Qüdsi təxəllüsü ilə yazıb-yaratmışdır. Elm aləminə məlum olan yeganə "Divan"ı 2814 şifrəsi altında Hacı Məhəmməd Naxçıvani adına Təbriz Milli Kitabxanasında qorunub saxlanılır. "Divan" haqqında ilk məlumatı Eynulla Mədətli əldə etmiş, şərqşünas Şəmsi Pənahlı Təbriz Milli Kitabxanasında Qüdsinin "Divanı"nı tədqiq etmiş. monoqrafiya yazmışdır. Farsca, türkcə və ərəbcə şeirlər yazan Qüdsinin əsərləri içərisində farsca yazılmış "Tousife-İrəvan" ("İrəvanın vəsfi") məsnəvisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsnəvidə Çuxursəd, Qırxbulaq, Xan bazarı, Dərəbağı, Xan məscidi, Göyçə yaylağı kimi İrəvan mahallarının, məhəllələrinin və tarixi yerlərinin bir çoxunun adı çəkilir [Şəmsi Pənahoglu, 2019. s.100].

XIX əsrdə yaşayan və İrəvani kimi tanınan ziyalılardan biri də Azərbaycan rəssamı Mirzə Qədim İrəvanidir. Onun yaradıcılıq irsinə portretlər, rəsm-trafaretlər, divar rəsmləri,

zinət əşyaları və şüşə üzərində rəsmlər daxildir. Mirzə Qədim İrəvaninin əsərləri Azərbaycan, Gürcüstan və Rusiya muzeylərinin kolleksiyalarında saxlanılır. Natalya Miklaşevskaya tərəfindən yazılmış və "Azərbaycan incəsənəti" (Natalya Miklaşevskaya, 1954) toplusunda İrəvaninin 23 əsəri haqqında məlumat verilir. Bu əsərlərin iyirmisi Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində, ikisi Ermitajda, biri isə Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır. Gürcüstan Dövlət Muzeyində saxlanan XIX əsrin 50-ci illərində İrəvandakı Sərdar sarayı üçün çəkilmiş bir neçə böyük portretdə İrəvaninin imzasının olması göstərilir.

Əldə olunan nəticələr. İrəvan şairlərinin ədəbiyyatımızın tarixində rolu həm əruz vəznində türkcə (Azərbaycan türkcəsi) orijinal bədii əsərlər, gözəl şeirlər yazması, həm də demokratik maarifçilik ideyalarını təbliğ etmək, elmi əsərlər çap etdirmək olmuşdur. İrəvani imzası ilə tanınan bir sıra elm və mədəniyyət xadimləri də vardır ki, onların yalnız doğulduğu yer İrəvan hesab olunur. Bununla belə, həmin sənətkarlar "İrəvani" soyadını daşımış, bu imza ilə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş, Şərq elmində, ədəbiyyatında, mədəniyyətində müstəsna rol oynamışlar.

Müzakirə. Orta əsrlər tarixi mənbələrində şəhərin adı Rəvan və İrəvan kimi çəkilən Azərbaycan xanlıqlarından biri, Nadir şah Əfşarın vəfatı və Əfşarlar dövlətinin süqutundan sonra Çuxursəəd bəylərbəyliyi əsasında yaranmış və 1747-1828-ci illərdə mövcud olmuş İrəvan xanlığı XX əsrin əvvəllərinə qədər Bakı, Təbriz, Xoy, Naxçıvan və başqa şəhərlər ilə yanaşı, Azərbaycanın aparıcı elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Azərbaycanın elm və mədəniyyət tariximizə "İrəvani" soyadı ilə daxil olmuş bir çox alim, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimi bu xəzinəyə önəmli töhfələrini vermişdir. Əslən İrəvandan olan, xarici ölkələrdə "İrəvani" soyadı və təxəllüsü ilə yazıb-yaradan onlarla elm və mədəniyyət xadimlərinin əsərləri və əlyazmalar XIX əsrdə rus işğalı, İrəvan qalası uğrunda gedən döyüşlər, XX əsrdə İrəvanın Emənistana "hədiyyə edilməsi", 1905-1906-cı illər qırğınları, 1918-1920-ci illər soyqırımı və azərbaycanlı əhalinin dəfələrlə öz yeryurdlarından didərgin düşmələri nəticəsində itib-batmış, məhv edilmişdir. Bununla belə, Azərbaycandakı və qonşu dövlətlərdəki arxivlərdə və kitabxanalarda İrəvan ədəbi mühitinə aid bir çox nümunələrə rast gəlinir. Bu nümunələrin araşdırılması və dünyaya təqdim olunması tarixi ədalətin - Qərbi Azərbaycana qayıdışın bərpasına xidmət edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Tərbiyət, M. Danışməndani Azərbaycan. Bakı: Azərnəşr, 1987, 464 s.
2. Köçərli, F. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cild. II cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 464 s.
3. Miklaşevskaya, N. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: 1954.
4. Sərdariniya, S. İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur. Tərcüməçi İ.Quliyev. Bakı: Zərdabi, 2014, s.197-216.
5. Pənahoğlu, Ş. Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvaninin türkcə əsərləri. II nəşr. Bakı: Zərdabi, 2019, 100 s.

SUMMARY

Sharabani Mammadova

AZERBAIJANI INTELLECTUALS KNOWN BY THE PEN NAME "IRAVANI"

The article talks about the activity of Iravan poets, evaluation of their creativity and the role of these artists in our literary history. Iravan, the city of "the center of ulema, fuzela and shura", produced great scientists and mujtahids. There is information about dozens of scientific and cultural figures who were originally from Iravan, who wrote and wrote under the surname and pseudonym "Iravani" in foreign countries. Dalil Iravani, Danis Mirza Rzaxan, Abulgasim Iravani, Mollabashi Haji Mirza Abdulkarim Iravani - Tabrizi, Bazmi, Lali, Muttallah, Sabir Hachi Rza Dilmami, Fazli Tabrizi, Harif, Hojjat, Shakir Iravani, Fakhri Iravani, Gabil Iravani, Qudsi Iravani, Nazim Iravani He talked about artists and scientists. Firudin Bey Kocherli, the author of the history of the literature of Azerbaijan, gave more extensive information about the mentioned authors and analyzed examples of their works. Information was also given about scientific and cultural figures who bore the Yerevan flag but lived outside of Iravan,, and the controversial issues about their biographies and creativity were clarified.

Keywords: Azerbaijan, Iravani, signature, poet, pseud

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN USTAD AŞIĞI

Əsgər QƏDİMOV

esgerqedimov@ndu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0003-8103-1932>

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Qərbi Azərbaycanın ustad aşığılarından olan Aşıq Kamil Teymur oğlunun həyatı və yaradıcılıq yolundan bəhs olunur. Bildirilir ki, Aşıq Kamil erməni təcavüzünə məruz qalmış, Qərbi Azərbaycanın Paşalı rayonunun Gömür kəndindən didərgin düşüb Naxçıvana sığınmış və Çalxanqala kəndində məskunlaşmışdır. Aşıq Kamil Çalxanqala kəndində musiqi məktəbi açmış, saz sənətindən dərs demiş, aşığılar yetişdirmişdir. Məqalədə Aşıq Kamilin vətən mövzusunda qələmə aldığı ictimai məzmunlu şeirləri vətəndaşlıq mövqeyindən təhlil olunub dəyərləndirilir.

Müəllif xüsusi olaraq vurğulayır ki, ermənilər rusların havadarlığına güvənərək Qərbi Azərbaycanın yer adlarını, onun toponimlərini dəyişdirərək onları erməniləşdirmişlər. Mətnə ermənilərin dəyişdirdikləri toponimlər şeir nümunələri əsasında təhlil olunur. Adambakyan, Balayan, Vazqen, Karen və Silva kimi erməni şovinistlərinin mürtəce millətçi mövqeyi açıqlanır. Məqalədə Rusiyanın Qafqaz siyasəti probleminə də ayrıca münasibət bildirilir. Xüsusi olaraq vurğulanır ki, Qərbi Azərbaycan heç vaxt erməni ərazisi olmamışdır. Rusiya İrandan və Türkiyədən erməniləri toplayıb Qərbi Azərbaycana köçürmüş və saxta erməni dövləti yaratmışdır. Onlar bu problemin həllində ermənilərlə birləşmiş və Azərbaycana qarşı düşmən siyasəti yeritmişlər. Məqalədə Ulu Öndər Heydər Əliyev cənablarının hakimiyyətə gəlməsi və Azərbaycanı bu bəlalardan xilas etməsi məsələləri də yer alır. Xüsusi olaraq vurğulanır ki, Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməsi Azərbaycan xalqının milli oyanışında böyük rol oynadı. Məqalədə Ulu Öndər Heydər Əliyevin vəfat etməsi də böyük milli kədər kimi qeyd olunur və bu, Azərbaycan xalqının millli matəmi kimi səciyyələndirilir. Məqalədə Heydər Əliyevdən sonra hakimiyyətə gələn cənab İlham Əliyevin Prezident olması da böyük sevinclə təsvir olunur. Məqalədə Aşıq Kamilin yaradıcılığında Naxçıvan mövzusunə də yer verilir, aşığın Naxçıvanla bağlı ictimai məzmunlu şeirləri təhlil olunub dəyərləndirilir, didaktik və tərbiyəvi məzmunlu əsərləri haqqında da məlumat verilir.

Açar sözlər: *Aşıq Kamil, Qərbi Azərbaycan, vətən mövzusu, milli mövqe, düşməncilik siyasəti*

Qərbi Azərbaycanın ustad aşığılarından olan Aşıq Kamil Teymur oğlu Zəngin yaradıcılıq yolu keçən vətənpərvər aşiq-şairlərdəndir. O, 1948-ci il yanvarın 4-də Qərbi Azərbaycanın Paşalı (Əzizbəyov) rayonunun Gömür kəndində anadan olmuşdur.

Aşıq Kamil aşıqlıq sənətini əmisi Sərxan Alxan oğlundan öyrənmiş və bu sənəti dörd oğluna da öyrətmişdir.

1988-ci ildə erməni təcavüzünə məruz qalan Aşıq Kamil doğulub boya-başa çatdığı vətənindən didərgin düşmüş, Naxçıvanın Çalxanqala kəndində məskunlaşmışdır. O bu kənddə musiqi məktəbi açmış, saz sənətindən dərs demiş, aşığılar yetişdirmişdir.

Aşıq Kamil taleyi ilə əlaqədar olaraq öz yaradıcılığında vətən mövzusunə üstünlük vermiş, şeirlərində vətənpərvərliyi ön plana çəkmişdir. Bu münasibətlə aşıq şeirlərinin birində yazırdı:

Vətən müqəddəsdir, vətən gözəldir,
Çiçəyin çəmənə naxışı kimi.
Ürəyim sıxılır, gözüm ağlayır,
Bahar buludunun yağışı kimi.

Vətənə bağlılıq, vətən dərdi Aşıq Kamilin şeirlərinə qəmli ruh vermiş, onda nə vaxtsa doğma yurduna qayıtmaq ümidi yaratmışdır. Lakin qürbət eldə yaşamaqdan usanmaq, vətənə qayıtmaq həsrəti aşığın kədərli qəlbini tərk etməmiş, onun şeirlərinə pessimist ruh vermişdir. Bu kədərli motiv Aşıq Kamilin şeirlərində xüsusi xətlə keçir:

Vətənə işləmir, bağlanıb yollar,
Sonasız darıxır o mavi göllər.
Qürbətdə gəzməyi deyib aqillər,
Gəzirəm qürbətdə bir naşı kimi.

Həmişə ağladım, bir yol gülmədim,
Dağınq xəyalla rahat olmadım,
Qürbətin baharın sevə bilmədim,
Vətənin şaxtalı bir qışı kimi.

Kamil qan ağlayır telli saziyla,
Bülbül güllə, el sevinər saziyla.
Baxıram vətənə həsrət gözüylə,
Kərəmin Əsliyə baxışı kimi.

Dədə-baba yurdundan didərgin düşən Aşıq Kamil doğma el-obasının erməni daşnaklarının təcavüzünə məruz qalmasını unuda bilmir. Qəmli aşıq ermənilərin vətən torpağının yer adlarını, toponimlərini dəyişib erməniləşdirməsini özünə dərd edir. O, ermənilərin Qəmərini Artasat, Dəvəlini Ararat, Xankəndini Stapanakert, Almalını Xınzorut, Basarkeşəri Vardanis, Paşalını Zaritap, Culu Ardavan, Sultanbəyi Barçerun, Arazdəyəni Eraxs etmələrinə dözə bilmir və bunları qəmli günlərin acı xatirəsi kimi yad edir:

Qəmərini Artasat eylədi Aşot,
Dəvəli nə üçün oldu Ararat?
Gözəl Qarabağa oldu xəyanat,
Xankənd Stepanakert olandan bəri.

Xınzorut qoyuldu Almalı adı,
Basarkeçər vardı, Vardanis nədi?
Paşalı kəndinin qopdu fəryadı,
Zaritap adını alandan bəri.

Cul adı silindi, Ardavan oldu,
Terpin də ləqəbi Saravan qaldı.

Sultanbəy dəyişdi, Barçirun oldu,
Karen İrəvana gələndən bəri.

Arazdəyən birdən Eraxsa döndü,
Marmraşen oldu Həməzəli kəndi.
Adları dəyişmək çox asan oldu,
Silva Moskvada olandan bəri.

Aşıq Kamil Ermənistanla Rusiyanın bu məsələdə birləşməsini, Aqanbekyan, Gevorkov, Balayan və Vazqen kimi erməni şovinistlərinin hiyləgər siyasətini, onların Qorbaçovla olan əlaqələrini xatırlayır və bunları rus, erməni satqınlığı kimi yad edir:

Aqambekyan yaman hiylələr qurdu,
Balayan fikrini irəli sürdü.
Vazqen də milləti bir-birə vurdu,
Qorbaçov arxayın salandan bəri.
Tərsinə çəkildi Arpaçay bəndi,
Dərələyəz dağıldı, virana qaldı.
Gümüşlü, Mərətüş, Dəmirçi kəndi
Qəm çəkir xaraba qalandan bəri.

Aşıq Kamil şeirdə Rusiyanın Qafqaz siyasəti probleminə də toxunur. O, bildirir ki, ermənilər bu yerlərin ərazi sakinləri deyildir. Rusiya özünün Qafqaz siyasətini həyata keçirmək üçün erməniləri İrəvan mahalına toplamış və orada saxta erməni dövləti yaratmışdır.

Aşıq Kamil şeirin təsir gücünü qüvvətləndirmək məqsədi ilə İrəvan mahalının Azərbaycanın tarixi ərazisi olduğunu xüsusi olaraq vurğulayır və Qayalı, Novlar, Göyərçin, Qaralar, Arınc, Bulaqlar, Daşaltı, Daylaqlı, Ağkənd və Çıraqlar kimi ərazilərimizin Rusiyanın havadarlığı ilə ermənilərə verilməsini böyük milli kədər kimi mənalandırır.

Daşnaklar qovulub özgə diyardan,
Bilmirəm tarixə düşüblər hardan?
Qarabağ xəstədir, çıxmır azardan,
Gevorkov avkomda olandan bəri.

Kamilin gördüyü Qayalı, Novlar,
Göyərçin, Qaralar, Arınc, Bulaqlar,
Daşaltı, Daylaqlı, Ağkənd, Çıraqlar,
Yoxdurlar, adların siləndən bəri.

Şeirdə milli kədər kimi səciyyələndirilən bu hadisələr tarixi faktlar kimi verilsə də, Aşıq Kamil ruhdan düşür. O, Ulu Öndər Heydər Əliyevin bu ərafədə hakimiyyətə gəlməsini, Azərbaycanı bəlalardan qurtarmasını böyük sevinc və milli qürurla yad edir:

Çəkib dırnaqlardan Vətəni aldı,
Əsrinə görkəmli bir dahi oldu.
Xalqını azadlıq yoluna saldı,
Ölkəyə prezident gələndən bəri.

Qara buludları qovdu, dağıtdı,
Dağılmış ölkəni bərqərar etdi.
Körpələr beşikdə rahatca yatdı,
Orduya komanda verəndən bəri.

Şeirdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin vəfat etməsi də böyük milli kədər kimi mənalandırılır. Aşıq Kamil bu itkini Azərbaycan xalqının milli matəmi kimi səciyyələndirir:

Dağlar çənə düşdü, göylər ağladı,
Əliyev Vətəndən gedəndən bəri.
Ağbirçək analar qara bağladı,
Sərkərdə məzara enəndən bəri.

Aşıq Kamil şeirdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin vəfatından sonra hakimiyyət başına gələn İlham Əliyev cənablarının Prezident olmasını da böyük sevinclə təsvir edir:

Çoxları meydanda atını çapdı,
Getmədi düz yola, yolunu sapdı.
Kamil də özünə təsəlli tapdı,
İlham prezident olandan bəri.

Aşıq Kamilin yaradıcılığında Naxçıvan mövzusu da xüsusi yer tutur. Aşığın şeirlərində Naxçıvanın yeraltı və yerüstü sərvətləri, təbii gözəllikləri, elm və sənət adamları, qardaş Türkiyə ilə olan əlaqələri böyük məhəbbətlə tərənnüm olunur:

Əyilməzdir, saf poladdır,
Türkcə qardaş, türkdən sərtidir.
Düşməninə ağır dərddir,
Əsli, soyu Naxçıvanın.

Ana Vətən şan-şöhrətdir,
Bünövrədən həqiqətdir,
Kamil deyər bir cənnətdir
Yeri, göyü Naxçıvanın.

İstidir ocağı, gur yanır odu,
Cəlili, Cavidə yetirən odu.
Tarixə yazdırıb dahilər adı,
Taleyin qüdrəti Naxçıvandır.

Aşıq Kamilin müxtəlif məzmunlu şeirləri çoxdur. Onun ictimai məzmunlu şeirlərində vətən torpağının gözəllikləri tərənnüm olunmaqla yanaşı, didaktik və tərbiyəvi mövzular da əsas yer tutur.

Deyilənlərdən bu qənaətə gəlmək olur ki, Aşıq Kamil zəngin yaradıcılıq yolu keçmiş, yaradıcılığında ictimai mövzulara üstünlük vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qədimov, Ə. XVII-XX əsrlər və çağdaş Naxçıvan aşığı. İki cild. II cild, Naxçıvan: Əcəmi, 2017.
2. Qədimov, Ə. Vətən həsrətli aşiq-şair. NDU-nun "Elmi əsərlər" i (Humanitar elmlər seriyası), 2013, №2 (54).
3. Əsgərli, S. Aşıq Kamil və onun yetirmələri. "Şərq qapısı" qəzeti, 13 mart 2009.

SUMMARY

Askar Gadimov

MASTER ASHUG OF WESTERN AZERBAIJAN

This article studies the life and creativity of Ashug Kamil Teymur oghlu, a renowned ashug from Western Azerbaijan. It highlights that Ashug Kamil was subjected to Armenian aggression, was displaced from the village of Gomur in the Pashali district of Western Azerbaijan. He found refuge in Nakhchivan, ultimately settling in Chalkhangala village. Ashug Kamil was a mentor to other ashugs and the founder of a music school in Chalkhangala, where he taught saz playing techniques. The article provides an analysis and evaluation of Ashiq Kamil's socially-themed poems about the homeland from a civic standpoint. The author specifically underscores that Armenians, with the backing of Russians, altered the place names in Western Azerbaijan, transforming its toponyms to armenianize them. The article examines these changed toponyms through poetic examples and reveals the reactionary nationalist positions of Armenian chauvinists like Adambakyan, Balayan, Vazgen, Karen, and Silva. The essay also discusses Russia's policy in the Caucasus, highlighting the fact that Western Azerbaijan was never part of Armenia. It notes that Russia gathered Armenians from Iran and Turkey, resettled them in Western Azerbaijan, and created a fake Armenian state. This policy united Armenians against Azerbaijan. The article also highlights the national leader Heydar Aliyev's coming to power, highlighting his efforts in rescuing Azerbaijan from these crises and his significant role in the national awakening of the Azerbaijani people. Heydar Aliyev's death is portrayed as a great national tragedy, marked by national mourning among the Azerbaijani people. The article joyfully reports on Ilham Aliyev's coming to power following Heydar Aliyev's election as president. It further explores Ashug Kamil's works on the theme of Nakhchivan, analyzing his socially-themed poems related to Nakhchivan, and provides insights into his didactic and educational works.

Keywords: Ashug Kamil, Western Azerbaijan, the theme of the homeland, national position, policy of hostility

РЕЗЮМЕ

Аскер Гадимов

МАСТЕР АШУГ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье рассматривается жизнь и творчество Ашуга Камилля Теймур оглы - одного из мастеров-любителей Западного Азербайджана. Сообщается, что Ашыг Камиль подвергся армянской агрессии, был вынужден покинуть село Гёмур Пашалинского района Западного Азербайджана, укрылся в Нахчыване и поселился в селе Чалхангала. Здесь он открыл музыкальную школу, преподавал предмет искусство слова и готовил ашугов. В статье исследуются стихотворения Ашуга Камилля общественного содержания на тему родины, написанные с позиции гражданственности. Автор справедливо подчеркивает, что армяни, опираясь на поддержку русских, изменив топонимические названия мест Западного Азербайджана, арменизировали их. Измененные армянами топонимы, анализируются на основе стихотворений. Раскрывается и националистические позиции таких шовенистистов как Агамбекян, Балаян, Вазген Коген и Сильва. В статье, также отдельно изложено отношение России к проблеме кавказской политики. Автор особо акцентирует внимание на факте, что Западный Азербайджан никогда не был территорией Армении. Россия, собрав армян с Ирана и Турции переселил их на Западный Азербайджан и ложно создал фиктивное армянское государство. Они, соединившись с армянами, проводили враждебную политику против Азербайджана. В исследовании основное внимание уделяется приходу к власти общенационального лидера Гейдара Алиева и проблеме избавления азербайджанского народа от настигших его бед, а также роль лидера в национальном возрождении народа. В статье смерть великого лидера Г.Алиева также упоминается как великое национальное горе и характеризуется как национальный траур азербайджанского народа. В статье также с большой радостью описывается тот факт, что президентом стал Ильхам Алиев, пришедший к власти после Г.Алиева. В статье анализируются и оцениваются произведения ашуга на тему Нахчывана социального содержания, также дается информация о его дидактических и просветительских работах.

Ключевые слова: *Ашуг Камиль, Западный Азербайджан, темы родины, националистические позиции, враждебная политика*

UNUDULMUŞ QƏRBİ AZƏRBAYCAN YALLILARININ BƏRPASI MƏSƏLƏLƏRİ

Rauf BƏHMƏNLİ

behmenli67@mail.ru

Qərbi Azərbaycan ərazisi 200 ilə yaxındır ki, erməni vandalizminin əsarəti altındadır. Məlumdur ki, 1813-cü ildə Rusiya imperiyası ilə Qacar dövləti arasında bağlanmış "Gülüstan" sülh müqaviləsi, daha sonra 1828-ci ildə İran ilə Rusiya arasında imzalanan "Türkmənçay", eləcə də 1829-cu ildə Rusiya imperiyasının Osmanlı dövləti ilə imzaladıqları "Ədirnə" müqavilələri ilə ermənilər Rus imperiyasının himayəsi altında, planlı və mərhələli şəkildə Azərbaycan ərazisinə (İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Gəncə xanlıqları) köçürülmüşlər. Məhz bu müqavilələr sayəsində ermənilərin İrəvana kütləvi axını başlamışdır. İllər ötdükcə say etibarilə get-gedə artan ermənilər məskunlaşdıqları torpaqların əsl sakinləri olan azərbaycanlıları təhdid edərək öz ata-baba yurdlarından qovmağa başlamış, kütləvi qətlər törətmiş, etnik təmizləmə siyasətini həyata keçirmişlər.

Qaçqın kimi özgənin torpaqlarında məskunlaşan ermənilər azərbaycanlılarla kompakt şəraitdə yaşadıkları müddətdə onun dilini, adət-ənənəsini, folklorunu, mədəniyyətini, incəsənətini, ümumiyyətlə, bütün yüksək dəyərlərini mənimsəmiş, zaman ötdükcə bu dəyərlərin özlərinə məxsus olduğunu iddia etmişlər.

Ermənilərin azərbaycanlılardan mənimsədikləri ən mühüm sahələrdən biri musiqidir. Azərbaycan xalq musiqisi ilə toy şənliklərini keçirən, xalq musiqimizin təsiri altında tərbiyə olunaraq nəsilbənəsil dəyişən ermənilər bu gün həyasızcasına həmin musiqinin erməni folkloruna aid olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Bunun üçün onlar uzun illər boyu Azərbaycan xalq mahnılarının şeir mətnlərini erməni dilində yazılmış mətnlərlə əvəzləmiş, rəqs melodiyalarımızın adlarını dəyişmiş, xalq musiqimizin melodik məzmununa yad intonasiyalar daxil etmişlər.

Xalq rəqslərimizin ermənilər tərəfindən mənimsənilməsində ən zərərçəkmiş janrlarından biri – "yallı"lar olmuşdur. Hər kəsə məlumdur ki, yallı kollektiv şəkildə oynanılan kütləvi rəqsdir və hər bir yallının da öz fərdi oyun qaydası, gediş hərəkətləri vardır. İrəvanda və onun digər mahallarında vaxtilə azərbaycanlılar tərəfindən yaradılmış və sevilə-sevilə oynanılmış yallı havaları Vətəndən ayrı düşdükdən sonra artıq oynanılmamış və hafizələrdən silinmək təhlükəsində qalmışdır. Çünki yallıların gediş hərəkətlərini bilən insanlar öz doğma yurdlarını tərk etdikdən sonra pərakəndə şəkildə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə səpələnmiş, digər qonşu dövlətlərin ərazilərində məskunlaşmışlar. Uzun illər boyu oynanılmayan İrəvan yallılarımızın zaman ötdükcə həm xoreoqrafik gediş hərəkətləri, həm də musiqi məzmunu unudulmuşdur. Həmin yallıların yenidən bərpa edilməsi məqsədilə tərəfimizdən Azərbaycanın bir çox bölgələrinə səfərlər həyata keçirilmiş, vaxtilə öz vətənindən məcbur çıxarılmış, yallı havalarının musiqisini

bilən, onların xoreoqrafik hərəkətlərini oynamağı bacaran qocaman sənətçilərlə görüşmüş, nəticədə 100-dən çox yallı rəqsinin musiqisi toplanmış və nota yazılmışdır. Bu yallılardan 45-i məhz Qərbi Azərbaycanda yaranmış havalardandır.

Melodik məzmunu əldə edilmiş Qərbi Azərbaycan yallılarının yenidən həyata vəsiqə alması üçün ilk növbədə onların tədrisə cəlb olunaraq öyrənilməsi, xüsusilə gənc nəslin musiqiçiləri tərəfindən dərinlən mənimsənilməsi, digər tərəfdən yüksək təcrübəyə malik xoreoqraflar tərəfindən milli ruhda və orijinallığını qoruyub saxlamaqla yeni quruluş verilərək səhnələşdirilməsi vacibdir. Bu mərhələləri adlamaqla həm Qərbi Azərbaycan yallı havalarını dünya ölkələrinin səhnələrində nümayiş etdirmək, həm də yaxın gələcəkdə erməni plagiatına son qoymaq mümkündür.

VƏTƏN-VEDİ-XALİSA DƏRDİ ZAVUR VEDİLİNİN DRAMATURGİYASI

Aygün ORUCOVA

orujovaaygun82@gmail.com

ORCID iD: 0000-0002-2267-6023

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Xülasə

Azərbaycanın müstəqillik illərində Naxçıvan ədəbi mühitinin dramaturgiya sahəsini zənginləşdirən müəlliflərdən biri də Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, "1988-1990-cı illərdə ermənilərin silahlı hədələri, təzyiqləri nəticəsində doğma yurdu – Qərbi Azərbaycanın Vədi rayonunu tərk edərək qədim Naxçıvana pənah gətirmiş" Zavur Vedilidir. Vətən dərdli şair müxtəlif ədəbi növlərdə mövzu-məzmun və ideya-sənətkarlığı ilə diqqəti cəlb edən əsərlər müəllifidir. Zavur Vedili "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları motivlərini, zəngin şifahi xalq ədəbiyyatımızdan gələn bəşəri mövzuları böyük məharətlə dramaturgiyaya, yazılı ədəbiyyata gətirmişdir. Onun "Məhəbbətin intiqamı" adlı kitabında "Yurd itgisi", "Sədaqət", "Qəmli gözlər", "Arvad qurtaracaq", "Təpəgöz" dramları toplanmışdır. "Yurd itgisi" iki hissəli, dörd pərdəli pyesində bütün yaradıcılığında olduğu kimi, Vətən-Vədi-Xalisa dərdi "düz basılmış yara kimi" onun qəlbini göynədir. Əsər eyniadlı şeirlə başlayır, şeirdə də doğma vətənin itirilməsi "dağa-daşa güc eyləyən ağır dərd" kimi insanlığa qarşı törədilmiş ən böyük qəddarlıq, qəsd adlandırılır. Qarabağda döyüşlər gedən vaxtda toy edib ailə qurmağı, şənəlməyi bacarmayan Nicat vətənin mənafeyini şəxsi saadətindən üstün tutan, vətənin taleyi haqqında daim düşünən vətənpərvər bir Azərbaycan oğludur. Əsərdə xalqımızın başına gətirilmiş bəlalərin əsas səbəbi kimi unutkanlığımız bir ictimai bəla olaraq dəyərləndirilir. "Sədaqət" 4 pərdəli pyesində də Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdən bəhs edilir. Bu əsərdə də satqın erməni Muşək obrazı yaradılmış və bu obrazla ermənilərin mənfur xisləti çox gözəl açılib göstərilmişdir. Zavur Vedilinin dramaları vətənpərvərliyi, səmimiyyəti, dilinin və üslubunun aydınlığı, ictimai mövzuları, aktuallığı ilə ədəbiyyatımızı, teatr və mədəniyyətimizi xeyli zənginləşdirmişdir.

Açar sözlər: dram, vətən həsrəti, komediya, sonet, ictimai məzmun

Giriş

Naxçıvan ədəbi mühiti tarixin bütün dövrlərində Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olmuş, hətta bir çox hallarda ona yeni istiqamət vermiş, yeni məzmun və yeni formalar, ədəbi məktəb yaratmış məşhur şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Vətənin taleyini öz fərdi taleyindən ayırmamaq, onun bütövlüyünü, müstəqilliyini, şərəfini qorumağı ən ali və müqəddəs vəzifə hesab etmək, yeri gələndə qələmi yerə qoyub silah götürərək döyüş meydanına atılmaq naxçıvanlı şair və yazıçılarımıza xas olan xüsusiyyətlərdir. XIX əsrin sonlarında Naxçıvanda ilk mədəni-maarif tədbirlərinin təşkilatçısı, qadın azadlığının ilk tərəfdarı Eynəli bəy Sultanov, xalqı maarifləndirmək uğrunda ardıcıl mübarizəsi ilə yadda qalan, Cəlil Məmmədquluzadənin "müəllimlər müəllimi, dəryayi-hikmət" hesab etdiyi məşhur pedaqoq, şair Məmmədağa Səfərov Sidqi,

"Qələmin müqəddəs vəzifəsi xalqın xoşbəxtliyi yolunda çalışmaqdır" – fikrində olan Cəlil Məmmədquluzadə, "Qılinc və qələm" romanında qələmlə mübarizənin hələ XII əsrdəki nümunəsini təqdim edən Məmməd Səid Ordubadi, "Molla Nəsrəddin" jurnalında Sabir və Mirzə Cəlildən də kəskin satiraları ilə çıxış edərək tənqid hədəflərinə öldürücü zərbələr endirən, "Molla Nəsrəddin" jurnalının ürəyi hesab edilən Əliqulu Qəmküsar, əsərlərində müharibəyə nifrət aşılayan romantik şair Hüseyn Cavid, bütün Türk dünyasının şairi hesab olunan Məmməd Araz və adlarını çəkmədiyimiz digər şəxsiyyətlər Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yer tutmuşlar.

Zaur Vedili yaradıcılığına ümumi baxış. Azərbaycanın müstəqillik illərində Naxçıvan ədəbi mühitinin dramaturgiya sahəsinin nümayəndələri Kəmalə Ağayeva, Asim Yadigar, Həsənəli Eyvazlı, Elman Həbib, Həmid Arzulu, Adil Babayev, Zaur Vedili və digər nümayəndələri vətənpərvərlik və tarixi mövzularda yazılmış əsərləri ilə diqqəti cəlb edirlər. Bu sahəni zənginləşdirən müəlliflərdən biri də Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, 2017-ci ildə Prezident mükafatına layiq görülmüş şair, dramaturq, "1988-1990-cı illərdə ermənilərin silahlı hədələri, təzyiqləri nəticəsində doğma yurdu – Qərbi Azərbaycanın Vədi rayonunu tərk edərək qədim Naxçıvana pənah gətirmiş" [Vedili, 2008, s. 3] Zaur Vedilidir (Cəlilov Zaur Həsən oğlu). O, 24 avqust 1974-cü ildə Vedibasar mahalının Xalisa kəndində dünyaya göz açmışdır. İlk təhsilini doğma kəndi Xalisada alan Zaur Vedili Naxçıvan şəhərində məskunlaşdıqdan sonra şəhərdəki on bir sayılı orta məktəbdə təhsilini davam etdirmişdir. 1996-2000-ci illərdə isə Naxçıvan şəhərindəki Ü.Hacıbəyli adına Musiqi Kollecinin xanəndəlik sinfində təhsil alır. İlk şeirini 1987-ci ildə yazan Zaur Vedili Naxçıvana köçərkən yazdığı şeirlərini özü ilə gətirə bilməsə də, yenə bədii yaradıcılığını davam etdirmişdir. Müxtəlif yerli və xarici mətbuat səhifələrində ara-sıra oxucularla görüşən Zaur Vedili hal-hazırda "Vədi həsrəti", "Haray", "Aygünlü Səmalı dünyam", "Ayrılıqdan qorxuram", "Ürəyimdə yanan işıq", "Düz səpilmiş yaramız", "Sevgimizin xətrinə", "Durnalar gələndə qayıdacağam" adlı şeirlər və dram əsərlərindən ibarət olan "Məhəbbətin intiqamı" adlı kitabların müəllifidir. Bir neçə əsəri Naxçıvan Dövlət Televiziyasında və Radiosunda, M.T.Sidqi adına Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrında səhnələşdirilib tamaşaçı və dinləyicilərin ixtiyarına verilmişdir. Müxtəlif bəstəkarlar, müğənnilər və xanəndələrlə bərabər, aşqlar da Zaur Vedili yaradıcılığına üz tutur. Naxçıvan Yazıçılar Birliyinin sədri şair Asim Yadigar Zaur Vedilinin "Sevgimizin xətrinə" adlı şeirlər kitabına yazdığı ön sözdə onun yaradıcılığını belə qiymətləndirir: "Zaur Vedili sözün qədir qiymətini bilən və sözünü özündə gəzən söz adamıdır... O nikbindir. Sabaha ümidlə baxır" [Axundov, Vəliyev, 2008].

"Kaş qayıda Xalisalı günlərim!", "Vedisiz göynəyir Zaur Vedili", "Məktub yazmaq istəyirəm Vedimə", "Həsrətəm mən qucağına kəndimin", "Xalisa həsrəti, Vədi həsrəti" şeirlərində doğma el-obasından ayrı salınmış şairin sonsuz ağrı-acısının, nisgilinə şahidi oluruq.

Xalısasız bir qırılmış aynayam,
Qatarından ayrı düşən durnayam.
Qoymur məni sevincimdəm qaynayam,
Vətən dərdi, torpaq dərdi, el dərdi [Vedili, 2012, s.28].

Digər bir şeirində:
Neçə ildir itirmişəm cənnəti,
Çox ağırdı taleyin bu qisməti,
Tanrım poza bəxtimdəki həsrəti,
Kaş qayıda Xalisalı günlərim!

Tam dayana ayrılığın küləyi,
Gedib gözəm bütün kəndi-kəsəyi.
Sevinc, vüsal quca dərdli ürəyi,
Kaş qayıda Xalisalı günlərim!

Qəlb içimdə hər gün fəryad qoparır,
Bu fəryadım qaya yarır, dağ yarır,
Xəyal məni hər gün ona aparır,
Kaş qayıda Xalisalı günlərim!

Tanrım qurtar bu bəladan Zauru,
Söküb dağıt fələk quran hər toru.
Vətən, torpaq, eldir mənə göz nuru,
Kaş qayıda Xalisalı günlərim! [Vedili, 2012, s. 24]

Yaradıcılığı klassik və müasir, hətta Avropa mənşəli janrlar - qəzəl, rübai, sonet, mövzu rəngarəngliyi, orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. "Sonetlər çələngi" haqqında tanınmış ədəbiyyatşünas alim Hüseyn Həşimli "Avropa lirik janrları və Azərbaycan ədəbiyyatı" monoqrafiyasında çox yüksək fikirlər söyləmiş, müəllifin Naxçıvanda yaşayan şairlərdən sonetlər çələngi yaratmaq sahəsində uğurlu addımlar atanlardan biri olduğunu xüsusi vurğulamışdır: "Zaur Vedilinin çələngindəki sonetlər arasında məna, məzmun bağlılığının güclü olduğunu, hər bir sonetin vahid məcraya yönəldiyini və bu yöndə müvafiq, poetik semantika daşdığını ayrıca qeyd etməliyik. Başqa sözlə desək, forma nəminə məzmun qurban verilməmiş, həmçinin fikrin bədii təqdiminə lazımi diqqət yetirilmişdir. Bütün çələng ülvə bir qayəni canlandırır. Çələngdəki sonetlərin hamısı İtalyan soneti formasındadır" [Həşimli, 2009, s. 248]

Zaur Vedili oxucuları ilə ilk dəfə "Şərq qapısı" qəzetinin 19 iyun 1990-cı il tarixli nömrəsində görüşmüşdür. Qəzetdə "Şöhrət" ordenli şair Elman Həbibin təqdimatı ilə gənc şair barədə yazdığı "Tanış olun" adlı məqalə, həmçinin Zaur Vedilinin "Ata ocağı" və "Bir sonu var həsrətin də" şeirləri oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Uzun illər ərzində neçə-neçə aşıqlar, xanəndələr, bəstəkarlar, müğənnilər onun yaradıcılığına dəfələrlə müraciət ediblər. Sənəmizdə yara kimi köz bağlayan Vətən, torpaq həsrətinə son qoyulmasının – düşmənin üzərində qazanılan zəfərin sevinci 2021-ci ildə də Zaur Vedilinin bir sıra əsərlərinə müraciəti zəruri etmişdir. Zəfər ruhlu iki əsəri əsasında kliplər çəkilib musiqisevərlərin ixtiyarına verildi. Yeni kliplər çəkilmiş bu mahnıların birincisi "Zəfər bayramını qeyd edir Vətən!", ikincisi isə "Ey Vətən" adlı mahnılardır. Bu mahnı sevilən Azərbaycan filmi olan "Dədə Qorqud" filmindəki Emin Sabitoğlunun "İncə bellim" adlı mahnısının musiqisi əsasında ifa edilib. Onu da bildirim ki, "Zəfər bayramını qeyd edir Vətən" adlı bu mahnı

Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaşayıb-yaradan bəstəkar Polad Vəlinin Zaur Vedili ilə ilk mahnı əməkdaşlığıdır.

Zaur Vedili dramaturgiyasının mövzu-məzmun və ideya-estetik xüsusiyyətləri.

Vətən dərddli şair müxtəlif ədəbi növlərdə və həm Avropa mənşəli, həm şifahi xalq ədəbiyyatının lirik janrlarında mövzu-məzmun və ideya-sənətkarlığı ilə diqqəti cəlb edən əsərlər müəllifidir. Naxçıvan ədəbi mühitinin digər bir istedadlı nasiri Rasim Gənzəlinin (1962-2018) "Qismətin rəngi" romanında yazdığı kimi: "Qaranlıq dünyanı qəlbini işıqlı gözləri ilə görən qəm şairi" Zaur Vedili milli - türklərin müqəddəs abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları motivlərini, zəngin şifahi xalq ədəbiyyatımızdan gələn və eyni zamanda başqa xalqların folklorundan bəşəri əhəmiyyətli mövzuları böyük məharətlə dramaturgiyaya, yazılı ədəbiyyata gətirmişdir. Onun "Məhəbbətin intiqamı" adlı kitabında "Yurd itgisi", "Sədaqət", "Qəmli gözlər", "Arvad qurtaracaq", "Təpəgöz" dramları toplanmışdır. "İlanlar kraliçası Küknar", "Şahzadə Bəndalı", "Çalib çağıran ağac", "Meşə macəraları" və s. uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş dramları nəşr olunmasa da, müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdur.

"Yurd itgisi" iki hissəli, dörd pərdəli pyesində də bütün yaradıcılığında olduğu kimi, Vətən-Vədi-Xalisa dərddi "duz basılmış yara kimi" onun qəlbini göynədir. Əsər eyniadlı şeirlə başlayır, şeirdə də doğma vətənin itirilməsi "dağa-daşa güc eyləyən ağır dərdd" kimi insanlığa qarşı törədilmiş ən böyük qəddarlıq, qəsd adlandırılır. Əsər 1998-2005-ci illərdə yazılmışdır. Əsərdə Nicatla Günayın məhəbbəti departasiya və müharibə hadisələri zəminində işıqlandırılır. Qarabağda döyüşlər gedən vaxtda toy edib ailə qurmağı, şənəlməyi bacarmayan Nicat vətənin mənafeyini şəxsi səadətindən üstün tutan, vətənin taleyi haqqında daim düşünən vətənpərvər bir Azərbaycan oğludur. Doğma yurdunu tərk edən Nicatın atası Ənvər kişinin özüylə bir kisə vətən torpağı götürməsi Nicatın da, atasının da, nişanlısı Tomris, Həcər, Nigar qeyrətli, cəsarətli Günayın da doğma el, obaya dərinə bağlılığının göstəricisidir. Günayın fikrincə, Vətən gülərsə, xalqımız dinc-firavan ömür sürərsə, onda haqqımız olar ki, biz də toy barəsində fikirləşək [Vedili, 2008, s.12]. Ənvər, Nicat və qonşusu Azər və digər elin igid, qəhrəman oğulları üç-üç küçələrin başında və Dəvəli Avşat istiqamətində od qalayıb gecə-gündüz demədən kəndlərinə keşik çəkirlər. Əsərdə xalqımızın başına gətirilmiş bəlalарın əsas səbəbi kimi unutulmazlığımız bir ictimai bəla olaraq dəyərləndirilir: "Əsas dözülməz dərdd odur ki, zaman-zaman torpaqlarımıza sahib çıxıb qanımızı içsələr də, bu əclaflara yenə rəhm eləmişik. Yenə yazıqdı demişik. Ancaq bilməmişik ki, o yazıqlar zəhərli ilandan da bətdərilər" [Vedili, 2008, s.19]. Belə "yazıq" ermənilərdən biri olan Krikor əsl xəyanətkar, yalançı, saxtakar erməni xalqının səciyyəvi nümayəndəsidir.

Əsərin sonunda iki gənc ailə həyatı qursalar da, onların ürəklərində vətən həsrətinin qara xal kimi daim yaşayacağını ifadə edən bir el məsəlinə müraciət edilir. Dəvəsini itirmiş bir şəxs sonralar bir karvanda dəvəsini tapanda ona inanmayan karvan sahibinə: " o dəvənin ürəyində qara xal vardır, inanmayırsansa, kəs, bax" - deyir. Həqiqətən də, dəvəni kəsib ürəyinə baxanlar orada doğma elindən aralı düşən bütün insanlarda olduğu kimi, bir qara xal olduğunu görürlər. "Anamın Kitabı" Ədəbi Mükafatının 2015-ci il qaliblərindən biri bu əsərlə Zaur Vedili olmuşdur (IV yer). Lakin əsərin bədilik və sənətkarlıq baxımından bəzi nöqsanlarından da bəhs edilmişdir. "Müasir dövrün qəhrəmanlarının əsrin əvvəllərinə

xas patetik üslubdan qurtulmaması, mübaliğəli nitq əsərin nöqsanları olaraq dəyərləndirilmiş, problemə daha dərin yanaşma, mürəkkəb psixoloji, sosial mənəvi duruma nüfuz" [Ədəbi proses – 2015, 2016, s. 260] etməyin zəruriliyi vurğulanmışdır: "Eyni zamanda əsərdə mövzuya stereotip yanaşma müşahidə olunur. Qaçqın düşən, müharibə dövrünün insanların problemlərini eyni rakursdan canlandırılması son dövr ədəbiyyatımızda təkrara yol açır, şablon mövzular, situasiyalar yaradılır" [Ədəbi proses – 2015, 2016, s. 260].

"Sədaqət" 4 pərdəli pyesində də Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdən bəhs edilir. Bu əsərdə də satqın erməni Muşek obrazı yaradılmış və "bu obrazla ermənilərin mənfur xisləti çox gözəl açılib göstərilmişdir" [Vedili, 2008, s. 4] (Həmid Arzulu). "Arvad qurtaracaq" 1 pərdəli, 5 şəkili musiqili komediyada məktəb direktoru Yusifin həyat yoldaşı Kəmalə xanım 17 yaşı tamam olmuş oğlu Muradı əsgərlikdən qurtarmaq üçün nə qədər çalışsa da (çıxış yolunu Muradı evləndirməkdə tapır), təbii ki, məqsədinə nail ola bilmir. "Təpəgöz" Azərbaycan xalq nağılı əsasında yazılmış 1 hissəli, 2 pərdə və 7 şəkili mənzum dramdır. İlk dəfə 2007-ci ildə M.T.Sidqi adına Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur.

Nəticə

Son olaraq onu qeyd edə bilərik ki, müstəqillik illərində Naxçıvan ədəbi mühitinin dramaturgiya sahəsində müxtəlif janrlara müraciət edən dramaturqlar digər ədəbi növlərlə müqayisədə daha azdır. Bu sahə müəllifdən böyük ustalıq, sənətkarlıq şərtlərinə əməl olunması, əks cəbhələrin hər ikisinin güclü təqdimi və onlar arasında dramatik konfliktin dərinliyi ilə seçilən əsərlər yaratmağı tələb edir. Dramatik əsər müəlliflərinin heç də hamısı bu baxımdan uğurlu ola bilməyir. Saydığımız bu tələblərə tamamilə cavab verməsə də, Zaur Vedilinin dram yaradıcılığı həm janr, həm də ideya-məzmun zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onun həm nəsrə yazılmış, həm də daha çətin sahə olan mənzum dramları, şanlı tariximizi, Qarabağ dərdimizi, kədərimizi, müasir dövrümüzdə Azərbaycanın problemlərini əks etdirən əsərlər kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu əsərlər vətənpərvərliyi, səmimiliyi, dilinin və üslubunun aydınlığı, ictimai mövzuları, aktuallığı ilə ədəbiyyatımızı, teatr və mədəniyyətimizi xeyli zənginləşdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov, A.S., Vəliyev, S. Yeni nəsil və çağdaş dövrün poeziyası haqqında bir neçə söz. Naxçıvan: "Şərq qapısı" qəzeti, 2008, 14 avqust, №157
2. Ədəbi proses – 2015 (AMEA, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu). Bakı: Hədəf, 2016, 406 s.
3. Həşimli, H. Avropa lirik janrları və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 444 s.
4. Vedili, Z. Məhəbbətin intiqamı (Dramlar). Bakı: Şirvannəşr, 2008, 279 s.
5. Vedili, Z. Bizi sevgi yaşadacaq. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 160 s.

SUMMARY

Aygün Orucova

THE DRAMATURGY BY ZAUR VEDILI, WHO IS SUFFERING FROM THE MOTHERLAND-VEDI-KHALISA

One of the authors who enriched the dramatic field of Nakhchivan literary environment during the years of independence of Azerbaijan was Zaur Vedili, a member of the Union of writers of Azerbaijan, who "in 1988-1990, as a result of armed threats and pressure of Armenians, left his native land-Vedi region of western Azerbaijan and took refuge in ancient Nakhchivan". The poet was the author of works that attract attention with their theme-content and Idea-professionalism in various literary types. Zaur Vedili brought the motifs of "Book of Dada Gorgud" epics and human themes from our rich oral folk literature to dramaturgy and written literature with great skill. His book "Love's Revenge" contained the dramas "Lost of Homeland", "Loyalty", "Sad Eyes", "The Wife Will Save", "Tepegöz". In the two-part, four-act play "Lost of Homeland", as in all his works, the pain of Homeland-Vedi-Khalisa hurts his heart "like a wound added salt". The work begins with the poem of the same name, in which the loss of the native land is called the greatest cruelty and conspiracy committed against humanity, as "a earyhshaking pain". Nijat, who did not manage to get married and cheer during the fighting in Karabakh, was a patriotic Azerbaijani boy who preferred the interests of the motherland to his personal happiness and constantly thought about the fate of the motherland. In the work, our forgetfulness as the main cause of the troubles that have befallen our people is assessed as a social disaster. The 4-act play "Loyalty" also tells about the battles for Karabakh. In this work, the image of the traitorous Armenian Mushek was created, and with this image, the hateful character of the Armenians was revealed very well. The dramas of Zaur Vedili have significantly enriched our literature, theater and culture with their patriotism, sincerity, clarity of language and style, social themes, relevance.

Keywords: *drama, homesickness, comedy, sonnet, public content*

QƏRBİ AZƏRBAYCAN FOLKLORU

Şəlalə MƏMMƏDOVA

mamedova-shalala@mail.ru

ORCID iD: 0009-0006-4456-7254

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Məqalədə Qərbi Azərbaycanın folklorundan, mədəniyyətindən və tarixindən, eləcə də azərbaycanlıların öz torpaqlarından deportasiya edilməsindən bəhs edilir. Ermənilərin vandalizm faktları, onların azərbaycanlıların öz dədə-baba torpaqlarında varlığının izlərini məhv etmək siyasəti də geniş işıqlandırılır. Bu ərazilərdə ermənilərin yaşaması və ümumiyyətlə, hər hansı erməni dövlətinin olması heç bir tarixi mənbə ilə təsdiqlənmir. Ermənilər azərbaycanlıları və onların Qərbi Azərbaycanda məskunlaşma izlərini məhv etmək üçün etnik təmizləməyə başladılar. Bu cür vandalizm nəticəsində minlərlə yerli sakin qətlə yetirildi, Azərbaycan toponimləri qondarma erməni toponimləri ilə əvəz olundu. Xoşbəxtlikdən, Azərbaycan dəfələri öz iddiasını sübut etməyə və qorunub saxlanmış yazılı və şifahi folklor mənbələri şəklində sübutlarla dəstəkləməyə nail olmuşdur. Jan Tavernye, Jan Şarden, Kerr-Porter, Ceyms Maurye, Kameron, Lord Linç və başqa Avropa səyyahları da öz əsərlərində Qərbi Azərbaycan folklorundan yazmışlar. Məqalədə Prezident İlham Əliyevin 2022-ci il dekabrın 24-də bir qrup Qərbi Azərbaycan ziyalı ilə görüşü çərçivəsində nitqindən fraqmentlər də verilir. Dövlət başçısı Qərbi Azərbaycan İcmasının milli maraqların təbliğində fəaliyyətinin əhəmiyyətini qeyd edir və hesab edir ki, təkcə ölkə daxilində deyil, beynəlxalq səviyyədə də işlər aparılmalıdır. Qərbi Azərbaycan mövzusunə daha çox diqqət yetirilməli, əhali arasında maarifləndirmə işi aparılmalıdır. Azərbaycanlıların qanuni ərazilərindən qovulması faktlarından tutmuş vəhşilik və vandalizm aktlarına kimi ermənilərin törətdikləri bütün cinayətləri ictimaiyyətə çatdırmaq üçün kitablar nəşr etmək, beynəlxalq konfranslar təşkil etmək, bu sahədə getdikcə daha çox araşdırma aparmaq lazımdır.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan folkloru, etnik təmizləmə, vandalizm, tarixi mənbələr, məskunlaşma izləri*

Giriş

Qərbi Azərbaycan Azərbaycanın ən qədim və zəngin ərazilərindən biridir. Hazırda bu torpaqlar Ermənistan ərazisində yerləşir, lakin bu bölgə qədim Türk-Oğuz yurdu, tarixi Azərbaycan torpağıdır. Bir neçə əsr əvvəl Azərbaycanın şimalı ilə cənubunu, bütün Qafqazla Yaxın Şərqi birləşdirən mühüm karvan yollarının üstündə yerləşirdi. Bunu təsdiq etmək üçün bu ərazidə saysız-hesabsız maddi mədəniyyət nümunələrini - qədim yaşayış məskənlərini, kurqanları, qala, saray və istehkam qalıqlarını, karvansaraları, körpüləri, at və qoç heykəllərini, məscidləri, pir və ocaqları göstərmək olar.

Material və metodlar. Tarixi mənbələrə görə, çarizm dövründə ermənilər bura məqsədyönlü və planlaşdırılmış şəkildə kütləvi köçürülmüşdür. Bu siyasət rus çarı I Pyotr dövründə başlayıb, sovet-bolşevik hökuməti dövründə daha ciddi şəkildə davam etdirilmiş və sovet hökumətinin ermənipərəst siyasəti nəticəsində Qərbi Azərbaycan torpaqları qanunsuz olaraq tamamilə ermənilərə verilmişdir, yəni indiki Ermənistan dövlətini sovet hökuməti bu Azərbaycan torpaqlarında yaradıb. Burada ermənilərin olması və ümumiyyətlə, bu ərazidə hər hansı erməni dövlətinin mövcudluğu heç bir tarixi mənbə ilə

təsdiqlənmiş. Bir sözlə, bütün mənbələr bir faktı təsdiqləyir: Qərbi Azərbaycan torpaqları Azərbaycana məxsusdur.

Lakin ermənilər azərbaycanlıları və onların Qərbi Azərbaycanda məskunlaşma izlərini məhv etmək üçün etnik təmizləməyə başladılar. Bu cür vandalizm nəticəsində minlərlə yerli sakin qətlə yetirilmiş, Azərbaycan toponimləri rəsmi qərarlarla qondarma erməni toponimləri ilə əvəz edilmişdir. 1988-ci ildə Ermənistanla Azərbaycan arasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başlayandan sonra bu ərazilərdə yaşayan azərbaycanlılar zorla və hərbi güc tətbiqi ilə öz dədə-baba torpaqlarından qovulmuşlar. Əcdadlarımızın min illər öncə yaratdığı milli-mənəvi dəyərlər də vəhşicəsinə dağıdılmış, tamahkarlıqla talan edilmiş, xaincəsinə mənimsənilmişdir. Ermənilər hələ də var gücləri ilə Qərbi Azərbaycan ərazisinin xalqımıza məxsus olması faktını təkzib etməyə çalışırlar, lakin onların cəhdləri uğurla nəticələnmir. Azərbaycanlıların öz dədə-baba yurdlarında min illik varlığının izlərini yer üzündən silməyə cəhd edərək saysız-hesabsız abidələri, yazılı mənbələri dağıdıblar. Üstəlik, onlar guya bir çox əsrlər əvvəl onların bu ərazidə olmasını təsdiqləyən erməni dilində olan saxta yazılı mənbələri yaratmağa çalışdılar.

Xoşbəxtlikdən, Azərbaycan dəfələrlə öz iddiasını sübut etməyə və qorunub saxlanmış yazılı və şifahi folklor mənbələri şəklində sübutlarla dəstəkləməyə nail olmuşdur.

Əldə olunan nəticələr. Qərbi Azərbaycan İcması İdarə Heyətinin sədri Əziz Ələkbərlinin sözlərinə görə, Qərbi Azərbaycan folklorunun şifahi və yazılı mənbələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Qərbi Azərbaycan ərazisində müşahidə olunan epigrafiq abidələr və onlarda əks olunmuş folklor motivləri;
2. Ayrı-ayrı dövrlərdə yaşamış səyyah və tarixçilərin əsərlərində rastlanan və bilavasitə və ya dolayısı ilə Qərbi Azərbaycanın ərazisi ilə bağlı olan əfsanə və rəvayətlər;
3. Hər hansı bir vəsilə ilə yazıya köçürülmüş folklor nümunələrinin yer aldığı yazılı ədəbiyyat nümunələri;
4. Erməni mənbələrində istifadə olunan Azərbaycan folklor obraz, motiv və süjetləri [1, elektron mənbə].

Qərbi Azərbaycan folklorunun yazılı mənbələri arasında müxtəlif dövrlərdə yaşamış səyyah və tarixçilərin əsərlərində rast gəlinən Qərbi Azərbaycan ərazisi ilə bağlı əfsanə və rəvayətlər də mühüm yer tutur. XI əsr gürcü tarixçisi Leonti Mrovelinin "Kartli çarlarının həyatı" kitabında Həzrət Nuhun oğlu Yafəsin övladlarından biri, gürcü mənbələrində adı Torqom (Torqomos), yəhudi və xristian mənbələrində, o cümlədən erməni və alban mənbələrində Toqarma, müsəlman mənbələrində isə Türk kimi çəkilən şəxsdən söhbət açılır və onun nəslinin ata yurdu kimi Böyük Ağrı dağıyla Kiçik Ağrı dağı arasındakı ərazi göstərilir. Bunu Qərbi Azərbaycandan toplanmış əfsanələr də təsdiq edir [1, elektron mənbə].

Jan Tavernye, Jan Şarden, Kerr-Porter, Ceyms Maurye, Kameron, Lord Linç və başqa Avropa səyyahları da öz əsərlərində Qərbi Azərbaycan folklorundan yazmışlar. İrəvan bəylərbəyliyi Çuxursəd bəylərbəyliyi adı ilə təqdim edən Jan Şarden göstərir ki, onun tərkibinə Şərr Sultanlığı və Naxçıvan xanlığı daxildir. O, həmçinin İrəvanda heç bir erməni ailəsinin yaşamadığını bildirir.

Qərbi Azərbaycan folklorunun etno-regional xüsusiyyətlərinə nəzər salındıqda müəyyən edilmişdir ki, Qərbi Azərbaycan yerli əhalisinin zəngin təxəyyülünün məhsulu olan folklor, mif və əfsanələr, nağıllar, poetik nümunələr burada məskunlaşan insanların həm də dünyagörüşünün göstəricisidir. Ənənəvi türk dünyagörüşünü əks etdirən mif və əfsanələrlə yanaşı, bölgədəki hər bir coğrafi adın, müqəddəs yerin tarixini özündə yaşadan

hekayətlər də mövcuddur. Ağbabadan Vedibasara, Lorudan Zəngəzura, Göyçədən Zəngibasara qədər ərazidə yaşayan əhali çox qədim tarixi köklərə malik memarlıq və sənətkarlıq nümunələri yaratmışdır [1, elektron mənbə].

İrəvan şəhəri, Vedibasar, Zəngəzur, Dərələyəz, Ağbaba, Şorəyel, Loru, Pəmbək, Göyçə, Qaraqoyunlu, Şəmsəddin kimi bölgələr Qərbi Azərbaycanın tərkibindədir və digər bölgələrlə sıx əlaqədədir.

İrəvan xanlığında, xüsusən də onun paytaxtı İrəvanda tez-tez baş verən dağıdıcı müharibələrə baxmayaraq, elm və mədəniyyət çox inkişaf edirdi. İrəvan xanlığının ərazisində yüzlərlə maddi mədəniyyət, memarlıq və incəsənət abidələri - məscidlər, məqbərələr, epiqrafik abidələr, qoç heykəlləri, təsviri və dekorativ sənət nümunələri var idi. Hazırda İrəvan Əlyazmalar İnstitutunda - Matenadaranda saxlanılan yüzlərlə əlyazma İrəvan xanlığının fəaliyyəti dövrünə aiddir [6, AMEA. İrəvan xanlığı. Bakı, 2010. s. 187].

İlkin mənbələr və müxtəlif tədqiqat işləri İrəvan xanlığı ərazisindəki maddi mədəniyyət abidələri, bu Azərbaycan dövlətinin incəsənəti, təhsil sistemi və ədəbi mühiti haqqında kifayət qədər məlumat əldə etməyə imkan verir.

İrəvan xanlığının maddi mədəniyyət və memarlıq abidələri, mədəniyyəti və incəsənəti, eləcə də təhsil sistemi fransız səyyahları Jan Tavernye və Jan Şardenin əsərlərində və xanlığın Rusiya tərəfindən işğalından sonra İ.Şopenin tədqiqatlarında kifayət qədər çox təsvir edilmişdir.

İrəvan bölgəsində hələ xanlığın yaranmasından əvvəl şifahi xalq ədəbiyyatının görkəmli əsərləri yaradılmışdır. İrəvan sərdarlarının sarayında tez-tez musiqi məclisləri keçirilirdi. 1673-cü ildə İrəvanda olmuş fransız səyyahı Jan Şarden sərdar sarayında Qulam şahın şərəfinə musiqi məclisini təsvir etmişdir. Şardenin dediyinə görə, güləşçilərin çıxışı başa çatdıqdan sonra həyətdə çadırlar örtülüb, gözəl xalçalar döşənib, bundan sonra musiqiçi və rəqqasələr qrupu çıxış etmişdir. Avropalı səyyahın sözlərinə görə "...onlar iki saatdan çox səhnədə idilər və heç kəsi darıxdırmırdılar. Hökmdar (yəni İrəvan Sərdarı) bütün bu müddət ərzində onlara baxdı, şahın elçisi, məclisdə iştirak edən digər insanlarla söhbət etdi və mənə Avropa haqqında danışmağımı dedi. Bölgələrin hökmdarlarının şah sarayındakı kimi qulluqçuları var. Musiqiçilər və rəqqasələr də qulluqçu sayılırlar. Şərqdə əylənmək və ya bir-biri ilə yaxşı münasibət əlaməti olaraq rəqs etmək ənənəsi yoxdur. Onlar üçün rəqs həmişə bir sənət kimi mövcud olub və bu mənada Avropadakı teatr sənətinə bənzəyir... Şərqdə musiqiçi və rəqqasələri mim və ya komediyaçı hesab etmək olar, daha doğrusu, göstərdikləri tamaşalar onların operası sayılır" [2, Şarden İ. Səyahətnamə. Bakı, 1994]; [3, AKAK, IV, Tiflis, 1870].

Belə ki, hələ XVII əsrdə İrəvanda Sərdar sarayında teatr tamaşaları və operalar qoyulurdu. Məhz bu dövrdə ermənilərin nə dövləti, nə də ədəbi topluları var idi. Ermənilər ancaq içərisində yaşadıkları xalqların folklor və musiqi əsərlərini mənimsəməklə məşğul idilər. Erməni tədqiqatçısı S.Palasanyan ermənilərin başqa xalqların mahnı və melodiylarından istifadə etmələri haqqında belə yazır: "Bizim mahnılarımızın motivləri müxtəlifdir. Təsiri altına düşdüyümüz xalqlardan motivlər götürmüşük: Türkiyədə – türklərdən, Gürcüstanda – gürcülərdən, İrəvanda, Şuşada, Ağkilsə və İranda – farslardan" [4, Abbasov İ. Bakı, 1977, s. 65].

Təxminən 150 il əvvəl erməni yazıçısı Mikael Nalbandyan ermənilərin başqa xalqların mahnı və melodiylarını bütün dünyaya "erməni havaları" kimi təqdim etməkləri haqqında yazmışdır. Onun sözlərinə görə erməni motivlərinin çoxu türklərdən (azərbaycanlılardan) götürülüb, Nalbandyan özü isə ermənilərin yaşadığı bir çox yerləri gəzəndə, heç vaxt sırf ermənilərə məxsus olan heç nə eşitməyib [4, Abbasov İ. Bakı, 1977, s. 65].

Azərbaycan dilində yaradıcılıq sayəsində erməni aşığı özünə çoxsaylı dinləyici və tamaşaçı topladı. Professor A.Arşaruni də təsdiq edir ki, Azərbaycan dili, erməni aşığı və erməni xalqı üçün demək olar ki, ana dili olmuşdur. Əks halda onlar (yəni erməni aşığı) uğur qazana bilməzdilər və dilləri dinləyicilər üçün anlaşılmaz olardı [4, Abbasov İ. Bakı, 1977, s. 102].

Müzakirə. "Vətən müharibəsi" adlandırılan və Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatan 44 günlük müharibədən sonra Qarabağa və Şərqi Zəngəzura Böyük Qayıdışı qətiyyətlə həyata keçirən Azərbaycan dövlətinin tarixi məqsədi Qərbi azərbaycanlıların tapdalanmış hüquqlarının bərpası və öz dədə-baba yurdlarına qayıtması olub. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycanın bir qrup ziyalı ilə görüşündə qətiyyətlə vurğulamışdır ki, gün gələcək Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımız, onların yaxınları, övladları, nəvələri tarixi torpağımıza, Qərbi Azərbaycana qayıdacaqlar.

Qərbi Azərbaycandan olan insanlar qarşısında çıxış edən Prezident İlham Əliyev ölkəmizin tarixi keçmişinin reallıqlarına əhəmiyyət verib, mövcud faktların təhrif edilməsinin yolverilməzliyini vurğulamışdır. Bu məsələdə Prezident hələ 1918-ci ildə İrəvanın Ermənistanı verilməsini pisləyib, azərbaycanlıların deportasiya edilməsi mərhələlərini xatırladı.

"Əgər kimsə 1918-ci ildə İrəvanı Ermənistanı verməklə özümüzü daha böyük bəlalardan sığortalaya bildiyimizi fikirləşirsə, o zaman Zəngəzurun Ermənistanı verilməsi bir daha göstərir ki, bu, çox yanlış bir addım idi, əvvəl də dediyim kimi, bu bir xəyanətdir. Heç bir halda səndən daha güclü olanların qarşısında belə baş əymək olmaz. Biz həmişə öz haqlarımızı, xüsusən də doğma torpağımızı müdafiə etməliyik", - deyə Prezident vurğulayıb.

"Qərbi azərbaycanlılar dəfələrlə qeyri-qanuni deportasiyaya məruz qalmış ictimadır. Onların hüquqları bərpa olunmalı və onlar öz doğma torpaqlarına qayıtmalıdır. Bu haqda danışarkən, güman edirəm ki, Ermənistanda yenə narazılıqlar başlayacaq ki, Azərbaycan gəldi, bizi işğal etdi və s. Xeyr. Biz bunu sülh yolu ilə etmək istəyirik. Biz öz hüquqlarımızı sülh yolu ilə təmin etmək istəyirik. Bir daha demək istəyirəm ki, bütün konvensiyalar bu hüququ tanıyır. Deməli, buna nail olmaq üçün biz daha fəal olmalıyıq, o cümlədən beynəlxalq platformalarda", - deyə Prezident İlham Əliyev bildirib [5, Nəsimova M. 2022].

Prezident İlham Əliyev, həmçinin Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun işğalı amilinə də diqqət yetirib, bunu Azərbaycan xalqının növbəti faciəsi adlandırır. O, ermənilərin Qərbi Azərbaycanda törətdikləri vəhşiliklər barədə məlumatların dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılmalı olduğunu qeyd edib və bu missiyanı Azərbaycan dövlətinin dəstəyini təmin edərək Qərbi Azərbaycan İcmasına həvalə edib.

Eyni zamanda Prezident İlham Əliyevin fikrincə, milli maraqların təbliği məsələsində Qərbi Azərbaycan İcması nəinki ölkə daxilində, həm də beynəlxalq səviyyədə daha aktiv fəaliyyət göstərməlidir [5, Nəsimova M. 2022].

Yekun olaraq qeyd etmək istədim ki, Qərbi Azərbaycan mövzusunda daha çox diqqət yetirilməli, eyni zamanda əhali arasında maarifləndirmə işləri aparılmalıdır. Azərbaycanlıların qanuni ərazilərindən qovulması faktından tutmuş vəhşilik və vandalizm aktlarına kimi ermənilərin törətdikləri bütün cinayətləri ictimaiyyətə çatdırmaq üçün kitablar nəşr etmək, beynəlxalq konfranslar təşkil etmək, bu sahədə getdikcə daha çox araşdırma aparmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://westaz.org/ru/details/qerbi-azerbaycan/medeniyyet/qerbi-azerbaycanda-folklor>
2. Şardən, İ. Səyahətnamə (fransız dilindən tərcümə edən V. Aslanov). Bakı: 1994.
3. AKAK, IV, Tiflis: 1870.
4. Abbasov, İ. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı: 1977, s. 65 -102.
5. Nəsibova, M. Qərbi Azərbaycan: termindən reallığa. 26 dekabr 2022. <https://caliber.az/post/133158/>
6. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı: Azərbaycan, 2010, s. 187.

SUMMARY

Shalala Mammadova

THE FOLKLORE IN WESTERN AZERBAIJAN

The article talks about the folklore, culture and history of Western Azerbaijan, as well as the deportation of Azerbaijanis from their lands. The facts of vandalism by Armenians and their policy of destroying the traces of the presence of Azerbaijanis in their ancestral lands are also widely covered. The existence of Armenians in these territories and the existence of any Armenian state in general is not confirmed by any historical source. Armenians started ethnic cleansing to destroy Azerbaijanis and traces of their settlement in West Azerbaijan. As a result of such vandalism, thousands of local residents were killed, Azerbaijani toponyms were replaced by so-called Armenian toponyms. Fortunately, Azerbaijan has repeatedly managed to prove its claim and support it with evidence in the form of preserved written and oral folklore sources. Jean Tavernier, Jean Chardin, Kerr-Porter, James Maurier, Cameron, Lord Lynch and other European travelers also wrote about Western Azerbaijan folklore in their works. The article also provides fragments of President Ilham Aliyev's speech on December 24, 2022, within the framework of a meeting with a group of West Azerbaijani intellectuals. The head of state noted the importance of the activities of the Western Azerbaijan Community in promoting national interests and believes that work should be done not only within the country, but also at the international level. More attention should be paid to the topic of Western Azerbaijan, and educational work should be carried out among the population. It is necessary to publish books, organize international conferences, and conduct more and more research in this field in order to bring to the public all the crimes committed by Armenians, from the forced expulsion of Azerbaijanis from their legal territories to acts of brutality and vandalism.

Keywords: Western Azerbaijani folklore, ethnic cleansing, vandalism, historical sources, settlement traces

QƏRBİ AZƏRBAYCAN AŞIQLARININ POEZİYASI BƏSTƏKARLARIN YARADICILIĞINDA

İnara MƏHƏRRƏMOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Aşıq sənəti, aşıq poeziyası digər sahələrdə olduğu kimi, bəstəkar yaradıcılığında da hər zaman öz bədii təcəssümünü tapmışdır. Dastanların əsasında yazılan operalar, eyni zamanda aşıq musiqisinin intonasionaları və onlara xas olan səciyyəvi keyfiyyətlərlə zəngin obrazları əks etdirən müxtəlif janrlı, rəngarəng əsərlər buna parlaq nümunədir. Aşıq poeziyası, onun müxtəlif xarakterli obrazları bəstəkarlarımızın daha çox mahnı janrında yazdıqları əsərlərdə əks olunmuşdur. Bu sahədə bəstəkarlarımız daha çox Qərbi azərbaycanlı aşıqların yaradıcılığına müraciət edərək qoşma, gəraylı, gözəlləmə və digər aşıq sənəti janrları əsasında yazdıqları mahnılarda müxtəlif çalarlı obrazlar yaratmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bəstəkarların böyük əksəriyyətinin mahnıları Aşıq Ələsgərin şeirləri əsasında yazılmışdır. Məqalədə Hacı Xanməmmədov, Səid Rüstəmov, Ramiz Mirişli, Qəmbər Hüseynli, Şəfiqə Axundova, Cavanşir Quliyev və digər milli müəlliflərimizin Aşıq Ələsgər və Aşıq Alının şeirlərinə bəstələdikləri mahnılar və onların məşhur ifaçıları haqqında məlumatlar verilir. Bu əsərlərdən bəzilərinin strukturu, kompozisiya quruluşu, melodik dili, lad-məqam xüsusiyyətləri, obrazların xarakteristikası, həmçinin janrın bəzi səciyyəvi xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Məqalədə, həmçinin qeyd olunur ki, hər bir bölgənin folklorunda xalqın əzəmətli keçmişi mütləq şəkildə öz ifadəsini tapır. Bu mənada, Qərbi Azərbaycan və bu coğrafiyada yaşayan insanların həyat tərz, əsrlərlə formalaşan mədəni nailiyyətləri də bədii yaradıcılıqda təsvir olunaraq bir millətin maddi-mədəni dəyərləri toplusuna çevrilmişdir. Bəstəkarlarımız Qərbi Azərbaycan folkloruna, xüsusilə də aşıq poeziyasına müraciət edərək fərdi xüsusiyyətlərilə fərqlənən maraqlı, yadda qalan əsərlər yaratmışlar. Və həmin əsərlər vasitəsilə Qərbi Azərbaycana məxsus, yəni bu coğrafiyada yaranan xalq yaradıcılığı nümunələrini, onların fərdi xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamağı bacarmışlar.

Açar sözlər: *Aşıq musiqisi, folklor, poeziya, poetik mətn, janr, Qərbi Azərbaycan*

Azərbaycan folkloru, xalq yaradıcılığının ayrı-ayrı janrları xalqımızın millət kimi formalaşmağa başladığı dövrlərdən bu günə qədər maraqlı inkişaf yolu keçmiş zəngin mədəniyyət irsidir. Bu mədəniyyət Azərbaycanın hər bir bölgəsində yaşayan insanların məişətinin, daxili aləminin fərdi keyfiyyətlərini özündə ehtiva edir. Abşeron, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Gəncə, Naxçıvan və ya Şimali, Cənubi, Şərqi, Qərbi Azərbaycan kimi geniş coğrafiyanın mədəni nailiyyətləri xalqın həyatının ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Öcdadlarımız əsrlər boyu əldə etdiyi həyat təcrübələrini xalq yaradıcılığının fərqli sahələrində yaradıcı təxəyyüllə ifadə etmiş, meydana gələn maddi-mənəvi dəyərlər toplusu isə bir xalqın tarixi keçmişinin ruhunu yaşatmışdır.

Azərbaycan aşıq sənəti, aşıq poeziyası folklor nümunələri arasında qeyri-adi məzmunu, orijinal mövzuları, rəngarəng obrazları və özünəməxsus janr və forma

xüsusiyyətlərilə fərqlənir. Aşıq musiqisi, aşıqların dillərində əzbər səslənən dastanlar, bu sənətin müxtəlif janrlı şeir nümunələri digər incəsənət sahələri üçün də ilham mənbəyi olmuşdur. Ədəbiyyat, rəssamlıq, həmçinin bəstəkarlıq sahəsində tez-tez müraciət olunan aşıq sənəti janrları milli mədəniyyətin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Aşıq musiqisi, onun incə poetikası bəstəkarların yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dastanlar əsasında yazılan operalar, həmçinin aşıq musiqisinin intonasiya xüsusiyyətlərilə zəngin poetik obrazlar təcəssüm etdirən müxtəlif janrlı musiqili təfsirlər buna parlaq nümunədir.

Özünün təbiəti, insanların mənəvi keyfiyyəti, həyat tərz, həmçinin folklorun digər sahələri ilə birlikdə zəngin dramaturgiyaya malik aşıq yaradıcılığı, şeirliyi ilə tanınan bölgələrimizdən biri Qərbi Azərbaycandır. Təsadüfi deyil ki, Miskin Abdal ləqəbli Seyid Hüseyn, Aşıq Alının ustadı Ağ Aşıq ləqəbi ilə tanınan Aşıq Allahverdi, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Aşıq Bəhmən Göyçəli, Aşıq Cahad, Alqayıt, Aşıq Əsəd, Aşıq Fətulla, Aşıq Hacı Göyçəli, Aşıq İdris, Aşıq İmran, Aşıq Bəhmən Ardanışlı, Aşıq Niftalı, Aşıq Nuriddin, Aşıq Oruc kimi sənətkarlar, məhz bu torpaqda yaşayıb-yaratmışlar. Qərbi Azərbaycan aşıqlarının yaradıcılığının əsasını təşkil edən müxtəlif janrlı, fərqli obrazlı şeirlər dərin məzmunu ilə milli müəlliflərimiz üçün zəngin mənbə olmuşdur.

Bir çox bəstəkarımız Qərbi Azərbaycan aşıqlarının şeirləri əsasında milli vokal janrının ən gözəl nümunələrini yaratmışdır. Bu aşıqlardan daha çox Aşıq Alı və Aşıq Ələsgərin şeirləri bəstəkar mahnılarının poetik mətninin əsasını təşkil edir. Həmin aşıqların şeirləri əsasında Hacı Xanməmmədov, Səid Rüstəmov, Süleyman Ələsgərov, Ramiz Mirişli, Şəfiqə Axundova, Qəmbər Hüseynli, Hökumə Nəcəfova, Cavanşir Quliyev və başqaları maraqlı mahnılar bəstələmişlər. Qeyd olunmalıdır ki, bəstəkarlarımız həmin aşıq şeirlərinin ruhunu, sətirlərin mənaclarını, ideya məzmununu özünəməxsus fərdi yaradıcılıq üslubu ilə ifadə etməyə nail olmuşlar.

Azərbaycan bəstəkarlarının böyük əksəriyyəti Aşıq Ələsgər poeziyasına müraciət etmişdir. Aşıq Ələsgərin yaradıcılığına olan maraq ustad sənətkarın müxtəlif janrlarda olan şeirlərinin zəngin obrazları ilə bağlıdır. Bu haqda L.Azəri yazır: "Aşıq Ələsgər poeziyasının zəngin obrazlar aləmi, dilinin sadə və axıcılığı, gözəlliyin çoxçeşidli rəng çalarları və onların poetik tərənnümü, eləcə də, aşıq havalarının özünəməxsusluğu, nikbin ovqatı və s. bəstəkarı, sanki musiqi yazmağa özü sövq edib. Bu mahnılar aşıq poeziyası və musiqisinin bulaq tək dupduru milli ruhunu, melodik, ritmik, məqam-intonasiya özəlliklərini özündə daşıyır" [5].

Keçən əsrin 50-60-cı illərində Aşıq Ələsgərin sözlərinə müraciət edərək bir-birindən maraqlı, lirik əhvali-ruhiyyəli mahnılar bəstələmiş bəstəkarlardan biri Qəmbər Hüseynlidir. Bütün yaradıcılığı boyu Qəmbər Hüseynli üçün Aşıq Ələsgərin şeirləri poetik məzmunlu zəngin mənbə olmuşdur. Bəstəkar Aşıq Ələsgərin sözlərinə yalnız mahnı yazmaqla kifayətlənməmiş, həmçinin onun musiqili təfsirlərini müxtəlif aşıqların ifasında nota yazmışdır ("Dübeyti", "Qəhrəmani", "Göyçə gözəlləməsi" və s.). Bəstəkar Nazim Əliverdibəyov "Dübeyti"ni, Bayram Hüseynli "Göyçə gözəlləməsi" və "Qəhrəmani"ni fortepiano üçün işləmiş, Qəmbər Hüseynli isə onları nota köçürmüşdür.

Q.Hüseynlinin aşıq yaradıcılığına marağı bəstəkarın XX əsrin 40-cı illərində Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının nəzdində "Sazçı qızlar" ansamblını yaratması ilə əlaqədar olmuşdur. O, həmin kollektivin repertuarı üçün təkcə Teymur Hüseynovun ifasında 55 aşıq mahnısını nota yazmışdır.

Q.Hüseynlinin Aşıq Ələsgərin sözlərinə yazdığı "Buxağa düşdü", "Söz qanan ola", "Gördüm", "Çərşənbə günündə", "Ceyran" mahnıları bəstəkarın yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Bunlardan "Buxağa düşdü" mahnısını nəzərdən keçirən zaman aydın olur ki, əsərin quruluşu olduqca sadədir. Q.Hüseynli digər mahnılarında olduğu kimi, bu mahnıda da mətnin poetik məzmununa özünəməxsus həssaslıqla yanaşır. Şeirin poetik gözəlliyi incə melodiya ilə təqdim olunur. *Allegro moderato* tempində təqdim olunan mahnı instrumental girişlə başlayır. Mahnı nəqəratlı kuplet formasındadır. 6/8 ölçüdə səslənən mahnıda milli musiqi xüsusiyyətləri aşıq intonasiyaları vasitəsilə ifadə olunur. Mahnının əsasını təşkil edən şeir qoşayarpaq qoşmadır. Beş bəndi əhatə edən qoşmanın hər bəndinin ilk üç misrasında altı həmqafiyə söz olur, ilk bənddə birinci, üçüncü və ikinci, dördüncü misralar qafiyələnir. Digər bəndlərdə isə üç misra həmqafiyə olur. Bu da mahnının nəqəratlı kuplet formasını müəyyən edən əsas cəhətlərdən biridir. Bəstəkar ilk və dördüncü bəndləri kuplet, üç misrası həmqafiyə olan ikinci bəndi isə nəqərat olaraq təqdim edir. Mahnıda istifadə olunan forşlaqlar aşıq boğazlarına məxsus zəngülələrin daha parlaq ifasına imkan yaradır. *A dur* tonallığında səslənən mahnının müşayiəti milli ritmik fiqurasiyalarla ifadə olunur və *T-S, T-D* əlaqəsinə əsaslanır.

Qəmbər Hüseynli Aşıq Ələsgərin daha çox qoşma janrında olan şeirlərinə müraciət etmişdir. Onun 1956-cı ildə yazdığı "Söz qanan ola" mahnısının mətni də qoşma janrındadır. Mahnıda sevgilisinin dərdini bir işarədən anlayan aşıq tərənnüm olunur. Mahnı Azərbaycanın görkəmli sənətkarı Şövkət Ələkbərovanın ifasında özünəməxsus tərzdə səslənmişdir. Burada bəstəkar ənənəvi olaraq 6/8 ölçüdən istifadə edir. Mahnı milli vokal janrının klassik nümunələrindən biridir. Yuxarıda nəzərdən keçirilən "Buxağa düşdü" mahnısında olduğu kimi, "Söz qanan ola" mahnısı da (*a moll, Allegretto*) solo fortepianoda təqdim olunan instrumental girişlə başlayır. Mahnılar faktura cəhətdən birbirinə yaxındır. Hər iki mahnı bəstəkarın 1960-cı ildə "Azərbaycan Dövlət Musiqi nəşriyyatı" tərəfindən nəşr olunan fortepiano və səs üçün "Mahnılar" məcmuəsinə daxil edilmişdir.

Bəstəkarın Aşıq Ələsgərin növbəti şeiri əsasında yazdığı "Gördüm" əsəri isə "Azərnəşr"də çap olunan "Romanslar" məcmuəsinə (1964) daxil olunmuşdur. Göründüyü kimi, bəstəkar bu dəfə klassik musiqi janrına müraciət etmişdir. "Gördüm" romansı həmin janra xas olan lirik məzmunlu, lirik əhvali-ruhiyyəli miniatür vokal əsərdir. Lakin bu lirikada kədərli tonlar üstünlük təşkil edir. Romans *a moll* tonallığında 3/4 ölçü ilə mülayim tempdə təqdim olunur. Mətn qoşma janrında yazılmış və hekayə xüsusiyyətlidir. Hekayəni ova gedərkən bulaq başında yaralı ceyrana təsadüf edən ovçu nəql edir. Romansın həcmi çox kiçikdir. Əsərin tempində müşahidə olunan azalma və əvvəlki tempə qayıdış, həmçinin *f* dinamikası emosional əhvali-ruhiyyə yaradır.

Aşıq Ələsgər poeziyasına, demək olar ki, Azərbaycan bəstəkarlarının böyük qismi mahnı yazmışdır. Bu, ilk növbədə aşığın poetik təsvirlərinin musiqili dili ilə uzlaşması və lirik əhvali-ruhiyyəsi ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, Aşıq Ələsgərin simasında Qərbi Azərbaycan sevgisini ifadə etmək istəyi də böyük rol oynayır. Aşıq Ələsgər "Dağlar", "Yaylaq", "Şah dağı" şeirlərində vətənin təbiətinə, onun gözəlliyinə vurğunluğunu ifadə etdiyi kimi bəstəkarlarımız da həmin mətnlərə yazdıqları mahnılarda şeir ilə musiqinin vəhdətindən yaranan gözəlliyi tərənnüm etmişlər. Q.Hüseynlinin bəstələdiyi "Çərşənbə günündə" mahnısı da bu qəbildəndir.

"Çərşənbə günündə" mahnısı Aşıq Ələsgərin ən məşhur qoşması əsasında yazılmışdır. Bu qoşma 11 hecalı, 6+5, 4+4+3 təqdillidir. Qoşmanın bu forması onun musiqili təfsirində milli xüsusiyyətləri vurğulayır. Görkəmli sənətkar Həqiqət Rzayevanın səsləndirdiyi mahnının Aşıq Ələsgərin bəstələdiyi variantı Azərbaycan aşıqlarının, həmçinin xanəndələrin repertuarında xüsusi yer tutur. Q.Hüseynlinin mahnısında ritmik fiqurasiyalar səkkizlik, punktir notlara əsaslanaraq milli xüsusiyyətlər daşıyır. Həmin qoşma, eyni zamanda bəstəkar A.Gərayın da diqqətini cəlb etmişdir. Bəstəkarın bu qoşma əsasında yazdığı "Çəsmə başında" (1955) mahnısının mahir ifaçısı T.İsmayılovadır. Aşıqların repertuarında da əhəmiyyətli yer tutan "Çəsmə başında"-nı müğənni Gülxar Həsənova "Mahur təsnifi" olaraq ifa etmişdir.

Aşıq Ələsgərin sözlərinə S.Qədimovanın ifasında səslənən "Qadan alım" mahnısını da (1960) Q.Hüseynli bəstələmişdir, "Mahur" muğamına əsaslanan digər versiya isə xanəndə Ə.Məmmədova aiddir.

Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri Səid Rüstəmov aşıq yaradıcılığı ilə sıx bağlı olan sənətkardır. Səid Rüstəmov Azərbaycanın bir çox aşıqlarının sözlərinə mahnılar yazmışdır. Aşıq musiqisinin toplanması və nota yazılması işində fədakarlığı ilə seçilən Səid Rüstəmov bu folklor nümunələrini 1938-ci ildə "Azərbaycan aşıq mahnıları" adı altında nəşr etdirmişdir.

S.Rüstəmovun mahnıları xalq tərəfindən rəğbətlə qarşılanaraq qısa zamanda məşhurlaşmışdır. Bu, ilk növbədə mahnıların xalq musiqisi, folklorla bağlılığından irəli gəlir. Musiqişünas Ş.Həsənova yazır: "S.Rüstəmov mahnılarının xalq musiqisi ilə qırılmaz bağlılığı bunların mühüm məziyyətlərindən biridir. Qeyd etdiyimiz kimi, hələ yaradıcılıq fəaliyyətinin erkən çağından xalq mahnılarını toplayıb nota yazmaqla çox ciddi surətdə, sisteməlik məşğul olan S.Rüstəmov iş prosesində bu folklor nümunələrinin bütün incəliklərini, qanunauyğunluqlarını mənimsəmiş və sonradan öz əsərlərində istifadə etmişdir" [2, s.477]. Bu fikri bəstəkarın aşıq sözlərinə yazdığı vokal əsərlərinə də şamil etmək olar.

S.Rüstəmov el sənətkarlarından bir çoxunun, o cümlədən Aşıq Qurbani, Aşıq Hüseyn Cavan, Aşıq Pənah, Aşıq Mirzə, Aşıq Fətullanın poeziyasına müraciət etmişdir. Qərbi Azərbaycan aşıq poeziyasının görkəmli nümayəndəsi olan Aşıq Ələsgər bu siyahıda özünəməxsus yerlərdən birini tutur. S.Rüstəmov Aşıq Ələsgərin sözlərinə "Ay ceyran" (1952), "Ay gözəl" (1958), "Gülənlərdənəm" (1970) kimi maraqlı vokal əsərləri bəstələmişdir. Bu əsərlərdən "Ay ceyran" və "Ay gözəl" bəstəkarın 1965 və 1975-ci illərdə nəşr olunan mahnılarından ibarət məcmuələrə daxil edilmişdir.

S.Rüstəmov "Ay ceyran" mahnısını Aşıq Ələsgərin "Güləndam" qoşması əsasında bəstələmiş, lakin mahnıda "Güləndam" rədifi "Ay ceyran"-la əvəz olunaraq, qoşmanın bəzi misraları da dəyişdirilmişdir. Mahnıda S.Rüstəmovun vokal yaradıcılığına xas olan bütün xüsusiyyətlər öz əksini tapır. "Ay ceyran" və digər iki mahnı S.Rüstəmovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Televiziyası və Radiosu xalq çalğı alətləri orkestrinin müşayiəti ilə görkəmli müğənni Gülağa Məmmədovun ifasında səslənmişdir.

"Ay gözəl" mahnısında gənc qızın gözəlliyi vəsf olunur. Şeirin misralarında müəllifin istifadə etdiyi "təşbeh"-lər S.Rüstəmovun lirik təfəkkürü ilə vəhdət təşkil edir. Mahnı xalq ruhunda yazılmışdır. Əsərin ritmik fiqurasiyaları, 6/8 ölçüsü buna parlaq nümunədir.

Melodiyada səslənən triollar və trellərlə bəzənmiş notlar obrazın simasını daha dolğun cizgilərlə təsvir edir.

Görkəmli bəstəkar Hacı Xanməmmədov öz yaradıcılığında Aşıq Ələsgər poeziyasına ən çox müraciət edən bəstəkardır. Hacı Xanməmmədov "Ceyran", "Keçdi", "Qadan alım", "Niyə döndü", "Sona keçdi", "Telli", "Güllü", "Tərlan", "Yanağı qırmızı", "Sarıköynək" mahnılarını, məhz Aşıq Ələsgərin müxtəlif məzmunlu şeirləri əsasında yazmışdır. Bu mahnılar müxtəlif illərdə nəşr olunmaqla yanaşı, R.Babayevin 2010-cu ildə tərtib etdiyi "Min bir mahnı" məcmuəsinə də daxil edilmişdir. Mahnılar bəstəkarın fərdi yaradıcılıq üslubunu əks etdirir. Ü.Talıbzadə yazır: "Telli", "Güllü", "Ceyran", "Qadan alım", "Niyə döndü", "Sarıköynək" mahnılarında bəstəkar Aşıq Ələsgər poeziyasının milli ruhunu, folklor üslubunu, şən, nikbin əhvali-ruhiyyəsini verə bilmək üçün yeni ifadə vasitələri, yeni çalarlar tapmışdır" [2, s.677].

Qeyd etmək lazımdır ki, Aşıq Ələsgər poeziyası bəstəkarlarımızın böyük marağına səbəb olmuşdur, bəzi hallarda hətta bir neçə müəllif onun eyni şeirinin mətninə mahnı bəstələmişdir. "Qadan alım" da belə uğurlu şeirlərdəndir. H.Xanməmmədov bu şeirin əsasında eyniadlı mahnı (1974) yazmışdır. Mahnının ən yaxşı ifaçısı isə təbii ki, əvəzolunmaz sənətkar Ş.Ələkbərovadır. Ş.Ələkbərova, həmçinin H.Xanməmmədovun Aşıq Ələsgərin sözlərinə Bayatı-Şiraz məqamı üzərində yazdığı "Getmə amandır" (1971) və "Sarıköynək" (1981) mahnılarını da səsləndirmişdir. Aşığın sözlərinə bəstəkarın segah ladı üstündə bəstələdiyi "Güllü" və "Qurban belə gəlinə" mahnıları "Sevil" vokal-instrumental ansamblının, "Sona keçdi", "Telli" mahnısı isə G.Məmmədovun ifasında xalq tərəfindən sevilən mahnılar kimi yadda qalmışdır.

H.Xanməmmədovun "Getmə amandır" mahnısı lirik əhvali-ruhiyyəli olmasına baxmayaraq, burada daha çox kədərli tonlar üstünlük təşkil edir. Mahnıda "gedən" sevgilinin həsrətinə dözülməzlik ifadə olunur. (Bəstəkar Sevda İbrahimova sözləri Aşıq Ələsgərə aid olan həmin şeirə (segah ladında) "İncimərəm" mahnısını bəstələmişdir).

Aşıq Ələsgərin "Niyə döndü?" gəraylısı əsasında H.Xanməmmədovun bəstələdiyi eyniadlı mahnı uzun illərdir dinləyicilər tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılır. Mahnı Ş.Ələkbərovanın ifasında səmimi, lirik çalarlarla səslənmişdir. "Niyə döndü?" şikayət xarakterli olsa da, mahnının musiqisində nikbin əhvali-ruhiyyə hiss olunur. H.Xanməmmədovun yaradıcılığına xas olan lirika həmin şikayəti parlaq tonlarla təqdim etməyə imkan yaradır. Bu mahnı Gülyaz Məmədova, Gülnisə Bayramova, Nazim Ağayev kimi müğənnilərin də ifasında səslənir. M.Xudubəyli H.Xanməmmədovun Aşıq Ələsgər poeziyasından bəhrələnərək yazdığı mahnılarda daha çox gözəlləmələrə müraciət etdiyini qeyd edir: "Hacı Xanməmmədov əsasən aşığın gözəlləmələrindən seçmələrə mahnı yazıb. Müxtəlif "Gözəlləmə" havalarının üstündə köklənən bu nəğmələrə diqqətlə qulaq asanda məlum olur ki, Hacı Xanməmmədovun aşıq yaradıcılığına vaxtaşırı müraciət etməsi onun klassik saz havalarımıza bələd olması ilə bağlıdır" [4, s.78].

Yaradıcılığında müxtəlif janrlara müraciət edən bəstəkar Ramiz Mustafayev milli xor sənətinin inkişafında aparıcı simalardan olmuş və xor kollektivlərinin repertuarının zənginləşməsində mühüm işlər görmüşdür. Bu fəaliyyətlərdən biri də müxtəlif əsərlərin xor üçün işləmələridir. R.Mustafayev Aşıq Ələsgər yaradıcılığına müraciət edərək yalnız miniatür xarakterli mahnılar deyil, həmçinin aşığın sözlərinə digər bəstəkarların və özünün də yazdığı əsərlərin xor üçün nümunələrini işləmişdir. Bəstəkar aşığın poetik mətnləri

əsasında "Cilvələlibdir", "Qaranquşlar", "Gözəllər" mahnılarını bəstələmişdir. Həmin mahnılar İ.Rzayev, S.Əhmədova və digər xanəndə və müğənnilərin ifasında səslənmişdir.

Görkəmli bəstəkarlardan R.Mirişlinin "Güləndam", Ş.Axundovanın "Könül istər", S.Ələsgərovun "Eyləmişləm", C.Quliyevin "Xoş gəldin", H.Nəcəfovanın "Yanıram mən" mahnılarının emosional ifadəliyi onların əsasını təşkil edən Aşıq Ələsgər poeziyasının poetik məzmunu ilə bağlıdır.

Aşıq Ələsgərin "Xoş gəldin" qoşması C.Quliyevdən əvvəl Azərbaycanın ilk qadın bəstəkarı Ağabacı Rzayevanın diqqətini cəlb etmişdir. Bəstəkarın bu qoşma əsasında yazdığı eyniadlı mahnı Ə.Dadaşovun rəhbərlik etdiyi xalq çalğı alətləri ansamblının müşayiəti ilə Gülağa Məmmədov tərəfindən səslənmişdir. Əsər xalq mahnılarına, aşıq musiqisinə xas olan keyfiyyətlərə malikdir və təbii ki, xalq çalğı alətlərinin ifası üçün nəzərdə tutulmuşdur. C.Quliyevin həmin qoşmaya bəstələdiyi mahnı isə estrada musiqisi janrındadır. 1978-ci ildə yazılan bu mahnı A.İslamzadənin ifasında dinləyicilərə təqdim edilmişdir. Bəstəkar qoşmanı estrada üslubuna uyğunlaşdırmaq üçün onun bəndlərinin yerini dəyişdirmiş və mahnını nəqəratlı kuplet formasında tərtib etmişdir.

Hökümə Nəcəfovanın Aşıq Ələsgərin sözlərinə yazdığı "Yanıram mən" dillər əzbəri olan vokal əsərdir. Mahnı E.Rəhimova, E.Hüseynəliyev, S.Ərəbli, L.Məmmədova və digər məşhur ifaçıların repertuarını bəzəyir. Şeirin poetik məzmunu ilə bəstəkarın yaradıcılıq üslubunun üzvi vəhdəti mahnının həm estrada, həm də xalq mahnı üslubunda ifasının mümkünlüyünə zəmin yaradır. Adətən, bütün mahnılar kimi, instrumental girişlə başlayan bu mahnı da nəqəratlı kuplet formasında olaraq üç bəndi və təkrarlarla keçən üç nəqəratı əhatə edir. Mahnının hər bəndində növbəti zirvəyə yüksələn emosiyalar nəqəratlarda kədərini daha qabarıq şəkildə meydana çıxmasına səbəb olur. Ümumi ahəngdə əzab çəkən aşıqın şikayətləri duyulur. Mahnı *e moll* tonallığında, 4/4 ölçüdə və *Andante* tempində təqdim olunur.

Qərbi Azərbaycanın Yeni Bəyazid qəzasının Qızılvang kəndində anadan olan Aşıq Alının yaradıcılığı bəstəkarların diqqətini özünəməxsus incəliyi, emosionallığı ilə cəlb edir. Onun sözlərinə H.Xanməmmədov "Gəzəram səni", Q.Hüseynli "Yar yanında günahkaram", Z.Xanlarova "Nə qaldı?" mahnılarını bəstələmişlər. Aşıq Alı yaradıcılığına bəstəkar marağını onun şeirlərinin yadda qalmağı ilə izah edən M.Xudubəyli, bu mənada "Gəzəram səni" mahnısını xüsusi vurğulayaraq qeyd edir: "Bəstəkar Hacı Xanməmmədov da vaxtaşırı Aşıq Alı yaradıcılığına müraciət edib, onun sözlərinə mahnılar bəstələyib. Bu sıradan aşıqın "Gəzəram səni" kimi neçə-neçə qoşmasının musiqisi eşidimlidi, yadda qalandır" [4, s.72].

"Gəzəram səni" Ş.Haşımovanın, İ.Quliyevanın ifasında səslənmişdir. Mahnı maraqlı interpretasiyaları ilə diqqət cəlb edir.

Q.Hüseynlinin "Yar yanında günahkaram" mahnısı çox vaxt "Olan oldu" adı ilə tanınır. Bir çox mənbədə mahnının sözləri Aşıq Ələsgərə aid edilir. Lakin M.Xudubəyli "Mənim sazlı-sözlü dünyam" kitabında həmin gəraylının, məhz Aşıq Alıya aid olduğunu vurğulayır. Bu fikir 1983-cü ildə nəşr olunan "Azərbaycan aşıqları və el şairləri" məcmuəsində də təsdiq olunur. Həmin məcmuədə "Yalan oldu" adı ilə çap olunan gəraylının müəllifinin Aşıq Alı olduğu qeyd olunur [1, s.280]. Şur muğamı üstündə yazılan həmin mahnı N.Məmmədova, S.Qədimova, İ.Rzayev, hətta türk müğənnisi Turqut İmrənin ifasında da səslənmişdir.

Aşıq Alının yaradıcılığında xüsusi yeri olan “Nə qaldı” adlı qoşma olduqca məşhurdur. Bu qoşmanın melodiyası instrumental musiqi kimi də geniş yayılmışdır. M.Xudubəyli yazır: “İlk ötümünü telli sazın pərdələrindən başlayan bu hava ayrı-ayrı çalğı alətlərinin solo ifasında “Nə qaldı” adı ilə səslənməyə başlayıb. Qarmonda Aftandil İsrailovun, klarnetdə Vəli Qədimovun, kamançada Munis Şərifovun, skripkada Natiq Nuriyevin və sairə...” [4, s.70]. Azərbaycan dinləyicisi bu qoşmanı Xalq artisti Z.Xanlarovanın ifasında mahnı olaraq tanımışdır (Mahnının musiqisi müğənninin özünə aiddir).

Azərbaycan xalqı malik olduğu mənəvi keyfiyyətləri böyük zövqlə mədəni dəyərlərdə əks etdirir. Təsadüfi deyil ki, hər bir bölgəyə aid olan özünəməxsus xalq yaradıcılığında, folklor nümunələrində xalqın əzəmətli keçmişi mütləq şəkildə öz ifadəsini tapır. Qərbi Azərbaycan və bu coğrafiyada yaşayan insanların həyat tərz, əsrlərlə formalaşan mədəni nailiyyətlər də bədii yaradıcılıqda təsvir olunaraq bir millətin maddi-mədəni dəyərlər toplusuna çevrilmişdir.

Beləliklə, Qərbi Azərbaycan bəstəkar yaradıcılığında sadəcə poetik gözəlliyi ilə tərənnüm olunan mövzu deyil, həmçinin Azərbaycan xalqının milli iradəsi və birliyinin rəmzidir. Tarixin səhifələrindən məlum olduğu kimi, düşmənlərimizin yer üzündən silməyə çalışdıqları böyük bir coğrafi məkanın mədəni sərvətləri hələ neçə nəsil sənətkarın diqqətini cəlb edəcəkdir, onlar üçün ilham mənbəyi olacaqdır. Və milli musiqimizin görkəmli nümayəndələri bu sərvətdən yaradıcılıq mənbəyi kimi istifadə edərək Qərbi Azərbaycanı, onun təbiətini, insanların öz əsərlərində hər zaman vəsf edəcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan aşıqları və el şairləri. I cild. Bakı: Elm, 1983, 374 s.
2. Azərbaycan musiqi tarixi. II cild. Bakı: Elm, 2017, 584 s.
3. Azərbaycan musiqi tarixi. III cild. Bakı: Elm, 2018, 752 s.
4. Xudubəyli, M. Mənim sazlı-sözlü dünyam. (III kitab) Bakı: Elm və təhsil, 2010, 220s.
5. Azəri, L. Ələsgər sözü musiqi qanadlarında. Bakı: “Mədəniyyət” qəzeti, 11.02.2022
6. <https://medeniyyet.az/page/news/61153/Elesger-sozu-musiqi-qanadlarinda.html>

SUMMARY

Inara Maharramova

THE POETRY OF ASHUGS OF WEST AZERBAIJAN IN THE WORKS BY THE COMPOSERS

Ashug poetry, ashug music, as in other fields has always found its artistic embodiment in the creativity of composers. Operas written on the basis of epics, as well as the intonations of ashug music and the colorful works of various genres, which reflect rich images with their characteristic qualities, are a bright example of this. Ashug poetry, its various character images are reflected in the works written by our composers mostly in the song genre. In this field, our composers mostly turned to the creativity of Western Azerbaijani ashugs and created various shades of images in the songs they wrote on the basis of koshma, garayli and other ashug art genres. It should also be noted that the songs of most of the composers were written based on the poems of Ashug Alasgar. The article provides information about the songs composed by our composers Haji Khanmammadov, Said Rustamov, Ramiz Mirishli, Gambar Huseynli, Shafiga Akhundova, Sevda Ibrahimova, Javanshir Guliyev and other national authors to the poems of Ashug Alasgar, Ashug Ali and others and their famous performers. The structure of these works, compositional structure, melodic language, lad features, characteristics of images, as well as some characteristic features of the genre are reviewed. It is noted that the glorious past of a nation definitely finds its expression in the unique folk creativity and folklore examples of each region. In this sense, the way of life of West Azerbaijan and its people living in this geography, and the cultural achievements formed over the centuries have been described in artistic creativity and have become a set of material and cultural values of a nation. Our composers turned to Western Azerbaijani folklore, especially ashug poetry, and created interesting and memorable works that differ in their individual characteristics. With that, through those works, they have managed to preserve the examples of folk creativity that belong to Western Azerbaijan, that is, originated in this geography, and their individual characteristics.

Keywords: *Ashug music, folklore, poetry, poetic text, genre, West Azerbaijan*

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA TƏHSİLİN VƏ MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFI

Solmaz BAYRAMOVA

slmzbrm@gmail.com

Salatın HACIYEVA

saltinhaciyeva@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Məqalədə Qərbi Azərbaycan eli haqqında ümumnəzəri baxışlar təqdim edilib. İrəvan xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra İrəvan quberniyasında yaşayan ziyalılarımızın yaratdığı milli-mənəvi dəyərlər, ədəbiyyat, incəsənət və maarifçilik tarixi, İrəvan ədəbi mühiti, Azərbaycan xalqının ata-baba torpaqlarında yaşadıkları və yaratdıqları mənəvi sərvət, dəyər və düşüncələr öz əksini tapmışdır. XIX əsrin əvvəllərində İrəvanda maarifçiliyin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması məsələsinə toxunulmuş, İrəvan ziyalılarının ana dili məktəblərində göstərdikləri pedaqoji fəaliyyətlərinin əhəmiyyəti, 60-70-ci illərdə Heydər Əliyevin Azərbaycan hakimiyyətinə qayıdışından sonra Qərbi Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatında özünü göstərən yeniliklər əks olunmuşdur.

Açar sözlər: *İrəvan, təhsil, maarifçilik, mədəniyyət, İrəvan ziyalıları*

Qərbi Azərbaycan təhsilinin və mədəniyyətinin geniş ictimaiyyətə çatdırılması tarixi yaddaşın yenilənməsində, həmçinin dünyada tanınılmasında mühüm rol oynayır. Qərbi Azərbaycanın böyük tarixi, mədəni irsi var. Bu irs haqqında məlumatları geniş kütləyə çatdırmaq mütləqdir.

Tarixə nəzər saldıqda görürük ki, 1747-1827-ci illərdə İrəvan xanlığı Azərbaycanın mərkəzi şəhərlərindən biri olaraq tanınırdı. 1827-ci ildə İrəvan xanlığı Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunaraq ləğv olundu. 1917-ci ilə qədər İrəvanın Rusiya imperiyasının tərkibində qalması ilə nəticələndi.

İrəvan xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra İrəvanın ziyalılarının bir qismi şəhəri tərk etmək məcburiyyətində qalsalar da, bu insanların mənsub olduğu nəsillərin bir qismi öz doğma şəhərlərində qalaraq onun ictimai, siyasi və mədəni həyatında mühüm və əhəmiyyətli rol oynayıblar.

Belə məlumdur ki, Azərbaycanın indiki hüquqi və siyasi sərhədlərindən kənarda qalan İrəvanda min illər boyu yaşayan ata-babalarımız zəngin maddi və mədəniyyət nümunələri yaradıblar. İrəvan quberniyasında yaşayan ziyalılarımızın yaratdığı milli-mənəvi dəyərlər, ədəbiyyat, incəsənət və maarifçilik tarixi Azərbaycanın ictimai, mədəni, pedaqoji-psixoloji fikir tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. İrəvan şəhəri yarandığı gündən Azərbaycan xalqının mədəniyyət və mənəviyyət mərkəzinə çevrilib. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, "İrəvan şəhəri tarixən azərbaycanlıların köklü yaşadığı böyük elm, maarif və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi şöhrət tapmışdır. Şəhərdə Azərbaycan xalqına məxsus son dərəcə zəngin ədəbi-mədəni mühit formalaşmışdır".

Bütün bunların təsadüf olmadığı məlumdur. Çünki İrəvan şəhərində tarixən elmə və təhsilə böyük diqqət və qayğı göstərilib. Təhsilə əsasən müəyyən təhsil görmüş din xadimləri məşğul olurdular. İrəvan şəhərində müxtəlif məktəblər açılmağa başlamışdı.

1831-ci ildə şəhərdə ilk ikisinfli 4 qəza məktəbi, 1868-ci ildə isə bu məktəb əsasında dördsinfli progimnaziya, 1881-ci il martın 31-də isə progimnaziya əsasında İrəvan gimnaziyası yaradıldı.

XIX yüzilliyin birinci yarısında, 1836-cı ildə İrəvanda ilk qəza məktəbini yaradan Mirzə Molla Tağı Məhəmməd oğlu, 1885-ci ildən 1995-ci ilədək İrəvan oğlan Gimnaziyasının müəllimi Firidun bəy Köçərli, 1881-ci ildən İrəvan Müəllimlər Seminariyasını açan Axund Məhəmmədbağır Qazızadə, habelə İsmayıl bəy Şəfibəyli, Haşım bəy Nərimanbəyov, Rəşid bəy Əfəndiyev kimi görkəmli maarifpərvərlərin sayəsində Ermənistanın bütün rayonlarında maarif və mədəniyyətin inkişafı mümkün olmuşdur [4, 411].

İrəvan Qafqazda elmin, maarifin, mədəniyyətin ən çox inkişaf etdiyi mərkəzlərdən biri kimi tanınırdı. XIX əsrdə İrəvanda azərbaycanlıların təhsil alması üçün yerli ziyalılar öz hesablarına məktəblər açmışlar. 1881-ci ildə İrəvan Kişi Gimnaziyası, 1884-cü ildə İrəvan Qız gimnaziyası fəaliyyətə başlamışdır. Bu təhsil müəssisələri Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlıların savadlanmasında, yeni tipli məktəblərdə təhsil almasında, mədəniyyətin tərəqqisində, maarifin yayılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Eyni zamanda İrəvan Müəllimlər Seminariyası Azərbaycan məktəbləri üçün müəllim kadrlarının hazırlanmasında həlledici rola malik olmuşdur. İrəvan müəllimlər Gimnaziyasını Əkbər Mehdi oğlu Əkbərov 1907-ci ildə, Əhməd bəy Qaziyev 1891-ci ildə, Cəfərbəy Cəfərbəyov 1900-cü ildə, Fərəməz Mahmudbəyov 1917-ci ildə, Ağabəy Rəhimbəy oğlu Firudinbəyov 1905-ci ildə bitiriblər.

Sonrakı illərdə gimnaziyaya daxil olan azərbaycanlıların sayı sürətlə artmağa başladı. Firidun bəy Köçərli İrəvanı alimlər və şairlər şəhəri adlandırırdı. O, 1885-ci ildə Qori müəllimlər seminariyasını bitirdikdən sonra orda müəllim kimi işlədi. Akademiklərdən Mustafa bəy Topçubaşov, Heydər Hüseynov, Əkbər ağa Şeyxülislamov və Nəriman bəy Nərimanbəyov, bəstəkar Səid Rüstəmov, görkəmli dövlət xadimi Həsən Seyidov, Bağır Seyidzadə və neçə-neçə mədəniyyət və elm xadimləri bu gimnaziyanın yetirməsidir.

XIX əsrin əvvəllərində fəaliyyətə başlayan İrəvan progimnaziyası, ikisinfli ibtidai məktəb, İrəvan Kişi Gimnaziyası İrəvanda maarifçiliyin inkişafında yüksək təhsil görmüş Azərbaycan ziyalılarının yetişməsində xüsusi rol oynamışdır. İrəvan Gimnaziyasında Azərbaycan xalqı, incəsənəti və mədəniyyəti üçün tanınmış şəxslər yetişmişdir. Tanınmış dövlət adamlarından Məmmədbəy Qaziyev, Teymur bəy Makinski, Əkbər ağa Şeyxülislamov, generallardan Həbib bəy Səlimov, Qambay Vəzirov İrəvan Gimnaziyasının məzunları olmuşlar.

İrəvanın ipək yolunun üstündə yerləşməsi, mollaxanaların, mədrəsələrin fəaliyyət göstərməsi şəhərin hərtərəfli inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir. 1875-ci ildə Azərbaycan dilində çap olunan "Əkinçi" qəzetində də İrəvanla bağlı məzmunlu və əhəmiyyətli məlumatlar çap olunmuşdur.

XIX əsrin əvvəllərindən İrəvanda maarifçilik yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdu. İrəvan üçsinfli qəza məktəbinin, İrəvan Kişi Progimnaziyasının, İrəvan rus-tatar (Azərbaycan) məktəbinin açılması İrəvanda Azərbaycan maarifçilik sahəsində

inkışafını təsdiqləyən amillərdəndir. Təhsil və maarifçilik mühitinin inkışafı qızların ibtidai təhsil alması ilə yanaşı, həm də gimnaziya və ali təhsil almasına imkan vermişdi. İrəvan qadın gimnaziyasında 16 nəfər azərbaycanlı qız təhsil alırdı. İrəvan qadın progimnaziyasında isə 4 nəfər azərbaycanlı qızın təhsil alması xüsusilə əhəmiyyətli idi. Bütün bunlar aydın şəkildə göstərir ki, XIX əsrin əvvəllərində İrəvanda dünyəvi təhsilə diqqət artmış, qızlar həmin məktəblərdə təhsil almışlar.

Azərbaycan təhsil sahəsində iz buraxan İrəvan Müəllimlər Seminariyası "Kutaisi və İrəvan quberniyalarında müəllimlər seminariyalarının təşkil edilməsi barədə" Rusiya imperiyası Dövlət Şurasının 20 oktyabr 1880-ci il tarixli qərarına uyğun olaraq yaradılmışdır.

İrəvan Müəllimlər Seminariyası 1915-1916-cı tədris ilində 19 nəfər, 1916-1917-ci tədris ilində 22 nəfər, 1917-1918-ci tədris ilində 23 nəfər bitirmişdir [1,622-624].

XIX əsrin sonlarına doğru İrəvanda yeni məktəblər açılır, şəhərin teatr həvəskarları tez-tez tamaşalar göstərirdilər.

XIX əsrin sonlarında bir müddət İrəvanda işləyən görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası və maarif xadimi Firidun bəy Köçərli İrəvanı haqlı olaraq "mərkəzi üləma, füzəla və şüəra" şəhəri – yeni üləmalar, fəzilətlər və şairlər şəhəri adlandırmışdır.

O, maarifçi demokrat kimi ictimai bələlərin kökünü cəhalətdə, elmisizlikdə görürdü və buna görə də xalqın maariflənməsi yolunda öz zəhmətini əsirgəməirdi. İrəvanda yeni tipli məktəblərin açılmasında, məktəblərin tədris vəsaiti ilə təmin olunmasında Firudin bəyin müstəsna xidmət olmuşdur. Firidun bəy Köçərli 1890-cı ildə "İrəvandan məktub" başlıqlı məqaləsində yazırdı: "Belə ki, iki-üç sənə var ki, şəhərimizdə bir-iki qaydalı və səliqəli məktəb açılıb. Müsəlman balaları da sair millətlərin ətfalı (yəni uşaqları) tək təzə üsul ilə elm və ədəb təhsil edirəm. Əlbətdə bu məktəblərin qüsurları da çoxdur, amma ümid var ki, İrəvan əhli hümmət edib az zamanda məktəblərin hər bir ehtiyacını düzəldirlər".

Firidun bəy Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabında İrəvanda mövcud olan bəzi məktəblər haqqında, o cümlədən İrəvanda məktəb açan Məşədi İsmayıl Kazımlı və Mirzə Kazım Əsgərzadə kimi görkəmli ziyalılar haqqında ətraflı məlumat verilir.

İrəvanda fəaliyyət göstərən özəl məktəblərdən biri də Sofiya Stasyuleviçin 1877-ci ildə açdığı pansion idi. S.Zelinski adı çəkilən "İrəvan şəhəri" məqaləsində şəhərin ilk özəl pansionunun təsisçisinin ona söylədiklərini qələmə almışdır. S.Stasyuleviç Naxçıvanda yaşayarkən Kəlbəli xan Naxçıvanski ilə tanış olmuş və onun iki övladının təlimi ilə fərdi qaydada məşğul olmuşdur. Ondən razı qalan Kəlbəli xan Sofiyaya İrəvana getməyi və müsəlman uşaqlarının tərbiyəsi ilə məşğul olmağı məsləhət görür.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasında ilahiyyat, rus dili, hesab, həndəsə, coğrafiya, tarix və biologiya fənləri ilə yanaşı, tatar (Azərbaycan dili) dərsləri də keçirilirdi.

Axund Məhəmmədbağır Qazızadə İrəvanda müəllimlər seminariyasında şəriət müəllimi, Ələsgər Kərimov, Rəhim Xəlilov, Rəşid bəy Şaxtaxtinski, Mirzə Cabbar Məmmədov Azərbaycan dili müəllimi işləmişdilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, İrəvan xanlığının ərazisindəki təhsil sistemi mahiyyət etibarilə Azərbaycanın digər xanlıqlarındakı təhsil sistemindən fərqli olmamışdı. Oradakı təhsillərin xadimləri məşğul olmuş, hər bir məscidin nəzdində böyük, yaxud kiçik mədrəsə fəaliyyət göstərmişdir. İstər mədrəsələrdə, istərsə də məktəblərdə hüsnxətə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

İrəvan ziyalıları ana dili məktəbləri üçün müxtəlif dərslər vəsaitləri hazırlayırdılar. Mirzə Hüseyn ağanın Şərq ədəbiyyatından tərcümələri, Həşim bəy Nərimanbəyovun "Ana dili" kitabı, Mirzə Abbas Məmmədşadın "Güldəstə" adlı dərsləri və çox sayda başqa dərslər vəsaitləri Bakıda, Tiflisdə və İrəvanda çap olundu.

Həmin illər Bakıda və Tiflisdə çap olunan "Əkinçi", "Kaspi", "Molla Nəsrəddin" və başqa mətbuat orqanlarını İrəvanda təmsilçiliklərinin olmasına baxmayaraq, 1911-ci ildə İrəvan şəhərində Azərbaycan dilində iki mətbu orqan Cabbar Əsgərzadənin təsis etdiyi "Leylək" adlı məcmuə nəşr olunmağa başladı.

1917-ci ildə İrəvanın nüfuzlu ziyalılarından Həsən Mirzəzadə Əliyevin nəşirliyi ilə "Burhani Həqiqət" adlı yeni bir məcmuə çap olundu. Bu məcmuə öz oxucusunu cəhalət zülmündən xilas etmək, ermənilərin İrəvanda maddi-mədəniyyət abidələrimizin tarixini saxtalaşdırmaq cəhdlərinin qarşısını almaq missiyasını daşıyırdı.

Qərb mədəniyyətinin müxtəlif cəhətlərinin ənənəvi təhsil və mədəniyyət sistemi ilə çox tez uzlaşması, 19-cu əsrin sonu 20-ci əsrin əvvəllərində şəhərdə Azərbaycan mədəniyyətinin yüksəlməsinə təkan verdi.

1873-cü ildə Bakıda ilk Azərbaycan teatrının yaranmasından fərhlənən yeni ziyalılar İrəvanda Azərbaycan Teatr truppası yaratmaq qərarına gəldilər. Qarşılaşdıqları maneələrə və çətinliklərə baxmayaraq, nəhayət, onlar Vasaq Məmmədovun "Tamaşkarlıq düşmən artırar" adlı pyesini Qızlar məktəbinin binasında tamaşaçılara göstərdilər.

1898-1903-cü illərdə İrəvanda yaşayan Cəlil Məmmədquluzadə şəhərdəki teatr həvəskarları ilə yaxından əlaqə saxlayaraq, tamaşaların hazırlanıb göstərilməsində iştirak edirdi.

Millətsevər ziyalılar tərəfindən Qərbi Azərbaycan ərazisində türk əhli, xüsusən də qadınlar arasında savadsızlığın ləğvi istiqamətində də böyük işlər görülürdü.

1929-cu ilin yanvarında "Zəngi" qəzeti "Qızıl şəfəq" adı ilə nəşr olunmağa başladı.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində azərbaycanlı uşaqlar İrəvan şəhərində keçmiş Həşim bəy Nərimanbəyovun məktəbinin nəzdində fəaliyyət göstərən Məşədi Əzizbəyov adına məktəbdə, Mirzə Fətəli Axundovun adını daşıyan məktəbdə və şəhərdəki digər iki beynəlmiləl məktəbdə təhsil aldılar.

1924-cü ildən internat tipli İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumu kimi fəaliyyətə başlayan, 1936-cı ildən isə İrəvan Azərbaycan Pedaqoji məktəbi adlanan və müxtəlif vaxtlarda Mehdi Kazımov, Bəhlül Yusifov, Həmid Məmmədşad kimi tanınmış maarif xadimlərinin rəhbərlik etdiyi bu təhsil ocağı Ermənistanın azərbaycanlı məktəblər üçün müəllim hazırlayırdı.

Bala Əfəndiyev və Yunis Nuri kimi fədakar ziyalıların hesabına 30-cu illərdə artıq şəhərdə Azərbaycan mədəni mühiti kifayət qədər inkişaf etmişdi. Öz fəaliyyətini bərpa etmiş C.Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan Teatrı Qafqazın sayılıb-seçilən teatrlarından birinə çevrilmişdi.

1947-ci ildə xaricdən köçürülən ermənilərin yerləşdirilməsi bəhanəsi ilə yeni bir köçürülmə dalğası başladı. İrəvanın bütöv məhəllələri boşaldı. İrəvan şəhərində onsuz da sayca azlıqda qalan azərbaycanlı əhali nəzərə çarpmayacaq həddə qədər azaldı.

1950-ci ilin ortalarından başlayaraq yenə də fədakar ziyalıların hesabına itkilərin yerini qismən də olsa, doldurmaq mümkün oldu. Erməni millətçilərinin təzyiq edərək təxribat aparmalarına baxmayaraq, Cəfər Vəlibəyov, Rza Vəlibəyov, Sidiqə Qədimova, Dursun

Abbasov, Sabir Əsədov, Tapdıq Əmiraslanov, Əkbər İrəvanlı, Əli Məmmədov, Qüdrət Orucov, Yunis Rzayev, Həbib Həsənov, Sabir Rzayev kimi yüzlərlə ziyalı çox böyük səy və cəsarət göstərərək Qərbi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın təhsili, mədəniyyəti və hüquqları uğrunda durmadan mübarizə aparırdılar.

1954-cü ildə İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlı şöbəsi çox məhdud ixtisaslarla yenidən bərpa olundu. İnstitutda yalnız "Azərbaycan dili və ədəbiyyat" kafedrası müstəqil fəaliyyət göstərirdi. Kafedraya əvvəlcə tanınmış elm xadimi Əkbər Yerəvanlı, onun vəfatından sonra isə Knyaz Mirzəyev rəhbərlik etmişdi. 1961-ci ildə İrəvan Pedaqoji İnstitutunda Fizika-Riyyaziyyat və Ədəbiyyat-Tarix fakültəsi ləğv edilmiş, əvəzində 25 tələbənin təhsil aldığı İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası fakültəsi açılmışdı. 1970-ci ildə isə bu fakültə bağlanaraq, əvəzində Tarix-Ədəbiyyat fakültəsi açılmışdı.

Azərbaycanlı əhalinin sayının azalması şəhərdə fəaliyyət göstərən uşaq bağçalarındakı uşaqların sayında da özünü göstərdi. Uşaq bağçalarının yalnız birində bir azərbaycanlı qrupu qalmışdı. İrəvanda son günlərə qədər mövcudluğunu qoruyub saxlamış Axundov adına və Əzizbəyov adına məktəblərin müəllimlərinin fəaliyyəti ziyalı fədakarlığının nümunəsi idi.

60-cı illərin sonunda İrəvan Azərbaycan Teatrının kollektivi Bakıdan təyinatla bu şəhərə işləməyə getmiş bir qrup gənc aktyorun hesabına xeyli gücləndirilmişdir. C. Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan Dram Teatrı Ermənistanın teatrları arasında ən seçilən kollektivlərdən biri olsalar da, bu teatra dogma şəhərində bina verilməmişdi. Bu cür ayrı-seçkilik və millətçi münasibətlə üzləşən yalnız İrəvan Azərbaycan Teatrı deyildi. Azərbaycan mədəniyyəti ilə bağlı hər bir sahədə bu münasibət açıq-aşkar görünürdü. Respublikada yeganə Azərbaycan dilli mərkəzi mətbuat orqanı olan "Sovet Ermənistanı" qəzeti də sələfləri "Zəngi" və "Qızıl-Şəfəq" qəzetləri kimi daima təzyiqlərlə üzləşirdi.

1969-cu ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda Hakimiyyətə gəlişindən sonra Qərbi Azərbaycana diqqət daha da artırıldı. 1972-ci ildə Heydər Əliyevin qeyri-adi təşkilatçılıq bacarığı və həm də siyasi nüfuzu sayəsində Aşıq Ələsgərin 150 illik yubiley tədbiri ən yüksək səviyyədə keçirildi. Ermənistan SSR ərazisində olan Göyçə mahalında - Aşıq Ələsgərin vətəni Ağkilsə kəndində böyük sənətkarın əzəmətli qəbirüstü abidəsi ucaldıldı. Vətəni Göyçə mahalı olan Aşıq Ələsgərin belə bir yubileyinin keçirilməsində məqsəd böyük el sənətkarını Azərbaycan xalqına qaytarmaqla yanaşı, həm də tarixən Azərbaycanın real sərhədlərinin necə olduğu, ulu ata-babalarımızın bu yerlərdə əzəldən yaşadıkları fikrinin yeni nəslə çatdırmaq idi.

1978-ci ilin payızında böyük məhrumiyyətlərə və erməni millətçilərinin təzyiqlərinə baxmayaraq, 1886-cı ildən İrəvanda fəaliyyət göstərən Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan Dram Teatrının Bakı qastrolları əsl incəsənət bayramına çevrilmişdi. Teatr kollektivinin bir çox nümayəndələri Azərbaycan hökuməti tərəfindən müxtəlif fəxri adlarla və mükafatlarla təltif olunmuşdular.

Həmin dövrdə Azərbaycanın müxtəlif teatr və musiqi kollektivlərinin, elm və incəsənət xadimlərinin İrəvana və Qərbi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə səfərləri də müntəzəm şəkildə həyata keçirilirdi. Bakıdan İrəvana tədbirlərə gələn ziyalılar, sənətkarlar, elm və incəsənət xadimləri mütləq qəzetin redaksiyasına gəlir, teatr kollektivlərinin qonağı olurdular.

Bakıdan İrəvana müxtəlif tədbirlərə gəlmiş ziyalıların, sənət adamlarının yerli ziyalılarla, elm və incəsənət xadimləri ilə görüşləri mənəvi dəstək olmaqla yanaşı, eyni zamanda Azərbaycan SSR-də gedən mədəni, elmi proseslərin bir parçasına çevrilməsinə yardım edirdi.

Erməni şovinizminin arasıkəsilməz təzyiqlərinə baxmayaraq, İrəvanda Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatı öz məcrasında inkişaf edirdi. Ədəbiyyatımız rəngarəng, yüksək bədii səviyyəli əsərlərlə zənginləşirdi. Çox təəssüf ki, 1988-ci ildə Qərbi Azərbaycandan soydaşlarımızın sonuncu kütləvi deportasiyası bu prosesə son qoydu.

Bu gün aktual olan əsas məsələlərdən biri Qərbi azərbaycanlıların öz tarixi yurdlarına qayıtması məsələsidir ki, bu onların beynəlxalq hüquqla təsbit olunan haqlarıdır. Ermənistan dövləti onların bu hüququnu tanımalı və dinc, təhlükəsiz şəraitdə öz yurdlarına qayıtmalarını təmin etməlidir. Biz inanırıq ki, gec-tez bu proses baş tutacaq və onlar öz yurdlarına qayıdacaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov, İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı: Adiloğlu, 2002, 699 s.
2. Bayramov, İ. Qədim Azərbaycan şəhəri İrəvan. Ankara: İksad, 225 s.
3. Köçərli, T. Azərbaycan ədəbiyyatı. II c, Bakı: Elm, 1981, 460 s.
4. İbrahimov, N. Ermənistandan olan Azərbaycanlı alimləri. Ermənistandan azərbaycanlıların tarixi coğrafiyası. Bakı: Gənclik, 1995, 411-446 s.
5. Xəlilov, B. Təhsil tariximizdən: İrəvan pedaqoji məktəbi. Xalq, 25 iyul, 2017.
6. Məhərrəmov, Z. İrəvanda məktəbdarlıq və maarifçilik (1800-1920-ci illər). Bakı: Nurlan, 2010, 320 s.
7. Cəfərov, C., Allahverdiyev, C. İrəvanda milli maarifçilik mühiti. Bakı: Şərq-Qərb, 2017, 440 s.

SUMMARY

Solmaz Bayramova, Salatin Hajiyeva

DEVELOPMENT OF EDUCATION AND CULTURE IN WESTERN AZERBAIJAN

The article presents general theoretical views on the region of Western Azerbaijan. After the invasion of the Irevan Khanate by the Russian Empire, the cultural and spiritual values, literature, art, and enlightenment created by our intellectuals, as well as the literary environment of Irevan, the spiritual wealth and values of the Azerbaijani people created and experienced on ancestral lands, found their reflection.

The article addresses the issue of a new stage in the development of enlightenment in Irevan at the beginning of the 19th century, and the importance of the pedagogical activities of Irevan intellectuals in national language schools. Innovations that emerged in the literary and cultural life of Western Azerbaijan after H. Aliyev's return to power in Azerbaijan in the 1960s and 70s are also reflected.

Keywords: *Irevan, education, enlightenment, culture, Irevan intellectuals*

РЕЗЮМЕ

Солмаз Байрамова, Салатын Гаджиева

РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ И КУЛЬТУРЫ В ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В статье представлены общие теоретические взгляды на область Западного Азербайджана. После захвата Иреванского ханства Российской империей, культурные и духовные ценности, литература, искусство и просветительство, созданные нашими интеллигентами, а также литературная среда Иревана, духовное богатство и ценности народа Азербайджана, созданные и пережитые на предках землях, нашли свое отражение. Обсуждается вопрос о новом этапе развития просветительства в Иреване в начале XIX века, а также важность педагогической деятельности интеллигентов Иревана в национальных языковых школах. Отмечены нововведения, которые проявились в литературной и культурной жизни Западного Азербайджана после возвращения Г.Алиева к власти в Азербайджане в 60-70-е годы.

Ключевые слова: *Иреван, образование, просветительство, культура, интеллигенция Иревана*

İTİRİLMİŞ TARİXİ AZƏRBAYCAN TORPAQLARI: QƏRBİ AZƏRBAYCAN

NAZLI YAQUBOVA

nazliyaqubova92@gmail.com

ORCID iD: 0009-0005-9162-2132

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Əsrlər boyu Azərbaycan xalqı öz milli kimliyini qorumaq üçün aramsız mübarizələr və müharibələrdə iştirak edib. Müasir dünyanın çətin şərtlərinə baxmayaraq, mövcudiyyətini qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Azərbaycan xalqının tarixi təkamülü prosesi çox qədim tarixə dayanır. Xalqımız tarixdə elə dövlətlər qurmuşdur ki, dünyaya meydan oxumağı bacarmışdır. Ölkəmizdə milli dövlət quruculuğu prosesi sürətlə davam edir. Bu prosesin özəlliyi onun daimi xarakterli olmasındadır. Qurulduğu gündən inkişafı özünə əsas prioritet olaraq seçən dövlətimiz daim güclənir, elmə, təhsilə xüsusi önəm verilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2023-cü ili "Heydər Əliyev İli" elan etməsi dünya azərbaycanlılarını Ümummilli Lideri ətrafında möhkəm birləşdirdi.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, azərbaycanlılar, deportasiya, qaçqın, İkinci Qarabağ müharibəsi*

"Ey türk oğuz bəyləri! Türk xalqı, eşidin! Üstdən göy çökmədikcə, altdan yer dəlinmədikcə, bil ki, türk ulusu, türk yurdu, türk dövləti, türk törəsi pozulmaz. Su təki axıtdığın qanına kimi yığdığın sümüklərinə layiq ol! Ey ölümsüz türk ulusu, özünə dön!"

Bilgə Kağan

1813-1828-ci ilə qədər Azərbaycanın sahəsi: təxminən 410 min kv.km idi. 1813-1828-ci illərdə işğal edilmiş Azərbaycan əraziləri: İran əsarəti altındakı Cənubi Azərbaycan – sahəsi təxminən 280 min kv.km, Rusiya əsarəti altındakı Şimali Azərbaycan - sahəsi təxminən 130 min kv.km-dir. 1918-ci ildə Rusiyanın təzyiqi ilə ermənilərə verilmiş İrəvan xanlığı - sahəsi 9 min kv.km. olmuşdur.

Azərbaycan adında ilk dövlət 1918-ci il 28 may tarixində yaranmışdır. Həmin dövrdə dünya çox çətin tarixi dövrdən keçirdi. Dünyanın yenidən bölüşdürülməsi uğrunda mübarizə başqa bir fəzaya daxil olmuşdu. Formalaşan yeni dünya düzənində Azərbaycan suveren dövlət olmağı bacararaq özünün müstəqilliyini dünya dövlətlərinə tanıtmışdır. Həmin dövrdə özünü ermənilərin hamisi elan edən dövrün ABŞ Prezidenti Vudro Vilson sosializm qorxusundan Azərbaycanı de-fakto tanımağa məcbur olmuşdur.

Azərbaycanın geostrateji mövqeyi böyük dövlətlərin maraqlarını bölgəyə cəmləyirdi. Ermənilər isə bundan məharətlə istifadə edirdilər. Cəzasızlıq mühiti onlara məqsədlərini daha yaxın edirdi. Azərbaycanın tarixi torpaqları hesabına öz ərazilərini genişləndirmək planlarına hər gün bir az da yaxınlaşırdılar. Bu mənfur xalqın dövlət yaradacaq torpağı belə olmamışdır. Qərbi Azərbaycan torpaqlarının işğalı elə bu səbəbdən sürətlənmişdir.

1918-ci ildə yaranan Zaqafqaziya komissarlığını mayda Zaqafqaziya seymiyi əvəz etdi. 1918-ci il mayın 26-da gürcü nümayəndələri seymdən çıxıb Gürcüstan hökumətini qurmaq üçün bəyanat verdilər. 1918-ci il mayın 28-də Ermənistan Respublikasının yaranması

rəsmən elan edildi. Beləliklə, tarixdə ilk dəfə olaraq Rusiyanın əli ilə ermənilər öz dövlətlərini yaratdılar. Ermənistan dövlətinin tarixi də 1918-ci ilin mayın 28-dən başlayır. T.Köçərli yazır: "378-ci ildə Ermənistan İranla Bizans arasında bölünəndən sonra əsrlər boyu, ta 1918-ci ilə qədər, yəni 15 əsr ərzində nə müstəqil, nə yarım müstəqil Ermənistan olub" [3, s. 198].

1991-ci ilə qədər Ermənistan SSRİ-nin tərkibində oldu və kommunistlər tərəfindən idarə olundu. İğdiroğlu doğru olaraq yazır: "Kavkaz Ermənistanı m.ö. 521-ci ildən 333-cü ilə qədər Pers vilayətinə, m.ö. 215-ci ilə qədər Makedoniyaya bağlı bir ərazi parçası, m.ö. 190-cı ilə qədər Selefkilərə bağlı bir vilayət, m.ö. 220-ci ilə qədər Roma və Perslər arasında el dəyişdirən bir yer, V əsrə qədər Sasani, VII əsrdə Bizans, X əsrə qədər Ərəb və Bizansın tabeliyində, XI əsrdən XIX əsrin II yarısına qədər (əslində I yarısına qədər -İ.B.) Türkiyənin hakimiyyəti altında və nəhayət, XIX əsrin II yarısından (XIX əsrin I yarısından - İ.B.) günümüzdə qədər (1991-ci ilə qədər) Çar Rusiyası ilə onun xələfi olan Sovet Rusiyasının himayəsi altında olmuşdur. Həmin müstəqil torpaq, harada milli erməni möhürü?". 1991-ci ildə isə SSRİ-nin dağılması ilə bağlı Ermənistan da müstəqilliyini elan etdi [3, s. 87].

Ermənilərin tarix boyu apardıqları siyasətin əsasını "Böyük Ermənistan" xülyası təşkil edir. XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq "Böyük Ermənistan" uğrunda mübarizəni daha da genişləndirmişlər. Belə ki, Avropanın, xüsusilə də çar Rusiyasının köməyinə arxalanaraq bütün imkanlardan maksimum istifadə etməyə başlamışlar. Ermənilərin bu niyyətindən – "Böyük Ermənistan" dövlətini yaratmaq istəyindən bəhrələnən çar Rusiyası Qafqazda öz mövqelərini möhkəmlətməyi qərara aldı. I Pyotr yaxşı anlayırdı ki, Qara dəniz və onun boğazlarını, eləcə də Xəzər dənizinin ətrafını tutmaq üçün erməni kartından da istifadə etmək lazımdır.

Qərbi Azərbaycan deyəndə İrəvan və Gümrü şəhərləri, Vedibasar, Zəngibasar, Göyçə, Dərələyəz, Dərəçiçək, Zəngəzurun Meğri, Gorus, Sisyan, Qafan bölgələri, Ağbaba gözlərimizin önündə canlanır. Azərbaycan türkləri indiki Ermənistan ərazisində e.ə. II əsrdən yaşamağa başlamışlar. Bu faktı əsaslı şəkildə təsdiqləyən amillərdən biri həmin xalqın, tayfanın adını özündə yaşadan toponimlərdir. Qərbi Azərbaycan ərazisində tarixən mövcud olmuş türk mənşəli toponimlərə, IV-VII əsrdən başlayaraq Qafqaz xalqlarının tarixi ilə bağlı yazılmış əsərlərə istinad edib bu qənaətə gəlmək olur ki, Qərbi Azərbaycan ərazisində Azərbaycan türkləri yerli sakinlər olmuşlar və ermənilər buraya ilk yaşayış yerləri olan İraqdan - Fərat və Dəclə çayının sahillərindən gəlmişlər.

İrəvan xanlığının yerinə Erməni vilayəti yaradılanda (12 mart 1828) Qərbi Azərbaycanda 81.749 müsəlman, 25.131 erməni olub. Lakin bu rəqəmlər də tam dolğun təsəvvür yarada bilməz, çünki xanlığın ruslar tərəfindən işğalına başlanan dövrdən müsəlmanların öz ata-baba torpaqlarından qovulması, köçürülməsi, ermənilərin də həmin torpaqlarda yerləşdirilməsi prosesi baş verməkdə idi. Qərbi Azərbaycandan "Qarapapaqlılardan 800 ailə Arazın o tayına, 100 ailə Qarsa, uluxanlı tayfalarından 600 ailə Bayazidə, ayrımlardan 300 ailə Qarsa qaçmışdı. Xanlığın müxtəlif yaşayış məntəqələrindən qaçıb Türkiyəyə pənah gətirən müsəlman 34 ailələrinin sayı 1800-dən artıq idi. Beləliklə, "Erməni vilayəti"nin yaradılması ərəfəsində xanlığın ərazisini 18.000 müsəlman (3.600 ailə, hərəsi 5 nəfərdən) tərk etmişdi. Təkcə bu adi hesablamadan aydın olur ki, İrəvan xanlığında ən son vaxtlarda əhalinin milli tərkibindəki nisbət belə olmuşdur: müsəlmanlar 99749 nəfər (19628 ailə), ermənilər - 25131 nəfər (4428 ailə). V.A.Parsamyan yazır: "Rusiyaya

birləşdirilənə qədər Şərqi Ermənistanın (indiki Ermənistan nəzərdə tutulur) 196155 nəfər əhalinin 57305 nəfərini və ya 33,8%-ni ermənilər, 84089 nəfərini və ya 49,7%-ni müsəlmanlar azərbaycanlılar 26911 nəfərini və ya 16%-ni kürdlər, 850 nəfərini və ya 0,5%-ni başqa millətlər təşkil edirdi [3, s.39].

Əgər 1828-ci ildən sonra İrandan (40.000) və Türkiyədən (84.000)-124.000 erməninin Azərbaycana, indiki Ermənistan ərazisinə köçürülüb məskunlaşdırılmasını və gəlmə ermənilərin ən çoxunu (təqribən 100.000 nəfər) indiki Ermənistan ərazisində yerləşdirilməsini nəzərə alsaq, 1831-ci il siyahıyaalma ilə müqayisədən aydın olar ki, burada 10.000-dən bir qədər çox yerli erməni yaşamışdır və göründüyü kimi, indiki Ermənistanda ermənilər əhalinin ən az hissəsini təşkil etmişdir. İndiki Ermənistan ərazisində 1828-ci ilə qədər bir dənə də olsun erməni dilli toponimə rast gəlinmir. 1828-ci ildən sonra köçürülmə ilə bağlı ərazidə erməni toponimləri də həmin vaxtdan yaranmağa başlamışdır. Bu köçürülmədən sonra belə İrəvanda azərbaycanlılar ermənilərdən iki dəfə çox olmuşdur.

İrəvan qədim Azərbaycan şəhərlərindən biri, İrəvan xanlığının mərkəzi olmuşdur. Burada tarixən yalnız türklər (azərbaycanlılar) yaşamışlar. Bunu şəhərin adı, şəhərin məhəllə adları (doqquz məhəlləsi olmuşdur: Şiləçi, Sabunçu, Bağçalar, Bөрkçülər, Boyaqçı, Toxmaq, Şəhər (Şaqar), Təpəbaşı (Dəmirbulaq), 41 Şəhərdəki 8 məscidin olması (burada tarixən erməni kilsəsi olmayıb) bir daha əyani şəkildə sübut edir [3, s.145].

Azərbaycan xalqının formalaşmasında mühüm rol oynayan İrəvan mahalı (indiki Ermənistan ərazisi) 1920-ci ilə kimi beş min il fasiləsiz azər-türk boylarının ölkəsi olmuşdur [3, s.98].

Həmin illərdə indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın köklü sakinləri olan azərbaycanlılar erməni təcavüzünə daha çox məruz qalmışlar. Təkcə XX əsrdə dörd dəfə (1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, 1988-1991) azərbaycanlılar indiki Ermənistan ərazisindən - tarixi-etnik torpaqlarından qırğınlarla deportasiya olunmuşlar. "Türksüz Ermənistan" uğrunda mübarizə aparan ermənilər və onların ideoloqları, eləcə də yaxın və uzaq xaricdəki havadarları etnik təmizləmə əməliyyatını 1991-ci ilin avqustun 8-də başa çatdırdılar. Həmin gün Meğri rayonunun ən böyük kəndlərindən biri, Ermənistanda azərbaycanlıların yaşadığı son yaşayış məntəqəsi - Nüvədi kəndi soyqırımına məruz qalaraq kəndin köklü sakinləri-azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olundu. Beləliklə, indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanda bir nəfər belə azərbaycanlı qalmamışdır.

Maraqlı məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, Ümummilli Liderin nitqlərindən və çıxışlarında həm də bu gün aktual olan repatriasiya – Vətənə qayıdış məsələsi əksini tapmışdır. 1998-ci ilin dekabrında "İslam sivilizasiyası Qafqazda" mövzusunda beynəlxalq simpoziumun iştirakçıları ilə görüşdə Heydər Əliyev qayıdış prosesinin gələcəkdə reallaşacağına inamını ifadə edərək demişdi: "Mən buna inanıram. İnanıram ki, o yerlərin sahibləri – müsəlmanlar, azərbaycanlılar oraya qayıdacaqlar".

Mübariz Azərbaycan xalqı və Müzəffər Ali Baş Komandanın əvəzolunmaz səyləri nəticəsində bu gün xalqımız zəfər tarixini yaşayır. Biz inanırıq ki, gələcəkdə xalqımız milli bayramlarını öz ata-baba yurdlarında – Qərbi Azərbaycanda da böyük fəxr və coşqu ilə qeyd edəcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi. Prezident Kitabxanası
2. Ermənistan Qərbi azərbaycanlıların yurdlarına qayıdışını təmin etməlidir. // Xalq qəzeti. – 2023, 18 mart. № 60, - s. 9.
3. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycan: tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2012.
4. Qərbi Azərbaycan İcması. Qayıdış Konsepsiyası. - Bakı: - 2023.
5. Qərbi Azərbaycana qayıdış siyasəti milli ideya kimi. // Respublika. – 2023, 24 dekabr. № 282, - s. 5.

Nəşriyyat direktoru:	Məhəmmədəli Məmmədli
Mətbəə müdiri:	Vidadi Kazımov
Qrafik dizayner:	Sahilə Abbasova
Baş redaktor:	Zəhra Rəhimova
Aparıcı korrektor:	Sitarə Əlizadə
Redaktor:	Zərri Məmmədova
Kompüter operatoru:	Rəhimə Hacıyeva

Yığılmağa verilib: 12.12.2024
Çapa imzalanıb: 24.01.2025
Formatı: 60/90, 32/1, həcmi 29.50 ç/v
Sifariş № 004, sayı 75 nüsxə

NDU Nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur.

REDAKSİYANIN ÜNVANI: 7012. Naxçıvan şəhəri,
Universitet şəhərciyi, Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Əsas bina, I mərtəbə, NDU Nəşriyyat

TELEFON: (00994 036) 545-45-59
(00994 036) 544-08-61

E-mail: *elmi.hisse@mail.ru*